ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիւռք Դ./ARMENIAN DIASPORA IV

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Գիտաժողովի Նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)

ARMENIANS OF JORDAN

Proceedings of the Conference (22-24 May 2016)

Խմբագրեց՝ Անդրանիկ Տագէսեան
Edited by Antranik Dakessian

Haigazian University Press
Beirut 2019

Original Title:
Յորդանանի Հայերը
Armenians of Jordan

Edited by
Antranik Dakessian

First Edition 2019

© 2019 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS
Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-38-3

Բովանդակութիւն

Մուտք		9
Գիտաժողովի յայտագիր		11
Antranik Dakessian	Armenians of Jordan at Haigazian University	15
Message from the Calouste Gulbenkian Foundation		18
Rev. Dr. Paul Haidostian	Closing Words	19
Զեկոյցներ		
أ . د . هند غسان أبو الشعر	تاريخ الأردن في العهدين العثماني والوطني (1850-1946م)	21
Claude Mutafian	Les Arméniens et l'Outre-Jourdain (XIIe-XIVe siècle)	33
Hilmar Kaiser	The Armenian Deportees in Hauran and Karak Districts During the Armenian Genocide	39
Vahram L. Shemmassian	Armenian Genocide Survivors in Palestine and Transjordan at the End of World War I	107
كيفورك مصرليان	هجرة وتوطين الارمن في الاردن بين العامين 1928 و1954: الاطر القانونية والدستورية لمنح الجنسية الاردنية	129
Jon Armajani	The Jordan Constitution and the Rights of Minorities	139
Silva Sarkissian Hairabedian	The Making of the Armenian Community in Amman	155
Սիլվա Պաղսարեան	ՀՄԸՄ Ամման. Մեկուսի Մասնաճիւղ (Ակնարկ)	163
Արսինէ Ճամպազեան	Հայ Օգնութեան Միութեան Ամմանի «Արագ» Մասնաճիւղ (Ակնարկ)	169
Ռոզէթ Ալեմեան-Մահսերէճեան	Յորդանանի Ազգային Մարզական Միութիւնը (Ակնարկ)	173
Anna Ohannessian-Charpin	The Descendants of Armenian Women in South Jordan	187

Aline Bannayan	Armenians in the North and South of Jordan	213
Անդրանիկ Տագէսեան	Փոքրապատում ՀԲԸՄ Ամմանի (1929-55), Ռըսէյֆայի (1939-61), Զարքայի (1941-59) եւ Քարաքի (1941-46) Մասնաճիւղերու	219
Kevork Misirlian	Armenians of Irbid and Northern Jordan	247
Hagop Serpekian	Armenians of Ruseifa	255
Yeghia Tashjian	The Kings' Photographer: The Life of Hagop Berberian	279
Մարալ Ներսէսեան	Յորդանանի Հայ Կրթօճախները (Ակնարկ)	287
Ներսէս Ներսէսեան	Յորդանանի Հայ Գաղութի Դէմքեր եւ Յորդանանի Հայկական Եկեղեցիները (Ակնարկ)	297
Անդրանիկ Տագէսեան	Ժողովրդագրական Քաղուածքներ Ամմանի Ս. Թադէոս Եկեղեցւոյ Պսակի, Մկրտութեան եւ Մահուան Տոմարներէն (1925-2012)	311
Rev. Berdj Jambazian	Recollections on the Armenian Evangelical community in Jordan (late-1940s)	337
Յարութ Չեքիճեան	Յորդանանի Հայերը. Յուշեր, Դրուագներ (1967-1978)	345
Harry Hagopian	An Armenian Family: A Peripatetic Journey	359
Հրաճին Վարդանեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ Յորդանանահայութիւնը (1964-90)	367
Madeleine Mezagopian	The Armenian Diaspora in Jordan between Integration and Connectivity with the Motherland	387
Vicken Aslanian	Armenian Participation in Jordanian Public Life	415
Lucine Taminian	The Formation of the Identity of a Diasporic Armenian Woman	421
Արաքս Փաշայեան	Յորդանանի Հայ Համայնքը Արդի Հիմնախնդիրներ	429
	Յաւելուած	441
Յուսաբեր	Նոր Կայան Մը Ազատագրուած Հայերու	443

Գրիգոր Գուտուլեան	Անապատի Կեանքէն (Տարագրի Մը Յուշերէն)	445
Զարթօնք	Հայկական Աւան Մը Յորդանանի Մէջ	449
Պրիսմակ	Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութեան Վեդակառուցուղ Մայրաքաղաքը Ամման	450
Զարթօնք	Յորդանանի Հայ Գաղութը (Ստոյգ Վիճակագրութիւններ)	452
Զարթօնք	Ամմանահայ Կեանք	456
Համազգայինի Տարեգիրք	Հայերը Յորդանանի Մէջ	457
	Թերի Ցանկ Յորդանանաբնակ Հայերու	459
Զարթօնք	Հիմնադրութիւն Ամմանի Հայոց Նոր Վանքին	461
	Երեք Լուսանկար Ամմանի Հայ Կաթողիկէ Համայնքէն	463
Հայաստանի Ազգային Արխիւ	Տեղեկագիր Յորդանանում Հայ Համայնքի Մասին	464
ՀԱԱ	Յորդանանի Հայ Գաղութը	466
ՀԱԱ	Տեղեկագիր Յորդանանում Հայ Համայնքի Մասին	471
ՀԱԱ	Ամմանի Ազգային Մարզական Միութիւն	474
ՀԱԱ	Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Հայկական Վարժարան	477
ՀԱԱ	Յորդանանի Հայկական Գաղութը	478
Թադէոս Եսայեան	Կեանքս Ինչպէս Որ Էր	483
Համառօտ կենսագրութիւն հեղինակներու		491
Հիմնական տեղեկութիւններ Յորդանանի մասին		501
Համառօտ ուրուագիծ Յորդանանի հայօճախին		503
Համառօտ մատենագիտութիւն		506
Մամլոյ հաղորդագրութիւն՝ գիտաժողովի		509
Content of the book		513
الكتاب في سطور		515
Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկ		517

Մուտք

Հայկազեան Համալսարանին մէջ, Տիար Երջօ Սամուէլեանի տարեկան յատկացումով պաշտօնապէս կեանքի կոչուեցաւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը, 25 Յունուար 2012ին:

Կեդրոնը ի միջի այլոց նպատակ կը հետապնդէ.

Ա. Լուսարձակի տակ առնել Միջին Արեւելքի յետեղեռնեան հարիւրամեայ Սփիւռքի կենսապատումը՝ իր մշակութային, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, մարզական ոլորտներով, հայապահպանութեան եւ այլ երեսակներով:

Բ. Ակադեմական գիտելիքի յառաջացման սատարել, որով առաւել լուսաբանուին շրջանի հայօճախներուն համարկումը եւ նպաստը՝ նորաբնակ այս երկիրներուն:

Գ. Գիտավերլուծական քննարկումներու նիւթ դարձնել Սփիւռքի գոյառումը, սփիւռքակերտումը, Միջին Արեւելքի հայօճախներուն ինքնութեան կերտումը, անոնց ցանցակալումը՝ արդի եւ պատմական Հայաստաններուն, հայկական տիեզերքին, բացայայտել այս երեւոյթներուն պատմական ընթացքը:

Դ. Խորաքնին վերլուծութեան ենթարկել Միջին Արեւելքի հայօճախներու իւրայատկութիւնները, գոյացուցիչները, բաղադրատարրերը, զանոնք հզօրացնող թէ տկարացնող գործօնները, անոնց թոյլ եւ զօրաւոր օղակները ու բաղդատական քննարկումով յառաջացնել հայկական սփիւռքի այլեւայլ երեսակներու տեսութիւններ:

Ե. Ակադեմական թէ դաշտային նիւթ գոյացնել՝ առաւել սատարելու համար սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Զ. Պահպանել Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան ժառանգը:

Հայաստանի Հանրապետութիւն-Սփիւռք փոխյարաբերութիւններու, հայկական ինքնութեան եւ հայկական անդրսահմանային հաղորդակցութեան նուիրուած գիտաժողովներէն ետք, Կեդրոնը լծուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներու կազմակերպումին: Անոնցմէ առաջինը նուիրուեցաւ Լիբանանի հայօճախին, որուն յաջորդեցին Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ, Կիպրոս-Յունաստանի եւ

տակաւին՝ Արաբական Ծոցի երկիրներու հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովները:

Ներկայ հատորը կ'ընդգրկէ Մայիս 2016ին կազմակերպուած «Յորդանանի Հայերը» գիտաժողովին վեց նիստերուն 21 ուսումնասիրութիւնները (Աննա Օհաննէսեան-Շարփէնի զոյգ ուսումնասիրութիւնները այստեղ վերամշակուած են իբրեւ մէկ զեկոյց): Հատորին մէջ աւելցած են Գէորգ Մսըրլեանի, Մարալ Ներսէսեանի, Վահրամ Շեմմասեանի եւ Անդրանիկ Տագէսեանի ուսումնասիրութիւնները, Վեր. Պերճ Ճամպազեանի, Յարութ Չեքիճեանի եւ Հերի Յակոբեանի յուշագրական խորհրդածութիւնները, իսկ յաւելուածով տրուած են շարք մը փաստաթուղթեր: Ասոնք աւելի ամբողջական կը դարձնեն հատորը:

Յորդանանի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր (22-24 Մայիս 2016) հատորը կարեւոր յաւելում է Յորդանանի հայօճախին զանազան երեսակներու ուսումնասիրութեանց վրայ եւ խթան՝ սփիւռքագիտական նիւթերու տարածման, մշակման ու զարգացման:

Նիւթերը կը ներկայացնենք ժամանակագրական յաջորդականութեամբ:

Հատորը չորրորդ գիրքն է Կեդրոնի «Հայկական Սփիւռք» մատենաշարին, ուրկէ պարբերաբար լոյս պիտի տեսնեն Կեդրոնին կազմակերպած գիտաժողովներուն նուիրուած միւս հատորները եւս:

Ընդգրկած ենք նաեւ համառօտ մատենագիտական ցանկ մը, ուրուագիծ մը՝ Յորդանանի հայօճախին պատմութեան, Յորդանանի Հաշէմական Թագաւորութեան մասին ամփոփ տեղեկատուութիւն եւ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկը:

Շնորհակալութիւն՝ բարերար տիար Երջօ Սամուէլեանին, որուն նուիրատուութեամբ իրականութիւն դարձաւ Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը: Շնորհակալութիւն՝ գիտաժողովի մասնակիցներուն, այս հատորին աշխատակիցներուն եւ բոլոր անոնց որոնք իրականութիւն դարձուցին այս գիտաժողովն ու հատորը:

Անդրանիկ Տագէսեան

Գիտաժողովի Յայտագիր Conference Sessions

Կիրակի, 22 Մայիս Sunday, May 22

5:00-6:00	Պաշտօնական բացում գիտաժողովի Official opening
Prof. Hind Abu Shaar	An Overview of the Modern History of Jordan: 1850-1946
6:30	Photo Exhibition of Jordan Armenian Photographer Miro Kizirian Լուսանկարչական Ցուցահանդէս Յորդանահայ Լուսանկարիչ՝ Միրօ Գիզիրեանի
8:00	Ընթրիք Dinner

Երկուշաբթի, 23 Մայիս Monday, May 23

Ա. օր գիտաժողովի First day of the conference

8:00-8:20	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու Registration of participants and guests

Ա. Նիստ. Պատմութիւն, Պետութիւն եւ Ժողովրդագրութիւն

Նիստավար՝ Դոկտ. Արտա Էքմէքճի

Session I: State, History and Demography; Moderator Dr. Arda Ekmekji

8:30-8:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Prof. Claude Mutafian	The Armenian Fiefs in Jordan (12th-14th c.)
8:50-9:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Hilmar Kaiser	The Jordanian Lands During the Armenian Genocide: Deportees, Famine, and War
9:10-9:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Dr. Jon Armajani	The Jordan Constitution and the Rights of Minorities
9:30-9:50	Դ. զեկոյց/4th paper
Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Յորդանահայ Ժողովրդագրական Պատկերը (1925-2005)
9:50-10:30	Քննարկում Ա. նիստի/Discussion of the first session
10:30-10:40	Դադար Break

Բ. Նիստ. Ծայրամասեր

Նիստավար՝ Դոկտ. Զաւէն Մսըրլեան

Session II: The Peripheries; Moderator Dr. Zaven Messerlian

10:40-11:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Anna Ohannessian- Charpin	The Bedouins of Armenian Descent in South Jordan

11:00-11:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Aline Benneyan	The Jarash Armenians
11:20-11:40	Գ. զեկոյց/3rd paper
Սիլվա Պաղսարեան-Մենէքշեան	Յորդանանի ՀՄԸՄի Մասնաճիւղը
11:40-12:20	Քննարկում Բ. նիստի/Discussion of the second session
12:20-2:00	Ճաշ Lunch break

Գ. Նիստ. Ծայրամասեր
Նիստավար Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան
Session III: The Peripheries; Moderator Dr. Armen Urneshlian

2:00-2:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Hagop Serpekian	The Ruseifa Armenians
2:20-2:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Kevork Meserlian	The Irbid Armenians
2:40-3:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Yeghig Tashjian	The Kings' Photographer, Hagop Berberian
3:00-3:40	Քննարկում Գ. նիստի/Discussion of the third session
3:40-3:50	Դադար Break

Դ. Նիստ. Կազմակերպութիւններ եւ Հաստատութիւններ
Նիստավար՝ Դոկտ. Լեւոն Աւետանեան
Session IV: Organizations and Institutions;
Moderator Dr. Levon Avedanian

3:50-4:10	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Anna Charpin-Ohannessian	(Photographer) Hagop of Aqaba
4:10-4:30	Բ. զեկոյց/2nd paper
Silva Hayrabedian	The Jordan Armenians: The Making of A Community
4:30-4:50	Գ. զեկոյց/3rd paper
Ռոզէթ Ալէմեան-Մահսերէճեան	Ամմանի Մարզական Միութիւնը
4:50-5:10	Դ. զեկոյց/4th paper
Arsiné Jambazian	The Armenian Relief Society of Jordan
5:10-5:50	Քննարկում Դ. նիստի/Discussion of the fourth session
Փակում Գիտաժողովի Ա. Օրուան	Closure of the first day of the Conference
5:50-7:10	Ընթրիք Dinner

Երեքշաբթի, 24 Մայիս, Բ. օր գիտաժողովի
Tuesday, May 24, second day of the conference

8:00-8:20	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու Registration of participants and guests

Ե. Նիստ. Նոր Ժամանակներ
Նիստավար՝ Դոկտ. Նանօր Գարակէօզեան
Session V: Modern Times Moderator; Dr. Nanor Karageozian

8:30-8:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Հայր Պօղոս Նահապետեան	Հայ Կաթողիկէ Համայնքը (Հաստատութիւն, Դպրոց, Եկեղեցի)
8:50-9:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Ներսէս Ներսէսեան	Ամմանի (1965) եւ Մաղթասի (2015) Հայ Առաքելական Եկեղեցիները
9:10-9:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Հրաճին Վարդանեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն Եւ Յորդանահայութիւնը
9:30-10:10	Քննարկում Ե. նիստի/Discussion of the 5th session
10:10-10:20	Դադար/Break

Զ. Նիստ. Ինքնութեան Խնդիրներ
Նիստավար՝ Անքէ Էլ Պաթայնէ
Session VI: Identity Issues: Moderator Anke El Bataineh

10:20-10:40	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Harry Hagopian	Four Armenian Jerusalemites-Jordanians' Input in the Pre-Oslo, Oslo and Post-Oslo Years for the Palestinian Cause and Jerusalem
10:40-11:00	Բ. զեկոյց/2nd paper
Madeleine Medzagopian	The Armenian Diaspora in Jordan between Integration in the Hostland and Connectivity with the Motherland
11:00-11:20	Գ. զեկոյց/3rd paper
Vicken Aslanian	Jordan Armenians in Public Life
11:20-11:40	Դ. զեկոյց/4th paper
Dr. Lucine Taminian	The Identity Making of a Diasporic Armenian
11:40-12:00	Ե. զեկոյց/5th paper
Դոկտ. Արաքս Փաշայեան	Յորդանանի Հայ Համայնքը. Արդի Հիմնախնդիրներ
12:00-12:40	Քննարկում Զ. Նիստի եւ Համագումարի Փակում/Discussion of the sixth session and the Closure of the Conference

Welcoming Words on the Official Opening of the Conference "Armenians of Jordan" Haigazian University (May 22-24, 2016)

Distinguished Guests and colleagues,

This is the third in the series of conferences the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center has organized shedding light on Middle East Armenian communities.

The tiny Jordan Armenian community has its own characteristics, which differentiate it from the neighbouring Armenian communities. The community was not shaped right after the initial settlement of Armenians in Jordan. There were small groups of Armenians on the peripheries, in Maan, Jarash, Irbid, Ruseifa, etc., which eventually evolved into minor communities in the 1930s. The Jordan Armenian community had no center till the late 1940s, when due to the *Nakba*, Armenian refugees from Palestine poured into Jordan and particularly into Amman. These incoming refugees, mixed with the local Armenians, constituted the critical weight for the shaping of a sustainable community in the capital. The 1967 *Naksa* gave further impetus to the organization of the community and the growth of its spheres of activity. The religious capital of the community is the traditional Armenian Patriarchate of Jerusalem, which falls under Israel's sovereignty and generates a different dynamic for the community.

The relatively stable socio-political conditions of Jordan enabled the community to prosper to a certain extent and become a safe haven for members of neighbouring Lebanese, Iraqi, Syrian and Palestinian-Israeli Armenian communities looking for a safe haven from the political devastation and civil wars ravaging the said countries.

On the other hand, to name a few similarities with neighbouring Armenian communities, one has to highlight the fact that from the initial 20,000 or so Armenians who took refuge in Palestine-Jordan, currently not more than a few thousand Armenians live there. One way in which the community has similarities with the northernmost Armenian communities of Syria, namely Hasake and Qamishli, is that both communities sent students to the universities of Armenia. The

students learned Armenian and upon their return to their birthplaces revitalized certain aspects of Armenian identity in their native communities. Like neighbouring Armenian communities with their dwindling numbers, members of the Armenian community of Jordan aspire to live in better locations, which may at some point endanger the sustainability of the community.

So close yet so far, one may think of the Jordan Armenian community. Yet the Lebanese, Syrian, Jordanian and the Iraqi Armenian communities together constitute the weight of the Middle East easternmost Armenian communities and need to be constantly mapped due to the immense shifts and changes in the region.

The Syrian crisis is not over, and it is hard to see the end result and its impact not only on the Syrian Armenian community but on the neighbouring Armenian communities as well. One thing is clear though, that life will be different for the Middle East Armenians after the war ends in Syria. This makes it essential to maintain an academic monitoring of the Armenian communities in the region, in order to record the initial pivotal elements and devise strategies to overcome the challenges of the forthcoming decades.

By organizing the Armenians of Jordan conference, after the Armenians of Lebanon conference in May 2014 and of Syria in May 2015, the Haigazian University Armenian Diaspora Research Center comes closer to its vision of mapping diverse aspects of the Middle East Armenian communities.

We believe this conference and the conference of the forthcoming year, dedicated to the Armenians of Iraq, will be an academic endeavor highlighting the transformation of the 21st century Middle East Armenian communities and clarifying parts of the puzzle for a clearer picture of the Middle East Armenians. These conferences may be seen as a catalyst facilitating and enhancing a better understanding of the diverse aspects of the Middle East Armenian panorama and the Diaspora as well. It is the task of the Armenian sociopolitical and economic leadership to further contemplate the matter and make appropriate use of such academic output.

Dear guests, reverend fathers, ministers of the Lebanese government, respected members of parliament, representatives of various Lebanese Armenian community organizations, local scholars as

well as those coming from as far away as the Philippines, the United States, Europe, and the Republic of Armenia and as close as Jordan and Beirut, on behalf of the HU ADRC, I welcome you all and thank you for your presence.

I seize this opportunity to thank Mr. Yercho Samuelian, whose generous donation rendered the birth of this Center possible officially in January 2012. I also want to thank the Calouste Gulbenkian Foundation for their strong moral and financial support to this conference.

The Director of the Foundation's Armenian Communities section, Dr. Razmig Panossian, has sent a message on this particular occasion. I will ask Ms. Dzaghig Sahagian to read it.

The Guest Speaker of today's official opening ceremony is Dr. Hind Abou Shaar.

Dr. Abou Shaar tried her best to personally attend and be with us today. Unfortunately administrative imperatives forced her to be at the head of her office responsibilities in Jordan University today. She apologized for being unable to personally deliver her speech.

We thank her for her contribution and ask Professor Arda Ekmekji, Dean of School of Arts and Sciences at Haigazian University to read the speech on behalf of Dr. Abou Shaar.

At the end of the official opening of this conference you are all cordially invited to the Arthur Matossian Arts Gallery Hall at the Mugar building to the exhibition of the talented Lebanese/Jordanian-Armenian photographer, Mr. Miro Kizirian.

Dr. Antranik Dakessian
Director, ADRC

Message from the Armenian Communities Department of the Calouste Gulbenkian Foundation

We are very pleased to have the opportunity to sponsor this event, continuing with our commitment to Haigazian University to support the organization of a series of conferences on Armenians in the Middle East. This particular meeting addresses one of the more understudied but significant Armenian diaspora communities in Jordan. The Calouste Gulbenkian Foundation is closely following developments in the Middle East as it continues its engagement in the region. Academic research is at the heart of sound policy decisions, and we are glad to see Haigazian take the lead in fostering such research. We congratulate the organizers for putting together a comprehensive conference agenda, and thank all the participants from various parts of the world for taking part. We look forward to seeing your research in print.

Dr. Razmik Panossian
Director, Armenian Communities Department of the
Calouste Gulbenkian Foundation

Closing Words

As we conclude the opening of the Armenians of Jordan conference, we realize that there is much we are to learn and share in the coming two days.

I would therefore first welcome our guests from abroad, from as near as Amman, and as far as Minneapolis. I would like to thank the Gulbenkian Foundation for its support, our students and staff led by Dr. Antranig Dakessian for preparing an interesting conference, I repeat my gratitude to Mr. Yercho Samuelian for being the main impetus behind the foundation of the Diaspora Center, our greetings to the Jordanian Armenian community, and all of you dignitaries and friends for your presence.

I would like to share with you a few brief thoughts about our effort here:

1. I am pleased that our annual conferences have been creating a stronger web of researchers, students and interested thinkers. Our first conference had the title "Armenian Transnationalism and the Modern Age of Communication", and our annual meetings have been accomplishing just that.
2. When we study the communities of the Middle Eastern Diaspora one by one, we realize that this cannot be an Armenian effort alone, for the perspective of the neighbor becomes part of what Armenians say, write, and think about themselves.
3. As we study the Armenians of Jordan, or of the rest of the countries, we fall in the temptation of yearning for a past that was more glorious, forgetting that the presence of the Armenian communities here and there for a short or long time has also shaped or reshaped the local life. So, even in cities and countries where the Armenian communities have set foot, some change has also taken place among the Armenians themselves, and within the wider community as well, hopefully for the better.
4. And my last observation is that the diaspora is studied not only to preserve the memory and the monument of the past, but to also draw lessons of communal life, social interaction, and whatever else, so that the contemporary scene is understood better and so that lessons for the future may be drawn.

With that, I repeat my thanks and wishes for productive two days and six sessions, and for the development of friendships and the triggering of new research interest.

Rev. Paul Haidostian, Ph.D.
President

تاريخ الأردن في العهدين العثماني والوطني
(1850–1946م)

أ. د. هند غسان أبو الشعر
abushaarhind@yahoo.com

إضاءة

ان موضوع هذا المؤتمر يصب في قراءة تاريخ بلاد الشام بعامة والأردن بشكل خاص، فقد تشارك العرب مع الأرمن لزمن طويل في تكوين عناصر الإمبراطورية العثمانية، وخضعوا لنفس السلطة والقوانين، وخاضوا مع الدولة في حروبها المتتالية، والتي انتهت بالحرب العالمية الأولى ما بين سنوات 1914-1918م، وقد ترتب على هذه الحرب نتائج كارثية على رعايا الدولة، وكان من أقسى نتائجها تهجير الأرمن والإغريق ونفي العرب وغيرهم من العناصر عن بلادهم وتشتيت شمل العائلات في جنوب الأناضول، وقد تشاركت العناصر غير التركية بتقاسم ويلات سياسة الاتحاديين التي دفعت غير الأتراك من مكونات الدولة، للثورة والانفصال عن الإمبراطورية التي كانت تسير سيرا حثيثا نحو النهاية، فأعلن العرب ثورتهم في الحجاز، وكان لأهالي بلاد الشام والعراق واليمن وقبائل شبه الجزيرة العربية الدور المباشر في دعم الثورة التي أطلقها شريف مكة الحسين بن علي قبل قرن، عام 1916م. هذا المدخل يؤشر على أننا وبعد مرور قرن من الزمن على هذه الأحداث المفصلية التي ترتب عليها تغييرات ديموغرافية وإنسانية وسياسية، لا بد وأن ندرسها دراسة أكاديمية جادة، وهو ما يحققه هذا المؤتمر، ومن هنا نبدأ.

الأردن في عهد التنظيمات العثمانية, 1850-1918م

لا بد من وضع مفاصل نختصر فيها هذا التناول نظرا لاتساع المرحلة الزمنية وتعدد المحاور التي يمكن تناولها، ولأننا نلتزم بوقت محدد، سنحاول تحديدها بالنقاط الآتية:

أولا: لا يمكن دراسة تاريخ الأردن بعيدا عن تاريخ بلاد الشام، فشرق الأردن يشكل جزءا من سوريا الجنوبية، وقد ارتبط تاريخ المنطقة إداريا ببلاد الشام، حيث كانت دمشق هي المركز وشرق الأردن تتبع لإدارتها، بدءا بالعهد المملوكي الذي انتهى مع موقعة مرج دابق قرب حلب عام 922هـ / 1516م، وبقيت دمشق أيضا المركز الإداري لإيالة/ولاية سوريا منذ عام 1516 وحتى عام 1918م مع نهاية العهد العثماني، وهذا يعني أننا ننطلق من هذا الواقع الإداري.

ثانيا: ترتب على هذا الواقع الجغرافي ترابطا إداريا وسكانيا واقتصاديا، فقد بقيت بلاد الشام تشهد طوال هذه المرحلة تداخلا في العلاقات، وبقيت حركة السكان متتالية بحيث انتقل أهالي شرق الأردن من القرى والقصبات إلى دمشق وحلب على وجه الخصوص، وتدل مراجعتنا للسجلات العثمانية من سجلات محاكم شرعية ومالية وكنسية ومن مصادر أخرى مثل كتب التراجم واليوميات والمذكرات، على أن أهالي قرى حسبان وعجلون وإربد وأيدون والسلط والكرك وباعون وغيرها من مناطق شرق الأردن، وفدوا إلى دمشق تحديدا وتعلموا فيها وعلموا فيها أيضا تحت قبة النسر

في الجامع الأموي، وقد تسلم بعضهم مناصب كبيرة مثل القضاء والتعليم والإشراف على أوقاف المدارس. وبالمقابل، فقد شهدت قصبات وقرى شرق الأردن قدوم تجار شوام من دمشق وحلب وحمص وغيرها من الحواضر، واستقروا في قصبات وقرى شرق الأردن وخاصة في إربد والسلط والكرك ولاحقا بعمان، وقد استقر غالبية التجار الشوام منذ عام 1885م وامتلكوا الدكاكين والدور والأراضي وأصبحوا جزءا من مكونات المجتمع الأردني.

ثالثا: كان لمرور طريق الحج الشامي من شرق الأردن الدافع الأقوى للدولة العثمانية للاهتمام بالمنطقة، لأن الدولة كانت تحرص على تأمين الحجاج وتأكيد حضورها، لكنها كانت تواجه دائما بسطوة القبائل البدوية التي كانت عادة تهاجم قوافل الحج خلال توجههم عبر قوافل في مراحل الطريق وخاصة في القطرانة ومعان والجيزة، وقد دفع هذا الأمر الدولة لمهادنة القبائل واسترضاء القيادات القبلية والعشائرية والاعتماد عليهم في نقل الحجاج بجمالهم وتأمين مصادر المياه من برك وآبار عبر هذا الطريق، وكانت الصرة السلطانية هي الوسيلة المباشرة لاسترضاء القيادات، ورغبة من الدولة في التخلص من سطوة هذه القبائل المتنفذة فقد أعطت للجماعات المهاجرة إلى أراضيها مثل الشراكسة والشيشان واللازكي والتركمان دعمها الكبير، ووضعتهم حاجزا بشريا وحضريا أمام المد البدوي، كما أنها وجدت في مد خط سكة الحديد ما بين بلاد الشام والحجاز حلا عمليا يربط أجزاء الولاية بالدولة، ويؤمن الحجاج من خطر مداهمة البدو، ويؤمن في الوقت نفسه الوسيلة السريعة لنقل الجنود وحمايتهم من الهجوم عليهم من القبائل البدوية وذلك عام 1900م.

رابعا: علينا أن نميز بين بدايات الحكم العثماني لشرق الأردن في القرن 10هـ / 16م وبين مرحلة التنظيمات التي نتناولها هنا، والتي اخترنا أن نبدأها عام 1850م، فمع أن مرحلة التنظيمات بدأت في المركز "الأستانة" مع القرن الثامن عشر، لكنها وصلت الأطراف ومنها منطقة شرق الأردن في منتصف القرن التاسع عشر، ويمكن أن نبين في هذه المرحلة ما يأتي:

1- يمكن للباحث أن يجد سجلات رسمية تساعده على اعتماد معلومات دقيقة للمنطقة وخاصة سجلات النفوس التي تسجل العائلات والأفراد بأعمارهم ومهنهم ومواصفاتهم في كل القرى والقصبات، هذا يساعد على دراسة السكان بالتفصيل، ومع أن غرض الدولة كان تسجيل الضرائب وضبطها من خلال السجلات، وتأمين الخدمة العسكرية بمعرفة الفئات الملزمة بالخدمة في كل أسرة، إلا أن لهذه السجلات أهمية استثنائية بمعرفة السكان وعناصرهم.

2 - حاولت الدولة ابتداء بسنة 1840م بعد انتهاء فترة حكم محمد علي باشا أن تضبط أمور ولاية سوريا، ومع أن مرحلة الحكم المصري قصيرة جدا، لكنها تركت أثرها الكبير على علاقة الدولة بالسكان، إذ أنها ضبطت الأمن، ومنعت تعدي البدو على الفلاحين، ومنحت فئة الفلاحين القروض وحمتهم، وأجبرت بعض البدو على الاستقرار، وفتحت المدارس الجهادية، وعمرت الخرب أي القرى القديمة التي هجرها السكان، وسجلت المزارع والأراضي ضمن سجلات سمتها "الجريدة" وأحصت السكان، ولاحقت المتهربين من دفع الضريبة، وأخضعت السكان للتجنيد

الإجباري، وحاولت الإدارة المصرية ضبط الضرائب والمالية والسجلات، فترتب على هذه الإجراءات حركة احتجاج بين بعض الفئات، حيث هاجموا شونة إربد وأتلفوا السجلات المالية التي تسجل الضرائب، وهي الحركة التي عرفتها المصادر المصرية باسم "فتنة عجلون" لكن هذه التجربة التي أعطت السكان الأمان وغيرت من علاقة الدولة بالأهالي، وعلمتهم تجربة الانتخاب والمشاركة بالمجالس للمرة الأولى، كانت مرحلة قصيرة من التنوير تتحدى السلطة العثمانية التي عادت لحكم البلاد بعد مؤتمر لندن وخروج جيوش إبراهيم باشا من بلاد الشام، وقد ترتب على هذا محاولة الدولة العثمانية فرض النظام باتخاذ إجراءات عسكرية وإدارية تمثلت بتأسيس قضاء في عجلون وآخر في السلط، وتم تأكيد سلطة القائم مقام في كل من إربد والسلط بتدعيمها بالدرك والجاندرمة، وتبع هذه الإجراءات الإدارية تعيين موظفين وإقامة المحاكم النظامية في قصبة إربد وقصبة السلط، أما في الكرك فقد تأخر الأمر حتى منتصف التسعينيات من القرن التاسع عشر، وهذه يعني أن الأنظمة والتعليمات بدأت تصل من المركز في استانبول مع الموظفين إلى الأطراف، بعد أن وصلت للمركز في دمشق.

3 - وحتى تؤكد الدولة حضورها فقد أخذت بإنشاء الدوائر وتعيين الموظفين وفرض سلطة القانون، وقد ارتبط هذا بصدور الدستور عام 1876م وتعميم قانون الولايات الذي صدر سنة 1864م، وبناء عليه تم تعيين متصرف لكل قضاء ويتبعه مجلس إدارة ونواحي ومخاتير ومجالس اختيارية منتخبة، ودوائر للمالية ومعهم أمين صندوق وجباة، وتم إنشاء دوائر للنفوس والطابو والصحة والأحراش والمعارف والبرق والبريد والرجي أي التبغ والأوقاف وغرف التجارة وأيضا أنشأت البلديات تبعا لعدد النفوس، وأصبح الأهالي يحتكمون لسلطة القانون في المحاكم النظامية إلى جانب المحاكم الشرعية المعروفة، وبناء عليه، فقد أصبح حضور الدولة بموظفيها وقوانينها في أطراف ولاية سوريه، وانتقلت التنظيمات من المركز إلى أطراف الدولة.

4 - إن هذا لا يعني تغير البنية الاجتماعية في شرق الأردن، فقد بقيت العشائر بتركيبتها هي الأساس، وظلت الزعامات على حالها، واستمر نمط الحياة الزراعي هو الأساس، رغم وجود فئات من الموظفين الأتراك أو من أهالي حواضر بلاد الشام، كما جاء التجار بعائلاتهم واستقروا في القصبات بالأسواق، وجاء الجهاز القضائي وغالبيته من الأتراك أو من أهالي حواضر بلاد الشام وسكنوا في القصبات وبعضهم استقر في شرق الأردن وصاروا من مكونات التركيبة السكانية حتى اليوم، وما يعنينا هنا أن مجموعات من الوافدين بدأت تأتي إلى شرق الأردن سواء أكانوا من التجار أو الحرفيين من البنائين والحدادين والنجارين أو العمال الزراعيين (الحراثين) من حواضر وقرى بلاد الشام، وهم من دمشق وحلب وحمص وجبل لبنان وأورفه ومارديين ومرجعيون ونابلس والقدس والناصرة وسمخ وحيفا وعكا وطرابلس الشام وجنين وزحلة بلبنان وبيروت وقضاء الشوير ولواء الإسكندرون وطرابلس الغرب وكان منهم الأكراد من الميدان بدمشق من تجار الحبوب وعمال البناء من نابلس وغيرهم من أهل الحرف. والأمر اللافت أن الأهالي قبلوا بالوافدين واندمجوا معهم.

ومن خلال قراءتنا للسجلات الشرعية وجدنا العديد من حالات الزواج بين أهالي شرق الأردن وبين نساء من دمشق وحلب وأورفه وماردين ونساء أرمنيات وهذا يبدأ مع سنة 1885م بوضوح مما يؤشر على ارتباط الحراك السكاني نحو شرق الأردن مع توفر الأمن والانفتاح التجاري خاصة بعد فتح قناة السويس عام 1869م، وتوسع نطاق التجارة البرية والبحرية.

5 - ترتب على هذه المتغيرات الكبيرة تمكن الدولة من فرض الأمن وخاصة في قرى شرق الأردن، لكنها لم تنجح بهذا في مناطق البادية، فلم تتمكن من إحصاء القبائل، وعادة ما فشلت في إحصاء مواشيهم، وظلت سلطة زعماء القبائل أقوى من سلطة الدولة، وظلت القبائل والعشائر البدوية تمارس حق "الخاوة" على الفلاحين دون أن تتمكن الدولة من ردعهم.

6 - كان المسيحيون من أهالي شرق الأردن من المكونات الدائمة للتركيبة السكانية، وهم يمارسون الزراعة وبعض المهن المرتبطة بها مثل الحدادة والنجارة، وكانوا جميعا قبل عام 1850م من الروم الأرثوذكس، إلا أنه ومع بداية قدوم الطوائف الغربية إلى القدس، بدأت منطقة شرق الأردن تعرف تحول بعض العائلات من طائفة الروم الأرثوذكس إلى الكاثوليكية والبروتستانتية، وكانت الدولة العثمانية تساند الروم الأرثوذكس عادة، ولا تشجع انتشار الكاثوليكية أو البروتستانتية نظرا لارتباطها بمصادر غربية، وقد ترتب على هذا إعادة بناء الكنائس القديمة وبناء كنائس جديدة في كل من الحصن والسلط والرميمين ومادبا والكرك وعجلون، وقيام هذه الطوائف بإقامة المدارس، والتي تبنت التعليم بشكل كبير، حيث لم يكن للتعليم الرسمي أي حضور، فقد اعتاد الأهالي على إرسال أبناءهم للكتاتيب، وبعد تعلم القرآن الكريم والقراءة كان التعليم ينتهي بأصحابه بالعمل بالزراعة، ومع فتح المدارس التابعة للطوائف المسيحية التحق بعض أبناء هذه الطوائف بمدارس القدس أو دمشق أو بيروت أو استانبول، مما جعل التعليم بين المسيحيين هو الأبرز في هذه المرحلة، وتغيرت بنية التعليم كليا، وترتب على هذا محاولة الدولة تأكيد دورها بإنشاء المدارس الرشدية وإلزام الأهالي بإرسال الأطفال حسب نص الدستور إجباريا للدراسة، ولم تكن المناهج تخدم وتلبي حاجات الأهالي، وكانت الكتب الدينية هي الكتب التي تقوم مطبعة القدس بطباعتها ونشرها في مدارس المنطقة.

7 - يمكن تصنيف مكونات مجتمع شرق الأردن ما بين سنوات 1850م و1918م من خلال العديد من المصادر الرسمية وغير الرسمية، فقد كان المكون الرئيسي هو العشائر في الريف الأردني وهم من المسلمين والمسيحيين، والبدو في أرجاء البادية وبعضهم من المتنقلين وغالبيتهم من الذين يمارسون الرعي والزراعة معا، وظل الغزو بينهم وبين قبائل الجوار معروفا حتى عام 1930م عندما ألغت إمارة شرق الأردن هذا النمط ومنعته، أما الفئات الجديدة على المجتمع فقد تمثلت بأمرين: فئات مهاجرة بشكل دائم تستقر في القرى والقصبات مثل الأكراد والتركمان والمغاربة، والذين تسربوا عبر التاريخ واستقروا بشكل جماعات، ومنهم الفئات التي جاءت بشكل هجرات جماعية كبيرة وشكلوا مكونا من مكونات المجتمع الأردني وهم: الشراكسة والداغستان واللازكي سنة 1878 م والذين فوضت لهم الدولة أراضي عمان ووادي

السير والزرقاء والرصيفة وناعور والشيشان الذين وصلوا عام 1903م وفوضت لهم الدولة أراضي الزرقاء وصويلح والسخنة والأزرق، والمصاروة الذين فوضت لهم الدولة العثمانية أراضي مزرعتي سحاب وسلبود، والمغاربة الذين تسربوا من سمخ وطبريا، وهم لم يشكلوا هجرة كبيرة وجماعية، والأرمن الذين لم تفوض لهم الدولة أراض ووصلوا إلى شرق الأردن عام 1915م بعد نفيهم، ولم يستقروا كلهم في شرق الأردن، لأن الصليب الأحمر الأمريكي قام بجمع الأطفال الأرمن ممن فقدوا عائلاتهم وأخذهم إلى الولايات المتحدة حسبما أفادت صحيفة العاصمة وهي الصحيفة الرسمية لحكومة الأمير فيصل بن الحسين في دمشق وذلك عام 1919م.

8 - من الأمور التي يجب التوقف عندها في فترة التنظيمات العثمانية في شرق الأردن قيام الدولة بتسجيل الأراضي في سجلات ضمن دائرة الطابو، وقد وجدنا سجلات في قضاء عجلون ترجع إلى سنة 1876م، وفيها تسجيل دقيق للأراضي والممتلكات والمرافق والمالكين من الأهالي، وفيها تسجيل للمساحات والضرائب والديون، ويمكن من خلالها معرفة التفاصيل الاقتصادية التي تبين نوعية النقد وحجم الضرائب ومساحات الملكيات وعدد المالكين، وعند قراءة تسجيل البيوت والعقارات يمكن معرفة أسماء السكان في كل بيت، والمرافق التابعة لكل مالك وهي عادة بئر الماء والمغارة والحاصل لحفظ المحاصيل الزراعية والياخور لإيواء الحيوانات والفرن والحاكورة والتي يسجل فيها أنواع الأشجار المزروعة وعددها وهي عادة من الزيتون والتين، وكان لكل بيت حاكورة تعتبر تابعة للملك وفيها يزرع الأهالي ما يحتاجونه من خضروات وتبغ وأشجار مثمرة، وتساعدنا هذه السجلات على القراءة الدقيقة للضرائب التي يدفعها المالك ومقدارها ونوعية النقد المستخدم لدفعها، وتسجل ما يدفعه الفلاح على أرضه الزراعية وأشجاره إن كانت من الزيتون المزروع حديثا أم من الزيتون الروماني العتيق، وكل هذه المعلومات تعطي الدارس فرصة حقيقية لاستخدام الإحصاء وتقديم دراسات دقيقة تعتمد الرقم والتحليل، ومن الجدير بالذكر أن سجلات الطابو العثمانية لم تدرس كما يجب، وأنها تحتاج لمتخصص يستطيع التعامل مع مادتها بمنهجية.

خامسا: هذه المتابعة السريعة للتاريخ الاجتماعي والاقتصادي لشرق الأردن في عهد التنظيمات، يجعلنا نتوقف عند المرحلة الأخيرة من عهد الدولة العثمانية، وهي فترة السلطان عبد الحميد الثاني (1293هـ / 1876م-1326هـ / 1908م) حيث شهدت إعلان الدستور "القانون الأساسي" ويتكون من 119 مادة، وما يعنينا هنا وصول القوانين وتطبيقها في الأطراف، ومعها وصلت مظاهر جديدة لولاية سوريا وعرفتها منطقة شرق الأردن وهي مد خط التلغراف، وتفويض وتسجيل الأراضي، وتفويض الأراضي لشيوخ القبائل وتعمير الخرب وتحويلها إلى مزارع، وفتح مدارس رشدية، وفتح المحاكم المدنية، ومد خط سكة الحديد من دمشق إلى المدينة المنورة، وتنظيم التقسيمات الإدارية، فمع سنة 1918م كانت التنظيمات الإدارية كالآتي:

- قضاء عجلون ومركزه إربد وتتبعه نواحي بني جهمة وبني عبيد والكفارات والسرو والكورة والوسطية وجبل عجلون والمعراض والصويت وناحية جرش الفخرية.

- متصرفية الكرك ومركزها قصبة الكرك وتتبعها قضاء السلط، الطفيلة، معان وتتبع المتصرفية نواحي ذيبان والعراق وخنزيرة. كانت عمان ناحية تتبع لقضاء السلط التابع لمتصرفية الكرك.

ويبدو أن سنة 1910م كانت فاصلة في تاريخ العلاقات بين الدولة والأهالي، وقد عرفت هذه السنة في سجلات المحاكم الشرعية لإربد "بسنة سامي باشا" حسب تعبير الأهالي الذين ذاقوا مرارة العلاقة مع الدولة، ففي هذه السنة سيرت الدولة القائد العسكري البغدادي سامي باشا الفاروقي إلى جبل الدروز بطوابير عسكرية متتالية لفرض التجنيد الإجباري وجمع الأسلحة من أيدي الأهالي وإحصاء النفوس، وأدت هذه الحملات المتتابعة إلى إثارة الرأي العام وخاصة في مناطق حوران، لكن انتقال سامي باشا إلى متصرفية الكرك لإحصاء النفوس وجمع الأسلحة لم تمر مرورا عاديا، فقد قامت الحركة المعروفة ب "الهية" وتم طرد الحامية العثمانية وقتل أفرادها وتمزيق السجلات وإبعاد الموظفين، وأصبح ولاء الأهالي للدولة على المحك، وكانت الدولة قد تورطت بالحرب الروسية أولا، ثم بحروب البلقان، ثم بالحرب الليبية، وأخيرا الحرب العالمية الأولى التي أنهت على كيان الدولة عسكريا، ويمكن من خلال المصادر متابعة الضغط الكبير الذي كانت تمارسه الدولة على منطقة شرق الأردن بتجنيد كل قادر على حمل السلاح من سن 15 إلى سن الستين، حيث يصبح العسكري بعد سن الستين في فئة الاحتياط ويشارك في حال اندلاع الحرب، وتبين سجلات المحاكم الشرعية والصحافة وكتب المذكرات التي وصلتنا للمرحلة الواقعة من 1870م وحتى 1918م أن الأهالي عانوا من حروب الدولة العثمانية التي لم يكونوا طرفا فيها، بحيث ساقت الدولة الرجال إلى ميادين القتال فكان الأب والأبناء كلهم يجندون ويذهبوا للقتال في ميادين بعيدة في البحر والبر، سواء في جبهة القفقاس أو البحر الأسود أو البلقان أو اليونان، وغالبا ما كانوا لا يرجعون، وكانت الدولة تزيد الضرائب لتتمكن من سد نفقات حروبها، وقد احتج كتاب عرب من ممثلي حوران على قيام الدولة بأخذ شباب المنطقة للقتال بأعداد أكبر من أعداد المناطق الأخرى، وكانت الدولة تتشدد بإجراء القرعة العسكرية، وقد وجدنا أسماء المجندين من قرى قضاء عجلون ممن شاركوا في حرب (البلغار) أي الحرب البلقانية، وهم من قرى عنبه وأيدون ودير أبو سعيد وتبنه وكفريوبا والحصن والطيبة والمزار وكتم والصريح، وتوفي بعضهم في حرب اليونان في الصرب في قصبة بلابش أو في كورنثوس باليونان أو في جزيرة بالبحر أو بالبحر الاسود وتم إلقاء جثته بالبحر أو في مستشفى باستانبول، وقد رصدنا عدد مائة عسكري شارك في الحرب العالمية الأولى من أهالي قرية المزار الشمالي لوحدها. إن هذه المادة تؤكد على أن العلاقة بين الدولة ورعاياها من أهالي شرقي الاردن كانت في وضع صعب مع اندلاع الحرب العالمية الأولى في الوقت الذي فقدت فيه الدولة ممتلكاتها في بلاد البلقان وفي ليبيا وكريت واليونان، وفي الوقت الذي احتاجت فيه لعناصر للقتال وللمال الذي يسد متطلبات الحرب، مما دفع المجندين للهرب ممن عرفهم الأهالي ب (الفراريين) وهم الفئة التي كانت تتعرض للإعدام في حال القبض عليهم، وقد شددت الدولة إجراءاتها وأخذت تصادر أموال التجار باسم "التكاليف الحربية" ومنعت بيع الحبوب وضبطتها

لمصلحة الجيش، ومنعت التجار من التصرف بالمواد الغذائية والغلال، كما منعت الناس من إخراج الذهب وصادرته من المسافرين، وترتب على ملاحقة المجندين والتجار انتشار الرشوة والفساد، وأحلت الدولة ورق البنكنوت بدلا من العملة الرسمية في تسليمها لرواتب الموظفين وقيمته أقل من النقد المتداول، وتزامنت كل هذه الأحوال مع تراجع الأمن تماما في منطقة شرقي الأردن بحيث استغلت العشائر البدوية الظروف الأمنية ومدت نفوذها في مناطق خارج ديرتها، وقد سجلت كتب الرحالة الأجانب ما رأوه خلال رحلاتهم من فقدان الأمن وتسلط البدو على الفلاحين وعجز الدولة عن القيام بحماية رعاياها، وفي مثل هذه الظروف شهدت شرقي الأردن قدوم مجموعات من المهاجرين الأرمن الذين نفتهم الدولة عن أراضيهم ودفعتهم باتجاه المنطقة بالقوة.

الأرمن في الأردن

لا نجد الكثير من المعلومات المباشرة التي تؤرخ لقدوم الأرمن إلى الأردن، ومن خلال القراءة لمصادر المرحلة (عام 1915م) وجدت معلومات قليلة في كتب المذكرات، ولم اعثر على مواد في الصحافة، رغم أنني كتبت قبل عامين كتابا تناول الصحافة مصدرا لدراسة تاريخ الأردن من سنة 1876 الى 1923م، وقد ورد ذكر بسيط للأرمن في السجلات الشرعية، إلا أن الرواية المحلية ما زالت تسترجع أحداث مرورهم الجماعي في قضاء عجلون وقصبة إربد ما بين سنتي 1915 و1918م، وقد ورد ذكر لمهاجر أرمني اسمه ليون بن قره بيت توفي في إربد سنة 1918م وضبطت المواد التي تركها ولم يكن له وريث يتسلمها، وذكر من أهالي إربد كولونيا بنت يعقوب بن عبد الله ونيازي بن آغوب بن عبد الله سنة 1918م، وذكر السجل الشرعي بعض النساء الأرمنيات اللواتي تزوجن من أبناء قضاء عجلون في قرى السموع وعنجره، وقد ذكر الحاج سعيد جمعة في مذكراته غير المنشورة والتي حصلت على نسخة منها وصول الأرمن إلى إربد وتناول أوضاعهم السيئة واضطرارهم لبيع ما معهم من الذهب بثمن بخس، يقول: "وكان بذلك الوقت الأرمن مهاجرين لبلادنا العربية، وكانوا يبيعون نمساويات ذهب، وكانت هذه النمساويات تباع بثلث القيمة، نظرا للحاجة والإضرار" وهذا يعني استغلال التجار لهم، لكن هذه الملاحظة لا تلغي التعاطف الكبير مع المهاجرين الذين استقروا في جرش والحصن وشطنا وقرى ناحية بني عبيد، حيث آواهم الناس في المغر وقاموا بإطعامهم وباعوهم القمح بأسعار مخفضة، وقد قام البعض بمحاولة إخفاء بعض الأطفال لتربيتهم، لكن الصليب الأحمر الأمريكي جمعهم سنة 1919م، كما ورد في مذكرات خليل سماوي المهاجر الأردني إلى المكسيك والذي قمت بنشر مذكراته في كتاب، معلومات مباشرة عن قدوم جماعات من الأرمن إلى قرية الفحيص، وقد وجدت في مذكراته تحت عنوان: "مذبحة الأرمن عام 1915م" ما يدل على تعاطفه الواضح مع المهاجرين الأرمن الذين أقاموا في أراضي الفحيص وليس في نفس القرية، فقد نزلوا تحت شجرة كبيرة معروفة في مدخل القرية، يقول بان قافلة مكونة من أسر مهاجرة هاربة وهم بحالة تفتت الأكباد حفاة عراة وأحمالهم على ظهرهم نزلوا تحت الشجرة، فتبعهم جمع غفير

من أهالي الفحيص، وأعجبوا بمهارتهم اليدوية وخاصة بصناعة الأحذية، ولشدة إعجاب والد خليل سماوي بما رأى من مهارة الأرمن، تعاقد معهم ليدربوا ولده الذي كان في الرابعة عشرة من عمره على الصنعة، وهو ما لم يعجب الشاب، وقد ذكر خليل سماوي في مذكراته أن أحد أهالي قرية ماحص المجاورة وهو كبير في السن تزوج من فتاة أرمنية مما أثار أهالي الفحيص ووقفوا أمام هذا الزواج، لأن الفتاة صبية صغيرة ومسيحية وتزوجت من رجل مسلم وكبير بالسن، وقد وصل الأمر بالزوج الذي انتزعت منه زوجته أن ذهب ليشكو للأمير فيصل بن الحسين بدمشق مطالبا باستعادة زوجته الأرمنية، لكن خليل سماوي لم يتابع الحديث عن مصير المهاجرين الأرمن بقرية الفحيص ويبدو أنهم لم يسكنوا بالقرية وبقوا في الكروم تحت شجر التين الباسق، ولا شك بأنهم لم يجدوا بالقرية مجالا للعمل فانتقلوا لعمان القريبة والتي يتوفر فيها أسواق وعدد اكبر من السكان.

ومن كتب المذكرات التي أشارت للأرمن عام 1917م، كتاب محمد علي العجلوني (*ذكرياتي عن الثورة العربية الكبرى*) والذي ذكر أنه بعد معركة الطفيلة توجه مع الجنود إلى مغر البتراء، حيث وجد جماعات من المهاجرين الأرمن يأوون إليها، وذكر أنهم يتعايشون مع سكان البتراء من جماعات "البدول" ويتفاهمون معهم بعدد قليل من الكلمات العربية، ولاحظ محمد علي العجلوني أن جماعات الأرمن يجففون البندورة وأنهم ساعدوا الجنود بكي ملابسهم وتقديم الخدمات لهم، كما أن الجنود اعتادوا أن يسهروا مع الأرمن خارج مغر البتراء ليستمعوا إلى عزفهم الجميل وغنائهم الذي يحمل روحا حزينة على غربتهم ونفيهم، وأكد في موقع آخر أنه رأى المهاجرين الأرمن وهو في الجيش العثماني يمرون بحالة مأساوية من منطقة طرسوس ويسيرون بأحمالهم على أكتافهم حفاة، ويحيطهم الجنود الأتراك، وقد شهد العجلوني أن المعاملة التي تلقاها العرب من الجنود الأتراك كانت أفضل من معاملتهم للمهاجرين الأرمن، وقد توجع لهم وتأسف للمذبحة التي ارتكبتها جماعات من الاتحاديين بحق الشعب الأرمني.

وعند مراجعة مذكرات عودة القسوس المنشورة، نعثر على مادة ممتازة للهجرة الأرمنية ولكن خارج حدود الأردن، فقد نفى الأتراك المحامي عودة القسوس إلى الأناضول، وتوسع القسوس بوصف إقامته مع المنفيين من أهالي شرق الأردن في قرية أرمنية عند عائلة منهم، ووصف هذه الفترة وما سمعه من عذاب الشعب الأرمني وكيف كان هو ومجموعته من أهالي الكرك يذهبون للصلاة في الكنيسة الباقية، ومع أن المادة ممتازة لكنها لا تمثل الأرمن في الأردن ونكتفي فقط بالتذكير بها، وهو ما سنتناوله بالتفصيل في كتاب أوشك على الإنجاز.

أما أفضل ما قرأت من تفاصيل يومية لحياة المهاجرين الأرمن فهو يوميات المهاجر الأرمني فاهرام دادريان والذي قدم خدمة رائعة بكتابة مذكراته اليومية وتسجيل الأحداث التي عاشها مع المهاجرين الأرمن ما بين سنوات 1915 و1918م في قرية جرش والمنشور في نيويورك بالأرمنية ومترجم إلى الإنجليزية، ويقع في 408 صفحة، وفيه كان المهاجر الأرمني الشاب يسجل يومياته، في رحلة النفي والتي جرت عائلته للإقامة في جرش، وجرش كانت مهجورة حتى سنة 1885م، وكانت

العشائر البدوية تستخدم منابع المياه الغزيرة فيها فقط، وفي عام 1885م قام والي سوريا بنقل المهاجرين الشراكسة من الجولان إليها بعد سلسلة من المصادمات بينهم وبين أهالي الجولان من قبائل الولد علي، وقد ترتب على هذا فتح طريق للعربات بين جرش والجولان، وقدم عام 1910م حوالي عشر عائلات من التجار الشوام من دمشق تحديدا، وافتتحوا حوانيت شكلت السوق في جرش، في حين عمل الشراكسة بالزراعة وتربية الأبقار، وكانت العشائر البدوية المحيطة والتي تخيم على البرك المشهورة في جرش، مصدر خوف دائم للأهالي بسبب الاعتداء على البساتين المزروعة، ولم تكن الدولة قادرة على ردعهم وتأمين الأمن في المنطقة، وسنقدم محاور مختصرة لواقع حال الأرمن في هذه السنوات الصعبة والقلقة كما وصفها المهاجر الأرمني ددريان:

1 - انشغل صاحب اليوميات بمذكراته لرحلة النفي، وكان يسجل كل صغيرة وكبيرة، لكنه لم يوفق بتسمية المنطقة "بالصحراء" في حوران، لأنها سهل مزروع ومأهول بالفلاحين الذين يصل إنتاجهم من القمح عبر ميناء عكا بالقوافل الكبيرة إلى أوروبا، وكان الوصف لمعاناة المهاجر وأسرته يبعث على الحزن لحين وصولهم إلى جرش، لكنه كان ينقل فقط الجوانب السلبية.

2 - يفهم منه أنهم عند وصولهم جرش وتسجيلهم أسماءهم لدى الجهات الرسمية في جرش، وجدوا مئات المهاجرين الأرمن قبلهم، وربما وصل العدد إلى 20,000 مهاجر، ويفهم منه أن بعضهم أقام في المغر والبعض الآخر استأجروا الغرف والبيوت من الشراكسة، وبين أن المهاجرين الأرمن وجدوا قبولا من الشراكسة الذين هاجروا قبلهم بحوالي أربعين عاما، في حين أن التجار الشوام كانوا لا يبدون ارتياحهم من قدوم الأرمن ويظهرون تعصبا دينيا واضحا لأن الأرمن استطاعوا تأكيد حضورهم في جرش بالعمل في البساتين وإدخال أنواع جديدة من المزروعات وتسويقها، ونجحوا في تأسيس وتشغيل ثماني مطاحن مائية على سيل جرش لطحن الحبوب.

3 - كشفت اليوميات سوء الأحوال الصحية للمهاجرين الذين سقطوا بحميات وأمراض صعبة وعلى رأسها الباراتيفوئيد الذي حصد الأرواح، والملاريا وغيرها من الأمراض المعدية، وقد سجل ددريان دفن 500 مهاجر أرمني في مقبرة الأرمن التي أصبحت بمدة وجيزة أكبر من مقبرة الشراكسة، وفي جرش فقد ددريان شقيقه بالتيفوئيد ثم والده، وسقطت عائلته كلها تقريبا فريسة لهذا المرض، وهذه المعلومة تؤكدها مصادر المرحلة حيث ذكر مندوب جريدة *البشير* أن طبيب جرش أمر الأهالي بالرحيل عن القرية إلى الجبال صيفا منعا للإصابة بأمراض الصيف التي انتشرت في جرش.

4 - نجح ددريان في يومياته بتتبع الأحوال والعلاقات بين الدولة والأهالي، وذكر بأنه تم تسجيله لدى الجهات الرسمية بسن أكبر، فبدلا من أن يسجل سنه الحقيقي وهو خمسة عشر عاما سجل بأنه في العشرين ليؤخذ للعسكرية، وظل هذا هاجسه وهاجس عائلته مع باقي المهاجرين الأرمن الذين دعتهم الدولة للعسكرية، ثم أجلت ذلك مرارا، وكان الذين يتم دعوتهم يختفون عن أنظار العسكريين ومنهم ددريان.

5 - أفضل ما في هذه المذكرات تتبعها لأحداث المرحلة من انسحاب الجيش البريطاني من السلط، وعودة الجيش التركي، وتنكيله بالأهالي الذين فروا مهاجرين إلى القدس مع الجيش الإنجليزي، وتبدو مخاوف المهاجرين الأرمن من نتائج الأحداث عليهم، خوفا من انتقام السلطات منهم، ومن نهب البدو لهم، ولكنه يبين تأثر الشراكسة الكبير لفراقهم عندما قرروا ترك جرش بعد انتهاء الحرب، فقد بكى عليهم الشراكسة ورجوهم أن يبقوا معهم في جرش لتشغيل مطاحنهم وزرع بساتينهم، وانتهت إقامة المهاجرين الأرمن بجرش في 10 تشرين الثاني عام 1918م.
6 - هذه اليوميات تستحق الدراسة الوافية، ومع أن صاحبها اهتم بوصف يومياته، لكنها غنية بالمعلومات الخاصة بمجتمع المهاجرين وعلاقتهم بالدولة وبالسكان، ووصف دقيق للمكان والعلاقات مع البدو، والمناخ والتجارة والأوضاع الصحية، وقد أفدنا منها كثيرا وتأثرنا بالأحداث التي تختصر حال المهاجرين الأرمن في ثلاث سنوات عجاف.

الأردن بعد سقوط الدولة العثمانية

سأختصر هذا المحور بتوضيح الأحداث بما يأتي:
1 - قامت في شرق الأردن حكومات محلية لتعبئ الفراغ الذي نتج عن غياب السلطة العثمانية في كل من إربد وكفرنجه وجرش والكورة والسلط والكرك.
2 - أرسلت بريطانيا مجموعة من الضباط للمساعدة في الإدارة.
3 - كانت جيوش الشريف الحسين بن علي ومنها جيش الشمال بقيادة الأمير فيصل بن الحسين قد وصلت دمشق وأعلن فيصل بن الحسين بسط نفوذ الشريف الحسين بن علي على بلاد الشام، وكان الشريف حسين "ملك العرب" أبدى تعاطفا كبيرا مع المهاجرين الأرمن وتبرع بتسفيرهم على حسابه الشخصي إلى القاهرة، وقد أبدى الأرمن استعدادهم لتشكيل قوة عسكرية لتشارك بالقتال مع الشريف ضد الأتراك، وقد نشرت جريدة *القبلة* في الحجاز الناطقة بلسان الثورة العربية الكبرى برقية من فيصل بن الحسين قائد جيش الشمال في معان والطفيلة لوالده الشريف أنه وجد عائلات من المهاجرين الأرمن، فأوصاه الشريف الحسين بن علي بالرفق بهم والاهتمام بهم، ومن المعروف أن الكثير من العائلات الأرمنية نزلت في محطات سكة الحديد في معان وغيرها واستقروا فيها وتزوج أهالي معان والطفيلة من فتيات أرمنيات وهو ما يذكره الأهالي هناك.
4 - أصبحت شرق الأردن جزءا من الإدارة التابعة للحكومة العربية الفيصلية في دمشق وانتهت فترة الحكومات المحلية، وتم تطبيق القوانين والأنظمة والتعليمات الصادرة عن دمشق في كل أنحاء شرق الأردن، وتم التركيز على بسط الأمن وتفعيل القضاء المدني وتعيين المعلمين والمعلمات وفتح المدارس وتعيين الأطباء في البلديات، إلا أن اتفاقية سايكس-بيكو قتلت هذا الطموح القومي، الذي تمثل بإعلان قيام المملكة السورية وتنصيب الملك فيصل ملكا على سوريا في 8 آذار عام 1920م، وبعدها بثلاثة أشهر قضى الجيش الفرنسي على مملكة سوريا في معركة ميسلون في 24 تموز عام 1920م.

5 - قدم الأمير عبد الله بن الحسين إلى معان مطلع عام 1921م للمطالبة بمملكة فيصل بن الحسين ومعه قيادات حجازية، وكانت معان تتبع لمملكة الحجاز وعليها الشريف حسين ملكا، وترتب على قدومه من معان إلى عمان بتأييد من أهالي شرق الأردن تأسيسه لإمارة الشرق العربي عام 1921م، واتخاذه عمان عاصمة للإمارة، وقد جاءت القيادات السياسية والإدارية والعسكرية التي عملت مع الشريف حسين في الحجاز ومع الملك فيصل في دمشق، وانضمت للأمير عبد الله، وتحولت عمان إلى عاصمة للعرب، وتم تأسيس الجيش العربي، واستقطبت الإمارة الفعاليات الاقتصادية السورية، وتم فرض القوانين والأنظمة والتعليمات، ومنع الغزو بين العشائر، واستطاعت الإمارة بمدة زمنية قصيرة من إثبات حضورها السياسي، ونجح الأمير بالحصول على الاستقلال من بريطانيا وتحويل الإمارة إلى مملكة مستقلة في 25 أيار 1946م.

لقد عرفت عمان وجود الأرمن كمكون فعال في بعض المهن والحرف التي اشتهروا فيها، وكان لهم دورهم في تنشيط مهنة التصوير الفوتوغرافي ومحلات الساعات والأعمال اليدوية التي تتطلب مهارة خاصة، وللأرمن في عمان مدارس وكنيسة وحارات يتجمعون فيها، وهم من المكونات التي تلقى الاحترام والتقدير.

خاتمة

لا يمكن تقديم كل هذه المفاصل في تاريخ الأردن بهذه الورقة، لكننا حاولنا الوقوف عند المفاصل الرئيسة التي تساعد على دراسة واقع الحال عندما جاءت الهجرة الأرمنية إلى الأردن، والأرمن من مكونات المجتمع الأردني الذين ساهموا في البناء سواء في عهد الإمارة أو المملكة وحتى اليوم.

المصادر والمرجع:

Vahram Dadrian, *To the Desert. Pages from My Diary*, translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan Gomidas Institute Princeton.

2 - هند أبو الشعر، *تاريخ شرقي الأردن في العهد العثماني، 922هـ - 1337هـ / 1516 – 1918م، ط أولى*، مؤسسة آل البيت للبحوث الإسلامية، عمان، 2001م وطبعة ثانية، عام 2010م وزارة الثقافة، مكتبة الأسرة، عمان.

3 - هند أبو الشعر، *إربد وجوارها، ناحية بني عبيد 1850 – 1928م*، مطبوعات جامعة آل البيت وبنك الأعمال، عمان، 1995م طبعة أولى، وطبعة ثانية، وزارة الثقافة، عمان، 2009م.

4 - هند أبو الشعر، *تاريخ الأردن 1876-1923 م "الصحافة مصدرا"*، دار ورد، بدعم من البنك الأهلي الأردني، طبعة أولى، عمان، 2015م.

5 - هند أبو الشعر، *أردني في المكسيك، مذكرات خليل سماوي 1901-1935م*، مركز الرأي للدراسات، طبعة أولى، عمان، 2012 م.

6 - جريدة *القبلة* (من عدد 1-823) نسخة مصورة على المايكروفيلم، مركز الوثائق والمخطوطات، الجامعة الأردنية.

7 - جريدة *العاصمة* "الجريدة الرسمية للحكومة العربية الفيصلية بدمشق" مجلدان، مطبوعات جامعة آل البيت، تحقيق هند أبو الشعر ومحمد الأرناؤوط وسلطي الشخاترة، 1999م.

8 - صحيفة *البشير* بيروت من 1876م – 1923م، عدة أعداد، نسخة مصورة على المايكروفيلم، مكتبة الجامعة الأردنية، عمان.

9 - صحيفة *المقتبس*، دمشق، عدة أعداد ما بين سنوات 1909 و 1910م، نسخة مصورة على المايكروفيلم، مكتبة الجامعة الأردنية، عمان.
10 - محمد علي العجلوني، *ذكرياتي عن الثورة العربية الكبرى*، عمان، طبعة أولى، 1957م.

Modern History of Jordan during the Ottoman and National Periods (1850–1946) (Summary)

Dr. Hind Abou Shaar
abushaarhind@yahoo.com

During the Ottoman occupation until 1918, Eastern Jordan was a part of geographic Bilad al Sham and thus economically and demographically it constituted an administrative section of the region. Besides, the Damascus pilgrim route passed through Eastern Jordan, which further linked it to the region.

The paper focuses on the modern history of Jordan, as of 1850, highlighting the impact of *Tanzimat* on the area. Indeed the *Tanzimat* was a turning point for the region as the inhabitants, ownership and taxing were surveyed, documented and registered for the first time. A second stage of development is ushered in with the implementation of the 1876 Ottoman constitution, which enabled the application the law of 1864 and the appointment of *mutesarif*s and administrative councils. Nonetheless the social weave of the region remained intact, though the *mutesarif*s enhanced and improved communication between the regions. This is the time when traders, craftsmen, peasants from Aleppo, Homs, Mount Lebanon and Damascus settled in Jordan. Interestingly at this juncture, in 1885, a few mixed marriages between East Jordanians and Armenian women are registered.

The paper highlights the Jordan Christians as well and their participation in the social life of the country, the incoming Western missionaries and the conversion a number of Orthodox Christians into Catholicism and Evangelism. New schools are opened and some Jordanians attended schools in Damascus, Jerusalem, Beirut and Istanbul.

WWI and the policies of the *Ittihad*ist authorities were catastrophic to Jordan and the Jordanians, as large numbers of locals were drafted into the Ottoman army, never to come back. Besides, high taxing was forcefully applied on the population.

Some 20,000 Armenian refugees appeared during this period in the Eastern parts of contemporary Jordan. These were exiled from Der Zor.

Early sources and data on these Armenian refugees are rare. Local memoirs note on the craftsmanship of the refugee Armenians, hand labor skills (shoemaking, carpentry), their high knowledge in farming, vegetables, irrigation. The memoirs speak about mixed marriages and the willingness of Armenians to join Sharif Hussein's army in fighting against the Ottoman Turks. The paper touches upon a few memoirs of Jordanians who were exiled to the Eastern *Vilayet*s and their accounts.

The paper underlines the organizational structure of the Jordan Armenian community and assesses its contribution and input throughout the post-Genocide period in the socio-cultural, economic development and growth of the country, and concludes that the Jordan Armenian community is an inseparable part of the Jordan social weave.

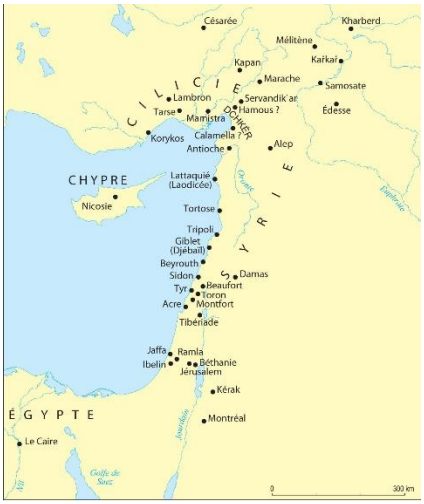

Les Arméniens et l'Outre-Jourdain (XIIe-XIVe siècle)

Claude Mutafian
claude.mutafian@wanadoo.fr

À la fin du XIe siècle, la prise de la Ville sainte sur les Fatimides d'Égypte fut suivie de la fondation du royaume de Jérusalem. Les Francs y construisirent des forteresses, dont celle de Toron en Galilée, l'actuelle Tîbnîn au sud du Liban, vers 1105.[1] Son premier seigneur semble avoir été Honfroy, auquel succéda son fils le connétable Honfroy II[2] qui mourut en 1179 en défendant le roi.[3] C'est son petit-fils Honfroy IV qui hérita du Toron, car Honfroy III était mort avant son père.[4] Le roi Baudouin Ier avait aussi des visées sur l'Outre-Jourdain, alors également possession Fatimide. Il y fonda le château de Montréal en 1115[5] et institua la 'Seigneurie d'Outre Jourdain'. Le titre passa en 1132 à Payen le Bouteiller, qui saisit l'importance du site de Kérak – dont le nom vient de l'araméen karkha qui signifie 'ville', tout comme l'arménien k'aghak' – et y fit édifier une forteresse dix ans plus tard.[6] En 1161, le roi Baudouin III donna la seigneurie à Philippe de Milly en échange de son fief de Naplouse,[7] mais en 1169 celui-ci devint maître du Temple et la seigneurie passa à sa fille Stéphanie de Milly, qui porta le titre de 'Dame de Kérak et de Montréal'[8]. Pour les musulmans, la reconquête de cette place stratégique, qui contrôle la route de Damas et du Caire à La Mecque, était une

[1] Henri-Paul Eydoux, *Les Châteaux du Soleil*, Paris, 1982, p. 225-7.

[2] Guillaume de Tyr, *Chronique*, éd. Robert Huygens, 2 vol., Turnhout, 1986, XIII, 13, p. 601; XVII, 14, p. 779.

[3] Guillaume de Tyr, XXI, 26, p. 999; *The Chronicle of Ibn al-Athîr for The Crusading Period*, transl. Donald Richards, 3 vol., Aldershot, Great Britain, Vol. II, 2007, p. 262.

[4] Guillaume de Tyr, XXI, 4, p. 964.

[5] *Archives de l'Orient Latin*, éd. Paul Riant, 2 vol., Paris, t. II 2, 1884, p. 431; Eydoux, p. 134-6.

[6] Guillaume de Tyr, XV, 21, p. 703; Eydoux, p. 142-6.

[7] *Lignages d'Outremer*, éd. Marie-Adélaïde Nielen, Paris, 2003, p. 108; Rheinhold Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI)*, Innsbruck, 1893, p. 96.

[8] *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, éd. Louis de Mas Latrie, Paris, 1871, p. 31; Claude Mutafian, *L'Arménie du Levant, 2 vol.*, t. I, Paris, 2012, p. 400.

priorité. Noureddine l'assiégea sans succès en 1171, à l'époque où le prince roubénide de Cilicie, Mleh, avait scellé une alliance avec lui. Ce changement radical de la diplomatie arménienne provoqua une attaque des Francs sur la Cilicie, mais à la nouvelle du siège de Kérak ceux-ci se retirèrent et Mleh fut sauvé.[9]

Stéphanie de Milly eut trois époux successifs, qui devinrent l'un après l'autre 'Seigneur d'Outre-Jourdain': Honfroy III, Milon de Plancy tué en 1174,[10] et le fameux Renaud de Châtillon décapité par Saladin en 1187,[11] peu avant la prise de Jérusalem. Saladin avait, dès 1183, mis le siège à Kérak,[12] et c'est à la suite d'une longue résistance qu'il finit en 1187 par s'en emparer, ainsi que de l'Outre-Jourdain et du Toron, après avoir capturé Honfroy IV,[13] fils du premier mariage de Stéphanie et héritier du titre à la mort de Renaud. En 1182, cet Honfroy IV avait épousé Isabelle, fille d'Amaury, cinquième roi de Jérusalem, au cours d'une cérémonie à Kérak même, durant le siège par Saladin![14] Le mariage fut cassé en 1190,[15] et Honfroy IV mourut sans postérité en 1198.[16]

La seigneurie passa à sa sœur Isabelle, dont le titre de 'Dame du Toron, de Kérak et de Montréal' était alors purement symbolique. Une décennie plus tôt, alors qu'elle n'était que 'Dame du Toron', elle avait épousé le prince arménien Roubên, neveu et successeur de Mleh: "Il se rendit à Jérusalem en grand équipage, épousa la fille du seigneur de Kérak et s'en retourna".[17] L'initiative de ce mariage vient-elle du côté franc ou du côté arménien? Les sources ne permettent pas de donner de réponse.[18] Signalons une erreur fréquente consistant à voir en Roubên un gendre de Renaud, suite à une confusion entre

---

[9] Guillaume de Tyr, XX, 26, p. 950. Mutafian, t. 1, p. 83.

[10] Guillaume de Tyr, XXII, 4, p. 964.

[11] *Chronique d'Ernoul*, p. 172-4.

[12] Guillaume de Tyr, XXII, 29, p. 1055.

[13] *Chronique d'Ernoul*, p. 173, 253; Emmanuel Rey, "Les Seigneurs de Mont-Réal et de la Terre d'Outre le Jourdain", *Revue de l'Orient Latin* IV (1896), p. 18.

[14] *Chronique d'Ernoul*, p. 103.

[15] Roger de Hoveden, *Chronica*, éd. William Stubbs, 4 vol., Londres, 1868-1871, t. III, p. 71; *Chronique d'Ernoul*, p. 267-8.

[16] Hoveden, t. IV, p. 78; Charles Du Cange, *Les Familles d'Outre-Mer de Du Cange Publiées par Emmanuel Rey*, Paris, 1869, p. 473; Rey, p. 23.

[17] *Chronique de Smbat le Connétable*, éd. Séropê Akelian, Venise, 1956, p. 193; Gérard Dédéyan, *La Chronique Attribuée au Connétable Smbat*, Paris, 1980, p. 57, 92, 627; *Chronique d'Ernoul*, p. 31; Lignages d'Outremer, p. 65-6, 91, 108, 136; Guillaume de Tyr, XXI, 4, p. 964; Rey, p. 20; Mutafian, t. 1, p. 87.

[18] Gérard Dédéyan, "Un Projet de Colonisation Arménienne dans le Royaume de Jérusalem sous Amaury Ier (1162-1174)", in Michel Balard et Alain Ducellier (dir.), *Le Partage du Monde, Échanges et Colonisation dans la Méditerranée Médiévale*, Paris, 1998, p. 101-40, 870.

le premier et le troisième époux de Stéphanie.[19] Ajoutons que Roubên, décédé en 1187 comme Renaud, n'a jamais porté le titre de 'Seigneur d'Outre-Jourdain'.

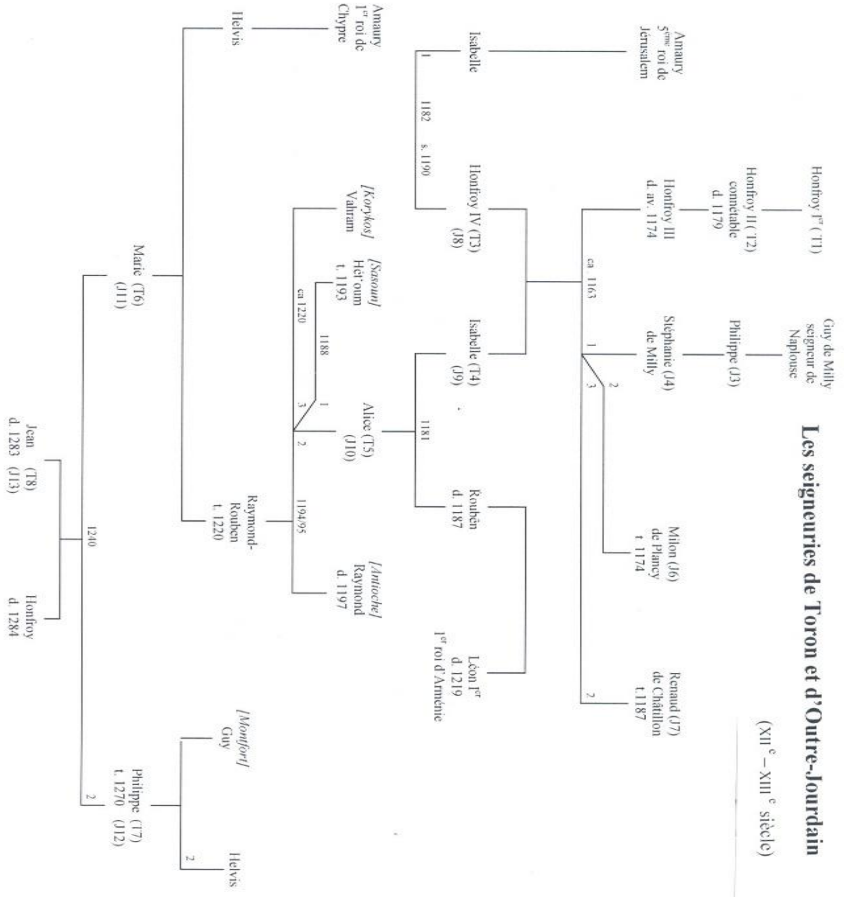

Après le décès d'Isabelle, le titre symbolique de 'Dame du Toron, de Kérak et de Montréal' passa à sa fille Alice, nièce du futur roi Léon Ier d'Arménie.[20] Suite à l'accord entre Frédéric II et le sultan d'Égypte al-Kâmil en 1229, les Francs recouvrèrent Toron, mais pas l'Outre-Jourdain.[21] Malgré les prétentions des Teutoniques, appuyées par Frédéric II,[22] Alice réussit à récupérer le fief.[23]

[19] Mkrtitch Aghavnouni, *Anciens Couvents et Églises Arméniens en Terre Sainte, Études*, Jérusalem, 1931, p. 52.

[20] *Lignages d'Outremer*, p. 108.

[21] *Chronique d'Ernoul*, p. 464.

[22] Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani*, p. 263-4.

[23] *Recueil des Historiens des Croisades, Lois*, éd. Arthur-Auguste Beugnot, 2 vol., Paris, 1841, t. I, p. 113, 325326; Emmanuel Rey, *Recherches Géographiques et Historiques*

On la trouve avec les titres de "princesse d'Antioche et dame d'Arménie" en 1231[24] et de "princesse du Toron, de Kérak et de Montréal" en 1234.[25]

Comme sa grand-mère maternelle, elle eut trois époux successifs. Le second fut Raymond, fils de Bohémond III et héritier de la principauté d'Antioche, qui décéda en 1197 au bout de deux ans de mariage; peu après Alice donna le jour à un fils, Raymond-Roubên,[26] qui se trouva en compétition avec son oncle paternel Bohémond IV de Tripoli pour le titre de prince d'Antioche. Son grand-oncle le roi Léon Ier réussit à l'imposer en 1216, et à sa mort en 1219 Raymond-Roubên, avec l'appui de sa mère Alice, brigua aussi le trône d'Arménie, mais bientôt le régent Constantin mit fin à ces prétentions et Raymond-Rouben périt en 1220.[27] Sa fille Marie récupéra les titres du Toron et d'Outre-Jourdain, elle les transmit à son époux Philippe de Montfort, neveu du fameux Simon de Montfort, qui fut mis à mort en 1270 à l'instigation de Baybars.[28] Son fils Jean, "seigneur de Tyr et du Toron",[29] fut peut-être le dernier 'seigneur d'OutreJourdain'. Quant à Toron, le fief fut pris par Baybars en 1266.[30]

Jean était arrière-arrière-petit-fils du prince Roubên, frère du premier roi d'Arménie, qui, on l'a vu, épousa en 1181 Isabelle, 'Dame de Kérak'. À cette époque, le fief était encore – pour peu de temps d'ailleurs – aux mains des Francs. Roubên s'y rendit-il pour chercher sa future épouse? On n'en sait rien, mais si c'était le cas il y serait allé avec une suite. Certains auteurs en déduisent l'existence d'un peuplement arménien à Kérak, qui aurait duré des siècles.[31] En fait, on en possède un unique indice, dans un Ménologe copié en 1316 à Drazark, mausolée cilicien des rois d'Arménie.[32]

---

sur la Domination des Latins en Orient, Paris, 1877, p. 18-19; Hratchia Adjarian, *Dictionnaire Prosopographique Arménien*, 5 vol., Erevan, 1942-62, t. I, p. 79, no 1.

[24] Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI), Additamentum*, Innsbruck, 1904, p. 63.

[25] Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani*, p. 276; Mutafian, t. 1, p. 400.

[26] *Chronique d'Ernoul*, p. 321; Röhricht, *Regesta Regni Hierosolymitani*, p. 220; *Lignages d'Outremer*, p. 66, 108, 136-137; *Chronique de Smbat le Connétable*, p. 207; Dédéyan, *La Chronique Attribuée*, p. 71-72; Mutafian, t. 1, p. 96.

[27] Mutafian, t.1, p. 108-9, 115.

[28] *Archives de l'Orient*, p. 454.

[29] *Lignages d'Outremer*, p. 62.

[30] Ibn al-Furât, *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders (1244-1277)*, transl. Ursula and Malcolm Lyons, Cambridge, 1971, p. 97, 103.

[31] Aghavnouni, p. 52-8.

[32] Ms. no 1822 de Jérusalem, p. 829, Norayr Bogharian, *Grand Catalogue des Manuscrits des Saints-Jacques*, 11 vol., Jérusalem, t. VI, 1972, p. 193-4; Aghavnouni, p. 53-4; Mutafian, t. 1, p. 713; Dédéyan, "Un Projet de Colonisation", p. 136 ss.; Tigran Sawalaniantz, *Histoire de Jérusalem*, Jérusalem, 1931, p. 512-3.

Sur la page 828, on lit à partir de la 3ème ligne: “Ce livre est un présent du roi d’Arménie Léon à l’église permanente de K‘arak‘”. Il s’agit là du roi Léon IV (1321-1341). Plus bas, on apprend que le livre a été apporté par “le baron Vasil, seigneur de Simanagla, bôdlèr, qui est oncle du roi Léon” et par “le prêtre Krikor de Simanagla” en ‘778’ de l’ère arménienne, soit 1329. Ce Vasil [Basile], qui avait donc la charge de ‘bouteiller’, ou échanson, était le frère de la reine Zabel, mère de Léon IV.[33] La page suivante est d’une autre écriture, sur une nouvelle feuille, collée. La première ligne se lit “Moi Léon roi de Toute l’Arménie”, suivie de cinq lignes d’une autre main, puis d’un paragraphe à l’écriture cursive analogue à la première: “Moi Léon roi de Toute l’Arménie, ai offert ce livre en l’an 779 aux serviteurs arméniens de K‘arak‘”. Il est vraisemblable, comme le propose Bogharian dans son catalogue des manuscrits, que ce texte ait été recopié sur l’original par le relieur-restaurateur en 1448. La différence d’un an importe peu. Ce qui est intéressant, c’est qu’à cette époque, près d’un siècle et demi après être passé aux mains de l’Islam, Kérak abritait encore une conséquente population arménienne, avec son église. Curieusement, Ludholf de Sudheim, qui y passa une décennie plus tard, n’y a vu aucun chrétien.[34]

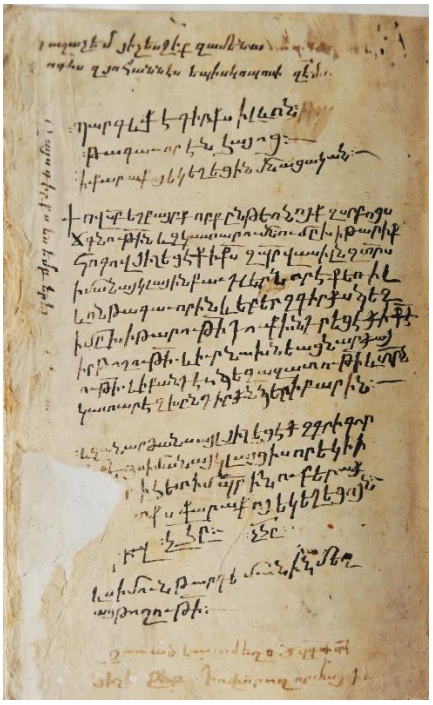

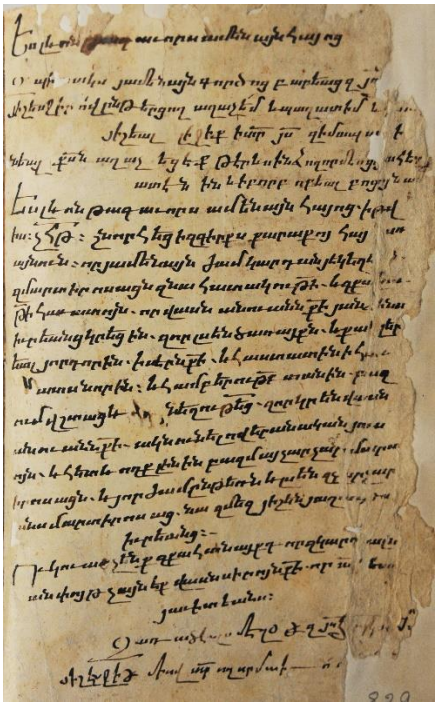

[33] Mutafian, t. 1, p. 195; t. II, Généalogie no 34.

[34] *Archives de l’Orient*, p. 356.

Certains auteurs ont parfois, sur la seule base de l'onomastique et sans aucune preuve convaincante, considéré comme des souvenirs de cette présence certains anthroponymes. C'est le cas pour un Nersês Kraktsi qui copia en 1335 un Homéliaire à Jérusalem.[35] On a aussi fait des rapprochements avec la Nouvelle-Djoulfa, en Iran, au XVIIIe siècle: plus précisément, on connaît des peintures d'une église commanditées par un Gérak Agha[36] et on possède une médaille au nom de Gérak Mirman.[37] Dans ces derniers cas, il semble plus logique de faire un rapprochement avec "Kirakos".

Հայկական Աւատները Յորդանանի Մէջ (ԺԲ.-ԺԴ. դարեր)
(Ամփոփում)

Քլոտ Մութաֆեան
claude.mutafian@wanadoo.fr

1319ին Դրազարկ (Կիլիկիա) ընդօրինակուած ձեռագիր մը (Երուսաղէմի Ս. Թորոս Գրադարանին մէջ) 1329ին նուիրուած է Քարաքի հայկական եկեղեցիին՝ Լեւոն Դ. թագաւորին կողմէ: Անձնական այսպիսի նուէր մը թագաւորին կողմէ՝ հաւանաբար կ'արտացոլացնէ Յորդանանի իսլամ միջավայրի այս ոստանին մէջ հայկական կարեւոր բնակչութեան մը գոյութիւնը: Աղբիւրները հազուագիւտ են այս մասին, սակայն: Մատապայի քարտէսին վրայ նշուած Քարաքը ամրացուած էր 1142ին, Երուսաղէմի թագաւորին կողմէ, իր կիսահայ կնոջ՝ Մելիսենտէի հետ իր ամուսնութեան միջոցով: Քարաքը Յորդանանի կարեւոր ամրակայան մը դարձաւ:

Հայկական առաջին առնչութիւնը ի յայտ կու գայ Լեւոն Ա. թագաւորի երէց եղբօր՝ Ռուբէնին խնդրով: Իրմէ առաջ, ռուբինեան իշխանները ամուսնացած էին յոյն եւ ֆրանկ իշխանուհիներ՝ բացառութեամբ Ռուբէնի նախորդ եւ հօրեղբայր Մլեհի, որ ամուսնացաւ Պահլաւունի իշխանուհիի հետ:

12րդ դարու վերջաւորութեան, Քարաքը միքանի տասնամեակ *տէ ֆաքթօ* կամ *տէ եուրէ* մասամբ մնաց հայոց ձեռքը: Արդեօ՞ք ասիկա պատճառ դարձաւ որ հայ բնակչութիւն տեղափոխուի հոն, այնպէս ինչպէս կը յուշէ 1330ի յիշատակարանը, արդեօ՞ք 1335ին Երուսաղէմի մէջ Ներսէս Կրակացիի ընդօրինակած ձեռագիրը նկատի ունի Քարաքը, թէ՞ Ալիշանի ու Աճառեանի նշած Արեւմտեան Կիլիկիոյ Քրակոսը: Յաջորդող դարերուն յաճախ յիշուած է Քարաքը հայկական անուններու մէջ, բայց փաստեր կը պակսին:

---

[35] Ms. 239/222 de Venise, fo 76v, Basile Sarghissian, *Grand Catalogue des Manuscrits Arméniens de la Bibliothèque des Mékhitaristes de Venise*, Venise, t. II, 1924, col. 350; *Colophons de Manuscrits Arméniens, XIVe Siècle*, éd. Lévon Khatchikian, Erevan, 1950, no 338, p. 275; Adjarian, t. IV, p. 57, no 121.

[36] Voir John Carswell, *New Julfa, The Armenian Churches and other Buildings*, Oxford, 1968, p. 41.

[37] Voir Claude Mutafian, *Roma-Armenia*, Rome, 1999, X. 28, p. 307; Aghavnouni, p. 56.

The Armenian Deportees in Hauran and Karak Districts During the Armenian Genocide

Hilmar Kaiser
hilmar.kaiser@freenet.de

During WWI present-day Jordan formed the southern part of the Ottoman province of Syria with its administrative center Damascus. The region was divided into the southern *kaza*s (sub-districts) of the Ottoman *mutasarriflik* (district) of Hauran, with its center at Daraa, and the district of Karak. Aside from the civil administration the Ottoman Fourth Army under the command of Ahmed Djemal Pasha played a critical role also in civil affairs as commanders could overrule civilian decisions when they saw fit to do so. In 1915, the Ottoman authorities identified three major destination areas: Mosul province in the east, Der Zor district and southern parts of Urfa district in the center, and the provinces of Aleppo and Damascus to the West. Within Syria province the districts of Hauran and Karak were major settlement areas aside from Hama district in the north.[1]

Of the 'destination areas' in the six provinces, the Jordanian lands were the most distant ones from the Armenian heartland. Research on the Armenian Genocide has neglected the area for a long time. The experiences of Armenian deportees on the fringes of the desert were not much more than a footnote to the general narrative. This situation is somewhat surprising as, already towards the end of the war, Armenian survivors who had escaped to British lines in Palestine began publishing accounts of their experiences and the conditions reigning in Jordan. More accounts were collected and put on paper during the interwar period and appeared well into the 1950s. More recently, oral history projects produced a wealth of information when aged survivors put their stories on record. While many authors dealing with the modern history of the Middle East long shied away from addressing the Armenian Genocide, this was not the case for Jordan. Referring to primarily western sources, the fate of Armenian deportees was not been ignored.[2] Yet, survey accounts of the Armenian Genocide treated the region, if at all, only in passing, somewhat like a footnote

[1] I benefitted significantly from the kind support of Anna Ohannessian-Charpin, Hermine Sayan, Mihran Minassian and Bedros Torossian. The usual disclaimer applies.

[2] Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, pp. 231-2.

to a larger story. One reason for this lack of attention might be found in the fact that no large-scale massacres took place in the area.[3]

In 2003, the publication of Vahram Dadrian's memoirs in English translation marked a turning point. In his introduction Ara Sarafian argued that, while survivor accounts always constituted an exception from the norm, namely death, the book showed that the experiences of Armenian deportees in Jordan were an important element of the overall history of the Armenian Genocide.[4] Indeed, events in Jordan were significantly less dramatic when compared with the large scale massacres in the Western Armenian heartlands or in Der Zor district. Jordan was also not an important point of transit like Aleppo. In a way, the desert zone resembled Mosul province as far as the deportations were concerned. Relatively few Armenians reached the area, and it was a final destination. Although assaults and other atrocities were not unknown, the authorities did not organize outright massacres against Armenians. Thus, the region formed a zone which demonstrated that Ottoman policies were not as coherent and Ottoman leaders as unified as many authors assumed.[5]

This study will focus on Ottoman deportation policies. Ottoman government orders and reports by local officials show how the deportations were implemented. Western observers put on record how poorly the program had been coordinated and executed. It also became apparent that a decisive rift existed between the policies of the central authorities and their local staff on the one hand and that of the Ottoman Fourth Army on the other. For its part, the highly diverse population reacted in a multitude of ways to the massive impact the arrival of thousands of destitute people had on the little developed region. Finally, Armenians were not passive victims. They tried to negotiate their survival despite a myriad of obstacles. The desperate struggle led often to a collapse of group solidarity and at times created situations where people behaved at their worst. The realties on the ground as recorded by survivors were complex and defy crude simplifications.

---

[3] Raymond Kévorkian limited his discussion of Armenian deportees in the Jordanian lands to a summary of Tcherkes Hasan's activities (Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, London-New York, NY, I. B. Tauris, 2011, pp. 678-9; Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2012).

[4] Vahram Dadrian, *To the Desert. Pages from My Diary*, Princeton, N.J.-London, Gomidas Institute, 2003, pp. ix-xiv.

[5] Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, RI–Oxford, Berghahn Books, 1995; Kévorkian; Akçam, *Crime*.

THE DEPORTATIONS

On May 23, 1915, following the Ottoman defeat at Van, the central government expanded its deportation program. It decreed the deportation of Armenians from the Cilician coastline and villages as well as small towns in Adana province and Marash district to the fringes of the desert in Aleppo and Syria provinces. At the same time, the government ordered the deportation of Armenians from Erzerum, Van, and Bitlis provinces. The deportees were to be settled in so-called 'destination areas' in villages at least twenty-five kilometers distant from the next railway line. Moreover, Armenians were also to establish new villages if necessary. Initially, these areas comprised parts of Mosul province, the districts of Urfa and Zor, and the eastern region of Aleppo province.[6]

From the start, the entire plan was impracticable. The government lacked the necessary resources for such a vast scheme, and it knew that. A few weeks before the Fourth Army had banished some 5000 Armenians from Zeitun to Konia. On 9 May 1915, the government had to admit that it was unable to provide for the destitute people. Moreover, Aleppo governor Djelal Bey had warned that he had been unable to place Muslims who had been sent to his province for settlement a year earlier. In other words, the Ottoman authorities had been incapable of providing for far smaller numbers of immigrants. They simply lacked funds and manpower, and everybody knew it.[7]

Officially the deportations were a temporary measure to overcome alleged security problems caused by the Armenian community. In reality, it was a scheme to change the demographic map of the empire for good. In their correspondence leaders of the ruling "Committee of Union and Progress" (CUP) admitted that inoffensive Armenians were deported so as not to miss the opportunity to do so. As it lacked the means to settle Muslim refugees, the Ministry of Interior's "Directorate for the Settlement of Tribes and Immigrants" (IAMM) turned the deportation of Armenians into a tool to overcome its budgetary problems. It effectively took control over Armenian farms and houses with little, if any, compensation for the legal owners. In Aleppo province, the IAMM hoped to use emptied Armenian villages to settle Muslim immigrants from

---

[6] Dahiliye Nezâreti (DH).Şifre Kalemi (ŞFR) 53-92, Minister to Adana, Aleppo prov., Marash dist., May 23, 1915, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM) Spec. 21, 18, 17; DH.ŞFR 53-93, Minister to Erzerum, Van, Bitlis prov., May 23, 1915, EUM Spec. 14, 21, 14; DH.ŞFR 53-94, Minister to Fourth Army Command, May 23, 1915, EUM Spec. 26.

[7] DH.ŞFR 470-4, Djelal to DH, Aleppo, May 6, 1915, No. 11370/108. Hilmar Kaiser, "Regional Resistance to Central Government Policies: Ahmed Djemal Pasha, the Governors of Aleppo, and Armenian Deportees in the Spring and Summer of 1915," *Journal of Genocide Research* 12:2010, pp. 182-4.

Libya who had been stranded in the area.[8] Moreover, Turkish settlers who had been to Syria province were moved as well to emptied Armenian villages in Adana and Aleppo provinces. Arab nomad tribes were to take their places in the vacated Syrian villages.[9]

Following the initial expulsions, on 19 June 1915 the government expanded its deportation program to all of Erzerum, Trebizond, Van, Bitlis, Harput, Diarbekir, and Sivas provinces - in other words the entire Ottoman Armenian heartland.[10] The orders triggered a massive wave of deportees. As the so-called destination areas could not accommodate the new arrivals, on 5 July 1915 the IAMM added Hauran and Karak districts in Syria province to the destination areas. Armenian deportees were to be settled in towns and villages among Muslims. In line with earlier instructions, the locations had to be at least 25 kilometers distant from the next railway line. Moreover, Armenians were not to exceed 10 percent of the resident Muslim populations. These limitations severely limited, at least in theory, the number of Armenians that could officially be accommodated in the sparsely settled steppe and desert region as most of the larger towns were located along the Hidjaz Railway line.[11] Only one week later, on 12 July 1915, the number of Armenian deportees in Zor district, by then the principal destination area, had reached the officially sanctioned limit. With hundreds of thousands of deportees on the way to the desert, ever more deportees were to come to Syria province.[12]

The deportation program brought about the intended massive demographic changes. Not surprisingly, the government tried to keep track of settlers and, most importantly, Armenian deportees. After all, the success of its demographic engineering depended on coordination and reliable information. Thus, the Ministry of Interior ordered the preparation of maps detailing the

---

[8] DH.ŞFR 53-195, Ali Munif to Aleppo prov., June 1, 1915, IAMM 28.

[9] DH.ŞFR 53-205, Ali Munif to Syria prov., May 26, 1915, IAMM 19; DH.ŞFR 54-95, Minister to Syria prov., June 22, 1915, IAMM 2[?]; Kaiser, "Scenes from Angora, 1915: The Commander, the Bureaucrats and Muslim Notables during the Armenian Genocide" in *End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism,* Hans-Lukas Kieser, Margaret L. Anderson, Seyhan Bayraktar, Thomas Schmutz (eds.), London, I. B. Tauris, 2019, p. 146.

[10] Hilmar Kaiser, "Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire," in Donald Bloxham and A. Dirk Moses (eds.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford and New York City, NY, Oxford University Press, 2010, p. 375.

[11] DH.ŞFR 54-315, Ali Munif to Adana, Erzerum, Bitlis, Aleppo, Diarbekir, Syria, Trebizond, Harput, Mosul prov., Zor, Marash, Djanik, Cesarea, Ismid dist., Adana and Aleppo Abandoned Property Commissions, July 5, 1915, IAMM Gen. 361.

[12] DH.ŞFR 54-413, Ali Munif to Adana, Erzerum, Bitlis, Aleppo, Diarbekir, Sivas, Harput prov., Urfa, Cesarea, Djanik, Ismid dist., July 12, 1915 IAMM Gen. 376.

administrative structure of provinces down to the village level. Moreover, local officials had to report on the current and previous population in the villages and specify the nationality of all inhabitants. In the so-called destination areas, the officials were also to record the place of the deportees' origin, numbers and size of families.[13]

By late July 1915, Syria governor Hulusi Bey had not much to report. So far no Armenians had arrived in the province. The authorities at Aleppo were in the process of dispatching 12,252 Armenians who would be sent on to the Hauran and Karak districts. Local authorities had already been instructed that the people were allowed to stay close to the railway line. Evidently, local conditions rendered impracticable the general directives from Constantinople.[14] The Aleppo authorities had, however, problems in forwarding deportees to the South as they lacked means of transport. Access to railway transport depended on the permission of the Fourth Army, which was in charge of the strategic asset. Marching off the deportees was also difficult as many beasts of burden had been requisitioned for military transport as well.[15] Due to the constant influx of deportee caravans, the situation in Aleppo deteriorated rapidly with the authorities wondering where they should send the deportees.[16] Obviously, the IAMM's efforts to keep close control over the deportation process were failing. For the moment, the directorate applied to the Fourth Army for means of transport and postponed the projected resettling of Turkish immigrants from Syria in Aleppo and Adana provinces. It was simply impossible under reigning circumstances.[17] The settlement of some Circassians at Qunaitra, however, had priority and was to go ahead.[18]

---

[13] DH.ŞFR 54/A-51, Minister to Adrianople, Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Hidjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Van, Yemen prov., Urfa, Ismid, Bolu, Djanik, Tchataldja, Zor, Asir, Karesi, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Mersina, Nighde, Marash, Eskishir, Kutahia, Afion dist., Medina guardianship, July 20, 1915, EUM Gen. 397; DH.ŞFR 54/A-106, Minister to Aleppo, Syria prov., Urfa, Zor dist., July 25, 1915, EUM, urgent.

[14] DH.ŞFR 666-54, Hulusi to DH, Damascus, July 27, 1915, No. 50754/398.

[15] DH.ŞFR 54/A-200, Minister to 4th Army Command, July 31, 1915, IAMM Statistical Dept. 63. Kaiser, "Resistance," p, 197.

[16] DH.ŞFR 483-9, Bekir Sami to DH, Aleppo, Aug. 7, 1915, No. 39950.

[17] DH.ŞFR 481-37, Bekir Sami to DH, Aleppo, July 26, 1915, No. 35976/304; DH.ŞFR 54/A-196, Minister to Aleppo prov., July 31, 1915, IAMM Statist. Dep. 59; DH.ŞFR 54/A-200, Minister to Fourth Army Command, July 31, 1915, IAMM, Statist. Dept. 63; DH.ŞFR 54/A-308, Ali Munif to Hamid Bey, Aug. 7, 1915, IAMM 10.

[18] DH.ŞFR 54/A-329, Ali Munif to Syria prov., Aug. 9, 1915, IAMM Statistical Dept. 30.

Ottoman Fourth Army Commander Djemal was, however, not interested in cooperating with the IAMM and opposed the idea that Syria province would receive more deportees. He declared that the allowed maximum number of Armenians had already been reached by Armenian arrivals from Adana and Aleppo province. Therefore, Armenians on their way from Diarbekir and Urfa to Aleppo should be redirected to Mosul province and Zor district. He had given orders to the respective civil authorities and asked the Ministry of Interior to give additional instructions along the same line.[19]

Having compiled first statistics on the progress of the deportation program until July 1915,[20] the IAMM issued orders for fresh data on 21 and 25 August 1915. The authorities at Aleppo and Damascus were to report on the number of Armenians in transit to their destination areas, their current location, and the caravans' routes within three days.[21] Compiling statistics and composing maps depended, however, on a well-functioning civil administration with sufficient staff. In Syria province areas authorities were hardly able to cope with the influx of deportees and, for the time being, could only provide some general information on the movement of deportees as these had been registered during the course of deportation by railway. Obtaining more detailed data from the settlement areas would take time.[22] Aleppo Governor Bekir Sami replied that 38,520 deportees had arrived, of which 17,520 had been sent on in the direction of Damascus.[23] The Damascus authorities, for their part, reported that 10,000 deportees had come to Hama and stayed there despite being within 25 kilometers of a railway line. It was simply impossible to move them away

---

[19] DH.ŞFR 483-21, Djemal to DH, Ain Sofar, Aug. 8, 1915, No. 13619/2147.

[20] Türkiye Cumhuriyeti, Genelkurmay Başkanliği, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Vol. 1, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanliği Yayinlari, 2005, p. 455.

[21] DH.ŞFR 55-140, Subhi to Aleppo, Syria, Mosul prov., Urfa, Zor dist., Aleppo Abandoned Property Commission, Aug. 21, 1915, IAMM Statistical Dept. 69, 40, 69, 31, 31, 20; DH.ŞFR 55-211, Minister to Syria, Adana, Konia, Angora, Aleppo prov., Urfa, Zor, Marash dist., Aug. 25, 1915, EUM Spec. 5258.

[22] DH.ŞFR 55/A-115, Talaat to Adrianople, Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Hidjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Trebizond, Konia, Harput, Mosul, Van, Yemen prov., Urfa, Ismid, Bolu, Djanik, Zor, Asir, Karesi, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Cesarea, Eskishehir, Mersina dist., Sept. 7, 1915, EUM Spec. 533; DH.ŞFR 56-52, Minister to Angora, Konia, Adana, Aleppo, Syria prov., Ismid, Eskishehir, Kutahia, Afion dist., Sept. 16, 1915, EUM Spec. 5748; DH.ŞFR 56-57, Talaat to Adrianople, Erzerum, Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia, Harput, Van prov., Urfa, Ismid, Afion, Kutahia, Djanik, Zor, Karesi, Kale Sultanie, Cesarea, Marash, Eskishehir, Nighde dist., Sept. 18, 1915, EUM Gen. 568.

[23] DH.ŞFR 485-74, Bekir Sami to DH, Aleppo, Aug. 25, 1915, No. 45506.

from the line. Another 9880 had arrived in Damascus, but almost all of them had been forced to move south. 2466 went to Maan and 1627 to Tafileh in Karak district, 3675 to Salt sub-district, and 600 to Mesdje (Mismiyah?) in Hauran district. Only 600 Armenians, who would soon follow the others, had been left behind in Damascus. At least at times, disabled and sick deportees were allowed into the city.[24] Hauran's provincial capital, Daraa, became the main distribution center for deportees who arrived by train from Damascus. A huge tent camp sprang up near the railway station. From here authorities sent deportees on to the neighboring region.[25]

Some officials leaked information to German consul Julius Loytved, who reported that the Hidjaz railway had transported 3000 Armenians to Karak district. His sources had told him that about 60,000 Armenians were expected to be sent to the Hauran and Karak districts although the entire province of Syria had resources for only 12,000 arrivals at best. Officials were also concerned that the deportations would negatively impact military transport and the supply of the Hidjaz, which depended on shipments from Syria.[26]

Receiving news that another 45,000 Armenian deportees would soon arrive from the North, Damascus Governor Hulusi worried that he would not be able to cope with the influx. And this was not all; he had learned from the authorities in Aleppo that more than 100,000 deportees had been earmarked for Syria province. All Hulusi could do was to ask for instructions.[27] In response, the IAMM impressed on the governor that the Armenians had to be settled in his province and, that sufficient funds would be made available.[28] Given the central authorities track record with settling Muslim immigrants in the region during peace time, the assurances were of little consolation, if any.

On 1 September 1915, the IAMM announced a special allocation for the support of deportees; the share of Syria province was a mere 1000 Ltq. The sum had to suffice for transport, food, and other expenses.[29] The next day Djemal plainly rejected the IAMM's settlement scheme. He highlighted that there were simply no villages in Karak district that could accommodate the influx of deportees. The commander made it clear that the military could not

---

[24] DH.ŞFR 485-123, Hakki (Dept. Govnernor) to DH, Damascus, Aug. 28, 1915, No. 63938; Kalfayan, *Exodus*, p. 355-356.

[25] "Journal de Hrant Sarian" né à Contantinople le 30 août 1901 commencé le 11 juillet 1915", http://choisy.pagesperso-orange.fr/

[26] AA-PA, Konstantinopel 170, J. No. 4958, Loytved to Embassy, Damascus, Aug. 26, 1915, telegram 35.

[27] DH.ŞFR 485-126, Hulusi to DH, Damascus, Aug. 29, 1915, No. 6437/474, urgent.

[28] DH.ŞFR 55/A-14, Minister to Syria prov., Sept. 1, 1915, IAMM Statistical Dept. 44.

[29] DH.ŞFR 55/A-17, Subhi to Konia, Adana, Aleppo, Syria, Angora prov., Ismid, Eskishehir dist., Sept. 1, 1915, IAMM 69, 57, 71, 43, 69, 73, 23.

supply military tents for all deportees. Consequently, thousands of Armenians were camping in the open with new arrivals further worsening the situation. Djemal denounced exposing harmless people to suffering and demanded more funding for tents and provisions in addition to the funds sent earlier. Indicating that the Damascus governor was not doing a good job, the commander demanded orders to Hulusi to provide funds under any circumstance as the deportees were in great need. Evidently, Djemal had little confidence in the civil authorities. Using his political influence as an army commander and leading CUP member, he tried to bring about a change in the situation and assist the deportees as far as possible while still prioritizing military considerations. The intervention was successful. The IAMM obliged and wired 10,000 Ltq. to Damascus to be expended on deportees. In case of need, further funds would be made available.[30] Such additional funding was urgently needed. Deportee numbers in Syria province rose by the day. By 19 September, 8858 Armenians had been sent to Karak, while 11,289 were in the Hauran. 492 widows were in Baalbek and in the surroundings of Damascus. Many more Armenians were in Hama and Homs.[31]

Djemal continued keeping a close watch over Hulusi's actions in regard to Armenians. The new funding did little to improve the situation. On 20 September 1915, an obviously agitated Fourth Army Commander alerted the governor that, if he continued to follow procedures as usual, most of the Armenian deportees would perish. He warned the officials that he was determined to prevent this from happening as it would be worthy of the Middle Ages and offend humanity. Djemal ordered the governor to immediately settle the deportees and create new Armenian villages. Otherwise the name and honor of the Fourth Army would be soiled. In other words, the matter was a military one and would not be left to the discretion of the civil authorities. Hulusi forwarded the Djemal's complaints to Constantinople and assured the Ministry of Interior that he was doing his best. In fact, he was about to personally inspect the situation in the Hauran and Karak districts. Yet, further funds were needed. The governor set his hopes on IAMM director Shukru Bey, who was on a tour of inspection in the region but had not yet arrived in Damascus. The top central government official was the governor's best option for gaining some support to confront the pressures from the military.[32]

---

[30] DH.ŞFR 486-118, Djemal to DH, Sept. 2, 1915, No. 14886/3154; DH.ŞFR 55/A-118, Subhi to Djemal, Sept. 7, 1915. IAMM Statistical Dept. 76; DH.ŞFR 55/a-135, Subhi to Syria prov., Sept. 7, 1915, IAMM Statistical Dept. 48.

[31] DH.ŞFR 489-118, Hulusi to DH, Damascus, Sept. 19, 1915, No. 74190.

[32] DH.ŞFR 491-112, Hulusi to DH, Damascus, Oct. 2, 1915, No. 79646/608.

The governor's dependence on the army commander became obvious in the case of a few Protestant Armenians who had been deported to Damascus. The city was generally off limits for deportees. When the Protestants applied for permission to stay, Hulusi conferred with Djemal, who left the issue to the governor's decision. Only then did Hulusi turn to the Ministry of Interior for instructions. The central authorities allowed Armenian Protestant deportees who had already arrived or were on their way to Syria to stay in towns as long as they would not cause problems in the future. In other words, Hulusi could do as he pleased. The directives came, however, too late for Hulusi as he had resigned from his position over disagreements with Djemal concerning a series of political questions. The latter viewed the resignation as an opportunity to secure the appointment of a political heavyweight to Damascus, Erzerum governor Tahsin Bey. Djemal's preferred choice had gained an excellent reputation in military circles as an official capable of successfully organizing military supplies.[33]

Meanwhile, IAMM director Shukru had set up office in Aleppo. Throughout October 1915 he accelerated deportations to Karak and Hauran. The government hoped to complete its deportation program by November, before the start of winter. Of an estimated 100,000 Armenian deportees along the deportation routes, 65,000 were to be sent to the Jordanian lands. In agreement with the Fourth Army Command the deportees would be settled east of the Orontes and Jordan rivers and were not to exceed ten percent of the settled population. When Djemal renewed his efforts for funding and demanded 100,000 Ltq. as a minimum in order to prevent daily deaths from starvation among the deportees, Talaat Bey turned to the IAMM director. Despite being located in Aleppo, one of the epicenters of a raging, killing famine, Shukru dismissed the army commander's demands. Instead, Shukru claimed that only those deportees in the Hauran and Karak districts were in need of supplies. For the entire Fourth Army region an estimated additional 150,000 Ltq. were needed. Locally no government funds were available. One way of stretching the available funds was to allow those Armenians who could

[33] DH.ŞFR 487-104, Hulusi to DH, Damascus, Sept. 5, 1915, No. 67588; DH.ŞFR 55/A-159, Minister to Syria prov., Sept. 9, 1915, EUM Gen. 5605; DH.ŞFR 493-61, Djemal to Talaat, Jerusalem, Oct. 13, 1915, No. 19142/5109, personal. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria. Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-1917*, London-New York, NY, Routledge, 2014, p. 23. For further information on Tahsin (Hilmar Kaiser, "Tahsin Uzer: Talaat's Man in the East," in *End of the Ottomans*, pp. 93-115).

pay for railway tickets to go to villages in Syria provinces instead of being deported into the desert of Der Zor.[34]

In early November 1915, the central authorities inquired, once more, about data on the progress of deportations.[35] At the time, an estimated 60,000 deportees were in the Hama and Homs area and Karak and the Hauran. The Austro-Hungarian Consul-General in Damascus, Karl Ranzi, estimated that more than 30,000 deportees, mostly from areas in historic Cilicia and western Ottoman provinces, had been sent south from Damascus for settlement, more than doubling the number of Armenians in the region to an estimated 50,000. The deportees remained only shortly near Damascus. The authorities paid out a meager daily allowance of 1 piaster per adult, while the people had to stay in a guarded transit camp. Local clergy often did not dare to approach the camp, which functioned also as an isolation ward. By February 1916, officials had put a line of lime around the place in an effort to prevent lice from spreading to the general population. In the camp, the deportees died like flies from spotted typhus and exposure to the harsh winter climate. The daily death rate among them stood at 0.1 percent per day as the emaciated people were hardly able to withstand the epidemics raging. Seeing that their precautions were ineffective, the authorities sent the remaining deportees to a place in the Hauran region north of Daraa.[36] Some Muslim families were abducting children while others

---

[34] DH.ŞFR 493-31, Shukru to DH, Aleppo, Oct. 12, 1915, No. 59198, urgent; DH.ŞFR 493-83, Shukru to DH, Oct. 14, 1915, No. 59818; DH.ŞFR 57-54, Talaat to Shukru, Oct. 18, 1915, EUM Spec. 109; DH.ŞFR 494-33, Shukru to DH, Aleppo, Oct. 19, 1915, No. 61562; DH.ŞFR 494-109, Shukru to DH, Aleppo, Oct. 25, 1915, No. 72264; DH.ŞFR 57-110, Talaat to Shukru, Oct. 26, 1915, EUM Spec. 116; DH.ŞFR 494-135, Shukru to DH, Urfa, Oct. 27, 1915, No. 11036. On Shukru's mission see Hilmar Kaiser, "Shukru Bey and the Armenian Deportations in the Fall of 1915" in *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society*, Talha Çiçek (ed.), London-New York, NY, Routledge, 2016, pp. 169-236. For information on the killing famine see Linda Schatkowski Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria," in *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective* John P. Spagnolo (ed.), Ithaca, Cornell University Press, 1993, pp. 229-58; Elizabeth Williams, "Economy, Environment, and Famine. World War I from the Perspective of the Syrian interior" in Çiçek (ed.), *Syria*, pp. 150-68.

[35] DH.ŞFR 57-282, Talaat to Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Balikesir, Kala Sultanieh, Nighde, Eskishehir, Kutahia, Afion, Marash, Zor dist., Nov. 5, 1915, EUM Spec. 6284; DH.ŞFR 57-380, Minister to Angora, Konia, Harput, Diarbekir, Mosul, Aleppo, Syria prov., Afion, Nighde, Urfa dist., Nov. 10, 1915, EUM 6315.

[36] Elise Hagobian-Taft, *Rebirth. The Story of an Armenian Girl Who Survived the Genocide and Found Rebirth in America*, Plandome, N.Y., New Age Publishers, 1981, pp. 61-8; AAA, Levonti Godalazian.

accepted children given up by their families, which in both cases implied conversion. Ranzi doubted that the settlement scheme would be successful as the government was providing hardly anything other than empty land. The deportees lacked shelter, and many had to camp in tents. Moreover, seeds, implements, draught animals, in short anything to start agriculture, were not available. Ranzi expected that most of the 'settlers' would die.[37]

Despite the all too obvious humanitarian disaster in the region, central and provincial authorities continued embarking on new projects. In November 1915, the authorities in the Hidjaz hoped to send off a large number of orphans. The IAMM planned to include the children in a new program for Muslim orphans who were to be educated in government institutions in Constantinople. Given the desperate situation of Armenian children, Damascus Governor Azmi Bey wondered if Armenian children might fall under the program. Yet, the IAMM clarified that only Muslim orphans would be cared for. The provincial authorities were left to wonder how to pay for the expected expenses this program would incur. The matter remained unresolved for three months with the provincial authorities repeatedly requesting further instructions as the Muslim children were in poor condition. Finally, the IAMM informed Syria province that it could not find any information concerning the matter. Thus, for the time being the children had to be supported from the same budget as the Armenian deportees. Moreover, the Ministry needed information on the number of children and their ethnic background.[38]

Meanwhile, Shukru had informed Damascus that another 50,000 people were on their way. The Fourth Army Command, for its part, assured the provincial authorities that these would not arrive before the winter season. Anyhow, nothing had been prepared for their shelter so far. Thus, it was necessary to start building barracks and purchasing Bedouin tents. The tents alone would cost an estimated 40,000 Ltq. More urgent were, however, 20,000 Ltq. for transportation and food. Syria province had no means of meeting the need. The Damascus authorities also lacked authorization to make at least some provisions available using funds from the provincial budget.[39]

---

[37] HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Nov. 7, 1915, No. 75/P.

[38] DH.ŞFR 500-23, Basri to DH, Medina, Nov. 4, 1915, No. 1906; DH.ŞFR 58-34, Talaat to Syria, Aleppo prov., Medina guardianship, Nov. 16, 1915, IAMM 68, 146, 31; DH.ŞFR 498-104, Azmi to DH, Damascus, Nov. 25, 1915, No. 99660/782; DH.ŞFR 58-217, Subhi to Syria prov., Dec. 6, 1915, IAMM 69; DH.ŞFR 501-119, Azmi to DH, Damascus, Dec. 19, 1915, No. 10800/856; DH.ŞFR 505-105, Azmi to DH, Damascus, Jan. 18, 1915, No. 1286/943; DH.ŞFR 507-21, Azmi to DH, Damascus, Jan. 27, 1916, No. 4613/981; DH.ŞFR 60-234, Talaat to Syria prov., Feb. 5, 1916, IAMM 3191/99.

[39] DH.ŞFR 496-135, Hakki to DH, Damascus, Nov. 10, 1915, No. 95909; DH.ŞFR 497-45, Hakki to DH, Damascus, Nov. 13, 1915, No. 96824.

When Shukru finally arrived in Syria province, he noticed on his way to Damascus that most deportees were still in towns along the railway and had not been despatched to interior villages. Before visiting Karak and the Hauran he was called back to Constantinople.[40]

In late December deportations from Armenian settlements to the Arabian provinces had been by and large halted, much to the displeasure of the Aleppo authorities, who sought to send more deportees to the Hauran.[41] For its part, the Ministry of Interior ordered a new count of those who were still in transit to or had arrived the so-called destination areas and of those who had remained behind in their homes. As usual, Syria province was unable to provide the data within the stipulated time frame. For the moment, all the authorities in Damascus could do was to assure their superior that Armenians were not residing in the wider province while only a few had been in Damascus and those had been deported. All deportees had been sent to the destination areas. Apparently, no up-to-date information was available.[42]

The Ministry of Interior did not accept the rather vague statement. The presence of Armenians in Damascus was especially of interest. In reply, Azmi explained that 21,000 deportees were staying in Hama district while 641 Armenians were in Damascus and another 3000 in the city's surroundings. A third of the about 60,000 Armenians sent to Syria province were in Hama district, and 1755 were in other places like Qunaitra and Baalbek in Syria's central district. By far the largest number, 27,000, had been sent to the Hauran and 8500 to Karak district.[43]

The problems with securing reliable data were by no means limited to Syria and Aleppo provinces. In Aleppo many deportees were bribing officials to be deported towards Damascus, which was seen as a privilege, instead of being sent to Der Zor. Moreover, the central authorities had come to acknowledge that other abuses of office by officials were also a wide-spread phenomenon. By the end of September 1915, three commissions had been formed to conduct a review of the deportation process and initiate legal procedures against

---

[40] DH.ŞFR 498-62, Shukru to DH, Damascus, Nov. 21, 1915, No. 98054, very urgent.

[41] DH.ŞFR 507-53, Mustafa Abdulhalik to DH, Aleppo, Jan. 20, 1916, No. 87430.

[42] DH.ŞFR 59-76, Talaat to Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Konia, Harput, Mosul prov/, Urfa, Ismid, Zor, Balikesir, Cesarea, Nighde, Marash, Kutahia, Eskishehir, Afion dist., Dec. 21, 1915, EUM Gen. 770; DH.ŞFR 59-187, Talaat to Bitlis, Syria prov., Urfa, Ismid dist., Jan. 3, 1916, EUM Gen. 802, urgent; DH.ŞFR 59-218, Minister to Bitlis, Syria prov., Urfa, Ismid dist., Jan. 5, 1916, EUM, Gen. 811, urgent; DH.ŞFR 504-85, Deputy governor Ahmed to DH, Damascus, Jan. 9, 1916, No. 11500/923, urgent.

[43] DH.ŞFR 60-35, Talaat to Syria prov., Jan. 16, 1916, EUM Spec. 86; DH.ŞFR 505-111, Azmi to DH, Damascus, Jan. 18, 1916, No. 1282/944, urgent.

corrupt officials, if necessary. The commissions did not, however, inquire into the massacres of deportees as such.

One commission, under Judge Asim Bey, covered the Fourth Army Region and traveled to Damascus in December 1915. In their report, they distinguished between those deportees who had been settled in the central district of Damascus by civil officials like IAMM director Shukru and also Kapancizade Hamit Bey, who had been entrusted with deportation matters in Aleppo during the past summer, and those sent by the Fourth Army to the Hauran and Karak.[44] The commission reported the same number as governor Azmi for Armenians in Damascus but also provided details on their religious affiliation. Roughly forty percent were Armenian Apostolic with the remainder Catholic and Protestant. In the kazas of Damascus, like Duma, Vadi ul-Acem, Qunaitra, Baalbek and Nabak, 1731 Armenian had been settled. No data on their religious affiliation was provided. This number was slightly lower than the governor's. Altogether about 2400 had remained in Damascus central district. Apparently, those Armenians in transit had been deported further south by the time the commission made it to Damascus, or the commission did not consider them as they had no permanent status. Probably relying on Azmi's numbers once again, the commission reported 21,000 deportees in Hama, 8583 in Karak, and 25,486 in Hauran districts. Abuses had only occurred in Hauran district in Ajloun and Daraa sub-districts with the perpetrators undergoing trial by court-martial in Damascus. The commission had not visited Hauran and Karak districts and relied on reports from the local authorities.

Hauran, with its Muslim population of approximately 230,476 people, had almost reached the ten percent limit as decreed by the Ministry of Interior. All Armenian deportees had been settled. 9000 Armenians were in Izraa *kaza*, as well as 1810 in Mismiye, 11,310 in Ajloun, 400 in Busra Eskisham and about 2500 in Daraa *kaza*s. The picture in Karak district was similar: 2481 deportees were in Maan *kaza* where 23,785 Muslims lived. The Muslim population of Salt *kaza* was considerably larger and stood at 44,639. Thus, 2604 deportees had been settled in and around Salt and another 282 in outlying villages. The

---

[44] On 3 November 1915 alone, about 800 deportees were waiting for their train to Damascus. They all had paid a bribe (Dadrian, *Desert*, 85-87; AAA, Levonti Godalazian). For information on the commissions and the activities of Hamid Bey and Shukru see Bâb-i Âli Evrak Odasi 4377-328229, Talaat to Grand Vezier, Sept. 28, 1915, EUM Gen. 141177, Spec. 27, secret; Meclis-i Vükelâ 199-35, Sept. 29, 1915, No. 318, secret; Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, Istanbul, Bilgi University Press, 2014, p. 399; Idem, "Angora," 156; Vahram L. Shemmassian, "Humanitarian Intervention by the Armenian Prelacy of Aleppo during the First Months of the Genocide," *Journal of the Society for Armenian Studies*, 22:2013, pp. 134-6; Kaiser, "Shukru", pp. 172-4.

commission assumed that the remaining 3216 deportees were employed in construction along the Salt-Jerusalem road, which seemed improbable. Some deportees had opened shops or worked as craftsmen. Overall, civil officials were doing a good job in providing for the deportees despite administrative problems. Cases of corruption and abuse had occurred but had been investigated. In sum, the commission drew a positive picture of the deportations. Violence, starvation, lack of accommodation and other emergencies were insignificant and had remained at a surprisingly low level. All issues had been resolved and administrative deficiencies addressed. This clean bill of health for the provincial authorities was doubtlessly much appreciated in Constantinople.[45]

The commission's report stood, however, in stark contrast to the real situation. At the very moment, a typhus epidemic was raging throughout Syria province. It had done so before the deportation of Armenians, but the massive influx of starved and weakened people accelerated the spread of the disease. The authorities added to it by keeping the people in crowded quarters without hygienic facilities, proper health care or adequate provisions. Like in Aleppo, the Fourth Army took precautions. It established about one hundred isolation wards in houses where the sick were being kept and treated in some way. Djemal estimated that about 1000 Ltq. were needed to maintain the institutions until the end of the year. Thus, he asked that the funds should be paid from the appropriation earmarked for Armenian deportees.[46] But funding was only slowly forthcoming and remained inadequate just as was the case with providing food for the deportees.[47] As it turned out, the provincial health administration was incapable of combatting the disease. The failure had deadly consequences for the resident Muslim population and impacted the all-important military supply. Djemal considered the performance of the health inspectors nothing short of a crime.[48]

The report even contradicted the provincial administration's own data which it had shared with the central authorities earlier. By September 1915, Maan sub-district had received a total of 8120 Armenian deportees. About a third of them were very recent arrivals, so the authorities had not yet placed them in villages. The numbers in Salt sub-district were much smaller. On 24 August

---

[45] Armenian Assembly of America, Krikor Guergerian Collection, reel 66, Asim, Hussein Muhiddin, Muhtar to DH, [Damascus], Jan. 11, 1916, No. 106. For detailed information on the pre-deportation population of Ajloun, Karak, and Damascus, see DH.EUM.Kalemi Umumi 9-44 and 9-47, Aug. 23, 1915; pp. 9-51, 10-31, Defterdar to DH, Damascus, Nov. 1, 1915, No. 703.

[46] DH.ŞFR 505-23, Djemal to Talaat Bey, Damascus (HQ), Jan. 12, 1916, No. 27667.

[47] DH.ŞFR 64-116, Talaat to Djemal, May 23, 1916, General Administration Spec. 41.

[48] DH.ŞFR 523-12, Djemal to DH, Damascus (HQ), June 12, 1916.

1915, the authorities had registered 786 Armenian Catholics and 384 Protestants, most probably also Armenian deportees, altogether 1170 individuals.[49] In Hauran's Busra Eskisham officials had counted 420 Catholics and Protestants by 22 August.[50] In Karak town 1132 Armenians had been registered.[51] Hulusi's report of 19 September 1915 had already cited 8858 deportees in Karak district. All these deportees had been part of the first convoys reaching the Jordanian lands. In other words, neither Azmi's nor the commission's figures included the arrivals between September 1915 and January 1916. Thus, the modest increase in the number of deportees registered in Salt and Busra points to a high mortality among the deportees. The dramatic decrease in overall deportee numbers in Maan indicates a dramatic loss of human life. In other words, the Damascus authorities' own official records belied the commission's positive assessment.

Still, the information gathered was critical for the Ministry of Interior's plans of distributing Armenians according to the imposed limit of ten percent of the local Muslim population. But in the Jordanian lands this was hardly realistic. The government lacked reliable information on Arab tribes living between the Jordan River and the Hidjaz railway. These communities had also not answered the call to arms. Thus, the Fourth Army planned to conduct a census and, conveniently, recruit the able-bodied men.[52] Aside from making sure that the ten percent rule was followed, the Ministry of Finance hoped that it could begin taxing the deportees. It informed the provincial authorities that, unlike Muslim immigrants or refugees, Armenian deportees were not tax exempt.[53] At the same time, the Ministry of Interior ordered an investigation into Western relief efforts for the deportees. The government tried to learn about the channels through which money arrived in the provinces.[54]

---

[49] DH.EUM.Kalem-i Hususi 1-59, Sept. 13, 1915;.KLU 9-51, Aug. 24, 1915.

[50] DH.EUM.KLU 9-43, Aug. 22, 1915; DH.ŞFR 489-118, Hulusi to DH, Damascus, Sept. 19, 1915, No. 74190.

[51] DH.EUM 4 ŞB 3-72, Sept. 23, 1915.

[52] DH.ŞFR 59-91, Subhi to Syria prov., Dec. 25, 1915, No. 76.

[53] DH.ŞFR 60-29, Hasan Tahsin to Syria prov., Jan. 16, 1916, Finance Ministry, Revenue Gen. Directorate, 3rd Dept. Gen. 10632, Spec. 61.

[54] DH.ŞFR 60-178, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia, Harput prov., Urfa, Ismid, Afion, Mersina, Nighde, Samsun, Zor, Balikesir, Cesara, Kutahia, Eskishehir, Marash dist., Jan. 30, 1916, EUM Gen. 857; Hilmar Kaiser, "Humanitärer Widerstand gegen den Genozid an den Armeniern in Aleppo," in Rolf Hosfeld and Christin Pschichholz (eds.), *Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern,* Göttingen: Wallstein Verlag, 2017, pp. 248-9.

Surveillance was a problem. Given the lack of food and shelter at their allocated places, many deportees tried to reach villages and towns where survival might be possible or easier. This, of course, rendered keeping track of the deportees more difficult. In late January 1916, Djemal decreed that Armenians were not allowed to leave the sub-district they had been settled in without permission. Such travel documents could be issued only for well-defined reasons and would remain temporary.[55] The order would also establish more direct military control over the deportees and therefore ran counter to the Ministry of Interior's interests. Thus, within two days Talaat issued orders that only his ministry could issue travel permits. No local civil authority had authority to do so. Making sure that the instructions reached the provincial authorities first, Talaat informed Djemal only on 5 February 1916. The belated notification was also a reminder for the Fourth Army to stay out of civilian matters.[56] The order had, however, an unexpected effect. It halted the movement of deportees in some locations, and the Ministry of Interior had to clarify that the order pertained only to those deportees who had arrived in the so-called destination areas. The orders pertained also to Armenian converts although the latter were by law equal to any other Muslims. In reality their conversion did not change their status as Armenian, and therefore they were also prevented from traveling.

But implementing this policy proved difficult. Some local authorities had issued identification papers to the Armenian converts according to law and not according to the Ministry of Interior's confidential orders. They had failed to mark the new papers, identifying the new Muslim as an Armenian. Thus, special registers had to be kept which allowed keeping track of converts while at the same time preventing the information becoming available to third parties. Despite repeated orders, the implementation of the registration regulations was difficult and repeated complaints by the Ministry of Interior showed that Armenian converts continued to escape being identified as such. Some deportees had also destroyed their identification papers in order to conceal their true identity. In such cases, the authorities had to conduct an investigation after which the deportee had to be placed in the locality assigned to his nationality. Sometimes deportees managed to escape from the so-called designation area by entering the service of an Ottoman civil or military official. When the employer was transferred some deportees managed to accompany

---

[55] DH.ŞFR 507-89, Djemal to DH, Damascus, Feb. 1, 1916, No. 29832/658.

[56] DH.ŞFR 60-216, Talaat to Adrianople, Aidain, Beirut, Syria, Kastamonu prov., Bolu, Teke, Tchataldja, Kale Sultanie, Marash, Mersina dist., Feb. 3, 1916, EUM Gen. 920, Spec. 6737; DH.ŞFR 60-239, Talaat to Djemal, Feb. 5, 1916, EUM 2nd Dept. Gen. 142.

him, much to the dismay of the central authorities, which had strictly prohibited such practices. Others tried to move back to urban centers citing health reasons. Therefore, Armenians were forced to obtain a certificate from the competent provincial or district health directorate. After that the diagnosis would be reviewed in Constantinople before a travel permit could be issued. The expenses and delays involved constituted in practice a travel ban for sick deportees. The Ministry of Interior also banned railway officials and engineers from issuing travel permits to Armenians on their staff, threatening them with courts martial.[57]

---

[57] DH.ŞFR 61-70, Subhi to Adana, Angora, Aleppo, Bursa, Syria, Konia, Mosul prov., Urfa, Ismid, Samsun, Zor, Balikesir, Cesarea, Kutahia, Nighde, Marash, Mersina, Afion, Eskishehir dist., Feb. 21, 1916, Gen. 979; DH.ŞFR 61-71, Talaat to Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Konia, Harput, Mosul, Van prov., Urfa, Ismid, Samsun, Zor, Balikesir, Afion, Mersina, Kutahia, Marash, Eskishehir dist., Feb. 21, 1916, EUM Gen. 981, Spec. 6892; DH.ŞFR 62-313, Talaat to Adana, Angora, Aleppo, Bursa, Syria, Konia prov., Urfa, Ismid, Zor, Balikesir, Marash, Kutahia, Afion, Nighde, Eskishehir dist., Apr. 13, 1916, EUM Gen 45297, Spec. 104; DH.ŞFR 64-19, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput prov., Urfa, Ismid, Mersina, Kutahia, Afion, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Marash, Nighde, Eskishir dist., Medina Guardianship, May 13/14, 1916, EUM 2 Dept.Gen. 203; DH.ŞFR 65-92, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Bursa, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia prov., Ismid, Bolu, Samsun, Balikesir, Kale Sultanie, Cesarea, Afion, Marash, Kutahia, Nighde, Eskishehir dist., June 25, 1916, EUM 2. Dept. Gen. 48642; DH.ŞFR 65-93, Talaat to Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Van prov., Urfa, Ismid, Mersina, Eskishehir, Bolu, Teke, Samsun, Lebanon, Zor, Balikesir, Tchanakkale, Cesarea, Afion, Kutahia, Mughla, Marash, Nighde dist., June 26, 1916, IAMM Statistical Dept. Gen. 696, Spec. 308; DH.ŞFR 76-151, Talaat to Adrianople Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Hidjaz, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Mersina, Nighde, Marash, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Afion, Kutahia, Eskishehir dist., May 16, 1917, EUM Spec. Dept. Spec. 167, secret; DH.ŞFR 76-238, Mustafa Abdulhalik to Adrianople, Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Basra, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul, Van prov., Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Afion, Mersina, Kutahia, Marash, Eskishehir, Nighde dist., May 22, 1917. Gen.186. For the evolution of the DH's conversion policies see Hilmar Kaiser, "Assimilating Armenians, 1915-1917," in *Aufarbeitung historischer Verbrechen gegen die Menschlichkeit: Eine interdisziplinäre Auseinandersetzung mit dem Armenier-Genozid*, Melanie Altanian (ed.), Wiesbaden, Springer VS, 2018, pp. 23-55.

The Fourth Army ignored Ministry of Interior policies and, starting in early December 1915, moved five thousand Armenian deportee families from Aleppo to Damascus. The people were employed in workshops producing for the military and lived close to military installation. The entire arrangement stood in direct contradiction of official government propaganda. The central government claimed that Armenians were a danger to the war effort as they had attacked the rear of the army and kept threatening the military's supply lines. Now, an Army command had moved such deportees to its main supply and communication line. The deportees were placed right next to installations they supposedly would attempt to destroy. And this was not all; instead of obstructing military supplies, Armenians were producing them. The Fourth Army's decision exposed Ottoman propaganda for what it was, an excuse for mass murder without plausibility.[58]

The authorities in Damascus used the case of the Armenian workers to reiterate their calls for further funding from the central authorities as houses had to be built and other needs of the deportees had to be met.[59] Although the central government had promised 60,000 Ltq., only 13,000 Ltq. had been received by 20 December 1915. Thus, Governor Azmi once more urged his superiors to transfer the remainder of the sum. The money was spent by early January 1916, and additional funds were needed for expenses until the end of February. Apparently Azmi hoped for renewed funding with the beginning of the new budget year on 1 March 1916.[60]

Meanwhile, the number of deportees kept rising. Jesse Jackson, the US Consul in Aleppo, had obtained fresh numbers for 3 February 1916. According to the confidential statistics, about 486,000 Armenian deportees had arrived in the Fourth Army region. More than 300,000 of them had been sent to the central areas of Der Zor district. Around 54,000 were along the Baghdad Railway line near Rasulain, in Aleppo province and in the southern areas of Urfa district. 32,000 were in Hama district, and more than 100,000 had gone towards Damascus and as far south as Maan. For his part, Consul-General Ranzi had slightly lower numbers. He estimated that about 120,000 Armenians had arrived in the destination areas of Syria province while the number of new

---

[58] DH.ŞFR 499-75, Azmi to DH, Damascus, Dec. 6, 1915, No. 101637/805, very urgent. The civil authorities in Angora province deported Armenians against the resistance of the local Army Corps Command following a direct intervention of Talaat Bey and Minister of War Enver Pasha. The government deported the Armenians because the war had provided a suitable opportunity as the victims were admittedly posing no danger (Kaiser "Scenes from Angora,"p. 146.

[59] DH.ŞFR 499-75, Azmi to DH, Damascus, Dec. 6, 1915, No. 101637/805, very urgent.

[60] DH.ŞFR 502-9, Azmi to DH, Damascus, Dec. 20, 1915, No. 108434/858; DH.ŞFR 503-95, Azmi to DH, Damascus, Jan. 3, 1916.

arrivals had begun to decrease. Some deportees were even allowed to stay in the Damascus region. Others went to the Qunaitra area in the Golan Heights. The Leja area of Northern Hauran emerged as a further important location for new arrivals. The authorities had told him that they hoped to replace local Arab Bedouins with sedentary Armenians and were even providing some buildings in an attempt to assure the success of the project. In administrative centers the daily allowance was raised to 2 piasters for adults and 1.5 piasters for children. Moreover, the local railway authorities had become an important employer for Armenians, who mostly worked in railway construction.[61]

Ranzi's somewhat optimistic views were not shared by Azmi. When he came to understand that promised funds were not forthcoming at the beginning of the new budget year, he gave up his restraint and on 4 March 1916 put on record that the deportees were suffering and dying from hunger. Three days later, he once more warned that Armenians were dying from hunger.[62] When Azmi's representations proved to be ineffective, Djemal took up the matter. He reported that small children, 1.5 years old, had eaten only grass for four days. Consequently, he demanded a wire transfer of 50,000 Ltq. for deportees within Syria province. Unlike the appeals from Governor Azmi, the army commander's demand could not easily be ignored. Thus, IAMM director Shukru consented to transfer 4134 Ltq. which was not even a tenth of what was needed. Still, he promised to transfer the major part of the earmarked sum once the funds had been secured. In other words, the government had no money to spend on the deportees.[63] In reality, the IAMM had little intention of providing the funds. On 4 April 1916, Talaat informed the Fourth Army Command that while some money had been sent, it was, without doubt, insufficient. He suggested re-deporting Armenians to Der Zor district, which was no longer under Djemal's control. After that the people would be transferred to Iran. A second option was a comprehensive settlement program for Syria. Talaat inquired about the prospective expenses involved. Given the lack of funds, the inquiry was just a rhetorical device. In reality, the Ministry of Interior wanted to concentrate Armenians from the Fourth Army region in Der Zor district. Their transfer to Iran was no option since Russian forces had defeated the

---

[61] US-NA/RG59/867.4016/271, Jackson to Morgenthau, Aleppo, Feb. 8, 1916, No. 534 enclosure in Hoffman Philip to Secretary of State, Feb. 29, 1916, No. 1023 in Ara Sarafian, compiler, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, Princeton, NJ and London, Gomidas Institute, 2004, pp. 488-90; HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Feb. 15, 1916, No. 4/P.

[62] DH.ŞFR 511-125, Azmi to DH, Damascus, Mar. 4, 1916, No. 4742; DH.ŞFR 512-26, Azmi to DH, Damascus, Mar. 7, 1916, No. 1130.

[63] DH.ŞFR 465-110, Djemal to DH, Beirut (HQ), Mar. 21, [1916], No. 481; DH.ŞFR 62-128, Shukru to Syria prov., Mar. 26, 1916, IAMM Gen. 4359, Spec. 5.

Ottoman army on that front, triggering a flight of Kurdish tribes into Ottoman territory. There was simply no way left for deportees to reach Iranian territory, a fact that the military commander Djemal must have been aware of. At the same time it was evident that the Ottoman authorities had no funds to provide for the deportees it planned to concentrate in Der Zor province. Thus, it was clear what the people's fate would be.[64] Djemal did not accept the re-deportation scheme. One positive development for the commander was that on 8 April 1916, after consultation with Enver Pasha, Talaat consented that foreign relief money could be distributed by Ottoman civil and military personnel. However, the Ministry of Interior wished to prevent distributions by foreign organizations. It was certain that relief money distributed would be used for seditious purposes. Thus, the central authorities were on high alert when they learned that in June 1917 the US embassy had sent 50,000 Ltq. of relief money for deportees in Syria and Palestine. The relief network had to be investigated more thoroughly.[65] At the same time, the IAMM dispatched its Deportation Director, Abdulahad Nuri Bey, from Aleppo, where he headed a field office coordinating the deportations in the wider area. The official was to inspect the results of the deportation program in Syria province and, upon completion of his mission, personally present his findings at the ministry in Constantinople.[66] The IAMM was unwilling to depend on the information provided by the Fourth Army or the provincial authorities.

On 22 April 1916, following the end of official deportations, the Ministry of Interior ordered another count of Armenians. Once again provincial authorities failed to meet the deadline.[67] Following the massacres of Armenians in Der Zor

---

[64] DH.SFR 62-228, Talaat to Fourth Army Command, Apr. 4, 1916, IAMM Statistical Dept. 7.

[65] DH.ŞFR 62-276, Talaat to Djemal, Apr. 8, 1916, EUM Spec. 9, urgent, secret, personal; DH.ŞFR 62-90, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Cesarea, Mersina, Kutahia, Eskishehir, Marash, Afion, Nighde dist., Mar. 23, 1916, EUM Gen. 44298; DH.ŞFR 62-210, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Afion, Marash, Nighde, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Cesarea, Mersina, Kutahia, Eskishehir dist., Apr. 3, 1916, EUM Spec. 71; DH.ŞFR 65-25, Talaat to Syria prov., Jerusalem dist., June 17, 1916, EUM Gen. 48238.

[66] DH.ŞFR 62-223, Shukru to Aleppo prov., Apr. 9, 1916, IAMM Settlement Dept. 18.

[67] DH.ŞFR 63-72, Soubhi to Adrianople, Adana, Angora, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Zor, Balikesir, Cesarea, Mersina, Kutahia, Nighde, Eskishehir dist., Apr. 22, 1916, EUM Gen. 45655, Spec. 129; DH.ŞFR 63-253, Talaat to Angora, Syria, Sivas, Kastamonu, Mosul prov., Afion dist., May 9, 1916, EUM 2. Dept. Gen. 46468, Spec. 185, urgent;

district, on 24 September 1916 the Ministry of Interior ordered a further count of Armenians who had not been deported. This time the authorities had to detail the number of Armenians who had been long-time registered residents and those who had come from other areas. Also important was the reason for the exemption from deportation such as being Catholic or Protestant, belonging to a soldier's family, having converted to Islam or being allowed to stay by special order. As usual, provincial and district authorities were unable to fulfill the task on time.[68]

In February 1917, the central authorities ordered a new comprehensive count. This time the places of origin of deported Armenian refugees needed to be recorded as well. In that way, the Ministry of Interior would be able to cross-check the various statistics. The matter was urgent, and the results should be forwarded by telegram while detailed statistics were to follow by mail. Again, the data were not as promptly delivered as demanded. The Damascus authorities wired some provisional numbers on 15 and 20 March 1915 while detailed statistics were mailed on 24 March. The authorities had 39,401 Armenian deportees registered. 6173 deportees had remained in Karak district, 15,028 were in Hama district, and 6710 in Hauran; about half of the last had remained in Ajloun *kaza*. In the central district of Syria province were 11,490 Armenians, the vast majority, 9670, in Damascus city and 892 in nearby Duma. Once again the data documented a high mortality among deportees but also a change in policy. Armenians were now living in Damascus which had been largely off limits to them.[69]

DH.ŞFR 63-289, Shukru to Konia, Adana, Aleppo, Syria Mosul prov., Zor dist., May 11, 1916, AMMU Gen. 571.

[68] DH.ŞFR 68-112, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Bolu Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Afion, Mersina, Kutahia, Marash, Nighde, Eskishehir dist., Sept. 24, 1916, EUM Gen. 52520, urgent; DH.ŞFR 69-120, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Bitlis, Baghdad, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Bolu, Djanik, Zor, Karesi, Jerusalem, Menteshe, Teke, Cesarea, Kutahia, Marash, Afion dist., Oct. 29, 1916, EUM Gen. 53999, Gen. 559 urgent; DH.ŞFR 70-11, Halil to Diarbekir, Syria, Konia, Harput, Mosul prov., Zor, Balikesir, Jerusalem dist., Nov. 15, 1916, EUM Gen. 615; DH.ŞFR 70-190, Talaat to Diarbekir, Syria, Harput prov., Zor dist., Dec. 5, 1916, EUM 2. Dept. Spec. 96, 54, 68, 104, urgent.

[69] DH.ŞFR 72-210, Talaat to Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Mosul prov., Urfa, Ismid, Eskishehir, Mersina, Bolu, Zor, Balikesir, Jerusalem, Cesarea, Afion, Kutahia, Marash, Nighde dist., Feb. 11, 1917, EUM 2. Dept. Spec. 755, secret and urgent; DH.ŞFR 73-29, Talaat to Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Syria, Sivas, Kastamonu, Konia, Mosul prov., Urfa, Ismid, Mersina, Eskishehir,

ADMINISTRATIVE RESHUFFLE

At the beginning of January 1916, while important positions like that of sub-district governor of Salt had been vacant for a year, Djemal succeeded in having a large number of local governors replaced by officials from non-Arab provinces.[70] Two months later, it was the governor's turn. The commander began undermining Azmi's standing with the central government, describing him as inadequate for the tasks at hand. He suggested Erzerum governor Tahsin for the position. In case the latter was unavailable, Hussein Kazim Bey, the former governor of Saloniki and current military inspector for the army's rear logistics could take over the position of acting governor in addition to his military position.[71] When Talaat did not comply, the commander repeatedly claimed that none of the civil officials in the province would be capable of performing the duties of an acting governor, not even for a single day. There was no other man than Hussein Kazim who had excelled at his current post.[72] Azmi understood that his position had become untenable and left for Constantinople, citing health reasons.[73] Still, Djemal failed to install his own candidate, and it was not before July 1916 that the Ministry of Interior finally dispatched his preferred civil official, Hasan Tahsin Bey, to Damascus. The new governor wasted no time urging the Ministry of Interior to dispatch reliable officials. Administrative staff from Erzerum province, now under Russian occupation, were deemed particularly suitable. He himself was reviewing the performance of officials. For that task he needed civil inspector Munir Bey in

---

Bolu, Zor, Balikesir, Jerusalem, Afion, Marash, Nighde dist., Feb. 15, 1917, EUM 2 Dept. Gen. 4041, Spec. 760, urgent; DH.ŞFR 74-115, Talaat to Adana, Aidin, Syria prov., Urfa, Zor, Balikesir dist., Mar.13, 1917, EUM 2 Dept. Special Dept. Gen. 17[8?], Spec. 5, 10, 5, 4, 2, 4, very urgent; DH.EUM 2 ŞB 74-58, Tahsin to DH, Damascus, Mar. 15, 1917, urgent; Defterdar to DH, Damascus, Mar. 20, 1917; Defterdar to DH, Damascus, Mar. 24, 1917, No. 10. The AMMU compiled the data into a comprehensive statistic of Armenian deportees (Murat Bardakçi, *Talât Paşa'nin Evrak-i Metrûkesi. Sadrazam Talât Paşa'nin Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazişmalar*, Istanbul, Everest Yayinlari, 2008, pp. 108, 128-9).

[70] DH.KMS 36-25, Djemal to DH, Damascus (HQ), Jan. 19, 1916; DH to Djemal, Jan. 20, 1916, No. 172; DH.ŞFR 507-89, Djemal to DH, Damascus, Feb. 1, 1916, No. 29832/658.

[71] DH.ŞFR 512-84, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Mar. 11, 1916, No. 32051/9590, personal.

[72] DH.ŞFR 514-87, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Mar. 26, 1916, No. 879, personal; DH.ŞFR 515-32, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Mar. 29, 1916, No. 1206, personal, secret.

[73] DH.ŞFR 62-195, Talaat to Aleppo prov., Apr. 1, 1916.

Damascus. The Ministry of Interior was unable to dispatch Tahsin's candidate and sent Eshref Bey instead.[74]

The Damascus provincial immigrant department had also attracted Djemal's attention as it had failed miserably. In May 1916, he asked for the removal of the department's acting director. Kemal Bey, the incoming provincial director, was an officer working for the civil branch of the government. He had served as sub-district governor of Sarai on the Persian border. The assignment had been a cover for his intelligence activities and operations against Kurdish tribes and Armenians. In April 1915, he had organized massacres of local Armenians. Following the Ottoman defeat at Van, he was transferred as sub-district governor to Hasankale, a strategic place in Erzerum province with important military installations. After the fall of Erzerum, former Van governor Djevdet Bey, who had been transferred to Adana province, requested his appointment as director of the provincial immigrant administration. According to the Adana governor, Kemal Bey had successfully moved over 100,000 Muslim refugees through Bitlis province. As Adana province was experiencing an influx of refugees from the eastern provinces, Kemal was the right man for the job, all the more so as he had lost his position. However, the appointment took time, and the Ministry of Interior transferred him instead to the same position in Syria province at the beginning of July 1916. With Kemal the central authorities sent an operative they could rely on to Syria.[75] He remained only a short time in Damascus then transferred to Hama district. In 1917 he became the sub-district governor of Homs and, temporarily, acting governor of Hama district. At the latter post he successfully organized the transport of military supplies. His services were deemed so important that governor Tahsin urged Talaat to postpone the appointment of a new district governor in order to keep Kemal

---

[74] DH.ŞFR 519-97, Djemal to Talaat, [Zahle?], May 15, 1916, No. 194, personal, urgent; DH.ŞFR 66-31, Talaat to Tahsin, July 20, 1916, Personnel Dept.; DH.ŞFR 66-49, Talaat to Djemal, July 22, 1916, Personnel Dept. Gen. 23210, Spec. 74; DH.ŞFR 532-25, Tahsin to DH, Sept. 14, 1916; DH.ŞFR 68-20/1, Talaat to Syria prov., Sept. 16, 1915, General Directorate of the Inquiry Commission 31; DH.ŞFR 68-99, Talaat to Syria prov., Sept. 23, 1916, General Directorate of the Inquiry Commission 35; DH.ŞFR 68-181, Talaat to Erzerum prov., Oct. 5, 1916, EUM Gen. 53090.

[75] BEO 4388-329058, Grand Vizierate to DH, Dec. 8, 1915, Dept. Important Affairs 1967/2108; BEO 4421-331501, to DH, July 2, 1916, Dept. Important Affairs 1085/824; DH.ŞFR 518-33, Djevdet to Talaat, Adana, Apr. 30, 1916, No. 99; DH.ŞFR 522-58, Djemal to DH, Damascus (HQ), June 7, 1916, No. 248; DH.ŞFR 522-109, Djevdet to DH, Adana, June 11, 1916, No. 2419; DH.ŞFR 65-6, Talaat to Adana prov., June 17, 1916, IAMM Ge. 6735, Spec. 49; DH.ŞFR 65-9, Talaat to Fourth Army Command, June 14, 1916, IAMM Gen. 6738, Spec. 54; I.DUIT 41-9, Talaat to Grand Vizieratee, June 27, 1916, Personnel Dept. 22954/330.

for some time longer in Hama. Next, Tahsin tried repeatedly to have the official promoted to district governor of Karak. Djemal as well praised the official and nominated him for a decoration. Importantly, he mentioned Kemal's achievements for the settlement of Armenian deportees.[76] Overall, Kemal's career in Syria province was in line with central government policy. The Ministry of Interior planned to transfer more officials from Erzerum's defunct administration to Syria, where they would replace officials of Arab background.[77]

Kemal's career within Syria's provincial administration left the post at the head of the provincial immigrant department vacant. Thus, Djemal requested the transfer of Serfidjeli Bahaeddin Bey, the director of Diarbekir province's immigrant department, to Damascus.[78] Talaat complied but made the decision contingent on the official's consent. After several weeks, the Ministry of Interior announced Bahaeddin's transfer on 20 September 1916. At the same time, Shukru Bey, now director of the AMMU, urged appointment of the Rasulain sub-district governor, Kerim Refi Bey, to Bahaeddin's position at Diarbekir. Apparently, the latter's transfer was not to be temporary.[79] The delay in the official's transfer was, however, not entirely a personal matter. During the summer, Bahaeddin had been active in Zor district with the settlement of Armenian deportees – as he put it. In reality, the Ottoman authorities had systematically massacred almost all Armenian deportees in Zor district with very few escaping the slaughter. Kerim Refi Bey had played a prominent role in the implementation of the atrocities. In Damascus province, Bahaeddin reviewed

---

[76] DH.ŞFR 546-67, Tahsin to Talaat, Damascus, Feb. 25, 1917, No. 2815/667; DH.ŞFR 552-6, Tahsin to DH, Damascus, Apr. 19, 1917, No. 4776/25; DH.ŞFR 554-63, Tahsin to DH, Damascus, May 17, 1917, No. 1479; DH.ŞFR 560-78, Djemal to DH, (HQ), July 29, 1917. On Kemal Bey's exploits at Hama see, Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, London, Gomidas Institute, 2009, pp. 114-5, 126-7, 131. Armenians in Damascus strongly opposed Kemal Bey's activities and began petitioning Djemal Pasha for the removal of the official (Antranig Genjian, "Armenians", *Yeridasart Hayasdan* 16, Nov. 8, 1919, No. 54). There is no indication that Kemal was a "member of the Unionist Central Committee." Kévorkian, p. 677.

[77] DH.ŞFR 68-181, Talaat to Erzerum prov., Oct. 5, 1916, EUM Gen. 53090, Spec. 50; DH.ŞFR 534-109, Midhad to DH, Sivas, Oct. 12, 1916, No. 5951.

[78] DH.ŞFR 525-99, Djemal to DH, Jerusalem (HQ), July 18, 1916, No. 11691; DH.ŞFR 66-151, Talaat to Djemal, Aug. 5, 1916, IAMM, Personnel Dept. 87; DH.ŞFR 68-77, Talaat to Fourth Army Command, Sept. 20, 1916, IAMM Gen. 9013, Spec. 117.

[79] DH.ŞFR 533-76, Shukru to DH, Sivas, Sept. 29, 1916, No. 3595. On Kerim Refi Bey see Aram Andonian's and Naim Bey's observation in Aram Andonian, "Les Massacres de Ras il-Aïn", *Revue d'histoire Arménienne Contemporaine*, 2:1998, pp. 108-9; Taner Akçam, *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Cham, Palgrave Macmillan, 2018, pp. 205-6.

the situation from a political point of view. He understood that the hasty settlement of Armenians in dispersed places had necessarily produced the wanted result, namely, misery. Through his contacts he had also come to understand that this was in line with the government's secret goals. It was an appropriate and prudent policy. But the survival of 30,000 to 40,000 Armenians through official assistance created problems that needed to be considered. Armenian nationalism was bound to become an issue during future peace negotiations or after a peace settlement because of the very same settlement of Armenians in Syria. The CUP's Central Committee needed to take into consideration this basic truth. The settlement of Armenians meant nothing more than bringing two harmful people, Armenians and Arabs, together. It facilitated the preaching and spreading of subversive and militant ideas to the Syrian people, who were, anyhow, in love with oppositional ideas and pursued aims that were contrary to those of the Ottoman government. Bahaeddin proposed that he would personally explain the matter in detail and travel to Constantinople. Obviously, his proposals were too sensitive to be put on paper. Given his activities during the summer in the killing zone of Der Zor, his views were not much less than a call to solve the Armenian problem in Syria as well. Starvation and diseases had not eliminated the Armenians altogether. The aid delivered to the survivors had also failed to eradicate their political ambitions. With peaceful means exhausted, starvation and diseases failing, massacre was the one tested method left to take care of the matter.[80]

DEPORTING DRUZE

The unfolding disaster of the Armenian Genocide did, however, not stop Ottoman civil and military officials from embarking on settlement plans targeting other groups. Despite the lack of funding and the resulting consequences, like in the Armenian case, the war was seen as an opportunity to solve political problems in a lasting way by removing the people in question.[81]

Already for quite some time, the Druze of the Hauran had been a thorn in the side of the Ottoman administration. Local unrest and Druze participation in the 1911 Karak revolt were a fresh memory. Djemal found it advisable to secure Druze allegiance. After all, the Druze leadership played an important role in the provisioning of Syria as the Druze region in Hauran district was a wheat producing center. Thus, during the famine of 1915-17 the sheikhs profited from the crisis. Given the location of the Druze Mountain between Damascus and the desert, the Druze maintained close relationships with the

---

[80] DH.EUM.2 SB. 74-44, Bahaeddin Bey to AMMU, Damascus, Nov. 27, 1916, No. 78, copy, enclosure in AMMU to EUM, Dec. 30, 1916, AMMU Settlement Dept. 11875.

[81] See also, Çiçek, *State Formation*, pp. 207-213.

Arab nationalist underground and Bedouin rebels in the desert. Soon, their region became an underground railway and refuge for people who had to escape from the Ottoman authorities' reach and also for those who secretly made their way into government controlled areas.[82] The government had tried to please one Druze leader by handing him a house in Damascus. Instead of securing a reliable ally, the place became in due course a meeting point for oppositional Druze and nationalist Arab leaders. In his memoirs, Djemal congratulated himself for having avoided serious incidents in the Druze region. The historical record, however, does not confirm this view.[83]

In September 1915, the Fourth Army began banishing Druze from the Leja area in northern Hauran. At the height of the Armenian deportations, 550 Druze arrived at Osmanieh in Adana province on their way to Sivas province on 24 September. The Ministry of Interior was puzzled as it had not been informed. Adana Governor Hakki Bey also lacked information. Thus, Talaat turned to Djemal for an explanation.[84] The commander argued that he had been forced to deploy army units to Leja as gendarmerie forces had been insufficient to counter imminent attacks by bandits from Leja. Facing superior forces, the enemy had fled. Thus, the soldiers had taken control over the water supply in the area and forced the people to obey the government's orders. Djemal had decided to prohibit people who had fled from returning to their villages. Instead he had sent them to Adana province for settlement in Armenian villages. Immigrants from the Balkans were to take over the Druze settlements, and a new administrative center should be established. Agreeing not to return the people to their homes, the Ministry of Interior decided to place some of the Druze in emptied Armenian houses in Adana province in line with Djemal's original idea. This was also done in order to avoid the expense connected with dispatching all of them further north to Sivas province. A second group, 621 people strong, was, however, sent to Sivas province for settlement, again, in Armenian houses. When upon arrival the people applied to the provincial authorities, Sivas governor Muammer Bey wandered what he should do. Evidently, the Ministry of Interior had failed to give him proper instructions.

---

[82] Birgit Schäbler, *Aufstände im Drusenbergland. Ethnizität und Integration einer ländlichen Gesellschaft Syriens vom Osmanischen Reich bis zur Staatlichen Unabhängigkeit*, Gotha, Justus Perthes Verlag, 1996, pp. 197-8.

[83] Cemal Paşa, *Hatirarlar*, Istanbul, Selek Yayinlari, 1959, pp. 233-5; Schäbler, *Aufstände*, pp. 193, 196-197.

[84] DH.ŞFR 490-90, Fethi to DH, Osmanieh, Sept. 25, 1915, No. 13430/1482; DH.ŞFR 56-201, Talaat to Adana prov., Sept. 27, 1915, EUM Spec. 5894; DH.ŞFR 491-52, Hakki to DH, Adana, Sept. 28, 1915, No. 1666/544; DH.ŞFR 56-237, Minister to Fourth Army Command, Sept. 30, 1915, EUM Gen. 6041; DH.ŞFR 491-110, Djemal to DH, Jerusalem (HQ), Oct. 2, 1915, No. 17972/4559.

Talaat replied that the Leja tribesmen should be settled in small groups in different places.[85] The affair resembled the sequence of events surrounding the Fourth Army's initial banishment of Armenians from the Zeitun area earlier the same year. People were sent out on the road without coordination and quickly replaced with homeless immigrants.

The first new settlers in the Druze region of Hauran were 272 Muslim immigrants from Libya and 25 from the Balkans. At the time, the people were in the Hidjaz. The central government had sent them there for settlement earlier, but the scheme had failed. The immigrants were in dire need and a burden for the authorities at Medina, who proposed transferring them to Aleppo. Sending them there could help the government in securing the fringes of the desert. The new arrivals came just in time for the Damascus authorities. This was also the case as plans to replace Druze with Kurds had to come to an end when the latter refused to go to Leja. Even temporary exemptions from taxation and military service had been unable to change the Kurds' mind. Evidently, the area was highly undesirable and risky.[86]

The matter became further complicated as Arab settlers were not an option for Djemal, who was against strengthening the influence of Arabs in the region. Only Turks and Muslims from the Balkans should be settled in Syria province and Palestine. Thus, the Libyan and Algerian immigrants had to be moved to Anatolia. The Ministry of Interior agreed with the general's reasoning and banned the settlement of Muslim Arab immigrants in Ottoman Arab provinces. Now, the Arab settlers had to move further to the north along the Armenians' deportation route. The authorities in Diarbekir, Bitlis, Harput, and Sivas provinces were to split up the group and settle families in isolated places. Aleppo governor Mustafa Abdulhalik Bey saw in the affair his chance to rid himself of Arab immigrants from Libya and Tunisia who were already in his province. He proposed moving them to Diarbekir province where the climate would be suitable. The entire plan did not take into consideration the wave of Muslim refugees fleeing from the advance of Russian forces in the Ottoman eastern provinces. These refugees had taken over emptied Armenian houses

---

[85] DH.ŞFR 56-378, Talaat to Adana prov., Oct. 13, 1915, EUM Spec. 82; DH.ŞFR 56-389, Talaat to Fourth Army Command, Oct. 13, 1915, EUM Spec. 89; DH.ŞFR 496-23, Muammer to DH, Sivas, Nov. 5/6, 1915, No. 55126; DH.ŞFR 57-346, Talaat to Sivas prov, Nov. 7, 1915, EUM Spec. 127. Dündar briefly mentions the Leja affair shortly (Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin İskân Politikasi (1913-1918)*, Istanbul, İletişim Yayinlari, 2001, p. 99; Idem, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, Istanbul, İletişim Yayinlari, 2008, p. 292.

[86] DH.ŞFR 493-23, Medina Guardianship to DH, Medina, Oct. 12, 1915, No. 3110/219; DH.ŞFR 500-23, Basri to DH, Medina, Nov. 4, 1915, No. 1906; DH.ŞFR 496-103, Hakki to DH, Damascus, Nov. 8/9, 1915, No. 95522/722.

intended for the Arab settlers. Nevertheless, the Ministry of Interior consented and expanded the settlement area for the group from Aleppo to Adana, Konia, Caesarea, Angora, and Diarbekir provinces and districts. For the time being, however, the Arab immigrants in Syria province had to remain in Damascus as the authorities at Harput could not accommodate them before May. As a result Syria province needed 3000 Ltq. for expenses caused by 540 settlers. The correspondence showed that, like surviving Armenian deportees, the Arabs had to be assimilated. Humanitarian considerations were of little, if any, importance. The dream of creating a sizeable Turkish demographic presence in Palestine and the wider region was more important. Unlike in the case of Armenians, the government was willing to commit scarce financial resources. The funds allocated for 540 Arab settlers exceeded those for thousands of Armenian deportees.[87]

Since the Ministry of Interior's ban on settling the Arab immigrants in the Hauran put on hold the resettlement of the area, Djemal urged that the villages around Leja should be resettled quickly with immigrants from the Balkans.[88] Talaat promised that the government was considering the settlement of Turkish immigrants not only in Syria province but also in Palestine.[89] For the moment, the IAMM made inquiries to Aleppo and Syria provinces about the number of Turkish immigrants available for settlement in the Hauran. Damascus ascertained that 300 households with 1800 immigrants could be settled in two villages and take over about 300 hectares of fertile agricultural land. About 100 Balkan immigrants had remained in Damascus so 1700 might be sent from Constantinople to the Hauran.[90] Settling Turks was alone, however, not sufficient for Djemal to end what he called the Druze question. To finish the job, the commander demanded the dispatch of a new district governor to the

---

[87] DH.ŞFR 505-6, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Jan. 11, 1916, No. 8061, personal; DH.ŞFR 60-8, Talaat to Diarbekir, Bitlis, Harput prov., Jan. 15, 1916, IAMM 2747, Spec. 118, 69, 116, personally decode; DH.ŞFR 60-9, Talaat to Syria prov., Jan. 15, 1916, IAMM 2747 Spec. 83, personally decode; DH.ŞFR 60-10, Talaat to Djemal, Jan 15, 1916, IAMM 2747, Spec. 126; DH.ŞFR 506-51, Azmi to DH, Damascus, Jan. 22, 1916, No. 2734/219; DH.ŞFR 60-92, Talaat to Syria prov., Fourth Army Command, Jan. 23, 1916, IAMM 2901; DH.ŞFR 60-93, Talaat to Sivas prov., Jan. 23, 1916, IAMM 148; DH.ŞFR 510-28, Mustafa Abdulhalik Bey to DH, Aleppo, Feb. 19, 1916, No. 1299/745; DH.ŞFR 61-116, Talat to Aleppo prov., Feb. 26, 1916, Gen. Corres. Dept. 43068/225; DH.ŞFR 514-50, Azmi to DH, Damascus, Mar. 25, 1916, No. 4074/41.

[88] DH.ŞFR 505-53, Djemal to DH, Damascus (HQ), Jan. 14, 1916, No. 27895/218.

[89] DH.ŞFR 60-10, Talaat to Djemal, Jan 15, 1916, IAMM 2747, Spec. 126.

[90] DH.ŞFR 60-137, Talaat to Aleppo prov., Jan. 26, 1916, IAMM 215; DH.ŞFR 60-138, Talaat to Syria prov., Jan. 26, 1916, IAMM 93; DH.ŞFR 508-38, Azmi to DH, Damascus, Feb. 6, 1916, No. 6930/1024.

Hauran. The current one was an Arab and thus not the right man for the task at hand.[91]

With the deportees from Leja out of the way, Djemal gave an optimistic assessment of the Druze question. He believed the job was almost done. On 15 July 1916, he informed Talaat that the situation was under control. Arab unrest had not made much impact in Syria province. Some emissaries had been caught, and a Druze had returned from Egypt, overall no serious problems were anticipated. What was still needed was a competent governor in Damascus. Thus, Djemal renewed his call for the appointment of Tahsin.[92] A month later, the commander added some urgency to his demand when he warned that enemies were spreading sedition in the area. He had also been on a tour of inspection in the Hauran and Djebel Druze. Unsurprisingly, Djemal expressed his satisfaction with what he saw. Sedition had been brought under control. Nevertheless, government influence could further be strengthened by some administrative changes like the appointment of capable sub-district governors and the adjustment of some administrative boundaries.[93]

Within weeks, events shattered the wholesome picture the commander had been presenting. By September 1916, authorities were once more on the hunt near Leja. This time deserters were the target. The operation culminated in an armed clash, leaving behind 27 dead rebels and another 20 wounded. About 80 fugitives had been arrested, and three more men had been caught damaging telegraph and railway lines. Perhaps more importantly, the men of fifteen villages near Leja had taken to the hills after they had refused to sell their grain at government-set prices, which were far below the market value. They had also been unwilling to give fifteen percent of their sheep without compensation to the army. Deserters and political fugitives had joined the nascent revolt and begun plundering government storehouses along the railway line. In other places, security forces were in hot pursuit and had occupied some villages. By October, authorities in Daraa town counted 140 dead rebels, more than 50 wounded, and almost 100 arrested deserters. One village had been totally destroyed. What made things worse was that many gendarmes had committed atrocities against civilians. Fearing further repercussions, Governor Tahsin had some perpetrators detained. These outrages had not been isolated incidents. They had been systematic as officials and gendarmes had forced

---

[91] DH.ŞFR 490-84, Djemal to Talaat, Jerusalem (HQ), Sept. 24, 1915, No. 17029/4141, personal; DH.ŞFR 507-56, Djemal to Talaat Bey, Damascus, Jan. 30, 1916, No. 2959/171, personal; DH.ŞFR 508-52, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Feb. 7, 1916, No. 30490/9283, secret.

[92] DH.ŞFR 525-63, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), July 15, 1916, No. 156, personal.

[93] DH.ŞFR 528-52, Djemal to Talaat, Damascus (HQ), Aug. 12, 1916, No. 870, personal.

people to give up grain at low prices in order to privately resell it for a considerable profit. The gendarmes and officials had also paid in paper money which had only a fraction of its nominal value. These abuses had triggered the rising. Bedouins had used the opportunity for plundering villages, further aggravating the situation. As a result, the local population was in need of relief from military stores. For his part, Djemal had announced an amnesty for all rebels who would surrender to the authorities. Despite the amnesty offer, rebels held out near Busra and Qunaitra. Rebels at Leja enjoyed a strategic advantage as they not only knew the territory but were also mounted. The local Arab gendarmes were also hesitant in engaging the Druze in combat as they feared their revenge. Thus, Tahsin asked for the deployment of gendarmerie forces from Anatolian provinces. The Damascus governor warned that suppression alone would not pacify the Druze region. The district needed a 'bold and tyrannical' governor. Aintabli Abdulkadir Bey would be the right man. He would also keep a close eye on the Arabs south of Daraa, who needed to be watched as they were without religion.[94]

The Damascus governor knew the candidate very well. In 1914 he had been governor in Van and directed Ottoman intelligence operations in Persian Azerbaidjan. One important aspect of this assignment had been the assassination of Kurdish leaders. For that task, the CUP had dispatched one of its most notorious assassins, Abdulkadir Bey. Following the start of the war, Abdulkadir had shifted his attention from killing Kurds to massacring Armenians at Saray on the Persian border. In 1915 he had played a crucial role in the deportation and massacre of Armenians as district governor of Gumushkhane in Trebizond province. As a member of the CUP's militant *fedai* group he had been a key operative in the party's exterminatory plans. Thus, his transfer to the Hauran district in October 1916 brought another key perpetrator from the Armenian provinces to the so-called destination areas. In a way, men like Tahsin, Abdulkadir and others were following their victims. The new posting put Abdulkadir in a position to continue the extermination of

[94] DH.ŞFR 533-19, Tahsin to DH, Daraa, Sept., 23, 1916, No. 1097, urgent; DH.ŞFR 533-36, Tahsin to Talaat, Damascus, Sept. 25, 1916, No. 3289, personal; DH.ŞFR 533-63, Tahsin to DH, Damascus, Sept. 26/27, 1916, No. 3897, secret; DH.ŞFR 533-84, Tahsin to DH, Damascus, Sept. 29, 1916, No. 4556, secret; DH.ŞFR 533-102, Tahsin to DH, Damascus, Sept. 30/ Oct. 1, 1915, No. 4563; DH.ŞFR 534-74, Tahsin to DH, Daraa, Oct. 7, 1916, No. 1375; DH.ŞFR 534-81, Tahsin to DH, Daraa, Oct. 7, 1916, No. 1318; DH.ŞFR 534-87, Tahsin to DH, Daraa, Oct. 7, 1916, No. 1171.

Armenians. With Tahsin once more his superior, he had all the administrative support he might need. At least it looked like it.[95]

At his new post as district governor, Abdulkadir first focused on the Druze. Using repressive measures, including torture, he tried to break Druze resistance. In military circles he quickly gained a reputation as a fanatic. Only the intervention of Djemal prevented the execution of Druze leaders, who were then freed on the commander's orders.[96] Abdulkadir's relations with the military experienced further strain when he did not follow the Fourth Army's policies towards Armenian deportees. Soon, he asked for a leave of absence. In March 1917, the Ministry of Interior reassigned him to a post outside the Fourth Army region. The new position at Zor was probably not much to Abdulkadir's liking as he delayed his departure for his new post for weeks despite his professed eagerness to take up the new position.[97] Tahsin did not oppose the transfer but made it clear that the situation in Hauran was far from being settled. The Bedouins and Druze needed to be watched.[98]

In the end, Turkish settlers from the Balkans did not change the demographic map of the Hauran. The few new arrivals that materialized were the by-product of the Ottoman military failures on the eastern front as the authorities in Adana province directed some refugees to Syria province. The decision created difficulties, however, given the large number of Armenian deportees. Once again, Ottoman officials preferred to ignore realities on the ground.[99] Overall, the settlement of refugees in Syria province never reached a mass scale. In March 1918, only 82, presumably mostly Kurds, were in Damascus. At Baalbek, the influx had been more substantial with 253 arrivals from Erzerum province.[100]

CIRCASSIANS

The Druze and their mountain region in the Hauran were not the only concern for Ottoman administrators. For a long time, the Ottoman central

---

[95] DH.ŞFR 69-21, Ismail to Syria prov., Oct. 16, 1916. For more information on Abdulkadir see Hilmar Kaiser, "Requiem for a Thug: *Aintabli* Abdulkadir and the Special Organization," in *End of the Ottomans,* pp. 87-8.

[96] Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Birakip Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anilari*, Istanbul, İş Bankasi Kültür Yayinlari, 2006, pp. 35-47.

[97] DH.ŞFR 70-160, Talaat to Syria prov., Dec. 3, 1916, Personnel Dept. 53; I.DUIT (İrade.Dosya Usulü), Subhi to Grand Vizirate, Mar. 15, 1917, Personnel Dept. Spec. 40; DH.ŞFR 549-45, Abdulkadir to DH, Dera, Mar. 24, 1917, No. 1615/276.

[98] DH.ŞFR 548-62, Tahsin to DH, Damascus, Mar. 18, 1917, No. 4408/5/

[99] DH.ŞFR 71-148, Talaat to Adana prov., Jan. 2, 1917, AMMU, Settlement Dept. Gen. 11974, Spec. 123.

[100] DH.ŞFR 576-69, Tahsin to DH, Damascus, Mar. 23, 1918, No. 3708.

authorities had considered Circassians as loyal and reliable settlers who could be used against rebellious indigenous communities. Already during the reign of Abdulhamid II, following a pilot project in Qunaitra, the government had dispatched Circassian refugees to the Hauran and Karak districts in an attempt to bring the region under closer government control. The settlers established themselves in and round old Roman ruins in what would become the towns of Maan and Jarash. Like many other Ottoman settlement plans, the project was badly prepared. Many of the settlers died in the harsh climate as the arrivals from the Caucasus were not used to desert conditions.[101]

Importantly, the gains were irreversible. In spring 1917, the governor of Damascus went on a tour of inspection to the Jordanian lands. He saw that a large number of the Circassians who had earlier been settled along the railway line were leaving the area. One reason was that the arable land given to them had turned out to be insufficient. At Suwayda the 150 Circassian households had received 10 donum each. Locals had, however, contested the land grants and succeeded in regaining some of it. Tahsin emphasized that it was in the interest of the state to have strong and sizeable Circassian settlements in that area. In Salt sub-district, Christians owned considerable land. The governor estimated that 4000 Ltq. would be sufficient to take over the arable land and had already begun acquiring lots. The fields would be distributed to the Circassians of Suwayda. Tahsin did not comment on starving Armenians in the area nor their need for relief. For the governor, these were of no interest.[102]

THE FOURTH ARMY'S ARMENIAN POLICY

From the start of the deportations the Fourth Army under Djemal's command followed a policy that distinctly differed from that of the Third or Sixth armies to the north and east as well as that of the Ministry of Interior. Djemal decreed that attacks on Armenian deportees would be punished. The commander also made a distinction between those Armenians whom he considered to be guilty of political or other crimes and those he labeled compatriots. He had perpetrators who had attacked Armenians executed; some of them had been prominent CUP-members, another was a gendarmerie officer.[103]

---

[101] Eugen Wirth, "Die Rolle Tscherkessischer 'Wehrbauern' bei der Wiederbesiedlung von Steppe und Ödland im Osmanischen Reich," in *Bustan* 4:1963, pp. 18-9; Rogan, pp. 72-6; Michael R. Fischbach, *State, Society and Land in Jordan*, Leiden, E. J. Brill, 2000, pp. 12, 46, 53.

[102] DH.ŞFR 552-1, Tahsin to DH, [Damascus], Apr. 19, 1917.

[103] HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Feb. 15, 1916, No. 4/P; Kaiser, "Regional Resistance", Idem, *Diarbekir Region*, pp. 198-211, 367-79.

During the fall of 1915, Djemal had pushed for an effective halt to deportations. While he failed in realizing this ambitious goal, he did succeed in having the official so-called 'settlement areas' extended within the Fourth Army region. Armenians were allowed to stay within the former 25 kilometers exclusion zone along railway lines as long as they did not exceed two percent of the population. While this limit was nowhere near the ten percent ceiling for other areas, it constituted a significant success as most urban centers were located along the railway lines. In other words, 2 percent in an urban center allowed for accommodation of many more deportees than 10 percent in a steppe region with few villages ever could.[104]

In March 1916, Djemal went beyond lobbying central and provincial authorities. While he would continue to interfere with civil authorities on the basis of proclaimed military necessity, he now created a position for deportee affairs within the Fourth Army's General Staff.

Hussein Kazim Bey (Kadri) became the army's Immigrant Inspector, and he had, at least as the Fourth Army saw it, the authority to overrule orders of the civil authorities. In the past, Hussein Kazim had been an Ottoman administrator. He had joined the CUP before the 1908 coup, after which he became a member of the organization's central committee and for a time an editor of *Tanin*, the most important CUP daily. After that he served as governor in places like Samsun, Aleppo, and Saloniki and was also head of the Constantinople municipality, all critical positions for maintaining the CUP's grip on power. His relations with the party soured, however, as party officials interfered with his official work. In 1912 he moved to Beirut and worked as a private scholar.[105] During the Balkan Wars, he had been a vocal critic of Armenian demands for reform and autonomy. In general, his writings exposed his strong religious orientation. In May 1916, Hussein Kazim informed Loytved-Hardegg, the German consul at Damascus, about his efforts in the Hauran and Karak districts in the preceding month. He had delivered food and organized sanitary installations where the deportees could clean-up and be freed of vermin like lice. Many of them were sent to places further north, like Hama, where the authorities employed about 700 hundred of them, widows and orphans, in weaving workshops. One of the families evacuated was that of Hrant Sarian.

---

[104] Kaiser, "Shukru", pp. 196, 200, 208.

[105] Hüseyin Kazim Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatiralarim*, Istanbul, İletişim Yayinlari, 1991, pp. 13-5; Idem, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğu Tasfiyesi. 10 Temmuz İnkilâbi ve Netayici*, Istanbul, Pinar Yayinlari, 1992; Erden, *Suriye*, 123. Kieser regards Kazim's anti-Armenian pamphlet as close to 'Islamic State' propaganda of our period. He is wrong in claiming that Kazim was still a CUP member of parliament (Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2018, pp. 157-8).

The evacuation operation started on 10 May and lasted 17 days. Artisans were also included and taken to Damascus. Sarian left on 21 May and only arrived four days later in Hama. They had learned that widows would receive two loaves of bread per day as pay for their work.

When Hussein Kazim met the consul on a social occasion on 28 May, he strictly confidentially informed the German that he planned to resign from his office as the civilian authorities were obstructing his work. They had been returning deportees from Damascus to Daraa. Moreover, he lacked adequate official funding to counter the humanitarian disaster. Importantly, he warned that the Ottoman central authorities were planning the annihilation of Armenian deportees in the region to the east of the Fourth Army's area of control. Hussein Kazim's only hope to prevent the slaughter was a German intervention on behalf of the deportees. In response, Loytved-Hardegg informed his embassy and asked for urgent relief funds, which he planned to forward to Hussein Kazim. According to the latter's estimates about 60,000 deportees were alive at that time between the south of Aleppo and the Hidjaz. The proposal was a partial shift in the consulate's own relief policy as it had so far disbursed funds through an Armenian Evangelical Pastor in Damascus, Tahmisian.[106]

In the summer of 1916, the differences between the Fourth Army and the central government concerning Armenian deportees came out fully into the open. On 18 June 1916, the Ministry decreed that all deportees in Aleppo province had to be sent to Zor district. For military reasons a transfer to Syria or Mosul province was out of the question.[107] The decision was opposed by Djemal who, after all, was the supreme commander in Syria and failed to associate any security risk with Armenians. On the contrary, Armenians were converting to Islam and settling down in villages where they were building their own homes. Thus, he needed an expert from the Diarbekir Immigrant Directorate or from Constantinople to coordinate the settlement program. Apparently, the general had little esteem for the staff of the IAMM's Aleppo branch. Weeks later, the Fourth Army Commander presented his settlement policy as the only viable option for Armenians. He did so in an attempt to prevent the Der Zor massacres, claiming that his policies were in fact those the central authorities had demanded should be implemented. His hardly veiled criticism of the government's extermination policy and his calls for change,

---

[106] AA-PA, Konstantinopel 172, J. No. 1800, Loytved to Metternich, Damascus, May 30, 1916. Sarian's family was sent to Eastern Ghariyah, a Bedouin village, nearly ten kilometers south-east of the Kherbet Ghazalah railway station ("Journal de Hrant Sarian.") AA-PA, Konstantinopel 172, J. No. 1800, Loytved to Metternich, Damascus, May 30, 1916.

[107] DH.ŞFR 65-51, Talaat to Aleppo prov., June 18, 1916, AMMU Settlement Dept. Spec. 85.

however, could not stop the carnage. Still, no massacres took place within the Fourth Army region.[108]

Loytved-Hardegg's hopes did not materialize as Hussein Kazim retired. The position did not, however, remain vacant for long. Djemal had originally hoped that with the transfer of Kemal Bey from Adana to Damascus a suitable successor had been found. That was, however, not the case as Kemal stayed only briefly in Damascus. Within days of his arrival at his new post, Kemal implemented a conversion campaign targeting Armenian deportees. In Jerusalem, Catholicos Sahak II informed German Consul Heinrich Brode about the conversions. Being cautious, he did not ask for an intervention by the official, which would have been traced back to him. Instead he suggested a report to the German embassy. His efforts with Djemal had failed, so Constantinople appeared as the only realistic option to bring about change. He praised Kazim's attitudes, but the successor, Kemal, had turned out to be a brutal person. Under his pressure 3500 Armenians in Daraa had consented to conversion. The cleric estimated that in Hauran about 15,000 Armenians were still alive and about 3000 – 4000 in Karak district.[109]

With Kemal off to his new assignment in Hama district, Djemal appointed Tcherkes Hasan, an inactive officer, to the post in August 1916. The general had just concluded a tour of inspection in the Hauran where he and his chief of staff, Ali Fuat Bey [Erden], had seen a number of naked, sun-burned people who were not much more than skeletons. When Ali Fuat Bey inquired about them, he learned that they were Armenian deportees. As the area provided most of the grain supply for the army and local army storage facilities were full of grain, the officer suggested supplying one or two tons of wheat to the starving deportees. For his part, Djemal made it clear that this was a matter of course for him, and the wheat was handed over.[110]

---

[108] DH.ŞFR 526-20, Djemal to DH, Jerusalem (HQ), July 21, 1916, No. 13214; DH.ŞFR 527-19, Djemal to DH, Damascus (HQ), Aug. 1, 1916, No. 460. For a more detailed discussion see, Hilmar Kaiser, "Extermination Policies and Military Resistance in 1916: The Pitfalls of a Dominant Paradigm" in Proceedings of Workshops on Armenian Turkish Scholarship 2017 (forthcoming).

[109] The German report speaks of 3000 to 4000 Armenians in Irak which is an obvious clerical error. AA-PA Türkei 183/43, A 18979, Brode to Metternich, Jerusalem, June 26, 1916, K. No. 73, J. No. 1420, enclosure in Metternich to Bethmann Hollweg, Therapia, July 12, 1916, No. 377. Quoting Brode's report, Taner Akçam claims that Hussein Kazim had been removed from his position for being too mild. The quote is, however, false (Akçam, *Crime*, p. 306).

[110] Tcherkes Hasan Bey, "Tehcîr'in İç Yüzü: Çerkes Hasan Bey'in Hatirati" *Alemdar*, June 19, 1919; Erden, pp. 218-9.

Before the war, Tcherkes Hasan Bey [Amca] had been associated with opposition circles. Following his arrest, it had been Djemal, at the time still a colonel, who had interrogated and saved him from the gallows.[111] It seemed that for the CUP leader Djemal being an ardent CUP opponent was a reason to serve with him. Evidently, he needed someone to deal with the CUP and Ministry of Interior confidants in the area. Djemal ordered Hasan Bey to first evacuate Armenian widows and orphans from the Hauran to Damascus, where he should create shelters and orphanages for them. Afterwards he was to transfer artisans and their families to cities throughout the region, including Lebanon, where they could earn a living. Their number should, however, not exceed one percent of the population. The matter was urgent and had to be accomplished before the start of the winter rains. For some time Hasan Bey doubted Djemal's sincerity but, nevertheless, took up the assignment and departed for Daraa. On arrival he met with a special commission and Damascus CUP delegate Neshat Bey, who was heading operations in the district capital. The body was in charge of deportee affairs. Kemal headed a similar body in Homs while Hasan Bey was to take over the Daraa commission.

At the time a conversion campaign forcing Armenians to become Muslims was underway. Priests had been banished to Karak and Tafileh. Hasan Bey was appalled at the conduct of a Muslim cleric and prevented him abducting several Armenian orphans. Some of the Daraa commission's staff were converted Armenians. It took Hasan Bey some effort to overcome the attempts by local officials to prevent him from inspecting a nearby hamlet where Armenian deportees had been placed. When he reached the location, he saw twenty to thirty people who were mere skeletons. He came across a tent that served as a hospital where people had been abandoned to die slowly. Hasan Bey immediately reorganized the hospital and started preparations for the evacuation of widows and orphans as he had been ordered. Touring Ajloun, Irbid, Jarash, and other areas, he came across scenes of misery that defied description. 30 to 40 percent of the deportees had died of typhus with malaria taking an additional toll. In one village out of 500 deportees, 417 had died. Nevertheless, Hasan Bey managed to collect 400 emaciated orphans and widows and sent them to Daraa. At Daraa news had spread about Hasan Bey's friendly attitude, and Armenian women appealed to him for permission to go to Damascus. Their husbands had fled there and had found work. Hasan Bey managed to send three groups of deportees to Damascus and others to Tripoli, Haifa, Jaffa, and Akka. Apparently, 300 families were assigned to each new settlement area, and the deportees were dispatched by train in groups of 30

[111] Müfid Ekdal, *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerin*, Istanbul, Kitabevi, 2003, pp. 21, 23; *Akşam Gazetesi*, January 26, 1955, p. 3.

families. Armenian deportees employed by Hasan Bey were in charge of putting together the groups and accompanied them. Others, like Nevart Donabedian's family, walked to Damascus, where they found shelter arranged for them by Hasan Bey.

Not surprisingly, the CUP opposed the project and Neshat began obstructing the effort.[112] When Hasan Bey met with Djemal over the matter, the latter confronted the CUP delegate and ended his role in deportee affairs. Neshat was immediately replaced by the new governor Tahsin. Hasan Bey returned in the company of the provincial governor to Daraa on 6 October 1916. During a meeting with the new district governor Abdulkadir, Tahsin suggested that the deportee matter should be solved amicably among old comrades. After all, Hasan Bey knew the district governor and CUP assassin from his student years at the war college. Sensing trouble, Hasan Bey hurried back to Damascus and appealed to Djemal once more, warning that Abdulkadir wanted to solve the deportee issue by cleansing that is eliminating, the people. The commander made it clear that he had the last word in deportee matters and that his orders superseded any decision by Abdulkadir or Tahsin. To clarify matters the Fourth Army issued comprehensive orders on 20 October 1916 instructing military and civil officials to cooperate with Hasan Bey and follow his orders. To avoid misunderstandings, Djemal stated that he considered it to be a matter of national honor to advance, settle and support the Armenian people.[113]

Meanwhile, Catholicos Sahag had not been idle either. Armenians in the Salt region had sent a messenger to Jerusalem. They appealed for help against an ongoing conversion campaign which had been started by the authorities. In response, the Catholicos had filed a protest against the forced conversion of deportees with the Ministry of Justice in Constantinople. The conversions violated Ottoman law and undermined the religious authority of the Catholicosate. Worse, Sahag had mentioned the support Armenians had received from Djemal. In other words, the Catholicos had shared information with the central authorities that was not in line with the Fourth Army's own

---

[112] Levonti Godalazian's father participated in the evacuation to Tripoli and other cities. According to her recollections, about 300 families were assigned to the new settlement places, and people were dispatched in groups of 30 families. Sarian saw a train leaving for Tripoli with about 115 Armenian families (AAA, Levonti Godalazian, Sarian, *Life*, 59. Tom Samuelian, Private Papers, *Nevart Donabedian's Story. In her own words – transcribed from taped conversation with her daughter Virginia Donabedian, July 21, 1977*). I am indebted to Tom Samuelian for sharing his grandmother's account with me.

[113] Tcherkes Hasan Bey, "Hatirati"; Çiçek, *State Formation*, p. 130; Krikor Kudulian, *Red Notes From My Life as Deportee*, Port Said, Armenian Community, 1919, p. 27.

reporting. From his perspective this had made sense as Kemal had been an appointee of the central government. When the central authorities asked Djemal about the complaint and asked for further details, the latter ordered Catholicos Sahag to immediately send a trustworthy person to the army headquarters in Damascus for confidential deliberations. Military authorities and police worked overtime to arrange a seat on a special military train and the necessary travel permits. Time was of the essence. Sahag had instructed the bishop Kyud to intervene with Djemal for support of the St. James monastery as many Armenian deportees had come to Jerusalem from Salt, Karak, Maan, and Amman in search of food and shelter. The commander read the Catholicos' petition and threw it away. Then he yelled at Kyud "Has he, your Catholicos, gone nuts? What has he eaten?" Somewhat more composed, the general added that whatever he had done so far, he had not done as the Minister of the Navy or as the Army commander. He had done it as a close personal friend of the Catholicos. It was deplorable that the latter had not understood that. The cause for the upset was Sahag's complaint to Constantinople. Still, Djemal was, at least ostensibly, willing to deal with the forced conversion and punish those responsible. In other words, there was no need for appeals to Constantinople. Djemal added: "I look at this problem as a philanthropist. Leave these miserable people alone. The basic [need] is to stay alive until the end of the war. Whether it means to ostensibly become a Muslim, or a Jew, or an unbeliever, or a monkey or even a donkey, it is enough that one survives. Did you understand? Go and tell that to your Catholicos." Djemal also ordered that the Catholicos submit a new report to the Ministry of Justice claiming that his earlier statements had been based on false information. Kyud came to understand that the Fourth Army had implemented the conversion policy to avert a massacre of the deportees as had been ordered from Constantinople.[114]

Djemal's telegram of October 1915 to Hulusi, the orders of 20 October 1916 and the report by Bishop Kyud confirm Halide Edib [Adivar] Hanim's account of a meeting in late summer 1916. Halide had made a name for herself as a Turkish nationalist and author. Aside from that she had an interest in education. Like Djemal, she belonged to a faction of the CUP which stood in opposition to the party's dominant faction and did not condone the Armenian Genocide. During a meeting the army commander tried to enlist Halide's services for an orphanage he had established at Aintoura in Lebanon. As Djemal was trying to secure government funding for the orphanage from the IAMM, he needed to give the establishment the appearance of an institution for Muslim refugee

[114] Kyud Mkhitarian, *Husher Yev Verhishumner, 1918-1935* [Memories and Remembrances, 1918-1935], Antelias, Catholicosate of Cilicia, 1937, pp. 74-9. The account was first published in 1925 in Sao Paulo, Brazil.

orphans. Thus, he had Kurdish children from northern areas within the army region brought to Lebanon. All Armenian children were given Muslim names. When Halide expressed some concern about the apparent assimilation of the children, the commander dismissed the criticism. He argued that a pragmatic approach was needed. As funding was lacking and no alternatives were available, Muslim orphanages were the sole refuge for Armenian orphans he could provide. The choice was between death and survival under a Muslim guise. Djemal claimed that he was not doing anything inhuman but was privileging Armenian children over Muslim ones. Importantly, he hoped that all could return to their original community after the war. Religious or nationalist motives apparently played no role in his scheme.[115]

Djemal's orders reduced Abdulkadir's role in Daraa to that of a spectator in deportee affairs. At first operations ran smoothly, and Hasan Bey dispatched 270 families to Damascus. Abdulkadir managed, however, to secure counter orders from the Ministry of Interior prohibiting the transfer of deportees from the Hauran to other regions.[116] The wholesale evacuation effort of Djemal and his inspector failed, but still many Armenians were able discretely to make their way to Damascus. These transfers and those to Hama did not escape the attention of Ranzi. He reported that the arrivals in Damascus received some clothing and allowances. Many of them were placed in shelters and orphanages while others worked in military workshops. Tcherkes Hasan had established these institutions, which were run by Armenian staff. The Consul-General added that probably about three-quarters of the deportees sent to the Hauran had died. As the Fourth Army was preventing massacres in its area of control, 'natural causes' were the only feasible form of annihilation available to people like Tahsin and Abdulkadir.[117]

Of the impact of such natural causes in the northern sector of the Hauran district, survivor accounts paint a harrowing picture. A large number of deportees came from Tomarza in Caesarea district. One group had set out with 8000 people. In Aleppo the group was split, and about 2500 were sent by train to Damascus and on to Sheikh Miskin village about 30 km. north of Daraa. The location had probably been selected as some large buildings were available. Diseases and famine took a terrible toll. About 1500 died at Sheikh Miskin. In some families nine out of 10 died. Later, the authorities dispersed the survivors

---

[115] Halide Edib [Adivar], *Memoirs of Halidé Edib*, London, The Century Company, 1926, pp. 428-30; Kaiser, "Assimilating", pp. 53-4; Idem, "The Ottoman Fourth Army's Orphanage Policy, 1915-1918" (forthcoming).

[116] Tcherkes Hasan Bey, "Hatirati."

[117] HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Nov. 28, 1916, No. 32/P; Tcherkes Hasan Bey, "Hatirati"; Günay, *Bizi*, pp. 35–47;

in Arab villages, where even the most basic preparations were lacking. The deportees were left in small stables, derelict buildings or simple huts. The places offered little protection against the cold and humid winter weather. Government officials did not pay out the officially decreed daily allowances, either for lack of funds or because they were corrupt. The payouts decreased even more and became more irregular the farther deportees were located from administrative centers. Petitions produced little if any result. Thus, the deportees could only sell the little they had left in order to purchase food. If that did not suffice, begging was one last resort. It seemed that many Arabs in that area were indifferent to the Armenians' suffering.[118]

Krikor Kerkonian likened the conditions in and around Sheikh Miskin to what he had heard about Der Zor. He had been sent to a nearby village that was ruled over by a sheikh called Ismail the Turk. The place was dirty, and the Armenian deportees camped on straw mats outside the village. As no water was available, they had to walk for one hour to Sheikh Miskin, where there was a small natural spring. As lice were rampant, disease spread quickly among the starving people. Most had been packed into inadequate quarters, two to three families in one room. The bodies of the dead were thrown into a ditch. Following the death of his parents, Kerkonian went to a village called Isbed, a day's march distant, where his maternal grandfather was living. When he was there, he learned about Djemal's conversion program. Kerkonian, too, received a Muslim name. Since his grandfather had died, he and his brother moved on to another village, Hoosoon, where his brother got married. The situation was not better than in other places as food was lacking. Moreover, the influx of Armenians had caused a shortage of potable water.[119]

Hripsime Karamanian arrived in Sheikh Miskin from Tomarza. Other deportees from her town were camping in and around a large building. Each morning the dead were taken away to be thrown into a ditch. After a few days, the family was sent to Nawa and then on to Adawan, where the local Arab population was friendly. Each deportee family received a house and repairs were made if needed. Deportees lived on a diet of grass and leaves. Like in other places, water supply was a problem, and it had to be brought from far away. At the same time, the situation offered some low paid employment for deportees, who could work as water carriers. Some people helped the children by giving them bread. Like in the whole region, disease spread. Even if the deportees managed to bury their dead, jackals would still dig up the bodies and feed on them. Following the death of the family's men, Karamanian's mother searched for a better place. She went to Sheikh Saad village, where

---

[118] Onnik Mahdesian, "Facts from Black Catastrophy" *Hussaper*, March 13, 1918.

[119] AAA, Oral History Project, Krikor Kerkonian.

acquaintances from Tomarza had ended up. As it turned out, more Armenians were surviving in Tasil. Friendly Arabs transported their few belongings. At Tasil the deportees were surviving by eating grass. Finally, the deportees decided to walk to Damascus with the Karamanians and found refuge in an army orphanage run by Tcherkes Hasan Bey.[120]

Onnik Mahdesian obtained statistics on Armenian deportees to the North of Daraa:

	Households	Persons
Sheikh Said village	55	270
Nava township	35	180
Tasil village	25	170
Leja township	15	60
Tafas village	10	60
Jeezah village	25	120
Sheikh Miskin (left there)	40	200
Total	205	1060[121]

THE WAY OUT: DRUZE AND BEDOUINS

Some Armenians managed to flee from Ottoman controlled territory. The Ottoman borders in Arabia had always been difficult to guard. With the intensifying of Arab resistance against Turkish control in 1916, the desert became an escape route for many. Djemal was incensed that many young Muslims had managed to reach British controlled Egypt. Even worse, these men began publishing accounts that denounced Ottoman rule and thus posed a threat. Military authorities investigated the cases of deserters while civil authorities took a closer look at their families.[122] The escape route led from Damascus to the Hauran and on into the desert, where Bedouins had risen in rebellion. As Druze resistance had never been fully overcome, their region increasingly became a first place of refuge on the way to the desert. Some of the Druze supported Arab nationalists who succeeded in establishing a sort of underground railway. The network succeeded in evacuating Arab officers of the Ottoman army and political activists - in short, people who were sought by Ottoman authorities. Thousands of deserters also made their way to hiding places on the fringes of the desert. Ottoman military and civil authorities tried in vain to disrupt the network and apprehend the fugitives. While hunting deserters, local Druze killed three Ottoman gendarmes in May 1917. In response, Tahsin dispatched trusted Circassian cavalry and also artillery. The

[120] AAA, Hripsime Karamanian.

[121] Mahdesian, "Catastrophy."

[122] DH.ŞFR 530-106, Djemal to Talaat, [n. p.], Sept. 5, 1916.

situation was further complicated because the authorities had exempted Druze from military service but not their Arab neighbors. Now the latter demanded equal treatment.[123]

The opportunities opened by Arab resistance against Ottoman rule were not lost on the Armenians. Members of the opposition, including high ranking Arab personalities, helped wanted Armenians to hide. Once Armenian deportees managed to establish themselves in Damascus, some of them organized a secret chapter of the Armenian Revolutionary Federation. The militants managed to procure weapons and began functioning as a secret governing body within the community.[124] One political goal was to contact Armenian circles outside the Ottoman Empire. After a series of failures, the organization understood that their only option was the way southward through Druze territory and the desert. For this purpose, they created a presence in the Druze villages by placing comrades there. One of them, 'Black Grigor' was an apt diplomat and won the trust of some sheikhs. Another member of the small group of militants was Levon Yotnekhparian. The group paved the way for the first secret Armenian messenger. The man went all the way from Damascus to Aqaba, where he negotiated with Sherif Ali's forces. The latter agreed to support the Armenians and protect any deportee who could reach territory under their control. On the messenger's return to Damascus, the news elated the comrades, who began preparations for more ambitious action. Their efforts were, however, cut short when on 1 March 1918 Ottoman authorities began rounding up Armenian males in the city. In response, the organization evacuated its militants to the fringes of the Druze territory. By 15 March 1918, 65 armed militants had assembled in the villages. The group made contact with Sheikh Sultan Al Atrash, the leader of a dominant Druze faction, who recommended them to the Sherifian forces. Once the group reached Bedouin territory, the Sayran tribe granted them safe conduct. While reaching the Sherifian forces marked a major achievement, reaching Aqaba was equally difficult and risky. Members of the group were instrumental in rescuing Armenian women and children from the desert after the Ottoman defeat in the Arabian provinces.[125]

---

[123] DH.ŞFR 555-48, Tahsin to DH, [Damascus?], May 26, 1917. The Circassian unit was probably a volunteer unit Tahsin had created to fight local Arabs and other rebels. Çiçek, *State Formation*, pp. 178, 224.

[124] Some Armenian militants had managed to conceal their prized weapons throughout the deportations (Hagobian-Taft, *Rebirth*, p. 68).

[125] Aram Sahagian, "From Damascus to Aqaba," *Hayrenik*, 28:1950, pp. 23, 29, 31-2, 73-4, 76, 82-4; Levon Yotnakhparian, *Crows of the Desert. The Memoirs of Levon Yotnakhparian*, Tujunga, CA, Parian Photographic Design, 2012, pp. 29-47. The group also met Jafar Al-Askari an Arab Ottoman officer who had joined the Arab revolt.

The Ottoman authorities were aware of the Armenians' activities. Tahsin's successor, Damascus governor Mehmed Refet Bey, estimated that the number of Armenians who managed to flee to the Arab insurgents and their British allies did not exceed 5000.[126] Many had initially simply tried to escape military service and were hiding in the Druze Mountains. From there they moved on in small groups, joining the allies. Armenians serving in labor battalions were also deserting at first chance. Agents of Sherif Hussein were further complicating the situation through well-funded propaganda. Thus the governor repeatedly suggested moving the remaining Armenians, who numbered more than 30,000, out of the province to the North. The provisioning of the civilian population and the deportees grew ever more difficult; thus, allowing Armenians to return to their homes or other provinces would offer some relief. However, the provincial authorities needed urgent funding if the people were to be sent off.[127] Others had already left the province and made their way North to Adana province, where the authorities apprehended them and were preparing for their return to Syria province. On the other hand, the Armenian fugitives were not entirely unwelcome at Adana because the authorities needed farmhands for the harvest. Certainly, those suspected of political activities needed to leave, but then again transporting them back was rather difficult given the constraints of overburdened military supply lines. The Ottoman defeat decisively answered the governors' question of what to do with the Armenian survivors.[128] In his report written shortly after his liberation in Damascus in 1918, a survivor emphasized the importance of the escape route through the Druze region into the desert. According to him, the majority of the Armenians in Damascus would have taken that route if the liberation had been delayed. In other words, Armenians knew that the Druze and Arabs would protect them.[129]

CONVERSIONS

One of the most controversial aspects of the deportations to the Jordanian lands was the forced conversion of the Armenian deportees. In early 1916,

---

In his memoirs, Al-Askari recalled how he had assisted in the saving of Armenian survivors (Jafar Al-Askari, *A Soldier's Story: from Ottoman Rule to Independent Iraq. The Memoirs of Jafar Pasha Al-Askari (1885-1936)*, London, Arabian Publishing, 2003, p. 163).

[126] DH.ŞFR 594-73, Refet to DH, Damascus, Sept. 4, 1918. On Mehmet Refet Bey see Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, Mars Matbaasi, 1968-1969, pp. 725-6.

[127] DH.ŞFR 592-166, Refet to DH, Damascus, Oct. 21/22, 1918 No. 3619, urgent; DH.ŞFR 594-75, Refet to DH, Damascus, Nov. 4/5, 1918.

[128] DH.ŞFR 594-31, Nazim to DH. Adana, Nov. 2, 1918, No. 831/255.

[129] Genjian, "Armenians", *Yeridasart Hayasdan,* November 15, 1919, No. 56.

Djemal claimed that assimilation, including conversion to Islam, had been part of the Fourth Army program since September 1915. Given the lack of evidence for any coherent policy in this regard, it appears that the claim was more a rhetorical device than reality. More pronounced and with concrete consequences for deportees was the Ministry of Interior's policy. During the summer of 1915, the central authorities sought to prevent conversions as these were generally understood as a way to avoid deportation. By October 1915, the policy was under review. Starting in November 1915, the authorities promoted conversion of Armenians who had not been deported. On 21 December 1915, the government extended this policy to deportees in the so-called settlement region.[130] Still, conversions remained a comparably minor issue for the time being. This changed in the spring of 1916. Following increased pressure from the Ministry of Interior, Djemal supported the civil authorities and their conversion campaign throughout the Jordanian lands. It targeted deportees but not the resident Arab Greek community. In June 1916, the Fourth Army commander informed Minister of War Enver Pasha about the success of the conversions campaign in Hama district.[131] The timing of the campaign coincided with the intensification of anti-Armenian policies in Der Zor district, which culminated in the wholesale annihilation of deportees there. As we have seen, Hussein Kazim had warned the German consular service about the imminent massacres in an effort to prevent them. On 1 August 1916, Djemal himself made a last minute effort to prevent the slaughter but in vain.[132]

In the towns where administrative control was tighter, the conversion effort was more forceful than in the villages. Payment of daily allowances, if such were given, often depended on conversion. At times, promises of some land or a hut served as further incentives. Contrary to Ottoman law, conversions were not dependent on certification by an Armenian priest. Instead local administrators controlled the process.[133]

---

[130] In early October 1915, the Damascus authorities had been inquiring how to respond to requests for conversion by some younger deportees. In response, the Ministry of Interior advised that a change in policy had been scheduled for the middle of November. Indeed, conversion directives concerning Armenians who had not been deported changed on 5 November 1915. It was, however, only 21 December 1915 that the policy was extended to the so-called destination areas (DH.ŞFR 492-52, Hulusi to DH, Damascus, Oct. 5, 1915, No. 80228/618; DH.ŞFR 56-357, Talaat to Syria prov., Oct. 11, 1915, EUM Spec. 53; DH.ŞFR 59-83, Talaat to Aleppo, Syria prov., Urfa, Zor dist., Dec. 21, 1915, EUM 174, 74, 8, 53; DH.ŞFR 509-15, Djemal to Talaat, [?], Feb. 14, 1916; Kaiser, "Assimilating," p. 47).

[131] Çiçek, *Syria*, p. 124-8, 131.

[132] DH.ŞFR 527-19, Djemal to DH, Damascus, Aug. 1, 1916, No. 460.

[133] HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Aug. 04, 1916, No. 21/P.

In Daraa town, for instance, all but one of the 149 Armenian families registered as Muslims.[134] In the areas of Jarash and Salt the campaign was aggressive, if not violent. On 3 September 1916, a committee arrived at Jarash and began the proceedings for converting the local Armenians. The officials' Armenian interpreter explained that the procedure was a mere formality and it came down to a change of names in the official register. Intermarriages were not expected. Thus, local administrators and Armenians prepared a register of all Armenians and their new names. Later they heard that the conversions were a measure by Djemal to avert massacres in his army's region. Some Muslims, however, demanded true conversions and lobbied for the onward deportation of the Armenians.[135] In cases where persuasion failed, gendarmerie officers, officials, and CUP members exerted strong pressure and, if that failed, often resorted to beating up people. They also abducted women and children. Moreover, authorities did not accept marriages between Armenian women and local Arab Greeks. The women had been earmarked for absorption into the Muslim communities.[136] At Salt gendarmerie commander Bedri Bey tortured Der Vartan, a priest originally from Kars-Pazar in Adana province, who later died of his wounds. A second priest, Der Abrahamian, managed to escape to the British lines and Port Saïd. The same officer also abducted a child and made no secret of his desire to kill Armenians.[137]

In Karak district judge Arif Hikmet conducted the registration of deportees rather swiftly and could depend on the assistance of some converts. At times the deportees were told that they had to choose between conversion and death or further deportation together with their families, which was not a viable option under conditions of disease and famine. The deportees had to sign a petition in which they stated that by their own will they requested acceptance as Muslims.[138]

At Tafileh and other locations the procedure was rather simple. Two hodjas from Damascus appeared and registered Armenians under new Muslim names and that was all. Nevertheless, the affair remained a serious moral issue for many deeply religious persons. The local community, however, saw in these conversions a welcome pretext to demand Armenian girls in marriage since they were now, after all, Muslims as well. Local Muslims appreciated Armenian women as they did not have to pay for the brides who were, moreover,

---

[134] AA-PA, Konstantinopel 173, J. No. 1926, Loytved to Embassy, Damascus, June 30, 1916, telegram 93.

[135] Dadrian, *Desert*, pp. 164-6.

[136] Kudulian, *Notes*, pp. 27-8.

[137] Kudulian, *Notes*, p. 39; Kudulian, "Desert Life."

[138] Kudulian, *Notes*, p. 29.

considered to be good housewives. Thus, abductions, forced marriages, and rapes occurred. In some cases, women could escape such a fate by claiming that they were soldiers' wives, which Arabs seemed to respect more than Turkish settlers. At Maan Armenian community leaders decided that all Armenian males above the age of fifteen had to marry in order to preempt the danger of losing unmarried girls. Muslims were, however, not the only ones who abused Armenian women, and conversion was not always a product of government pressure. In some cases, women and girls who had lost their immediate family stayed with relatives who took advantage of the situation. In response, some were persuaded to marry and preferred the Muslim community.[139]

At Karak some deportees thought that by converting to Islam they would be able to recover their properties. On their own initiative, they contacted the local *mufti*. Against the opposition of deported Armenian priests, who had to recognize the legality of the conversions, the conversions went ahead and received government sanction. When apostolic priests continued to resist the conversions, they jeopardized the position of local allies Ahmet Efendi and Avdi Bey, a Greek community leader. Father Nerses Babayan suspected that the converts had denounced the Arab notable. The situation was further complicated by the fact that Babayan had been involved in the smuggling of Armenian deserters to the British lines in Palestine. That operation had become possible because of Ahmet Bey's turning a blind eye to the affair. When Babayan refused demands by higher authorities to convert, Ahmet Bey could not prevent his and his companions' exile to another location. Yet, the local resistance network remained intact and efficient.[140]

The village of Buseyra, in the sub-district of Tafileh, emerged as the principal place of exile for Armenian clergy that resisted the conversion policy. This government policy did not necessarily mean, however, that the local population viewed the clerics with hostility. On the contrary, a local sheikh and members of the Muslim community warmly welcomed the Christian dignitaries as they had been informed by Avdi Bey, the Greek notable at Karak. Some deportees noted that the clerics' piety impressed the local Arab population, who considered them as a sort of holy people. Still, life was harsh as some had to live in caves and survive on two eggs per day. Some were forced to work hard in order to make a living and to provide for less fortunate companions. Some

---

[139] Chorbadjian, *Surviving*, pp. 15-16; Antranig Genjian, "Armenians" *Yeridasart Hayasdan*, November 8, 1919, No. 54; Kudulian, *Notes*, p. 29, Kalfayan, *Exodus*, pp. 402, 412, 462.

[140] Nerses Babayan, *Pages from My Diary*, Los Angeles, CA, Abril Publishing, 2000, p. 14.

learned a trade like making baskets which were locally sold. Others lived comparably comfortably as they were rather wealthy. In stark contrast to the local Arabs' perception, these wealthy priests did not share their resources. Instead, fellow clergy attended the privileged as servants. As conditions were more favorable in nearby Tafileh, some clerics bribed local officials and went there. For instance, Babayan was able to secure an official travel permit to Tafileh, where he performed religious services for the Armenian deportees.[141]

Conditions in Tafileh itself were comparably favorable, and some favored clerics who had remained were set free after a few days of detention. Others were allowed to return to Tafileh from the villages. Some Protestant pastors managed to bribe the mayor and obtained a permit to stay in town instead of being sent on to Buseyra. The authorities did not disturb Pastor Haroutiun Nokhoudian and the other pastors in his company. They did not suffer hunger and could spend their time on bible studies. On the other hand, many were much less fortunate. Given the hardships they had to endure, some converted while others tried to escape. An underground railway ran north to Karak and

---

[141] Kudulian, *Notes*, p. 29. An incomplete list of deportee clergy included: "Der Tavukdjian (46); Der Garegin Pogharian (44), Der Vahan Kyuldalian (42) were from Aintab; Der Mesrob Keutchdarian (40) from Baghtshe; Der Arsene Der-Hovannesian (58) and his brother Der Movses Der-Hovannisian (43); Der Harutiun Jamgotchian (54), Der Mesrob Talgiledjian (59) (this cleric was burned in Marash Surp Astvatsatzin by criminals this year); Der Hagop Arslanian (46), all from Marash, Der Bedros Mambrian (46) Gesaria; Der Benjamin Vanerian (54) Everek; Der Hovannes Kyuefherian (52) from Tenek-Maden Kahana Nighde. Der Grigor Der-Grigorian (55) Kahana of Tomarza, Der Avak Hovagimian (36), Kahana of Everek's Seoyutle (sogutlu) Der Garabed Papazian (68) Kahana of Ghynemeye, Der Mrgditch Asvtasadurian 69 Kahana of Lavodeke; Der Marcos Noshishian (33), Der Mateos Kyurelian (42) Kahanas of Suedia; Der Tomas Manatzaganian (40) Biledjik; Der Sahag Adamanian (46) Dikme, Der Giragos Vartabed Tilkian (43) from the areas of Armenian Latin church of Gesaria; Der Hamasasp Kahana from Marash (50) (died in Jeresh) Badvelli Kaspar Haidostian (40) from Marash, Badvelli Harutiun Nokhudian (37) from Marash" (Yeghishe E. Chilingirian, *Description of Different Events and Matters of Deportees and Monastic Life. Jerusalem, Aleppo, Damascus, 1914-1918*, 2nd edition, Jerusalem, n. p., 1927, 52-3). Kalfayan gives slightly different numbers. In a case of mistaken identity, the authorities in Damascus arrested Garabed Tchalian, a wanted Hnchak militant, whom they took for a priest because of his long beard. Not realizing that they had captured a most wanted man, they sent him off to Tafileh. It is not known whether Tchalian's socialist leanings were well received by the accompanying clergymen. Garabed Kalfayan, *Kirk Yelits Hayots* (*The Book of Armenian Exodus. In Memory of the Old, the New, the Known and Unknown Martyrs without Tombstones*), Beirut, Donikian Press, 1955, pp. 369-72; Dadrian, *Desert*, pp. 155, 163; Babayan, *Diary*, pp. 16-8; Harry H. Serian, *The Life and Experiences of Rev. Harry H. Serian (Haroutune Nokhoudian). An Autobiography*, Beirut, privately published, 1968, p. 53.

on to Jerusalem, which by 1917 was under British control. Some, like Nokhoudian, preferred to return to Hama. Their escape was not a major problem. The secret network involving Armenians and Greeks stretched all the way north and provided shelter, food, and information along the way. Arabs were willingly providing transport. Nokhoudian, for instance, was joined by 22 Armenian deserters on their way to Damascus from the frontline at Beersheva. These escapes were more the result of deteriorating living conditions than persistent pressure to convert. By November 1916, the conversion campaign had slowed down or been halted altogether. In other words, once the slaughter in Der Zor district had ended, so did the conversion campaign in Karak district. It appears that the central authorities were content with the results of their policy. As for the Fourth Army region, no massacres had taken place and conversions had remained what had been intended, nominal. This, however, did not hold true for to those women and children who had been absorbed into Muslim households.[142]

Salt

The Armenian deportees in Karak district were concentrated in the northern sub-district of Salt along with Amman and Jarash. Maan, Tafileh, Shobak and Wadi Musa formed a second modern southern cluster. The deportees who came to Salt noted the comparably favorable conditions. In the soil fertile, locals grew grapes that were as good as the ones back home. For decades the Ottoman government had tried to develop the area by sending settlers from the Caucasus and the Balkans there, which had created some civil strife as local residents resented the policy. Local Greek and Latin prelates did their best to ease tensions and intervened on behalf of the deportees.[143]

Vahram Dadrian came in the middle of November 1915 to Jarash. The small market town played an important role in the regional economy as a place where desert dwellers came to obtain goods and sell their produce. The local officials registered all deportees and saw to it that Armenian men were recorded as being of military age even if they were too old or too young since the authorities intended to draft them into the army. Despite adverse conditions, Armenians quickly became an active element in the local economy. They built eight water mills along the river and introduced garden agriculture to the town, supplying the inhabitants with fresh vegetables. Craftsmen opened shops and provided much needed services as smiths, butchers and even gunsmiths while others

---

[142] HHStA, PA XII 463, Ranzi to Burián, Damascus, Nov. 28, 1916, No. 32/P; Chorbadjian, *Surviving*, p. 16; Babayan, *Diary*, p. 18; Serian, *Life*, pp. 53-60.

[143] Krikor Kudulian, "Anabadi Gyanken, Darakiri me Husheren" (Life in the desert: Memoirs of a deportee), *Arev,* no. 35, August 2, 1918.

took up construction work. With time the local market became less dependent on supplies from Damascus as local produce competed successfully with goods brought from there. Moreover, with new facilities offering a range of repair services, the need for expensive replacements decreased. At the same time, Armenian craftsmen sourced their supplies locally and were able to pay higher prices for needed items than traders who took the goods to Damascus. In short, the local economy benefitted significantly from an influx of skilled labor and, most probably, also capital. At times, deportees managed to obtain transfers from the capital. Jarash's economy became more integrated and less dependent on outside markets. Naturally, these developments hurt the economic interests of wealthy Muslim community members who controlled the trade with Damascus. The price increases did, however, also hit local consumers and complaints about Armenians began to mount. With time, Armenians became the target of local crime. Thefts and robberies became almost a daily routine, and even murders occurred.[144]

Soon typhoid fever spread and took a heavy toll on the weakened deportees. Between November 1915 and February 1916 more than 500 died. In July 1916, cholera claimed twenty lives a day.[145] Still, conditions in Jarash were considerably better than in the outlying villages. Deportees in those places had little opportunity to provide for themselves, and many tried to reach Damascus or moved to Jarash, where skilled labor was in demand. In March 1917 a government inspector arrived in Jarash to organize relief for deportees. More importantly, he conducted a new census. 208 Armenian families with 743 members were living in the town. About 500 of them needed food aid. Far from being effective, inspector Mumtaz Bey saw to it that half of the relief money was spent on his own needs, irrespective of the fact that at the same time he had Armenian community leaders to provide for him.[146]

Amman

Conditions in Amman were far worse than in Salt. Kudulian reached Amman in late August 1915. The small town had around 600 Circassian, 64 Arab, and and three to four Greek and Latin households. The place commanded some importance as a strategic location on the Hidjaz Railway. In Kudulian's group there were 3212 Armenian deportees. Some of them were sent on to Salt while the majority stayed in the area. Local authorities were entirely overwhelmed by the influx. Nothing had been prepared, and the deportees were more or less left to themselves. People began renting houses while other deportees passed

---

[144] Dadrian, *Desert*, pp. 98, 105-6, 111-5, 134-5, 139.
[145] Ibid., pp. 106, 115, 133, 154.
[146] Ibid., pp. 148, 196-197.

through in transit to Karak. When the deportees asked for their allowances, all the local administration could do was to wire to Salt for instructions. Some financial support came through, and Kudulian carefully kept a record of the payments. In August and September payments were more or less regular but ceased between October 1915 and the end of the year. Luckily, in October road construction projects created some opportunities for employment and income. The projects saved many families also because the responsible Ottoman official, Hilmi Bey, was an understanding man willing to help the destitute people. The first quarter of 1916 saw again relatively regular payments. After that payments became erratic. Many deportees were sent to outlying villages where hunger and disease took a terrible toll. All the deportees could do was sell their few remaining possessions. After that many sold their children. Once they had nothing left, they were abandoned to die an agonizing death. Some deportees were saved by Greek and Latin clergy while many of the Muslim community remained indifferent given the reigning conditions of famine in the region. In early December 1915 Theodor Wiegand, a German archeologist who served on Djemal's staff, visited the city. The Roman theatre had been turned into a shelter for Armenian deportees. About thirty families, only women and children, were living in their own waste among the ruins. In one large structure two unburied corpses were rotting. Dying Armenians were carried for a fee of two piasters. A number of local Muslim community leaders were opposed to the presence of deportees and had people throw stones at the Armenians. Locals also prevented deportees from gleaning grain in the harvested fields. Others tried to cut down trees for wood, but, again, locals prevented them from earning money in that way. In desperation some deportees committed suicide. Nevertheless, the situation in and around Amman was not as bad as in areas further south. Of the 3212 deportees who had come with Kudulian to Amman about 1700 survived. Most of them reached the safety of Jerusalem under British occupation.[147]

Karak

Karak had about 10,000 inhabitants, almost evenly divided between Arabs and Greeks and four or five Catholic families. The arrival of Armenian deportees in the district added to local food shortages. In 1914, locusts had destroyed a large part of the crop. 1915 was not much better as seed grain was lacking. Moreover, military mobilization and requisitions had reduced the

[147] Theodor Wiegand, *Halbmond im Letzten Viertel, Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918*, Gerhard Wiegand (ed.), München, Bruckmann, 1970, pp. 211-2; Kudulian, *Notes*, pp. 21, 23-30, 36-9, 46; Kudulian, "Desert Life."

workforce and pool of available draft animals. Market prices also soared as merchants tried to limit the grain supply to gain higher prices. Nevertheless, the Arab Greek community assisted the Armenian deportees. Similarly, Ahmed Efendi, the local official in charge of deportees, saw to it that the deportees received their official rations and even doubled the allotted provisions. He cooperated closely with Arab Greek notables. Evidently, both parties had little sympathy for the central government. While Ahmed was unable to prevent the further banishment of Armenian clergy to Tafileh, he maintained contact. With the unfolding of the Arab revolt, many deportees returned to Karak, where they were able to engage in agriculture, weaving, and trade, activities that secured their survival. Once Ottoman control started collapsing in 1918, Ahmed Bey left, and the local Arab Greek community under Avdi Bey emerged as a dominant political force. The latter suggested the wholesale evacuation of the Armenians to British lines, which was accomplished within a month.[148]

Ayma

Jurf al Darawish train station became the drop-off point for Armenian deportees destined for Tafileh sub-district. The government had ordered local muleteers to take the deportees from there to Ayma, Buseyra, and Tafileh. The military had obliged the local sheikh at Ayma to hand over two stables to the deportees. Although the deportees considered the local Arabs uncivilized, during the first four days Arabs treated them as guests and provided food. After that the aid stopped. Famine set in, and children were the first to die. Within two weeks lice had spread among the deportees, and with the vermin came typhus. Many people died for lack of medicine, but for many death was a relief. Most corpses were left unburied and simply decomposed until someone took them away. Survivors believed that the mortality rate reached 90 percent.[149]

Buseyra

At Buseyra the local Arab population hosted the deportees in tents for two week and provided them with food as well. Some stayed up to three months in tents. After that the Armenians lived in a few stables together with the animals. Water was sold at a premium, and access to the river and springs was controlled. Consequently, people could not wash themselves. The crowded

---

[148] Babayan, *Diary*, pp. 13-4, 21-4; Tariq Tell, "Guns, Gold, and Grain. War and Food Supply in the Making of Transjordan," in Steven Heydemann (ed.), *War, Institutions, and Social Change in the Middle East*, Berkeley, University of California Press, 2000, pp. 44-5.

[149] Kalfayan, *Exodus*, pp. 356-7, 360-2.

conditions and lack of hygiene facilitated the spread of typhus and diarrhea. Weakened people were left lying in their own waste and died. Asadourian saw how the corpses of children were eaten by worms because nobody was strong enough to dig graves. Every morning the village *mukhtar* used a long stick to check people were still sleeping or had died. Those deportees who could still move had to remove the corpses. Digging graves was often not an option, and the bodies were covered with stones. Overnight jackals fed on the bodies. Thus, the *mukhtar* ordered that a dried up well should be used as a mass grave. Following the deaths of infants, Asadourian saw the slow, agonizing death of his mother and two sisters. By the time of his mother's death, more than 200 corpses had been thrown into the well. The stench hung over the area, and flies covered the well and surroundings. Together with one remaining sister and a friend, Asadourian dragged his mother's corpse to the well and pushed it in. He joined his remaining sister and her family, who survived by leaving Buseyra. Within four months 100 of 150 deportees died. Hagop Asadourian remembered that out of 331 deportees only 29 survived at Buseyra. Survivors moved to Ayma and Tafileh, leaving behind orphans. The children, mostly between five and eight years old, lived and died in the streets. However, the children organized themselves. When five children realized that they had been abandoned by the other deportees, they decided to follow them, leaving behind three dead friends. They made it to Tafileh, where orphans were also living and sleeping in the streets and fighting with animals over food. In November 1916, Ottoman soldiers collected 50 orphans, who were taken to Daraa. The authorities also gathered hundreds of other Armenian orphans near the mosque and registered them as Muslims. Older girls were taken away and married off while older boys were to be sent to Damascus for vocational training. Others were to go to Aintoura.[150]

Tafileh

Tafileh had a pleasant climate and an all-important secure supply of clean water. The situation was much better than at Ayma and Buseyra, so people from the latter places fled to Tafileh. In fact, deportees paid bribes for the privilege of being sent there. The water supply was sufficient to allow Armenian deportees to start cultivating vegetables that had been mostly unknown to the local population. The produce found a ready market and added significantly to the diet of the local Muslim population. More fortunate and wealthy deportees opened shops. Women succeeded in finding work as servants in Arab houses

[150] Kalfayan, *Exodus*, pp. 363-7; University of Southern California, Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Armenian Film Foundation Collection, Hagop Asadourian.

and diverted some food to their children. Such jobs were few and women moved between villages to find such opportunities. Others did embroidery or knitted socks. Cutting down trees in a distant forest or bringing salt from the Dead Sea were other occupations that at times allowed limited earnings, but the roads were dangerous. Another way of finding food was to search for grain in harvested fields. In such cases, owners allowed gleaning out of compassion. This way, refugees could gather a few sacks of grain. Other methods were less acceptable. A mother robbed an Arab's grave to get some cloth and made clothing for her son from it. Many Armenians tried to find food by begging. Often children died of starvation while others survived on dandelions if they could find any. Their stomachs became bloated. Wealthy Arabs and Armenians often adopted older orphans, who in this way escaped life in the streets. Many considered this preferable to being taken away. Some deportees helped orphans as good as they could despite their own precarious situation. In the villages, lice spread a typhus epidemic that took a terrible toll on the deportees and local population. Armenian corpses were left half-buried in large piles at a distance from the town. Finally, a priest organized the digging of mass graves and performed a religious ceremony upon completion of the task.[151]

Maan

Maan was an important outpost at the time because of the train station and its position along overland routes through the desert. The Arabs living there were familiar with seeing Europeans, and although they did not like the latter they appreciated Armenians. Deportees came by train to Maan. The town was dirty and lacked water, having only one fountain. Armenians cleaned the streets, and sick and children were allowed to stay in the town's *medreses*. Generally, deportees stayed two weeks in Maan and were supplied with necessities. After that they were distributed between Maan, Wadi Musa, and Shobak. Most deportees in Maan fell ill shortly after their arrival, and many sick died as nobody cared for them. Those who recovered began selling food and collected firewood; others worked in a tile factory, carried water or worked in the gardens. Some served rich Armenians. Despite all these efforts, few Armenians in Maan succeeded in making a living. Nevertheless, Eghsa Kashian remembered the locale with fondness. She had to work but received enough

[151] AAA, Abraham Aghbashian; Smpat Chorbadjian, *Surviving the Forgotten Armenian Genocide. A Moving Personal Story*, McLean, VA, Isaac Publishing, 2015, pp. 7-10, 24; Kalfayan, *Exodus*, pp. 373-8; Babayan, *Diary*, p. 18; Serian, *Life*, pp. 53-4. British sources confirm that the food supply in Tafileh was reasonably good and that Armenians fared comparably better than in other places (*Arab Bulletin*, 11 February 1918).

food. Arabs also protected Armenian workers from abuses by Ottoman officials. This was critical as Riza Bey, the gendarmerie commander of Maan region hated Armenians. He had been in Hadjin before 1908. Following problems with the Armenian population there, he had been transferred to the Arabian provinces. Now, he wanted to take revenge. He beat up people and was also involved in abductions and rapes. Many girls were kidnapped and forcibly married. With the war progressing, officials increasingly obliged deportees to work on government projects such as combatting an invasion of locusts, working in small local coal mines or logging in remote forests. The presence of the Ottoman military in the town provided some income for children and adults as beggars. Later on, Armenian doctors and nurses worked in a local military hospital.[152]

Wadi Musa

Most deportees at Wadi Musa were sent there from Maan, and on the way many children died for lack of water. Like in Maan, the streets in Wadi Musa were covered in dirt. The authorities provided no shelter, and the Armenians were forced to stay outside the town under trees. Some tried to obtain money from abroad, but most transfers were lost; people sold their household items and clothes for food. A Circassian *mukhtar* provided for deportees for five months at government expense and even provided them with supplies meant for Arabs or himself. Sometimes Germans visiting nearby Petra tried to help the poor with a little money, but the aid remained ineffective. One of the visitors was Wiegand, who wrote on December 17, 1916 that among the 270 Armenians in Wadi Musa only 24 were men. About two or three deportees died per day, mostly of dysentery or typhoid, and as no work was available, the people depended on government handouts. Adults received 2 piasters, children 1.5; the payments were, however, irregular and in 90 days they received only five allowances. During their first five month at Wadi Musa they had received some grain, none thereafter, but they were prohibited from going to Maan. A gendarme stated that the deportees had twenty days of starvation for each day they received food. Wiegand donated two sacks of barley. Sometimes deportees could obtain barley or wheat by helping Arabs to transport the grain and being paid in kind or stealing some. Others stole from stores or collected grain from fields. Women often took feed from camels that supplied the front line and rested in Wadi Musa. In their desperation people ate camel corpses, storks or left-overs from butcher shops or nomad tents. Healthier Armenians went early in the morning to the mountains to gather grasses as food. Lucky were those

[152] AAA, Oral History Project, Eghsa Kashian; Kalfayan, *Exodus*, pp. 379-81; 402-3; 456-9.

who found barley, but chewing the grain was very hard, especially for deportees who had rotten teeth. Boiling the barley depended on the availability of firewood. Others ate wood chips with salt or the hay in Arabs' barns. Wild berries in a forest four hours north of Wadi Musa were considered the best food. When the *mukhtar* applied to higher authorities for fresh supplies for the deportees, he was removed from office. Under the new *mukhtar* conditions worsened dramatically. The official kept beating deportees and forced them to clean houses, mosques, and *tekke*s. The emaciated people had to repair roads. They even had to build a bath for the *mukhtar*'s harem. Whoever showed some resistance was jailed and isolated in a cave. Even worse, the majority of women were abducted. Like in other towns soon disease spread among the deportees. The Arab population insisted on isolating the sick to avoid contamination, and the police began searching all houses for the sick and took them to a cave near the village. Some healthy people preferred to stay and die together with their ill relatives in the cave. Others visited and provided help, thus saving some who returned with disfigured faces. In view of the misery, the generally religious deportees began losing their faith.[153]

Shobak

Deportees were sent from Maan to Shobak, a journey that took two days with mules and donkeys. In general, conditions were better than in Ayma or Wadi Musa. In the beginning, the government provided some relief but stopped it soon. Within three months one-third of the deportees died of diseases. People ate what they could, including cats. Some became singers, which in the local context meant entertaining soldiers and being a sex worker. Many Armenian women found work at a modern flour mill, where they cleaned wheat and processed flour. Dozens of young Armenian men operated the machinery. After a hard winter, the spring of 1916 brought some improvement for the Armenians. Deportees found work on farms or went out to cut grasses, which they could trade in the market. Many had forged close ties with Arab families and received food in exchange for their services.

In summer 1916, the Ottoman authorities started infrastructure works to facilitate the transport of fuel to the railroad, and most of the work was done by labor battalions. Armenian women offered laundry services; others sold socks. At the same time, prostitution to support their starving families became a wide-spread phenomenon with women maintaining small huts dedicated to the purpose. This was anathema for Armenian men, who considered the physical integrity of Armenian women as a matter of national honor. While they could not prevent prostitution, they tried to limit rapes of other women as well

[153] Kalfayan, *Exodus*, pp. 385-92, 413; Wiegand, *Halbmond*, p. 220.

as they could. Hussein Bey, a local commander, tried to rape a twelve-year-old girl who worked as a servant for him. Armenians filed complaints and succeeded in removing the girl from his house for the time being. After a while Hussein Bey succeeded in having the girl returned to him while a complainant was arrested and beaten up by the police. He was then deported with his entire family to Maan. Nevertheless, Armenian resistance reduced further attempts, as the survivors noted. In the spring of 1917, deportees from Maan, Wadi Musa, Shobak, and Tafileh were forced to work in Shobak forest cutting wood for the Hidjaz railway. The entire operation consisted of about 5000 men, Armenians and others. Armenians worked in gangs of twelve men under a supervisor, who was often himself an Armenian. The men used axes and often even dynamite to bring down the trees. Conditions were bad. At first the men received some bread, but later on nothing was provided. Maan gendarmerie commander Riza Bey was in charge of security. He threatened anyone who did not work hard enough with prison. Many deportees attempted to flee but were caught and brought back. The offenders received 100 lashes and were locked up.[154]

THE POLITICS OF DEPORTEES

The Armenian deportees did not simply accept their fate following their arrival in the Jordanian lands. As most came originally from the western parts of the Ottoman Empire, their deportation to the Arabian provinces had not been as deadly as the deportations from the six provinces. Men had not been separated from their families and killed. While many men of military age had been taken into the army, older community leaders were still with the convoys. The latter maintained their political role within the deportee groups and took action, presenting the demands of deportees while in transit. For instance, on November 10, 1915 deportees in Daraa organized a vocal protest because they had been unable to buy bread. The protest failed since the crowd enraged the district governor, who reduced the deportees' daily allowance as a punishment.[155]

Political action did not stop in the so-called settlement areas. The deportees continued reaching out to Ottoman officials, Armenian Church authorities in Jerusalem, and American missionaries. As travel permits were difficult to come by, the Armenians enlisted the help of locals who were willing to support the suffering of new arrivals. Thus, it was a Christian Arab who brought news from the disaster area to American missionaries in Beirut. In response the latter sent out a call for donations in order to help the deportees who had nothing left

[154] Chorbadjian, *Surviving*, pp. 16-9, 29; Kalfayan, *Exodus*, pp. 405-10, 413.
[155] Dadrian, *Desert*, p. 95.

"except the rags, they had on their backs."[156] By the end of September 1915 it had become clear that local authorities were unable or unwilling to provide for the deportees. Thus, the deportees began appealing to the provincial authorities in Damascus through telegrams. Finally, the Damascus governor personally inspected the situation in Salt; he promised a payment of three monthly allowances, but nothing happened. Finally, only one monthly allowance was to be paid out, but local officials kept the money. Even worse, deportees were forced to contribute to military requisitioning. As people were unable to do so, gendarmes took their few possessions and began selling them in the market. Those who resisted were beaten up. When the authorities in Salt ordered deportees to move out of the town to remoter villages, the deportees argued that without financial support they could not leave. In other words, they negotiated the terms of their dispersion in villages. In response, officials promised some assistance.[157]

Petitioning military commanders and Djemal, in particular, proved to be effective. Women regularly took the lead. Thus, when the general passed through southern Karak district, women approached him and begged for help as food supplies were insufficient. In response, Djemal ordered a wealthy sheikh to distribute goats to the deportees, who praised the general. Successful petitioning could, however, have adverse effects. In early March 1916, Armenians in Amman approached Djemal with a request that the allowances for deportees might be paid out faster. The result was, however, that corrupt officials were able to syphon off a higher percentage of the money than was usually the case.[158]

Apparently petitions to the Armenian apostolic church authorities in Jerusalem were more frequent. In a way, these petitions were a logical continuation of pre-deportation correspondence and certainly much less risky than approaching Ottoman officials. Importantly, Armenian deportees managed to make their way to Jerusalem and could present their case directly to Catholicos Sahag II of the Great House of Cilicia. Kudulian went from Amman to Jerusalem and on 10 April 1916 presented the cleric with a detailed report on the situation of the deportees. The letters described how people were eating grasses as the government was providing much less than the officially decreed amount of food. A letter signed by the deportees explained that they could survive only for another two months at best. Kudulian returned to Amman

---

[156] Harvard University, Houghton Library, Records of the Armenian Board of Commissioners for Foreign Missions, Central Turkey Mission 1910-1919, reel 670, Frearson to Camp, Alexandria, April 18, 1916.

[157] Kudulian, *Notes*, pp. 35-8.

[158] Ibid., p. 24; Kalfayan, *Exodus*, p. 393.

around the middle of May after having recovered from illness. He brought with him 1,500 Ltq. in banknotes for distribution among deportees passing through Amman and those who had been placed in the town and surroundings. The amount turned out to be totally inadequate, and Kudulian could help only the neediest ones. He kept a list of recipients, their locations, and places of origin, which he shared with the church authorities. In the coming months, Kudulian continued his relief activities and tried to coordinate his petitions to the provincial authorities in Damascus and his cooperation with the Catholicos at Jerusalem. While the provincial authorities appeared responsive to the call for funds, nothing was forthcoming for a long time. Between the middle of August 1916 and the middle of December no aid was given at all in Salt. As a result dozens of children starved to death.[159]

The deportees' lobbying produced only limited results. Nevertheless, they managed to overcome the constraints of their relatively isolated location in the desert region. They also succeeded in mustering some local support which allowed them telegraphic and postal communications. Even travel was possible despite the central authorities' strict travel ban. Their efforts were a combination of established lobbying by notables known from their home towns and grassroots mobilization, often led by women. Thus, they tried to negotiate the conditions of survival at their so-called places of destination and opened up political spheres. Unlike in other areas, established leaders like priests or former school teachers took a lead. But so did women, and they had success at least in those instances of mobilization that were reported.

THE END OF OTTOMAN RULE

In 1917 the Ottoman army progressively faced more military setbacks with the British advancing in Palestine and Arab fighters harassing their lines in Jordan. For the deportees this change in military fortunes coincided with an administrative reorganization. Following the spring 1917 census, the central authorities had a precise idea about the number of surviving deportees, their whereabouts and their places of origin. They had no interest in readjusting the so-called settlement areas. Apparently, they were satisfied with the almost total annihilation of Armenians along the Euphrates. Thus, Talaat reiterated that Armenian deportees were not allowed to leave their locations without permission from the Ministry of Interior. This was, however, more easily proclaimed than implemented. Specifically the minister complained that despite the ban, the authorities in Damascus had watched when whole families had

[159] Kudulian, *Notes*, pp. 25, 30-4.

moved to the city or been taken to Aleppo. Evidently, the Fourth Army's evacuation efforts under Tcherkes Hasan had continued to some extent.[160]

The army's influence on deportees received some official sanction in April 1917. From that time on, the Ministry of War's budget was to cover the expenses of Armenian deportees. The Ministry of Interior's funds had been reserved exclusively for refugees and immigrants. As Djemal lacked information on how much he could spend, he first expended 5000 Ltq. and asked for further details. In response, the Ministry of Interior transferred 25,000 Ltq. from its funds to Syria province for evacuees from Palestine and Medina, who were mostly Muslim and Jewish. The Ministry of War, for its part, sent another 4000 Ltq. The Fourth Army was not to cover expenses that had to be paid by the provincial authorities. Thus, they returned the 5000 Ltq. to the army. The new financial arrangements did not, however, work on the ground, and a part of the 4000 Ltq. for Armenian deportees was spent on Arab families. In the end, the sum lasted for just one month. Simply too many families had arrived from Medina, Jafa, and Gaza. As the refugees from Medina included many distinguished people, their provisioning was to have priority. Armenian deportees were paying the price irrespective of the fact that the funds for them paled in comparison with what the government had earmarked for privileged Muslim refugees. By that time, western and Armenian relief circles thought that of an estimated 60,000 Armenians who had arrived in Syria province by May 1916, about half had died. Given that their numbers were rather low, the calculations were a damning verdict of the Ottoman authorities' conduct. Since then, the overall situation had slightly improved due to the transfer of deportees to the cities, where they could find work. Still, in March 1917, Tahmisian also estimated that of the 60,000 or so Armenians who had been in Syria province in May 1916, about a half had died. It was, however, impossible to provide precise numbers due to lack of communications. Overall, the situation had slightly improved as deportees had been able to go to the cities and find work. Their nominal conversion had facilitated this development. On the other hand, general famine conditions, which had also accelerated the devaluation of paper currency, aggravated the situation. Still, only ten percent of the deportees earned enough to provide for themselves. For relief of the others, about 25,000 Ltq. per month were needed. Importantly, the money had to be in coin as paper notes had greatly depreciated in value. The assessment showed how inadequate Ottoman government funding was even in a best case scenario. In July 1917 an increase in daily allowances was likely more a cosmetic measure

[160] DH.ŞFR 74-140, Talaat to Syria prov., Mar. 15, 1917, EUM 2 Dept. Gen. 214, Spec. 9.

than a substantial improvement.[161] At the same time the government began targeting Armenian and Greek orphans anew. Their numbers became of interest. Evidently, the Ministry of Interior was now targeting the most vulnerable members of these two communities.[162]

In September 1917, Djemal submitted a detailed report of accomplishments on the occasion of the re-branding of the Ottoman Fourth Army as the "Syrian and Western Arabia General Command." In a dramatic departure from Ottoman official propaganda, the general explained that he had never defined the deportees as criminals or political suspects. Instead he regarded them as citizens. For political reasons they had to be moved to places where they would no longer constitute a sizeable demographic element and thereby be potentially politically harmful. Consequently, the people had to be protected and provisioned. His orders to this effect had been implemented, and attacks on deportees had been prevented or perpetrators punished and even executed. The commander also emphasized that Armenian craftsmen had been employed in workshops at Damascus and Aleppo. In sum, Djemal made it clear that political considerations and Ottoman demographic engineering had been the reasons for the deportations and, ultimately, for the massacres outside the Fourth Army region.[163]

For the time being, provincial administrations continued their efforts to rid themselves of remaining Armenians and kept sending them beyond their own

---

[161] AA-PA, Konstantinopel 174, J. Nr. 1065, Loytved to Kühlmann, Damascus, Mar. 23, 1917, K. No. 20, J. No. 312; DH.ŞFR 552-34, Djemal to DH, Jerusalem, Apr. 22, 1917, No. 1014; DH.ŞFR 75-245, Mustafa Abdulhalik to Fourth Army Command, Apr. 26, 1917, AMMU Accounting Dept. Gen. 15449, Spec. 37; DH.ŞFR 75-244, Mustafa Abdulhalik to Syria prov., Apr. 26, 1917, AMMU Accounting Dept. Gen. 15450, Spec. 26; DH.SFR 553-24, Tahsin to DH, Syria [Damascus], May 2, 1917, No. 4/31; DH.ŞFR 556-87, Tahsin to DH, Damascus, June 10, 1917, No. 2423; DH.ŞFR 77-168, Mustafa Abdulhalik to Adrianopel, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Eskishehir, Urfa, Mersina, Ismid, Bolu, Teke, Samsun, Tchataldja, Zor, Jerusalem, Afion, Kale Sultanie, Balikesir, Cesarea, Kutahia, Marash, Menteshe, Nighde, dist., June 20, 1917, AMMU Accounting Dept. Gen. 17556, Spec. 249.

[162] DH.ŞFR 78-204, Talaat to Adrianople, Erzerum, Adana, Angora, Aidin, Bitlis, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Eskishehir, Urfa, Mersina, Ismid, Bolu, Teke, Samsun, Tchataldja, Zor, Jerusalem, Afion, Kale Sultanie, Balikesir, Kutahia, Marash, Nighde dist., July 25, 1917, AMMU Statistical Dept. Gen. 8853, Spec. 309.

[163] Türkiye Cumhuriyeti, Genelkurmay Başkanliği, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, vol. 7, (Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanliği Yayinlari, 2007), pp. 696-9.

jurisdiction, triggering further reprimands from the center.[164] The Damascus authorities maintained their official position that they had not sent anyone north from Syria. Still, they sought official sanction to send some Armenian to the North.[165] On November 21, 1917, Djemal inquired if that would be possible.[166] A month later, it was again governor Tahsin's turn, suggesting that a number of Armenian women might be sent to Aleppo.[167] By the end of Ottoman rule in the region in September 1918, more than 30,000 Armenians had reached the urban areas of the Damascus province.[168]

The Ottomans failed to evacuate substantial numbers of surviving deportees from the Jordanian lands. Some deportees simply avoided joining the Ottoman retreat. The authorities shipped deportees from Karak district together with British prisoners-of-war to Amman and on to Daraa by train. Enemy raids on the line delayed the transfer for days, and adverse weather conditions, lack of shelter and food once again caused deaths. When the deportees learned that Djemal was passing through the town, the women in the group approached the commander and protested. In response, the general ordered the immediate evacuation of the people from Daraa to Damascus.[169] Another group of Armenians that had made its way from Karak to Jerusalem reported in April 1918 that about 2000 Armenians were still left behind in the area and under threat of dying from starvation. Others made their way from Madaba. They also stated that they had heard about massacres of deportees in the region of Amman, Salt, and Maan. 986 Armenians were still in Tafileh. Overall, the British military authorities estimated that about 7000 Armenians were still in Karak district and another 45,000 in Hauran and in and around Damascus.[170]

Saving Armenian deportees was not among the priorities of the advancing British forces. As in the case of Ottoman officials, Armenian deportees were

---

[164] DH.ŞFR 77-170, Talaat to Adrianople, Adana, Angora, Aidin, Beirut, Aleppo, Bursa, Diarbekir, Syria, Sivas, Trebizond, Kastamonu, Konia, Harput, Mosul prov., Urfa, Ismid, Bolu, Samsun, Tchataldja, Zor, Balikesir, Jerusalem, Kale Sultanie, Menteshe, Teke, Cesarea, Afion, Eskishehir, Kutahia, Marash, Nighde, Mersina dist., June 20, 1917, EUM Spec. Dept. Spec. 248.

[165] DH.ŞFR 561-35, Tahsin to DH, Damascus, Aug. 1, 1917, No. 1508/135; DH.ŞFR 570-5, Tahsin to DH, Damascus, Oct. 31, 1917, No. 6091.

[166] DH.ŞFR 571-114, Djemal to DH, Damascus (HQ), Nov. 21, 1917, No. 1880.

[167] DH.ŞFR 574-20, Tahsin to DH, Damascus, Dec. 18, 1917, No. 3501.

[168] DH.ŞFR 594-75, Refet to DH, Damascus, Sept. 4/5, 1918.

[169] Kalfayan, *Exodus*, pp. 425-8.

[170] FO 371/3400/40423/100453, "Enemy Treatment of Armenians" enclosure in Clayton to FO, Jerusalem, May 19, 1918, J/13837/B; Rogan, pp. 231-2. Kudulian notes for 3 April 1918 that 508 men, 352 women, 362 boys, 320 girls and other locals had reached Jerusalem from Salt (Kudulian, *Notes*, 48).

considered a problem and an expense. The hundreds of refugees in the care of the Apostolic and Catholic Armenian churches in Jerusalem increased throughout 1918. Following the first British occupation of Salt and the retreat, a wave of refugees several thousand strong followed the troops, and the military authorities felt compelled to assign staff for relief.[171] In early September 1918, British advances netted further deportees. One camp alone housed 6000 survivors while 400 more were in Amman.[172] Once Arab and British forces had entered Damascus, over 2000 Armenian deportees came to the city from Hauran and the Druze Mountain by the end of November 1918.[173]

CONCLUSION

The history of Armenian deportees in the Jordanian lands followed the established pattern of deportations as organized by the Ottoman government and the ruling CUP in 1915. From the start the program lacked sufficient funding and administrative support. The central authorities knew that financial and other preconditions were absent. There were simply not enough officials and available infrastructure to manage large scale deportations in peace and much less so under war conditions. The outcome was predictable. The heavy toll on human life during earlier settlement programs involving Muslim immigrants in Hauran and Karak districts was a matter of record. Similarly, the effect of contagious diseases was known. The persons who ordered the deportations were aware what the inescapable result would be when they displaced and moved hundreds of thousands of people in crowded conditions. The typhus pandemic with its devastating mortality was, thus, no surprise.[174] The Ottoman bureaucrats and, to some extent, also Fourth Army Commander Djemal were, however, not too concerned. On the contrary, despite the unfolding disaster they believed that the time had come to make adjustments to earlier settlement schemes in line with their Turkish nationalist agenda. Thus, Arab immigrants were moved north, meeting along the way Armenians

---

[171] Ronald Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, New York, NY, Putnam's Sons, 1937, pp. 292-3, 309-10.

[172] FO 371-3414/182395/182395, "Memorandum on Relief Work that May Arise Out of an Armistice with Turkey," Foreign Office, Political Intelligence Dept., Oct. 30, 1918. See also Kévorkian, p. 743.

[173] Stanford University, Palo Alto, CA, Hoover Institution for War and Peace, American National Red Cross Records, American Red Cross Commission to Palestine and the Near East, box 109, folder 8, Intelligence reports 1918, Ward to Cleland, Jerusalem, Dec. 2, 1918. This number is substantially higher than that of Dadrian, who in November 1917 noted that only 1000 of originally 20,000 deportees had survived in the Hauran (Dadrian, *Desert*, p. 222).

[174] Decades after the event Ali Fuat Bey recalled this situation with anger (Erden, p. 122).

marching south. Djemal's settlement scheme for the Hauran was no less unrealistic and callous. These programs were often not more than crude ideas inspired by CUP ideology. They aimed at securing the party's grip on power and lacked a realistic basis.

The targeted people, Armenians, Arabs, Druze and others, were just figures within the statistics. The government had to keep track of them and rearrange them according to the parameters underlying its own demographic engineering. Thus, the authorities had a precise count of the loss of life their policies were causing. Their unwillingness to change course constituted genocidal intent. Under such circumstances provisioning of deportees remained a secondary concern, if it figured at all. The little that was made available to Armenian deportees could always be reassigned for other purposes. What was left often went into the pockets of Ottoman officials. While hundreds of thousands of Armenian deaths were acceptable, the Ottoman government tried to crack down on corruption as well as it could. But anti-corruption efforts were not to collide with the nationalist annihilation program. Consequently, the government's own investigation into abuses had to serve specific purposes: whitewash the deportation policy by negating violence against deportees, document the number of survivors for upcoming decisions, and punish corrupt officials.

Importantly, corruption was not limited to the embezzlement of funds as it also provided a wide space of opportunity for Armenians. They could bribe their way out of locations where survival was impossible. Others escaped detection and persecution. Corruption made it possible that despite all the central government's orders to the contrary, Armenian deportees traveled throughout the Jordanian lands. They managed to go to Jerusalem, Damascus and further north. Once British forces had taken control over much of Palestine, increasingly large number of deportees found their way to safety beyond the Jordan River. This was not all. Armenian militants in Damascus supplied themselves with military rifles from the Palestinian front, which they shipped right under the noses of Ottoman authorities into the immediate vicinity of military and civilian headquarters in Damascus. Deportees organized the Damascus ARF committee and named it after the fallen comrade and leader of the Urfa resistance. It appears that they wanted to make sure that the purpose of their endeavors remained beyond doubt. An extensive underground railroad covered the entire region and connected government controlled areas with those in enemy hands. It provided avenues for escape when needed - at least to those who had the right connections.

Many Arab and Druze fervently opposed Ottoman rule. One way of making this opposition felt was to assist deportees and, more specifically, the militants and notables among the latter. Taken as a whole the history of Armenian

deportees in Jordan shows that the Ottoman government did exactly the opposite of what it was claiming at the time and in genocide denial since then. It did not remove Armenians from a war zone. Instead it sent Armenians from areas that were distant from any front or coastline right to the rear of the Ottoman Fourth Army. Not only that, but in the Hauran and Karak the Armenians ended up exactly in those locations that had a well-earned reputation for revolt. Persecuted Druze, Arabs, and Armenians were more than once natural born allies in their hatred for Ottoman Turkish rule, and all had victims to mourn. Far from being Muslim fanatics, locals approached the wave of deportees the distant Constantinople government had thrown at them with a variety of reactions. The authorities often forced locals to render basic and initial services, which were an additional burden in their already difficult circumstances. Still, many shared scarce food resources when the state was giving nothing. In doing so they exposed themselves to the deadly diseases the new arrivals were suffering from. Given the lack or absence of medical services the only way of protecting local communities was to isolate the Armenian deportees. The result was as predictable as it was horrific. Being left without clean housing, sufficient food or water, emaciated and traumatized from the deportations, deportees faced a death toll that regularly exceeded 90 percent. Relief networks that had rendered limited but nevertheless essential assistance to deportees in north Syria did not reach the Jordanian lands. The lack of consular posts and established Armenian communities meant that there was simply no social basis for relief work, and this lack could not be compensated for. Isolated personal initiatives by foreigners, like that of Wiegand, were just a drop in an ocean. Very rarely, limited government payments and some help from the Apostolic Church authorities in Jerusalem became available. Deportees themselves actively lobbied for such help. They secured some few funds and organized detailed accounting, recording the number of deportees, their places of origins, household members for each family, and gender. At this point it is not clear whether educated deportees were also involved in the local authorities' record keeping. Given the geographical scope of the data and the time period of the record keeping, it seems not improbable.

It is likely that local administrators had enrolled Armenian deportees on a more constant basis than some survivors reported in their memoirs. For most deportees the only other means of survival were Arab charity and occasional work in the lowest paying jobs, which probably brought Armenians into direct competition with disadvantaged locals at times of famine. The reigning conditions combined to create a sort of perfect storm that would wipe out most deportees in the outlying desert villages. Armenian notables fared much better. Many of them were able to establish relations with their Muslim peers. They re-asserted their pre-deportation positions at their places of exile. Armenian

deportees had been in the same caravan, but they had never been equal. A visible and understood class distinction existed, and it did so even within the clergy. Priests became servants of other priests, and it was a price the less fortunate had to pay for their survival. Armenian craftsmen and other professionals became instrumental in introducing local Arabs to the use of technologies that had been unknown in the region, like water mills. Others began producing new crops, mostly vegetables. Some merchants were able to engage in trade and bring their expertise to the local market place. In this sense, deportees became a conduit belt for the development of local economies and even the better integration of local markets like in Jarash.

Famine, disease and desperation were the common fate of Armenian deportees during the genocide. The experience of those who reached the Jordanian lands and, thereby, the Ottoman Fourth Army's area of control differed, however, significantly from those in other regions. Abuse and violence were not absent. Armenians were targeted by fanatical officials and common criminals alike as they were comparably defenseless. Still, no organized large-scale massacres took place. This was not due to lack of manpower. The authorities had enough forces at their disposal to organize a full-scale massacre at any time. Following a series of Ottoman defeats on the eastern front, the Russian advance had displaced a large number of Ottoman officials from their positions. These men had been instrumental in the killings of tens of thousands of Armenians. Djemal's wish to replace local administrators, and especially those of Arab descent, with staff that would be loyal to CUP rule brought increasing numbers of officials from the eastern provinces to Syria province. These men, like Daraa's new governor Aintabli Abdulkadir Bey, were fanatics and at times known killers in the pay of the party. The available evidence indicates that IAMM official Bahaeddin used his time in Damascus to develop a proposal for how to replicate the slaughter of Der Zor. This time the deportees in Syria province would be the victims. Clearly, the CUP fanatics were not simple followers of their leaders and waiting for orders. They were dynamic factors in the evolution of genocidal policies and developed their own initiatives, which they sought to implement by bringing them to the center of power.

Djemal brought in people like Tahsin also as they had earned a reputation for successfully organizing army supplies. Other qualities much in demand were anti-insurgency experience, which would be useful in dealing with Druze and Arabs when needed. The recruitment of CUP cadres came at a price. The men were not only loyal to the CUP, and in some cases old acquaintances of Djemal, but they were most of all close to Talaat and other radicals in Constantinople. With ardent supporters in key positions throughout Syria province, the Minister of Interior had a much better grasp on events in the area, and he used this currency. In the spring of 1916, Talaat tried to persuade

Djemal to surrender under some pretext the deportees in Aleppo and Syria provinces. The offer, if accepted, would remove a major financial and logistical burden from the military. The true nature of the central government's intentions became clear during the Der Zor massacres. The Ottoman government annihilated as many Armenians as possible in what was a genocidal orgy of unequalled proportions. The campaign ended however at the borders of the Fourth Army's area of control. Djemal had not taken the bait. Despite the all too obvious lack of resources he maintained his independent Armenian policy and further expanded it. By appointing army inspectors for deportees, Djemal created an institution that was to supersede the orders and policies of the civil authorities. This policy was based on a rationale of military necessity, which would take precedence over the decisions of civilian authorities.

This was not all. Hussein Kazim Bey's tenure saw close cooperation with western consular and relief circles. The official shared top secret information with his counterparts in an effort to prevent the Der Zor massacres. Djemal intervened himself with Talaat for the same purpose. These efforts failed. Under Tcherkes Hasan Bey, an ardent CUP opponent, the refugee inspectorate continued its pro-Armenian policies. On the direct orders of Djemal significant steps were taken to rescue Armenian deportees from disaster areas in the Hauran. Moreover, abandoned Armenian orphans whom destitute deportees had left behind to die were taken from desert regions and brought to Lebanon and Damascus. Two army orphanages and a number of workshops with their attached shelters provided for hundreds of Armenians. Naturally, this program met with determined resistance from CUP hardliners. It repeatedly took Djemal's personal intervention to secure the continuation of these efforts. After the Ottoman defeat in 1918 Tcherkes Hasan Bey accused CUP cadres of mass murder and provided evidence for legal action. Hasan Bey singled out Tahsin as a perpetrator. At the same time, he was very specific about Djemal's support for Armenians. Ottoman documents and the memoirs of contemporaries attest to what the commander himself called his humanitarian attitude towards Armenians, at least for those who did not offer armed opposition to Ottoman rule or pose a political threat. Djemal's own understanding of his policies might not meet modern standards of humanitarianism. Nor will his role during the Armenian Genocide satisfy scholarly quests for a 'just' resistor. The conversion campaign in the summer of 1916 has remained particularly controversial. Contemporaries agreed that there was little religious motivation within the ranks of the Fourth Army's General Staff. Djemal himself dismissed religious concerns as little more than nonsense when it came to the question of survival. Still, the matter posed serious moral problems for many. More critically, local officials and private individuals used the campaign as a pretext to abduct women and children. This was, however, not the intent of the organizers. Once the

danger of wholesale slaughter by the central authorities had subsided, the campaign was stopped. The entire affair had anyhow been just a pretense. Djemal's actions, however, made all the difference for tens of thousands of survivors, and they were very fully aware of it. In memoirs and oral history recordings they recounted in detail what they had experienced or heard. Many had met the commander himself while appealing for help. They attested to his benevolent assistance. They were aware that their accounts contradicted the dominant Armenian discourse but still felt compelled to leave behind their testimonies. It was left to a later generation of scholars to sanitize and filter the discourse in order to promote the false image of a unified Ottoman government, army, and CUP.

The Armenian experience in the Jordanian lands during the Armenian Genocide shows that simplistic notions of a unified CUP and a coherent genocidal policy which covered the entire empire are unsustainable. The model cannot account for the available evidence. The record calls for a regional approach and one which reflects the multitude of decision makers and complicated power relations.

Յորդանանի Տարածքը Հայոց Ցեղասպանութեան Շրջանին. Բռնագաղթուածներ, Սով եւ Պատերազմ (Ամփոփում)

Դոկտ. Հիլմար Քայզէր
hilmar.kaiser@freenet.de

20րդ դարասկիզբին Յորդանանը՝ Դամասկոսը իբրեւ կեդրոն ունեցող Սուրիա Նահանգի հարաւային մասը կը կազմէր: Յորդանան Գետի արեւելեան տարածքը ռազմավարական որոշ նշանակութիւն մը ունէր՝ Հիճազի երկաթուղագիծին պատճառով: Քարաքը եւ Տարաան օսմանեան երկու վարչական շրջկեդրոններ էին պատերազմի տարիներուն: Զինուորապէս, ամբողջ շրջանը կը գտնուէր օսմանեան չորրորդ բանակին իրաւասութեան տակ, Ճեմալ Փաշայի հրամանատարութեամբ: Ցանցառ բնակչութեամբ այս շրջանը ձեւով մը յետնամաս կը նկատուէր, հետեւաբար, օսմանեան կեդրոնական իշխանութեան համար յարմար վայր էր հայ տեղահանուածները «ուղղորդելու»: Շրջանը տեղաւորման կեդրոնի մը վերածուեցաւ 8 Յուլիս 1915էն սկսեալ: Պայման էր որ տեղաւորուող հայերը առնուազն 25 քլմ. հեռու մնային երկաթուղագիծէն: Այլ խօսքով անոնք պէտք էր անապատային հեռաւոր շրջաններու մէջ հաստատուէին:

Ասիկա օսմանեան տեղաւորման առաջին ծրագիրը չէր: 1870ականներէն սկսեալ չերքէզ, ապա եւ լազիկ գաղթականներ տեղաւորուած էին Հաւրանի մէջ, իբրեւ հակակշիռ՝ արաբ վաչկատուններու եւ գիւղացիներու: Աւելի ետք, իշխանութիւնները ջանացին նստակեացութեան տանիլ տեղաբնիկ բոլոր ցեղերը:

Բոլոր այս ծրագրերուն հասարակ յայտարարը՝ նիւթական աղբիւրներու չգոյութիւնն էր: Հայերուն պարագային՝ գործնապէս ոչ մէկ նիւթաղբիւր կար: Աքսորի ճամփուն վրայ, տեղահանուածները ենթարկուեցան դժուարութիւններու եւ բրտութեան: Այդուհանդերձ, անոնցմէ շատերը – եթէ ոչ մեծամասնութիւնը –

ինքզինք բախտաւոր կրնար նկատել քանի որ չէին ենթարկուած համակարգուած ոչնչացումի՝ զանգուածային սպանդներով եւ պետական այլատեսակ բրտութեանց: Յամենայնդէպս, գաղթականներէն հազիւ 10 առ հարիւրը Տարաա հասաւ. շատեր ընտանեկան մեծ կորուստներ ունեցած էին՝ սովի եւ հիւանդութեան պատճառով: Քիչերը կրցած էին իրենց փոխադրելի ունեցուածքէն բաներ մը պահել: Անապատային կարծր եղանակը եւ համաճարակը ծանրօրէն հարուածեցին տեղահանուածներուն: Բայց եւ այնպէս, անոնք լծուեցան աշխատանքի նորարարեցին երկրագործական արհեստագիտութիւն եւ արտադրութիւններ որոնք տեղական հասարակութեան անծանօթ, բայց նաեւ խիստ անհրաժեշտ էին: Տնտեսութեան բարգաւաճումին ուղղուած այս նպաստները նոր հակասութիւններ յառաջացուցին, եւ դուռ բացին ընկերային հակամարտութիւններու, որոնք կրօնական եւ էթնիք բնոյթ զգեցան յաճախ:

Ամբողջ այս տեւողութեան, օսմանեան իշխանութիւնները մօտէն հետեւեցան վերապրողներու տոկոսին:

Ուսումնասիրութիւնը օսմանեան արխիւային նոր նիւթ կը ներկայացնէ այս առնչութեամբ, ներառեալ՝ վիճակագրական տուեալներ, զուգորդելով զանոնք հայ եւ արեւմտեան աղբիւրներու եւ վկայութիւն-յուշերու տուեալներուն:

Armenian Genocide Survivors in Palestine and Transjordan At the End of World War I*

Vahram L. Shemmassian
vahram.shemmassian@csun.edu

The genocide of Armenians, begun in 1915, was a multifaceted attempt on the part of the Ottoman Turkish government to annihilate this ethnic minority in the Ottoman Empire under the cover of World War I. A plethora of methods was applied to achieve the desired end. Those methods included the neutralization of able-bodied men through mandatory conscription into the army and the eventual liquidation of many of them as a preemptive measure against conceivable resistance; elimination of the leadership at one stroke; absorption of especially young and attractive women into Muslim society via enslavement and involuntary marriages; abduction of children for economic and other exploitative purposes; forced religious conversion; outright killing, poisoning, burning, and drowning; and deportation exposing the victims to inhospitable topography and climate, attacks by wild and avaricious people, malnutrition, diseases, and starvation.[1]

We will focus on the issue of deportation for our purposes. Hundreds of thousands of Armenians were uprooted from their native soil and forced to march long distances, usually to the towns and deserts of Syria and Mesopotamia (Iraq). From Syria, many were driven further south to Palestine and Transjordan. Against the backdrop of banishment under Ottoman Turkish rule, this study traces the whereabouts, movements, and predicament of Armenian survivors in Palestine and Transjordan from the time of their occupation by British and Arab forces, from late 1917 through 1919, by which time most survivors had repatriated.

---

* This article was originally published in vol. 21:2012 of the *Journal of the Society for Armenian Studies*, pp. 227-47, under the title "Armenian Genocide Survivors in the Holy Land at the End of World War I." It is reprinted here with the kind permission of the JSAS's Editorship.

[1] Among recent studies on the Armenian Genocide, see Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2012; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London and New York, I.B. Tauris, 2011.

DEPORTEES IN PALESTINE AND TRANSJORDAN UNDER TURKISH OCCUPATION

As mentioned above, Palestine and Transjordan constituted the southernmost terminal of Armenian caravans destined for extinction. Stolen Armenian possessions likewise found their way to the area, as was the case for a herd of 400 goats sold by Turkish soldiers to a Jew from Tiberias.[2] Speaking of Armenian exiles in Syria, Jabal Druze, and Transjordan, Moshe Smilansky, an author and a leader of Jewish agricultural settlements in Palestine, wrote in his memoirs:

> ...They [the Ottoman government and the Kurds] sold the young girls in every marketplace. And the local peasants bought them for concubines and maidservants. People from Jaffa, who traveled to Syrian cities on matters of business, saw the encampments of these wretched people in every railway station. They were like herds of starving animals. Beaten, wounded, naked and barefoot. Their faces and eyes filled with horror and deathly fear...and in their eyes one could see how the young virgins were sold in the market for pennies...and a crowd of the "faithful" who gathered to look at the exiles, would point at them: these are to the slaughter.[3]

The Armenian deportees were scattered across the land, barely surviving as they sought shelter, food, and work among the local populations in towns, villages, and the wilderness. In Amman, Armenians from Karaduran village near Kesab in northwestern Syria inhabited the surrounding caves, while others lived in the nearby Arab communities of Salt, Fes, Remanine, and Suweiliye. Some entered the employ of rich locals, others served as cooks/assistants in Amman's military hospital, a few opened small shops selling sundries, and still others rented donkeys to transport grapes to various destinations.[4] Adults and children alike also worked on road construction sites such as one called Kham Yol between Damascus and Jerusalem, receiving foodstuffs as remuneration.[5] Jealousies arising from business competition and the desire for plunder on the part of locals added to

---

[2] Yair Auron, *The Banality of Indifference: Zionism & the Armenian Genocide*, New Brunswick, USA, and London, UK, Transaction Publishers, 2000, p. 72.

[3] Moshe Smilansky, as cited in Auron, p. 69.

[4] Hakob Ch'olakian, *Kesap* [Kessab] *Vol. III*, Aleppo, Arevelk Press, 2004, pp. 495-8.

[5] Verjine Svazlyan, *Hayots' Ts'eghaspanut'yun. Akanates Veraproghneri Vkayut'yunner* [The Armenian Genocide: Testimonies of Eyewitness Survivors], Yerevan, "Gitout'youn" Publishing House of NAS RA, 2000, p. 314.

the exiles' misery, compounded by starvation, epidemic diseases, and the constant fear of conscription.[6]

Among the small Armenian colonies that existed in Palestine before World War I only that of Jaffa, comprising twenty families, was uprooted during the Genocide and dispersed to Jerusalem, Tiberias, and Damascus.[7] The rest remained largely intact and even rendered some assistance to their deported compatriots from Asia Minor whenever possible. A case in point was the Armenian colony of Haifa. According to Mordecai Ben-Hillel Hacohen, a well-informed contemporary source on life in Palestine, as displaced Armenians began to arrive in town "the well-to-do in their community are trying to establish a public association that will care for the poor... . They have also established an assistance committee and grocery shops and other public institutions to aid the weak and wretched until the storm of these awful events shall pass."[8]

The Armenians of Jerusalem, estimated at 100 families, and the Armenian Patriarchate with its St. James convent and brotherhood were similarly spared the Genocide.[9] Explaining the reason for this exemption to a visiting American fact-finding team at the end of the war, Bishop Gyut Mkhitarian, the person in charge of Armenian refugee affairs, "spoke of the fact that as Jerusalem is in the center of the world's attention and Christians of both East and West are there, it has made the Turks somewhat careful in their treatment of Armenian residents in Jerusalem. No outrages were attempted upon them."[10]

During the war, the Armenian Patriarchate of Jerusalem housed and cared for up to 600 deported Armenian families.[11] Their presence taxed the Patriarchate heavily: "All the furniture, bedding, comforters, goods and even copperware pertaining to pilgrims were worn out and rotten," with an

---

[6] Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from My Diary*, translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Princeton and London, Gomidas Institute, pp. 277-8.

[7] Eghishe Ch'ilinkirian, *Nkaragrut'iwnk' Erusaghemi-Halepi-Damaskosi Gaghtakanakan ev Vanakan Zanazan Dipats' ev Ants'k'eru 1914-1919* (Descriptions of Miscellaneous Refugee and Monastic Events and Happenings in Jerusalem-Aleppo-Damascus 1914-1918), Alexandria, Egypt, A. Step'anian Press, 1922, p. 61.

[8] Mordecai Ben-Hillel Hacohen, as cited in Auron, p. 68.

[9] Ch'ilinkirian, p. 61.

[10] Church of the Brethren Library and Archives (CBLA), Elgin, Illinois, "Observations: Notes Taken While on A Trip to the Near East by A Group of Sunday School Folks under the Direction and Support of Cleveland A. Dodge Who Was Deeply Interested in Armenian Relief. Seventeen Denominations Were Represented. Time March to July, 1919. Notes by J. E. Miller who represented the Church of the Brethren," Report of the Syrian Group: I. Jerusalem.

[11] Ch'ilinkirian, p. 15.

estimated replacement value and/or repair cost of at least 4,000 Ottoman liras.[12] Among the initial Armenian deportees arriving in Jerusalem one could find natives of Adana, who were personally acquainted with Djemal Pasha, commander of the Ottoman IV Army and governor of greater Syria including Palestine and Transjordan. Equally important, quite a few high-ranking Armenian clergymen were banished from various parts of the Ottoman Empire to Jerusalem. In early November 1915 Catholicos (pontiff) Sahak II Khapayian of Cilicia arrived in the Holy City together with two bishops and three *vardapet*s (celibate priest). The primates of Nicomedia (Izmit), Konya, Hadjin, and Antioch followed. Fifteen to twenty students from the seminary of Armash near Nicomedia also came. However, soon after being settled among the St. James brotherhood seminarians in the neighborhood of Cham-Tagh, they and their roommates were drafted into the army by Djemal's orders, causing the seminary to shut down. The last to arrive in Jerusalem was a group of four ranking clerics from Constantinople.[13]

In the summer of 1916 the Ottoman government, by an imperial decree, appointed Sahak II as Catholicos-Patriarch of Armenians in the Ottoman Empire with a new Regulation—replacing the Armenian National Constitution of 1860—and headquarters in Jerusalem, thereby combining the positions and duties of the patriarchs of Constantinople and Jerusalem as well as the catholicos of Sis in Cilicia in the person of a single cleric. Although this apparent politically-motivated move was against Armenian Church canon law, Sahak II had no choice but to accept his new role reluctantly.[14] Nevertheless, in this new position he tried to draw benefits from the situation by seeking assistance for Armenian deportees in the region. Accordingly, during his frequent encounters with Djemal he requested mediation, clemency, and safety measures for the exiles in Daraa, Jarash, Salt, Karak, Amman, Maan, and elsewhere.[15] Whether or not Djemal obliged, the Ottoman Council of Ministers decided to allocate 2500 liras for the reorganization of the Church as necessitated by the new Regulation, the upkeep of the St. James convent, and needy people. In addition, Sahak II succeeded in securing 2,000 liras from the United States consulate in Jerusalem for charity. Earnest efforts to raise money from other sources failed due to the disruption of

---

[12] Ibid.

[13] Ibid., pp. 14-6.

[14] Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion,* Cambridge, MA, Harvard University Press, 1965, pp. 257-9.

[15] Sandro Behbudyan, compiler, *Vaveragrer Hay Ekeghetsu Patmut'yan, Book IV, Sahak B Khapayian Katoghikos Kilikioy 1891-1940 TT.* [Documents for the History of the Armenian Church, Book IV, Pontiff Sahak II Khapaiyan of Cilicia 1891-1940], Yerevan, "Voskan Erevants'i" Publication, 1997, pp. 229-30; Ch'ilinkirian, pp. 18-9.

communications and the scarcity of funds. In distributing succor priority was given to deportees found in remote areas rather than in cities and towns, where means of subsistence including labor were more readily available. Sahak II persisted in his endeavors until his further banishment, in 1917, to Damascus, where he would stay through the end of the war.[16]

Some important Ottoman functionaries stationed in Jerusalem also assisted Armenians, especially soldiers. For example, the Caucasian Muhammed Emin Efendi, the officer in charge of draft and an "expert" in Armenian studies, saved a number of young Armenian conscripts by placing and keeping them in gainful jobs in Jerusalem or else by dispatching them to places out of harm's way. In turn, Major Mustafa Shevket Bey from Izmir, chief physician at Jerusalem's *Menzil Birinji Vatan* military hospital, kept and eventually employed many wounded soldiers recuperating under his care. When the commander of the 17th and 18th labor battalions—stationed in the harsh Bir Saba desert and consisting exclusively of Armenian men—demanded the return of the recuperated soldiers, Mustafa Shevket refused to comply and even threatened to resign together with his medical team, arguing that without his Armenian assistants the Health Department would be crippled.[17]

So stood matters when the British occupied Jerusalem in December 1917 and subsequently the entire Holy Land together with Arab forces and the French Légion d'Orient, which had many Armenian volunteers. What follows is a description of Armenian survivors in various parts of Palestine and Transjordan.

Salt and Jericho

A number of Armenian survivors from the wild Hauran region gathered in the town of Salt, situated to the northeast of the Dead Sea, seeking British protection.[18] Caravans of Armenians clad in rags left their wartime residences at Jarash on foot or on pack animals amidst the farewells of regretful Circassians, as described by one deportee:

> Our departure from the village [Jarash] took place under noteworthy circumstances. Circassian families we knew had come to bid farewell, repeating the same slogans as they had used all month: *i.e.*, that we shouldn't leave, that it would be better if we stayed in the village, that they would give us free room and board, etc. Some of them even cried, probably wondering how and to whom they could now rent their worthless stables and chicken coops. Who would plow their land? Who would build their houses and stores? Whom could they ask to mend their clothes and

[16] Behbudyan, pp. 229-30.
[17] Ch'ilinkirian, pp. 16-8.
[18] Dadrian, pp. 272-7.

shoes? Who would repair their plows and coulters? To whom could they sell their sheep and grain?

Their behavior did not surprise us. For years and years we had told them, but they had never grasped the importance of the Armenians in their land. The store owners from Damascus often used the Circassian to persecute us. They tortured us relentlessly. Now they were acknowledging their wrongdoing, but it was too late![19]

The sojourn of the refugees at Salt proved only temporary as they were ordered by the British around Easter 1918 to evacuate the town due to war exigencies and move on to Jericho.[20] The estimated 1,500 Armenian refugees, and other Christians, arrived in Jericho totally exhausted. "When we entered the town—wrote an American Red Cross (ARC) worker—we found the first comers who were Armenians congregated in the spacious yard of a very dilapidated Turkish inn. They had walked the twenty-five miles carrying the sick and the babies... ."[21] And speaking of the original provenance of the new arrivals, the same ARC worker detailed:

It was of the greatest personal interest to me to discover that these fifteen hundred Armenians came from towns and villages which I had visited over and over again in missionary work a few years ago: Alexandretta, Aintab, Marash, Doert Yol, Hadjin, Adana, Kharne, Beilan, Kilis, Urfa, Aleppo, Kessab, and Kaladuran. A very small number came from Nicomedia, Erzrum and other northern cities.[22]

After being fed on ARC rations during their brief stay in Jericho, the Armenian refugees were transported to Jerusalem aboard eighty motor trucks provided by the British army.[23]

Tafileh

In early 1918, on occupying Tafileh, a town located to the southeast of the Dead Sea, British forces and mainly those of Sherif Hussein, King of the Hidjaz, found some 900 Armenians living in miserable conditions. These survivors, reduced to less than 10 percent of the original group of 10,000

---

[19] Ibid., p. 277.

[20] United States National Archives (USNA), Records of the Department of State, Record Group (RG) 200: Records of the American Red Cross, Carton 914, File *Commission to Palestine: Reports, Statistics, Surveys 1918-1919*, "Report of the American Red Cross Commission to Palestine for the Year 1918," December 31, 1918.

[21] Ibid.

[22] Ibid.

[23] Ibid.

deported mainly from Gurun as well as Marash, Hadjin, Dort Yol, Kesaria/Kayseri, Mardin, and other places, on February 18, 1918 sent Boghos Nubar, the head of the Armenian National Delegation in Paris, a petition describing their situation and pleading for assistance.[24] The letter read in part:

> Men and boys are lying in the streets crying, 'Bread! Bread!' From twenty to thirty are dying daily and the survivors scarcely have strength to bury the corpses. Young women and girls have sold their very honor for a piece of dry barley bread. Those who wish to enter the gardens to eat the weeds were prohibited with cruel threats. Many of the women are like prisoners in certain stables because they have not sufficient rags to cover their nakedness. If help does not arrive soon we shall perish. The price of a life is the price of bread.[25]

As soon as the British transmitted this correspondence to the Central Board of the Armenian General Benevolent Union (AGBU) in Egypt, the latter, after consulting with other Armenian organizations, decided to send emergency relief to the survivors at Tafileh and relocate them to the existing Port Saïd refugee camp with British assistance. Accordingly, the AGBU together with various Egyptian Armenian committees dealing with refugee matters dispatched forthwith eleven bales of new clothing and underwear as well as 6000 kilograms of food.[26] Although it is not clear as to when exactly the process of relocation began, sometime in May-June 1918 about 150 refugees originally from Gurun and Mardin were dispatched to the Port Saïd refugee camp. Being Catholic and Arabic-speaking, the natives of Mardin were removed from the camp by the Armenian Catholic Episcopate of Egypt and placed in a separate shelter at Darb el-Genina for special care.[27] Also, it appears that not all survivors at Tafileh were transported directly to Port Saïd; an unspecified number was taken to Karak and thence to Jerusalem.[28]

Wadi Sarar

From the outset the British set up a refugee camp at Wadi Sarar (Surar) for Arab refugees dislocated as a result of the war. Conveniently situated near the railway tracks between Jaffa and Jerusalem, and possessing an abundance of water supplies, this camp also served as a "clearing station" for Armenian

---

[24] *Miut'iwn* [Union] (Cairo) no. 61, January-February, 1918, p. 5.

[25] USNA, RG 200, Carton 914, File *Commission to Palestine*, "Report of the American Red Cross Commission."

[26] *Miut'iwn* no. 61, January-February, 1918, p. 5.

[27] Ibid., no. 63, May-June, 1918, p. 35.

[28] Ibid.

survivors on their way to the refugee camp at Port Saïd.[29] The total number of Armenians converging on or sent to Wadi Sarar from various parts of the Holy Land amounted to 3500.[30] Included among them was the majority of some 1572 survivors—508 males and 352 females as well as 362 boys and 320 girls under fifteen—who had earlier been transported from Salt to Jerusalem.[31] Another 555 arrivals at the Wadi Sarar camp from Karak via Hebron sometime in spring or early summer 1918 consisted of 200 females and 174 males as well as 146 boys under ten and thirty-eight other children.[32]

Upon taking charge of the camp administration from the British in July 1918, the ARC sought to keep the refugees busy. Accordingly, the men were assigned to the task of keeping the camp clean, as well as employed in the making of sun-dried bricks, receiving 15 cents per diem in the case of unskilled laborers and 45 cents in the case of mechanics. While most women appear to have been occupied in household chores, a small number totaling no more than forty-five persons was engaged in sewing and knitting under the direction of Evangeline Metheny. Not only did these women learn "better sewing, but also acquired higher ideals of punctuality, clean speech, politeness and cleanliness."[33] As for children, a school was opened for the Arabs, but there is no indication that Armenians were enrolled in it.[34]

Referring to the Armenian residents of the Wadi Sarar camp in general, Captain A. Edward Kelsey of the ARC commented:

> We found them a clever, industrious class of people who, although they had suffered so much at the hands of the Turk, were longing for the day to come when they could return to their devastated homes and begin life anew. Many of these people were literate and some talked English, having

---

[29] "The American Red Cross in the 'Land of the Philistines': Their Refugee Camp at Wady Surar," *The Touchstone* 4, January, 1919, p. 280. For refugee life at Wady Sarar see also John Finley, "The Red Cross in Palestine," *Asia: Journal of the American Asiatic Society* xix: 1, January, 1919, p. 14; Rose Wilder Lane, "America Enters Jerusalem," *The Ladies' Home Journal* xxxvi: 4, April, 1919, p. 62; *Husaber* [Hope Bringer], Cairo, June 14, 1918.

[30] USNA, RG 200, Carton 914, File *Commission to Palestine*, "Report of the American Red Cross Commission."

[31] *Miut'iwn* no. 63, May-June, 1918, p. 35.

[32] Ibid.

[33] USNA, RG 200, Carton 914, *Commission to Palestine*, "Report of the American Red Cross Commission." See also "The American Red Cross in the 'Land of the Philistines'," pp. 283-5.

[34] USNA, RG 200, Carton 914, *Commission to Palestine*, "Report of the American Red Cross Commission"; "The American Red Cross in the 'Land of the Philistines'," pp. 280, 328-9.

learned in the American mission schools. In the industrial work which we soon opened they showed themselves quite clever.[35]

Jaffa and Haifa

Sometime before December 1918 an Armenian volunteer in the Légion d'Orient encountered 220 Armenian refugees at Jaffa on the Mediterranean Sea. Fifty-eight refugees hailed from Konia; 49 from Afion Karahisar; 35 from Kayseri; 9 from Sivrihisar; 7 from Bilejik; 4 from Tekirdagh; and 9 officers and 49 soldiers from the Ottoman army. The legionnaire also met twenty-five other survivors on the road, and reported on the existence of an unknown number scattered in neighboring villages.[36]

At Haifa, a seaport town on the Mediterranean Sea to the northwest of Jerusalem, the British military authorities ran another refugee camp for the Armenians. In late April 1919 the camp housed about 1000 Armenian refugees, including 100-150 orphans.[37] Being "a transition camp, no industrial or educational work is conducted" there; the inmates would soon be relocated to the Port Saïd camp for eventual repatriation.[38] And indeed, the camp was vacated within less than a month, for on May 24 a fresh batch of 500 Armenian refugees arrived from Jerusalem and occupied the 100 tents in place. After dispatching "millions of lice" infesting the tents with all that was available to them, the new arrivals on May 26 received instructions from the British corporal in charge as to how to keep the camp in good order, including the sprinkling and sweeping of the grounds twice daily, burning garbage by the sea, getting rid of excrement, cutting stones for repairs, and so on. Those who failed to follow the rules or fulfill their obligations would be deprived of bread. Some of the refugees with means, seeking better living conditions, moved out of the camp and rented hotel rooms in the city.[39]

In addition to lice and water, two other problems troubled the camp population. The first was the issue of toilets, described by one refugee as follows:

> At one end of the station [camp] there were two sections—one for men and one for women—but they had no doors and no roofs. In each section, raised about half a meter from the ground and slightly separated from each other, they have placed sixteen double cages, with a pail in the middle of each double cage; that constitutes the station rest rooms.[40]

---

[35] "The American Red Cross in the 'Land of the Philistines'," p. 280.

[36] *Eritasard Hayastan* [Young Armenia], Providence, RI, November 30, 1918.

[37] CBLA, "Report of the Syrian Group: II. Haifa."

[38] Ibid.

[39] Dadrian, pp. 343-5.

[40] Ibid., p. 345.

The second annoyance emanated from a military penitentiary separated from the refugee camp by only a two-meter high wall. As this jail housed Turkish prisoners of war, they and the Armenians constantly traded derogatory barbs and threw stones at each other, often compelling the British police to reestablish order with whips.[41]

Such difficulties were short-lived, for hardly had the Armenians settled in the camp than they received the green light to return home. On June 1, 1919 the refugees staying in hotels left for Beirut by boat at their own expense, in some cases falling victim to accidents as well as predatory porters and sailors. After the departure of another group a week later under similar conditions, on June 12 the camp refugees boarded a French vessel free of charge and headed north to Beirut and Constantinople, wherefrom they would go their separate ways.[42]

Tiberias, Cana, and Nazareth

While on a visit to the district of Tiberias-Cana-Nazareth from April 28-30, 1919 during a fact-finding tour to the Holy Land concerning the refugee situation created by the war, American Church of the Brethren representatives found Armenian survivors living among the local population. A number of Armenian "orphans had been taken into the homes of Arabs and others, but the British Military authorities had made systematic search for all such and had transferred all that could be found to Haifa or other camps." Based on this fact, and after a discussion with Rev. W. M. Christie, a missionary of the United Free Church of Scotland seeking the resumption of their medical and educational programs in the area, the American visitors saw "no need of any orphanage work by the Near East Committee in the Tiberias-Nazareth district."[43]

Speaking of adult Armenian survivors, the visitors noted that some twenty-five refugees had been dispatched from Tiberias to Haifa in early April. Moreover, "during last winter [1918-1919] there were 55 Armenians in Safed, several miles north of Tiberias and a dozen in the latter place. Food for them all was provided by the British Army."[44]

Aqaba and Maan

An undetermined number of Armenian survivors were scattered in the Maan district of southern Transjordan, including the port of Aqaba on the

---

[41] Ibid., pp. 345-6.
[42] Ibid., pp. 346-9.
[43] CBLA, "Report of the Syrian Group: III. Tiberias, Cana, and Nazareth."
[44] Ibid.

Red Sea, where a certain Hovhannes Gelejian managed refugee affairs on behalf of the AGBU. Armenians trekked into Aqaba from as far north as Jabal Druze and Damascus, prompting the AGBU to send pecuniary assistance to Aqaba and to redistribute part of the food and clothing earmarked for Tafileh among the new arrivals.[45]

Besides its concern for the well-being and eventual arrangements for these refugees, the AGBU contemplated saving additional thousands of survivors by transferring them from Turkey, and especially Syria and Jabal Druze, to Aqaba, where their management and/or redistribution to other important gathering centers would be more practicable.[46] Accordingly, the AGBU sent a three-member delegation to Aqaba with the purpose of constituting an expeditionary team that would execute the plan. Amir Abdallah, one of Sherif Hussein's sons and the ruler of Transjordan, supported the project fully, and therefore provided camels, Druze garb, and arms to the team, which consisted of five members including Levon Yotnaghberian, their leader. Amir Abdallah also advised the team to meet first with his brother, Amir Faisal, at his encampment of Abu Lisan some 120 kilometers north of Aqaba. After referring to the suffering of the Armenian people and the oneness of the Arab and Armenian causes against the common enemy—the Turks—Amir Faisal too promised full cooperation. Thus, armed with moral and logistical support, the Armenian expeditionary team joined a thirteen-member Arab delegation with a mission of its own and left for Jabal Druze on August 21, 1918, arriving there on the 30th.[47]

Armenian remnants in Mghayir, a village on the periphery of Jabal Druze, and its vicinity greeted the Armenian expeditionary team exuberantly. On the following day, August 31, a similar scene prevailed at the village of Hanz, where throngs of survivors carrying children on their shoulders stood in formation along the village entrance to welcome their compatriots. The Armenian team met forthwith with the Druze leadership, showed them Amir Faisal's letter of reference, and distributed copies of the same to other sheikhs in Anz, Kafur, Ersas, and Ghrayya. As news of the expeditionary team's arrival spread in the region, numerous Armenians, among them

---

[45] *Miut'iwn* no. 61, January-February, 1918, p. 5, no. 63, May-June, 1918, p. 35. See also Liparit Arshakian, *Anapati Hushagir (Levon Yotneghbayriani Keank'ĕ ev Gordzuneut'iwnĕ)* [Desert Memoir: The Life and Activity of Levon Yotneghbayrian], Los Angeles, Color Depot Printing, 2003, p. 66. For a different version of this memoir, in English, see Levon Parian and Ishkhan Jinbashian (eds.), *Crows of the Desert: The Memoirs of Levon Yotnakhparian*, translated from the Armenian by Victoria Parian, Tujunga, CA, Parian Photographic Design, 2012.

[46] Arshakian, p. 66-67.

[47] Ibid., pp. 76-86.

intellectuals, doctors, pharmacists, businessmen, and artisans, moved to Hanz, often sleeping outdoors due to the lack of adequate shelters. Although rented camels awaited the transport of these refugees to Aqaba, instructions came from both Amir Faisal and a French captain asking the Armenians not to leave until further notice. The expeditionary team, however, decided to dispatch Esayi Grshikian, one of its members, to the village of Azrak to try to send at least the Armenians gathered there to Aqaba. Amir Faisal, who happened to be in Azrak, explained to Grshikian that the road to Aqaba had been closed and that Daraa, the important center of the Hauran-Jabal Druze region, would be occupied shortly. In the case of that eventuality, the Armenians in Jabal Druze would be transferred, via Daraa, to either Jerusalem or Egypt. Accordingly, Grshikian made a detour back to Hanz, taking with him the Armenians of Azrak.[48]

As soon as Daraa was captured, the Armenians from Jabal Druze took shelter in the town's half-ruined and dilapidated buildings in October 1918. Despite the utmost efforts by Armenian doctors and other helpers to alleviate sickness, hunger, and abject misery among the refugees, the long wait at Daraa worsened the situation, thereby compelling the expeditionary team to seek help from Damascus. Although the Armenian religious leadership in the Syrian capital failed to lend any assistance due to their empty coffers and the vast needs of the Armenian survivors at hand, the British and French officers in charge provided funds received from the AGBU of Egypt for the purchase of foodstuffs earmarked for Daraa. Finally, on June 25, 1919 Amir Faisal issued an order for trains to transport Armenian refugees from the Hauran region to Daraa and Damascus free of charge. This process lasted two months, and about 4000 Armenians were relocated to the refugee camp at Qadem on the outskirts of Damascus. Amir Faisal issued a similar order at a later date for the transfer of Armenian survivors from the Maan desert to Damascus.[49]

Jerusalem

The Allies captured Jerusalem on December 9, 1917. A month later, in early January 1918, the AGBU sent an important delegation to the Holy City to put in place an operational structure that would deal with the myriad refugee needs in Palestine and Transjordan.[50] Accordingly, conjointly with the

---

[48] Ibid., pp. 87-93.

[49] Ibid., pp. 102-29.

[50] Raymond H. Kévorkian and Vahé Tachjian (eds.), *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History, Vol. I, 1906-1940*, translated from the French by G. M. Goshgarian, Cairo, Paris, New York, AGBU Central Board of Directors, 2006, pp. 50-1.

Armenian Patriarchate, then managed by Bishop Giut Mkhitarian, the following bodies were formed: Administrative Body, to act as liaison with the local authorities; Catering Body, to distribute food, clothing and bedding; Health Body, to tackle medical issues; Discipline Body, to maintain law and order and resolve disputes among the refugees.[51] But the AGBU and the Patriarchate were not alone in facing the enormous challenge at hand.

Rev. Stephen Trowbridge of the ARC, in a report covering "Five Months of War Relief in Palestine" preceding July 1, 1919, referred to "648 Armenian refugees, chiefly from Adana...[whom] we found in the Armenian monastery of St. James" in Jerusalem.[52] Speaking of their occupational background, Trowbridge detailed:

> These Armenian refugees were not from the laboring and farming classes. They were the families of teachers, doctors, druggists, merchants, bank clerks, insurance agents, priests, engineers, salesmen, goldsmiths, shoemakers, tailers [sic], masons and barbers. In most cases the fathers and husbands had been drafted into the Turkish army, exiled to Mesopotamia or killed.[53]

The number of Armenian refugees in the St. James convent reached 1100 as a result of new arrivals.[54] But while the convent, famed as a centuries-old pilgrimage destination, was a natural attraction for the incoming survivors, it was not the only place in Jerusalem that accommodated the homeless. The *Surb Prkich* (Holy Savior) abbey outside the city walls—but not far from St. James—constituted an alternative, albeit with some "damp rooms..., where there is neither light nor heat." Another, four-building compound at Bokharleya on the outskirts of the Jewish Quarter had received thousands of refugees of all nationalities even before the armistice. On April 22, 1919 "there were about 90 Armenians in the Compound...some of whom had been there since Dec. 1818 [1918]."[55] Various other sites including David's Tower, schools, barracks, apartments, and the old Turkish prison exhausted the catalog of housing dedicated to refugees.[56] Given the constant ebb and flow of Armenian refugees in and out of these shelters as well as Jerusalem itself, it is

---

[51] *Husaber*, April 17, 1918, May 15, 1918.

[52] USNA, RG 200, Carton 914, File *Commission to Palestine*, Stephen Trowbridge, "Five Months of War Relief in Palestine," July 1, 1918.

[53] Ibid.

[54] Ibid., File *WWI Relief and Employment Bureau*, "Report of the Committee on Relief and Employment (Women's Dept.)," December 31, 1918.

[55] CBLA, "Report of the Syrian Group: I. Jerusalem." See also Dadrian, pp. 300, 332; *Husaber*, April 17, 1918.

[56] Lane, "America Enters Jerusalem," p. 8.

difficult to provide an accurate count of Armenian survivors in the Holy City during the period under study.

The ARC tackled the sanitization of the refugees and their living quarters expeditiously. At Bukharleya, "complete disinfection and bathing facilities were installed." Moreover, since the refugees "were as usual full of vermin...[,] every man, woman and child...received a good bath, a set of fresh clothes while their old garments were sterilized." As for the Armenians at the St. James convent, beginning November 1918 they "were provided with baths as well as clothes and blankets." "The A.R.C. paid for the baths and the Convent furnished the soap. The number thus cared for was about 1100."[57]

The British military authorities provided most of the food. They distributed "a ration of bread and rice or bread and kaffir corn for all the refugees." The ARC supplied all additional nutrition. This included oranges to each person, tinned milk to mothers with babies, and milk and rice or soup to the elderly, ill or convalescent. "The portions of soup given in the Christian Quarter averaged a trifle under 2000 portions daily."[58]

In order to prevent idleness and pauperization, the ARC sought to open industries for the refugees. Two difficulties hampered desired progress and/or results. First, there existed a large number of people who "were so run down from malnutrition and the effects of typhus and other illnesses that they were not in physical condition to do any manual work." Second, with limited personnel and railway transport for raw materials (mainly from Egypt and England), it was impossible to "create industries fast enough" to satisfy the pressing demands.[59] As a result, in the spring of 1918 less than 10 percent of the 11,000 unemployed (including refugees) in Jerusalem were on the ARC payroll.[60] Even so, "as rapidly as we could secure supplies of flannelette, cotton goods and thread,—wrote Rev. Trowbridge—we directed the Armenian women as well as the unemployed Syrians to the sewing headquarters" at St. Mary's school, where the weekly output varied between 1600 and 2000 garments, benefiting some 10,000 refugees.[61] Armenian community volunteers, like others in Jerusalem at large, gathered "accurate information" about the needs of their refugees in order to check "fraud and duplication" regarding any handouts by relief agencies such as the ARC.[62] Although fortunate enough to have a job, the sewers in the ARC workshop

---

[57] USNA, RG 200, Carton 914, File *WWI Relief and Employment Bureau*, "Report of the Committee on Relief and Employment (Women's Dept.)," December 31, 1918.

[58] Ibid., File *Commission to Palestine*, Trowbridge, "Five Months."

[59] Ibid.

[60] Ibid.

[61] Ibid.

[62] Ibid.

received a pittance of 20 cents a day (or 25 cents if they could bring their own sewing machines), which "was barely sufficient to purchase two small loaves of bread." However, "families had been reduced to such desperate straits that even those belonging to the middle class learned what it meant to suffer from hunger and malnutrition."[63]

As the demand for garments increased, in the first week of July 1918 the ARC augmented its industrial facilities by securing the St. John's Hotel with its forty rooms near the Holy Sepulcher church in the center of Old Jerusalem. The new acquisition "was designated as Workroom No. 1... Several native looms were purchased in the City and other new ones were made until eight were being operated by Armenian refugees living in the City.... Among the refugees from Asia Minor were a few women able to do skilled embroidery work."[64]

Armenian refugee life in Jerusalem was not limited to seeking shelter, food and employment. The search for lost relatives and acquaintances constituted another endeavor. Wrote an eyewitness: "...Every day there are new incidents of 'rediscovery.' Countrymen, friends, members of the same family, who were separated under dire circumstances, with a bit of luck meet each other, and cries of joy and laughter fill the air."[65] Similarly, visits to biblical sites to satisfy curiosity and to mourn the loss of loved ones were commonplace. As Rev. Trowbridge noted,

> It was a touching sight to see the groups of Armenians, who had suffered the loss of all things, visiting the Hill of Calvary, the Holy Sepulchre and Gethsemane. Their hearts were full of grief for the loved ones they had lost and it comforted them to be reminded of how completely the Savior understood their grief and how He strengthened the hearts of His disciples in those last conversations before the crucifixion.[66]

The refugees also found occasions to celebrate freedom and life in general. On December 9, 1918, for example, the entire Armenian population of Jerusalem, refugees and natives alike, paid the Allied representatives in town a visit "to congratulate and express our gratitude" to them on the first anniversary of the capture of Jerusalem. As the bells of St. James tolled, the large procession, led by bearers of the British and Armenian flags, some twenty clergymen, and an orchestra, first marched to the city hall, where the

---

[63] Ibid.

[64] Ibid., "Report of the American Red Cross Commission to Palestine for the Year 1918," December 31, 1918.

[65] Dadrian, p. 294.

[66] USNA, RG 200, Carton 914, File *Commission to Palestine*, Trowbridge, "Five Months."

commandant, Ronald Storrs, "delivered a speech evoking the Armenian heroes [in the Légion d'Orient] who had worked miracles in [the battle of] Arara [Palestine, on September 19, 1918]..." He likewise "assured us that the allied nations, particularly England, will never forget our service, and will always protect us. Then he spoke encouragingly to us about our reborn homeland, and expressed his heartfelt wish that our suffering was over for good." After similar warm receptions and displays of solidarity at the Italian and American legations, the crowd arrived at the French headquarters. There François-Georges Picot glorified Armenia and the Armenian flag, asking his visitors to sing the Armenian national anthem after a rendition of the *Marseillaise*. The Armenians continued their celebration in the courtyard of St. James through the night by lighting a bonfire, singing, dancing, and letting off fireworks.[67] In the same vein, in a carnival on March 2, 1919, the survivors indulged themselves in all sorts of merriments, described by an eyewitness as follows: "Smiles and folly, dancing and music are everywhere. The Armenian refugees go around wearing masks and amusing each other...," adding, "I hear Armenian songs being played on gramophones."[68]

Besides refugees occupied with existential and other matters, there were about 200 Armenian orphans in Jerusalem who lived in underground, windowless rooms beside stinking sewer pipes at a neighborhood called Sechan.[69] Because these children required immediate attention, the AGBU of Egypt, with British approval, sent Victoria Arsharuni, a respected Armenian woman involved in charitable endeavors, to establish and manage an orphanage in the Holy City. Upon her arrival, Arsharuni made an urgent appeal through the press to raise funds for her project. As a result, contributions came from various corners. For example, the Armenian Women's Association of Manchester, England, sent £140; two individuals and a married couple from Khartoum, the Sudan, "adopted" three orphans by assuming the cost of their care; and a prominent Armenian from Egypt by the name of Janik Chaker pledged to "adopt" two additional children in the orphanage by contributing 24 Egyptian pounds annually.[70] But since the British were opposed to having an Armenian orphanage in Jerusalem on a permanent basis due to political considerations, the AGBU decided to relocate

[67] Dadrian, pp. 296-9.
[68] Ibid., p. 327.
[69] *Miut'iwn* no. 61, January-February, 1918, p. 25.
[70] Ibid. For other orphan sponsors, see idem, no. 63, May-June, 1918, p. 36.

the orphanage to Port Saïd, where more advantageous conditions existed.[71] The orphans arrived at their new quarters on September 2, 1918.[72]

THE RECLAMATION OF CAPTIVES

As Palestine and Transjordan gradually came under British and Arab control beginning in mid-1917, the AGBU realized the urgency of reclaiming Armenians held among Bedouin Arabs. It accordingly began to gather information on captives and captors alike, prepared lists, and furnished them to the British intelligence services, requesting their assistance.[73] Hovhannes Gelejian was the AGBU's commissioner in charge of rescuing Armenians in southern Transjordan.[74] The Arab leadership at the highest level proved very supportive of the good treatment of Armenians in areas under its control, which ultimately facilitated the rescue of captives despite some impediments. In this vein, Sherif Hussein on April 30, 1918 wrote from Mecca to Amir Faisal and Amir Abd al-Aziz al-Jarba charging them with the following:

> It is our wish that you inquire about all those who have stayed behind in your areas and among your tribes from the community of Armenian Jacobites [Apostolic], and help them in all their needs, and protect them like you protect yourselves, your properties and children, and that you facilitate all they need in their stay, because they have taken refuge among Muslims and for them the Prophet...has said.- "Whoever harms those who have taken refuge among Muslims in the smallest way, I will be his enemy on the day of judgment." And this is the most important task that you are given, and we expect your utmost effort in this regard. And God will take care of us and you to accomplish this...[75]

Married women, widows, and young women constituted the bulk of Armenians in bondage. Their liberation, however, met with resistance, because their captors considered them as personal property or valued merchandise in the lucrative slave trade from Arabia to North Africa.[76] For instance, although Sherif Hussein had apparently issued a proclamation (in

---

[71] Ibid., no. 64, July-August, 1918, p. 57; Kévorkian and Tachjian, pp. 51-3.

[72] M. Salbi, ed., *Aleakner ev Khleakner. Hay Vranak'aghak'in Taregirk'ě* [Little Waves and Wrecks: The Yearbook of the Armenian Tent City], Alexandria, Egypt, A. Gasparian Press, 1920, pp. 257, 203-13.

[73] Kévorkian and Tachjian, p. 54.

[74] Arshakian, pp. 66-7.

[75] For a print of the original letter in Arabic see Sisak Hakob Varzhapetian, *Hayerě Libanani mej. Hanragitaran Linananahay Gaghut'i, Vol. II, 1920-1980 Shrjan* [The Armenians in Lebanon: Encyclopedia of the Lebanese Armenian Community, vol. II, 1920-1980 Period], Beirut, Sevan Publishing House, 1981, p. 5.

[76] Kévorkian and Tachjian, pp. 54-55.

addition to the above letter) for the release of Armenians, Zeki Bey, the military governor of Karak and a Turk, withheld it for two months, until he was replaced by an Arab civil governor by the name of Rauf Bey. It is true that the new governor expressed readiness to resort to force in order to deliver Armenians; nevertheless, his entourage, still under Zeki Bey's influence, employed intrigues to abort the rescue efforts. A case in point: Tahez Bey, chief of the accounting office, after releasing an Armenian girl that he had kept for himself, abducted her once again en route to Jerusalem with the full knowledge of the chief of gendarmerie, Abdul Kazek, and another officer named Abdul Jaber. These and other functionaries were assisted by members of the Abid, Aghawat and Ghorami tribes, who were hostile to the Armenians and had participated in atrocities and abductions during the war. Although Rauf Bey imposed monetary sanctions, especially on the Abids and the Aghawats, they averted punishment with the assistance of other notables.[77]

Local governors who failed to cooperate or demonstrate concrete action in the release of Armenians were held accountable and received reprimands. For example, the deputy chief justice of Maan, speaking on behalf of the provincial governor, on January 14, 1919 sent the following instructions to the governor of Karak:

> It has reached the high ear of the monarchy [of Sherif Hussein] from the commissioner [in charge] of collecting the Armenians in your area [that] you [are] not helping him to collect the Armenians scattered in the Aqaba county. Immediately on receipt of this letter you will contact the commissioner and tell him the location where the Armenians are and hand over to him all the widows and wives and servants in a prompt manner and give him all help according to the royal will. Contrary or delayed action puts responsibility on you. You will get receipts for those handed over and inform us in a letter immediately to facilitate all paper work for all, regardless of religion, and bring it to public attention.[78]

---

[77] France, Archives Centrales de la Marine, Service Historique, Vincennes, SS: Q 87, Service de renseignement, "Rapport de M. Ar. Mindikian, Arménien, Jerusalem," January 19, 1919.

[78] Armenian National Delegation Archives, Paris and New York, microfilm roll no. C-11, copy, in Arabic, of the order coming from the deputy chief justice in the name of the Maan governor, January 14, 1919. For the recovery of a particular Armenian female by Hovhannes Gelejian, see idem, copy of Arabic letter by the governor of Aqaba to "Honorable Armenian Association," i.e., AGBU, by the verbal order of the Monarchy (of Sherif Hussein), January 20 (or 21), 1919.

As information reached the Armenian Refugees Lord Mayor's Fund in London "that large numbers of Armenian refugees are being found in Palestine, and that there are likely to be as many as 30,000 of these to be provided for shortly,"[79] the Foreign Office asked General Gilbert Clayton, chief political officer affiliated with the British army in Egypt, whether arrangements could "be made for the systematic rescue of these refugees?"[80] Gen. Clayton responded on May 6, 1918: "We have rescued 565 men and (?9) [sic] 58 women and children from the country east of the Jordan and as a result of [Amir] Feisal occupying Tafileh 35 men and 12 women and children have come into Jerusalem." He further added: "Every effort is made to rescue Armenians when possible. There are a considerable number in Kerak area but this is not yet under Feisal['s] control."[81]

Amir Faisal drew praise for his overall efforts. The British Friends of Armenia Society on May 10, 1918 begged "to congratulate the noble Emir Feisal on his splendid rescue of suffering Armenians."[82] On the same day, the Lord Mayor of London, on behalf of the Council of the Armenian Refugees Lord Mayor's Fund, conveyed to the Amir "the deepest thanks of British subscribers for the gallant rescue of the suffering Armenians by your victorious troops."[83] At the same time, Boghos Nubar wrote "To the noble born Emir Feisal":

> We have just learned of the rescue of our unfortunate fellow countrymen through the efforts of your gallant troops in Southern Syria. May God bless and prosper the progress of your arms. This chivalrous act of the noble Moslems who fight under your banners adds fresh lustre to the annals of the Arab race. Every Armenian throughout the World is to-day an ally of the Arab movement: the praises of your clemency and the justice of your cause shall be known wherever we can make our voices heard.[84]

After acknowledging "Arab assistance in rescue of about 1600 Armenians East of Jordan," the Foreign Office also thought "it would be very useful if American Committee for Armenian & Syrian relief...sent similar telegram. This does not include Armenian pol. societies who will be approached by

---

[79] Britain, Public Record Office, Foreign Office (FO) 371/77635/7908/W44, Aneurin Williams to Mark Sykes, April 25, 1918.

[80] Ibid., FO to Gen. Clayton, May 1, 1918.

[81] Ibid., FO 371/80564/7908/W44, Gen. Clayton telegram, May 6, 1918.

[82] Ibid., FO 371/80564/7908/W44, Friends of Armenia to Gen. Clayton for Amir Faisal through the FO, May 10, 1918.

[83] Ibid., Lord Mayor of London to Gen. Clayton for Amir Faisal through the FO, May 10, 1918.

[84] Ibid., Nubar Pasha to Gen. Clayton for Amir Faisal through the FO, May 10, 1918.

Boghos Nubar."[85] A handwritten note added: "...All messages should be published in press. Numbers [of the rescued] should be suppressed."[86]

Sherif Hussein appreciated the gestures made by the Foreign Secretary, Boghos Nubar, and the Lord Mayor of London:

> Your kind message[s] to [my son Amir] Feisal of which I have heard is a proof of good will and affection. We pray God... Feisal in assisting the oppressed has only performed one of the first duties of our religion and the Arabs' faith. I say with confidence and pride that the Armenian race and other races in similar plight are regarded by us as partners in our fortunes in weal and woe. We ask God before everything to give us strength to enable us to do them helpful service by which to prove to the world the true feelings of Islam whose watch-word is freedom...[87]

Seizing on the views stated in the above cable, a certain MS (Mark Sykes?) commented:

> This is something of a landmark. King of Hedjas stands for pure primitive Islam of early days, and has in his reply given expression to a remarkable reversion to the Arab interpretation of life & religion. This cannot be too widely known, Syrian Christians are still suspicious that the Arabs are at heart Turks. Great play should be made with this in U.S.
> (private & not for publication, but for guidance in any conversation).[88]

Boghos Nubar on his part thanked Sherif Hussein for associating the Armenian cause with that of the Arabs, and for fighting for the oppressed and the triumph of justice and liberty. The Armenian people would never forget this.[89] And the Sherif responded: "What we have done and will do for Armenians is only bounden duty for [the] sake of humanity."[90]

PORT SAÏD AND REPATRIATION

The overwhelming majority of Armenian survivors in the Holy Land did not settle down but instead repatriated, via three routes: overland by way of Damascus; by sea from Haifa (northbound, as well as southbound to Port Saïd); and through Port Saïd. While the picture pieced together above hints at the initial phase of the homebound movement from the first two departure points, the place of Port Saïd in the history of survivors from the Holy Land

---

[85] Ibid., FO to Lord Reading, May 10, 1918.
[86] Ibid., FO 371/90426/7908/W44, FO minute, [date unknown].
[87] Ibid., King of Hedjaz telegram to Foreign Secretary, Boghos Nubar, and Lord Mayor of London, through Sir. R. Wingate in Cairo, May 21, 1918.
[88] Ibid., MS minute, [date unknown].
[89] Ibid., FO 371/98302/7908/W44, Boghos Nubar to King of Hedjaz, May 29, 1918.
[90] Ibid., King of Hedjaz to Boghos Nubar through R. Wingate, June 13, 1918.

warrants particular attention, for two reasons. First, the refugees relocated to Port Saïd stayed there for a year before being sent off to their homes. Second, precise and detailed statistics are available for a fuller understanding of the refugees' background in terms of numbers, names, families, gender, age, and places of origin.

From September 1915 a refugee camp existed near Port Saïd to shelter Armenians from Musa Dagh who, after having resisted the genocide successfully that summer, had been rescued by the French Mediterranean navy in a fortunate twist of events and taken to Egypt for safety.[91] The camp had now to be expanded in order to deal with the influx of new refugees from the Holy Land and elsewhere. Twenty-three natives of Chomakhlu, Kesaria/Kayseri province, arrived in the camp by way of Aqaba as early as August 22, 1917. The majority of refugees, however, came during the spring and summer of 1918, with small numbers trekking in periodically through the rest of the year. Exceptionally, 877 refugees made their way into the camp from Haifa as late as May 19, 1919. In addition, a caravan of 589 widows and orphans from Baghdad entered the "tent city" on December 18, 1918, as did thirty-eight then about forty youths in March and July 1919, respectively, after a long journey initiated at Vladivostok.[92]

In June 1919 the camp population numbered a total of 8144 refugees, 3404 of whom originated from Musa Dagh. The balance of 4740 refugees hailed from the following regions: Aleppo, 2027 refugees; Adana, 1796; Sivas, 274; Angora, 203; Konya, 105; Bursa, 65; Erzerum, 59; Izmit, 52; Edirne, 49; Diarbekir, 48; Kharpert, 31; Bitlis, 11; Dardanelles, 7; Izmir, 5; miscellaneous, 8.[93] Two conclusions can be drawn from these figures. First, the overwhelming majority of non-Musa Daghians in the camp (3823 persons or 81 percent) was native to the Adana and Aleppo regions, that is, Cilicia and northwestern Syria, buttressing the generally-held view that during the genocide the Armenians from Cilicia suffered less overall along the deportation routes because of the relative proximity of their residential areas to the dumping grounds and concentration camps spanning Syria and the Holy Land. Second, the remaining refugees, together with the Aleppo and Adana groups, testified to the comprehensive nature of the genocide by virtue of representing a broad geographical range in Anatolia extending from north

---

[91] For the Port Saïd refugee camp, see Muhammad Rifaat al-Imam, *Al-Arman fi Misr 1897-1961* [The Armenians in Egypt 1897-1961], Cairo, AGBU Satenik Chakr Fund, 2002, pp. 147-79.

[92] Grigor G. Gutulian, "Husher u Pusher Burgeru Ashkharhen" [Memories and Thorns from the Land of the Pyramids], *Aleakner ev khleakner*, pp. 198-9.

[93] Ibid., pp. 199-202.

to south and from east to west. As for gender and age group, of the total 4740 refugees, 1902 (40.1 percent) were female adults, 1736 (36.6 percent) were male adults, 583 (12.3 percent) were boys under twelve, and 519 (11percent) were girls under twelve, totaling 3638 adults and 1102 children.[94] Not much can be derived from these figures statistically except to say that adults preponderated over children by a ratio of more than three to one.

After years of suffering, the impatient survivors at the Port Saïd refugee camp, whether from Musa Dagh, Cilicia or elsewhere, were given permission to return home. By and large free of charge, the repatriation took place from July to November 1919, mainly aboard French navy vessels. On November 12 the camp began to be dismantled, on November 21 the orphanage was relocated to Mersin, and on November 23 the last batch of 180 refugees set sail for Beirut.[95] The Port Saïd camp was thus relegated to history. As for the homebound survivors, déjà vu tragic events awaiting them would once again disperse them to alien lands, including Palestine and Transjordan. A new chapter of life in the diaspora would thus commence, this time taking on a permanent nature.

Ցեղասպանութեան Վերապրողներ Պաղեստինի եւ Անդրյորդանանի Մէջ (Ամփոփում)

Վահրամ Շեմմասեան
vahram.shemmassian@csun.edu

Ուսումնասիրութիւնը կ'ամփոփէ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վերջին հանգրուանին արաբական արեւելքի մէջ տեղի ունեցած զինուորական զարգացումներուն լոյսին տակ հայ աքսորեալներու ազատագրումին գործընթացը: Կ'անդրադառնայ Հալէպէն Դամասկոս եւ դէպի հարաւ՝ արդի Յորդանանի ու Պաղեստին-Իսրայէլի տարածք (Տարաա, Ժեպէլ Տրուզ, Սալթ, Երիքով, Թաֆիլէ, Ուատի Սարար, Թիպերիա, Աքապա, Մաան, Երուսաղէմ...) քշուած հայ գաղթականութեան օրհասական վիճակին, անոնց գոյապայքարին, հուսկ զինադադարին՝ անոնց տասանորդուած մնացորդացին վերադարձին Կիլիկիա: Ձեկոյցը կը մանրամասնէ նաեւ գերեվարեալ հայ զինուորներու, առեւանգեալ հայ կիներու եւ որբուկներու փրկութեան աշխատանքները, Փոր Սայիտի գաղթավայրին հաստատումը, հայ բարեսիրական կազմակերպութեանց դերը եւ գործակցութիւնը բրիտանական իշխանութեանց հետ փրկարար այս աշխատանքին համար:

---

[94] Ibid.

[95] Vahram L. Shemmassian, "The Repatriation of Armenian Refugees from the Arab Middle East, 1918-1920," in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (eds.), *Armenian Cilicia*, Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, Inc., 2008, pp. 444-6. For the relocation of the Port Saïd orphanage to Mersin, consult *Miut'iwn*, no. 72, November-December, 1919, p. 80.

هجرة وتوطين الأرمن في الأردن بين العامين 1928 و1954: الأطر القانونية والدستورية لمنح الجنسية الأردنية

كيفورك مصرليان
kmsrlian@yahoo.com

ترجع بداية تواجد الأرمن في الأردن في القرن العشرين إلى ما قبل تأسيس إمارة شرقي الأردن في العام 1921. وقد حصلت أكبر الهجرات الأرمنية إلى مناطق شرق وغرب نهر الأردن (والتي كانت تعرف بإسم جنوب سوريا وفلسطين) أثناء سنين الحرب العالمية الأولى ونتيجة لمذابح الإبادة العرقية والتهجير القسري التي نفذتها الدولة العثمانية بحق الشعب الأرمني بدءا من العام 1915.

وقد إستمرت هجرة الأرمن إلى الأردن إلى ما بعد تأسيس الجمهورية التركية على يدي مصطفى كمال أتاتورك. ولم تتوقف هجرة الأرمن الى الأردن أبدا مع أن وتيرتها كانت قد خفت بعد العام 1923 ولكنها عادت ونشطت بعد خسارة العرب في الحرب العربية-الإسرائيلية الأولى في العام 1948 وهجرة قسم كبير من سكان فلسطين ومن ضمنهم الكثير من الأرمن إلى الضفة الشرقية من نهر الأردن والتي عرفت رسميا بإسم المملكة الأردنية الهاشمية، حيث بلغت أعداد الأرمن القاطنين في الأردن ذروتها بعد العام 1948 وفي العام 1967. وبعد الحرب العربية-الإسرائيلية الثانية وخسارة العرب للضفة الغربية وقطاع غزة ومرتفعات الجولان، هاجر العديد من سكان الضفة الغربية وقطاع غزة الى الأردن ودول الجوار العربي.

وكان من ضمن من هاجروا حينها إلى الأردن بعض العائلات والأفراد الأرمن. وتوالت حركة الأرمن بين الضفة الغربية والمملكة الأردنية الهاشمية إلى سنوات متأخرة من القرن العشرين. وحقيقة الأمر بأن هذه الحركة، وإن خفت وتيرتها بشكل ملحوظ، إلا أنها لم تتوقف وذلك نتيجة لطبيعة العلاقات الأسرية والإجتماعية بين الأرمن على ضفتي نهر الأردن. ونتيجة للحرب في العراق والتي إندلعت في العام 2003، فقد لجأ المئات من المسيحيين والأرمن العراقيين الى الأردن ومنهم من هاجر منها الى دول الغرب ومنهم ما زال يقيم في الأردن إلى الوقت الحاضر. كما أن الحرب في سوريا والتي بدأت تدريجيا في العام 2011 قد ساهمت في زيادة أعداد الجالية الأرمنية في الأردن ولو بشكل مؤقت.

إن أعداد الأرمن العراقيين والسوريين المقيمين في الأردن والحاصلين على الجنسية الأردنية محصور بشكل عام في الفتيات الأرمنيات اللواتي تزوجن من أشخاص أردنيين حيث يتيح قانون الجنسية الأردني الساري المفعول لهؤلاء النسوة الحصول على الجنسية الأردنية بعد إنقضاء ثلاث سنوات من زواجهن كونهن من مواطنات لدول عربية كما سيتم شرحه أدناه.

معاهدة لوزان: اولى الخطوات باتجاه سن قوانين الجنسية الاردنية

ولتطبيع وضع المهاجرين الى الأردن والمقيمين فيه منذ بداية تأسيسه، دأب المشرعون في الحكومات الأردنية المتعاقبة على وضع القوانين والأنظمة التي تقنن

لتواجد هؤلاء المهاجرين والمقيمين. وكان أول قانون جنسية أردني قد أقر في العام 1928 وكان مبني على بعض بنود معاهدة لوزان كما سيتم شرحه بالتفصيل تاليا.

وقعت معاهدة لوزان[1] في مدينة لوزان في سويسرا بين الإمبراطورية العثمانية من جهة ومجموعة دول الحلفاء التي كانت تضم الإمبراطورية البريطانية، فرنسا، مملكة إيطاليا، إمبراطورية اليابان، مملكة اليونان ومملكة رومانيا ودولة الصرب والكروات والسلوفينيين من جهة أخرى في عام 24\7\1923.

أنهت هذه المعاهدة حالة الحرب التي كانت قائمة منذ العام 1914 والتي عرفت فيما بعد بالحرب العظمى، او الحرب العالمية الاولى، بين الإمبراطورية العثمانية ومجموعة دول الحلفاء. ودخلت المعاهدة الى حيز التنفيذ في 6\8\1924 بعد أن تم تصديقها من كل الدول الموقعة عليها.

ومن ضمن بنود المعاهدة العديدة، شملت تلك االمعاهدة على المواد أرقام 30 الى 33 والتي نظمت موضوع المواطنة والجنسية للشعوب التي كانت تقطن المناطق الخاضعة لسيطرة الإمبراطورية العثمانية في الشرق قبل نشوء الحرب العالمية الأولى، حيث شكلت هذه المواد المستند الرئيسي لقوانين الجنسية التي أقرتها حكومات الدول الجديدة التي نشأت بعد نهاية الحرب العالمية الآولى وإنهيار الإمبراطورية العثمانية ومن ضمن هذه الدول إمارة شرقي الأردن موضوع هذه الدراسة. كما نظمت هذه المعاهدة آلية الهجرات المتبادلة لبعض العرقيات كاليونانيين والأتراك بين الدول التي وقعت على هذه المعاهدة.

تنص المادة 30 من معاهدة لوزان على أن الرعايا العثمانيين الذين كانوا يقيمون عادة في المناطق التي إنفصلت عن تركيا بموجب هذه المعاهدة سيصبحون بحكم الحال مواطنين في تلك الدول التي إنتقلت إليها ملكية تلك المناطق وحسب الشروط التي تفرضها تلك الدول بموجب القوانين المحلية.

وتنص المادة 31 على أنه يحق لجميع الأشخاص البالغين الثامنة عشر من العمر والفاقدين لجنسيتهم العثمانية والحاصلين بحكم الحال على جنسيات أخرى بموجب المادة 30، يحق لهم إختيار الجنسية التركية وذلك خلال سنتين من بدء نفاذ هذه الإتفاقية.

وتنص المادة 32 أنه يحق لجميع الأشخاص البالغين الثامنة عشر من العمر والمقيمين عادة في المناطق المقتطعة من تركيا بموجب هذه الإتفاقية ويختلفون في العرق عن معظم سكان تلك المناطق، أن يختاروا جنسية أي من الدول التي معظم سكانها من نفس العرق وحسب إختيار هؤلاء الأشخاص شريطة موافقة تلك الدولة وذلك خلال سنتين من تاريخ نفاذ هذه الإتفاقية أي إعتبارا من 6\8\1924.

وتنص المادة 33 على أن الأشخاص الذين مارسوا حقوقهم التي نصت عليها المواد 31 و 32 أن ينقلوا مقر سكناهم الى الدولة التي إختاروا جنسيتها وذلك خلال الإثنتي عشر شهرا القادمة. ويحق لهم المحافظة على أموالهم غير المنقولة في البلد الذي كانوا يقيمون فيه قبل ممارستهم لحقوقهم حسب المواد المذكورة. ويستطيعون حمل كل ما

[1] ارشيف وثائق الحرب العالمية الاولى – معاهدات واتفاقيات.

يريدونه من الأموال المنقولة والمقتنيات مهما بلغت كمياتها وانواعها وتكون تلك المقتنيات معفاة من رسوم الإستيراد أو التصدير.

إمارة شرقي الأردن

تأسست إمارة شرقي الأردن في العام 1921 ووقعت رسميا تحت الإنتداب البريطاني في العام 1923. ومنذ تأسيسها، دأب المشرعون في الإمارة على وضع التشريعات التي تنظم حياة الناس وتمهد الى إنشاء دولة ذات قوانين وأنظمة تتناسب مع المعاهدات الدولية والقانون الدولي. ففي نيسان من العام 1928 دخل "القانون الأساسي لشرقي الأردن[2]" الى حيز التنفيذ بعد موافقة الأمير عبد الله بن الحسين عليه في 16\4\1928 ووضع هذا القانون، الذي كان بمثابة دستور الدول، الخطوط العريضة لبقية القوانين والإنظمة التي كانت ستصدر لاحقا.

ومن الأمور التي نظمها هذا القانون ووضع الإطار العام لها، الأمور الخاصة بالمواطنة والجنسية حيث حرص المشرعون على أن تحفظ اي قوانين تصدر بعد إقرار القانون الأساسي، حقوق المواطنين كافة وبدون تمييز. فقد نصت المادة الرابعة من الفصل الأول - حقوق الشعب - من هذا القانون بان "تعين جنسية شرق الأردن وتكتسب وتفقد وفقا لقانون خاص." كما تنص المادة الخامسة من نفس الفصل بأن "لا فرق في الحقوق أمام القانون بين الأردنيين ولو إختلفوا في العرق والدين واللغة."

وبهذا ضمن المشرعون حصول جميع من يرغب من سكان شرقي الأردن من عرب ومسلمين وغيرهم الحصول على الجنسية الأردنية إذا رغبوا هم في ذلك. وقبل صدور القانون الأساسي، كان المشرعون منشغلين في وضع القوانين الملحة آنذاك. ومن هذه القوانين الملحة، كان قانون الجنسية الأردنية على رأس الأولويات. ففي 1\10\1925 وإستنادا الى مواد معاهدة لوزان التي تم بحثها أعلاه، أعلنت حكومة شرقي الأردن بأن الأشخاص الذين كانوا مقيمين عادة في شرقي الأردن في ذلك التاريخ والذين كانوا رعايا عثمانيين سيحوزون على الجنسية الأردنية حالما يصدر قانون الجنسية الأردني وذلك وفقا لأحكام المادة 30 من معاهدة لوزان.[3] أما الأشخاص الذين كانت أعمارهم حينها تتجاوز الثامنة عشر سنة والذين كانوا رعايا عثمانيين ومقيمين عادة في شرقي الأردن فلهم الحق، بمقتضى أحكام المواد 31, 32 و33 من معاهدة لوزان، في أن يختاروا في غضون سنتين من تاريخ نفاذ تلك المعاهدة اي قبل 6\8\1926 الجنسية التركية. في حين أن الأشخاص الذين كانت أعمارهم حينها تتجاوز الثامنة عشر سنة والذين كانوا رعايا عثمانيين ومقيمين عادة في شرقي الأردن وليسوا تابعين للعرق العربي بل تابعين للعنصر التركي أو اليوناني أو أي عنصر آخر فكان لهم الحق في أن يختاروا في خلال سنتين من تاريخ نفاذ معاهدة لوزان الجنسية التركية أو جنسية أية دولة يكون فيها أكثر سكانها تابعين لعنصرهم. وطلبت الحكومة من

---

[2] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 188, 16\4\1928، (عدد ممتاز خصص حصريا لنشر القانون الأساسي).

[3] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 114, 1\10\1925 , ص. 11-13.

الأشخاص الذين كانوا يرغبون في إختيار أية جنسية أن يسجلوا أسماءهم لدى حكام المقاطعات الإداريين وحاكم العاصمة بعمان وأن يقوموا بإجراء الترتيبات لنقل إقامتهم الى الدولة التي كانوا يرغبون في إختيار جنسيتها.

وكانت الحكومة قد أعطت مهلة حتى 6\8\1926 لتسجيل الأسماء. وحدد الإعلان بأنه لن تقبل بعد ذلك التاريخ طلبات تسجيل الأسماء. وإستثني من هذا الإعلان الرعايا الأجانب وهؤلاء الذين بقوا على جنسياتهم الأجنبية بدون تقديم إقرارات.

ومع صدور هذا الإعلان عن حكومة شرقي الأردن والذي أشار بوضوح الى أنه كان قد صدر إستجابة لنصوص معاهدة لوزان، بدأت عملية تقنين وتطبيع تواجد السكان على أراضي الإمارة وإعطائهم الحرية لإختيار أي من الخيارات المتاحة بموجب مواد المعاهدة والبدء بعملية منح من يرغب من السكان الجنسية الأردنية أو الهجرة الى أي من البلاد التي تتيحها لهم مواد الإتفاقية.

تطبيق قانون الجنسية الاردنية

وفي 29\8\1929، بدء تطبيق قانون الجنسية الأردنية[4] وتبعا لذلك، بادر هؤلاء الذين كانوا يتمتعون بأحكام هذا القانون بإجراء المعاملات التي يقتضيها القانون وأنظمته والحصول على شهادات الجنسية الأردنية.

ولأول مرة في تاريخ شرقي الأردن الموثق في 16\1\1930، صدرت أول قائمة[5] تتضمن أسماء الأشخاص الذين كانوا قد حازوا على الجنسية الأردنية حتى تاريخ 12\1\1930. وكانت القائمة تضم أسماء ثمانية أشخاص فقط بينما ضمت أسماء ثلاثة اشخاص كانوا قد منحوا شهادات التجنس حتى هذا التاريخ.

وفي الأول من شباط من العام 1930، صدرت القائمة الثانية[6] بأسماء الأشخاص الذين كانوا قد حازوا على الجنسية الأردنية حتى تاريخ 23\1\1930, وكانت تضم أسماء إثنتين وستين شخصا بينما ضمت إسم شخص واحد كان قد أحرز شهادة الجنسية الأردنية. ولغاية هذا التاريخ (23\1\1930) لا يوجد في أعداد الجريدة الرسمية ما يبين بأن أي من الأشخاص الأرمن الذين كانوا يقيمون آنذاك على أراضي الإمارة قد حصلوا على الجنسية الأردنية.

ولكن في 16 شباط من العام 1930، صدرت قائمة ثالثة[7] بأسماء الأشخاص الذين كانوا قد حازوا على الجنسية الأردنية حتى تاريخ 10 شباط 1930، وكانت تضم أسماء ثمانية وسبعين شخصا بينما ضمت أسماء عشرة أشخاص كانوا قد أحرزوا شهادات التجنس ومن ضمنهم كان الأرمني "نظر كيركور تشكماكيان" (نازار كريكور تشاكماكيان). وكان ترتيبه الثالث في تلك القائمة. وبهذا يكون نازار أول شخص أرمني على الإطلاق يحوز على شهادة الجنسية الأردنية, وذلك حسب السجلات الرسمية المؤرشفة في دائرة المكتبة الوطنية في عمان ويكون ترتيبة السابع من ضمن من كانوا

---

[4] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 236, 1\9\1929, ص. 3.

[5] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 247, 16\1\1930, ص. 12.

[6] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 248، 1\2\1930, ص. 38-40.

[7] *الجريدة الرسمية لإمارة شرقي الأردن "الشرق العربي"*, عدد رقم 250, 16\2\1930, ص. 66.

قد أحرزوا شهادات التجنس في إمارة شرقي الأردن حتى تاريخ 10 شباط من العام 1930.

أورد أدناه قائمة بأسماء الأشخاص الأرمن الذين كانوا من أوائل من أحرزوا الجنسية الأردنية وترتيبهم العام بين جميع المواطنين الحائزين على الجنسية وبين أقرانهم من الأرمن الحائزين عليها.

#	الإسم[8]	الترتيب العام	الترتيب بين الأرمن	تاريخ حصول الجنسية	محل الولادة	محل الإقامة
1	نظر كيركور تشكماكيان (نازار كريكور تشاكماكيان)	7	1	1930/2/10	الإسكندرون - سوريا	عمان
2	سركيس أرتين بادكيان	198	2	1930\3\16	أورفه	عمان
3	جورج مانوك غريبيان	205	3	1930\3\16	عنتاب	عمان
4	قره بيت بن قابوست (كالوست) كوبيليان	344	4	1930\4\10	أرضروم	عمان
5	آرام بن طاتورديان	364	5	1930\4\24	إزمير	عمان
6	يرافنت (يرڤانت) بن سوغومون كوكجيان	404	6	1930\4\24	أطنه (أضنا)	عمان
7	كركور ميناق وارتواريان (كريكور ميناس أو ميساك ڤارتيڤاريان)	497	7	1930\5\24	الأناضول	عمان
8	قرقبيت يعقوب قرنشيان	599	8	1930\8\6	كوتاهيا	عمان
9	رستاكسيس (أريستاكيس) بن مانوق مصرليان[9]	643	9	1930\8\6	مرعش	عمان
10	يعقوب جورج كوركيان	764	10	1930\8\6	مرعش	عمان
11	خاشير أرتين خاشير (خاتشادور أرتين خاتشادور)	774	11	1930\8\6	مرعش	عمان
12	سيروب أنتيكاجيان	788	12	1930\8\6	سيواس	عمان
13	رئيس كركور توتونجيان	704	13	1930\8\6	أطنه (أضنا)	عمان
14[10]	هيكز (هايكاز) بن خاشير	760	14	1930\8\16	أطنه (أضنا)	عمان

[8] يلاحظ التشويه الكبير الحاصل عند تسجيل الأسماء الأرمنية وقد حرصت هذه الدراسة على تسجيل الأسماء كما جاءت في الوثائق الرسمية مع ذكر الأسماء الصحيحة في بعض الأحيان ما أمكن ذلك.

[9] يلاحظ بأن تسجيل أماكن الإقامة وقت إصدار شهادة الجنسية لم يكن دقيقا. فمثلا تم تسجيل مكان إقامة رستاكسيس (أريستاكيس) بن مانوق مصرليان على أنه من سكان عمان في الوقت الذي كان هو من سكان بلدة عجلون ولم يسكن أبدا في عمان. ومن عجلون، هاجر الى البرازيل بعد وقت قصير من حصوله على الجنسية الأردنية (كيفورك ميناس مصرليان, *الارمن في اربد وشمال الاردن*, مطبعة السفير, الاردن, 2017, ص. 24).

[10] في الفترة ما بين 1930\8\16 ولغاية 1936\7\16 حصل إنقطاع في إعلان أسماء الأشخاص الحاصلين على الجنسية الأردنية حيث كانت هذه الأسماء تعلن من خلال *الجريدة الرسمية*. وعليه لم يكن من الممكن

	(خاتشادور) بره سيان					
15	قره بيت بن مانوق مصرليان[11]	2468[12]	--	1932\5\19	مرعش	اربد
16	طاطيوس كركور (كريكور) لوسيان	--	--	1936\7\16	سيس	عمان
17	جورج دولت ليوجكيان	--	--	1936\7\16	عنتاب	عمان
18	إيزابيل بوياجيان	--	--	1936\7\16	عنتاب	عمان
19	كريكور قزاروز (غازاروس) كرجيليان	--	--	1936\7\16	أطنه (أضنا)	الزرقاء وعمان
20	يوغاير (يوغابير) ألكيس (أليكس) يتمقسيان	--	--	1936\7\16	سيواس	الرصيفة
21	حنا قره بيت كوزليان	--	--	1936\7\19	مرعش	عمان
22	ماري باستاجيان	--	--	1936\7\19	حلب	عمان
23	آرام بن مانوق ابوازيان (ايوازيان)	--	--	1936\7\19	أطنه (أضنا)	الزرقاء
24	جورج خاشادوريان (خاتشادوريان)	--	--	1936\7\19	اناضول	الكرك
25[13]	راحيل كيفورك (كيڤورك) زاكريان	--	--	1938\3\16	طرسوس-أطنه	عمان
26	هويك (هوڤيك) بن اوهانس اتيمزيان	--	--	1938\10\16	ازمير	عمان
27	جورج إسكندر كدريان	--	--	1943\6\16	درتيول	عمان

قد لا يكون الجدول أعلاه شاملا لأسماء كل الأشخاص الأرمن الأوائل الذين حصلوا على الجنسية الأردنية منذ تاريخ نفاذ قانون الجنسية الأول لعام 1928 ولغاية العام 1943 عندما توقف إعلان أسماء المتجنسين بواسطة *الجريدة الرسمية*، ولكن الدراسة أعلاه تبين بأن الأرمن كانوا من أوائل الناس الذين حصلوا على الجنسية الأردنية.

نتيجة للحرب العربية--الإسرائيلية التي إندلعت بتاريخ 15\5\1948, بعيد إعلان دولة إسرائيل، والتي إنتهت بخسارة العرب بتاريخ 10\3\1949, أجبر معظم السكان العرب في فلسطين ومن ضمنهم الأرمن على ترك مدنهم وقراهم في فلسطين واللجوء إلى شرقي الأردن وإلى ما تبقى تحت سيطرة العرب من أراضي في الضفة الغربية لنهر الأردن (وهو ما عرف لاحقا بإسم الضفة الغربية) بالإضافة الى الدول العربية المجاورة. فأنشأت عشرات المخيمات في كافة أنحاء شرقي الأردن والضفة الغربية وقطاع غزة. كما سكن العديد من اللاجئين الفلسطينيين في كافة المدن والقرى الأردنية.

معرفة إذا ما كان هذا الإنقطاع ناتج عن توقف إصدار شهادات الجنسية أو كان نتيجة لعدم الإعلان عن ذلك بـ*الجريدة الرسمية* والأرجح أن يكون التفسير الأخير هو السبب في ذلك.

[11] *الأرمن في إربد وشمال الأردن, ص. XII.*

[12] الرقم المتسلسل كما هو موضح على شهادة الجنسية.

[13] في الفترة ما بين 16\10\1938 ولغاية 16\6\1943 حصل إنقطاع آخر في إعلان أسماء الأشخاص الحاصلين على الجنسية الأردنية. وبعد التاريخ الاخير توقفت *الجريدة الرسمية* عن اعلان اسماء الاشخاص الحاصلين على الجنسية الاردنية.

وعملت حكومات الأردن المتعاقبة على تقنين تواجد الفلسطينيين في شرقي الأردن وإعطاءهم حقوق المواطنة الكاملة. ولهذا الغرض تم التصديق على قانون الجنسية الأردنية لعام 1954 ليحل محل القانون القديم الذي كان قد صدر للمرة الآولى في العام 1928. ونصت النقطة الثانية من المادة الثالثة من هذا القانون على أن يعتبر أردني الجنسية "كل من كان يحمل الجنسية الفلسطينية من غير اليهود قبل تاريخ 15\5\1948 ويقيم عادة في الأردن خلال المدة الواقعة ما بين 20\12\1949 لغاية 16\2\1954".

ونال اللاجئوون الفلسطينيون ومن ضمنهم الأرمن القادمين من فلسطين إثر خسارة العرب في الحرب العربية--لإسرائيلية على الجنسية الأردنية على هذا الأساس. وبهذا القانون المعدل بالإضافة الى قانون الجنسية الأول، تم منح الجنسية الأردنية لكل الأرمن الذين كانوا يقيمون في شرقي الأردن قبل إقرار قانون الجنسية الأول، بالإضافة الى أرمن فلسطين الذين كانوا مقيمين في شرقي الأردن قبل تاريخ 16\2\1954 لمن رغب منهم في الحصول على تلك الجنسية.

أما بالنسبة الى السكان العرب ومن ضمنهم الأرمن الذين كانوا يقيمون في أراضي الضفة الغربية بعد حرب العام 1948 وقبل الحرب العربية--الإسرائيلية في العام 1967 فقد حصلوا على الجنسية الأردنية إثر ضم الضفة الغربية رسميا الى المملكة الأردنية الهاشمية في الرابع والعشرين من نيسان من العام 1950 وذلك على إثر قرارات مؤتمر أريحا الذي عقد في الأول من كانون الأول من العام 1948[14] والذي ضم الزعامات الفلسطينية التي طالبت بوحدة الضفة الغربية مع المملكة الأردنية الهاشمية. ففي 13\12\1949 صدر القانون الإضافي المؤقت رقم 56 لعام 1949 وهو قانون معدل 1928 وصادق عليه مجلس الامة في 1\5\1950. وقد نصت المادة 2 من هذا القانون على أن "جميع المقيمين عادة، عند نفاذ هذا القانون، في شرق الاردن او في المنطقة الغربية التي تدار من قبل المملكة الاردنية الهاشمية ممن يحملون الجنسية الفلسطينية يعتبرون انهم حازوا الجنسية الاردنية ويتمتعون بجميع ما للاردنيين من حقوق ويتحملون ما عليهم من واجبات."

وكان قد سبق صدور هذا القانون الإضافي المؤقت، قانون مؤقت آخر أطلق عليه إسم "ذيل مؤقت لقانون جوازات السفر رقم 5 لسنة 1942 قانون رقم 11 لسنة 1949" وصادق عليه مجلس الوزراء الأردني[15] بتاريخ 7\2\1949 حيث أجاز هذا القانون المؤقت لأي شخص عربي فلسطيني يحمل الجنسية الفلسطينية (بدون تحديد أو ذكر لمكان إقامته) الحصول على جواز سفر أردني بموجب قانون جوازات السفر رقم 5 لسنة 1942.

ولمعالجة موضوع الجنسية الأردنية لرعايا الدول العربية المقيمين في الأردن، فقد نصت المادة الرابعة من قانون الجنسية الأردنية لعام 1954 وتعديلات هذا القانون السارية المفعول، على أنه يحق لكل عربي يقيم عادة في المملكة الاردنية الهاشمية مدة

---

[14] *الموسوعة الفلسطينية*, رئيس مجلس الإدارة الأستاذ الدكتور أسعد عبد الرحمن، المؤتمر-الفلسطيني-أريحا-1948/https://www.palestinapedia.net

[15] *الجريدة الرسمية للملكة الأردنية الهاشمية*, عدد رقم 970, 14\2\1949.

لا تقل عن خمس عشرة سنة متتالية ان يحصل على الجنسية الاردنية بقرار من مجلس الوزراء بناء على تنسيب وزير الداخلية إذا تخلى عن جنسيته الاصلية باقرار خطي وكانت قوانين بلاده تجيز له ذلك وبشرط أن يكون حسن السيرة والسلوك وغير محكوم باية جريمة ماسة بالشرف والاخلاق. وأن يكون له وسيله مشروعة للكسب, وأن يكون سليم العقل غير مصاب بعاهة تجعله عالة على المجتمع وأن يقسم يمين الولاء والاخلاص لجلالة الملك امام قاضي صلح. وبما أن المادة الثانية من هذا القانون قد عرفت العربي على أنه، لغايات هذا القانون، هو كل من نسب لأب عربي الاصل ويحمل جنسية إحدى دول الجامعة العربية، فقد فتح هذا القانون الباب للأرمن القادمين من البلاد العربية المجاورة كلبنان وسوريا للحصول على الجنسية الأردنية بعد إستيفاء كامل الشروط التي ينص عليها القانون وذلك بصفتهم مواطنون عرب.

وفعلا، حصل العديد من هؤلاء على الجنسية الأردنية وخاصة اللبنانيين منهم الذين كانوا قد لجأوا الى الأردن أثناء سنين الحرب الأهلية في لبنان بين العامين 1975 و1990, مع العلم بأن العديد من المواطنين العرب (الأرمن)، ولأسباب عدة، لم يستفيدوا من هذا القانون وفضلوا الإبقاء على جنسياتهم الأصلية.

أما بالنسبة الى زوجات الأردنيين من غير الأردنيات، فقد ضمن لهم قانون الجنسية ساري المفعول الحصول على الجنسية الأردنية. فقد نصت النقطة الأولى من المادة الثامنة من الفصل الثاني لقانون الجنسية لعام 1954[16] على أنه للاجنبية التي تتزوج اردنيا الحصول على الجنسية الاردنية بموافقة وزير الداخلية اذا اعلنت عن رغبتها خطيا وذلك وفقا لما يلي:

أ. اذا انقضى على زواجها مدة ثلاث سنوات وكانت تحمل جنسية عربية.

ب. اذا انقضى على زواجها مدة خمس سنوات وكانت تحمل جنسية دولة غير عربية.

تجدر الإشارة بأن قانون الجنسية الأردنية الأول[17] رقم 113 لعام 1928 والذي صدر إعمالا لنص المادة رقم 39 من القانون الأساسي لشرق الأردن، لم يكن يشتمل على إشتراط إنقضاء المدد أعلاه لإعطاء الجنسية الأردنية للنساء العربيات أو الأجنبيات المتزوجات من أردنيين، حيث نصت المادة رقم 10 من الفصل الثالث من هذا القانون على أنه "تعتبر زوجة الأردني أردنية وزوجة الأجنبي أجنبية" الأمر الذي يعني بأنه حال حصول الزوج على الجنسية الأردنية فإن زوجته تحصل على الجنسية أيضا. ويعني هذا النص أيضا على أن أية إمراة أجنبية كانت او من أية جنسية عربية كانت فإنها تحصل على الجنسية الأردنية فور زواجها من مواطن أردني.

نورد تاليا أسماء بعض السيدات الأرمنيات اللواتي حصلن على الجنسية الأردنية بموجب قانون الجنسية الأردني بعد زواجهن من مواطنين أرمن أردنيين, حيث يتيح قانون الجنسية للنساء من الدول العربية المتزوجات من أردنيين الحصول على الجنسية

---

[16] "قانون الجنسية الاردنية وتعديلاته رقم 6 لسنة 1954", *الجريدة الرسمية*, عدد رقم 1171, 16\2\1954.

[17] "قانون الجنسية الاردنية الاول" رقم 113 لعام 1928, موقع المحامي مصطفى محمود فراج farrajlawyer.com/viewTopic.php?topicId=866

الأردنية بعد مضي ثلاث سنوات من زواجهن بينما يتيح للنساء من جنسيات غير عربية الحصول على الجنسية الأردنية بعد مضي خمس سنوات, مع التنويه بأن هذه الأسماء هي على سبيل المثال لا الحصر. كما قد بينت الإحصائيات بأن الجهات الرسمية لم تكن ملتزمة بشروط إنقضاء المدد أعلاه عند منح الجنسية لغير الأردنيات حيث إتضح بأن بعض الزوجات كن قد حصلن على الجنسية الأردنية بعد إنقضاء مدة لا تتجاوز السنة من تاريخ واقعة الزواج من مواطن أردني. ولكن مع مرور الوقت أصبحت السلطات ملتزمة بتطبيق شرط إنقضاء المدد المذكورة أعلاه دون تجاوزات تذكر إلا ما ندر وفي حالات خاصة جدا.

#	الأسم	سنة الحصول على الجنسية	الجنسية الأصلية
1	روزيت بيريميان	خمسينيات القرن العشرين	الجمهورية العربية السورية
2	سيرڤارت مومجيان	سبعينيات القرن العشرين	الجمهورية العربية السورية
3	أراكسي باياسليان	1976	جمهورية أرمينيا السوفييتية
4	ڤيوليت ليبيجيان	حصلت على الجنسية الأردنية بعد سنة واحدة من واقعة الزواج	جمهورية أرمينيا السوفييتية
5	أيدا بيديكيان	1987	الجمهورية القبرصية
6	ماري بابيكيان	1991	جمهورية أرمينيا السوفييتية
7	ريتا تشوربجيان	1989	الجمهورية اللبنانية
8	باركيڤوهي ساركيس طاشجيان	1991	الجمهورية العربية السورية
9	لوسين سيمون أرجيان	1999	الجمهورية العربية السورية
10	تامار كيورك واربيريان	2002	الجمهورية العربية السورية
11	ليانا هايك سافاريان	2010	جمهورية أرمينيا
12	آني قا بونيان	2016	الجمهورية العربية السورية
13	تالين هاجوبيان	2005	الجمهورية العربية السورية
14	لويزا ابازيان	بإنتظار إنقضاء خمسة سنوات على واقعة الزواج كونها أجنبية	جمهورية أرمينيا
15	سوزي سانجيان	1994	جمهورية العراق

The Immigration and Naturalization of the Armenians in Jordan and the Granting of Citizenship (1928-1954)
(Summary)

Kevork Msrlian
kmsrlian@yahoo.com

The paper highlights the granting of Jordanian citizenship to Armenians within the framework of the Jordanian constitution and legal procedures; it also lists the names and dates of the very first Armenians who were granted citizenship. The paper argues that these naturalization procedures were applied to all residents of the state in line with the Lausanne Treaty.

The Jordan Constitution and the Rights of Minorities

Jon Armajani
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

I approach "The Jordan Constitution and the Rights of Minorities" topic as an American-born Protestant Christian, whose parents were born in Iran and who has studied extensively the history of Islam and politics in the Middle East and North Africa.

DEMOGRAPHIC COMPOSITION, CULTURAL ETHOS, AND WORLDVIEWS

Modern Jordan is a young country that occupies an ancient land which manifests the traces of many civilizations.[1] Separated from Palestine/Israel by the Jordan River, the region of Jordan played a prominent role in biblical history; the ancient biblical kingdoms of Moab, Gilead, and Edom lie within its borders, as do the red stone city of Petra, the Roman province of Arabia Petraea, and the capital of the ancient Nabatean Kingdom.[2]

Jordanians are of several ethnic backgrounds. Some of the native Jordanians are of Bedouins. The majority of the people in Jordan are Arabs: they comprise ninety-eight percent of the country's population and are Jordanians and Palestinians. There were an estimated 5000 Armenians living in Jordan in 2009.[3] They comprise the majority of non-Arab Christians in Jordan,[4] and an estimated 4500 of them are members of the Armenian Apostolic Church, The majority of the Armenians in Jordan are the ancestors of survivors from the Armenian Genocide during World War I who fled to Jordan from Ottoman Anatolia to the north. The early Armenian refugees in Jordan mainly resided in places like Maan, Shobak, Karak, and Madaba. Currently, the majority of Armenians live in the capital Amman, with a few families in Irbid, Aqaba, Madaba, and Zarqa. Jordan also became a refuge for many Armenians leaving Jerusalem and the Armenian Quarter after the Six-Day War, which took place between Israel and several Arab countries in 1967.[5]

Although some Palestinians in Jordan are critical of Jordan's government, it is the only Arab country to grant wide-scale citizenship to Palestinian refugees.

---

[1] Ani Derderian-Aghajanian, "Armenians' Dual Identity in Jordan," *International Education Studies*, vol. 2, no. 3:August 2009, pp. 35-6.

[2] Ibid.

[3] Ibid., p. 37.

[4] International Business Publications, *Jordan: Country Study Guide, Volume 1: Strategic Information and Developments*, Washington, DC, International Business Publications, 2013, p. 71.

[5] Derderian-Aghajanian, p. 37.

Approximately 2.1 million registered Palestinian refugees live in Jordan.[6] As of 2018, around 370,000 Palestinians live in ten refugee camps, the largest one being the Baqa'a refugee camp with over 119,000 residents,[7] followed by the Amman New Camp (Wihdat) with 57,000 residents.[8] A high percentage of the Palestinians in Jordan live in the northwestern part of the country, principally in the environs of Amman, Zarqa, and Irbid.[9]

The shared history of Palestinians and Jordanians has been a combination of successes and failures, peace and violence. Forces both internal and external have contributed to keeping the two groups in a situation somewhere between dependence and resentment. Since 1988, when Jordan disengaged from the West Bank, these tensions have resulted in the disenfranchisement of many of Jordan's citizens who are of Palestinian origin. For instance, Palestinian holders of a National Passport without a national number on it have virtually no rights compared to the holders of Jordanian Identity Cards, which include a national number, who do have a range of rights. This distinction between the two documents allows for significant differences in the application of basic legal rights to the holders of these two documents and for the violation of certain basic legal rights for the persons whose identity cards do not have a national number.[10]

In addition, during the late nineteenth and early twentieth centuries, periodic waves of people from the Caucasus region of Asia, Armenia, Hidjaz (the western portion of the Arabian Peninsula), and Syria settled in Jordan. They comprise two percent of Jordan's population. The expatriate workers in Jordan also add diversity to the ethnic mix of the population. Jordan hosts

---

[6] United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East (UNRWA), "Where We Work: Jordan" https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan (accessed September 28, 2018).

[7] URNWA, "Where We Work: Jordan, Baqaa Camp" https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan/baqaa-camp (accessed September 28, 2018).

[8] UNRWA, "Where We Work: Jordan, Amman New Camp [Wihdat]" https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan/amman-new-camp (accessed September 28, 2018).

[9] *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples*, "Jordan: Palestinians" https://minorityrights.org/minorities/palestinians-2/ (accessed September 28, 2018).

[10] Shaul M. Gabbay, "The Status of Palestinians in Jordan and the Anomaly of Holding a Jordanian Passport", *Journal of Political Sciences and Public Affairs*, 2:113 (2014) https://www.omicsonline.org/open-access/the-status-of-palestinians-in-jordan-and-the-anomaly-of-holding-a-jordanian-passport-2332-0761.1000113.php?aid=23346 (accessed September 28, 2018).

approximately 200,000 Egyptian workers and another 80,000 Filipinos, Sri Lankans, Indians, Pakistanis, Lebanese, Europeans, and North Americans.[11]

The Circassians who came from the Caucasus region in the late nineteenth century had strong loyalty to King Abdullah I (who ruled as Emir of Transjordan from April 21, 1921, and as King of Jordan from May 25, 1946 until his assassination on July 20, 1951). As a result of this loyalty, King Abdullah I allocated large tracts of land to Circassians in Jordan. Circassians also hold key positions in the army and serve as the king's ceremonial bodyguards. Although devout Muslims and loyal to Jordan, the Circassians retain their own customs and habits and still speak their own language along with Arabic. The Chechens who live in Jordan also came from the Caucasus region; they retain their own customs and language and have a similar role in Jordan to the Circassians.[12]

The results of Jordan's national census conducted in November 2015 showed that 46 percent of non-Jordanians living in the country and 13.2 percent of the overall population was comprised of Syrians.[13] Of Jordan's total population of 9.5 million, the number of Jordanians is approximately 6.6 million, while the number of non-Jordanians who reside in the country is approximately 2.9 million, representing 30.6 percent of the overall population. Of the total non-Jordanian population, 1.265 million are Syrians, followed by 636,270 Egyptians representing 6.68 percent of the population, and 634,182 Palestinians who do not have national identification numbers, representing 6.65 percent of the population.[14]

There are 130,911 Iraqi nationals living in Jordan, who comprise 1.3 percent of the population, and 22,700 Libyans representing 0.24 percent of the population. Approximately 197,385 persons of several other nationalities also reside in Jordan, accounting for 2.07 percent of the population. The census showed that 49.7 percent of the non-Jordanians living in the country live in Amman, while 38.6 percent of Jordanians live in that city. With respect to Syrians living in the country 435,578 live in Amman; 343,479 live in Irbid; 207,903 live in Mafraq; 175,280 live in Zarqa, and the rest are distributed across the country's other governates.[15]

In terms of Jordan's religious and cultural ethos, the country is traditional (or, as some persons may call it, "conservative"). There are social restrictions

---

[11] Derderian-Aghajanian, p. 36.

[12] Ibid.

[13] Mohammad Ghazal, "Population Stands at around 9.5 Million, including 2.9 Million Guests," *The Jordan Times*, January 30, 2016 http://www.jordantimes.com/news/local/population-stands-around-95-million-including-29-million-guests (accessed September 28, 2018).

[14] Ibid.

[15] Ibid.

on the interactions of women and men in the public sphere. While men and women interact, they do so within the religious and cultural bounds which are in place in Jordanian society.[16] Jordanians' loyalties to their immediate and extended families constitute significant manifestations of traditionalism within the culture also. Within this framework, Jordan's Muslims and Christians interpret aspects of their religions in traditional ways which constitute deeply-rooted aspects of Jordan's religious and cultural ethos.[17] While Armenians living in Jordan are embedded in this cultural context, some Armenians have observed that Jordan's traditionalism has made it difficult for its society to become flexible enough to fully accommodate them.[18]

CONSTITUTIONAL HISTORY OF MODERN JORDAN

In trying to understand Jordan's most recent constitution, which is the constitution that was ratified on January 1, 1952, it would be helpful to consider some of the history which preceded it. The history which is being presented here is a summary and, as such, includes some information while excluding other information.

The area in the Middle East which came to be the independent country of the Hashemite Kingdom of Jordan was ruled by a number of different countries and empires throughout its history, although one significant event in its modern history was the Arab Revolt of 1916, which brought to an end the rule of the Ottoman Turks, who had governed that area since the sixteenth century.[19] The Sykes-Picot Agreement, which was concluded between the French and British on May 16, 1916, also played a crucial role in the setting of Jordan's borders and the borders of other Middle Eastern countries.[20] The San Remo Conference of 1920 gave the British government colonial, or "mandate," power over the

---

[16] John A. Shoup, *Cultures and Customs of Jordan*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 2007, p. 39.

[17] Ibid., p. 42.

[18] Private interviews and correspondence with Armenians who are deeply familiar with Jordan (2016-2018).

[19] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Jordan," (International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), (Strömsborg, SE-103 34 in Stockholm, Sweden) http://www.constitutionnet.org/country/constitutional-history-jordan (accessed October 24, 2015).

[20] Beverley Milton-Edwards and Peter Hinchcliffe, *Jordan: A Hashemite Legacy*, 2nd edition, Abingdon, Routledge, 2009, p. 17. See also The Geographer; Office of the Geographer; Bureau of Intelligence and Research; United States Department of State; "International Boundary Study: Jordan-Syria Boundary," No. 94 (December 30, 1969), 8, http://archive.law.fsu.edu/library/collection/LimitsinSeas/IBS094.pdf (accessed May 7, 2016).

territory.[21] Britain placed Amir Abdullah ibn al-Hussein in charge of this territory, which the British named the Emirate of Transjordan.[22] In the wake of World War II, the British mandate ended, and during an extended period of many years what were to become several different countries in the Middle East and North Africa gained independence from colonialist nations such as Britain and France.[23] On May 25, 1946, Abdullah ibn al-Husayn (who came to be known as King Abdullah I) proclaimed himself King of Jordan. In this context, the country established a constitutional monarchy with the king as its political leader.[24]

When the British mandate over Palestine ended in 1948, Jordan participated in the military alliance (which was comprised of military forces from several Arab countries) that engaged in a war against Israel, beginning on May 15, 1948, one day after Israel declared its independence.[25] These Arab countries' military offensive, which was unsuccessful, had the objective of completely defeating Israel so that the entire territory which Israel governed would be returned to the Palestinians. This 1948 Arab-Israeli war gave Jordan control over East Jerusalem and the West Bank, both of which Jordan eventually annexed.[26] In December 1948, the West Bank and Jordan were merged.[27] On October 20, 1949, King Abdullah announced that the two sectors constituted a single country.[28] In April 1950, elections were held for a Jordanian parliament that would include the West Bank.[29] Once the West Bank was represented, giving a merger resolution more weight, the issue was taken again to Jordan's parliament.[30] On April 24, 1950, the Jordanian parliament, which was the product of the 1950 election, adopted a resolution of merger.[31] However, King Abdullah I was assassinated on July 21, 1951 at al-Aqsa mosque in Jerusalem.[32]

---

[21] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Jordan."

[22] Ibid.

[23] Ibid.

[24] Milton-Edwards and Hinchcliffe, p. 28.

[25] Ibid., pp. 32–3.

[26] *The Palestine Yearbook of International Law*, volume 6, 1990/91, Nicosia, Cyprus, al-Shaybani Society of International Law, 1991, p. 249.

[27] John Quigley, *The Statehood of Palestine: International Law in the Middle East Conflict*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 118.

[28] Ibid.

[29] Ibid.

[30] Ibid.

[31] Ibid.

[32] Harris M. Lentz III, *Heads of States and Governments: A Worldwide Encyclopedia of over 2,300 Leaders; 1945 through 1992,* Abingdon, Routledge, 2013, p. 466.

His son Talal ruled from 1951 until 1952[33] and then a grandson of Abdullah I by the name of King Hussein became Jordan's King in May 1953.[34] In 1952, a new constitution was created, and it gave the King significant power.[35] However, after Jordan lost the West Bank to Israel in the 1967 war, the King imposed martial law. During this time, many restrictions on the press and on free speech were imposed. [36] In 1989, King Hussein began to initiate gradual political liberalization, first with the reinstitution of parliamentary elections, then with the legalization of political parties in 1992.[37] Also, in 1990 political leaders in Jordan signed a "national charter" that restored multiparty democracy and reaffirmed allegiance to the king.[38] That charter, while reemphasizing the Islamic nature of the state, clearly seeks to promote the rule of law and political pluralism.[39]

JORDAN'S 1952 CONSTITUTION: RELIGIOUS AND ETHNIC MINORITIES

With respect to religion, Jordan's 1952 constitution states that "Islam is the religion of the State."[40] That constitution also states that "Jordanians shall be equal before the law. There shall be no discrimination between them as regards to their rights and duties on grounds of race, language or religion."[41] In addition, the constitution states that "the State shall safeguard the free exercise of all forms of worship and religious [rituals] in accordance with the customs observed in the Kingdom, unless such is inconsistent with public order or morality."[42] In a set of closely-related principles, in addition to Islamic law

---

[33] Mark Hillary Hansen (ed.), *Kings, Rulers, and Statesmen*, New York, Sterling Publishing, 2005, p. 189.

[34] P.R. Kumaraswamy, *Historical Dictionary of the Arab – Israeli Conflict,* 2nd edition, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 2015, p. 223.

[35] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Jordan".

[36] Robert L. Maddex, *Constitutions of the World*, Abingdon, Routledge, 1996, p. 146.

[37] CONSTITUTIONNET, "Constitutional History of Jordan".

[38] Ibid.

[39] Maddex, p. 146.

[40] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 1, Article 2, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015). The Arabic version of the constitution in that section could also be translated as "Islam is a religion of the state;" for an Arabic version of Jordan's constitution, see http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ar/jo/jo035ar.pdf, which is the website of the World Intellectual Property Organization; 34, chemin des Colombettes; CH-1211 Geneva 20, Switzerland.

[41] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 6(i), http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[42] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 14, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

courts, Jordan's constitution establishes a set of "tribunals of other [that is, non-Muslim] religious communities," which adjudicate matters related to personal status.[43]

There are ideas in Jordan's constitution, which can provide some protection and freedom to all Jordanians and which may be particularly welcomed by religious and ethnic minorities in Jordan, such as Armenians. For example, Jordan's constitution states that the government "shall ensure work and education within the limits of its possibilities, and it shall ensure a state of tranquility and equal opportunities to all Jordanians."[44] The constitution also guarantees personal freedom, forbids the detaining or imprisonment of persons except in accordance with the provisions of the law, forbids the deportation of Jordanians from the country, and provides Jordanians with the freedom to choose where they will live in the country, while preventing the government from blocking Jordanians from living where they want or being forced to live where they do not want.[45] The constitution also states that "dwelling houses shall be inviolable and shall not be entered except in the circumstances and in the manner prescribed by law."[46] In addition, the constitution stipulates that "No property of any person may be expropriated except for purposes of public utility and in consideration of a just compensation, as may be prescribed by law."[47] All of these constitutional stipulations may be significant for Armenians (and other religious and ethnic minorities in Jordan) given the fact that the Ottoman Empire violated these and many other principles, for example during the Armenian genocide.[48]

In the midst of these rights and protections, which seem to be accorded to Jordanians, the King of Jordan continues to wield enormous power and

---

[43] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 6, Article 104(ii) and Article 109(i), http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[44] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 6(ii), http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[45] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 7; Chapter 2, Article 8; Chapter 2, Article 9 (i) and (ii), http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[46] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 10, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[47] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 11, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[48] Khatchig Mouradian, "Concentration Camps, Armenian Genocide," *Modern Genocide: The Definitive Resource and Document Collection*; *Volume 1: Armenian Genocide, Bosnian Genocide, Cambodian Genocide*," Paul R. Bartrop and Steven Leonard Jacobs (eds.), Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2015, p. 60.

authority. For instance, the constitution states that the King is "the Head of the State and is immune from any liability and responsibility;"[49] he ratifies the laws and promulgates them, while directing their enactment.[50] He also "declares war, concludes peace and ratifies treaties and agreements,"[51] "orders for the holding of elections to the Chamber of Deputies," "convenes the National Assembly, inaugurates, adjourns," and may suspend it, while maintaining the authority to dissolve the Chamber of Deputies and the Senate and relieving any Senator of his membership.[52] In addition, "the King appoints the Prime Minister and may dismiss him or accept his resignation. He appoints the Ministers; he also dismisses them or accepts their resignation, upon the recommendation of the Prime Minister."[53]

ARMENIANS IN JORDAN: RELIGION AND CULTURE

While Jordan's constitution does not explicitly assert cultural rights, the other rights which that constitution grants Jordanian citizens have formed a basis for significant cultural and religious activities on the part of Armenians in the country. In terms of cultural and religious activities, the Jordanian-Armenian Diaspora's infrastructure has three cornerstones, and each of them has played a significant role in helping Jordanian-Armenians thrive over the years. These cornerstones are Armenian churches, clubs, and schools,[54] cornerstones that are not unique to Armenians in Jordan. They are present in many countries where there are significant numbers of Armenians living as minorities in diaspora settings. The church and education have played significant roles as symbols of Armenian identity.[55]

For example, in terms of the church, Saint Thadeus Armenian Apostolic Church in Amman serves the Armenian Apostolic community in that city. High level officials within the Armenian Apostolic community, together with laypersons, have invested substantial time, effort, and finances into renovating the church and the Armenian school in Amman during the late twentieth and

---

[49] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 4; Part 1; Article 30, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[50] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 4; Part 1; Article 31, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[51] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 4; Part 1; Article 33, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[52] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 4; Part 1; Article 34, i-iv, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[53] The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 4; Part 1; Article 35, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[54] Derderian-Aghajanian, p. 37.

[55] Ibid., p. 37.

early twenty-first centuries. Church leaders and laypersons view the church as the heart of the Armenian community, and they believe it is important that the church functions and plays its religious role, while also preserving Armenian history and culture. Because the church is important for Armenians' identity, church leaders have been responsible for youth groups, where Armenian language and history are taught. Armenian church leaders have also facilitated a variety of activities at the Armenian club and in the church where some of the group's youth are choir girls and boys.[56]

Within this context, the Armenian Apostolic Church in Jordan constitutes an important avenue for ties between Armenians and Jordan's government. The Archbishop represents Armenians in the country, and he conducts official work for the Armenian community and individuals. He also represents Armenians during official celebrations in the country. At the same time, other appointed leaders in the Armenian community in Jordan have engaged in cultural production and political work in order to preserve the community and empower Armenians in Jordan to live as a collective, and to properly represent their culture and legacy with respect to themselves and non-Armenians.[57]

The Youzbashian-Gulbenkian School, which is an Armenian elementary school, is next to the Armenian Apostolic church in Amman.[58] This school opened in 1949 with less than two hundred students, and the Gulbenkian Foundation donated funding for its construction. Almost all the students and teachers in the school are Armenians. Over time, a high percentage of Jordanian-Armenians who live in Amman have placed their children in the school. After Armenian students finish their studies in this elementary school, they attend private missionary schools in Jordan.[59]

INHERITANCE RIGHTS

With respect to inheritance rights in Jordan, which affect a large percentage of Jordan's population, including Armenians, Article 285, Number 36 of the Jordanian Personal Status Law for 2010 stipulates "the actual or deemed death of the person who bequeaths his inheritance [is] a condition for [the inheritance] to be carried out." That law also stipulates the requirement of the presence of a living heir at the "time of this decease." Article 285 of the same law states that recipients of inheritance portions are comprised of twelve

[56] Ibid., p. 38.

[57] Ibid.

[58] For photos of the Yuzbashian-Gulbenkian School in Amman, see "Azad HYE - Middle East Armenian Portal" at http://www.azad-hye.net/photos/viewalbumpicture.asp?al=42 (accessed September 29, 2018).

[59] Derderian-Aghajanian, p. 38.

persons: four males including the father and the father's grandfather. They also include the husband and the mother's brother (in ascending order). As for women, there are eight persons: the mother, the wife, the daughter and the son's daughter. They also cover the sisters of both parents, including the father's sister, the mother's sister, and the grandmother (in descending order).[60] Article 281 of the Jordanian Personal Status Law states "There is no inheritance in the case of different religions; a non-Muslim does not inherit from a Muslim, [but] Muslims can inherit from an apostate."[61] This text can be read in light of Islamic law, which gives Muslim men the right to marry non-Muslim women who are "people of the book," that is, Jewish or Christian. In such cases of marriage, however, the woman will be deprived of the right to inheritance from her husband, sons, or daughters because of her religion.[62]

Jordanian law prevents the inheritance of Muslims to be transferred to non-Muslims, but allows Muslims to inherit from apostates. In preventing inheritance between Muslims and "people of the book," Jordan has opted for a recognized legal position within Islam which is very traditional. There is a strong undercurrent of conservatism in Jordan's *madhabs*, or Islamic schools of legal thought, and the interpretations of laws governing inheritance in Jordan are manifestations of this traditionalism. Consistent with this framework, the sons and daughters of a religiously mixed marriage would not be able to inherit from their mother or leave any inheritance to her because of the differences in religious affiliations.[63]

POTENTIAL THREATS AND OPPORTUNITIES FOR ARMENIANS IN JORDAN

The foregoing discussions set out part of the context of the circumstances within which Armenians and other religious and ethnic minorities in Jordan find themselves. While, on the one hand, Jordan's constitution grants these minorities and other Jordanian citizens certain specific freedoms and protections, the enormous power and authority which that constitution grants the King can pose an enormous threat to Jordan's minorities, if (for example) the King chooses to use his authority in a manner that could be harmful to

---

[60] Muhannad Alazzeh, "Women's Right to Inheritance in Jordanian Law: Requirements and Prospects of Change," Research Paper (Doha, Qatar: Arab Center for Research and Policy Studies, August 2017), 4 https://www.dohainstitute.org/en/lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Womens_Right_to_Inheritance_Jordan_Research_Paper.pdf (accessed September 28, 2018).

[61] Ibid., p. 19.

[62] Ibid., p. 20.

[63] Ibid., p. 20, n. 34. See also Abdullahi A. An-Na'im, "Islamic Family Law: Jordan, Hashemite Kingdom of" https://scholarblogs.emory.edu/islamic-family-law/home/research/legal-profiles/jordan-hashemite-kingdom-of (accessed September 28, 2018) and Shoup, pp. 29-31.

them. The other major threats which Armenians and other ethnic and religious minorities in Jordan face stem from the growing numbers and influence of Sunni Islamist groups both inside Jordan and outside it, in countries such as Egypt, Iraq, Syria, Lebanon, and Saudi Arabia and among the Palestinians.[64] That is, such groups as the Muslim Brotherhood,[65] Hamas,[66] al-Qaida,[67] and

---

[64] American Foreign Policy Council, *World Almanac of Islamism, 2014*, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield, 2014, 197ff.

[65] The Muslim Brotherhood, Hamas, al-Qaida, the Nusra Front, and Daesh (also known as the Islamic State in Iraq and Syria or ISIS) are Sunni Islamist organizations which are committed to establishing a single global Islamic nation-state and/or to establishing individual Islamic nation-states in various countries. The members of these organizations want to implement strict versions of Islamic law, also known as Sharia. The Muslim Brotherhood, which was founded in Egypt in 1928, was the first of the above-named organizations to be established. Hasan al-Banna, an Egyptian Sunni Muslim who founded the Muslim Brotherhood, led it as a grassroots organization which opposed secularization and westernization and attempted to establish a strict Islamic state in Egypt, which would impose restrictions on Christians. The Muslim Brotherhood's structure and ideology had a significant influence on Sunni Islamist groups which were contemporaneous with it and were established after it. Many Christians living in the majority-Muslim world believe that these Islamist groups and their ideologies pose significant threats to Christians (Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, New York, Oxford University Press, 1993, p. 8; Jon Armajani, *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics*, Oxford, UK, Wiley-Blackwell, 2012, pp. 37-78; Najib George Awad, *And Freedom Became a Public-Square: Political, Sociological and Religious Overviews on the Arab Christians and the Arab Spring*, Vienna, Austria, Lit Verlag, 2012, pp. 83-7).

[66] The roots of Hamas are in the Muslim Brotherhood in Egypt. Hamas is a Palestinian Sunni Islamist organization dedicated to resisting Israel's oppression of Palestinians and occupation of the Gaza Strip, Jerusalem, and the West Bank, while espousing the establishment of a Sunni Islamic state in Palestine after the Palestinians liberate themselves from Israel's occupation. Many members of Hamas view the origins of their organization as dating to 1935 when Abd al-Rahman al-Banna, who was Hasan al-Banna's brother, visited Palestine and met with Hajj Amin al-Huseini, who was the Mufti of Jerusalem and Head of the Higher Islamic Council at the time. While Hamas continues its resistance against Israeli occupation, the Gaza Strip is one of the places where it has a strong presence and continues its work (Ziyad Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*, Bloomington, Indiana, Indiana University Press, 1994, pp. 1-2; Björn Brenner, *Gaza Under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance*, London, I.B. Tauris, 2017, pp. 1-29).

[67] Al-Qaida is an international Sunni Islamist organization, which was founded in large part by Usama Bin Laden and Ayman al-Zawahiri and traces its origins to the Soviet-Afghan War in Afghanistan, which lasted from 1979 until 1989. Al-Qaida is committed to using physical jihad, or militant means, to fight against what its members believe to

Daesh (also known as the Islamic State in Iraq and Syria)[68] often have little tolerance for Christians.[69] If these groups become significantly more powerful in any of the countries and regions surrounding Jordan, this could form a serious threat to Armenians and other religious and ethnic minorities in the country.[70] There is another danger which these Islamist groups pose to the Armenians and other religious and ethnic minorities in Jordan. Even if these Islamist groups do not actually overthrow Jordan's relatively moderate King and government, these Islamists could pressure the government to act in a manner that is harmful to Jordan's minorities.[71]

In this framework, a letter written by Sarah Leah Whitson, Executive Director of Human Rights Watch for the Middle East and North Africa, dated September 13, 2015, and sent to Abdullah Ensour, Prime Minister of Jordan, articulates a series of difficulties with several proposed amendments to Jordan's penal code; the letter suggests that if these amendments were to be implemented, they could, in the future, pose difficulties for Armenians and other minorities in Jordan.[72] In this context, it is helpful to keep in mind that Human Rights Watch's observations often carry many pro-Western (and anti-Middle Eastern) biases, yet specific aspects of their analysis regarding the

---

be the enemies of Islam in its effort to establish a global Islamic nation-state (Jason Burke, *Al-Qaeda: The True Story of Radical Islam*, London, I.B. Tauris, 2004, pp. 150, 167; Steve Coll, *The Bin Ladens: An Arabian Family in the American Century*, New York, Penguin, 2008, pp. 336-8).

[68] Daesh was founded in 1999 by Jordanian Sunni Muslim Abu Musab al-Zarqawi and controlled large portions of Iraq from 2014 until 2017. As an international Sunni Islamist organization, ISIS is committed to establishing a global Islamic nation-state under Sharia in the Middle East and throughout the world (Fawaz A. Gerges, *ISIS: A History*, Princeton, New Jersey, 2016, pp. 1-128).

[69] Habib C. Malik, *Islamism and the Future of the Christians of the Middle East*, Stanford, California, Hoover Institution Press, 2010, 36ff.

[70] Ibid.

[71] Gokhan Bacik, *Hybrid Sovereignty in the Arab Middle East: The Cases of Kuwait, Jordan, and Iraq*, New York, Palgrave MacMillan, 2008, 152ff.

[72] Sarah Leah Whitson (Executive Director, Middle East and North Africa, Human Rights Watch) to His Excellency Abdullah Ensour (Prime Minister, Hashemite Kingdom of Jordan), September 13, 2015, https://www.hrw.org/sites/default/files/supporting_resources/gl.2015.9.9.letter_to_pm_re_penal_code_0.pdf (accessed October 25, 2015). Hereafter cited as "Human Rights Watch's Letter." Additional information about that letter appears at "Jordan: Strengthen Penal Code Overhaul; Amendments Retain Limitations on Basic Rights," September 13, 2015, https://www.hrw.org/news/2015/09/13/jordan-strengthen-penal-code-overhaul (accessed October 25, 2015).

situation in Jordan are worth noting here.[73] For example, Human Rights Watch criticizes the "vague and broad" wording of article 118 in Jordan's proposed penal code, which "allows authorities to imprison individuals merely for expressing opinions, including peaceful opinions that the government dislikes or of which it disapproves."[74] The letter from Human Rights Watch continues by stating that this article in the proposed penal code "prohibits not only what may be said during a time of war, but at any time, if the speech is deemed to 'disturb relations with a foreign country.'"[75] In this regard, Human Rights Watch has documented dozens of cases in which Jordanian authorities have already jailed journalists and citizens for peaceful criticism of foreign countries.[76] In 2014, Jordan added the language of article 118 to the country's anti-terrorism law, which also made criticizing foreign countries a "terrorism offense," and magnifies the severity of these kinds of offenses.[77] If the Jordanian government expands this violation of human rights, then it could seriously infringe on the free exercise of religion and other important freedoms, including those of Armenian Christians and other religious minorities who live in Jordan, because freedom of religion and freedom of speech in various societies are often intrinsically related. The amended version of Article 118 could also be a troubling development for Armenians and other minorities in Jordan because it seems to violate article 7 of Jordan's constitution, which states that "personal freedom shall be guaranteed," and article 15 of the constitution, which guarantees, among other things, freedom of speech and opinion.[78]

In addition, although Jordanian residents are no longer required to obtain the government's permission to hold public gatherings, Jordan's government prosecutors continue to charge protestors with "unlawful gathering" following peaceful protests and marches, citing articles 164 and 165 of the current penal code.[79] This also could constitute a potentially threatening development for Armenians and other minorities in Jordan in view of the fact that the right of freedom of assembly is often inherently linked to the right of freedom of worship. Thus, if the Jordanian government is violating certain Jordanians'

---

[73] See, for example, Garry Leech "The Bias of Human Rights Watch," *Counterpunch*, March 14, 2013, http://www.counterpunch.org/2013/03/14/the-bias-of-human-rights-watch/ (accessed October 25, 2015).

[74] "Human Rights Watch's Letter," p. 3.

[75] Ibid.

[76] Ibid.

[77] Ibid. See also The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Article 7; and Chapter 2, Article 15, sections i and ii, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[78] "Human Rights Watch's Letter," p. 3.

[79] Ibid.

rights to freely assemble for political purposes, which seems to violate article 16 of Jordan's constitution, then the Jordanian government's next step could involve obstructing Christians' and other religious minorities' right to worship freely (which is another significant right under Jordan's constitution).[80]

However, there may be a completely opposite way to interpret these apparent violations of human rights in Jordan. And that opposite interpretation involves the following argument. If these apparent human rights violations remain limited to those specific areas of freedom of speech and freedom of assembly, without effecting Jordan's religious and ethnic minorities, and these restrictions lead to continuing stability in Jordan, then these human rights violations and restrictions could actually benefit Jordan's Armenians and other minorities because, often, when a country is stable, then religious and ethnic minorities remain protected. In view of this possibility, while Armenians and other minorities in Jordan have reasons to be concerned about their future in the country, the following factors can give Jordan's Armenians and other minorities reasons to be somewhat hopeful:

1. Jordan's decades-long history of moderate kings and other political leaders;
2. Jordan's historical toleration of various minorities in the country;
3. The Jordanian constitution's ostensible protections of human rights; and
4. The Jordanian government's relatively strong diplomatic relationship with the Republic of Armenia.[81]

Thus, there are at least some reasons to be cautiously optimistic about the future of Armenians and other religious and ethnic minorities in Jordan.

---

[80] See also The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan, Chapter 2, Articles 14 and 16, http://www.refworld.org/pdfid/3ae6b53310.pdf (accessed October 25, 2015).

[81] Adnan M. Hayajneh, "US-Jordan Relations: The King Abdullah II Era: An Analytical Study" in *Handbook of US-Middle East Relations*, Robert Looney (ed.), Abingdon, Routledge, 2014, pp. 194-5; Joshua Castellino and Kathleen A. Cavanaugh, *Minority Rights in the Middle East*, Oxford, Oxford University Press, 2013, pp. 112-3; "Armenia Ambassador Has Talks in Jordan," *News.am* (*Armenia News*), March 17, 2014, http://news.am/eng/news/199361.html (accessed October 25, 2015); Minority Rights Group International, *World Directory of Minorities and Indigenous Peoples*, *Jordan*, http://www.refworld.org/docid/4954ce4ec.html (accessed November 2, 2015); اردا دير كرابديان, *الارمن الاردنيون: الواقع الاجتماعي والهوية*, سلسلة دراسات (5), منشورات البنك الاهلي الاردني, دار ورد للنشر والتوزيع, مطبعة السفير, عمان, 2005.

Յորդանանի Սահմանադրութիւնը եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքները (Ամփոփում)

Ճոն Արմաճանի
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Յորդանանի 1952ի սահմանադրութեան հենքին վրայ, զեկոյցը համառօտակի կը ներկայացնէ Յորդանանի կազմաւորումը եւ պատմութիւնը: Ապա կ'անդրադառնայ մահմետականութեան դերին՝ Յորդանանի սահմանադրութեան մէջ, նշելով թէ սահմանադրութիւնը կը հաստատէ. «իրաւունքներուն եւ պարտականութիւններուն առնչութեամբ խտրութիւն պիտի չըլլայ՝ կրօնքի, լեզուի, ցեղի հիմամբ»: Զեկոյցը կը նկարագրէ նաեւ սահմանադրութեան տրամադրած իրաւունքներու եւ պահպանակներու լայն ծիր մը եւ կը քննարկէ Յորդանանի հայերուն եւ այլ կրօնական ու/կամ ցեղային փոքրամասնութիւններուն վրայ անոնց կիրարկումին հետեւանքները:

Զեկոյցը կ'արծարծէ նաեւ այն հսկայ ուժն ու հեղինակութիւնը զորս սահմանադրութիւնը կը շնորհէ թագաւորին, որ պետութեան եւ երկրին գլուխն է:

Զեկոյցը կը քննէ նաեւ այն ճնշումը զոր իսլամական խմբակներ կրնան բանեցնել Յորդանանի թագաւորին, հայերուն եւ այլ կրօնական ու էթնիք փոքրամասնութիւններուն վրայ այնպիսի ձեւով մը որ լուրջ վտանգներ սպառնայ այդ փոքրամասնութիւններուն: Զեկոյցը կ'անդրադառնայ նաեւ Յորդանանի մարդկային իրաւանց շարք մը խաչաձեւումներու, կը նկարագրէ այս խնդիրները եւ կը նշէ որ եթէ անոնք շարունակուին, ապա խնդիր կը յառաջացնեն Յորդանանի հայերուն եւ կրօնական ու էթնիք այլ փոքրամասնութիւններուն համար:

Զեկոյցը կ'եզրափակէ հաստատելով թէ մինչ Յորդանանի հայերն ու այլ փոքրամասնութիւնները պատճառներ ունին այդ երկրին մէջ իրենց ապագայով մտահոգուելու, տասնամեակներու պատմութիւն ունեցող թագաւորներուն եւ քաղաքական ղեկավարութեան ցուցաբերած հանդուրժողութիւնը՝ այդ երկրի փոքրամասնութիւններուն, սահմանադրութեան բացորոշ պաշտպանութիւնը մարդկային իրաւանց եւ կառավարութեան յարաբերաբար զօրաւոր դիւանագիտական յարաբերութիւնները Հայաստանի Հանրապետութեան հետ՝ Յորդանանի հայերուն եւ միւս փոքրամասնութիւններուն կրնան հաւաստիքներ տալ մասամբ յուսալից ըլլալու:

The Making of the Armenian Community in Amman

Silva Sarkissian-Hairabedian
hairabed@hotmail.com

Although some Armenians settled in Jordan after the Armenian Genocide of 1915 and started establishing themselves in their new country of refuge, the Armenian community of Jordan came into existence after the 1948 exodus of Armenians from Palestine and their settlement in Jordan, mainly in the capital, Amman.

The Armenians who had established themselves in Palestine were forced to leave their new homeland as a result of the 1948 Arab-Israeli War. Having to leave everything behind, Armenians from Jaffa, Haifa, Jerusalem, Lidd, Gaza, now had to relocate once more -- this time to Amman. The gradual influx of refugees eventually led to the establishment of community organizations to serve the various needs of the new arrivals, who had their own established organizations in Palestine. The impact the new refugees had on the making of the Armenian community in Amman was immense as there was a dire need for social, religious, educational and cultural organizations to maintain the shared identity of Armenians amongst themselves as well as within the larger context of Jordanian society.

The historical relations between the Armenians of Jordan and Palestine helped in their quick accommodation and integration and in the making of the new Armenian Community of Jordan. As Jerusalem was one hour from Amman by car, traveling to and from the two cities was very common. People used to go for weekends, weddings, picnics, trade, basketball matches, and scout camps up until the beginning of hostilities and the 1967 Arab-Israeli War, which led to a second wave of refugees as well as the occupation of Jerusalem and the West Bank.

In 1948 Amman was rather a small city, and most Armenians settled in the downtown area and Jabal Al Ashrafiyeh[1], where there was a very small number of Armenian families who had come around 1920 (like Antikajian, Peltekian, Doumanian, Tchorbajian, Lepedjian, Vartanian families among others). The first few years were difficult for the newcomers as they needed to find good housing and jobs and start planning for their future. During that time, the number of Armenians reached the 10,000 figure, but many later immigrated to Australia, the US and Canada in the 1950s and 60s.

[1] Which was later on to be known as the Armenian quarter of the area.

With the number of Armenians increasing, the need to start organizing the community was strongly felt. Armenians living in different parts of Palestine wanted to transfer their experience to Amman. The need to establish centers, to being together, to gather the youth and Armenian families became a must. There are some amazing stories from the older members of the community who remember their first activities in Amman. One such story comes from former *Watani* Sporting Club (*Azkayin Marzagan Miyutyun*) Chairman, Varoujan Sarkissian:

> In 1948, as a result of the war in Palestine, many Armenians came to Jordan thinking that the war would end soon and that they would go back. However, they soon realized that was not the case and gradually settled in Amman. Amongst those people were a few Armenian youth who were basketball players. We decided to get together and form a basketball team, which we did, and called ourselves the ABT (the Armenian or Amman Basketball Team). Our shirts were white, dyed in red. My sisters Araxy and Arpineh made the numbers and the letters from other pieces of cloth and sewed them onto the shirts. We asked permission of Al Faisali Club to use their playground, which was not at all suitable. Nevertheless, as it was the only available playground, we, the players, would draw the lines and clear the stones every time we practiced. The ABT organized matches with the Jerusalem *Hay Yerdasartats Miyutyun* (HEM), and fans used to come in buses to attend matches.

Sarkissian continues:

> In 1949 Garbis Vizoyan installed all the necessary electrical lights in Al Faisali's playground. For our matches we sometimes asked for the help of Father Gorun (the Armenian school headmaster), who sent us some chairs and desks from the school for the spectators. Eventually some Arab members joined our team, and basketball started to become a popular sport in Amman. Soon after, Vahe Ghazarian, who used to work at the Electricity Company, suggested that basketball should be officially registered as a sports federation. This was done in 1952, and he became its first head. Thanks to ABT, the Jordan Basketball Federation was established, and its first chairman was an Armenian. At a time when everything around us was uncertain and miserable, we entertained people who were very much in need of joy. The team played until 1955 and then most of its members immigrated to other countries.

Prior to the establishment of different organizations in the community, Armenian youth used to gather in their houses. Another story comes from Arpineh Nakkashian, who was a teacher of Armenian language and literature

for 55 years in Amman and later in Jerusalem. Her family, together with her uncle's family, 12 people in total, had fled from the city of Jaffa. She remembers those days:

> After realizing that going back to Palestine was not going to happen any time soon, Armenian youth who had just reached Amman and who had prior experience in clubs and sports activities in Palestine felt the need to come together and organize a cultural life for themselves. The gatherings used to take place in small, overcrowded homes. Literary evenings and debates were organized, and many important topics were discussed. Boghos Kazian, who was a choir conductor in Jerusalem, had come to Amman. With the encouragement of the youth a new choir, which consisted of 12 members, was established. The choir used to have its rehearsals in our house, and we had some memorable evenings that would comfort us during the uncertain times we were living in. Rehearsals continued, and we started performing at weddings, some local events and even at the ABT basketball matches. Since some of the choir members were also ABT basketball players, our presence in the first row of Al Faisali playground was a must. We took the accordion and sang all through the match, creating great enthusiasm and cheering for our boys. These are days that we cherish and we remember with great sadness and joy.

For the small number of Armenians who had settled in Jordan, the years preceding the arrival of their compatriots from Palestine were centered on accommodating themselves and their families in their new environment and trying to make a sustainable living in professions and crafts they introduced and excelled in like photography, agriculture, trade and shoemaking. They included Lepedjian, Peltekian (agriculture), Doumanian, Ketchedjian, Berberian (photography), Antikajian (trade), and Khatchadourian (army).

THE MAKING OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN AMMAN STARTED

The Homenetmen Club was already established in 1937 and became a veteran of the country's sports scene. In 1967, it moved its headquarters to Jabal Al Ashrafiyeh, where all Armenian institutions were located. For many years after that, the Homenetmen Club's basketball team competed in the Jordanian first division basketball league. Together with only a handful of other basketball teams, Homenetmen was able to maintain its women's team for a good number of years. The club had a sizeable scout troupe which taught the younger generation how to be exemplary Jordanian citizens while maintaining their ancestral identity. The scout troupe, also had close ties with scouts from Jerusalem and Aleppo for a long while.

In 1949, the Armenian Relief Society, *Hay Oknutian Miyutyun* (HOM) was founded as one of the first societies in the country and was registered as a charitable organization working under the supervision of the Jordanian Union of Voluntary Societies in Amman. Besides providing financial aid to disadvantaged families and students, it sought to preserve the cultural identity of Armenians through maintaining Armenian traditions as well as keeping alive the arts of needlework and lace-making.

In 1955, the *Watani* Sporting Club was officially registered. Most of its founding members were from among the new arrivals from Palestine. The cultural activities that had been organized in houses automatically transferred to the club. Although the premises changed a few times, the club was eventually built in Jabal Al Ashrafiyeh, where all the other Armenian institutions were located.

In 1962, the current Yuzbashian-Gulbenkian Elementary School was also founded. It follows the Jordanian National Curriculum of Arabic and English in addition to teaching religion, Armenian history and language in Armenian. After graduation, students attend local secondary schools, having learnt their language, history and culture.

In the early 1950s there was an Armenian Catholic Church and school as well as an Armenian Protestant Church. Then, finally in 1969 the current Church, St. Thadeus, was inaugurated having been established through contributions from the Armenian Patriarchate of Jerusalem as well as from the local community.

As of the early 1960s many Armenian students, both male and female, not only from Amman, but from cities like Irbid, Zarqa, and Karak, attended universities and higher educational institutes in Yerevan. After graduation they immersed themselves in the life of the community. Most graduates studied medicine or engineering and held leading positions in their fields. These graduates also created a new bridge between the community and Armenia, since many had married spouses from Armenia and established their new families in Amman.

In a period of three decades (1937-1969) almost all of the Armenian institutions were established in Amman. The community had taken shape: both Ammanites from prior to the 1948 War as well as new arrivals merged into these institutions. Despite the existence of different political ideologies, all the Armenian institutions had a common aim: to maintain and preserve the identity and culture of the new generation through education, arts, sports and other activities. There has always been a good level of cooperation between these institutions, but these relations improved substantially after the independence of Armenia in 1991.

The shared responsibility of these institutions manifested itself in different forms. The role of HOM in empowering Armenian and Arab refugee women is extremely noteworthy, for example. Through HOM women were taught needlework and sewing to be able to work and generate income for their families.

While the Homenetmen Club was mostly sports-oriented, the WSC focused more on the Arts. However, both clubs have had dance troupes attracting the youth to the clubs. The WSC has had a strong choir for many years as well as a strong theater troupe that has presented many plays in and outside the community. At one time both clubs had strong basketball teams in the first division of the Jordanian Basketball League, but as the number of the community dwindled, so did the number of players, and with the rising cost of maintaining competitive teams, both clubs stopped competing in the Jordanian League with WSC ceasing to play in the early 90s and the Homenetmen in the late 90s.

The Armenian community of Amman was evolving gradually and expanding throughout the city. The Armenians residing in nearby towns like Ruseifa, Zarqa, and to a lesser extent those in Irbid in the north, attended events in Amman organized by the clubs. Eventually, most moved to the capital seeking better work opportunities.

Most activities in Armenian community life were directed inwards towards the community. Sports teams, scouts, choirs, theater and dance groups, and cultural activities brought families together and created a shared identity amongst them. However, during the past ten years a rise in the participation of the Armenian community in different local events and major celebrations and festivals has been observed.

In the early years of its establishment, the community was isolated, but now, thanks to the large number of Armenian youth attending local universities and thanks to social media, the integration of Armenians has become more evident.

The Armenian community in Amman has maintained more or less constant numbers of around 3000-4000 in the years since the late 1980s. Over the past decades, several major waves of Armenians arrived in Amman, established residence for a while and then left. This inward and outward flow started with the 1948 War of Palestine, was followed by the 1967 Six-Day War, then the Lebanese Civil War 1975-90, followed by the Iran-Iraq War in the late 80s, the War on Iraq in 1990 and lately the war in Syria that began in 2011. The waves of Armenians that arrive in Amman may not all be active within the Armenian community, but they have an impact on the fluctuating numbers of the community. Some remain distant while others became involved. Some established themselves in Amman, while some emigrated,

giving Amman the status of a transit point towards their final destinations. Over the years, these waves of Armenians have included musicians, sportsmen, and artists who got involved in the local community while transiting through Amman. Armen Armenagian and Karnig Sossoian (from Iraq) formed choirs with members of the community and gave several performances, only to leave for Europe and Canada after a short while. The same could be said of young men and women who came to Amman from Beirut and Aleppo and joined the basketball teams but later on left for other countries. The presence of these individuals had a big impact on the life of the community, but again it was a temporary, and the activities stopped with their departure.

Gradually the Armenians in Jordan have witnessed a decrease in their numbers as many have emigrated over the years. Even in the capital, the Armenians moved out of Jabal Al Ashrafiyeh. However, the institutions remained in their former locations, sometimes posing practical difficulties for the new generation that has found new interesting, modern venues closer to home.

Maintaining those institutions that were established over the years continues to be a difficult task in a small community. There are many Armenians who are not actively involved in the community organizations or usually remain distant from the community. At a time when there are many attractions for youth in the local environment, it is a challenge for Armenian institutions to attract and engage Armenian youth through creative methods and approaches. As society continuously evolves, leaders in the community should comprehend those changes and adopt modern ways and long-term strategies to ensure the continuity of the community's Armenian identity.

Like other small Armenian communities in the Diaspora, the Armenian community of Amman has faced and still faces many challenges. The political situation in countries around Jordan has raised concerns amongst Jordanian Armenians, especially the younger generation, which has either left the country to seek job opportunities in the Gulf countries or emigrated to the West.

Another challenge that faces the Armenian community in Amman is the location of its institutions. The Jabal Al Ashrafiyeh neighborhood, where all the Armenian institutions are located, is now regarded as an impoverished area of the capital Amman. It has lost most of its Armenian residents, who have moved away from the traditional Armenian quarter. Consequently, many Armenian families prefer to send their children to schools that are closer to their residences, which has led to a decrease in the number of students enrolled in the only Armenian elementary school of Amman.

The continuity of these institutions, which played a major role in the social and psychological well-being of the new community when they were first established, will depend on the methods and strategies adopted by community leaders.

Stronger ties with Armenia have been developing since its independence in 1991. Many Jordanian-Armenians, especially the youth, have been obtaining Armenian citizenship, thus creating a balance between their ancestral homeland and the land that hosted them when they were most in need of a safe haven. This has established closer ties with the homeland and strengthened the sense of belonging of Jordanian-Armenians.

CONCLUSION

The making of the Amman Armenian community posed a big challenge to the first generation of Armenian immigrants, who worked hard to realize the dreams of restarting their lives in a new environment while maintaining their Armenian identity. Currently the biggest challenge is to transform that dream into modern-day reality to ensure its continued existence for many more decades to come.

Յորդանանի Հայերը. Հայօճախին Կազմակերտումը
(Ամփոփում)

Սիլվա Սարգիսեան-Հայրապետեան
hairabed@hotmail.com

Թէեւ հիմնականին մէջ հայերը Յորդանան հաստատուեցան 1915ի Հայոց Ցեղասպանութենէն ետք, ուր սկսան վերակերտել զիրենք, այդուհանդերձ անոնք իբրեւ հայօճախ կազմաւորուեցան 1948էն՝ Պաղեստինի հայերու ոդիսականէն եւ Յորդանանի – մասնաւորաբար Ամմանի – մէջ անոնց հաստատումէն ետք:

1948ի գաղթականներու ներհոսքը անհրաժեշտութիւն դարձուց յորդանանահայութեան համայնքային կարիքներուն բաւարարումը: Նորեկները ձեւաւորեր էին արդէն իրենց հաւաքական կեանքը, յառաջացուցեր իրենց կազմակերպութիւնները՝ Պաղեստինի մէջ:

Նորեկներուն կշիռը՝ Ամմանի հայօճախին ձեւաւորման մէջ, շատ մեծ էր. անոնք յառաջացուցին կենսական կարիքը ընկերային, կրօնական, կրթական եւ մշակութային կազմակերպութիւններու՝ բաւարարելու համար թէ՛ իրենց՝ յորդանահայերու հետ միախառնուող նոր ինքնութեան յառաջացումն ու պահպանումը եւ թէ՛ նորաձեւուող հայօճախին տեղը՝ Յորդանանի ընկերութեան մէջ: Նախա1948ի զօրաւոր փոխյարաբերութիւնները՝ Յորդանանի եւ Պաղեստինի հայերուն միջեւ, պատճառ դարձան որ անոնց միախառնումն ու հարստացուած հայօճախին կազմաւորումը՝ արագ ընթանան:

Ձեկոյցը լուսարձակի տակ կ'առնէ Ամմանի հայօճախին կազմաւորումը մինչեւ անոր մերօրեայ գոյութիւնը: Հակառակ դիմագրաւած մարտահրաւէրներուն հայօճախը կը շարունակէ մնալ փոքր, սակայն աշխուժ եւ իբրեւ ապահով ապաստան կը ծառայէ շրջանի հայերուն:

ՀՄԸՄ Ամման. Մեկուսի Մասնաճիւղ
(Ակնարկ)

Սիլվա Պաղսարեան
silvabaghsarian@yahoo.com

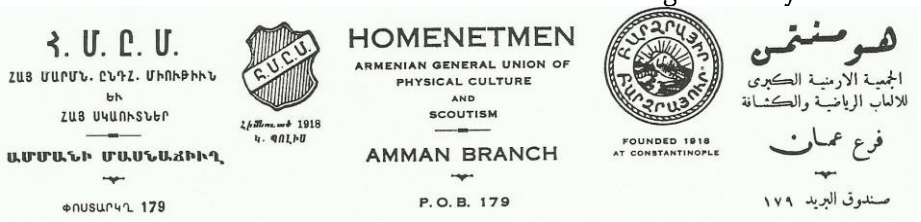

ՄՈՒՏՔ

Զեկոյցը համառօտակի կը ներկայացնէ Ամմանի ՀՄԸՄի մասնաճիւղին հիմնումին, առաքելութեան եւ գործունէութեան պատկերը: Անոր նիւթերը քաղած ենք Ամմանի ՀՄԸՄի նախկին վարչականներու եւ անդամներու հետ ունեցած մեր հարցազրոյցներէն, զրոյցներէն, վարչութեանց անցեալի ատենագրութիւններէն, ակումբի արխիւին մէջ գտնուող այլ նիւթերէ ու փաստաթուղթերէ եւ ՀՄԸՄի պատմութեան նուիրուած մենագրութենէն[1]:

ՀԻՄՆՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ

Ամմանի ՀՄԸՄի մասնաճիւղը հիմնուած է 1938ին, «շուրջ 20 նորագիրներու մասնակցութեամբ»[2], որպէս ազգային խմբակցութիւն: Ութսունամեայ այս մեկուսի մասնաճիւղը այսօր կը շարունակէ իր առաքելութիւնը, որ կը նոյնանայ ՀՄԸՄի ընդհանրական առաքելութեան հետ[3]: Միութիւնը նախ որպէս ժողովարան օգտագործած է անդամներու տուները, ունեցած է «կարճ կեանք եւ ... Բ. Համաշխարհային ...

---

[1] Բիւզանդ Թորիկեան, *Պատմութիւն Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան, Հատոր Առաջին, Սկիզբէն Մինչեւ 1939 Թուական*, Պէյրութ, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1995. Նաեւ նոյն՝ *Պատմութիւն Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան, Հատոր Երկրորդ, 1940-1974*, Պէյրութ, Տպագրութիւն Կարպիս, 1999:

[2] Թորիկեան, *Հատոր Առաջին*, էջ 261: Թորիկեան, հիմնումի թուական կը նկատէ 1937, եւ կու տայ անունները առաջին վարչութեան՝ Միհրան Գասապեան, Գէորգ Գէորգեան, Օննիկ Գէորգեան, Յակոբ Գույումճեան, Ալեքսանդր Խրլաքեան, Հրաչ Սարգիսեան, Բիւզանդ Տեքէճեան (նոյն):

[3] Հետեւելով հանդերձ ՀՄԸՄ ընդհանուր ծրագիր-կանոնագրին, Ամմանի ՀՄԸՄ շրջանակը ունի իր ներքին ծրագիր-կանոնագիրը, որ վաւերացուած է Յորդանանի երիտասարդութեան նախարարութեան կողմէ:

Պատերազմի նախօրեակին... դադրած է գործելէ»[4], ապա որպէս մարզական միութիւն - ՀՄԸՄ անուան տակ - պաշտօնապէս ճանչցուած է Յորդանանի երիտասարդաց նախարարութեան կողմէ 1946ին, հիմնադիր վարչութեան անդամներ ունենալով Յովիկ Էթեմէզեան, Տոքթ. Սուրէն Էթեմէզեան, Հայկ Թոմիկեան, Յակոբ Խուլմունեան, Յակոբ Պետեւեան, Ասատուր Պոյաճեան, Գեղամ Սուրճեան, Ճորճ Ճորճեան եւ Աւետիս Փանոսեան: Այդ շրջանին, միութիւնը գործած է վարձու գրասենեակի մը մէջ, մայրաքաղաքի թաղամասերէն Ռաս Ալ Այնի մէջ, իսկ 1967ին՝ անդամներու ճիգերով գնուած է հող եւ կառուցուած ներկայ ակումբը Էշրեֆիէ լեռան հայոց թաղամասին մէջ[5]: Կալուածը կառուցուած է հանգրուաններով. սկիզբը՝ գրասենեակներ եւ սրահ մը, ապա՝ ընդարձակուած եւ բարեզարդուած են սենեակներն ու սրահը, բարեկարգուած է խաղադաշտը: Ներկայիս, կառոյցը կ'ընդգրկէ Հայ Օգնութեան Միութեան (ՀՕՄ), ՀՄԸՄի եւ սկաուտական խումբի ու այլ գրասենեակներ, սրահ մը եւ պասքէթպոլի բաւականին ընդարձակ բաց մարզադաշտ մը[6]:

Որպէս մարզական միութիւն, ՀՄԸՄը գրաւած է Յորդանանի թագաւորական ընտանիքին ուշադրութիւնը եւ որոշ առիթներու վայելած է թագաւորական ընտանիքի անդամներէն ոմանց այցելութիւնն ու ներկայութիւնը[7]:

Միութիւնը ունի իր վարչութիւնը, որ կը բաղկանայ եօթ անդամներէ ու կ'ընտրուի երկամեայ շրջանի մը համար, ընդհանուր անդամական ժողովի ընթացքին, որուն ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Յորդանանի երիտասարդական նախարարութենէն ներկայացուցիչ մը:

Միութիւնը կը գործակցի թէ՛ ՀՄԸՄի Սփիւռքի միաւորներուն հետ եւ թէ՛ Ամմանի մէջ գործող հայկական այլ միութիւններու[8] եւ հաստատութիւններու հետ:

---

[4] Ան գործած է երկամեակ մը, իբրեւ Երուսաղէմի ՀՄԸՄի ենթամասնաճիւղ (Թորիկեան, *Ա. Հտր.*, էջ 261. նաեւ՝ Թորիկեան, *Բ. Հտր.*, էջ 249):

[5] Գաղթի հետեւանքով այլ շրջաններ ապաստանած հայեր տակաւ հաստատուած են այդ թաղամասը, կառուցած հայ առաքելական Ս. Թադէոս եկեղեցին, Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Ազգ. Վարժարանը եւ Ամմանի Մարզական Միութեան ակումբը:

[6] Ատենին գործած է նաեւ գրադարան, ուր մէկտեղուած են պատմական եւ գիտական գիրքեր:

[7] Օրինակ, 1967ին, ակումբին բացումը կատարած է Իշխան Ռաատ Պըն Զէյտ:

[8] Հայոց Ցեղասպանութեան տարելիցը միասնաբար կը նշուի ՀՄԸՄի եւ ԱՄՄի կողմէ: Այլ պարագայ մըն էր Հուսէյն թագաւորի թագադրութեան քառասնամեակին (1992) առթիւ, ՀՄԸՄի դաշտին վրայ ՀՄԸՄի եւ ԱՄՄի

Քառասնամեակ մը, ան սերտ գործակցութիւն ունեցած է Երուսաղէմի ՀՄԸՄի մասնաճիւղին հետ: Արդարեւ, 1948ի Պաղեստինի բաժանման առթիւ ծագած պատերազմին հետեւանքով բաւական թիւով հայեր գաղթած են Ամման: Մեծաթիւ գաղթականներով ուռճացած Յորդանանի հայութեան այսպէսով առիթ յառաջացած է, որ ՀՄԸՄի Երուսաղէմի եւ Ամմանի շրջանակներուն եւ ակումբներուն կապերը զօրանան ու երկու մասնաճիւղերը միասնաբար գործեն մինչեւ 1967, երբ արաբ-իսրայէլեան պատերազմին բերմամբ, շրջանի քաղաքական կացութեան վատթարացումը, Արեւմտեան Ափի եւ Երուսաղէմի գրաւումը պատճառ դարձած են որ Ամմանի ՀՄԸՄը սկսի գործել առանձին:

ՄԱՐԶԱԿԱՆ, ՍԿԱՈՒՏԱԿԱՆ, ՊԱՐԱՅԻՆ ԵՒ ԱՅԼ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մարզական

Ամմանի ՀՄԸՄը տարբեր տարիներու ունեցած է ֆութպոլի, պասքէթպոլի աղջկանց եւ տղոց խումբեր, ինչպէս նաեւ պարախումբ եւ սկաուտական խումբ:

1944ին Ամմանի ՀՄԸՄի ֆութպոլի խումբը, տեղական երեք խումբերու հետ գործակցելով, միասնաբար հիմնած են Յորդանանի Ֆութպոլի Համադաշնութիւնը, որ կը գործէ մինչեւ այսօր: 1980ականներուն դադրած է ՀՄԸՄի ֆութպոլի խումբը:

Ըստ 1949-50 տարեշրջանի տեղեկագրին, մասնաճիւղը ունեցած է ֆութպոլի երկու խումբեր, պասքէթպոլի երեք խումբ եւ փինկփոնկի երկու խումբ[9], իսկ 1951ին, նաեւ՝ լուղորդներու խումբ մը[10]:

1970ականներուն վերակազմուած են տղոց, ապա եւ աղջկանց պասքէթպոլի խումբերը, որոնք ունեցած են վերելքի եւ վայրէջքի շրջաններ: Սկզբնական շրջանին, ժամանակ մը, տղոց պասքէթպոլի խումբը եղած է երկրորդական դասակարգի խումբերէն, ապա անցած է Ա. դասակարգ եւ շահած է երկրին ախոյեանութիւնը: Երկար ժամանակ ան գտնուած է առաջնակարգ դիրքերու վրայ: Սակայն 1999ի աւարտին, Յորդանանի Մարզական Համադաշնութեան որդեգրած նոր օրէնքները՝ օտարահպատակ մարզիկներու եւ այլ հարցերու վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ նիւթական նեղ կացութիւնը ստիպած են որ Ամմանի ՀՄԸՄի

միացեալ ջանքերով կազմակերպուած դաշտահանդէսը (որուն ներկայ գտնուեցաւ Շարիֆա Պընթ Նասրը՝ արքայական ընտանիքէն, միութենականներու եւ ամմանահայութեան կողքին):

[9] Թորիկեան, *Բ. Հտր.*, էջ 250:

[10] Նոյն:

պասքէթպոլի թէ՛ աղջկանց եւ թէ՛ տղոց խումբերու անդամներուն թիւը նուազի եւ խումբերը, հետեւաբար, լուծուին[11]:

Պարախումբ

1955-60 շրջանին, Երուսաղէմի եւ Յորդանանի աշխուժ երիտասարդներ, միասնաբար կազմած են հայկական պարախումբ մը որ տեւած է քանի մը տարի: Տասնութ հոգինոց այս խումբը ելոյթներ ունեցած է Ամմանի եւ Երուսաղէմի մէջ:

Սկաուտական Շարժում

1948ի Պաղեստինի դէպքերուն հետեւանքով, ՀՄԸՄի սկաուտական շարժումի Յորդանան ապաստանած Երուսաղէմի անդամներ գործակցելով ՀՄԸՄ տեղի անդամներուն հետ, յառաջացուցած են Ամմանի ՀՄԸՄի սկաուտական շարժումը եւ կազմած խումբ: 1949-50 տարեշրջանին մասնաճիւղը ունեցած է 17 գայլիկներէ եւ 26 սկաուտներէ բաղկացած խումբ մը[12]: Աւելի ետք, 1965ին, խումբը կը հաշուէ նաեւ արենուշներ եւ արծուիկներ[13]:

Յորդանանի եւ Երուսաղէմի սկաուտական խումբերու միջեւ կապերը մինչեւ 1967 եղած են սերտ[14]: 1978էն իվեր, Ամմանի ՀՄԸՄը շարունակաբար իր մասնակցութիւնը բերած է համաՀՄԸՄական սկաուտական զանազան շրջաններու բանակումներու եւ խմբապետական ժողովներու[15]: Խումբը մասնակցեցաւ նաեւ 1994ի ամռան, Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ տեղի ունեցած համաՀՄԸՄական բանակումին, 9 արի-արենուշներով: Ուշագրաւ է որ ՀՄԸՄի Միջին Արեւելքի միջդիւանային առաջին ժողովը գումարուած է Ամմանի մէջ, 2006ին:

---

[11] Փութպոլի եւ աղջկանց պասքէթպոլի խումբերու բոլոր մարզիկները հայեր էին, իսկ տղոց պասքէթպոլի խումբը վերջին տարիներուն ունեցած է երկու կամ երեք արաբ մարզիկներ:

[12] Թորիկեան, *Բ. Հյդ.*, էջ 250:

[13] Նոյն, էջ 251:

[14] Օրինակ, Հուսէյն թագաւորի թագադրութեան առթիւ ՀՄԸՄի Երուսաղէմի եւ Ամմանի ակումբները միասնաբար այցելած են թագաւորին շնորհաւորելու, եւ որովհետեւ շեփորախումբ չունէր Ամմանի մասնաճիւղը, անոնք Երուսաղէմի մասնաճիւղի շեփորախումբով ներկայացած են պալատ:

[15] Ըստ Թորիկեանի, Ամմանի ՀՄԸՄի մասնաճիւղի մասնակցութիւնը ՀՄԸՄի շրջանային ձեռնարկներուն սկսած է 1940ականներու երկրորդ կէսէն, սկիզբը շրջանային ընդհանուր ժողովներու մասնակցութեամբ, ապա միջմասնաճիւղային մրցոյթներու թէ բանակումներու մասնակցութեամբ եւ հիւրընկալումներով (Թորիկեան, *Բ. Հյդ.*, էջ 247):

Ներկայիս, սկաուտական խումբը կը հաւաքուի շաբաթական դրութեամբ, ամէն Ուրբաթ, ակումբին սրահը եւ կը գործադրէ նախապէս ծրագրուած դաստիարակչական թէ ուսուցողական յայտագիր: Խումբը կը կազմակերպէ խաղեր, պտոյտներ, բանակումներ առանց առնչուելու Յորդանանի սկաուտական շարժումին, սակայն կապուած մնալով ՀՄԸՄի սկաուտական ընդհանուր շարժումին կեդրոնական մարմնին, մասնակցելով սկաուտական համաՀՄԸՄական քառամեայ բանակումներուն:

Այլ Գործունէութիւններ

1950ականներու սկիզբը հիմնուած է մասնաճիւղին Կոմիտաս երգչախումբը, որ կը թուի կարճատեւ կեանք մը ունեցած ըլլալ[16]:

2010ին իշխան Ֆէյսալ Պըն Ալ Հուսէյնի կազմակերպած "Generation for Peace" ծրագրին առաջին մասնակից ակումբը եղած է - ՀՕՄի կողքին - ՀՄԸՄը՝ ծրագիրը գործադրելով ՀՄԸՄի ակումբին մէջ[17]:

Որոշ առիթներու, ՀՄԸՄը հիւրընկալած է դրացի երկիրներու մարզական եւ սկաուտական խումբեր: Մարզական ձեռնարկներու կողքին, Ամմանի ՀՄԸՄը ունեցած է նաեւ մշակութային շարժում՝ պահելու հայ երիտասարդը հայկական մթնոլորտի, հայկական սովորութիւններու եւ աւանդութիւններու շունչին տակ: Երբեմն հրաւիրուած են նաեւ սփիւռքահայ երգիչներ:

ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՄՄԱՆԻ ՀՄԸՄՆ ԱՅՍՕՐ

Ներկայ հանգրուանին, Յորդանանը Միջին Արեւելքի քաղաքական զարգացումներէն ծանրապէս ազդուած է: Անցնող տասնամեակներուն, մեծ թիւով հայեր գաղթած են եւ հաստատուած Յորդանան շրջանի իրենց երկիրներէն, անդամակցած Յորդանանի զանազան հայկական կազմակերպութիւններու եւ միութիւններու՝ աշխուժացնելով ակումբները:

Այսօր, սակայն այդ հիւր հայերն ու յորդանանահպատակ հայերը մեծ թիւով բռնած են գաղթի ճամփան դէպի Եւրոպա, Աւստրալիա, Հիւսիսային Ամերիկա եւ այլուր:

Ներկայիս, ակումբին դիմագրաւած գլխաւոր դժուարութիւնը անդամներու թիւի նուազումն է՝ գաղթի, կեանքի նորատեսակ դժուարութիւններուն, կենցաղի պարտադրած նոր պայմաններուն

[16] Թորիկեան, *Բ. Հյդ.*, էջ 250:

[17] Իշխան Ֆէյսալ Պըն Հուսէյնի այս նախաձեռնութիւնը նպատակ կը հետապնդէր նոր սերունդը իրար մօտեցնել, որպէսզի միասնաբար գործեն - առանց էթնիկ, կրօնական, ֆիզիքական թէ այլ խտրութեան - յանուն խաղաղ կեանքի եւ ապահով ապագայի կերտումին:

բերմամբ: Կարեւոր բացասական գործօն է նաեւ ակումբին անդամներուն բնակավայրերու ցրուածութիւնը եւ ակումբին վայրին հեռաւորութիւնը՝ անոնց բնակութեան վայրերէն:

The Amman Homenetmen Chapter
(Summary)

Silva Menekshеian-Baghsarian
silvabaghsarian@yahoo.com

The paper is an overview of the Amman chapter of the Homenetmen, an Armenian Diaspora sports organization.

The Amman chapter was founded in 1938. During its first years meetings were held in the homes of the members. Eventually it was officially recognized by the Jordan Youth Ministry as a Sports Union and established an office. In 1944 the Union, in collaboration with three other local clubs, founded the Jordan Football Federation. In 1948 the club expanded its activities and established men's and women's basketball teams, a dance group and a scout group.

Due to the 1948 Palestine conflict, large numbers of Armenians took refuge in Amman, which positively impacted the local Armenian community while strengthening relations between the Jerusalem and Amman chapters of the Union. In 1967 this collaboration stopped due to the new political developments in Israel, Jerusalem and the West Bank. The Amman chapter inaugurated a new center in 1967 in the presence of His Eminence Prince Raad Bin Zeyd. Since 1978 the Amman Chapter has participated in the pan-Union Scout camping and leadership assemblies. It hosted the Middle East inter-cabinet meetings of the Union in 2006.

The chapter has always been on the radar of the palace in its community development projects. In 2010 the chapter joined in Prince Faisal Bin AlHussein's initiative called "Generation for Peace" and applied it in the club.

Alongside being the second home of Jordan Armenians, the club has been a safe haven to many Armenian refugees fleeing the turmoil in neighboring countries.

Հայ Օգնութեան Միութեան Ամմանի «Արազ» Մասնաճիւղ (Ակնարկ)

Արսինէ Ճամպազեան
ajambazian@engicon.com

Ամմանի մէջ հայկական օգնութեան միութիւն մը կազմակերպելու գաղափարը կը յառաջանայ 1946ին, խումբ մը տիկիններու կողմէ: Սկզբնական շրջանին, միութիւնը իր անդրանիկ քայլերը կ'առնէ Էշրեֆիէի շրջանին մէջ, «Հայ Տիկնանց Աղքատախնամ Միութիւն» անուան տակ: Զայն կը հիմնեն Սոֆի Գարագաշեան, Մարթա Զաքեան, Նուարդ Էթեմէզեան, Վարդուհի Յակոբեան, Անահիտ Ոսկերիչեան, Սիրանուշ Սարգիսեան: Ծնունդէն երկու տարի ետք, 1948ին, միութիւնը պաշտօնապէս կը ճանչցուի իբրեւ «Յորդանանի Հայ Օգնութեան Միութիւն»[1]:

Տասնամեայ յարատեւ գործունէութենէ ետք - օգնելով կարիքաւոր ընտանիքներու եւ անհատներու, մասնաւորապէս 1948ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմին հետեւանքով յառաջացած գաղթականներու - 2 Մայիս 1956ին, իբրեւ կանացի բարեսիրական կազմակերպութիւն, ՀՕՄի Յորդանանի մասնաճիւղը Յորդանանի կառավարութեան կողմէ կը վաւերացուի եւ կ'ընդգրկուի բարեսիրական կազմակերպութիւններու կողքին՝ Ամմանը ունենալով իբրեւ նստավայր:

ՀՕՄի Ամմանի միաւորը - ճանչցուած իբրեւ՝ الجمعية الخيرية الأرمنية للسيدات - պաշտօնապէս կ'անդամակցի Յորդանանի Բարեգործական Միութեանց Լիկային (الإتحاد العام للجمعيات الخيرية الأردن), շուրջ 530 միութիւններու կողքին: Ան առաջնային տեղ կը գրաւէ Լիկայի կազմակերպութեան անդամացանկին վրայ եւ իր ներկայութիւնը կ'արժեւորէ դասախօսական, նուիրահաւաքի, բարեսիրական եւ այլ ձեռնարկներու իրականացմամբ: Մասնաճիւղը մաս կը կազմէ նաեւ ընկերային բարելաւման նախարարութեան «Բարեգործական Միութիւններու Կազմ»ին (وزارة التنمية الإجتماعية – مديرية شرق عمان, سجل الجمعيات الخيرية)

[1] Ան մաս կը կազմէ 1910ին «Հայ Կարմիր Խաչ» անուան տակ Նիւ Եորքի մէջ հիմնուած, ապա «Հայ Օգնութեան Միութիւն» վերանուանուած ՀՕՄին: Որպէս ոչ-կառավարական կազմակերպութիւն, ՀՕՄը անդամ է ՄԱԿին՝ 1975էն իվեր, եւ որպէս այդպիսին սատար կը կանգնի մարդկային իրաւանց սկզբունքներուն, ընկերային արդարութեան եւ համամարդկային քաղաքակիրթ կարգերու համատարած ընկալման:

ՆՇԱՆԱԲԱՆ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿ

«Ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին համար» մարտակոչը ունեցող ՀՕՄի Ամմանի մասնաճիւղը նպատակ կը հետապնդէ.-

ա) Օգնութիւն ապահովել կարիքաւոր ընտանիքներու եւ անհատներու.

բ) Պահպանել մշակութային ինքնութիւնը յորդանանահայութեան.

գ) Նպաստել կրթական, ընկերային, առողջապահական կարիքին եւ բարեկեցութեան՝ հայ եւ օտար համայնքներու, անկախ անոնց ցեղային կամ կրօնական պատկանելութենէն.

դ) Սատարել միութեան անդամներու զարգացումին եւ խրախուսել անոնց ներգրաւումը հանրային ծառայութեան.

ե) Գործակցիլ նմանատիպ նպատակներու ծառայող կազմակերպութիւններու հետ:

ԿԵԴՐՈՆԱՎԱՅՐ, ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Մասնաճիւղին գրասենեակը կը գտնուի Ամմանի ՀՄԸՄի ակումբէն ներս: Ան սեփականատէրն է կառոյցին քառորդին:

Մասնաճիւղին անդամակցելու իրաւունք ունին 18 տարիքը բոլորած կանայք, որոնք կը վայելեն.- ա) քաղաքացիութեան բոլոր իրաւունքները, բ) լաւ վարք ու համբաւ ունին, գ) երկու գործօն եւ կամ մէկ վարչական անդամի երաշխաւորութիւնը ունին, դ) կ'ընդունին միութեան ծրագիր-կանոնագիրը:

Վարչութիւնը կը բաղկանայ եօթ անդամներէ[2], որոնք կը ծառայեն կամաւորապէս, երկու տարեշրջան: Վարչութիւնը կ'ընտրուի ընդհանուր անդամական ժողովին[3], ընկերային բարելաւման նախարարութեան ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ[4]: Ընդհանուր անդամական ժողովին կ'ընթերցուի նախորդ վարչութեան գործունէութեան նիւթաբարոյական տեղեկագիրը արաբերէն եւ հայերէն լեզուներով:

Վարչական ժողովները կը գումարուին շաբաթական դրութեամբ, միութեան գրասենեակին մէջ: Ժողովներու ատենագրութիւններն ու նամակագրութիւնը կը կատարուին արաբերէն եւ/կամ հայերէն: Իսկ անդամական ժողովները, հաւաքոյթներն ու ձեռնարկները տեղի կ'ունենան ընդհանրապէս ՀՄԸՄի ակումբի սրահին մէջ: Կարգ մը ձեռնարկներ տեղի կ'ունենան պանդոկներու եւ այլ սրահներու մէջ, ըստ՝ ձեռնարկի բնոյթին, պահանջքին ու նպատակներուն:

---

[2] Վարչական կ'ընտրուի 21 տարիքը բոլորած գործօն անդամը:

[3] Ընդհանուր անդամական ժողով կը գումարուի նուազագոյնը տարին մէկ անգամ:

[4] Ընտրական առաջին ժողովի օրինականութեան համար անհրաժեշտ է 50% առաւել 1 անդամներու ներկայութիւնը: Այլապէս, երկու շաբաթ ետք գումարուող յաջորդ ժողովը օրինական կը համարուի՝ նուազագոյնը տաս անդամներու ներկայութեամբ:

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Մասնաճիւղը կը ծաւալէ բարեսիրական լայնածիր գործունէութիւն, մանաւանդ՝ կարիքաւոր ընտանիքներու, կրթանպաստներու, դասախօսական, ազգային եւ կրօնական տօներու կազմակերպման առումով: Այսպէս.-

Ամսական դրութեամբ նիւթական նպաստ կը յատկացնէ կարիքաւոր ընտանիքներու եւ անհատներու, ուտեստեղէն ու հագուստեղէն կը բաժնէ անոնց եւ այլոց:

Կը պահէ տարեկան շուրջ վեց սաներ Ազգային Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանին մէջ, կը հոգայ օտար երկրորդական վարժարաններ յաճախող 2-3 հայ սաներու կրթաթոշակը, ինչպէս նաեւ կ'ապահովէ համալսարանական 2-3 ուսանողներու կրթաթոշակէն մաս մը:

Ամսական դրութեամբ, առաւօտեան դասախօսութիւններ կը կազմակերպէ ընկերային, կրթական եւ առողջապահական նիւթերու շուրջ:

Կը տօնակատարէ Համբարձման, Ս. Աստուածածնայ, Մայրերու Օրուան, Ամանորի ու Ս. Ծննդեան տօները հանդիսութիւններով ու ձեռնարկներով:

Փետրուար ամսուն հոգեհանգստեան պաշտօն կը կատարէ հանգուցեալ ՀՕՄուհիներու յիշատակին:

Կը կազմակերպէ տարեկան տօնավաճառ[5]:

Կը գործակցի գաղութիս հայ կազմակերպութիւններու հետ՝ համագաղութային բոլոր ձեռնարկներուն:

Մասնաճիւղը 2006ին հիմնեց Ամմանի «Արազ» Մանկապատանեկան Պարախումբը, որ ունեցաւ ելոյթներու շարք մը եւ արժանացաւ հանրութեան ու տեղական մամուլին ջերմ գնահատանքին: Խումբը կը հաշուէր քսան փոքրեր եւ քսան պատանիներ, անոնք կը սորվէին ժողովրդային՝ հայկական, արաբական եւ այլ ազգագրական պարեր, (Քոչարի եւն.): Պարխումբը դադրեցաւ Նոյեմբեր 2018ին՝ պատանիներու թիւի նուազումին պատճառաւ: Խումբին վերջին ելոյթը տեղի ունեցաւ 2018 Ապրիլին:

Յիշատակելի է շուրջ մէկուկէս տասնամեակ (1973-1988) գործած՝ ՀՕՄի Յորդանանի միաւորի հիմնած ծերանոցը, որ ներկայիս դադրած է՝ անտէր հայ ծերերու թիւի եւ անոնց աջակցելու կարիքի նուազումին պատճառով: Ծերանոցը կը գտնուէր Էշրեֆիէի շրջանին մէջ, հայոց թաղը: Ան միայարկ, անջատ, վարձու կառոյց մըն էր, ուր կը պատսպարուէին մինչեւ 10 ծերեր (երբեմն աւելի նուազ): Ապահովուած էր անոնց

[5] Տօնավաճառը կը համարուի ու կը շարունակէ ըլլալ մասնաճիւղին եկամուտի գլխաւոր աղբիւր. ան մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ գաղութէն ներս:

կեցութիւնը, առողջական հոգածութիւնը, սնունդը..., անոնց կը տրուէր ընկերային ամբողջական հոգածութիւն եւ խնամք:

Յորդանանի ՀՕՄի «Արազ» միաւորը, հանդիսանալով ՀՕՄ մեծ ընտանիքին զանազան երկիրներու մէջ հիմնուած բազմաթիւ մասնաճիւղներէն մին, կը մասնակցի ՀՕՄի զանազան ծրագիրերուն, ինչպէս.- ա) Որբախնամ եւ Ամանոր ծրագիրեր, բ) Սուրիահայութեան անմիջական օգնութիւն օժանդակութեան աշխատանք, գ) ՀՕՄի հիմնադրամի ընդարձակում եւ զարգացում, դ) ՀՕՄԻ Հայաստանի, Արցախի, Ջաւախքի ու Սփիւռքի ծրագիրեր:

ՆԵՐԿԱՅ ՄԱՐՏԱՀՐԱՒԷՐՆԵՐ

Ներկայիս, Ամմանի ՀՕՄի մասնաճիւղը կը դիմագրաւէ լուրջ մարտահրաւէրներ: Անդամներու թիւի նուազումը, բազմաթիւ հայ ընտանիքներու արտագաղթը, նոր սերունդի անտարբեր կեծուածքն ու նուազ հետաքրքրութիւնը՝ անդամակցելու եւ կամ քաջալերելու մասնաճիւղին գործունէութիւնը՝ կը թուին ընդհանրական խնդիրներն ըլլալ միջինարեւելեան հայօճախներու մշակութային-ընկերային կազմակերպութիւններուն եւ խմբակցութիւններուն: Այս խնդիրները սպառնալից գործօններ են, որոնք կը թուլցնեն, կը նուազեցնեն եւ կը տկարացնեն միութենական գործունէութիւնները: Անհրաժեշտ է այս էական խնդիրներուն պարագաներն ու մանրամասնութիւնները քննարկել համամիջինարեւելեան հայկական առումով, վերլուծել եւ տեսական ու գործնական ուղիներ եւ միջոցներ որդեգրել՝ կարելի լաւագոյն ձեւով յաղթահարելու համար այս ընդհանրական եւ վտանգաւոր տագնապը:

The Armenian Relief Society of Jordan
(Summary)

Arsine Jambazian
ajambazian@engicon.com

The paper focusses on the foundation of the “Araz” Chapter of the Armenian Relief Society in Amman. It outlines the Chapter’s objectives, organizational chart and by-laws. It details the activities of the Chapter and the work done for the preservation of Armenian identity and analyzes intra-Armenian cooperation for the strengthening of the community.

The paper also notes the fruitful collaboration prevailing in the League of Philanthropic Societies, which functions under the umbrella of the Ministry of Social Development.

The paper discusses the difficulties and challenges it faces, particularly when it comes to inclusion of the new generation in its activities, and the effort it makes to encourage commitment by the new generation to participate in the active preservation of the Armenian community of Jordan.

Յորդանանի Ազգային Մարզական Միութիւնը (Ակնարկ)

Ռոզէթ Ալեմեան-Մահսերէճեան
Rose2alem@yahoo.com

Զեկոյցը կ'ընդգրկէ Յորդանանի Ազգային Մարզական Միութեան (النادي الرياضي الوطني) 60 տարուան (1955-2015) ուղին, կ'ընդգծէ անոր մարզական ու մշակութային գործունէութիւնը, արեւելումը եւ հայօճախին ազգային-եկեղեցական կեանքին մէջ ունեցած դերը:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ա. Աշխարհամարտին, արաբ ազգայնական ղեկավարներ Հիժազի եւ Սուրիոյ վիլայէթներու մէջ, գլխաւորութեամբ Մեքքէի իշխան Շերիֆ Հուսէյն Պըն Ալիի, կ'ապստամբին Օսմանեան Կայսրութեան դէմ: Խառնաշփոթ այդ տարիներուն, 1916ի Սայքս-Փիքոյի Համաձայնագրին եւ արաբներու կատարուած խոստումներու հակասութեան մէջ կը գոյանան Սուրիա-Լիբանանը, Պաղեստինը, Իրաքը եւ Անդր-Յորդանանի Էմիրութիւնը, որուն ղեկը 1921ին կը յանձնուի Շերիֆ Հուսէյնի որդի Ապտալլա Ա.ին: 1946ին Մեծն Բրիտանիա կը հեռանայ երկրէն եւ անկախ թագաւորութիւն կը հռչակուի Յորդանանը, իսկ Ապտալլա Ա.ը՝ թագաւոր:

1953էն 1999 Յորդանանին կը թագաւորէ Հուսէյն Պըն Թալալը, որ մեծապէս կը նպաստէ երկրին բարգաւաճման եւ ժողովուրդի բարօրութեան: Հուսէյն թագաւորին կը յաջորդէ անոր աւագ որդին՝ Ապտալլա Պըն Հուսէյնը որ նոր աւիշ կը ներարկէ երկրին, սատարելով ընկերային, մշակութային եւ տնտեսական կեանքի զարգացման:

ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ

Յորդանանի հայութիւնը սկսած է ձեւաւորուիլ 1915ի Եղեռնէն ետք, երբ աքսորուած ու տարագրութեան ճամփան բռնած հայու բեկորներ ապաստան գտած են Յորդանանի զանազան քաղաքներու մէջ[1]: Ջարդերէն ազատած եւ երկրագործութեամբ զբաղող հարիւրաւոր

[1] Այս աքսորեալներէն շատեր մահացած են Դամասկոս-Տարաա-Մաան երկարող անապատներուն մէջ: Որբացեալ գաղթականներ ու աքսորեալներէն ոմանք տեղափոխուած են Փոր Սայիտի գաղթակայանը:

տէօրթեոլցիներ, իրենց աշխատանքի բերմամբ 1920ականներէն սկսեալ կը հաստատուին Յորդանանի Հովիտը (Ղոր ԱլՍաֆի) ուր կը զբաղին կանաչեղէնի եւ յատկապէս լոլիկի մշակմամբ: Ասոնց կողքին մարաշցիներ ու զէյթունցիներ կը կազմեն ստուար թիւ մը: Ասոնք, տեղացի արաբ ժողովուրդի ազնիւ վերաբերմունքին եւ պետութեան թոյլտուութեան շնորհիւ[2], տակաւ կը գոյացնեն տարրական համայնք մը:

Մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի աւարտը, ապա եւ Պաղեստինի տարածքին երկատումը՝ 1948ին, տնտեսական, հայրենակցական, ազգականական-խնամիական սերտ կապեր գոյութիւն ունէին յորդանանաբնակ եւ պաղեստինաբնակ հայերու միջեւ: Մեծաթիւ յորդանանահայեր գործատէրներ եւ աշխատանոցներ հիմնած էին Եաֆայի, Հայֆայի եւ Երուսաղէմի մէջ: Վերջինս, որ աշխարհագրականօրէն շատ մօտ էր Ամմանի եւ բրիտանական իշխանութեան տակ կը գտնուէր, կը հանդիսանայ շրջանի ամէնազարգացած բնակավայրերէն մին, ուր վաղուց կայացած էր պատրիարքութեան շուրջ համախմբուած հայկական գաղութը, իր Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանով:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը եւ սաղիմահայութիւնը նշանակալից դեր ունեցած են Յորդանանի հայօճախին կրօնական, կրթական, մշակութային եւ ազգային մարզերու կազմակերպումին մէջ: Արդարեւ, այդ շրջանին, մանաւանդ մինչեւ 1967՝ Երուսաղէմի գրաւումը, պատրիարքութեան կողքին՝ Երուսաղէմի հայոց մէջ տիրող կրօնական, ազգային, կրթական եռուն կեանքը մեծապէս սատարեց յորդանանահայ գաղութի կազմաւորման: Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի գոյութիւնը մեծապէս նպաստեց որ զարգացած, ուսումնատենչ, հայրենասէր սերունդներ յառաջանան Պաղեստինի մէջ, որոնցմէ մտաւորականներ, ուսուցիչներ, զարգացած տարրեր 1948էն ետք հաստատուելով Յորդանան եւ մանաւանդ Ամման՝ ձեւաւորեցին միութիւններ, կառուցեցին դպրոց, նպաստեցին համայնքի ազգային կեանքի զարթօնքին:

Մինչեւ 1948, Ամմանի էշրեֆիէի բլուրը սակաւաթիւ տուներէ կը բաղկանար: 1948էն սկսեալ՝ Պաղեստինէն գաղթած մեծ թիւով հայեր բնակութիւն հաստատելով այդ շրջանը՝ հայկական դիմագիծ տուին թաղամասին: Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հսկողութեան ներքեւ գտնուող վանքապատկան կալուածներ տրամադրուեցան

[2] Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութիւնը իսկզբանէ դրական տրամադրութիւն դրսեւորած է հայութեան նկատմամբ: Յատկապէս, 1917ին Մեքքէի Շերիֆ Հուսէյն Պըն Ալիի ուղերձներուն մէջ, մահմետականները յորդորուած են որ յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձնեն հայերը: Աւելի ետք, արքայական պալատի սպասարկման անձնակազմին պաշտօնակոչուած են հայ վարորդներ, սափրիչներ, լուսանկարիչներ, որոնցմէ շատեր մինչեւ օրս կը ծառայեն թագաւորական ընտանիքի տարբեր անդամներու:

գաղութին, որպէսզի կարելի ըլլայ Ամմանի Էշրեֆիէի շրջանին մէջ բարձրացնել ազգային կառոյցներ: Կողք-կողքի կառուցուեցան Սուրբ Թադէոս առաքելական եկեղեցին, Ազգային Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանը եւ ՀՄԸՄի ակումբը:

Աւետարանական եւ կաթողիկէ համայնքները մինչեւ 1960ականներ աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած են գաղութէն ներս՝ ունենալով վարժարան եւ եկեղեցի:

Յորդանանի տարածքին հազիւ 6000 հայեր կ'ապրէին 1930-46ին: 1948ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմին հետեւանքով, պաղեստինահայ գաղթականներու ալիք մը հասաւ Յորդանան, ուր գտնուող հայութեան թիւը 1950ին բարձրացաւ 10,000ի:

Աւելի ուշ, երբ 1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմին, Իսրայէլ գրաւեց Արեւմտեան Ափը եւ Արեւելեան Երուսաղէմը, գաղթականական ալիք մը խուժեց այս անգամ Յորդանանէն Լիբանան եւ այլուր: Այս գաղթականներէն քիչեր հաստատուեցան շրջանի երկիրներուն մէջ. մեծամասնութիւնը արտագաղթեց Արեւմուտք, մասնաւորաբար՝ Մ. Նահանգներ:

1967ի պատերազմէն ետք, յորդանանահայութեան թիւը նուազեցաւ 3000ի: Աւելի ապահով եւ բարեկեցիկ կեանքի ձգտումով, մեծ թիւով յորդանանահայեր գաղթեցին ԱՄՆ եւ հաստատուեցան Լոս Անճելըս, Օրենճ Քաունթի: 1975ին սկսած Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը, ապա Քուէյթի եւ Իրանի դէմ Իրաքի յաջորդական պատերազմները եւ վերջին տարիներու Արաբական Աշխարհի "Գարուն"ի իրադարձութիւնները իրենց ուղղակի թէ անուղղակի, դրական ու բացասական անդրադարձը ունեցան Յորդանանի հայօճախին թիւին, ընկերային կեանքին, տնտեսական վիճակին եւ ազգային կառոյցներու պահպանման վրայ:

Յորդանանահայերու դէպի արեւմտեան երկիրներ գաղթով եւ ամմանահայերու՝ Ամմանի աւելի բարգաւաճ շրջաններ տեղափոխուելով, ներկայիս Ամմանի Էշրեֆիէ երբեմնի հայաշատ թաղամասին մէջ փոքրաթիւ հայութիւն մնացած է:

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ (ԱՄՄ)

Մինչեւ 1946, Յորդանանի մէջ հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանի, նուաճումները արձագանգող միութիւն մը չկար: Կարիքը զգալով մարզական գործունէութիւն ծաւալող եւ ազգային ուղեգիծ հետապնդող միութեան մը, յորդանանահայ Սերովբէ Անթիքաճեանի նիւթական եւ բարոյական ներդրումով, 1946ին խումբ մը երիտասարդներ յանձինս Հայկ Նագգաշեանի (Հեթումեան Ազգային Վարժարանի ուսուցիչ), Կայծակ Լեփէճեանի եւ Վարուժան Կիւլեագուպեանի կը կազմեն Ուաթանի Մարզական Միութիւնը: Հուսկ, 15 Յունուար 1955ին Ամմանի

մէջ պաշտօնապէս կը հիմնուի Ազգային Մարզական Միութիւնը, գլխաւորութեամբ Սերովբէ Անթիքաճեանի եւ գործակցութեամբ Սարգիս Լեփէճեանի, Յովսէփ Կետիկեանի, Բիւզանդ Չորպաճեանի, Պետրոս Պալեանի, Հայկ Պէրպէրեանի, Զօհրապ Պոտոսեանի, Արշակ Սարգիսեանի եւ Մինաս Փելթէքեանի:

Միութիւնը իր ծրագիր-կանոնագիրին համաձայն, սկիզբէն եւեթ կը հետապնդէ հետեւեալ նպատակները.-

- Բարձրացնել անդամներուն կրթական, մշակութային եւ ընկերային մակարդակը, տարածել մարզական ոգին.
- Մօտէն իրարու ծանօթացնել անդամները եւ սատարել անոնց եղբայրական կապերու հաստատման ու ամրապնդման.
- Բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել նոյնանման նպատակներ հետապնդող ուրիշ միութիւններու հետ[3]:

ԱՄՄի գործօն տարրերը 1950ականներուն եղած են գլխաւորաբար Պաղեստինէն գաղթած հայեր, մինչ յորդանանահայեր աշխատանքի բերումով ցրուած էին մայրաքաղաքէն դուրս, շրջանները: Անոնք 1950ականներու աւարտէն տակաւ Ամման հաստատուելով միացան միութեան: 1960-80ականներուն, ԱՄՄը սերտ կապեր հաստատած է Խ. Հայաստանի, յատկապէս Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին հետ, որուն հետեւանքով մեծ թիւով յորդանանահայ ուսանողներ մեկնած են Հայաստան՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, եւ վկայուած որպէս բժիշկ, ճարտարապետ, բանասէր եւն.:

Այս ուսումնառութեան շնորհիւ հայերէն լեզուին տիրապետող, զարգացած, հայրէնասէր սերունդ մը հասակ առաւ եւ գործել սկսաւ Յորդանանի մէջ: Ուսանողներէն շատեր հայրենաբնակ օրիորդներու հետ ընտանիք կազմեր էին եւ Յորդանանի ու մանաւանդ Ամմանի մէջ հաստատուելով ընդգրկուեցան Յորդանանի պետական, կրթական, արտաքին գործոց եւ ուժանիւթի նախարարութիւններուն մէջ, ուրիշներ՝ անձնական ձեռնարկութիւններ հիմնեցին: Շատեր ընդգրկուելով տեղի հայկական միութիւններուն՝ վերափոխեցին Յորդանանի հայօճախին դիմագիծը, թարմ արիւն ներարկելով անոր ազգային-մշակութային գործունէութեան: Յորդանանահայութիւնը տասնամեակներ շարունակ վայելած է հայրենի տաղանդաւոր գրողներու եւ արուեստագէտներու այցելութիւններն ու ելոյթները, շնորհիւ ԱՄՄի աշխուժ գործունէութեան: Ազգային տագնապալի պահերու՝ ԱՄՄն նիւթապէս եւ բարոյապէս օժանդակած է Լիբանանի, Արցախի, Լենինականի (այժմ Գիւմրի) եւ Սպիտակի տուժած հայորդիներուն:

---

[3] *Ազգային Մարզական Միութիւն, ԱՄՄ 50 Ամեակ, Ամման 1955 النادي الوطني الرياضي,* Ընդհ. պատասխանատու՝ Անդրանիկ Լեփէճեան, խմբ.՝ Ներսէս Ներսէսեան, Ռոզէթ Ալեմեան-Մահսերէճեան, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 2008, էջ 10:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԸ

1955ին պաշտօնապէս կը հիմնուի ԱՄՄՆ եւ մինչեւ 1975 Ամմանի Մըստար կեդրոնական հատուածի տարբեր յարկաբաժիններու մէջ կը ծաւալէ իր գործունէութիւնը: 1975ին Էշրեֆիէ լեռան (ծանօթ՝ որպէս *Հայ Էլ Արման*) թաղամասին մէջ կը կառուցուի երկյարկ ներկայ արդի շէնքը, իր ընդարձակ սրահով, ժողովասրահով, գրադարանով եւ փոքր բակով: Մեծ կ'ըլլայ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Բաժանմունքի եւ ՀԲԸՄ նախագահ Ալեք Մանուկեանի ներդրումը՝ իրականացնելու համար այս ծրագիրը. 1980ին ԱՄՄի սրահը կ'անուանուի Ալեք Մանուկեան:

1984ին, խումբ մը վարչականներու նախաձեռնութեամբ եւ գաղութի ազգայիններու աջակցութեամբ, Ամմանէն հարաւ 17 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, տասհազար քառ. մեթր տարածութեամբ հողաշերտ մը կը գնուի, որպէս զբօսավայր: 800 ծառերով գեղեցկացած այս հողակտորը իր ծածկուած նստավայրով, փոքրիկներու խաղավայրով դարձած է ամմանահայութեան հաճելի հաւաքատեղի: Յատկապէս ամառը, ան կ'օգտագործուի իբրեւ զբօսավայր, ուր ելոյթ կ'ունենան պարախումբեր եւ նուագախումբեր տեղական եւ հիւր ուժերու համախմբումով: Ան կ'օգտագործուի նաեւ իբրեւ սկաուտական բանակատեղի:

ԱՄՄ վարչական կազմը. կեդրոնը՝ երկարամեայ ատենապետ Սարգիս Լեփէճեան, 1980

ԱՄՄԻ ԾԱԽԱԼԱԾ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ա) Մարզական շարժում

Մարզական Միութիւն ըլլալու հանգամանքը, կը թելադրէր որ մարզական կեանքին ներգրաւուած ըլլային անդամները: Այդպէս ալ, ԱՄՄի պասքէթպոլի յաջորդական խումբերը նշանակալից դեր ունեցան Յորդանանի մարզական կեանքին եւ այդ մարզաձեւին տարածման՝

հետաքրքրութիւն ստեղծելով հայ երիտասարդներու եւ տեղաբնիկներու մէջ:

ԱՄՄ մարզիկները 1963ին տիրացան Յորդանանի ախոյեանութեան եւ մաս կազմեցին պասքէթպոլի երկրի հաւաքականին[4]: Անոնք նաեւ 1980ականներուն իրենց մասնակցութիւնը բերին ՀԲԸՄի կազմակերպած Նաւասարդեան Խաղերուն՝ Լիբանանի, Կիպրոսի եւ Ժընեւի մէջ: Կարճ շրջան մը՝ 2015-16, կազմուեցաւ կրտսերներու ֆութպոլի խումբ, տեղի ունեցան մարզումներ: Վերջին տասնամեակին ուշադրութեան եւ առաւել հոգածութեան կ'արժանանայ ճատրակի ուսուցումը, կը կազմակերպուին մրցաշարքեր, համայորդանանեան մրցոյթներ:

Յորդանանի պասքէթպոլի ախոյեան ԱՄՄ խումբը, 1963

բ) Սկաուտական շարժում

Համաշխարհային մարզական կեանքին ներկայ թելադրանքով, մրցունակութեան պարտադրած նիւթական մեծագումար պահանջներու եւ արհեստավարժ մարզիկներու անհրաժեշտութեան դիմաց ԱՄՄի անհնարութիւնը պատճառ դարձաւ որ միութեան մարզական կեանքը նահանջ արձանագրէ: Փոխարէնը՝ աստիճանաբար զարգացաւ սկաուտական շարժումը, յատկապէս ամառնային զբօսավայրի հիմնումէն ետք, 1980ականներու կէսերուն:

1985էն իվեր, միութեան փոքրիկներն ու պատանիներ աշխուժ մասնակցութիւն բերած են սկաուտական շարժումին: Տեղի ունեցող տարեկան բանակումներուն մասնակցած են Իրաքէն, Սուրիայէն, Եգիպտոսէն, Լիբանանէն եւ Երուսաղէմէն ժամանած համախոհ խումբեր:

---

[4] Յորդանանի մարզական կեանքին իրենց բերած նպաստին համար, մինչեւ այսօր ԱՄՄի պասքէթպոլի նախկին երեք մարզիկներ (Յակոբ Մահսերէճեան, Տիգրան Մահսերէճեան եւ Վարուժան Սարգիսեան) կը վայելեն պետութեան ընձեռած առողջապահական ապահովագրութիւնը:

Վերջին տարիներու շրջանային իրադարձութիւններուն հետեւանքով, մերձակայ գաղութներէ երկսեռ արիներու մասնակցութեան հարցը դժուարացած է: Սակայն տեղական միջոցներով կը շարունակուի սկաուտական կեանքը, որ հայապահպանման էական գործօն մըն է յատկապէս հայկական վարժարան չյաճախող աշակերտներու համար: Հայերէն խօսելու, հայ երգ սորվելու, առողջ յարաբերութիւններ մշակելու շինիչ միջավայր կը հանդիսանան տարեկան այս բանակումները:

Տարեկան միացեալ բանակում, 2001

գ) Մշակութային կեանք

ԱՄՄի հիմնադրութեան հիմնական նպատակը եղած է մարզական շարժման կողքին խանդավառել յորդանանահայութիւնը հայ արուեստով ու մշակոյթով:

ԱՄՄի մշակութային գործունէութեան դրսեւորումները կարելի է բաժնել երկու հիմնական ուղղութիւններու.-

1) *Յոբելենական հանդիսութիւններ, յատուկ ձեռնարկներ, հիւր արուեստագէտներու ելոյթներ.*

Հայկական պատմական ուշագրաւ, յատկանշական տարեթիւերու, ամեակներու, գրողներու, արուեստագէտներու նուիրուած յոբելենական հանդիսութիւններու առթիւ գլխաւոր բանախօս հրաւիրուած են Լիբանանէն, Սուրիայէն, Հայաստանէն մշակոյթի հանրաճանաչ դէմքեր: Երբեմն հրաւիրուած են Յորդանանի հայ թէ օտար դէմքեր՝ պատմաբաններ, կամ այլ մասնագիտութեան տէր անձեր: Այս հանդէսներու ընթացքին իրենց մասնակցութիւնը բերած են ԱՄՄի անդամներ՝ ասմունքով, երգով, նուագով կամ պարով: Երբեմն արուեստագէտներ հրաւիրուած են Երուսաղէմէն, Պէյրութէն, Հալէպէն, յատկապէս Հայաստանէն, որոնք իրենց բարձրորակ կատարողութեամբ խանդավառութիւն ստեղծած են յորդանանահայութեան մէջ:

2) *Խմբային (թատրոն-նուագախումբ-պարախումբ-երգչախումբ) յարատեւ աշխատանքի արգասիք հանդիսացող գործունէութիւն.*

ԱՄՄէն ներս թատերական կեանքը իր զարթօնքը ապրած է յատկապէս 1970ականներուն, երբ հիմնուած է Յակոբ Պարոնեան Թատերախումբը: Վիոլէթ Լեփէճեանի, Սիլվա Հայրապետեանի, Լիպարիտ Ներսէսեանի եւ Արա Ոսկեանի առաջնորդութեամբ ներկայացուած են զանազան պատմական, երգիծական եւն. թատերախաղեր: Թատերախումբը աշխուժ գործունէութիւն ունեցած է գաղութի մշակութային կեանքին մէջ: Բազմիցս հիւրընկալուած է նաեւ Լիբանանի ՀԲԸՄ-ՀԵԸի Վահրամ Փափազեան Թատերախումբը:

Ամերիկահայ գրող Անդրանիկ Անդրէասեան Ամմանի մէջ, 1985

Նուրհան պատրիարք Մանուկեանի այցելութիւնը Ամման, 2013

Գարեգին Եպս. Պեքճեան, կողքին՝ թուրք գրող Քեմալ Եալչընն, 2004

- Պարբերաբար, ընդմիջումներով, միութեան երիտասարդ անդամներ քով-քովի գալով կազմած են էսթրատային սիրողական նուագախումբեր՝ հայ երգով խանդավառութիւն ստեղծելով յատկապէս միութենական խրախճանքներու ընթացքին:

- Միութիւնը կարճ ընդհատումներով ունեցած է իր Անդրանիկ Պարախումբը, գլխաւորութեամբ ԱՄՄի անդամներէն Գարեգին Քեֆէլեանի: Յաճախ պարուսոյցներ հրաւիրուած են Պէյրութէն, վերջին տարիներուն՝ Կարօ Տատաղլեան՝ Հալէպէն եւ Աննա Շահինեան՝

Հայաստանէն հրաւիրուած են որպէս պարուսոյց, իսկ խումբը վերանուանուած է Սպիտակ: Պարախումբի ելոյթները միշտ ալ յաջողութիւն արձանագրած են Ամմանի ներհայկական, Ճարաշի միջազգային եւ Հայաստանի համահայկական փառատօներուն:

- Միութիւնը ընդհատումներով ունեցած է նաեւ երգչախումբեր: Արմենակ Արմենակեանի գլխաւորութեամբ գործած է նոյնանուն խումբը (1980ականներուն): Իսկ 2010-15՝ միութեան Երեւան Երգչախումբի ղեկավարներ եղած են իրաքահայ Գառնիկ Սոսոյեան եւ Վարդուհի Թորոյեան-Ներսէսեան՝ Երեւանէն:

«Ո՞վ Է Ստախօսը» կատակերգութեան դերակատարները, 1978

Սպիտակ պարախումբը, 2014

դ) Մամուլ եւ հրատարակութիւններ

Անձնական նախաձեռնութեամբ եւ ներդրումով արդիական չափանիշներով տպարաններ ունեցած է գաղութը: Այս առումով կ'արժէ յիշել որ սկզբնական շրջանին, *Armenian International Magazine*ի (*AIM*) տպագրական աշխատանքներուն մէկ մասը կը կատարուէր Վարդանեաններու Ամմանի մէջ գործող տպարանին մէջ[5]:

ԱՄՄը ունեցած է *Անդրադարձ* ամսաթերթը, որ կը հրատարակուէր Հայկաւէտ Չքրլքճեանի խմբագրութեամբ (1993էն սկսեալ): Ապա, առաքելութիւնը շարունակած է Ներսէս Ներսէսեանը: 1993-2001ի ընթացքին լոյս տեսած է *Անդրադարձ*ի 45 թիւ: Միութիւնը ունի գրադարան, ուր կարելի է գտնել յատկապէս Խորհրդային Հայաստանի մէջ լոյս տեսած հրատարակութիւններ:

Յիշատակելի է 1995-2005՝ որոշ ընդմիջումներով

[5] *AIM*ի գունաւոր լուսանկարներուն գունային մշակումներուն (color separation) մէկ բաժինը կատարուած է "Moushuaka & Vartanian, Amman, Jordan" ընկերութեան կողմէ, թերթին երեւումէն մինչեւ 1991 Ապրիլ համարը ներառեալ:

կատարուած հայերէնի անվճար ուսուցման ձեռնարկը՝ Տիկ. Սօնա Ոսկեանի եւ Օր. Մարալ Ներսէսեանի նախաձեռնութեամբ:

Համագաղութային[6] գործունէութիւն ծաւալած են մտաւորականները, ինչպէս՝ բանաստեղծ Թադէոս Եսայեան (Ամման, 1941), Հայկաւէտ Չքրղքճեան (Եաֆա, 1938): Յուշագրութիւններու հեղինակ է Արաքսի Սարգիսեան-Վիզոյեան (Եաֆա, 1934--Այնճար, 2015), պատմուածքներու հեղինակ է Անահիտ Օշական-Ոսկերիչեան (Պուլկարիա, 1919--Ամման, 2005): Արաբերէն մանկագիր է Մարկօ Մալատչալեան (Քարաք, 1943):

Ձախէն երրորդը՝ Անահիտ Օշական, կողքին՝ Անուշ Նագգաշեան, 1998

ը) Ընկերային կեանք

Ընկերային կեանքը աշխուժ եւ հայ համայքի անդամները համախումբ պահելու նպատակաւ յաճախակի հաւաքներ կը կազմակերպուին ԱՄՄի ամառնային զբօսավայրին մէջ, ուր յատկապէս տօնական օրերուն եւ ամռան Հինգշաբթի երեկոներուն, ընտանեկան հաճելի մթնոլորտէն կ'օգտուին յորդանանահայերը: Պէտք է յիշել յաջորդական Տիկնանց Յանձնախումբերը, որոնց կազմակերպած *փոհմիկ օր*երուն, *կաղանդի պազար*ներուն վաճառքի կը դրուին իրենց պատրաստած աւանդական ճաշերը: Գոյացած հասոյթը կը յատկացուի ակումբի գործունէութեանց կամ բարեսիրական նպատակներու:

[6] Համագաղութային ձեռնարկներէն յիշատակելի են մանաւանդ՝ յորդանանահայ համալսարանաւարտներու եւ երկրորդական վարժարաններէ շրջանաւարտներու իպատիւ, ինչպէս նաեւ Եղեռնի յիշատակին նուիրուած ձեռնարկները: Վերջինիս պարագային գլխաւորաբար խօսք կ'առնեն Սփիւռքի տարբեր հայօճախներէ հրաւիրուած մտաւորականներ: Այս ձեռնարկները կը կազմակերպուին Յորդանանի հայօճախին բոլոր միութիւններու միացեալ գործակցութեամբ (հիւրի ընտրութիւնը կը կատարուի փոփնիփոխ ԱՄՄի եւ ՀՄԸՄի կողմէ, եթէ հիւրընկալողը ԱՄՄն է ապա հանդիսութիւնը տեղի կ'ունենայ ՀՄԸՄի սրահին մէջ եւ հակառակը: Գեղարուեստական յայտագիրին կը մասնակցին Ազգային Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանի աշակերտները եւ երկու ակումբներու անդամներ: Ձեռնարկը կը հովանաւորէ Յորդանանի Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ առաջնորդը, որ նաեւ ի պաշտօնէ կը հանդիսանայ պատրիարքական փոխանորդը):

ԱՄՄԻ ԿԱՌՈՅՑԸ ԵՒ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

ԱՄՄն ճանչցուած է պետութեան կողմէ: Վարչութեան ընտրութիւնը կը կատարուի երկամեայ դրութեամբ: Տարեկան ընդհանուր անդամական ժողովին, պետական պատասխանատուներու ներկայութեամբ կը կարդացուի եւ կը վաւերացուի միութեան նիւթաբարոյական տեղեկագիրը: Պետութիւնը տարբեր առիթներով իր նիւթական օժանդակութիւնը կը բերէ յատկապէս մշակութային կեանքի զարգացման համար տարուող աշխատանքներուն:

Իշխանուհի Ալիա՝ շրջապատուած ԱՄՄի պատասխանատուներով, 1988

Իշխանուհի Սամա եւ ատենապետ Յակոբ Սերփէքեան, 2016

ԱՄՄԻ ԿԱՊԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՀԵՏ

ԱՄՄի փոխյարաբերութիւնները միշտ ալ սերտ եղած են Հայաստանի պետական մարմիններու հետ:

Արդարեւ, Պաղ Պատերազմի շրջանին, Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի հետ ԱՄՄի հաստատած յարաբերութեան շնորհիւ մեծաթիւ հայ երիտասարդներ մեկնեցան հայրենիք՝ բարձրագոյն ուսում ստանալու:

Միութիւնը բազմիցս Յորդանան հրաւիրեց հայրենի գեղարուեստական այլեւայլ խումբեր եւ անհատ արուեստագէտներ, որոնք իրենց պարային, երգային թէ արուեստի այլ ելոյթներ ունեցան արքայական սրահներու մէջ: Բազմաթիւ խումբեր մասնակցեցան Ճարաշի եւ այլ մշակութային միջազգային փառատօներու:

1989ի երկրաշարժի օրերու համագաղութային նուիրահաւաքին զօրաշարժի ենթարկուեցաւ նաեւ ԱՄՄի անդամաշարքը՝ օգնութեան հասնելու համար երկրաշարժէն տուժած հայրենակիցներու անմիջական կարիքներուն: Նման այլ օգնութիւններ կատարուած են եւ կը կատարուին Արցախին առնչութեամբ, յատկապէս՝ զոհուած ազատամարտիկներու ընտանիքներուն:

Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հռչակումէն ետք եւս ԱՄՄը շարունակեց իր աւանդական գործակցութիւնը՝ հայրենի իշխանութեան հետ, ապա նաեւ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հետ սերտ կապեր

մշակելով հիւրընկալեց ՀՀ քաղաքական, ազգային եւ արուեստի գործիչներ:

Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնատարներ Ամմանի մէջ, 1994

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

ԱՄՄիութիւնը իր պատմութեան ընթացքին ունեցած է վերելքի շրջաններ եւ վայրէջքի պահեր՝ ազդուելով եւ արտացոլելով շրջանի աշխարհաքաղաքական վիճակը: Ներկայիս, ինչպէս այլ հայօճախներ՝ յորդանանահայութիւնն ալ կը դիմագրաւէ թէ՛ արդի աշխարհի պարտադրած նոր պայմաններու դժուարութիւնները եւ թէ՛ հայրենիքէն հեռու գոյատեւող հայկական գաղութներու տագնապները:

Անոնցմէ աւելի հրատապ են.-

ա. Հայաստանէն շրջանաւարտ աւագ եւ միջին տարիքի սերունդներուն յաջորդող նորերու բացակայութիւնը:

բ. Ներկայիս, յորդանանահայ երիտասարդներու մեծամասնութիւնը Յորդանանի տարբեր համալսարաններէ շրջանաւարտ է: Շատեր հայերէն կը խօսին, սակայն հայերէն գրել-կարդալ չեն գիտեր եւ նուազ առնչուած են յորդանանահայ միութենական կեանքին:

գ. Ոչ-հայկական միջավայրի մէջ ուսանելու եւ աշխատելու պատճառաւ խառնամուսնութիւններու թիւը բազմապատկուած է:

դ. Եթէ նախապէս Էշրեֆիէի լեռան շրջանին համախմբուած էին հայերը, ներկայիս տարածուած են Ամմանի գրեթէ բոլոր բնակելի նորակառոյց շրջաններու մէջ:

ե. Ազգային երեք կառոյցները (եկեղեցի-դպրոց-ակումբ) կը գտնուին Էշրեֆիէի Հաթէմ Էլ Թաիի փողոցին վրայ, մինչ հայութեան մեծամասնութիւնը կը բնակի այլ թաղամասերու մէջ, յառաջացնելով փոխադրական դժուարութիւններ:

զ. Յորդանանահայութիւնը միշտ ալ դիմագրաւած է արտագաղթի խնդիրը: Իսկ դէպի Յորդանան հոսքը Լիբանանէն, Սուրիայէն կամ Իրաքէն գրեթէ դադրած է սուրիական պատերազմի եւ շրջանային քաղաքական կացութեան բարդացման հետեւանքով:

Այս բոլոր արգելքներուն եւ դժուարութիւններուն դիմաց նշմարելի են նաեւ դրական գործօններ.-

- Համագաղութային աւելի սերտ յարաբերութիւններու մշակում:

- Բնիկ յորդանանցիներու հետ համարկում: Արդարեւ, մեծ թիւով հայեր ընդգրկուած են Յորդանանի արաբական միջավայրին մէջ:

- Պետութեան տարբեր օղակներու մէջ պատասխանատու դիրքերու ստանձնում, շնորհիւ երիտասարդներու արաբերէն լեզուի լաւ իմացութեան:

The Amman Watani Club
(Summary)

Rosette Alemian-Mahseredjian
Rose2alem@yahoo.com

The Jordan Armenian community took shape after the 1915 Genocide, when a number of Armenians exiled to Der Zor took refuge in different towns and cities in Jordan. Later, as a direct result of the 1948 Palestine crisis, new conditions evolved in the community, and large numbers of Armenians from Palestine took refuge in the cities of Jordan, settling particularly in Amman. The post-1948 period marked extensive efforts by the Armenian Patriarchate of Jerusalem in organizing and shaping the Jordan Armenian community, as the Amman Prelacy was within its jurisdiction.

In 1955 the Amman Watany Club was founded.

The paper focuses on the sixty-year track record of the Club, its activities, sports and cultural achievements, the activities conducted to preserve and maintain Armenian identity within the community.

As the community was located in a relatively stable and peaceful political environment, it extended a helping hand to Armenians of neighboring states devastated by civil war and turmoil.

The Club made good use of its strong relations with the Committee of Cultural Relations with the Diaspora, and invited and hosted Soviet Armenian cultural figures and authors. Their presence created an aura of Armenian patriotism, which maintained and underpinned Armenian cultural preservation policies and consolidated Armenian identity in the community.

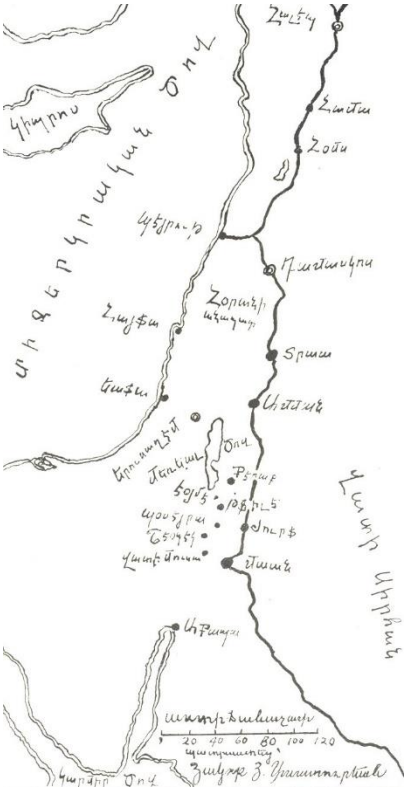

The deportation route to the south (*Chomakhlou*, page 154)

The Descendants of Armenian Women in South Jordan

Anna Ohannessian-Charpin
anna.nonig@yahoo.fr

Thelteyn al walad la khalou
(Two-thirds of a child belong to his maternal uncle)

INTRODUCTION

Aleppo's role as a "clearing station"[1] from where Armenian deportees were pushed to places further into the eastern desert or southwards is well known. The town of Daraa on the southern border of Syria was another halt after Aleppo, where deportees were dispersed into the Arabian Desert, into areas of what was soon to become the Kingdom of Transjordan. Indeed, Armenians from the regions around Kesab and further north were deported into the Jordan Valley and stayed for some years in villages like Fheis, Salt and the town of Amman.[2] Other groups coming from more distant areas halted in Jarash and its surroundings. In the North, they stayed in Irbid, Hosn and Wadi Sir, while other groups were forcibly moved further to the South. Tafileh, with its Turkish garrison, had become a major station for deportees coming from Marash, Adana, Gurun, Mardin, Hadjin, Diarbekir and elsewhere. The Hidjaz Railway carried others into the southern arid areas, where groups of Armenians were dropped off the train at each stop and were conducted to the nearby settlements.

---

[1] "Memorandum on Relief Work that May Arise Out of an Armistice with Turkey," the National Archives, Political Intelligence Department, Foreign Office. Turkey /008, Oct. 30, 1918.

[2] Krikor Kudulian, *Garmir Noter Darakri Giankes. Port Saïd, (Haygagan Kaghtavayr)* [Red Notes from My Deportee Life: Port Saïd, Armenian Refugee Camp], Egypt, 1919. Kudulian gives the numbers of families or individuals arriving from different areas or villages on pages 24-9.

The 1918 Memorandum on relief mentions that about 25,000 Armenians are known to have passed through Aleppo in 1915, and to have been left at various points along the Hidjaz Railway as far south as Maan. With the Arab Revolt, these southern areas were liberated, and the Armenian survivors were rescued in the course of British and Arab operations. They were evacuated and sent mainly to the refugee camp of Port Saïd and others to Jerusalem.[3]

One of our sources on the deportations to Jordan is testimonies the survivors recounted years after their liberation. These testimonies represent important sources to understand and visualize the difficulties Armenians faced in their everyday life and in coping with local conditions as well as the relationships they established with the local inhabitants and the harsh life both faced with famine, epidemics, war and death. The testimonies also provide important information on village life in these remote areas, novelties Armenians brought in the fields of agricultural products, languages, schooling and education, as they played also the role of intermediary between the local Arabs and the Turkish garrisons.

These testimonies are quite numerous. They clearly show how the deportations were intended to send Armenians to their death. It was a "death march" accounts Stepan Dardooni.[4] The conditions the Ottoman authorities imposed, the penalties they gave, like cutting access to water, obliging the exiles to move every time they somehow established themselves, following them to remote villages and forcing them to convert to Islam, show how all this was planned, organized and monitored. If the number of deportees on their arrival in the summer of 1915 was in the thousands - as mentioned in the Memorandum - on their departure or arrival in Port Saïd in 1918 they numbered sometimes in the hundreds and often in the tens.

These testimonies, however, give little information about those who stayed or were left behind. They barely mention young girls who were married to local Arabs and had become part of other families or tribal groups and did not join the returnees to Port Saïd or Jerusalem. Hardly do they mention orphans adopted by local families.[5]

---

[3] "Memorandum on Relief Work."

[4] Stepan Dardooni, "Seminarian, Deportee and Legionnaire", *The Cilician Armenian Ordeal*, [compiled by] Paren Kazanjian, Hye Intentions Inc. Publishers, Boston, MA, USA, 1989, p. 197.

[5] "In Wadi Musa three children had entered into the service of Arabs, and two others in Shobak." Besides, 14 girls were married to Arabs and stayed there. Of these two were in Ayma, one in Maan, 10 in Wadi Musa and one in Shobak (Aris Kalfayan, *Chomakhlou (Gesaria)* [*Chomakhlou (Cesaria)*], published by the Chomakhlou Relief Society, Gochnag Press, New York, 1930, p. 159; *Kirk Yelits*, details a bit more. It states the names of the Chomakhlou refugees who stayed behind: In Ayma, Araxi Omartian and

Moreover, the fate of those who stayed behind remained unknown, and they were forgotten by those who left. For example, *The Cilician Armenian Ordeal* has several testimonies of Armenian deportees driven to Jordan and mainly to Tafileh. The book gives the names of some other localities southward. Shobak is recalled, and there are a few mentions of Wadi Musa, but such testimonies pay the least attention (if any) to the destiny of those who stayed.

On the local level, those who stayed, do not form part of the Armenian communities found mainly in Amman, Aqaba or Irbid. These communities were formed by deportees who returned to their hometowns in 1918 through Port Saïd but came back after 1921 and established themselves in the said main towns. [6] These communities are known as the Armenian Christian communities of Jordan and do not include those who were "left behind". Those who stayed were mainly very young women and a few children.

Abu Gharib in Wadi Musa (photo by A. O.-C., 1988)

HOW I MET ABU GHARIB

While I was on my anthropological field investigations[7] on Bedouin tribes in and around the World Heritage site of Petra in South Jordan (1986), in Wadi

Hanem Matiossian; in Maan, Haygoohi Khachigian, in Wadi Musa, Sipig and Hnazant Danadjians, Homosi and Nazig Ouzounians, Areknaz Malkhassian, Filore Asdourian, Mariani Kizirian, Mariani and Nouri Asdourians, Hayganush and Jujé Garabed, and in Shobak Gulu Barsamian. It gives as well the names of a number of orphans adopted by the Arabs. Of these, however, some were rescued later on (Fr. Grabed Kalfayan, *Kirk Yelits Hayots (Hishadag Anshirim Nahadagats Hnots Yev Norots, Haydits Yev Anhaydits)* [On the Departure of the Armenians (In Memory of the Old and the New, the Known and Unknown Martyrs without Tombstones), Beirut, Donigian Press, 1955, pp. 413-4).

[6] For example the establishment of eight families in Ruseifa who followed a person coming from Marash, or the important community of Amman, whose members likewise followed a person coming from Dort Yol. This Amman community received those who took refuge from the West Bank in 1949 and later some Lebanese families during the Lebanese turmoil as well as Syrian-Armenians at a later stage.

[7] My Ph.D. thesis was about social change among the Bedouin tribes of South Jordan in relation to the creation of the Kingdom.

Musa I met Abdallah Ghneymi, who told me his mother was Armenian. He knew some words in Armenian and started to talk about his mother, whose name was Bilor (Polor or Flor) Dzérounian, or Dzéroun's daughter.[8]

She had arrived in Wadi Musa with her son and a group of other Armenians, who lived there for a couple of years. Her first husband – the father of her son - had died in her country.

She got married in Wadi Musa to Abdallah's father and gave birth to Abdallah. A few years later, Armenians left Wadi Musa while she stayed. Her Armenian son did not stay either and left with the group for Jerusalem.

Later on, Abdallah went to Jerusalem and found his brother who took him directly to the Armenian Church, and Abdallah, feeling that this act was lacking respect to his Muslim identity, left his brother and came back to Wadi Musa.

Abdallah got married and had many sons and daughters. He named his eldest son Gharib (foreigner) and his eldest daughter Gharibé in memory of his mother, who was a foreigner. When Abdallah knew that I was Armenian too, taking a serious look, he said: "*thelteyn al walad la khalou*"... (two-thirds of a child belongs to his maternal uncle). From then onwards, I was Abdallah's – or Abu Gharib's – and of all his family's *khal*.... (maternal uncle). My name, Anna, reminded him of his mother's best friend who had lived in Maan. Although I had only this name, it was not difficult to find my way in Maan. There was a quarter informally known as '*Hay al Arman*, the Armenian quarter, and I was introduced into a house. A young boy told me to wait in a room for his father Khalil, son of Araksi, to come. While I was waiting, the room started to be filled with women who came to see me, asking me to visit their houses because their

---

I started my fieldwork in Petra between 1985 and 1994, studying the tribes in and around the archaeological site and then gradually moved to the South, to Guweira, Hisma and Wadi Araba. I returned twice in 2009 and in 2015.

I had scholarships from my university and used to spend one to three months each year in the South.

One year, I had just come from France and was in a small café in Wadi Musa, near Petra. The café was new and as I was eager to show that I was not an ordinary tourist, I turned to the owner, Abdallah Ghneymi, and told him that his café was new and it was not there the previous year. He was interested and asked me how I knew that and so, this gave me the opportunity to tell him that I was a French student, writing the history of the tribes in the South.

So, he came and sat at my table and said "*oummi kanat armaniyyé*"... (my mother was Armenian). I asked him to tell me a word in Armenian. He pointed to the glass of water and said "chour".

[8] This confusion is mainly due to the fact that in Arabic a person is named also as the daughter/son of the father on the reverse, the father is designated by the name of his eldest son.

mothers or grandmothers were Armenian. They had their stories to tell me, things to show me.[9]

This article intends to investigate, through four levels of analysis, this situation of discovering local Arabs who claim Armenian descent:

- The first level is "local history", which gives the historical information of groups of Armenians and their deportations to the southern deserts of the Ottoman Empire and provides information about their presence in Maan.
- The second level considers how these Armenians were perceived, represented and remembered by the local population.
- The third level gives an anthropological analysis of the descendants today and aims to understand why and how they claim this descent and what it represents for them.
- The fourth level turns to us, Armenians, and asks us how we react when we meet this "other part of us."

I. HISTORICAL BACKGROUND: DEPORTATION OF ARMENIANS IN SOUTHERN JORDAN

In Maan, a southern-oasis town, which until the late-19th century was an important halt on the pilgrims' road to Mecca[10] for caravans coming from Damascus or from Egypt through the Sinaï, some 13 to 15 families refer to Armenian descent through their mothers or grandmothers.[11]

The great majority of these Armenian women came from the village of Chomakhlou near Kayseri and Evereg.

a) Dr. Der Nersessian's Narrative Published in Arkéos

The narratives I could collect from Maan, Wadi Musa or Beirut, coincide with what Der Nersessian and others[12] recall of their own deportation from Chomakhlou to South Jordan in 1915.

---

[9] The first time, I stayed in Maan for almost 2 weeks in 1986, writing down stories everyone told me. Unfortunately, all the Armenian women had passed away, and I could only meet their children and grandchildren.
I went back visiting them every time I was in Jordan between 1986 and 1994, as a *khal* would do. My visits to the South continued in 2009 and in 2015.

[10] The pilgrims' caravans stopped with the construction of the Hidjaz Railway, which started in 1904 and functioned between 1910 and 1916, when it was destroyed by the Great Arab Revolt. It transported highly ranked pilgrims from Damascus.

[11] The number of Armenians is much bigger, around 400, when counting all the 3 to 4 generations of descendants.

[12] "All 16 wagons packed, in the morning only 6 wagons left, the others were divided into three sections and each wagon was sent to different villages… arrive in the desert,

The explosion of a bomb in Evereg on February 29, 1915 (by an Armenian who had just returned from the US) is followed by the arrest of most of the Armenian males in the vicinity who were not enrolled in the army yet.

Soon after, the government order for deportation arrives in Chomakhlou in July 1915, and all the village is emptied of its Armenian inhabitants in an hour and a half. The deportees walk southwards, cross the Taurus Mountains on foot and after forty days arrive in Aleppo, from where they are loaded into a freight train to Damascus. In Damascus, after a few days, they are packed into a wagon of the Hidjaz Railway heading to the desert.[13]

Arriving in Amman, they are divided into four groups.[14] Two of them get off at the next station of Jurf el Darawhish.[15] "Jurf became our departing point towards the cemetery."[16]

Bedouins take them to the villages of Ayma and Buseyra[17] near Tafileh. The two other groups continue to Maan. Some are headed to Wadi Musa[18] and Shobak from Maan, and the rest stay in Maan, where 15 families from Chomakhlou are mixed with others from Kilis, Beylan, Hromgla and Kayséri.[19] The encounter with the local Arabs shocks the refugees. "Apart from their

---

no vegetation, no nothing, just some Arabs waiting with donkeys, camels, etc., Armenians are afraid, later they learned government had ordered them to pick up the Armenians and take them to their village, took until late afternoon to arrive in the village, put them under three large black goat-hair tents, were kept there for three months in the open…" http://www.armeniapedia.org/wiki/Hagop_Asadourian .

[13] Ջօմախլու, *Chomakhlou, The History of an Armenian Village, by Aris Kalfayan*, translated by Krikor Asadourian, edited and revised, with a preface and afterword by Michael Ekizian, published by Chomakhlou Compatriotic Society, New York, 1982, USA, pp. 183-93; A. Kalfayan, *Chomakhlou*, pp. 152-60; G. Kalfayan, *Kirk Yelits*, pp. 355-6.

[14] R. Der Nersessian, "Chomakhloutsi Darakrialnerou Vayrer" (Deportation localities of Armenians of Chomakhlou), A. Kalfayan, p. 153; *Chomakhlou,* p. 185. R. Der Nersessian, "Abrilian Oukhdaknatsoutioun Atenken Maan" (An April pilgrimage from Athens to Maan), *Arkeos*, 31st year, No. 28, 1958, pp. 4-7. In the following two pages (7 & 8) the magazine published a translation of the article by Reteos Der Nersessian, of Father Y. der Hagopian (from Homs), written under the title "Tebi Maan Aytseloutianes Artiv" (On the occasion of my visit to Maan), 1965.

[15] Der Nersessian, "Deportation Localities", p. 153; G. Kalfayan, p. 356.

[16] G. Kalfayan, p. 356.

[17] Which becomes the most notorious locality for the refugees (A. Kalfayan, p. 155). For further details about life in Buseyra, consult G. Kalfayan, pp. 363-72.

[18] Der Nersessian notes that there were 74 Chomakhlou families (some 450 individuals) in Wadi Musa, alongside refugees from Kilis and Beylan (A. Kalfayan, p. 155).

[19] *Chomakhlou*, pp. 187-8.

strange outfit, their conversation was frightening. It seemed they were screaming."[20]

Der Nersessian gives numbers and figures: In Ayma there were 18 families from Chomakhlou, around 125 persons and "their sight was frightening". There were also other deportees, mainly women and young girls coming from Dort Yol and Gurun, all crammed into three houses.[21]

The socio-economic context in these southern regions of Jordan was not favorable to absorbing these waves of refugees. Drought, famine and epidemics would characterizese the region and the period.

In Buseyra there were 27 families from Chomakhlou, around 150 persons, and some 50 refugees from Gurun.[22] Of these only 50 survived. Living conditions were very harsh in this village.[23] "Out of 331 Chomakhlou and Gurun Armenians only 29 survived in Buseyra," writes Assadourian.[24] Four months

[20] G. Kalfayan, p. 357. For an extensive narrative on life in these areas consult G. Kalfayan, p. 356.

[21] A. Kalfayan, p. 153; *Chomakhlou,* pp.185-7. For further details about life in Ayma, consult G. Kalfayan, pp. 380-1.

[22] A. Kalfayan, p. 155;

[23] They were packed in three rooms, full of fleas. They had to bring water from a tiny spring in a valley at 30 minutes walking distance. Famine, typhus, diarrhea and other diseases, as well as the unbearable conditions drove some of the refugees to insanity… some sold their clothes or whatever was left of them for a piece of food …and when nothing was left … they started to eat grass (A. Kalfayan, pp. 155-7; G. Kalfayan, p. 365).

[24] Assadourian on Buseyra: "name of village Boseira, 225 Armenians there, later on some additions came from Gurun, total 331 people, crowded conditions, typhus spread, diarrhea, people cannot get out of the place in time, people kept dying…" http://www.armeniapedia.org/wiki/Hagop_Asadourian .

after their arrival, most of the decimated Armenians who had survived the horrible conditions escaped to Tafileh, which had become almost an Armenian center for refugees from Marash, Hadjin, Gurun and Mardin, with a total of some 10,000 refugees.[25] "The escape from Buseyra was so secretly conducted that many parentless orphans were unable to catch up with the caravan and so stayed behind."[26]

Shobak had the biggest number with 134 families (750 individuals) from Chomakhlou, Kesaria and Hromgla.[27] The living conditions were extremely harsh, and many died from hunger and diseases.

Another remembers that in Buseyra more than 10 persons died each day. There was a Roman water-cistern that had become the paupers' grave, where the corpses were thrown. Nowadays, it is known as the *Bir al Nassara* (the Christians' well).[28]

In Wadi Musa typhus and cholera outbreaks decimated the Armenians along with other inhabitants and today, Tell Hamra, a tumulus at the periphery of the town, covers their corpses and is recognized as a Waqf.[29]

Near Wadi Musa, the rock caves in Petra were also used for shelter by Armenians. Muhammad Al Ajlouni, commandant of the Sherif's Army during the Arab revolt, stayed for 28 days with his troop in Petra. He recalls:

> The rock caves of Petra were full of Armenian refugees deported by the Turks. We used to buy water and dried tomatoes from them, and they used to wash our clothes. Sometimes, we heard them sing in Turkish. We had good and friendly relations with them.[30]

Deported from their villages and hometowns, after having crossed mountains and deserts and having lost everything, Armenians arrive like ghosts

---

[25] A. Kalfayan, p. 155. For an extensive narrative on the life of the refugees in Tafileh, consult G. Kalfayan, pp. 373-9.

[26] A. Kalfayan, p. 364.

[27] A. Kalfayan, p. 155; *Chomakhlou*, p. 187. For further details on the life of the refugees in Shobak, consult G. Kalfayan, pp. 405-10.

[28] Assadourian writes about this well, that "mother dies, mukhtar finds a dried up well on the side of a hill, orders corpses to be thrown in there as burials are impossible, animals devour, so well best solution, over 200 deaths up to his mother's death" http://www.armeniapedia.org/wiki/Hagop_Asadourian .

[29] For an extensive description of the life of the refugees in the area consult G. Kalfayan, pp. 382-7.

[30] Ahmed Fakhri writes about the memoirs of Muhammad al Ajlouni, in the annual of the Department of Antiquities of Jordan (ADJ), vol. 17, 197, p. 552.

in a country where everything is unknown to them. Aram Janikian who was sent to Tafileh writes:

> The village headman had told them that we would be allowed to live in a village called Toofileh. When we got there, we found the village almost deserted. Later on we were told that the natives had fled the settlement out of fear from us.[31]

Armenians settle in a village called *Khirbet,* in the rare houses that were used at that time for storage of wheat and barley - *makhzan* - as the local inhabitants had a semi-nomadic lifestyle. They live in extreme conditions. Dardooni underlines that "without the kindness and the sacrificing hospitality of the Arab people, we would all have starved to death."[32]

> The *Arab Bulletin*s of the British military give a description of the situation: There are 986 Armenians still surviving in the Tafila district out of the original 3000 sent there by the **Turkish** government in 1914. The majority of them are living in great distress, especially the women and children, who are miserably clad against bitter cold. Many of the children are almost naked, and suffering much from the lack of any medical treatment... the able-bodied men are now working for the Arabs and earning a small amount of money, and a few have entered the Sherif's service as soldiers, but a large number of women and children have no men left alive to look after them.[33]

b) Maan and South Jordan in those Days

During Ottoman years, Maan was a border town divided between two quarters integrated into the *Vilayet*s of Sham/Damascus and the Hidjaz. Far away from the Porte and Damascus, local security was in the hands of the Bedouin tribes, and the Porte had little control over the whole region and little knowledge of these areas.

It is only by the very end of the 19th century, that Ottoman presence is reinforced in South Jordan, considered until then the remote margins of the Empire. Several indirect attempts by Ottoman authorities to sedentarize the Bedouin-nomadic tribes of the South and enhance direct control over these regions failed throughout the century. Around 1879-80, the establishment of Circassian villages and the displacement of Christian tribes from Madaba and Petra as well as Turkmen tribes from the North around Karak paved the way

---

[31] Aram Janikian, "The Endless, Pointless Trek ... and Then, Salvation," *The Cilician Armenian Ordeal*, p. 329.

[32] Dardooni, p. 201.

[33] *Arab Bulletin*, 1916-1917 and 1918-1919, 2 vols, published by the Arab Bureau in 1916-1919, T.E. Lawrence and D.G. Hogarth (eds.).

for a 'thin and relatively soft' administrative presence of Ottoman rule. It is only in 1892 that the Majali tribe of Karak handed the "keys" of the town to Hussein Hilmi Pasha, the Wali of Damascus, and in 1893 the whole region from Karak, Tafileh to Maan is integrated into the *Vilayet* of Damascus, becoming the *Sanjak* of Maan and later renamed *Sanjak* of Karak.

Starting in 1904 Ottoman presence in Maan is further reinforced with the construction of the Hidjaz Railway, which followed the caravan track from Damascus to Mecca and was intended to transport pilgrims to Mecca. Until then, for centuries, the two main caravan roads that carried pilgrims from Damascus or from Egypt through the Sinaï desert were under the control of local Bedouin tribes. The tribes were responsible for both guiding the pilgrim caravans crossing their territories and their security.

Away from the main caravan road, it is only in 1905 that the villages of Wadi Musa and Shobak, as well as Tabuk, are integrated into the *Sanjak* of Karak. Wadi Mujib in the North and Madaen Saleh in the South were the limits of this *Sanjak*. Aqaba became part of it only in 1910.

However, the Ottoman stranglehold did not last long. Local discontent gave way to unrest that spread in the region after an uprising in 1905 in the crusader's fortress of Shobak. A second uprising of local Arabs in 1910 in Karak burst out into Tafileh and Maan. Segments of the Hidjaz Railway were ripped out and the new telegraph line destroyed. Discontent became systematic not only because of heavy taxes but mostly because the construction of the Hidjaz Railway and the opening of the Suez Canal had weakened the economic and political interests and presence of the Bedouin tribes all along the caravan roads and undermined local powers.

In June 1916, Sherif Hussein Ali declared the Great Arab Revolt. With British support, the revolt aimed for the independence of the Hidjaz, its liberation from Ottoman rule and the recognition of an Arab kingdom under the Hashemites.

With the Arab Revolt, the Sherifian army headed by Emir Faisal and T.E Lawrence, moved from Hidjaz towards Damascus, following the railway line, rallying the Bedouin tribes on its way. In July 1917, Aqaba fell and the Arab army attacked Jurf el Darawish thereby isolating Maan. Tafileh fell in January 1918 with its garrison of 100 soldiers and Maan in the summer of 1918.

Armenians joined the Sherifian army. When the Sherifian forces confronted the Ottoman army, Lawrence describes them as "The Armenians, crouching behind us all day anxiously, now drew their knives and howled to one another in Turkish as they leaped forward."[34] Dardooni writes:

[34] T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, United Kingdom, 1926, p. 491.

One morning, the local Turkish military garrison and the retaining community packed-up and left Toofileh in a terrible hurry. A few days later, the British and Hussein's forces pulled into Toofileh. I no longer had to plan elaborately to escape and join them - they had come and joined me![35]

c) Rediscovering Armenians

The first information related to the presence of Armenians in these regions comes from the Intelligence Department of the War office in Cairo, and it is addressed to the Central Council of the Armenian General Benevolent Union (AGBU) in October 1917. It mentions the presence of 35 to 40 Armenians in the caves of Petra and five other families in Wadi Musa who are in a state of extreme destress and decline.

Although a surprise, the AGBU Council knows that this is not going to be the only case. It contacts the military authorities in Aqaba,[36] stating its full commitment and starts organizing humanitarian operations: first, it sends emergency aid, foodstuff and clothing, through the Suez Canal to Aqaba; then, it forms a committee to look for and evacuate every Armenian lost in the desert, which becomes a difficult task necessitating negotiations. And third, the Council starts establishing a new camp in Port Saïd, considering it the best option to concentrate in the same place all the Armenians found in these regions.[37]

Until June 1918, letters informing them of Armenian presence pour into the said office of the AGBU. 17 Armenians from Wadi Musa reach Suez in March 1918. They had left behind three children six to nine years old and five girls and young women 13 to 21 years old.[38] Among the 1000 refugees in Tafileh, 40 were able to reach Hebron. Others had escaped to Wadi Musa, but the majority had been detained in the crusader's castle of Karak[39] by Refayfan al Majalli, the ruling Sheikh of the town, who imposed suffering and violations. The AGBU Council proposes to pay a high price for the liberation of the Armenians held in Karak in May 1918, while at the same time it asks for Emir Faisal's help. A letter dated 31 May 1918 thanks the Emir for his support.

On April 25, 1918, the Intelligence Department, provides the list of Armenians who are still detained: there are six women and young girls 10 to 23 years old in Wadi Musa and two children. In Shobak, there are three young women 16 to 18 years old and in Maan five women with two children.

---

[35] Dardooni, p. 203.

[36] AGBU letter, 5 November, 1917, Bibliothèque Noubarian, Paris.

[37] AGBU letter, 1 March, 1917.

[38] Letters of 22 March and 9 April, 1918.

[39] A. Kalfayan, p. 158.

A report addressed to Boghos Nubar[40] in Paris on April 1918, notifies him that the AGBU Council liberated 140 deportees from Wadi Musa, 900 from Tafileh and 1570 Armenians were transported from Salt to Port Saïd or Jerusalem. The report speaks about rumors of the massacre of hundreds of Armenians by the Turks between Salt and Amman.[41]

After July 1918, no other Armenian presence is mentioned in the AGBU letters. Also, there is no mention of Maan in all these letters, including in the information from the Intelligence Department of British military, except for the five women mentioned in April.

We know about the Maan refugees only from Der Nersessian, who writes in his memoirs that around 500 Armenians were transferred from Maan to Damascus by the Ottoman authorities before the arrival of the Sherifian army to the town.[42] As Maan was the only stronghold left to the Ottomans in the South, concern about Armenians joining the Arab troops is evident. Unfortunately, we have no other information on these Armenians, and Der Nersessian was not with them to report as he was transferred to Port Saïd with 110 persons from Chomakhlou in the summer of 1918.[43]

II. REMEMBERING THE ARMENIANS: THE ARMENIAN WOMEN, FOREIGNERS FROM NOWHERE, IN MAAN AND SOUTH JORDAN

a) The Unknown, the Orphan and the International Foreigner

We can state with near accuracy that in Wadi Musa there were five or six young women and two or three children left, in Shobak three young women and in Maan five women with two children.

During their stay a few young Armenian girls, between 10 and 20 years old, were married to local Arabs. These marriages were few. We can read in the testimonies that after accepting Islam in Tafileh,[44] Armenians started to marry their young daughters to other young Armenians in view of defending against local Muslim marriages.[45] True that these marriages salvaged the Armenian girls from getting married to Arabs, but instead their 'husbands', the young

---

[40] He was the representative of the Catholicos of the See of Echmiadzin as well as the head of the Armenian National Delegation that defended and promoted the interests of the Western Armenians in international courts.

[41] Letters of 22 March, 1918, and 8 June, 1918.

[42] *Chomakhlou*, pp. 191-192.

[43] *Ibid.*, p. 191.

[44] This conversion occurred after November 1916 (A. Kalfayan, p. 157).

[45] About the process of Islamization in Wadi Musa, consult G. Kalfayan, pp. 400-5; Janikian, p. 330.

Armenian grooms, were persecuted by Arabs who had an eye on Armenian girls![46]

In 1917-18, after the liberation of the area by the Sherifian forces, those who had children did not follow their relatives to Port Saïd and did not return to Cilicia but remained in South Jordan. The great majority of them settled in Maan, and thus, 13 women married to persons from different Arab families or tribes had the possibility to stay close and form a small group. After 1918, they lived an almost forgotten life in this forgotten town that caravans did not visit anymore, nor did the Hidjaz Railway transport pilgrims.

For centuries, Maan al Shami was an important halt for pilgrims' caravans to Mecca. The caravan coming from Damascus and transporting pilgrims from the Middle East, Turkey and the West, would meet the Egyptian caravans that had crossed the Sinaï with North African pilgrims in this town. For two days, the caravan's presence transformed the little, silent and forgotten oasis-town into a big market, where peasants from the high plateau and Bedouins from the desert mingled with merchants from the West Bank and Damascus. Far away from the Sublime Porte, the security of these caravans totally depended on the Bedouin tribes whose territories they crossed. The Porte's presence was non-existent in these remote areas where the absence of a sedentary life was considered by the Ottoman administration as absence of life.

The Hidjaz Railway reached Maan in 1904 before its destruction in 1916 by Lawrence and the Sherifian army with 'Awdeh Abu Tayeh of the Huwaytat. This same year, the Turkish garrison, which was represented by one person in charge of accommodating the pilgrims, numbered 7000 military who, despite this number, had to surrender the town to the Arab army in 1918.

Armenians who arrived in Maan in 1915 by the Hidjaz Railway, which had transported until then only faithful pilgrims, lived a few months in a calm and forgotten desert-town that quickly became an important battlefield. Later, the town was integrated into the Kingdom of Transjordan and was again forgotten.

In 1923, Diran Timaksian, an Armenian from Jerusalem, established himself in Maan as a photographer. Some years later, in 1928, he opened a hotel near the main building of the railway station, the railway having started to function only on the Daraa-Amman-Maan section. The hotel was built in 1905 by a German company to receive high-ranking pilgrims, and later it received King Abdallah before he declared Amman his capital city.

Hotel Petra was the first and only hotel which was open the whole year round for tourists who visited Petra and Aqaba. Before the construction of the Desert Highway in the 1960s only an earthen path and the railway linked the South to the capital. Timaksian's hotel and photography shop were central to

[46] G. Kalfayan, p. 402.

tourists who came from Aqaba or Amman and visited Petra. They found there a convenient place to stay, horses to ride to Petra and the possibility of having photos in Bedouin dress, remembering Lawrence of Arabia. Timaksian was also one of King Abdallah's photographers and traveled with him in the country.

Timaksian's hotel became a focal point for these Armenian women. They gathered there with their children, especially at Christmas and Easter. These celebrations, with colored eggs and Christmas presents, were vital in the memories of the descendants.

Diran Timaksian's hotel, (photo by A.O.-C., 1990)[47]

In the 1930s the first health care center was opened in Maan for children suffering from typhoid fever, which was devastating the whole South. An Armenian woman named Anna, who was the only midwife in the town and in the whole region, was entrusted with managing the center and succeeded.

It is important to note also that these women living in Maan did not talk the local language on their arrival, nor follow the same local habits and practices. They were different. Some of them adopted Bedouin dress, the *madraga,*[48] while others continued to dress as before. Some also adopted Islam and went to Mecca on pilgrimage, while others kept their Bible and most of them were buried in the Christian cemetery of Aqaba. They had found a kind of equilibrium between their own lifestyle and the new one, their religion and Islam:

> Anna did not change her religion; she died Christian, while Hayganush went twice to Mecca.[49]

In this diachronic presentation once again we come across Der Nersessian in 1958. Established in Athens, he sets out for a pilgrimage to Jerusalem. Once in the Holy City, he recalls his own deportation and desires to return to Maan

---

[47] Diran Timaksian had one son, Hagop Timaksian, who became a photographer and lived in Amman. Lately the hotel was transformed into a museum dedicated to King Abdallah and the making of Jordan.

[48] *Madraga* is the black Bedouin dress.

[49] Interviews in Maan during 1986 and 1990.

to "pray for all those who died in the desert and who could not have a tomb nor a prayer for 43 years."[50]

He returns to Maan and literally discovers these Armenian women. In turn, and after so many years living in isolation and being forgotten by their relatives, these women receive a visit.

Der Nersessian and his two companions stay for six days in Maan and, day and night, they are hosted by family members eager for news and information.

On his return, Der Nersessian publishes his travel account with photos taken in Maan, giving the names of all the women he met in *Arkéos,*[51] the magazine that belonged to the Chomakhlou Compatriotic Society established in New York.[52]

This article becomes another starting point. It enables families of Chomakhlou around the world to find a missing relative, a sister or a daughter. Until 1967, relatives came to Maan from the USA, Beirut, Greece, and France and even from Argentina. Some of these 'localized' women also travelled to Beirut, Damascus and even New York.

Araksi goes to New York to see her two brothers. Despite their insistence, she does not stay there and returns to Maan two months later. Her two granddaughters recalled her journey:

> We took our grandmother, Araksi, to the airport in Amman. She was dressed in the *madraga* – the black Bedouin dress. She was anxious, nervous, worried. Two months later, we went to the airport to meet her on her return, and what did we see … our grandmother dressed in white, with a short sleeveless dress and a beautiful hat on her head. She was our grandmother!!

The case of Nora (Nouri) is also very meaningful and shows the shock of discovering and bringing back - 40 years later - a sister and a mother thought to be lost forever. Informed by the article in *Arkéos*, Takouhi invites Nouri, her sister, to come and see their mother who had left Maan in 1918, leaving behind young Nouri, married to a tribal sheikh in Beirut. Takouhi's husband goes to Maan and comes back with Nouri:

> For two months, mother and daughter stayed face to face, looked at each other, without saying a word. Nouri didn't talk Armenian anymore, and her mother did not know a word of Arabic.

---

[50] Der Nersessian, *Arkeos*, no. 28, 1958, p. 4.

[51] The magazine started in 1927 by the Chomakhlou Compatriotic Society Inc. based in New York and functioned till 1980. We could not confirm its date of closure.

[52] Der Nersessian, pp. 4-7.

These reunions continue for some time. Some of the Armenian women start receiving newsletters from Beirut, Aleppo or New York, keeping them informed.

The family of Hanem Matiossian with Der Nersessian and his wife as well as Yeghisapet Kalemjian (*Arkeos*, No 28, p. 5)

Takouhi and Nouri's two daughters and husband visiting Baalbek-Lebanon

Armenian ladies with Takouhi's husband and other ladies from Beirut

b) Perceptions and Memories from the Inside

Although these contacts and meetings stopped and were disrupted by the Arab-Israeli War in 1967 and years later by the Lebanese turmoil (1975-90), the years between 1958 and 1970 marked a turning point. Armenian women were no longer forgotten by their own group. This gave them another form of recognition within local

society. They were no more perceived as abandoned orphans, foreigners coming from nowhere, not belonging to anyone and without any name. They were not the women who did not belong to a tribe, did not have the "mother's brother's tribe" (the *khal*) to look out for them and represent them. They were recognized as Armenians, with a past history, family and kinship ties from all over the world. Despite or because of the fact that the relatives came from different countries, "Armenianness" stayed an obscure identity bringing much confusion about the place of origin and of the homeland.

Homeland was not the place from where family members came in these years, nor the place where some of them went. It was not the place where the survivors returned in 1918. Der Nersessian came from Athens, Araksi went to New York and Nora to Beirut, while in 1918, the survivors went to Port Saïd or to Jerusalem and those who were in Maan were conducted to Damascus by the Ottoman army.

There is also a total confusion between Armenia and Chomakhlou, as the survivors' childhood was spent there. There is also confusion between Armenia and Jerusalem with its monastery and Armenian quarter, with Beirut with its important Armenian community and even with Rome, representing a universal reference of Christianity.

> When Faisal went to Damascus, the Pope of the Armenians – Baba Boulos 4th – asked the government of Faisal to facilitate the return of the Armenians from South Jordan to Damascus and help all those who wanted to go to Roma – their country – or, all those who wanted to go to Lebanon, and let those who wished to stay with their husbands, stay here.[53]

To these local narratives, we need to add what and how the Armenian women talked about their homeland and about their deportation. Childhood memories shared with their children and descendants about their everyday life in their homeland, represent this homeland as the place of origin, unknown and imaginary, having nothing in common with Maan.

Stress is put first on differences of lifestyles, knowledge, habits, food and clothing. And, for this reason, the Armenians are presented locally as having introduced in South Jordan new features like the use of certain vegetables, cooking systems, manual work and embroidery, health and hygiene. "The 23

[53] Due to the fact that Pope Benedict XVI served as Pope of the Catholic Church from 1914 to 1922, while Pope Pius X served between 1903 and 1914, it is more reasonable to recognize in this statement Boghos Noubar who asked Sherif Faisal for help to liberate the Armenians detained in Karak. We recall also his letter to Sherif Hussein Ali thanking him for his support.

children with typhoid fever at the new health center were all cured by Anna," said one of my interviewees.

Then, Armenians in general are presented as having knowledge and know-how: "They were correct, had good contacts with the locals... they built houses with techniques unknown here. They made *tanajer* (pots) in copper...they could make everything," stressed another interviewee.

And third, these memories include accounts of the massacres, the deportation of Armenians to the southern arid areas of Jordan and the living conditions in the first years: "Out of the 100 Armenians there weren't even 15 left alive. What I have seen with my own eyes...I cannot explain... it was so ...horrible..." accounted Abu Majed from Ayma shaking his head. He was over 90 years old and blind when I met him first in 1986 and visited him until 1990.

We can consider here that through all these relations they had with the outside world and because they had a different culture, they were drivers of modernity in Maan, bringing their contribution to the social and economic changes the town went through during the first half of the 20th century. Away from Amman and from urban centers, they became 'international' and gave to Maan the opportunity to meet with the outer world.

These memories and local perceptions of the Armenian women who had survived are derived from survival logic, that is, if they survived the harsh conditions they faced it is because they were uncommonly strong, and had exceptional courage. Every member of the group but also local inhabitants know and repeat these narratives with additions and omissions that take aspects of a mythical journey.

This Anna was exceptionally strong. She gave birth to Gharibé on horseback while riding back home.

Survival under such conditions implies an outstanding robustness: "*zei zlam* [like men]", or, "An Armenian woman is worth 10 men: *fikr, fihm, insaniyya* [Intelligence, understanding, humanity]"[54] they showed the right way and had "*ihtiram* [respect]".

More than that, the survival logic implies a "before" and an "after", and when this "before" is lost forever, it is mythicizesed. Narratives relate the homeland as being the place lost forever, where no return is possible. This place of origin is like a "lost paradise", an archetypal locality, mythicizesed as it has existed but can never exist again. Descendants repeat fairy tales, legends that include these women or family members, neighbors living "there" who become heroes, actors, and where in this mythical place called Chomakhlou or Armenia actions take place.

[54] This quotation is from a famous old Bedouin, Atiye Zanba' 'Alaya of Wadi Musa, who stressed this phrase during the interview.

In survival logic, even death has legendary aspects. Those who came in the hundreds and died in the hundreds in a short time have also left their marks in the memories of the local Arabs of these villages. They remember stories recalling the death of Armenians:

> In Wadi Musa, an Armenian dies of hunger. His Arab friend buries the corpse. Forty years later, someone digs up the earth to build a house and discovers the corpse unchanged, as if he was buried the day before.
>
> In the [nineteen]-sixties, two women come from the United States to Wadi Musa. They knew very well where their mother was buried. They rub the earth, find some hair and take it back with them.[55]

III. THE DESCENDANTS TODAY: COLLECTIVE CONSTRUCTION OF AN IDENTITY

a) Tribal Structure and Marriage: "Innal gharib lil gharib nesib" (the foreigner is to the foreigner a kin)[56]

Because of the importance of affiliation and genealogy in the tribal system, it is often difficult for a stranger to integrate with a group only through marriage. Marriage is an exchange between two groups that are recognised as such and have the same status. Within a tribal system, only minor groups, or foreigners, can agree to give a daughter to a stranger. This was the case of the Abu Drewish family.

Five Armenian women were married to members of the Abu Drewish family that is two brothers – sons of Khalil – who were the maternal uncles of 3 other brothers, sons of 'Awadh.

The latter were travelling salesmen between Maan, Buseyra and Ayma, while the former were also salesmen, but their father had a shop in Ayma. These five unions took place in Ayma and Buseyra, where the Armenians were much less numerous than in Shobak or in Tafileh. Between 1918 and 1923, these families settled down in Maan.

At the beginning of the 20th century, the time when Armenians arrived in South Jordan, the Abu Drewish did not represent a real tribe, which is composed of at least four generations. At the time of their marriage to the Armenian women, they were the third generation of the group, descendants of a pilgrim from Morocco, who, because of sickness, could not continue his journey to Mecca and had stayed in South Jordan.

It is this situation of the Abu Drewish being "foreigners" that made these exogamous unions possible, while in Buseyra and Ayma there were no other unions with Armenians. In Wadi Musa there was only one marriage and in Maan

---

[55] Stories told to me during my visits.

[56] Abu Gharib son of Polor (Flor) Assdourian.

a few others, where the Armenian women were taken as a second, third, and even the 17th wife.

> Some of the Armenians worked in the houses in Tafileh; women washed, knitted socks, did embroidery to secure their living. The orphans were taken to unknown places, and that's why some of them preferred to be adopted by Arabs and wealthy Armenians. They were about 7-15 years old, boys and girls; this way they were saved from begging and had a secure life.[57]

It is important to underline also the fact that between 1915 and 1918 Armenians were not eager to see their "daughters" marry non-Armenians. After forced conversions, marriages with local Muslims were made easier. In Tafileh, where their number was quite large, Armenians married the very young girls to the young boys they had in their group, avoiding out-marriages. Smpat Chorbajian writes that, "We were forced into this action. To refuse the Muslim religion would have meant death,- and continues,- ...now that we were officially Muslims, the Muslim officers asked if they could marry our girls. Immediately we married our girls to the young men and boys of our own nationality ...after these rushed marriages we had no girls left for the officers to marry."[58] This was possible in Tafileh because of the relatively large number of Armenians there. It was not the case in the other villages like Wadi Musa, Maan or Buseyra, where the number of orphan children was very high.

If marrying local Arab Muslims was for the young Armenian girls a means of physical survival, following the forced conversions to Islam that took place in the villages, marrying them to young Armenian men available in the group was, again, a group strategy for physical survival as well as for national survival.

In Maan, thirteen Armenian women were married to local Arabs. The children of these 'exogamous' marriages, who are adults today, themselves in general practiced the preferred type of Bedouin marriage, between patrilateral-parallel cousins, the *Ibn 'amm* or FDB (father's-brother's-daughter's) marriage, i.e., the children of these first couples or the first generation of descendants born in Jordan, married their paternal-cousins. In other words, their children – the second generation born in Jordan - have Armenian grandmothers from both sides.

For example, Hayganush was married to a son of Awadh Abu Drewish. Araksi was married to a son of Khalil Abu Drewish.

---

[57] G. Kalfayan, p. 373.

[58] Smpat Chorbajian, *Surviving the Forgotten Armenian Genocide*, Patrick Sookhdeo (ed.), Isaac publishing, USA, 2015, pp. 15-6.

Two of Hayganush's daughters are married to two sons of Araksi. The grandchildren have, then, Hayganush and Araksi as grandmothers. We have the same situation with descendants of Khanem and Anna.

Patrilateral-parallel cousins can also have the same grandmother from both sides. Nouri's grandchildren are married as cousins to each other and have Nouri as a common grandmother.

For the Abu Drewish, this situation of 'exogamous' marriage with Armenian women favors the grouping of these five couples. They do not really try to integrate into another larger group through matrimonial ties and defensive strategies, as is often the case, in small groups, who can thus acquire security. On the contrary, these five couples isolate themselves and come together on the basis of the maternal reference. In other words, the Armenian women and their children gather and stay together.

We can also observe the same phenomenon within the larger tribe into which Nouri was married. Through the Bedouin preferred marriage, her grandchildren are married to one another, which is in favor of their grouping into a unit.

Within these groups, we find very often the first name of Gharib or Gharibé in remembrance of the Armenian grandmother. If it is quite common in Arab and Bedouin societies to bear the name of grandparents, here, it is under a certain form, more "reconciled" and neutral that these Armenians are remembered. The name 'Arman' (Armenian) is not used for a first name because it shows rather a distinct affiliation, used to designate the group of descendants or one of them.

In this way, we can observe that this group comes first out of an 'exogamous' marriage with Armenian women. At the second stage, it is consolidated by the systematic practice of the preferred endogamous FBD Bedouin marriage, and is distinguished by the Armenian grandmothers, who play the role of ancestors. The narratives and memories are shared in this group and represent the foundation stories of the group. The stories of the deportations, related to the Armenians who arrived in these remote areas, their living conditions and survival and the stories the women told about their childhood have become the referential bases used by the group to distinguish itself from others.

b) Territorialization of the Group: Territorial Proximity of the 'Quarter' and the Symbolic Representation of its Past

Most of the Abu Drewish families live in Maan in a quarter called 'Hay Abu Drewish or '*Hay al Arman*. It is on the outskirts of the town and next to fenced barren land, where Armenians were buried between 1915 and 1917. It is an informal cemetery, recognized as a *waqf*.

Next to the kinship ties we underlined above, we have also the territorial proximity or the "territorialization" of the group. This quarter gives the Abu Drewish a spatial/territorial dimension to their identity, based on shared memory and social practice. At the same time, being next to the cemetery, although it is not represented as such, but representative of where the "ancestors" are buried, secret and informal, is highly symbolic because it links the present to the past and gives a historical legitimacy to the quarter and to its inhabitants.

c) Ambivalences of Foreigner and Orphan

Here, being a descendent of an Armenian woman, having an Armenian grandmother, is not silenced as in Turkey. It is not a matter of suffering and mourning. On the contrary, it is related to the "exceptional" situation created and lived by these Armenian women in the context of Maan in those days. They were foreigners and different from the locals, and this difference, together with the relations and communications they had worldwide made them drivers of change and figures symbolizing modernity.

Here, the ambivalence of the foreigner is very strong. Extreme situations create a dichotomy between being a "reference" of social change and modernity, sometimes to the extent of carrying the image of "héros civilisateur" or a peripheral minority, relegated to the margins of society, dependent and forgotten.

'Awadh Abu Drewish and his son (a post card sold to tourists)

The ambivalence of the orphan is also very strong here, in this tribal context. With an orphan, we have the absence of a genealogy and of a founding or apical ancestor from whom a lineage or clan traces its descent; we have the absence of the *khal* – the maternal uncle - and of all that the "maternal" part represents. These absences create a zero level from where a new tribe, a new group or another identity can emerge.

Today in Maan, underlining this Armenian descent is to mark a distinction and a difference from the other tribes and the other inhabitants of Maan, while sharing common memories and descent within the group.

IV. WE (ARMENIANS) AND THE ARMENIAN "OTHERS"

The last level of this article is more subjective and personal although it is of common interest to all Armenians as our topic is directly related to that of Islamized Armenians, and us, Armenians, who include in our identity definition Christianity as a starting point. We all know very well that the number of Islamized Armenians is very high in Turkey and that now, even whole regions and villages are discovering their Armenian origins or claiming Armenian descent.

The fenced area where Armenians were buried between 1915 and 1918 (photo A.O.-C.)

On the other hand, we all know also the efforts made starting from the 1918s in gathering children, women, and orphans often Islamized, giving them an Armenian education and preparing them to be vital elements of the Armenian Nation. In all the testimonies, we come across the efforts made by the refugees and deportees to preserve this identity, which again can be considered as a survival strategy.

We all know the efforts put forth by Armenian leaders and public figures in trying to *reconstruct* this Nation. We all know, especially in the Diaspora, that this national reconstruction rests on certain pillars out of which and among others, language, religion, common history together with the memory of the Genocide are considered the bases of Armenian identity.

Therefore, the question put to us, Armenians, is: what do you do when in the middle of a desert-town a Bedouin sits in front of you and says "my mother was Armenian" and puts the issue on such a symbolic level that he calls you "*kéri*"?

When ethnology/anthropology became a "social science" its main objective, or its moto, was to understand oneself through the understanding and the comprehension of the other. In this manner, my first attempt was to consider this group as the 'other' and treat this topic as the anthropological 'other', understand the other and reconstruct this other with the help of anthropological theory. In this context, understanding this 'other' needed an understanding of the tribal system, the *ibn-'amm* marriage, and how Bedouin

tribes construct their common foundation myths and apical or founding ancestors.

At the same time, I wanted to witness and narrate what has happened. Witnessing is another important act in anthropological research.

While both theorizing and witnessing give a certain understanding of the other and help construct this other, they fail to give any answer to the above-mentioned question, namely "What do you do? How do you react?"

Here, in this context, I am not only the observer, I am not only the scientist who constructs an explanation... here, I am involved in the explanation and am part of it, because then, I have to change the very basic pillars of my identity.

While preparing this paper, I went through my notes and my field diaries. Here is what I had written then:

> In ethnology, can we still talk of objectivity? In this situation, objectivity is impossible.
>
> After having spent months with the Bedouins, in their mud-brick houses or black tents, I am now in Maan. This town, that still bears witness of recent history, of the Ottoman Empire, of Lawrence and the Hidjaz Railway. Paradoxically, I feel at home.... My Armenian home. But, the obsession of objectivity is ever present and so I look for details to explain to myself why do I feel at home. And, I find many details! For example, these stools that are formed by egg cardboards put one on the other, that we find everywhere in the South. Here, at Zohra's, Dakhlallah's or Mohammad's houses these stools are dressed with a cover. All the chairs have small cushions and there are curtains. There is a certain harmony.
>
> And then there are the faces, round and white faces of women, daughters or granddaughters of Nvart, Hayganush, Araksi, Nora, Anna and Anna, Homossine, Levontine, Mariam-Toros, Nazéli, Khanem, Mayréni, Polor/Flor, Loussia.[59]

[59] The daughters of Anna who was the daughter of Sarkis Hamamjian and was married to Mardo Dinkjian (from Severeg-Diarbekir): Loussia, Hayganush and Nvart are married to members of the Abu Drewish and Levontine married to a membre of the Khreishan tribe. Anna's son, Artine was married to Zohra who was the daughter of Mariam-Toros. Mariam-Toros was married to an Abu Drewish.

Anna (known to have been acquainted to the hero Serop Aghpur) was married to an Abbadi and her daughter, Gharibé married a member of the Abu Drewish. Homossine, daughter of Hagop Ajemian from Chomakhlou, was married to a member from the Al Rawadh. Nazéli Ouzounian from Chomakhlou married to Abd el Dayem. Araksi Omartian from Chomakhlou married to an Abu Drewish. Her three brothers, Drtad, Apraham and Artine were in New York. Khanem, daughter of Manam and Garabed Matiossian from Chomakhlou, was married to an Abu Drewish. Mayréni Kizirian, daughter

Daughters of Armenian women and descendants of Armenian women
(photo A.O.-C.)

Հայ Կանանց Յետնորդներ Յորդանանի Հարաւը
(Ամփոփում)

Աննա Օհաննէսեան-Շարփէն
anna.nonig@yahoo.fr

Դաշտային հետազօտութիւններու բերմամբ Յորդանանի հարաւը կատարած իր այցելութիւններուն ընթացքին հանդիպած հայ կանանց յետնորդներու մասին է այս հետազօտութիւնը, ուր հեղինակը ընկերաբանութեան տեսաբանական դրոյթներով կը վերլուծէ Ա. Աշխարհամարտի զինադադարին ծննդավայր վերադարձող հայ խլեակներուն ետին մնացած եւ Յորդանանի հարաւի ցեղախումբերու կողմէ որդեգրուած-ամուսնացած հայ որբերու եւ որբուհիներու կենսագործունէութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնը լուսարձակի տակ կ'առնէ այս մնացորդացին ընդգրկումը տեղաբնիկներուն մէջ եւ ընտանեւորումն ու սերնդագործումը՝ անապատային թափառիկ թէ նստակեաց ցեղախումբերու սովորութիւններու, ապրելակերպի, կենցաղի ու աւանդութիւններու թնճուկին մէջ: Այս հայ որբուհիները կը դառնան երկրորդ, մինչեւ իսկ 17րդ կին, իսկ աւելի բախտաւոր պարագաներու՝ կ'ընտանեւորուին իրենց նման ոչ-տեղաբնիկ ընտանիքներու զաւակներուն հետ: Եւ քանի որ մահմետականութիւնը կ'արտօնէ մօտիկ հարազատներու ամուսնութիւնը, ապա անոնց զաւակները կ'ընտանեւորուին իրարու հետ, եւ թոռները նոյնպէս՝ յառաջացնելով թէ՛ մօրենական եւ թէ՛ հօրենական հայկական ծագումով չորրորդ սերունդ մը անապատային այդ մնացորդացին:

of Gulizar and Hagop Kizirian was married to Abdel Ghani. Polor Assdourian, daughter of Dzeroun (probably from Zeitoun) was married to Ghneymi. And Nouri, daughter of Baydzar and Neshan Assadourian married to Glayyel Suleyman.

Վերլուծութիւնը կը կատարէ նաեւ այս յետնորդներուն արենակցական կապի վերականգնումին պատումը, երբ կապ կը հաստատուի եւ փոխայցելութիւններ կը կատարուին մնացողներուն եւ Լիբանան-Մ. Նահանգներ-Աւստրալիա-այլուր բնակող անոնց քոյր-եղբայրներու, մայրերու եւ անմիջական հարազատներու միջեւ, որով անապատային այս ցեղախումբերը այս յետնորդները կ'առնչեն պորտակապային արմատներու, թէեւ կը մնայ տակաւին անոնց մտքին մէջ շփոթը՝ հայու, Հայաստանի, հայրենիքի աշխարհագրական ընդգրկումին եւ այլ երեսակներու, իսկ այս յետնորդներուն մէջ՝ խաչաձեւումը ինքնութեան, կրօնքի, արմատներու եւ այլ երեսակներու...:

Armenians in the North and South of Jordan

Aline Bannayan
alinebb@yahoo.com

It is very rare to talk of Armenians who fled the Genocide and discuss the little known towns in Jordan as their place of settlement. For a Jordanian-Armenian who grew up in the capital, Amman, stories of survival have sprung up in the most unexpected areas in the past seven years since I started further researching this issue.

While I was translating at a training workshop for teachers in Jordan, I was approached by a lady who inquired about my name. The moment I said I was Armenian, the woman's eyes seemed to brighten with tears. Little did I know that the woman, wearing a headscarf, was of Armenian descent as well. "My grandfather was Armenian," she said, "He fled the Genocide." It was a total surprise for me. The lady was from Shobak, a town in the south of Jordan, three hours away from the capital. Amneh Shqeirat told me of her grandfather, and how he and three other boys ended up in Shobak, while others were dispersed in Tafileh, Maan, Wadi Musa and who knows where else. All these towns are in the vast expanse of Jordan's southern desert.

Bedouins and tribes live in the area where Armenians, mostly women and children, arrived on trains heading south on the Hidjaz railway line. Wherever they disembarked, they were taken in by tribes. On the other hand, most, suffering from disease and malnourishment, never made it alive to nearby towns. When driving south on the way to Maan and Shobak, I cannot but think of the hardships these survivors faced. Having witnessed horrible tragedies along the way, children and, most of all, women arrived these desert terrains with no shelter and no idea of the language spoken. They had to live in the harshest of conditions and adapt to a way of life that was totally alien to them. I always wonder how some of them actually made it.

For Arab Jordanians and those of Armenian descent as well, and apart from the community that later existed in the capital, not much is known of the Armenians in Northern and Southern Jordan. Not much has been recorded of the survivors who made it in the deserts of Jordan, and most of these are hidden stories of survival. The first and nearly all second-generation eyewitnesses have passed away. Most of their stories and belongings have now vanished. However, upon encountering any of their descendants, you feel their stories come to life again, and you can feel their urge to proudly tell of their ancestors' plight and point it out to yet another community member of "Armenian descent."

These descendants and others in these areas still talk of the Armenians' will to survive *Majzarat Al Arman* (the Armenian Massacres). They are also a living testament to the Arab families, who took in the refugees, who then became part of their families and now carry their names. They are noteworthy stories of survival.

In this paper, I will attempt to shed some light on the Armenians who settled in the south, particularly those in Shobak, and touch upon those who briefly lived in the North of the country, mainly in Jarash, as noted through the memoirs of a survivor.

What is under discussion today is the arrival of Armenians who came between the years of 1915 and 1918 to different parts of what is now the Hashemite Kingdom of Jordan. The cities and areas to be discussed are not as well-known as Der Zor or Raqqa - the vast deserts where hundreds of thousands of Armenians lost their lives.

A quick glance will point out that pre-1915 Armenian immigrants settled in the Jordan Valley -- Jordan's food basket -- bringing with them innovations in agriculture and irrigation. Before Trans-Jordan came into existence later in the early 1920s, there were small Armenian communities in different areas in towns like Karak and Zarqa, while waves of immigrants who arrived after the 1948 and 1967 Arab-Israeli wars inhabited the main cities of Amman and Salt. While these are the well-known towns, not much is known of the villages in the North and deserts of the South of the Kingdom where 1915 Genocide survivors were scattered.

Armenians, mostly from Sassoun and Kilis, seem to have settled in Jarash; however, most of those who survived left three years later. Their harrowing journey and stay near the ancient Roman ruins was recorded in Vahram Dadrian's book.[1] Suffering from pillage, hunger and sickness, and inhabiting the caves in the area, they lived through inconceivable hardships. According to Dadrian, up to 20,000 Armenians arrived in Jarash during the Genocide, but by the end of 1917 there were only 1000. He and most others, less than 450 people, left in 1918.

No Armenians live in Jarash nowadays. However, the remains of water mills built and renovated by Armenians still stand and are a testament to the Armenians who passed through the area in one of the best preserved Roman cities in the Decapolis - Jarash.

Dadrian's diary starts in May 1915. It reports the daily suffering of the deportation convoys which was intended to destroy the Armenians in the Ottoman Empire. Most were killed in locations along the route, and the US

[1] Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from My Diary*, translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton.

consul in Aleppo, Jesse B. Jackson estimated those arriving in Aleppo at 15% of the original number.[2] By 1916 around 500,000 survivors in Syria were pushed towards Der Zor, where most perished. Around 130,000 were sent south of Aleppo, 100,000 of whom reached Damascus, Maan and Jarash.[3] The Dadrians were among those "lucky ones."

Famine and disease cut the number of arrivals. Dadrian describes the tension with local Arab, Circassian and Bedouin communities as mainly due to economic hardships. The people in the area already lived in impoverished conditions, with poor accommodation, very little work and the aftermath of Ottoman rule and the subsequent withdrawal of troops. Also, continuing war conditions in the area along with the arrival of these refugees, who had to find ways of earning a living in such meager conditions compounded destitution.

Armenian women were forcibly married in nearby towns and villages near the northern Jordanian border like Daraa (now in Syria) as well as in towns like Irbid, Shatana and Rumman.

By 1918, only about 450 survived the persecution, murder, kidnapping and plunder. With the defeat of the Ottoman army and the arrival of British troops during the Great Arab Revolt, and while other survivors were regrouping in Beirut and Aleppo, those Armenians remaining in Jarash left in November 1918 and headed to the city of Salt on foot before moving on to Jericho, and then briefly taking refuge around St. James Monastery in Jerusalem.

Dadrian's words portray their journey out of Jarash:

> While passing the site of the ruins [of Jarash] we looked for a long time at all the mounds of earth under which lay the bones of our compatriots. For a moment we visualized thousands of families from Marash, Aintab, Zeitoun, Adana, Sis, Caesaria, Chorum and elsewhere, with whom we were once acquainted. We had shared each other's fates, until one day they were wiped out of our lives as if in a dream.[4]

By May 1919, after staying in Jerusalem, some Armenians tried to get it to Constantinople, hoping to eventually make it to Armenia. They were put on a ship from Beirut to Alexandretta, or Iskenderun, and in June they arrived in Constantinople. Of Dadrian's 13-member family, five made it back.

---

[2] US Consul in Aleppo, Jesse B. Jackson, to US Ambassador to Turkey, Henry Morgenthau: National Archives, Record Group 59, decimal file 867, 4016/219.

[3] Jesse B. Jackson to Henry Morgenthau. National Archives, Record Group 59, decimal file 867, 48/271.

[4] Dadrian, p. 278.

One story from Jarash is of a leading miller who brought his profession to his new homeland. Khatcho Ohanian was born in Sassoun in 1866. With his wife Yeghsapet, from Kilis, he stayed on in Jarash, from where his surviving granddaughter Sirvart Kurkunyian-Karmandarian, moved to Amman in 1932. Sirvart notes that her grandfather, like others who brought with them their original professions, had a watermill, and he used to go to Jarash to work during the years after *Mathanet Khatcho el Armani* (the mill of Khatcho the Armenian) the family moved to Amman. It is still known as *Mathanet Khatcho el Armani*. From what is known he closed the mill around 1949 for health reasons.

Khatcho Ohanian's family members are the only Armenians originally from Jarash now living in Amman. Destined to be displaced over and over, his other descendants, now in Canada, still have a carpet which their great grandmother brought with her from Sassoun. They also mention having kettles and plates made of copper and combs made out of wood and ivory, which their grandfather used to make in Jarash.

On a visit with a Circassian guide, you come across Khatcho's mill still standing near the entrance of the North Gate in Jarash. It is one of seven surviving mills rebuilt with Roman stones and operated by Armenians. Some have disappeared, and most people in the area do not know what they are or who owned them.

Remnants of a mill

The caves in Jarash

In addition to the mills, one can see numerous caves in the vicinity. This is where Armenians took refuge when they first arrived near the Roman ruins. When an Armenian reads Dadrian's book and sees these caves and mills in person, they cannot but re-live the ordeal of living and look in awe at the mills which still stand. The

Jordan Department of Antiquities needs to be notified of the story behind these ancient mills, lest they are destroyed in the future.

SURVIVORS IN THE SOUTH

It is a different story in the south, where Genocide survivors were put on the Hidjaz train and dumped in Jurf Al Darawish, from where they made their way to the town of Tafileh in the south. People still talk of *Bir Al Arman*, a water well where the sick and dying were buried *en mass*. Some others made it to the town of Maan. Since first being identified in the late 1980s, third and fourth generation descendants, interviewed and visited by me since 2009 and by Dr. Anna Ohannessian-Charpin fondly and somberly remember their grandmothers' plight, stories, rituals and distinctive cooking.

Most Armenians who made it far south never made it back north like the Armenians of Jarash. Very few were located by relatives and left for Beirut and Damascus. The majority, mostly women, who were taken in and adopted by tribes in the area eventually could not leave their children behind. Most remained true to their faith and were buried with their bibles, while some who were very young, especially boys, grew up as Muslims.

It was the Genocide survivors again who brought another profession to the area. Armenian stonemasons and builders built the first houses in the region. Very few made it alive to towns like Shobak, where most were buried in a cemetery named *Maqbarat Al Arman Al-Nasara* (the Christian Armenians' cemetery). A few others made it to Wadi Musa, where Jordan's World Heritage Site, Petra, is located.

According to his grandchildren, after his parents died and were buried in the Shobak castle, Armenian Peno was adopted by a leading tribesman, Salama Musa. He was renamed Abdullah Muhtadi by his adoptive father, who brought him up alongside his three other sons. "There was some tension in the tribe that a fourth son would now share the inheritance," but his father put it to rest, and Abdullah grew up to be the most respected trader and mason in Shobak. It is reported that he spoke Armenian fluently when he met fellow Armenians passing through the region. Abdullah is described as "a man of his word. Always respected, always sought for council."[5]

It is indeed amazing to find grandchildren who never saw their Armenian grandmothers and grandfathers feel so proud of their ancestry after 100 years. They have not grown up as Armenians, but are well aware of the harrowing journey of survival. They are keen and interested to hear of Armenian traditions, cooking and the ancestral homeland. They humbly take note of their ancestors having been different, having had input in their new

[5] My interview with his grandson.

communities, having been respected as community members, and having been hardworking and loving mothers who gave some of their children Armenian names like Baidzar (now pronounced Bezar), Hripsimeh (now pronounced Fahimé) and Gharibé (meaning stranger) as per their status. Grandchildren remember some nursery rhymes and their distinctive cooking which was, of course, different than the neighbors'. They also remember the preparation of foodstuffs for winter, like in their homeland, a practice that is alien to those living in the desert.

CONCLUSION

The hidden stories of Shobak, Tafileh, Maan and Jarash are in the process of being further researched, archived and published. Spotting the caves of Jarash or driving parallel to the Hidjaz railway down the desert highway from Amman to the south, one can only reflect on how tens of thousands perished and the great difficulties that awaited those lucky enough to survive and adapt to harsh living conditions so as to continue to exist. For their grandchildren they are all heroes.

Յորդանանի Հիւսիսի եւ Հարաւի Հայերը (Ամփոփում)

Aline Bannayan
alinebb@yahoo.com

Հայոց Ցեղասպանութեան խլեակներու Յորդանան աքսորի յենքին վրայ, զեկոյցը կը ներկայացնէ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի զինադադարին ծննդավայր վերադարձէն ետք Յորդանանի հիւսիսը եւ հարաւը՝ Շոպաք, Ճարաշ, Մաան եւն. վայրեր մնացած փոքրերու յետնորդներուն ինքնութեան գիտակցումն ու արծարծումը:

Զեկոյցը յետադարձ հայեացքով տեղաբնիկներուն յուշերուն հիմամբ կը վերականգնէ վերոյիշեալ մնացորդացին արհաւիրքները՝ ցեղասպանութեան տարիներուն եւ այնուհետեւ անոնց կենսագործունէութիւնը, սերնդագործութիւնը եւ յետնեալ սերունդներուն ընկալումը՝ անոնց:

Փոքրապատում ՀԲԸՄ Ամմանի (1929-55), Ռըսէյֆայի (1939-61), Զարքայի (1941-59) եւ Քարաքի (1941-46) Մասնաճիւղերու

Անդրանիկ Տագէսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

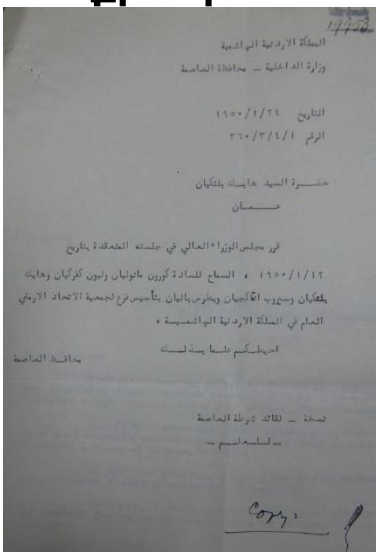

Ստորեւ հրատարակուող նիւթը կը ջանայ փոքրապատումը կատարել Ամմանի, Ռըսէյֆայի, Զարքայի եւ Քարաքի[1] հայօճախներուն ՀԲԸՄի մասնաճիւղերուն:

Ամման (1929-55)

20 Ապրիլ 1929 թուակիրով ՀԲԸՄ Եգիպտոսի Շրջանակային Յանձնաժողովը (ԵՇՅ)՝ մեկնելով ՀԲԸՄ գործիչ Վեր. Հ. Խանդամուրի տեղեկութենէն թէ ամմանաբնակ Տոքթ. Հ. Եարտըմեան եւ Մ. Յարութիւնեան անդամագրուած են ՀԲԸՄին եւ սիրայօժար յանձնառու են Ամմանի «փոքրաթիւ գաղութին» մէջ գործելու իբրեւ ներկայացուցիչներ, անոնց կը ղրկէ անոնց անդամավճարներուն ստացագրերը եւ կը թելադրէ անդամագրել 10-15 հոգի Ամմանի մէջ, որպէսզի ըստ կանոնագրի կարելի ըլլայ մասնաճիւղ հիմնել:

[1] ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւին մէջ կը պահուին Ամմանի հայօճախին վերաբերող շուրջ 330 էջ հաշուող եւ 20 Ապրիլ 1929-3 Յունուար 1955 շրջանն ընդգրկող թղթապանակ մը, Ռըսէյֆայի հայօճախին վերաբերող 252 էջ հաշուող եւ 2 Մարտ 1939-21 Հոկտեմբեր 1961 շրջանն ընդգրկող թղթապանակ մը եւ Զարքայի հայօճախին վերաբերող 19 էջ հաշուող եւ Դեկտեմբեր 1941-27 Յունուար 1959 շրջանն ընդգրկող թղթապանակ մը (վերջինիս պարագային՝ բացի մէկէն բոլոր նիւթերը կը վերաբերին 1941-43 շրջանին): Ասոնք համարատուութիւն, ՀԲԸՄ Եգիպտոսի Շրջանակային Յանձնաժողովին հետ փոխադարձ նամակագրութիւն եւ սահմանափակ թիւով անձնական նամակներ են: Այս հետազօտութիւնը կազմուած է ամբողջութեամբ այդ նիւթերուն հիմամբ: Օգտուած ենք նաեւ իւրաքանչիւր թղթապանակի մէջ միւս մասնաճիւղերուն վերաբերող ակնարկութիւններէն:

Խորապէս շնորհակալ ենք Եգիպտոսի Շրջանակային Յանձնաժողովին, որ մեզի թոյլատրեց օգտագործել այս նիւթերը:

Հակառակ սկզբնական խանդավառութեան, մասնաճիւղը չի յառաջանար, մինչ ԵՇՅն «ակնդէտ» արդիւնքներու կը սպասէ, մանաւանդ որ «Ամմանի մէջ... ներկայիս ... բաւական թիւով հայեր բնակութիւն հաստատած են ու տնտեսապէս լաւ պայմաններու մէջ կը գտնուին»:

Երկար դադարէ ետք, ԵՇՅն 25 Ապրիլ 1936 թուակիրով կը գրէ Ամմանի մէջ Միութեան մասնաճիւղ մը կազմելու «սիրայօժար տրամադրութիւն յայտնած» Սերոբ Անթիքաճեանին[2], թելադրելով «հիմնադրական ժողովի հրաւիրել գաղութիդ այն անդամները որոնք կը փափաքին անդամակցիլ միութեան եւ ընտրել 5-7 անդամներէ բաղկացեալ մասնաժողով մը...»: Սակայն, մասնաճիւղին հիմնումը դարձեալ կը յապաղի. 14 Նոյեմբեր 1937 թուակիրով Անթիքաճեան կը յայտնէ թէ կարգ մը խորհրդակցութիւններու իբրեւ արդիւնք, առայժմ որոշուած է յետաձգել կազմութիւնը, քանի որ «Պաղեստինի ... խռովայոյզ վիճակ»ին[3] պատճառով «անստոյգ կացութիւն» մը յառաջացած է Ամմանի մէջ եւ թէ՝ «համարձակութիւն չէինք ունեցած ձեռնարկելու» ու կ'առաջարկէ որ մասնաճիւղին կազմութիւնը սպասէ «մինչեւ որ անցնին ներկայի փոթորիկն ու անստոյգ օրեր»: 18 Նոյեմբեր 1937 թուակիրով ԵՇՅն կը հակադարձէ թէ Պաղեստինի «խառնակութիւնները ... արգելք չեն եղած Միութեան Երուսաղէմի, Հայֆայի եւ Եաֆայի մասնաճիւղերուն գործունէութեան» կանոնաւոր շարունակումին[4], եւ կ'առարկէ թէ «այժմ կորիզ մը գոյութիւն կրնայ առնել, սպասելով աւելի լաւ օրերու, զայն ընդարձակելու նպատակաւ»:

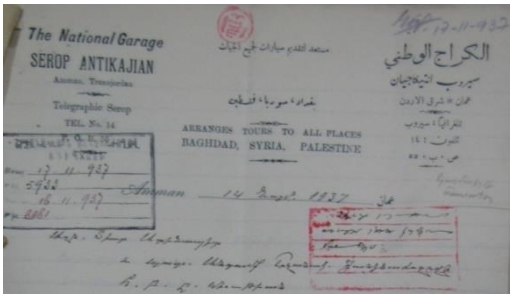

Շուրջ տարի մը ետք, 23 Նոյեմբեր 1938ին ԵՇՅն դարձեալ կը գրէ Անթիքաճեանին, յայտնելով թէ դիմած է նաեւ

[2] Անթիքաճեան տէրն էր Ամմանի The National Garage (arranges tours to all places Baghdad, Syria, Palestine, հեռ. 14, նամակատուփ 55, հեռագրահասցէ՝ Serop) ընկերութեան:

[3] Պաղեստինի ճակատագրին վերաբերող տարածայնութիւններ խլրտումներ կը յառաջացնեն - 1936-39 տեւողութեամբ - տեղացի արաբներու մօտ:

[4] ԵՇՅին համար ուշագրաւ պիտի ըլլար ՀԲԸՄի տարածումը արաբական արեւելքին մէջ, ուր արդէն 1910ին հաստատուած էին մասնաճիւղեր Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ, մինչ արաբական խորքի տարածքներ կը դանդաղէին: Նման տարածում մը պիտի ծանուցուէր Միութեան ամսական տեղեկագրին մէջ եւ ծառայէր իր փրոփականտին:

Անդրյորդանանի հոգեւոր հովիւ Յակոբ Քհնյ. Մավեանին, ամմանաբնակ Յակոբ Պետեւեանին[5] եւ Հայկ Փելթէքեանին, «խորհելով որ անոնց թանկագին գործակցութիւնը կրնայ դիւրացնել այդ գործին յաջողութիւնը», եւ կը թելադրէ որ Անթիքաճեան խորհրդակցի ասոնց հետ յաջողցնելու համար մասնաճիւղին կազմութիւնը»:

Անպատասխան մնալով, շուրջ երկուքուկէս ամիս ետք ԵՇՅն կը կրկնէ իր դիմումը վերոյիշեալներուն, միաժամանակ կը գրէ Պետրոս Լեփէճեանին[6], թէ տարիներէ իվեր ջանացած են մասնաճիւղ մը հիմնել Ամման, սակայն «զանազան առարկութիւններով ցարդ հետեւանք չտրուեցաւ մեր դիմումին» եւ յոյս կը յայտնէ որ Լեփէճեանի ներկայութիւնը դիւրացնէ մասնաճիւղին հիմնումը, թելադրելով անոր՝ յարաբերութեան մէջ մտնել վերոյիշեալ չորսին հետ «ու ջանք չխնայել մասնաճիւղի կազմութեան համար»: Լեփէճեան, Փետրուար 1939ին Ռըսէյֆայի մէջ մասնաճիւղ մը հիմնելէ ետք կը ջանայ նոյնը իրագործել Ամմանի մէջ, սակայն ճիգերը չեն արդիւնաւորուիր, քանի որ - ըստ Լեփէճեանի 22 Փետրուար 1939ի նամակին - Ամմանը փոքրաթիւ հայութիւն ունի եւ խնդիրներ կան քահանային ու վարժապետին միջեւ, «բաժնուած են միքանի հոսանքի...[եւ] դժուար կ'երեւի հոն գործ մը կատարելը», աւելցնելով նաեւ թէ վերոյիշեալ չորս անձերը «անտարբերութիւն ցոյց կու տան, կամ ալ բարեացակամ են, բայց իրենց միջեւ համերաշխ չըլլալով գործը կը մնայ երեսի վրայ»:

Մավեան - 15 Փետրուար 1939 թուակիրով – հաւաստելէ ետք ԵՇՅին թէ «անհոգ եւ անտարբեր չենք այս նպատակին նկատմամբ», այլ պատճառներ կը թուէ՝ գաղութին մէջ «բանիմաց ազգայիններու պակասը», ազգային գործերուն «նոր նորոյ» կարգաւորուիլը, նաեւ «հակառակ հոսանք»ի մը գոյութիւնը, հուսկ՝ պատրիարք հօր վախճանումը:

Յորդանանի նոր հոգեւոր հովիւ Հայկասէր Աբղ. Տօնիկեան ԵՇՅին ուղղած 6 Նոյեմբեր թուակիրով կը յայտնէ կազմութիւնը մասնաճիւղին եւ դիւանին, տասնամեայ ձգձգումներէ ետք, Բ. Համաշխարհայինի օրերուն, «հակառակ մեր դէմ յարուցուած դժուարութիւններուն»: Մասնաճիւղի հիմնադրումի ժողովը տեղի ունեցած էր 28 Հոկտեմբեր 1941ին, ներկայութեամբ 13 արձանագրուած անդամներու, ուր Յակոբ Պէրպէրեան[7] ընտրուած էր ատենապետ (8 քուէ), Սաղաթէլ Պալեան[8]՝ ատենադպիր (9

[5] Տնօրէնը Ամմանի առեւտրական ընկերութեան մը:

[6] Լեփէճեան 28 Դեկտեմբեր 1938 թուակիր նամակով յայտնած էր ԵՇՅին թէ հեռացած էր Պէյլանէն «Սանճաքի կացութեան բերմամբ», որուն հետեւանքով «ազդուած է այդ վայրի բոլոր մասնաճիւղերուն գործունէութիւնը»: Ան հաստատուած էր Ռըսէյֆա, ուր ուսուցչութեամբ կը զբաղէր:

[7] Տե՛սնել՝ այս հատորին մէջ իրեն նուիրուած յօդուածը:

[8] Այնթապցի, օսմանեան դրամատան պաշտօնեայ, 45-50 տարեկան:

քուէ), Միհրան Գասապեան[9]՝ «գանձապետ» (6 քուէ)[10]: ԵՇՅն կը հաստատէ նորընտիր վարչութիւնը եւ կը ղրկէ համապատասխան փաստաթուղթեր, կնիք ու ընկալագրերու տետր, թելադրելով հաւաքուած գումարը ղրկել Երուսաղէմի մասնաճիւղին: Չի ձեռնարկուիր Յորդանանի ՀԲԸՄ Շրջանակային Յանձնաժողովի մը կազմութեան, թերեւս նաեւ նկատի առնելով Յորդանանի միւս վայրերու մասնաճիւղերուն պարագաները, սակայն կեդրոնական դեր կը ստանձնէ Ամմանի մասնաճիւղը[11], իսկ Տօնիկեան կը դառնայ համակարգողը ՀԲԸՄ Յորդանանի մասնաճիւղերուն եւ Երուսաղէմի (որ ստանձնած կը թուի շրջանային հանգամանք) ու շրջակայքի մասնաճիւղերուն եւ ԵՇՅի միջեւ:

Տակաւ, Ամմանի մասնաճիւղը կը սկսի գործել, կը լծուի Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքին[12], կը բարձրացնէ անդամներուն թիւը 16էն 46ի[13], կը կատարէ իր անդամավճարներու փոխանցումը՝ 9,115 պ.ո.[14]՝ Երուսաղէմի մասնաճիւղին, կը կատարէ համարատուութիւն, ուր Ամմանի հայութեան թիւ կը նշէ 395 հոգի: Աւելի ետք, անդամավճարներու առաւել կանոնաւորման համար, վարչական 7րդ նիստով կը պաշտօնակոչուին Ենովք Ներսէսեան՝ «օգնական-գանձապետի» (պէտք է հասկնալ գանձիչ) եւ Վարուժան Կիւլեագուպեան՝ փոխատենադպիրի պաշտօններով, թէյասեղանով մը կը նշէ ՀԲԸՄ 36րդ տարեդարձը՝ Ամմանի Հեթումեան

---

[9] Պերեճիկցի, դերձակ, 40-45 տարեկան:

[10] Վարչական միւս անդամներն էին Հայկ Պէրպէրեան, Գէորգ Գէորգեան, Տիգրան Եկէնեան, Պետրոս Տումանեան եւ Ենովք Ներսէսեան՝ խորհրդականներ:

[11] Մանաւանդ՝ Քարաքի եւ Զարքայի առումով, աւելի ետք՝ նաեւ Ռըսէյֆայի, որուն վարժարանին յատկացումները երբեմն կը կատարուին իր միջոցով:

[12] Այնուհետեւ, Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքները կը դառնան ամէնամեայ, թէեւ կը կատարուին տարբեր ամիսներու: Երբեմն կը նկատուի նաեւ որոշ դանդաղում (միաժամանակ նաեւ ԵՇՅի պնդում)՝ վարչութեան կողմէ, հաւանաբար՝ ներհայկական հակազդեցութիւններու թէ վերապահումներու, բայց նաեւ ամմանահայութեան ուսերուն բարդուած հայօճախին վարժարանին ծախքերուն պատրուակով:

[13] Այնուհետեւ անդամներուն թիւը վերիվայրումներ կ'ունենայ. կ'արձանագրուին նորեր, կը դադրին ուրիշներ՝ «իրենց նիւթական անձուկ վիճակին», կամ մեկնումի պատճառով: Ապրիլ 1944ին անդամներուն թիւը կը հասնի 63ի:

[14] Մուտքի տուրքերէ՝ 2,500 պ.ո., անդամավճարներէ՝ 3,700 պ.ո., Մշակոյթի Կիրակիի նուիրատուութենէն՝ 3,030 պ.ո.: Այնուհետեւ եւս, պարբերաբար, վարչութիւնը իր հաւաքած գումարները կը ղրկէ նոյն հասցէով, տեղեակ պահելով նաեւ ԵՇՅն: Անդամներուն մուտքի տուրքը կը տարուբերէր 1-2,50 պ.ո.ի միջեւ, մինչ անդամավճարը 50 պ.ղ. էր: 1927-50 ժամանակաշրջանին Պաղեստինի եւ Անդրյորդանանի պաշտօնական դրամանիշը պաղեստինեան լիրան (ոսկին) էր: 1950էն սկսեալ Յորդանան հրապարակեց իր դրամանիշը՝ յորդանանեան տինարը:

Ազգային Վարժարանի սրահին մէջ: Կը կատարուին նաեւ նոր անդամագրումներ:

15 Սեպտեմբեր 1942 թուակիրով «Ամման-Անդրյորդանանի Տեղական Խորհուրդ Հայոց»ը կը յայտնէ ԵՇՅին թէ նախորդ տարուան համեմատ այս տարի 150 ոսկիի չափ յաւելում մը կայ Ամմանի դպրոցին ծախքերուն, եւ քանի որ ամմանահայութենէն տարեկան մօտաւորապէս 40 ոսկիի մուտք մը կ'ընլլայ, Խորհուրդը դիմած է Ամմանի ՀԲԸՄ վարչութեան, «որպէսզի աջակցին մեզի գէթ ամիսը մէկ ուսուցչի ամսավճարը ապահովել կամ օգնել կերպով մը ինչպէս որ յարմար կը տեսնեն»[15]:

18 Նոյեմբեր 1942ի ժողովին, կը կազմուի նոր վարչութիւն, նախագահութեամբ Հայկասէր աբեղան փոխարինած Յարութիւն Աբղ. Մուշեանի: Նոր վարչութիւնը «խանդավառութեամբ» կը լծուի աշխատանքի, ծրագրելով հաւաքոյթ մը եւ գիշերային դասախօսութեանց շարք մը՝ «այն երիտասարդներուն համար որոնք կը փափաքին իրենց եւ օտարներուն լեզուն լաւ ճանչնալ», անհրաժեշտութիւն կը նկատէ ընդառաջել թաղականութեան՝ 100 երկսեռ աշակերտ հաշուող Ամմանի դպրոցին նպաստելու կոչին[16], եւ 1942 տարեշրջանին ԵՇՅին կը փոխանցէ 44,750 պ.ո. գումար մը[17]: Իդէպ, 1942-43 կրթաշրջանի Ամմանի վարժարանին նախահաշիւն էր.-

Աշակերտներէն եկած ամսաթոշակներ	120
Հանդէսներէն գոյացած մօտաւորապէս	50
Վանքէն նպաստ	50
Այլեւայլ մուտքեր	75= 295 պ. ոսկի
Ուսուցիչներու ամսաթոշակ	310
Դպրոցաշէնքի վարձք	65
Մանր ծախքեր	20=315 պ. ոսկի

Ի պատասխան, եւ ընդառաջելով Ամմանի մասնաժողովին փափաքին, ԵՇՅն Օգոստոս 1943ին Ամմանի ազգային վարժարանին յատկացումը կը կրկնապատկէ, հասցնելով 35 պ.ո.ի:

Մասնաճիւղին գործունէութիւնը կը շարունակուի յարաբերաբար բնականոն: 10 Հոկտեմբեր 1943ի անդամական ժողովին կ'ընտրուի նոր

---

[15] 1941-42 կրթաշրջանին՝ ԵՇՅն յատկացուցեր էր 17 պ.ո., իսկ նոր դիմումով կ'ակնկալուէր յատկացումին առնուազն եռապատկումը, առաջարկելով նաեւ որ Զարքայի փակ վարժարանին յատկացումը ուղղուի Ամմանի վարժարանին:

[16] Մուշեան 23 Մարտ 1943 թուակիրով անուղղակիօրէն կը զգուշացնէր ԵՇՅն թէ Ամմանի մասնաճիւղին գոյութեան համար անհրաժեշտ է դպրոցին աջակցիլը, գուցէ ակնարկելով թաղականութեան մէջ մասնաճիւղին հանդէպ կեցուածքի:

[17] Մշակոյթի Կիրակիէն՝ 9,250 պ.ո., անդամավճարներէ՝ 31,900 պ.ո., մուտքի տուրքերէ՝ 3,600 պ.ո.: Անդամաշարքերու համարատուութեան հիմամբ կարելի է ըսել, թէ մասնաճիւղին մէջ տեղաշարժերը կը կազմեն շուրջ 25 առ հարիւր, որ կը խօսի տակաւին չկայունացած ամմանահայութեան մասին:

վարչութիւն[18], զոր ԵՇՅ շուտով կը հաստատէ: Կազմակերպական առումով, մանաճիւղը փափաք կը յայտնէ ստանալ կարգ մը թերթեր՝ *Արեւ, Պայքար, Զարթօնք*, ՀԲԸՄ ամսական տեղեկագիրը եւն.:

Ուշագրաւ է Մուշեանի տեղն ու դերը Յորդանանի եւ մանաւանդ Ամմանի ազգային միութենական կառոյցներուն մէջ. ան հոգեւոր հովիւն էր յորդանահայութեան, հոգեւոր տեսուչը Ամմանի ազգային վարժարանին, նախագահը՝ ՀԲԸՄ Ամմանի մասնաճիւղին, ունէր իր ազգային-կրօնական օրակարգն ու առաջնահերթութիւնները որոնք կրնային չնոյնանալ Յորդանանի մէջ գործող վերոյիշեալ եւ այլ հաստատութիւններուն օրակարգերուն հետ, դուռ բանալով խաչաձեւումներու, ինչպէս օրինակ՝ երբ Փետրուար 1944ին մասնաճիւղին կ'արգիլուի օգտագործել վարժարանին սրահը՝ «գաղութիդ մէջ հակընդդէմ հոսանքներու գոյութեան պատճառով»[19]:

Մասնաճիւղը կը մատնուի տագնապի, քանի որ չէր կրնար ոչ-հայկական հասարակաց վայրի մէջ հաւաք կազմակերպել՝ կառավարական արտօնութիւն չունենալով: Իսկ ժողով չգումարելով կրնար տկարանալ, քանի որ անդամներուն մեծամասնութիւնը «պարզ ազգասիրական եւ բարեսիրական նպատակներով է որ կ'անդամակցի ու չունենալով բաւականաչափ գիտութիւն Միութեան անցեալ եւ ներկայ ազգօգուտ ձեռնարկներուն մասին, ենթակայ է ազդուելու ՀԲԸՄիութեան դէմ եղած չարախօսութիւններէն..»: Դեռ աւելին, անդամներուն մեծամասնութեան (մանաւանդ փորձառուներու[20]) գործուն դեր եւ պատասխանատուութիւն ստանձնել չուզելը, լոկ անդամավճարները տալ եւ կղզիանալու միտումը, անդամական ժողովներուն անդամներուն փոքրաթիւ ներկայութիւնը էական կը դարձնեն մասնաճիւղը պաշտօնապէս օրինականացնելը:

ԵՇՅն կը լծուի բարձրացուած հարցերու լուծման, կը դիմէ Ամմանի ծանօթ անհատներու՝ աջակցելու մասնաճիւղին գործունէութեան, իսկ սրահի գործածութեան խնդրով բուռն կը հակադարձէ, զարմանալով որ «զուտ բարեսիրական եւ մշակութային [ՀԲԸՄը] ... կը շփոթուի հակընդդէմ հոսանքներու հետ ու անոնց կարգը կը դասուի», մինչ վարժարանը

---

[18] Հայկ Թոմիկեան՝ ատենապետ, Վ. Կիւլեսագուպեան ատենադպիր, Ենովք Ներսէսեան գանձապահ, Յակոբ եւ Զաւէն Եկէնեաններ խորհրդական:

[19] Արդարեւ Ամմանի հոգեւոր հովիւն ու տեղական խորհուրդը «յարմար» դատած էին «դպրոցը ոեւէ միութիւններու չտրամադրել»:

[20] Մուշեան եւս կը վկայէ թէ վարչութիւնը երիտասարդներէ կազմուած է: Յիրաւի, աւանդական մտայնութեամբ հաւաքականութեան մը մէջ «փորձառու անձերու ներկայութիւնը համակրելի» պիտի դարձնէր վարչութիւնը: Նոր վարչութենէն դուրս կը գտնուէին Անթիքաճեան, Յակոբ Պէրպէրեան, Գասապեան, Պետեւեան, Մամաս Սանթուրճեան, Պետրոս Տումանեան, որոնք կրնային ստանձնել վարչութիւնը եւ ըլլալ մասնաճիւղին փրկութեան ու ծաւալման ազդակը:

նպաստընկալ է ՀԲԸՄէն: ԵՇՅն կրկնակի կը դիմէ Մուշեանին փափաքելով որ վերաքննուի որոշումը[21]: Խնդիրը, սակայն, պատճառ չ'ըլլար որ վարչութիւնը չկատարէ Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքը, որուն առթիւ 5 պ.ո. կը նուիրէ[22] Անթիքաճեան, որ «ամէն ատեն պատրաստ է օգնել ... եւ իր օգնութիւնը, շնորհիւ իր դիրքին, միշտ օգտակար եւ երբեմն ալ վճռական հետեւանքներ ունեցած է»:

Ամմանի հայութեան թիւը, ըստ Ամմանի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի համարատուութեանց	
1941	395 հոգի
1942	85 ընտանիք
1943	120 ընտանիք[23]
1944	500 հոգի
1945	130 ընտանիք
1951	3-4000 հոգի

Մուշեան ջանքեր կը թափէ առաւել կարգաւորելու Ամմանի դպրոցը. 22 Նոյեմբեր 1943 թուակիրով ան ԵՇՅին կը գրէ «Ամմանի 23 տարեկան գաղութին» վարժարանին մասին, որ «գրեթէ ամէն երկու տարի իր տեղը փոխած է վարձու ըլլալուն համար», ու կ'աւելցնէ թէ ներկայ շէնքի քաղաքին ծայրը գտնուիլը եւ փոխադրամիջոցի չգոյութիւնը պատճառ կը դառնան որ կարգ մը աշակերտներ ուշացումով հասնին դպրոց: Ան կը բացատրէ թէ մտածում կայ քաղաքէն հեռու սեփական փոքր հողը ծախելու եւ փոխարէնը քաղաքին մէջ հինգ սենեակներով կալուած մը գնելու, 2500 պ.ո. արժողութեամբ, որով կը ներգրաւուին նաեւ օտար վարժարաններ յաճախող մօտ 50 հայ աշակերտները: Մուշեան կը շօշափէ ԵՇՅի աջակցութեան պատրաստակամութիւնը՝ կացութիւնը նմանցնելով 12 տարի առաջուան Ալեքսանտրէթի դպրոցին վիճակին (ուր ԵՇՅն գործուն դրական դեր ստանձներ էր), մանաւանդ որ «մեր ժողովուրդը բոլորն ալ գաղթական եւ հազիւ օրապահիկը ճարողներ են բացի մէկ երկուքէն որոնց օգուտը կարելի չէ ստանալ բնաւ»[24] ուստի կարելի չէր տեղական

[21] Որոշումը վերատեսութեան կ'ենթարկուի թոյլատրելով «մասնաժողովին տրամադրել Ազգային վարժարանի սրահը իր հաւաքոյթներուն համար»:

[22] Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքին հաւաքուած էր 20,300 պ.ո.:

[23] Ուշագրաւ է անդամներուն աշխատանքային ասպարէզը, որ կրնայ տարրական գաղափար մը տալ ամմանահայութեան աշխատանքային ասպարէզին.- գրագիր՝ 3, դերձակ՝ 6, երկրագործ՝ 1, զինուոր՝ 8, լուսանկարիչ՝ 4, կայարանատէր՝ 1, մեքենագէտ՝ 4, պետ. պաշտօնեայ՝ 1, կապալառու՝ 1, գործաւոր՝ 1, կօշկակար՝ 5, մսավաճառ՝ 5, սափրիչ՝ 1, կլայագործ՝ 2, շրջուն վաճառական՝ 1, վաճառական՝ 4, մթերապահ՝ 1, ուսուցիչ՝ 2, հնակարկատ՝ 1, ուսանող՝ 1:

[24] Արդեօ՞ք փոխուած էին պայմանները՝ 1928ի համեմատութեամբ, երբ «տնտեսապէս լաւ պայմաններու մէջ» նկատուած էին անոնք:

ակնկալութիւններ ունենալ: ԵՇՅն, որ «նման ձեռնարկներու յատուկ վարկ» չունէր եւ կ'օգնէր «միայն կարօտ վարժարանաց, իր կարելիութեանց սահմանին մէջ», կը թելադրէ դիմել Երուսաղէմի պատրիարքարան, որուն իրաւասութեան ենթակայ է Յորդանանը:

Վարժարանի բարելաւման կողքին, Ամմանի մատուռը եւս կարիք ունէր բարեկարգուելու: Զոյգ պատճառներով Մուշեան եւ պատկան մարմինները կ'առնեն պիւտճէական քայլեր. տարեվերջին, Հեթումեան վարժարանը՝ հակառակ նախորդ տարուան նախահաշիւի 100 պ.ո. բացին (որուն պատճառով ալ ԵՇՅն 35 պ.ո. յատկացում կատարած էր Ամմանի վարչութեան յանձնարարութեամբ), կ'ապահովէ 50 պ.ո. շահ մը[25]:

Մասնաճիւղին 1944 տարուան հաշուետուութենէն կը պարզուի թէ մուտք եղած է 58,150[26] եւ ելք՝ նոյնքան, իսկ 1945ին՝ 82,150 պ.ո.:

Ճիշտ է որ մասնաճիւղերու գոյութիւնը միութենական ցանց մը կը յառաջացնէր, իսկ կարգ մը պարագաներու՝ այդ մասնաճիւղերուն գործունէութեան ծիրը չէր անցնէր անդամավճարներու գանձումի, Մշակոյթի Կիրակիի թէ ՀԲԸՄի հիմնադրութեան նշումի սահմանները[27], սակայն երբեմն, յատուկ պարագաներ, Սփիւռքի թէ Խ. Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած զանազան իրադարձութիւններ ԵՇՅի թելադրանքով կ'արձագանգուէին մասնաճիւղերուն մօտ[28]: Տեղին է յիշել 1944ին ՀԲԸՄի ձեռնարկած համազգային հանգանակութիւնը, «որուն նպատակն է անմիջական օգնութեան հասնիլ Բ. Համաշխարհայինէն տուժած Յունաստանի, Պալքանեան երկիրներու, Ֆրանսայի առհասարակ արտասահմանի բոլոր հայ աղէտեալներուն եւ Հայաստանի նոյն պայմաններուն մէջ գտնուող մեր ազգակիցներուն»[29], աւելի ետք՝ 1946 Սեպտեմբերին, «ներգաղթի

[25] ԵՇՅն կը հակադարձէ՝ 1942 եւ 1943 տարեշրջաններու տարեկան ամբողջական հաշուեցոյցերը «բոլոր մանրամասնութիւններով» պահանջելով, եւ զանց կ'ընէ վարժարանին յաջորդ տարուան յատկացումը:

[26] Որուն 20,800 պ.ո.ն՝ Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքէն:

[27] Որոնք հաւանաբար նաեւ միութենական-ազգային լիցք կը հաղորդէին անդամներուն եւ անոնց շրջապատին ընթացիկ կեանքին:

[28] Երբեմն մասնաճիւղերը նաեւ միջոց էին կապեր հաստատելու եւ նիւթական փոխանցումներ կատարելու հեռաւոր վայրեր գտնուող հարազատներու միջեւ, ինչպէս կը պատահի ամմանաբնակ Վահան Պասթաճեանի եւ մեսեչուսէցաբնակ Օր. Ազնաւորեանի պարագային:

[29] Ծրագիրը կը նպատակադրէր գոյացնել 360,000 տոլար, որուն 250,000ը՝ ԱՄՆի մէջ, իսկ Ամմանի մասնաճիւղին նուազագոյն գումար ճշտուած էր 100 պ.ո.: Մասնաճիւղը կը յաջողի գոյացնել 43,250 պ.ո., բացատրելով՝ «դժբախտաբար …

հանգանակութեան առթիւ մասնաւոր հանգանակիչ յանձնախումբի մը» կազմութեան: Ակնկալելի էր նաեւ, որ այս ցանցերը ունենային այլ դերեր եւս, ինչպէս կը պատահի ամմանաբնակ Պօղոս Յարութիւնեանի եւ Վ. Նագգաշեանի[30] պարագային, որոնք կը փափաքին իրենց 13ամեայ զաւակները Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն ղրկել[31]: ԵՇՅն վարչութեան կը ղրկէ ՄԿՀ ընդունման պայմանները եւ «մտից քննութեանց փակ պահարանով հարցարանները», թելադրելով որ բոլոր դիմորդները ուղղուին Ամմանի մասնաճիւղ, ուր կազմուած ատակ յանձնախումբ մը քննութեան նստեցնէ դիմորդները եւ արդիւնքներն ու պահանջուած փաստաթուղթերը ղրկէ ՄԿՀ տեսչութեան:

Կը թուի՝ թէ՛ մասնաճիւղին եւ թէ՛ մանաւանդ ամմանահայութեան մէջ կուտակուող լարուածութեան բացայայտ դրսեւորումի դուռ կը բանայ ներգաղթի հանգանակութիւնը: Մեղադրանքներ կ'ուղղուին ատենապետ Անթիքաճեանի հասցէին, թէ հանգանակութեան անջատ յանձնախումբ մը կազմելով գոյացուած 290 պ.ո.ն տրուած է «...դաշնակներուն»[32], վարչութենէն ոմանք կը հրաժարին, ուրիշներ մեկնած են Պէյրութ, կամ կը պատրաստուին ներգաղթելու, եւ մասնաճիւղը «շատ անկազմակերպեալ քայքայեալ վիճակ մը» կ'առնէ, 1946ին գործունէութիւն չի ծաւալեր, բացի ներգաղթի հանգանակութենէն, որ կիսատ կը մնայ, իսկ ՀԲԸՄ քառասնամեակը կը կազմակերպուի «անձնական ջանքերով»:

ԵՇՅն կը դիմէ Անթիքաճեանին թելադրելով վարչութեան վերակազմութիւնը եւ ներգաղթի հանգանակութեան հաշուեփակը[33]: Ան միաժամանակ կը դիմէ Կորիւն վարդապետին, որ իր աջակցութիւնը ընծայէ անգործութեան մատնուած վարչութեան վերակազմութեան՝ Անթիքաճեանի հետ խորհրդակցաբար:

գաղութիս մտայնութիւնը եւ մանաւանդ նիւթական դիրքը ...կը կարծենք թէ այս արդիւնքն ալ գոհացուցիչ է», դարձեալ քօղարկի ակնարկելով ներամմանահայ հակադրութիւններուն: Ուշագրաւ է նուիրատուներուն ցանկը. 32 նուիրատուներուն նուէրները 10-0,250 պ.ո.ի միջեւ էին:

[30] Ան քառորդ դարու հայերէնի ուսուցչական վաստակ ունէր:

[31] 26 Յուլիս 1945 թուակիրով մասնաճիւղը կը հաւաստէր ասոնց ընդունակութիւնները, աւելցնելով որ նման քայլով «շատ աւելի պիտի բարձրանայ թէ միութեանս եւ թէ մասնաճիւղիս վարկը»:

[32] Ներգաղթի հանգանակութիւնը դուրս բերուած էր ՀԲԸՄ մասնաճիւղի ծիրէն. յանձնախումբը կը բաղկանար մասնաճիւղին անդամներէ եւ «տեղւոյս ազգայիններէն», որոնցմէ Տեղ. Խորհուրդի ատենապետ Յովիկ Էթեմէզեան կարգուած էր գանձապահ, իսկ ըստ պատրիարք հօր «հրահանգին»՝ անոր «գլուխը կը կանգնէր» Կորիւն Վրդ.:

[33] Հանգանակուած 200 պ.ո. գումարը հանգանակութեան յանձնախումբին մեծամասնութեան որոշմամբ կը փոխանցուի ՀԲԸՄ Երուսաղէմի 109 անդամ հաշուող մասնաճիւղի ատենապետ Լ. Գէորգեանին:

Դեկտեմբեր 1947ին Ամմանի մասնաճիւղը կը շարունակէ մնալ կազմալոյծ. գանձապահի չգոյութեան պատճառով կարելի չ'ըլլար գանձել նախորդ մէկուկէս տարուան անդամավճարները, ծանրաբեռնուածութեան պատճառով ո՛չ Կորիւն Վրդ., ո՛չ ալ Անթիքաճեան կը յաջողին վերականգնել մասնաճիւղը: Դպրոցին սրահը՝ խորհրդակցութեան հաւաքուելու վարդապետին՝ եկեղեցիին բեմէն արձակած կոչը չ'ընդառաջուիր, ապարդիւն կ'ըլլայ նաեւ Մկրտիչ Սալպաշեանի գանձապահի պաշտօնակոչումը:

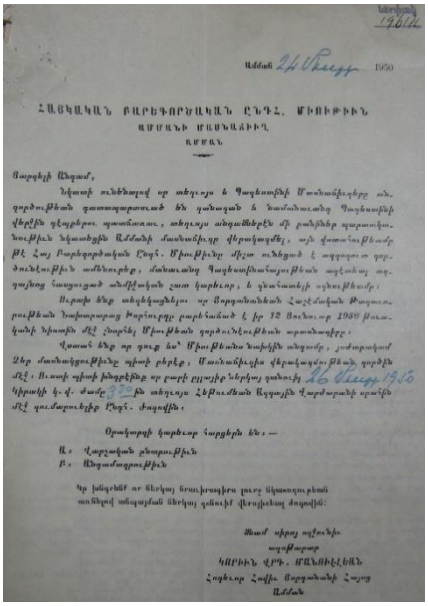

Ամմանի մասնաճիւղին վերակազմութիւնը կ'ուշանայ մինչեւ Լ. Գէորգեանի ժամանումը հոն: Ան հեռացեր էր Երուսաղէմէն, ուր բոլոր մասնաճիւղերը «ներկայ պարագաներու բերմամբ ... իրենց գործունէութիւնը դադրեցուցած» էին[34], եւ իբրեւ գաղթական այլոց կարգին անցած էր Ամման[35]: Գէորգեան Մայիս 1949ին կը վերակազմէ մասնաճիւղը եւ կը լծուի անոր պետական ճանաչման գործողութիւններուն: ԵՇՅն Գէորգեանին կը ղրկէ Միութեան կանոնագրի անգլերէն եւ արաբերէն օրինակներ, գոհունակութիւն յայտնելով որ ան աշխատանք կը տանի վերակազմելու Երուսաղէմի մասնաճիւղը եւս, պատրիարք Հօր օրհնութեամբ[36]: Հիմա որ Պաղեստինի մասնաճիւղերը անգործութեան էին դատապարտուած, անհրաժեշտ կը դառնար դրացի նոր կեդրոնի մը կազմակերպումը:

24 Մարտ 1950 թուակիր տպագրեալ նամակով Կորիւն Վրդ. կը դիմէ ՀԲԸՄ Ամմանի եւ Պաղեստինի մասնաճիւղերու անդամներուն, յայտնելով թէ Յորդանանի Հաշէմական Թագաւորութեան նախարարաց խորհուրդը 12 Յունուար 1950ի նիստին «բարեհաճած է ...միութեան շնորհել գործունէութեան արտօնագիր»: Ատենի *Ֆիլասթին* թերթը ծանուցած էր.-

---

[34] Գահիրէն Գէորգեանի կը ղրկէ նաեւ Երուսաղէմի անդամացանկը, որովհետեւ վերջինս կը յայտնէ թէ Երուսաղէմի մասնաճիւղին թղթածրարը կողոպտուած ու կորսուած է:

[35] Հայ գաղթականներ եկած էին նաեւ Պէյրութ (Երիտասարդ Հայ, 15 Մայիս 1948):

[36] Պատրիարք Կիւրեղ Արք. Իսրայէլեանի փափաքն էր նաեւ ունենալ կազմակերպեալ եւ զօրաւոր մասնաճիւղ մը Ամմանի մէջ:

فرع لجمعية الاتحاد الخيري الارمني عمان – قرر مجلس الوزراء العالي للسماح السادة الاب كوريون مانوليان وليون كفركيان وهايك بكتكيان وسيروب انتكجيان وبطرس باليايه بتأسيس فرع لجمعية الاتحاد الخيري الارمني العام في المملكة الاردنية الهاشمية.

Կորիւն Վրդ. կը հրաւիրէ Ամմանի նախկին անդամները մասնակցելու 26 Մարտ 1950ի ընդհ. ժողովին՝ Հեթումեան Վրժ.ի սրահին մէջ, վերակազմելու համար մասնաճիւղը: Կը թուի թէ Գէորգեանի գաղթականի եւ նորեկի հանգամանքները, գուցէ նաեւ ամմանահայ միութենականներուն իր անծանօթութիւնը թոյլ չեն տար որ ան վերահսկէ ժողովին ընթացքը, որով ժողովին կը մասնակցին շուրջ 52 ոչ-անդամներ, որոնք տեղւոյն վրայ անդամագրուելով կը քուէարկեն ու ոմանք վարչական կ'ընտրուին խախտելով ՀԲԸՄ կանոնագիրը: Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին Լեւոն Գէորգեան (ատենապետ), Հայկ Փելթէքեան (խորհրդական), Յակոբ Պետեւեան (գանձապահ), Յովիկ Էթեմէզեան (փոխատենապետ), Յակոբ Զաքեան՝ ատենադպիր: Կարծէք՝ նոր վարչութիւնը խանդավառութեամբ կը լծուի անդամարշաւի եւ կը ծրագրէ կատարել հանդիսաւոր բացումը մասնաճիւղին:

ԵՇՅն, հակառակ օրինախախտումներուն, ստեղծուած «խանդավառ մթնոլորտը չջլատելու» մտասեւեռումով, վերապահութեամբ կը վաւերացնէ նոր վարչութիւնը, թելադրելով որ տարի մը ետք նոր ընտրութիւն կայանայ:

Սակայն, ամիսներ ետք՝ Սեպտեմբերին, տակաւին չէր կայացած բացումը մասնաճիւղին. ըստ Կորիւն վարդապետի՝ «չարամիտ եւ նենգամիտ մարդոց պատճառով մեր աշխատանաքները կը կաղան երբեմն»: Անհամաձայնութիւն կար նաեւ բացման հանդիսութեան մասնակից երգչախումբի անդամներուն միջեւ «...կուսակցական տարբերութեան պատճառով»:

Կը յառաջանայ այլ տագնապ մը եւս. հայ կաթողիկէ գերապայծառ Կամսարական, Ամման ժամանելով կը հիմնէ հայ կաթողիկէ Ս. Սահակ-Մեսրոպ Վարժարանը՝ Ամմանի հայոց հոգեւոր հովիւին դիմագրաւած միջկուսակցական պայքարին տալով միջհամայնքային եւ կրթական նոր բարդութիւն[37]: Ըստ Ամմանի մասնաճիւղին՝ ԵՇՅին փոխանցած տեղեկութեանց, վարժարանի մանկապարտէզը ունէր 70 փոքրեր, 4 դասարան եւ երկու ուսուցչուհի, իսկ նախակրթարանը՝ 35 աշակերտ, 4 դասարան, մէկ ուսուցիչ եւ երկու ուսուցչուհի: Գեր. Կամսարական կ'աւանդէր միքանի դասանիւթ: «Դասընթացքը հայերէն է, ծրագիրը՝ սովորական, շաբաթական միքանի պահ արաբերէն ու անգլերէն

[37] 14 Նոյեմբեր 1950 թուակիրով Կորիւն Վրդ. ԳՇՅին կը գրէր թէ «Պաղեստինի գաղթականութենէն յետոյ պապականութիւնը կ'ուզէ Ամմանի դժբախտ հայութիւնը դրամով խեղդել», ան կը գանգատի թէ յառաջացած մրցակցութեան պատճառով համակերպած է ծնողաց նուազագոյն ջնջին տարեթոշակին հետ եւ «տկարացանք նիւթապէս»: Ան կը նշէ որ նիւթապէս ինքնաբաւ, մօտ 300 աշակերտ հաշուող Հեթումեան վարժարանը արձանագրած է 350 յ.տ.ի բաց մը:

նախակրթարանի բարձրագոյն դասարաններուն»: Աշակերտութեան կարեւոր մաս մը օտար վարժարաններ յաճախող հայեր էին, որոնք այսպէսով հայերէն պիտի սորվէին, սակայն աշակերտութեան երկրորդ կարեւոր մասը կու գար Հեթումեան վարժարանէն: Գեր. Կամսարական Պաղեստինի գաղթականներուն պապական յանձնախումբէն ստացած էր միագումար օգնութիւն 500 յ.տ., որուն պիտի աւելնար նոյն յանձնախումբէն ամսական դրութեամբ 384 յ.տ. գումար մը, իսկ աշակերտներէ պիտի գանձուէր 200 յ.տ. թոշակ: Ան ելք նախատեսած էր.- 500 յ.տ.՝ դպրոցաշէնքի վարձք (5 սենեակ եւ մէկ սրահ) +744 յ.տ.՝ ուսուցիչներու տարեթոշակ+40 յ.տ.՝ գրենական պիտոյք, եւ բաց կը մնար 200 յ.տ. գումար մը, զոր տեղական միջոցներով գոցելը դժուար կը նկատուէր: Գերապայծառը այդ գումարին ապահովումին համար դիմեր էր ԵՇՅին: Վերջինս չէր ընդառաջած Գեր. Կամսարականի դիմումին, բացատրելով թէ 1950-51 կրթաշրջանի վարկը բոլորովին սպառած էր արդէն իսկ ստանձնուած յանձնառութիւններով[38]:

Կորիւն վարդապետի կրթական տագնապը առաւել կը շեղէ զինք Ամմանի մասնաճիւղէն, իսկ ատենապետ Գէորգեան որ մինչ այդ յաջողած էր մասամբ վերահսկել վարչութիւնը, բայց չէր կրցած զայն «կանոնաւոր գործունէութեան մը լծել», կը պաշտօնակոչուի Պաղտատ:

4 Յունուար 1951 թուակիրով Գէորգեան կը յայտնէ ԵՇՅին թէ չուզելով երկպառակութիւն ստեղծել՝ Կորիւն Վրդ. եւ ինք հարց չէին բարձրացուցած, այլ յուսացած որ բոլորը կը լծուին մասնաճիւղին վերակազմութեան աշխատանքներուն: Սակայն իյայտ եկած էր, որ այլ վարչականներու «նպատակն էր միայն մեր Միութեան մէջ մտնել զայն չէզոքացնելու եւ անգործութեան դատապարտելու»: Մուտքի տուրքերէն զատ անդամավճարներուն հազիւ մէկ-հինգերորդը հաւաքուած էր, յստակ չէր պատկերը գանձումներուն, հին անդամները կը մերժէին անդամավճարները տալ՝ ներկայ վարչութեան պաշտօնավարութեան պարագային: Գէորգեան դիմած էր Եղիշէ Վրդ. Տէրտէրեանի աջակցութեան, բայց ադիւնքի չէր հասած, եւ նշելով որ ցարդ հաւաքուած էր շուրջ 44 յ.տ. (20ը՝ անդամավճարներէ, մնացեալը՝ մուտքի տուրքերէ), կ'աւելցնէր թէ Ռըսէյֆայի ծաղկոցին 30 յ.տ. նպաստը կատարուած էր Երուսաղէմի մասնաճիւղէն, անուղղակիօրէն հարցադրելով վերոյիշեալ գումարին ճակատագիրը:

Ի տես այս զարգացումներուն, ԵՇՅն կը դիմէ պատրիարքական տեղապահ հօր խնդրելով իր ազդու միջամտութիւնը եւ կը թելադրէ որ Գէորգեան լուսաբանէ տեղապահ հայրը կացութեան մասին ու աջակցի: Միաժամանակ, Ապրիլին, ԵՇՅն Ամմանի մասնաժողովէն կը փափաքի

[38] Հակառակ Ամմանի մասնաճիւղին դրական յանձնարարութեան:

ունենալ անոր 1950ի տարեկան համարատուութիւնը: Համարատուութեան պահանջքը կը կրկնուի Դեկտեմբերին:

Վարչութեան պատասխան՝ տարեկան տեղեկագիրը կը ներկայացնէ 12 Օգոստոս 1951ին Հեթումեան Վարժարանի սրահը կայացած անդամական ժողովին պատկերը, որուն բացումը կատարելով այժմ ատենապետ Էթեմէզեան, կը դժգոհի կարգ մը անդամներու անդամավճարները վճարելու «անհոգ զլացումէն»: Ժողովի պատ. նախագահ Կորիւն Վրդ. խօսք առնելով կը գնահատէ երիտասարդութեան ներկայութիւնը ու կ'աւելցնէ թէ ՀԲԸՄիութեան ուղիով անոնք շատ բան կրնան ընել, կ'ակնարկէ «ըսի-ըսաւներ»ու[39] եւ գոհութիւն կը յայտնէ որ ներկաները ցոյց կու տան «պատրաստակամութիւն ու զոհողութիւն»: Կ'ընտրուի օրուան դիւան, յոտնկայս լռութեամբ կը յարգուի յիշատակը հանգուցեալ Ապտալլա թագաւորին, ապա կը պարզուի որ 96[40] անդամներէն միայն 56ը վճարած են իրենց անդամավճարները, ներկայ են 31 հոգի, մինչ 12 հոգի բանաւոր պատճառներով բացակայ է ժողովէն: Ժողովը օրինաւոր կը նկատուի ու Էթեմէզեան կոչ կ'ուղղէ որ բոլորը համագործակցաբար եւ համերաշխ ոգիով մօտենան ու առաջ տանին «այս սրբազան աշխատանքը»: Կ'ընթերցուի եւ կը վաւերացուի նախորդ ընդհանուր անդամական ժողովին ատենագրութիւնը, նաեւ՝ վարչութեան տարեկան տեղեկագիրն ու հաշուեկշիռը[41], փափաք կը յայտնուի որ մասնաճիւղը սաներ որդեգրէ Հեթումեան վարժարանին մէջ՝ սաղիմահայ մասնաճիւղին նմանութեամբ, «յոյժ գնահատելի» կը նկատուի վարչութեան գործունէութիւնը, հակառակ անոր որ չէին կատարուած մասնաճիւղին պաշտօնական բացումը, աւանդական Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքը, տարեսկիզբի 94 անդամներուն վրայ աւելցած էին 12 նորագիրներ, բայց դադրած էին 50 անդամներ[42] եւ գումարուած 16 պաշտօնական ժողովներէն վեցը եղած էր խորհրդակցական: Նոր վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին Փելթէքեան (ատենապետ, 42 քուէ), Էթեմէզեան (փոխատենապետ, 40 քուէ), Զաքեան

---

[39] Վարդապետը չէր կրնար կողմ ըլլալ նման վէճի եւ լոկ քօղարկուած ակնարկութիւններ կը կատարէ:

[40] Տեղեկագրին մէջ այլուր նշուած է 106:

[41] Ըստ տեղեկագրին՝ գանձիչ Հայկազ Պարսամեան հիւանդանալով չէր կրցած շարունակել գանձումները, զինք փոխարինող Արշակ Աթարեան վեց ամսուան ընթացքին հաւաքած էր 22 յ.տ., որուն 8ը յանձնած էր վարչութեան, իսկ մնացեալը Հայր Կորիւնի պատասխանատուութեամբ մնացեր էր իր մօտ, այլ գանձիչ գտնելու փորձերը չէին յաջողած եւ վարչութիւնը այդ աշխատանքը բարդած էր Պետեւեանին...: Տեղեկագիրը կ'անդրադառնայ նաեւ ՀԲԸՄի մասնաճիւղի վերաբացումը հանդիսաւորապէս նշելու ձեռնարկին յետաձգումին եւ իր սանը կը նկատէ Երուսաղէմի մասնաճիւղին կողմէ աշակերտի մը կրթական որդեգրումը, քանի որ – ըստ իրեն – գումարը յատկացուած էր իր անդամավճարներէն...:

[42] Այս խումբը կը կազմէր առկայ վարչութեան հակադիր խմբակցութիւնը:

(ատենադպիր, 40 քուէ), Պետեւեան (գանձապահ, 35 քուէ), Համբարձում Աֆարեան (խորհրդական, 29 քուէ):

Իր պատասխան՝ 9 Հոկտեմբեր 1951 թուակիրով, ԵԾՅն նաեւ կողմնակի աղբիւրներէ ծանօթ ըլլալով կատարուած «թատրոն»ին, չ'ուզեր «պղտորել ջուրերը», իր քայլերը կ'ըլլան զուսպ. ան կը մատնանշէ կարգ մը ժողովական խախտումներ (օրուան դիւան, բանաւոր բացակայութիւնները նեկայութիւն նկատելը...), եւ ժողովին մասնակից «31 անդամները բացարձակ մեծամասնութիւն» նկատելով, կը վաւերացնէ կատարուած ընտրութիւնը, կը թելադրէ որ սնտուկին առկայ գումարը փոխանցուի պատրիարքական տեղապահին, յաջողութիւն կը մաղթէ նոր վարչութեան, 1 Մարտ 1952էն սկսեալ *Արեւ* օրաթերթ կ'առաքէ մասնաճիւղ, թելադրելով որ մասնաճիւղը հաստատէ ստացումը եւ հաւաքածոն պահէ իր մօտ, կրկին կը պահանջէ համարատուութիւն եւ սնտուկի գումարի փոխանցում:

Սակայն նախորդ տարուան համեմատութեամբ վարչութեան գործունէութեան փոփոխութիւն չի նկատուիր: Կորիւն Վրդ. 2 Ապրիլ 1952 թուակիրով կը գանգատի ԵԾՅին թէ «Ամմանի մասնաժողովը առայժմ քնացած է յեղափոխական եղբայրներու ձեռքը անցած ըլլալուն ...հիմա մեզի կրեւորութիւն տուող չկայ իբր նախագահ» եւ կը մանրամասնէ թէ վարչութիւնը առաջնահերթ դարձուցած է այլ՝ Կարմիր Խաչի Տիկնանց Միութեան շահերը, ու կ'ամփոփէ՝ «աշխատեցան Բարեգործականի վարչութիւնը ձեռք առնել, պարզապէս ձախողցնելու եւ զայն կազմալուծելու համար»:

ԵԾՅի ճիգերը՝ «նոր վերակազմութեամբ վերջ տալ մասնաճիւղին ցաւալի կացութեան», չեն արդիւնաւորուիր. մասնաճիւղը տակաւ բոլորովին անգործութեան կը մատնուի, ցաւ պատճառելով նաեւ «ազնիւ ազգայիններու»: Եղիշէ Արք. Տէրտէրեանէն ակնկալուած օժանդակութիւնը եւս չ'արդիւնաւորուիր: Լուծման միջոց կ'առաջադրուի ընդհանուր անդամական ժողովի մասնակցութիւնը 60 «ընդդիմադիր» երիտասարդներուն եւ գոյացումը մեծամասնութեան մը, որով յառաջանայ նոր վարչութիւն եւ վերակազմուի մասնաճիւղը...:

Ամմանանահայութեան միջմիութեանական պայքարը նոր հանգրուանի մը նախանշանները կու տայ Պէյրութէն ռամկավար գործիչ Բարունակ Թովմասեանի այցելութեամբ[43]: Վերջինս, ըստ Կորիւն Վրդ.ին, «եկած էր Ամման կրթական գործով [եւ] փափաք յայտնեց որ Բարեգործականի մասնաճիւղը կանոնաւորուի Ամմանի մէջ»: Կը թուի՝ Թովմասեանի այցելութիւնը 'ժամանակաւոր' թափ տուած ըլլալ մասնաճիւղին վերակազմութեան: 1 Սեպտեմբեր 1953 թուակիրով ԵԾՅն կը հաստատէ մասնաճիւղին նոր վարչութիւնը՝ Փելթէքեան (ատենապետ), Պետրոս

[43] Ան կը ժամանէ Ամման Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին համար ուսանողներ հաւաքագրելու առաքելութեամբ:

Պալեան (գանձապահ), Տիրան Պոտոսեան (ատենադպիր), Սերովբէ Անթիքաճեան եւ Աֆարեան (խորհրդականներ):

Յստակ չեն նոր վարչութեան ստանձնումի ընթացակարգին ծալքերը. տուեալները կը պակսին նաեւ վարչութեան յետագայ գործունէութեան: Կ'ենթադրենք սակայն, որ Ամմանի ՀԲԸՄի մասնաճիւղը կը շարունակէ 'գոյատեւել' մինչեւ 1955ի սկիզբները, երբ ՀԲԸՄի տեղի մասնաճիւղը փոխարինելու կու գայ Յորդանանի Ազգային Մարզական Միութիւնը, հակադրուելով հանդիպակաց ճակատին:

Առայժմ, առկայ արխիւային նիւթերը չեն թոյլատրեր պարզելու այս անցումին մանրամասնութիւնները եւս:

ՌԸՍԷՅՖԱ (1939-61)

Ռըսէյֆայի ՀԲԸՄ մասնաճիւղը կը հիմնուի Փետրուար 1939ին, ջանքերովը Պետրոս Լեփէճեանին:

Արդարեւ, մարաշցի իննպարտիզպան ընտանիք, ընդամէնը 54[44] հոգի հաշուող Ռըսէյֆայի հայերը, ժողովի հրաւիրուած էին Լեփէճեանի կողմէ, որ «պահանջք դրած» էր մասնաճիւղ յառաջացնելու, թերեւս՝ իբր բարոյական փոխադարձ պարտք՝ ՀԲԸՄի կողմէ կատարուած յատկացումին: Ներկաները ընդառաջած էին եւ որոշած ամսական 5 պ.ղ. անդամավճար տալ: Հիմնադիր ժողովը գումարուեր էր 13 Մարտ 1939ին, ազգային վարժարանին մէջ եւ 1 Ապրիլին հռչակուեր մասնաճիւղին հիմնադրութիւնը ներկայութեամբ Մովսէս Աւագեանի, Յակոբ Էքմէքճեանի, Պետրոս Լեփէճեանի, Հռութ Պաղտիկեանի, Եղիշէ Պոյրազեանի, Ժիրայր Սերփէքեանի, Մովսէս Գրիգոր Սերփէքեանի, Յովհաննէս Սերփէքեանի, Աւետիս Քեշիշեանի: Ասոնք բոլորը պարտիզպաններ էին, բացի Հռութէն (աշակերտ), Լեփէճեանէն (ուսուցիչ) եւ Էքմէքճեանէն (ջաղացպան): Կազմուեր էր դիւան՝ ատենապետութեամբ Սամուէլ Սերփէքեանի, ատենադպրութեամբ Լեփէճեանի, «գանձապետ»ութեամբ Յակոբ Պոյրազեանի:

ԵՇՅն կը վաւերացնէ վարչութիւնը, կը խոստանայ ամսօրեայ տեղեկագրեր ղրկել եւ կը ղրկէ կնիքը ու Ռըսէյֆայի մասնաճիւղը կ'ունենայ իր թիւը՝ 84: Այնուհետեւ ընթացք կ'առնէ անդամավճարներու դրութիւնը: ԵՇՅի թելադրութեամբ անդամավճարները կը փոխանցուին Երուսաղէմի մասնաժողովին: Աւելի ետք մասնաճիւղը կը կազմակերպէ Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքը եւ կը գոյացնէ 100 պ.ղ., փափաք կը յայտնէ

[44] Այս թիւերը երկար ժամանակ գրեթէ անփոփոխ կը մնան. ընտանիքներուն թիւը կ'աւելնայ չորսով, բնակչութեան թիւը կը տարուբերի 45ի եւ 56ի միջեւ: Միայն 1959ին թիւը կը բարձրանայ «շուրջ 80»ի:

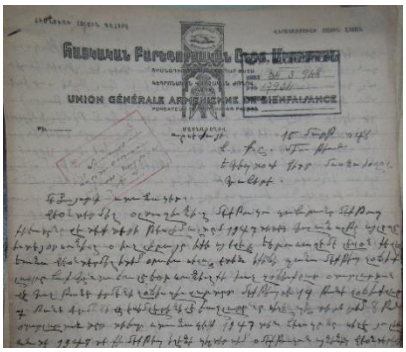

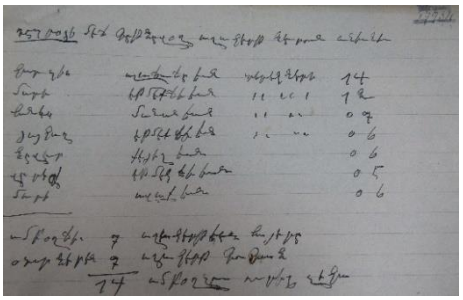

ստանալ Միութեան հրատարակութիւններէն, որովհետեւ «բոլորովին զրկուած ենք հոս հայկ. հրատարակութիւններէ»[45], իսկ աւելի ետք՝ Ե. Աղաթօնի *Օգտակար Գիտելիքներ եւ Գործնական Խրատներ* հատորը[46]: Հոկտեմբերին Լեփէճեան կը տեղափոխուի Եաֆա: Վարչութեան մէջ զինք կը փոխարինէ նոր ուսուցիչը՝ Զօհրապ Լեւոնեան:

Մասնաճիւղին գործունէութեան հիմնական առանցքը կ'ըլլայ դպրոցը, մանաւանդ որ դժուար կ'ըլլայ անոր պահպանումը: 12-14 աշակերտ հաշուող դպրոցին ՀԲԸՄը կը յատկացնէր տարեկան 24 անգլ. ոսկի: 1942-43 կրթաշրջանին օրինակ, կարելի չ'ըլլար դպրոցը վերաբանալ՝ ուսուցիչի չգոյութեան պատճառով: Ուշագրաւ է ԵՇՅի եւ մասնաճիւղին վարչութեան միջեւ ծաւալած նամակագրական փոխասացութիւնը այս առնչութեամբ. Ռըսէյֆայի վարչութիւնը կը խնդրէ ԵՇՅին՝ «փոխան նպաստի ուսուցիչ ղրկէիք մեզի, որովհետեւ վերոյիշեալ տեղերու բնակչութիւնը մեծ փափաք ունի բաց պահել տեղւոյս դպրոցը, եւ այս որքան շուտ՝ այդքան գոհ կ'ըլլանք»: ԵՇՅի պատասխանը կ'ըլլայ ոչ-խոստմնալից. «դժբախտաբար ամէն կողմ ուսուցչի պակաս կայ: Սուրիոյ մէջ ալ կարգ մը գիւղական վարժարաններ չբացուեցան ուսուցչի պակասին հետեւանքով: Ուսուցիչներէն շատեր ալ յանձնառու չեն ըլլար գիւղերը երթալու: Մենք հնարաւորութիւն չունինք ուսուցիչ տրամադրելու, որովհետեւ ինչպէս ըսինք՝ չկայ»: ԵՇՅն կը դիմէ Յարութիւն Աբղ. Մուշեանին, բացատրելով թէ «մեզի համար անկարելի է ուսուցիչ տրամադրել» եւ կը թելադրէ ուսուցիչ գտնել Պաղեստինէն, եւ կամ «Լիբանանէն, եթէ տեղդ գալու դիւրութիւններ տրուին անոր»: Մուշեան 9 Յունիս 1943 թուակիրով կը հաստատէ նոյնը եւ կը թանձրացնէ գոյները. «մեզի համար անկարելի կ'ըլլայ ուսուցիչ ճարել...: Այս տարի ցաւ ի սիրտ կը յայտարարեմ որ Ռըսէյֆայի մանուկներ արաբ փողոցայիններու փողոցային ընկերներ եղան ժառանգելով անոնցմէ շատ մը գէշ բաներ: Եթէ այսպէս շարունակուի Ռըսէյֆայի յաջորդ հայ սերունդը բոլորովին պիտի ուծանայ»: 21 Օգոստոս 1943 թուակիրով ԵՇՅն կը վերահաստատէ թէ ինք կարելիութիւնը չունի ուսուցիչ ղրկելու, բայց

[45] Ի պատասխան կը ղրկուի միութեան ամսական տպագիր տեղեկագիրը:
[46] Երուանդ Աղաթօն փոխնախագահն էր ՀԲԸՄին:

պատրաստ է 25 ոսկիի յատկացումը շարունակելու եւ «հետեւաբար գաղութիդ կը մնայ պէտք եղածը կարգադրել եւ վարժարանին բացումը ապահովել յառաջիկայ դպրոցական տարեշրջանին»:

Վարժարանին փակ մնալը դուռ կը բանայ խլրտումներու: Ատենապապետ Սերփէքեան կը գրէ «հակաբարեգործական»[47] դժգոհութիւններու մասին, մատնանշելով որ ջանք կայ տապալելու տեսուչը, այն առարկութեամբ թէ ռըսէյֆացիներուն մասնավճարները կ'երթան ուրիշ տեղ, մինչ Բարեգործականը չ'օգներ դպրոցին: Սերփէքեան կ'առաջարկէ որ ԵՇՅն շարունակէ յատկացումները, իսկ մնացեալ բացը Ռըսէյֆայի հայերը փակեն եւ կարելի ըլլայ ուսուցիչ մը ապահովել: Նման մտահոգութեամբ, Մուշեան կը խոստանայ, որ «փակելու համար գանգատողներուն ճամփան» պիտի լծուի ամէն գնով ուսուցիչ ճարել, մատնանշելով որ ամսական պէտք պիտի ըլլայ վճարել 7 ոսկի, թէեւ Ռըսէյֆայի 5 կամ 6 զաւակներ ունեցող ընտանիքներ դժուար թէ կարենան այդ գումարը հոգալ եւ կ'առաջարկէ որ ուսուցիչին տրուելիք գումարին գէթ կէսը հոգայ ԵՇՅն:

Սեպտեմբեր 1943ին, տարի մը դադրելէ ետք, կը վերաբացուի ծաղկոցը. Մուշեան կը տեղեկագրէ թէ ուսուցչութեան միքանի թեկնածուները հրաժարած են ամսականի քիչութեան պատճառով, բայց արդէն պաշտօնակոչուած է մարաշցի Զարուհի Ալաճաճեան, «քիչ շատ զարգացած» կին մը: ԵՇՅն գոհունակութիւն յայտնելով ուսուցիչի պաշտօնակոչման կը յուսայ որ «ուսուցչուհին վարժարանին մէջ կը նուիրուի լոկ իր կրթական մշակի պարտականութեանց», անուղղակիօրէն բարձրաձայնելով ի՛ր իսկ մտահոգութիւնը՝ ուսուցիչներու միութենական գործունէութեան առումով:

Ըստ 1943-44 կրթաշրջանի տեղեկագրին, ծաղկոցը կ'ունենայ «գոհացուցիչ վիճակ մը» եւ 11 աշակերտ, որոնցմէ 1 աղջիկը՝ կոկոն, երկուքական մանչ եւ աղջիկ՝ ծաղիկ, մէկ մանչ եւ 2 աղջիկ՝ Ա., եւ երկու մանչ ու մէկ աղջիկ՝ Բ. դասարան են (աւելի ետք, աշակերտութեան թիւը կ'իջնէ 8ի), իւրաքանչիւր աշակերտ ամսական կը վճարէր 30 պ.ղ., որ 9 ամսուան վրայ կը գոյացնէր 21600 պ.ղ., որուն վրայ կ'աւելնար ՀԲԸՄի 25 ոսկիի յատկացումը, մինչ ուսուցչուհիին տարեկան կը վճարուէր 60 պ.ո., որով բաց կը մնար 19400 պ.ղ., զոր փակեր էին ռըսէյֆահայերը:

Ուշագրաւ է 1944-45 կրթաշրջանի ծաղկոցին նիւթական ելումուտքը, ըստ Մուշեանի Ապրիլի հաշուետուութեան.-

Ելք		Մուտք	
Ուսուցիչին	80000 պ.ղ.	11 աշակերտներէն	44000 պ.ղ.
Փայտ	4000 պ.ղ.	Հանդէսէն	7000 պ.ղ.

[47] Սերփէքեան զանոնք դաշնակցական կ'որակէ, իսկ Մուշեան՝ հակաբարեգործական: Հակառակ անոր որ Մուշեան «Ռըսէյֆայի գաղութը բոլոր մարաշցիներ... եւ բուռն բարեգործականճի» կը նկատէ:

Ծեփ (դպրոցին)	3500 պ.ղ.	Աշակերտաց մուտքէն	1100 պ.ղ.
Նստարաններու նորոգթն.	5000 պ.ղ.	Նուէր զանազաններէ	3750 պ.ղ.
Գործարանի նորոգթն.	2000 պ.ղ.		
Հանդէսի տոմսերու	750 պ.ղ.		
Ուսուցչի ճամփու ծախսի	2250 պ.ղ.		
Գումար	97500 պ.ղ.		55850 պ.ղ.

Վարչութիւնը կ'առաջարկէ որ ՀԲԸՄի յատկացումը բարձրացուի «գէթ» 35 պ.ո.ի, իսկ ԵԾՅն յատկացումը կը բարձրացնէ 30ի եւ զայն կը փոխանցէ Ամմանի մասնաժողովին միջոցաւ:

1945-46 կրթաշրջանին ծաղկոցը կը բանայ իր դռները ուսուցիչ ունենալով 20ամեայ Օհան Մարուքեանը (Երուսաղէմի ժառանգաւորացի նորաւարտ սան), 90 պ.ղ. տարեգումարով, իսկ «անոր ապրուստին համար պէտք եղած ուտեստեղէնը կը հոգացուի գիւղիս հայ հասարակութեան կողմէ»: Ծաղկոցին սաներն էին.- Կարապետ Աւագեան, Իսահակ Սերփէքեան, Զաւէն Էքմէքճեան, Հայկազ Էքմէքճեան, Նուարդ Աւագեան, Մարի Էքմէքճեան, Մարի Պոյրազեան, Նուէր Քէշիշեան, Մարի Աւագեան, Վրէժուհի Էքմէքճեան՝ ընդամէնը 10 հոգի, որ կը բարձրանայ 16ի՝ «օտար» աշակերտներու ընդգրկումով, այն արդարացումով, թէ՝ «հայ աշակերտներէն 6ին ամսավճարը 65 պ.ղ. է եւ 4ինը՝ 30..., պզտիկ ըլլալնուն պատճառով: Օտարներուն ամսավճարն է 50ական պ.ղ., ընդամէնը ամսական 810 պ.ղ....»: Կրթաշրջանի վերջնական հաշուեկշիռը կ'առնէ հետեւեալ պատկերը.- 15 աշակերտներու ամսաթոշակներէն՝ 59400 պ.ղ., ՀԲԸՄի նպաստ՝ 30000 պ.ղ., եկեղեցիէն հասոյթ՝ 6870 պ.ղ.: Ելք.- դպրոցի զանազան ծախքեր՝ 15130 պ.ղ., ուսուցիչի տարեկան՝ 90000 պ.ղ., բաց՝ 8860 պ.ղ., զոր կը փակեն «գիւղի ազգայինները»:

Յատկանշական է մասնաճիւղին ատենապետին բնութագրումը՝ ռըսէյֆահայութեան. «ուսուցիչին ուտելիքը եւ լուացքը գիւղիս վրայ է: Մենք պարտիզպանութիւն կ'ընենք եւ հազիւ կրնանք մենք զմեզ ապրեցնել կեանքի սա սուղ օրերուն»: Իմաստալից է նաեւ ռըսէյֆահայութեան՝ ծաղկոցին մէջ օտար աշակերտներու ներկայութեան արդարացումը. «...կը փափաքէինք որ ներողամիտ գտնուէիք... գիտէք որ մենք ալ օտար եւ քախթական (sic!) ենք այս գիւղին մէջ, մենք փափաքեցանք եկեղեցի եւ դպրոց մը շինել տալ. գիւղին բուն բնակիչները չերքէզներն են. բոլոր արտերը եւ գիւղը անոնց է. մենք վարձքով առած էինք. երբ անոնց առաջարկեցինք որ եկեղեցիի եւ դպրոցի կարօտ ենք, իրենց արտերէն ձրի ըլլալով մեզի եկեղեցիի եւ դպրոցի տեղ տուին եւ ուրիշ բան մը ձրի ըլլալով դպրոցի համար 11 հատ կարգ եւ խզիր տուին կրելու համար [շինանիւթերը]. մենք աղքատ եւ խեղճ վիճակի մէջ այս բարիքը ըրին [մեզի]. հիմա մենք ստիպուած ենք իրենց պզտիկները դպրոց

ընդունելու[48]... այս տարի անձրեւ չգալէն մեր արտերը եկամուտ չբերին, ամէն տեսակէտով սուղութիւն եւ գործ քիչ, առաջ մեր ամէնուն տունը 9-10 կով կ'ըլլար, այսօր՝ ոչ մէկ հատ ... անոնց մէջ կ'ապրինք, գործերնիս անոնցմով կը դառնայ, պէտք է անոնց հետ հեզ վարուիլ եւ սրտերնին շահիլ: 10 ընտանիք հայ օտարներու մէջ ապահով եւ հանգիստ ապրելու համար ասկէ զատ ինչ կրնանք ընել եւ այս [ծաղկոցին] մեծ գումարը ինչպէս պիտի պատրաստենք»[49]: Աւելի ետք, այլ վկայութիւն մը կը հաւաստէ թէ արաբ գիւղի միակ դպրոց ունենալը «մեծ պատիւ կը բերէ մեր ազգին եւ հայրենիքին»:

1946-47 կրթաշրջանի ծաղկոցին նախահաշիւ իբրեւ կը նշուի 13 աշակերտ, մէկ ուսուցչուհի՝ 8 պ.ո. ամսականով (9 ամսուան համար), դպրոցաշէնքին անյարմարութեան պատճառով, ուսուցչուհիին կը վարձուի առանձին բնակատեղ մը 9 պ.ո. տարեկան վարձքով, օտար աշակերտներ՝ 7[50]: Այս առթիւ, 30 Սեպտեմբեր 1947 թուակիրով Կորիւն Վրդ. կ'ընդգծէ ԵՇՅին թէ ռըսէյֆացիք աւելի պէտք ունին այս տարի՝ «Անդրյորդանանի մէջ այս տարի տիրող աննախընթաց երաշտին պատճառով»: Ան Ռըսէյֆան «արաբական մութ անկիւն» կ'որակէ, ուր ուսուցիչներ չեն ուզեր երթալ: Յիրաւի, նախորդ տարուան վարժուհին՝ Հալէպէն, Օր. Զուարթ Զուրնաճեան չէր փափաքած շարունակել: Նոյն օրերուն, Ռըսէյֆայի վարչութիւնը դիմած էր ԵՇՅին շնորհակալութիւն յայտնելով ՀԲԸՄին որ «15 տարի բարերար եղած է եւ կրթութեան շնորհք պատճառած... պզտիկները կրթուելով երիտասարդ եւ երիտասարդուհիներ եղան... հիմա մեզմէ պզտիկները նոյն կրթութեան կարօտ են», սակայն «այս տարի դպրոց բանալու համար անցեալ տարիներէ տկար ենք պատճառը անձրեւ չըլլալն է, որ մեր բանջարեղէնները եւ ցորենները չեղան, սուղութեան մէջ ենք... չենք ուզեր որ դպրոցը գոց մնալով պզտիկները փողոցներու մէջ այսդին անդին թափառին. ձեզմէ կը խնդրենք որ այս տարի մեզի քիչ մը աւելի օգնելով դպրոցը շարունակենք... գիտենք որ ազգին ծանրութիւնը ձեր ուսին վրայ է, սակայն մեր կարօտութիւնն ալ ձեր աչքին առջեւ կը բերենք...»: 13 Դեկտեմբեր 1947 թուակիրով Մանուէլ Վրդ. կը յայտնէ որ

---

[48] Աշակերտները կը սորվէին «հայ լեզուն եւ հայ կրօնքը»:

[49] Խօսուն է յառաջացած բարեկամութիւնը. 14 Մարտ 1948 թուակիր նամակը կը նկարագրէ յարաբերութիւններու այլ երեսակ մը. «չերքէզ կիները կը վկայեն որ ձեր [եկեղեցական] արարողութեան վերջին անգամ երգածը (նկատի ունին Տէր Ողորմեան – Ա.Տ.) լսելու համար բոլորս դուրս կը վազենք ու կ'ըսենք իրարու Աստուած ասոնց մէջ է»:

[50] Ըստ 1946-47 կրթաշրջանի ծաղկոցին հաշուեկշիռին, աշակերտներէն գանձուած էր 95600 պ.ղ., իսկ ելքը եղած էր.- ուսուցչուհիին՝ 72000 պ.ղ., ուսուցչուհիին սենեակի վարձք՝ 9000 պ.ղ., ուսուցչուհիին կաղանդի նուէր՝ 3000 պ.ղ., դպրոցին համար գնուած փայտ՝ 1250 պ.ղ., դպրոցին շէնքին նորոգութեան ծախք՝ 4450 պ.ղ., զանազան ծախքեր՝ 1250 պ.ղ.:

հակառակ «շատ մը խոչընդոտներու»[51] վերաբացուած է ծաղկոցը որուն պաշտօնակոչուած է Ամմանէն Օր. Ռոզէթ Եկէնեան, 12 պ.ո. ամսականով, ան լաւ արաբերէն գիտէ, «բաւականաչափ հայերէն եւ քիչ մըն ալ անգլերէն», աշակերտութեան թիւը 20 է, ներառեալ՝ արաբ եւ չերքէզ:

1949-50 կրթաշրջանին ծաղկոցին աշակերտութեան թիւը 20 է, կը պաշտօնակոչուի «շատ շնորհալի եւ արժէքաւոր վարժուհի մը 12 պ.ո. ամսականով՝ Օր. Ագապի Գափլանեան[52], շրջանաւարտ Երուսաղէմի Թարգմանչաց Վարժարանէն, ռըսէյֆացիները շատ գոհ են իրենց վարժուհիին տարած աշխատանքէն»: Կարծէք հունաւորուած է ծաղկոցին կեանքը, ԵՇՅն Ամմանի մասնաճիւղին կը թելադրէ Կորիւն վարդապետին փոխանցել՝ 30 ոսկի առ հաշիւ 1949-50 տարեշրջանի Ռըսէյֆայի ծաղկոցին, որ այժմ կը կոչուի «Դուրեան»:

1951-52 կրթաշրջանի ամավերջի հանդէսին վարժարանը 40 ոսկիի եկամուտ մը կ'ունենայ. այդ գումարով կը կատարուին նորոգութիւններ, հողէ տախտակամածը կը ծեփուի եւ «իսկապէս դպրոց մը եղաւ»: Գոյացած գումարէն 10 պ.ո. նուէր կը տրուի Անդրյորդանանի Հայ Կարմիր Խաչին... «մեր կատարած հանդէսը շատ շքեղ հանդէս մը եղաւ եւ բոլոր ժողովուրդը զարմացան թէ ինչպէս կարելի է 20 աշակերտով մէջտեղ բերել այսքան շքեղ հանդէս մը»:

Ծաղկոցին նախանձախնդիր հոգածութեան կողքին, մասնաճիւղը կը գումարէր պարբերական վարչական եւ անդամական ժողովներ, կը կազմակերպէր ՀԲԸՄի տարեդարձի[53] ձեռնարկ, Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաք[54]: Այս ձեռնարկները կարծէք կը հանդիսանային երաշխիք՝ ԵՇՅի յատկացումներուն, կարծէք կը յարգուէր "կողմերուն" միջեւ փոխադարձ յանձնառութեան լուռ համաձայնութիւնը: Մասնաճիւղը կը

---

[51] Հաւանաբար նկատի ունի նաեւ տնտեսական, ուսուցիչ ճարելու, ուսուցիչի կեցութեան եւ ծաղկոցի պայմաններուն դժուար պարագաները:

[52] Ուսուցչուհին կը պաշտօնավարէ նաեւ յաջորդ երկու տարեշրջաններուն:

[53] 27 Ապրիլ 1946ին մասնաճիւղը կը նշէ ՀԲԸՄի հիմնադրութեան 40ամեակը, այդ առթիւ կ'ըլլան նուիրատուութիւններ, որոնց գումարը կը հասնի 4 պ.ո.ի եւ կ'ըլլան նորագիրներ: Ձեռնարկին բացումով Կորիւն Վրդ. խօսած էր «Ի՞նչ է բարեգործութիւնը. հայ ազգը բարեգործ միշտ», եւ՝ «Ընդհ. տեղեկագիր Ռըսէյֆայի ՀԲԸՄի Մասնաճիւղին» նիւթերով, կատարած էր նաեւ փակումը հանդէսին, վարժարանի սաները երգած էին «Տէր Կեցո», «Բանակ Եմ Գնում», «Հայաստանի Գարուն», «Երբ Որ Բացուին», «Հայաստանի Ոստան» երգերը, կիթառի վրայ նուագած էր Ա. Աւագեան՝ «Թամբը Ձեռին», «Մեր Հայրենիք» «Բարձր Սարեր», «Ձէյթունցի Ենք», «Իբրեւ Արծիւ» եւ «Բամ Բորոտան» երգերը, բանախօսած էր Վ. Նագգաշեան՝ «ՀԲԸՄ Հիմնադրութիւնը եւ անոր ունեցած դերը հայոց մէջ» նիւթով, Մարի Էքմէքճեան մեներգած էր «Օրօր»ը, Նուարդ Աւագեան արտասանած «Լուսաւորչի Կանթեղը» եւ «հայր մեր»ով փակուած էր ձեռնարկը:

[54] Ամէնամեայ այս նուիրահաւաքին կը գոյանայ 100 պ.ղ.:

'շնչէր' նաեւ Միութեան գործունէութեամբ. Ընդելուզուած էր անոր լայնածիր ցանցին ու գործունէութեան, կը ստանար միութենական տեղեկագրերը եւ հաշուեկշիռները, նաեւ՝ ՀԲԸՄ 1955ի, 1957ի եւ 1959ի ընդհանուր ժողովներուն մասնակցելու հրաւէր եւ փոխանորդագիր[55]: Ան ցաւով կ'իմանայ ՀԲԸՄ նախագահ Արշակ Գարակէօզեանի անհանգստութեան լուրը եւ կը յուսայ որ «մեր բոլոր ժողովուրդին աղօթքները այդպիսի անձնուէր մարդու մը համար վստահ ենք որ իզուր չպիտի ըլլան, եւ իր մատուցած բարիքները եւ անխնայ աշխատանքները վստահ ենք որ օր մը իր դիմաց պիտի ելլեն»:

...Սակայն, 1948-49 պաղեստինեան տագնապը, ապա Ամմանի մասնաճիւղին ամլութիւնը, հուսկ եւ մանաւանդ՝ Եգիպտոսի նասէրական յեղաշրջումը (որով ԵՇՅն չի կրնար յատկացումներ փոխանցել)[56], կը խախտեն հաղորդակցամիջոցները, տակաւ կը դժուարացնեն փոխանցումները[57] եւ առաւել տագնապի կը մատնեն Ռըսէյֆայի ծաղկոցին գոյութիւնը[58]: Վարչակառավարման մեծ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուի ՀԲԸՄը, մանաւանդ՝ Մ. Նահանգներ հաստատուած Կեդրոնի ամրապնդումով: Պահ մը, աշխարհագրական այս տեղափոխութիւնը երկրորդական կը դարձնէ Միջին Արեւելքի հայօճախները, յատկացումներու հայեցակարգն ու քաղաքականութիւնը...:

Միւս կողմէն, նոյնինքն Ռըսէյֆայի մէջ տեղի ունեցած զարգացումները կ'ունենան իրենց բացասական հետեւանքները ռըսէյֆահայութեան եւ անոնց ծաղկոցին վրայ: Լատին միսիոնարներ կը հիմնեն դպրոց, որուն հետեւանքով ծաղկոցին ոչ-հայ աշակերտները կ'անցնին լատինաց դպրոց, մեծապէս նուազեցնելով ծաղկոցին եկամուտը: Անդին, ֆոսֆաթի հանքերու յայտնաբերումով մեծաթիւ հանքափորներ բնակութիւն կը հաստատեն

---

[55] Մասնաճիւղը իրեն իբրեւ փոխանորդ կ'ընտրէ Ալեքս Մանուկեանը, Գրիգոր Կիրակոսեանը, Գրիգոր Համբարձում Գալուստեանը, Հիւս. Ամերիկայի Առաջնորդ Սիոն Արք. Մանուկեանը...:

[56] 1949ին ԵՇՅն կարգադրութիւններ կրցեր էր ընել Ռըսէյֆայի դպրոցին 1947-49 երկամեայ նպաստը (60 պ.ո.) Գէորգեանի միջոցաւ կատարելու, սակայն այնուհետեւ առաւել կը դժուարանայ վիճակը: Իսկ պաղեստինեան դէպքերուն բարդացումով ԵՇՅն մասնաճիւղին հետ հաղորդակցութեան կապ կը դարձնէ Կորիւն Վրդ.ը:

[57] «Հնարաւորութիւն» չունենալով յատկացումները «ուղղակի ղրկելու», 24 Մարտ 1952 թուակիրով ԵՇՅն կը թելադրէ Մանուէլեանին՝ Ռըսէյֆայի վարչութեան մօտ գտնուած անդամավճարներու գումարը յատկացնել ծաղկոցին, նաեւ՝ Ամմանի վարչութեան առկայ գումարը փոխանցել Ռըսէյֆայի ծաղկոցին, իսկ մնացեալ յատկացումին համար ԵՇՅն պիտի փութար կարգադրութեան միջոց մը խորհիլ:

[58] Կային եւ այլ 'երկրորդական' տագնապներ, ինչպէս թուղթի տագնապը, որուն պատճառով Օգոստոս 1945ին կը դադրի Միութեան *Ամսօրեայ Տեղեկագիր*ի հրատարակումը նաեւ «արտասահման առաքման դժուարութեանց պատճառով»:

Ռըսէյֆա, ուր կը փոխուի ժողովրդագրութիւնը, կը փոխուին նկարագիրն ու դիմագիծը գիւղին, որ արագօրէն կը վերածուի աւանի, ապա՝ քաղաքի…:

Այս զարգացումները իրենց հետեւանքը կ'ունենան Ռըսէյֆայի ՀԲԸՄ մասնաճիւղին եւ անոր ծաղկոցին վրայ: Տնտեսական դժուարութիւններ կը նկատուին ընտանիքներուն մէջ, կարգ մը աշակերտներ կը դժուարանան վճարել իրենց կրթաթոշակը, մինչ ծաղկոցին համար անհրաժեշտ էին ստիպողական նորոգութիւններ:

Յստակ է, որ շրջանային, յորդանանեան, տեղական եւ միութենական իրարայաջորդ փոփոխութիւններուն համապատասխան համեմատութեամբ քայլեր ձեռնարկելու ատակ չէր ո՛չ ռըսէյֆահայութիւնը, ո՛չ ալ մասնաճիւղը: Ռըսէյֆահայութիւնը շուրջ երեք տասնամեակ ապրած էր գիւղական զարգացման համապատասխան կշռոյթով, հետեւաբար իր ընկերամշակութային թէ ժողովրդագրական նախապայմանները բաւարար չէին առողջ եւ մեծաքայլ համայնքային վերարտադրութեան…:

Այս պայմաններուն մէջ, մասնաճիւղին հետեւողական ճիգերը՝ ծաղկոցը բաց պահելու համար յատկացումներ ստանալու, չեն արդիւնաւորուիր: Յուսահատ, մասնաճիւղը 20 Օգոստոս 1955 թուակիրով դժգոհանքով կը գրէ ԵՇՅին՝ «մեր հաղորդակցութիւնը վերջ գտաւ», որովհետեւ 3 տարիէ իվեր յատկացումները կասած են Ամմանի մասնաճիւղին վերակազմութեան պատճառով: Ծաղկոցին ծախքերուն (150 տինար ծախք, 12 տինար ամսական՝ ուսուցիչին, կայ նաեւ տանիքի ծեփը, ջուրին ծախքը) կ'օգնէր Եգիպտոսի Շրջանակային Յանձնաժողովը եւ վանքը, իսկ այս տարի գրասեղանները հինցած են, որոնք վանքին հին գրասեղաններն էին»: Նամակը կը խնդրէ որ «սա ցաւալի վիճակին ճարին բան մը» մտածեն եւ յոյս կը յայտնէ որ նամակը անպատասխան չի մնար[59]: Իդէպ, այդ տարի ծաղկոցը կը հաշուէր 17 աշակերտ, որոնցմէ ամսական կը գանձուէր 5,75 յ.տ., մինչ ուսուցչուհի Աննա Շնորհաւորեանը ամսական կը ստանար 12 յ.տ.: Սակայն, ԵՇՅն չէր կրնար Եգիպտոսէն դրամական առաքում կատարել, եւ յոյս կը դնէր Ամմանի կազմալոյծ մասնաճիւղին վերակազմութեան, յենելով նորընտիր պատրիարքական տեղապահ Ներսոյեանի ճիգերուն[60]:

Յաջորդ՝ 1956-57 տարեշրջանին եւս յատկացում չի ստացուիր: Ռըսէյֆացիներուն դժգոհութիւնը կը շեշտուի, մանաւանդ երբ անոնք կը գիտակցին, որ «Ամմանի ժողովուրդը … իրարու հակառակ են եւ այդ

[59] Նման բովանդակութեամբ (10 Դեկտ. 1955) նամակ կը գրէ նաեւ Կորիւն Վրդ., յայտնելով որ իրենց անձանօթ պատճառներով երեք տարիէ իվեր 30 տինարի տարեկան նպաստը չի ղրկուիր, կը շեշտէ որ ծաղկոցը «շատ նեղ վիճակի մէջ է», եւ կ'առաջարկէ գումարը ղրկել Պէյրութի գրասենեակէն:

[60] Բայց պատրիարքարանին մէջ եւս կը յառաջանայ տագնապ երբ Ներսոյեանի դէմ կը ծաւալի ընդդիմութիւն…:

պատճառաւ մէկ կողմը կը շինէ միւս կողմը կը քանդէ», ուստի եւ անյոյս կը գտնեն Ամմանի մասնաճիւղին վերականգնումը: ԵՇՅն չի մանրամասներ, բայց իր 20 Յունուար 1958 թուակիրը յստակ է. «Ձեր նիւթական անձկութեան պարագան աչքի առջեւ ունինք միշտ, սակայն խորապէս կը ցաւինք որ ներկայ պայմաններու մէջ բացարձակապէս անկարելի է ամէնադոյզն օժանդակութիւնն իսկ ընելու Ձեզի»: Կացութիւնը կը դառնայ անկարելի. 16 Նոյեմբեր 1958 թուակիրով ատենապետ Սերփէքեան կը գանգատի. «մեր գանձելի հաշիւը միութենէն՝ 6 տարուան տեւողութեամբ կը հասնի 140,75ի որ կը համապատասխանէ 402 տոլարի», գումար որ կը ծախսուի ուսուցիչին եւ դպրոցին, ապա եւ կը հարցնէ. «6-7 տարիէ իվեր դեռ յարմար առիթ մը չգտա՞ք որ չղրկեցիք» յատկացումը: Աւելի ետք, 1959ին ՀԲԸՄ ընդհանուր ժողովի կայացման առթիւ, Սերփէքեան կը գրէ. «Կ'աղօթենք որ Միութեանս Ընդհանուր Ժողովը խաղաղ եւ համերաշխ եղբայրական մթնոլորտի մը մէջ անցնի որպէսզի կարենայ լաւ պտուղ տալ»: Սերփէքեան քաղաքավարօրէն կ'ակնարկէր ԵՇՅի վարմունքին՝ երբ շտապողութիւն կը դնէր միութեան ընդհանուր ժողովին փոխանորդագիրերու ստացումին, մինչ կը ձգձգէր ծաղկոցին յատկացումը: Ան «սրտերու այրուածք»ով կը հարցապնդէր. «...ձեր խօսքին համեմատ յարմար առիթ մը արդեօք մինչեւ հիմա չեղա՞ւ որովհետեւ մեզի նման անապատի մէջ մնացած խեղճ 10-12 հայ ընտանիք մէջտեղ ձգեցիք» եւ կը հարցադրէ թէ ՀԲԸՄ Պօղոս Նուպարի «կարգադրած (ըսել կ'ուզէ հիմնած – Ա.Տ.) Բարեգործական Միութիւնը արդեօ՞ք մեզի պէս աղքատ ու անապատի մէջ մնացող ժողովուրդի համար [էր] ոչ թէ մեծ քաղաքներու ..»:

Ռըսէյֆայի ծաղկոցը 1960 կրթաշրջանին, ուսուցչուհի Օր. Մարի Ղարճեանի եւ Ամմանի հոգեւոր տեսուչ Արիս Վրդ. Շիրվանեանի հետ

Մասնաճիւղը 1960ի համարատուութեան կը կցէ ծաղկոցին նկարը ու կը բացատրէ. «Ահաւասիկ որբ դպրոցին առջեւը պզտիկները եւ տեսուչը... կարծեմ [կրցաք] հիմա գուշակել այս նկարէն դպրոցին շինութիւնը եւ ինչպէս ըլլալը. դպրոցը մատուռի պէս է ու պարիսպ չունի եւ երբ պզտիկները գնդակով խաղան, գնդակը կ'իյնայ պզտիկներուն ձեռքէն մինչեւ ծորը, պզտիկներն ալ գնդակի մը նման կը վազեն մինչեւ գտնեն ու զայն բերեն»: 21 Հոկտեմբեր 1961ին, Սերփէքեան կը գրէ յուսահատական նամակ մը եւս. «ծաղկոցը առանց օգնութեան անկարելի է որ շարունակէ իր պարտականութիւնը: Այն ժամանակ մեր պզտիկները ստիպուած պիտի ըլլան կառավարական դպրոց երթալու ու այս ալ պատճառ պիտի ըլլայ իրենց Մայրենի Լեզուն մոռնալու»:

1960ականներու սկիզբը, կը թուի հաղորդակցական պայմանները կը բարելաւուին, ԵԾՅն մասնաճիւղին կը ղրկէ 1955-57 տարեշրջաններու ՀԲԸՄ միացեալ տպագիր տեղեկագիրերէն, նաեւ ՀԲԸՄ 47րդ Ընդհանուր Ժողովի (3-4 Դեկտեմբեր 1960) փոխանորդագիրերը եւ կը թելադրէ՝ «ՕԴԱՅԻՆ ԹՂԹԱՏԱՐՈՎ... ԱՆՊԱՅՄԱՆ Նիւ Եորք...» ղրկել զանոնք: ԵԾՅն կը յայտնէ նաեւ թէ գրած է Միութեան «Պատկ. Կեդր. Վարչական Ժողովին, որպէսզի տարեկան որոշ յատկացում մը ընէ Ձեր (Ռըսէյֆայի – Ա.Տ.) վարժարանին, ինչ որ կը յուսանք թէ բարեացակամութեամբ նկատի կ'առնուի»: Յիրաւի, յատկացումներու նախաձեռնութիւնը - յանձնաձնումի բերմամբ - այլեւս չէր պատկաներ ԵԾՅին: Վերջինս 5 Ապրիլ 1961 թուակիրով «ցաւ կը յայտնէ թէ մեծապէս գնահատելով հանդերձ ձեր դպրոցը կանգուն պահելու համար տարուած ջանքերն ու ստանձնուած զոհողութիւնները, ներկայիս ի վիճակի չէ ընծայելու ակնկալուած օժանդակութիւնը», աւելցնելով թէ յառաջիկայ դպրոցական վերամուտին կրկին պիտի յիշեցնէ Ռըսէյֆայի պարագան Պատկ. Կեդր. Վարչ. Ժողովին՝ «ապահովելու համար իր նիւթական օժանդակութիւնը»: Արխիւային նիւթերը անտեղեակ կը ձգեն պրպտողը մասնաճիւղին յետագայ գործունէութենէն:

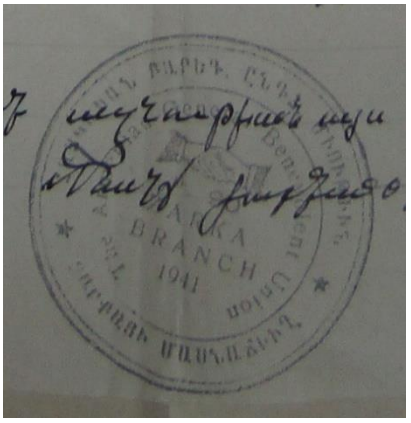

ԶԱՐՔԱ (1941-59)

Ոչ-աւելի քան 90 հայ[61] կար 1940ականներու սկիզբին Զարքայի մէջ (որոնք «պէտք եղածէն աւելի չքաւոր

[61] Այս թիւը կ'իջնէ 85ի՝ 1959ին:

էին»), ուր Տօնիկեանի[62] ջանքերով կեանքի կոչուած էին դպրոց մը՝ Մեսրոպեան, 20 աշակերտով[63] եւ ՀԲԸՄ մասնաճիւղը:

2 Կիրակի 16 Նոյեմբեր 1941ի յետմիջօրէի ժամը 4ին գումարուած էր տեղի ՀԲԸՄի առաջին ընդհանուր ժողովը, ներկայութեամբ 13 անդամներու, մինչ «միւս անդամները [թիւով տասնմէկ հոգի], զինուորական պաշտօնի վրայ էին»[64]: Գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած էին երեք վարչականներ՝ Գրիգոր Վարդավառեան[65] (10 քուէ), Նիկողոս Յարութիւնեան[66] (9 քուէ) եւ Տիրան Պոտոսեան[67] (8 քուէ):

Վարչութիւնը 18 Նոյեմբերի իր առաջին նիստին ատենապետ կ'ընտրէ Պոտոսեանը, ատենադպիր՝ Յարութիւնեանը եւ գանձապահ՝ Վարդավառեանը: Դեկտեմբեր 1941 թուակիրով, ԵՇՅն կը վաւերացնէ մասնաժողովին վարչութիւնը եւ կը ղրկէ համապատասխան կնիք[68]:

Հակառակ Ռըսէյֆայէն գրեթէ կրկնակի թիւին՝ Զարքայի հայութեան կրթական-միութենական գործունէութիւնը դրուագային եւ ընդմիջարկուած կ'ըլլայ, որովհետեւ «...Զարքան զինուորական կեդրոն ըլլալուն... այդ քաղաքին բնակչութեան վիճակը անորոշ» կը մնար, ինչ որ կը դժուարացնէր նոյնիսկ միամեայ որոշումներ առնելը:

Զարքայի մէջ դպրոց բանալու խնդրով Տօնիկեան դիմեր էր ԵՇՅին ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան աջակցութեան եւ ստացեր վերջինիս 20 պ.ղ.ով մասնակցութեան խոստումը, մինչ ԵՇՅն խոստացեր էր «իմօտոյ» գրել այդ հարցով[69]: Տօնիկեան կը տատամսի դպրոցի բացման խնդրով: Հուսկ, դպրոց կը բացուի Փետրուար 1942ին եւ կրթաշրջանը կ'երկարի մինչեւ ամառ: Սակայն, 1942-43 կրթաշրջանին դպրոցը կը փակուի՝ «հայ ընտանիքներուն մեկնումին պատճառով»:

---

[62] Տօնիկեան ոգեւորուած էր Ռըսէյֆայի մէջ դպրոցի հիմնումին յաջողութեամբ եւ ձգտած Զարքայի ու Քարաքի մէջ ալ դպրոց բանալ՝ յոյս դնելով ԵՇՅի նիւթական յատկացումին:

[63] Տօնիկեան՝ Անդրյորդանանի Հոգեւոր տեսուչի հանգամանքով պարբերական այցելութիւններ կու տար Յորդանանի ծայրամասային հայօճախները: Ան անպաշտօն հաղորդակցակապը կը դառնայ Զարքայի եւ Քարաքի մասնաճիւղերուն եւ ԵՇՅի միջեւ:

[64] Յետագային անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 28ի:

[65] Հասանպէյցի Վարդավառեան 36 տարեկան էր, «զինուորական մեքենագէտ՝ սպայի փոխանորդի աստիճանով»:

[66] Վանեցի Յարութիւնեան 35 տարեկան էր, «զինուորական կօշկակար»:

[67] Աֆիոնգարահիսարցի Պոտոսեան 42 տարեկան էր, «Captain T.J. F.T.ի արաբական բանակին մէջ»:

[68] Մասնաճիւղը կը դառնար ՀԲԸՄի 90րդ մասնաճիւղը: Սկզբնական շրջանին հաղորդակցութիւնը կը պահպանուի Տօնիկեանի միջոցով:

[69] Աւելի ետք ԵՇՅն եւս կ'ընդառաջէ եւ յատկացումները կը կատարէ Երուսաղէմի մասնաճիւղին միջոցով:

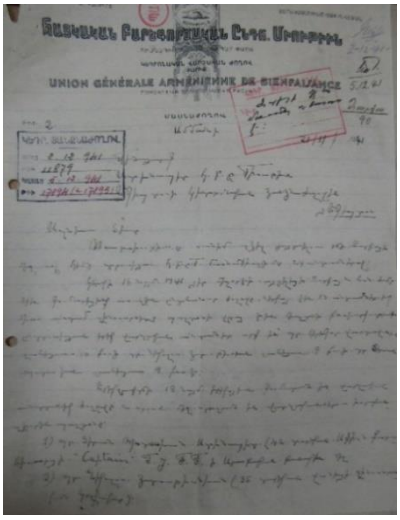

Դժուար կ'ըլլայ նաեւ վարչական եւ անդամական ժողովներ գումարելը, ձեռնարկ կազմակերպելը: Տօնիկեան կը բացատրէ. անդամներուն մեծամասնութիւնը «կառավարական զինուորներ [ըլլալով] ամէն օր տեղ մը կ'երթան ստիպողական պատճառներով», նոյնիսկ վարչութիւնը (որուն երեք անդամներէն երկուքը սպաներ էին) չի կրնար յաճախակի ժողովներ գումարել[70], կը սահմանափակուի անդամավճարներու գանձումով եւ անոնց փոխանցումով Երուսաղէմ՝ Պանք Օթոմանի վրայ քաշուած չէքերով[71], եւ պարբերական հաղորդակցութիւն կը պահէ ԵՇՅի հետ, պարտաճանաչօրէն գործելով կարելիին սահմաններուն մէջ:

22 Յուլիս 1943 թուակիր պաշտօնագրով վարչութիւնը կը բացատրէ թէ իրենց նամակ չգրելուն պատճառը ժողով գումարել չկարենալն է: Նամակը կը բացատրէ նաեւ թէ անդամներուն մեծ մասը «կառավարական զինուոր» ըլլալով ընդհանրապէս Զարքայէն դուրս կը գտնուին: Վարչութիւնը նամակով կը պարզէ թէ Երուսաղէմ ղրկած է 2900 պ.ղ.՝ Լեւոն Գէորգեանին, փափաքելով որ մասնաժողովին գործունէութիւնը «զանց» ըլլայ, մինչեւ որ «վերջաւորութիւնը յայտնի ըլլայ»: 3 Օգոստոս 1943 թուակիրով ԵՇՅն շնորհակալութիւն կը յայտնէ նամակին եւ փոխանցուած գումարին համար ու վստահութիւն՝ թէ առաջին իսկ հնարաւորութեան մասնաժողովը պիտի շարունակէ իր գործունէութիւնը:

Փաստօրէն կ'առկախուի մասնաճիւղին գործունէութիւնը, թէեւ փորձեր կ'ըլլան վերակազմելու զայն, ինչպէս 1952ին[72]:

ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւատան Զարքայի թղթապանակին մէջի յաջորդ եւ վերջին փաստաթուղթը կը կրէ 1959 թուականը, որմէ կը պարզուի թէ վարչութիւնը կը բաղկանար Փայլակ Կէօքկէօզեանէ (ատենապետ), Յարութիւն Գալինճեանէ (ատենադպիր), Յակոբ Վահիճեանէ (գանձապահ), Աբրահամ Գրիգորեանէ եւ Գէորգ Քեշիշեանէ

[70] Որով «գրեթէ դադրած» կը նկատուի անոր գործունէութիւնը 1942ի վերջաւորութեան, մանաւանդ երբ անպատասխան կը մնան ԵՇՅի աւելի քան չորս դիմումները հաշուետուութեան:

[71] 1941ի վճարումներու հաշուոյն, վարչութիւնը կը ղրկէ 655 պ.ղ. չէք մը:

[72] Փորձ կը կատարուի Զարքայի հայութեան «մուխթար», ատամնաբուժ Յարութիւն Փոլատեանի միջոցով յառաջացնել մասնաճիւղ մը: Առկայ արխիւային նիւթերը ոչինչ կը յաւելեն այս տեղեկութեան:

(խորհրդական): Այդ տարեշրջանին Զարքայի մասնաճիւղը կը հաշուէր 12 անդամ, գումարած էր 1 ժողով:

Քարաք (1941-46)

Վերոյիշեալ արխիւային նիւթերուն մէջ անցողակի ակնարկութիւններու կը հանդիպինք Քարաքի ՀԲԸՄի մասնաճիւղին մասին: Կը պարզուի որ մասնաճիւղը գործած է գէթ 2 Դեկտեմբեր 1941-9 Սեպտեմբեր 1946 շրջանին, սկիզբը ունեցած է 8 անդամ եւ անդամավճարները (4250-11900 պ.ղ.) ղրկուած են Ամմանի մասնաճիւղին:

Քարաքի մէջ գործած է նաեւ ՀԲԸՄ նպաստընկալ վարժարան՝ գէթ 1941-42, 1943-44 եւ 1944-45 կրթաշրջաններուն[73]: Իդէպ, Քարաքի վարժարանին 1944-45 կրթաշրջանի նախահաշիւն էր.- տղոց ամսավճարներէն՝ 50 պ.ղ., վանքէն ստացուած նպաստ՝ 18 պ.ո., մասնաւոր հանգանակութիւններէ՝ 15 պ.ո.= 83 պ.ո.: Իսկ ելքը եղած էր.- Աւագ ուսուցիչի ամսավճար՝ 7x10= 70 պ.ո., արաբերէնի ուսուցիչի՝ 30 պ.ո., դպրոցի վարձք՝ 25 պ.ո.= 125 պ.ո.: Նախորդ կրթաշրջանին համեմատութեամբ աւելցած էին վճարումները աւագ ուսուցիչին (50էն 70 պ.ո.), արաբերէնի ուսուցիչին (20էն 25 պ.ո.) եւ դպրոցաշէնքին (15էն 25 պ.ո.):

Սակայն, արխիւային առկայ նիւթերը չեն յստակացներ Քարաքի հայութեան թիւը, ոչ ալ մասնաճիւղին գործունէութիւնը, բացի անդամավճարներու պարբերական առաքումներէն[74]՝ Ամմանի մասնաճիւղին, ապա՝ Երուսաղէմի մասնաժողովին: Տօնիկեան, որ մօտէն կը զբաղէր Անդրյորդանանի ծայրամասերու հայութեամբ, կը գանգատի որ Քարաքը Ամմանէն հեռու ըլլալով, «գործերս չեն ներեր որպէսզի յաճախ այցելեմ...»:

ՅԳ. ՍԱԼԹ ԵՒ ԻՐՊԻՏ

26 Ապրիլ 1942 թուակիրով Տօնիկեան կը գրէ ԵՇՅին, թէ տօնական օրերուն այցելած է Իրպիտ եւ Սալթ գիւղաքաղաքները եւ «սիրտս շարժեցաւ երբ տեսայ հայ մանուկներուն արաբերէն եւ թուրքերէն լեզուաւ խօսիլնին»: Ան կ'առաջարկէ ճիգ չխնայել՝ փրկելու այս գաղութներուն նորահաս սերունդը եւ կը մանրամասնէ, թէ Իրպիտի մէջ 20 հայ աշակերտցու կայ, որոնցմէ 7 աշակերտցուի ծնողք «անկարող են վճարելու», կը նշէ նաեւ միւս ծնողաց վճարելու սահմանը, ու կ'աւելցնէ թէ Իրպիտի մէջ դպրոցի մը տարեկան ամավարկը պիտի բաղկանայ դպրոցաշէնքի վարձքէ ու մանր

[73] ԵՇՅն վարժարանին կը յատկացնէ 25 անգլ. ոսկի՝ 1944-45 կրթաշրջանին համար:

[74] Արխիւային նիւթեր կը հաստատեն առաքումներ՝ Յունիս եւ Նոյեմբեր 1943ին, Մարտ եւ Յունիս 1944ին, Յուլիս 1945ին, Սեպտեմբեր 1946ին:

ծախքէ՝ 15500 պ.ղ. եւ ուսուցիչի թոշակէն՝ 40000 պ.ղ., ընդամէնը՝ 55500 պ.ղ., մինչ աշակերտներէն պիտի կարելի ըլլայ գանձել 15500 պ.ղ., ընդգծելով 40 պ.ո.ի յատկացումի մը կարիքը: Տօնիկեան կը ներկայացնէ նաեւ նման նախահաշիւ մը Սալթի աշակերտութեան համար, ուր 23 աշակերտցուներէն 8ը անկարող են վճարել ու կ'եզրակացնէ թէ Սալթի դպրոցին ամավարկը պիտի ըլլայ.- 10000 պ.ղ. տան վարձք եւ մանր ծախքեր, եւ 30000 պ.ղ.՝ ուսուցիչի, մինչ աշակերտներէն պիտի կարելի ըլլայ գանձել 10000 պ.ղ. եւ բաց պիտի մնայ 30000 պ.ղ.: Տօնիկեան կ'ամփոփէ՝ «եթէ կարենաք այս երկու գաղութներուն համար վճարել 70 լիրա պաղեստինեան՝ կը փրկուին հայ մանուկները ձուլումէ»:

13 Մայիս 1942 թուակիրով ԵՇՅն կը պատասխանէ Տօնիկեանին թէ վերոյիշեալ նամակին առթիւ «ի մօտոյ» պիտի գրէ, միաժամանակ սակայն կ'աւելցնէ թէ «Միութենէս ակնկալուած աջակցութիւնը համեմատական չէ ծնողքներուն յանձնառութեանց հետ որ պէտք է աւելցուի տակաւին եւ նաեւ ստեղծուին տեղական այլ հասոյթներ, ինչպէս հանդէսներու, վիճակահանութեան եւայլն»: Նամակը անուղղակիօրէն կը թելադրէ աբեղային որ տեղական աւելի լայն միջոցներ յառաջացնէ եւ արդիւնքը իմացնէ ԵՇՅին:

Արխիւային առկայ նիւթերը լուռ կը մնան յետագայ զարգացումներուն մասին:

A Microhistory of the AGBU Chapters of Amman (1929-55), Ruseifa (1939-61), Zarqa (1941-59) and Karak (1941-46) (Summary)

Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

Based on AGBU Cairo-located archival materials, the paper tries to reconstruct the microhistory of the AGBU Chapters of Amman (1929-55), Ruseifa (1939-61), Zarqa (1941-59) and Karak (1941-46). The paper focuses on the number of members of each chapter, their activities and the support they gave and effort they made to maintain the local Armenian schools. The paper highlights as well the challenges the Amman chapter faced in the early 1950s due to intra-Armenian rivalry, which was the result of the Cold War. The paper notes that all these chapters faced the challenges of WWII, the repatriation of Armenians to Soviet Armenia in 1946-48 and the war in Palestine in 1948.

Armenians of Irbid and Northern Jordan

Kevork Minas Msrlian
kmsrlian@yahoo.com

THE ARMENIAN COMMUNITY IN IRBID

The history of Irbid goes back to the early Bronze Age and Hellenistic Decapolis settlements. Until 1948 Irbid was an important center of transit trade between the cities of the eastern shores of the Mediterranean and major parts of the Fertile Crescent. The city's population increased significantly from a mere 1065 souls in 1914 to 1.77 million in 2015. Currently Irbid is the second largest city in Jordan after the capital, Amman, which has a population of four million.

Modern Irbid is one of Jordan's industrial areas and an agricultural center as it is in the country's most fertile region. Since 1976, Irbid has become a center for higher education with two state universities and several private universities and community colleges.

According to the testimonies of elderly Armenians,[1] the first Armenians came to Irbid in 1915 as a result of the deportation and Genocide of Western Armenians perpetrated by the Ottomans. These Armenians, however, soon returned to their hometowns after the end of WWI, when France took administrative control of Syria, Lebanon and Cilicia.[2]

---

[1] Due to the absence of any Armenian institutions in Irbid, I could not rely on any archival material that would provide comprehensive or sufficient information about Armenians in Irbid. Accordingly, I have relied mainly on information obtained from interviews with elderly Armenians. The Prelacy register of the Greek Orthodox Church in Irbid was helpful, while Arab sources and documents found in the possession of some Armenian individuals provided me with hints to look for material in certain places and opened up new paths for my research. I have encountered a few instances of discrepancies in the information I obtained during my interviews with elders, particularly dates, and for this reason the accuracy of the information is evidently subject to human error and some of the dates in the paper are approximate (circa).

I would like to express my gratitude to all those who have made this work possible. My sincere gratitude goes to Araxi Msrlian, Shahan and Anahid Jehidian, who provided me with the vast majority of the genealogical information about the Armenian families of Irbid in addition to all the important stories, events and supportive evidence.

My sincere gratitude also goes amongst many others, to those who provided me with information about their own families and ancestors. My unlimited gratitude goes to: Hani Al Khayyat (Sekeljian), Harry Bedevian, Siranush and Barkev Boyajian, Artin Jambazian, Haik, Nubar, and Ardash Karakashian, Arshaluys Kasabian, Fareed Kelenjian, Rafiq Khoury, Ani Milikian, Caroline Oriefej, Astghig Sarkisian, Kaloust and Varoujan Shekerdemian, and Lucine Taminian.

[2] After I presented my initial paper during the conference on Armenians of Jordan in

A few Armenians settled in Irbid and even fewer in Ajloun between 1924 and 1948. The number of Armenians in Irbid reached its peak after the immigration of Armenians, alongside Palestinians, from Palestine during and after the war between the Arabs and Israel in 1948.

Armenians who settled in Irbid prior to 1948 formed the core of the Armenian community there just a few years after the formation of the Jordanian state, the Emirate of Transjordan. They had settled in Irbid, Ajloun, Northern Jordan Valley, Taybeh and some villages surrounding Irbid.

Most of the Armenians in Irbid were descendants of residents of Marash, Aintab, Chorq Marzban (Dort Yol), Constantinople, Hadjin, Kayseri, Kilis and Dikranagerd (Diyarbȩkir).

Living conditions were very difficult when the first Armenians arrived in Irbid. The newly proclaimed state was being formed; the implications of WWI

May 22-24, 2016, I received several comments and feedback from the participants and audience at the conference. These comments were very helpful for me to further develop, edit and complete my paper. I was pleasantly surprised to see the level of interest of Armenians from different regions of the world, Armenians who had previously lived in Irbid or whose ancestors had lived in the city and heard about the conference from newspapers, TV coverage and social media. I established contact with them, sometimes upon their initiative. They provided me with new information, stories, photos and documents. These contributions, which, in addition to providing detailed information added a human dimension, were invaluable for the enrichment of my paper.

Eventually, the paper was converted into a book *The Armenians of Irbid and Northern Jordan*, which was published in Amman, Jordan, in Arabic and English in 2017.

The book narrates the formation, development, growth, the increase and decrease in size of the Armenian community in Irbid and Northern Jordan. It depicts the evolution of the social, economic, spiritual and cultural life of the Armenians in the said region since 1924. Furthermore, it focuses on the continuous efforts of the Armenians to preserve their language, culture, religion, cuisine and history, as well as highlighting the contribution and role of the Armenians, who were and still are an integral part of the local fabric, in the development of the commercial, industrial, agricultural and cultural life cycle of Irbid.

The book sheds light on the relations of Irbid Armenians with Armenia and other Armenian communities in Jordan, Syria, Palestine and Lebanon. It focuses on the relations of Armenian institutions and organizations in Jordan and the networks the Armenian Church established with local religious institutions.

For practical reasons and due to time limitations, I had my research in the book to the first three generations of Armenian families in Irbid with the likelihood of further developing it in the future to include the latest generations, if time permits me such an endeavor. This, however, needs a different sort of continuous monitoring of the social mobility of the Armenian community in the city.

and the collapse of the Ottoman Empire had heavily affected the local economy.

There were no international organizations to take care of or provide relief to the Armenian deportees who took refuge in Jordan, including those who settled in Irbid. However, some efforts were made by the Armenian General Benevolent Union[3] in cooperation with the British army and the Arab Revolt forces during and shortly after WWI to rescue Armenian women, children and orphans who were marooned in the Syrian Desert. Not much can be written about the activities of these "rescue teams" in Irbid and the neighboring villages due to lack of specific information. Likewise, little evidence can be found on the rescue operations conducted in Irbid and the neighboring villages by the League of Nations during the 1920s.

Orphans rescued from Irbid (A*nabadi Hushakir: Levon Yotneghpayriani Gianke Yev Kordzuneyutyune* [Desert memoir: Levon Yotneghpayrian's life and deeds], LA, 2003, p. 143)

Despite the difficult times and tiny economy of the region, native Arab families in Irbid helped and hosted the first Armenians by all means available. In their turn, the refugee Armenians helped and hosted the Armenians who later fled their homes and towns in Palestine during the 1948 war between the Arabs and Israelis.

There is evidence that circa 1915, a group of Armenian families and orphans passed through the villages and towns located to the west of Irbid, where some local Christian families hosted and adopted a number of Armenian orphans and families. Occasionally one finds information about a few orphans, families and their offspring, but the fate of other families and orphans remains unknown.

The first Armenians who settled in Irbid and its neighborhood were simple craftsmen, peddlers and photographers. Later on, however, many of them became businessmen who owned land and houses, others became farmers and engaged in animal husbandry, while still others became public servants.

Some members of the second generation of Irbid Armenians had the

[3] The Armenian General Benevolent Union is a pan-Armenian philanthropic organization founded in Cairo in 1906. Its current headquarters is in New York.

opportunity to obtain a higher education in colleges and universities in Lebanon and Palestine. The early college and university graduates, especially the women and girls, contributed to the development of educational and cultural life in Irbid. Many of them became school teachers in the city and surrounding villages. A significant number of third-generation Armenians had university degrees.

The Irbid Armenians succeeded in establishing good relations with the local community in Irbid and gained respect and trust from their neighbors and fellow-citizens. They were fully integrated into the public life of the city and its social fabric and significantly contributed to the cultural, economic, social, industrial, and athletic development of life in the town.

On the other hand, the Irbid Armenians maintained close ties with their relatives and family members, who lived mainly in Damascus, Jerusalem and Lebanon. Exogamy in the community during the early decades was rare as strong kinship ties made endogamy natural. Indeed, the number of mixed marriages among the first and second generation Irbid Armenians was not significant.

The Irbid Armenians established relations with the Armenian community in Amman, especially with the Armenian Church.[4] Armenian clerics occasionally arranged to visit the Armenian families in Irbid or, upon request, to conduct weddings, funerals, baptisms, etc. These visits enabled the updating of the church register of births, marriages, baptisms and death details of the Irbid community.

The Irbid Armenians made efforts to open an Armenian School, but due to lack of funds and the tiny number of students, these efforts came to nothing. Nonetheless, through Armenian priests who visited the community for a while and certain Armenian ladies who volunteered irregular classes of Armenian language were conducted from time to time. Many of the Irbid Armenians attended Greek Orthodox Church services, while a lesser number attended Roman Catholic Church services in Irbid. Attending non-Armenian church services did not make these Armenians shift from the Armenian Orthodox flock to other flocks, nor did it impact their identity or make them forget their Armenian roots.

The Irbid Armenians succeeded in preserving the Armenian names, lifestyle,

[4] The clergy register of the Armenian Church in Amman shows that on August 14, 1949, Father Gorun Manuelian baptized four Armenian children in Irbid. These were: Boghos Msrlian, Haruthun, Roupen and Pergruhi Taminian. On October 15 of the same year, Father Harutiun Moushian baptized a group of five Armenian children in Irbid, namely Vehanush and Siranush Boyajian, Hampartsum Ouganinian, and Asdghig and Lucine Taminian.

cuisine, and music, albeit some could not preserve their Armenian language. However, many non-speakers have learned their mother tongue either through marriage with Armenian-speaking partners, or by resettling in Armenian neighborhoods in Amman or other parts of the Armenian Diaspora, or by obtaining their higher education in Soviet Armenia, where the language of instruction is Armenian.

Most of the Armenians who studied in Armenia resettled in the capital Amman, rather than going back to Irbid. A significant number of Irbid Armenians emigrated to the United States, Australia or Europe, while very few Armenian families were repatriated to Armenia in the last two decades.

Currently not more than twenty Armenian families live and work in Irbid. This tiny community currently faces the problem of mixed marriages, which menaces the preservation of Armenian identity in the offspring of the mixed family. It is observed that most of the offspring of these mixed families have difficulty communicating in Armenian, while others are being assimilated.

THE RELATIONSHIP OF IRBID ARMENIANS WITH THE ARMENIAN CHURCH IN AMMAN

Father Gorun Vartabed Manuelian visited the town upon the request of the Armenian families up until the late 1950s. During his stay in Irbid, he was hosted by the Msrlian family. It is recalled that as of the late 1950s and until the early 1980s, Father Anushavan Vartabed Zekhjanian visited the city for the same purpose, and he also visited all the Armenian families of Irbid during Christmas and Easter, as well as during other religious holidays. Usually a local Armenian would accompany Father Zekhjanian to the Irbid Armenian houses.

Arshaluys Kasabian (the wife of Mihran Kelenjian) recalls that Father Zekhjanian visited Irbid on a weekly basis and conducted Armenian lessons in a classroom at the Roman Catholic Church offered by the church authorities. This practice continued for a while, until Arshaluys herself took over as a teacher. Eventually, these lessons stopped due to the very limited number of students.

STUDYING IN SOVIET ARMENIA

One of the aims of the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians[5] was to facilitate the admission of Diaspora Armenians to the higher education institutions of Soviet Armenia. In 1965, the first group of Jordan Armenians was admitted to various institutions. This project was carried out

[5] It was established in 1964 with the direct support of the First Secretary of the Communist Party of Armenia Yakov Zarobyan (http://www.mindiaspora.am/en/News/3554).

through coordination between the Committee and the Watany Sporting Club[6] in Amman. Two Irbid Armenians (Artin and Roupen Taminian) were in this first group of students. Between 1965 and 1990, some fourteen Irbid and Ajloun Armenian students studied in the higher educational institutions of Soviet Armenia.[7]

In addition to obtaining higher education, studying and living in Armenia gave these students the indispensable opportunity to achieve a good command of the Armenian language, as some of them could barely speak Armenian, while others had a very basic and superficial knowledge of the language.

Furthermore, some of these students married native Armenian girls during their studies in Yerevan[8] and established families during their years of study. This helped them to further improve their Armenian language skills.

Needless to say, studying and living in Armenia enabled these Irbid Armenians to establish friendships, relationships and sometimes kinship with other Armenians who came to Armenia from the Middle East and the Diaspora at large for educational purposes.

IMMIGRATION TO ARMENIA IN 1946-1948

Among the 90,000 Armenians who were repatriated to Soviet Armenia during the period between 1946 and 1948, some Armenian families such as the Karakashians applied to immigrate to Armenia. Their application, however, was not accepted. Despite the fact that many Armenians in Irbid and the surrounding areas knew about this project (some even remember the name of the soviet ship, "Pobeda" which anchored at Beirut to carry the repatriates to Armenia), there is no evidence or testimony that any of the Irbid Armenian families were repatriated to Armenia during that period.

CUISINE OF THE IRBID ARMENIANS

In its general characteristics and components, the cuisine of the Armenians of Irbid is very similar to traditional Western Armenian cuisine. The older generation of Irbid Armenians preserved the original recipes for food, including desserts that they had inherited from their ancestors. They were able to transmit these to their offspring. Nonetheless, in due time, however, the Armenians naturally were introduced to the local Jordanian food (like the

---

[6] The Watany Sporting Club (WSC) is an Armenian organization that was registered at the Higher Council for youth as a sport club in 1955.

[7] For the list of Irbid Armenians who studied in Yerevan see: Msrlian, *The Armenians of Irbid*, pp. 66-7.

[8] For instance, both Artin and Roupen Taminian married native Armenians.

famous *mansaf*), which they incorporated into their cuisine.[9] Some of the traditional Armenian food is still prepared.

EPILOGUE

It is impossible to claim that my book covers all aspects of the life of the Armenians of Irbid and Northern Jordan. Nor may I claim that I have completed research of the subject because writing human history never comes to a fair end.

As I mentioned above, there is evidence that circa 1915, some Armenian families and orphans passed through the villages west of Irbid and some Christian families in those villages and towns hosted and adopted a few Armenian orphans and families. This area needs further study and research. It may uncover and reveal the destiny of the Armenian families, individuals and orphans who passed through these areas to as yet unknown destinations.

Իրպիտի Հայերը
(Ամփոփում)

Գէորգ Մսըրլեան
kmsrlian@yahoo.com

Իրպիտը Յորդանանի երկրորդ մեծագոյն քաղաքն է: Մինչեւ 1948 ան Միջերկրականի արեւելեան ափերուն եւ Բերրի Մահիկի ներքնատարածքներուն միջեւ տարանցումի կարեւոր կեդրոն էր:

Այսօր Իրպիտը Յորդանանի ճարտարարուեստական շրջաններէն եւ երկրագործական կեդրոններէն մէկն է, իսկ 1976էն իվեր դարձած է բարձրագոյն ուսման կեդրոն:

Փոքրաթիւ հայեր հաստատուած են Իրպիտ 1924ին: Անոնք բաղկացուցին կորիզը՝ Իրպիտի հայօճախին, որ կազմաւորուեցաւ Անդրյորդանանի Էմիրութեան հռչակման օրերուն:

Իրպիտի մէջ հայկական հաստատութեանց բացակայութեան պատճառով, արխիւային քիչ նիւթ կայ որ կրնայ որոշակի տեղեկութիւն հաղորդել իրպիտահայութեան մասին: Այս զեկոյցը հիմնուած է երէց հայերու հետ հարցազրոյցներու, Իրպիտի յոյն օրթոտոքս համայնքի տոմարներու տուեալներուն, արաբ աղբիւրներու եւ իրպիտահայ ընտանիքներու մօտ պահպանուած արխիւային մնացորդներու վրայ:

Ուսումնասիրութիւնը լուսարձակի տակ կ'առնէ Իրպիտի հայօճախին կազմաւորումը, կը կատարէ պատումը հայօճախին ընկերային, տնտեսական, հոգեւոր եւ մշակութային կեանքի զարգացման՝ 1924էն մինչեւ մեր օրերը: Ան կը բացայայտէ իրպիտահայերուն ճիգը՝ իրենց լեզուն, մշակոյթը, կրօնքը, խոհանոցը եւ պատմութիւնը պահպանելու, կ'ընդգծէ անոնց – իբրեւ բաղկացուցիչը Իրպիտի

[9] For a list of food and dessert types which were popular among the Irbid Armenians see: Msrlian, *The Armenians of Irbid*, pp. 71-3.

հասարակութեան – նպաստը եւ դերը Իրպիտի առեւտրական, ճարտարարուեստական, երկրագործական եւ մշակութային կեանքի վերելքին:

Ուսումնասիրութիւնը լոյս կը սփռէ իրպիտահայերուն Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Յորդանանի միւս շրջաններու եւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայօճախներուն հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ, կ'անդրադառնայ իրպիտահայութեան հաստատութենական յարաբերութիւններուն՝ հայ եկեղեցւոյ եւ միութիւններուն հետ: Հուսկ ան կը ծանրանայ այն պայմաններուն վրայ որոնք կը մղեն Իրպիտի հայօճախը միշտ մտածելու գաղթել դէպի Ամման եւ արտասահման:

Armenians of Ruseifa[1]

Hagop Serpekian
hagop.serpekian@gmail.com

INTRODUCTION

In the early 1920s some of the Armenian refugees who survived the Armenian Genocide, settled in Ruseifa, Jordan. Most were from Marash, one family was from Urfa (Khoren Hamamjian), another from Gesaria (Vehanush),[2] someone from Aintab (*darmanj*[3] Garabed).

The first station of these settlers had been Aleppo. Then the deportees were sent to Damascus, and arrived in Jarash in Jordan around 1922; they settled there for a while and started farming as they were mostly farmers. Jarash was suitable for farming as the small Zarqa River ran through the city. However, around 1924, due to the drop in water level during summer and the spread of an epidemic, the refugees moved to Ruseifa, the very spring of this tiny river.

Ruseifa is located between Amman and Zarqa cities. It is 15km. north-east of Amman and 8km. south-west of Zarqa.

Moving to this location had its advantages as it was closer to Amman, which on April 11, 1921 had become the capital of the newly-formed Transjordan Emirate. Amman had a relatively large population (6400 in 1922) and a larger market for agricultural produce. During winter water ran off from the Amman and Ruseifa areas to the Zarqa River which flowed all the way to Zarqa and Jarash then into the Jordan River and eventually to the Dead Sea.

The Ruseifa farms were located in the valley at 600 meters above sea level while people also lived on the southern bank of the river at around 650 meters altitude. The relatively warm-to-moderate weather enabled the peasants to cultivate various sorts of vegetables. Eventually, however, they planted trees such as apricot, fig, walnut, cherry, and pomegranate and sold their produce in the markets of Amman.

Notwithstanding the abundant water supply, the Ruseifa vegetable crop was brought to the market at a time when the market was already filled with vegetables from the Jordan valley, which were harvested earlier. These

[1] For the preparation of this paper I had the help of Archbishop Vahan Topalian; Vicken Salbashian (Studio Spitak, Amman-Jordan), who helped me improve the quality of the old pictures; Avedis and Vartan Serpkeian, and Never Keshshian/Chorbajian. I also thank Levon Hagop Giragossian for providing me with pictures, and Hasmik Serpekian for powerpoint slides.

[2] She was the sister of *komiser* Garabed, a French army officer in Alexandretta.

[3] He used to work in the mill.

yielded a better price than the belated products of Ruseifa, which came at a time when the market was saturated and thus commanded lower prices.

Unlike the vegetable crops, the Ruseifa fruit trees stood a better chance as different types of fruit trees were planted in each area. Nonetheless, during April, when apricot trees blossomed a heavy rain usually destroyed part of the future crop.

DEMOGRAPHY

Armenians were welcomed by the local, mostly Circassian community of Ruseifa. These Circassians had immigrated from Abkhazia, in the Caucasus, in 1864. They had been settled in Jordan with the support of the Ottoman authorities, who wanted to safeguard the pilgrimage road from the attacks of Bedouin Arabs who lived in the northern mountains of Ruseifa. These Bedouins were shepherds living in tents and mostly from the Bani Hasan tribe. The Circassians were given the land free of charge to encourage their settlement in the area. The Armenians rented some of their houses and farms from the Circassians. Besides the Circassians the Ruseifa community had smaller numbers of Syrians (known as *Shwam*), Arabs and Druzes. The total number of the Ruseifa community was not more than two hundred.

Samuel *agha* Serpekian's family in Ruseifa, in 1955. First row: L to R Hanna, Izabel, Samuel *agha*, Movses Tanielian, Ishkhan Kozelian, and the kids, Hagop and Alice. 2nd row: L to R Victoria, Azniv, baby Avedis, Vartan, Dr. Tavit, Vahan, and Arshaluys

In 1934 some 25 Armenian families lived in Ruseifa. Their number increased to 37 in the early 1940s. Among the first generation of Armenian resident-families in Ruseifa were: Nazar Alajajian, Movses Avakian, Avok *ammi* Balikian-*Darmanji*, Hagop Boyrazian, Harutiun Ekmekjian-*Darmanji*, Khoren Hamamjian, Hripsime Karageozian, Avedis Keshishian, Hanna Mananian, Artin Mazmanian, Stepan Ohannessian, *kor*[4] Nishan Parseghian, Minas, Penyamin, and Krikor Serpekian, Samuel *agha* Serpekian, the Baghdikian, the Keikarian and Tosunian families.

Some of the second generation families were: Artin Avakian, Avedis Avakian, Antranig Hagop Boyrazian, Yeghishe Hagop Boyrazian, Jirayr Balian, Avedis Keshishian, *haji* Garabed Serpekian, Garo Minas Serpekian, Hanna Minas Serpekian, Samuel *agha* Serpekian.

Among the third generation families were: Avedis Hanna Serpekian, Hagop Hanna Serpekian, Vartan Hanna Serpekian, Movses Taniel Tanielian, the families of Sarkis Balian, Vahan Balian, Zohrab Balian, Hagop Boyrazian, Harout Boyrazian, Krikor Boyrazian, Artin Ekmekjian, Zaven Ekmekjian, Haigaz Ekmekjian, Garo Keshishian, Sahag Serpekian, Stepan Serpekian, Tavit Serpekian, Vahan Serpekian and others that one may come across in the baptism list published at the end of this paper.

Vartan, Samuel *agha*, and Minas Serpekian,
Hanna Poshoian, and Hagop Serpekian

SCHOOL AND CHURCH IN RUSEIFA

To preserve the language and maintain a Christian lifestyle, Samuel *agha* started an elementary school in 1928 in a rented room, which was the first Armenian school in Jordan. Soon he relocated the school and used his house guest room as a daytime school.

In 1932 the community started building its own school with the assistance of the Circassians, who donated the land (1400 m^2) and offered their mules and carts, provided their children could study at the school as there was no other school in the area. And indeed, six Circassian children attended the

[4] He was blind, having lost his eyes when he was young.

school and learned Armenian, which they spoke fluently. The school was up to the fourth grade, and the textbooks were sent from the Armenian Partriarchate in Jerusalem. The children were taught mainly the Armenian, English and Arabic languages, Armenian history, and arithmetic.

Some of the Armenian families of Ruseifa, in 1934

Arshaluys, Zabel, Samuel *agha*, and Maro Giragosian

Hagop Serpekian, Krikor Boyrazian, Zohrab Balian, Vartan Serpekian, Vahan and Sarkis Balian

In 1934 the building was completed and named Turian School after the late Patriarch in Jerusalem.

The first teacher of the school was Yughaper *mayrig*. Teachers were usually sent from the Patriarchate in Jerusalem. Following are some of the teachers who worked in Ruseifa: Mary Ekmekjian, Bedros Lepejian, Araxy Sarkissian, Alice Tanielian, Mary Yaglian, Melidos Yegenian.

Mary Kalayjian/Serpekian, Izabel Kozelian/Serpekian, Samuel *agha* in 1966

The school had one big room, where every three students sat together on a long bench. The teacher would call each 'class' of students to him/her, explain the lesson, then call the next grade of students, and so on.

On Sundays the building served as a church, and Samuel *agha* would lead the prayer. It was a must for the whole community to attend the mass except for males who had to go to work. The mass extended for one hour, from 7 till 8 a.m., so that after the mass men could go to their farms.

The Armenians of Ruseifa were Orthodox, except for *kor* Nishan, who was Protestant. People from Amman came to his farm and were baptized in the pool he built for that purpose. His daughter read the Bible every weekend afternoon, and *kor* Nishan explained to the attendees the meaning of the read verses and elaborated on the stories and about the events noted in the Bible.

The school building also served as a theatre hall as every year the students publicly celebrated the closure of the school year by organizing an event, *hantes,* which included a sketch, some group dances, recitations, etc. The girls prepared embroidery, which was sold to guests during the event, and collect donations to cover school expenses.

There was no Christian or Armenian cemetery in Ruseifa. Also, the only Armenian priest resided in Amman, so in cases of death people took the body to the Armenian Church in Amman. After prayers the priest accompanied the procession to the Christian cemetery in AlMusdar, which was close to Ashrafiyeh. Eventually the cemetery was full and the burial location was moved to Umm AlHayran.

After the funeral, close friends of the bereaved family prepared meals, *hokejash,* for three days. Arab neighbors and friends brought sugar, rice, or

sheep when they came to offer their condolences.[5] This was their tradition. In addition, they invited the males of the bereaved family and neighbors for *mansaf*. Armenians copied the local Arab tradition and offered plain coffee, *kahwa sada,* to the visitors. One had to fill the cup with his left hand and offer it with the right hand. The recipient had to take the cup with his right hand. A lapse in this procedure meant disgrace and humiliation.[6]

In the early 1960s two shops were built and leased. Their rent revenues were meant to help cover the expenses of the school. One of the shops was used as a grocery and vegetable store. The other rented bicycles and was a repair shop. Later it was converted to a cafeteria that prepared *hummos* and *falafel*.

After graduating from school, some of the graduates attended either the Armenian school in Amman, the Catholic School or the Terra Sancta College. One of the graduates of the Ruseifa school was the renowned Dr. Tavit Serpekian, who studied in Germany, and worked there at the atomic reactor in Julich. Another graduate of this same school was Avedis Serpekian, an engineer who became the Secretary General of the Jordan Valley Authority in the Ministry of Water and Irrigation in Jordan. Still another graduate, Hagop Serpekian, was director in the Commercial Department of the Royal Jordanian Airlines; Vahan Serpekian was a chemical engineer, etc. Thanks to this small school all would otherwise have gone into farming, the only available job at the time.

The Ruseifa school was closed in 1963 when only six students remained. The Arab Catholics opened a new school to which the Armenian school teacher, Alice Tanielian, was recruited and the six Armenian students moved to the new school.

When the Circassians decided to build their first mosque in the early 1940s, Samuel *agha* offered help, in return for their assistance in building the Armenian school/church. The first large carpet was bought from the

---

[5] When Hanna Serpekian passed away, the house yard was full of sheep, bags of rice, sugar, coffee etc. these were brought in by Bedouin neighbors to be used for post-funeral meals.

[6] Traditionally, in local circles coffee is offered for both happy and sad occasions. Jordan Armenians have copied the tradition and follow it too. When parents and relatives of a prospective groom visit the house of the prospective bride, the landlord brings a single cup of coffee, and puts it on a small table in front of the visiting delegation. This is a sign that the head of the guests may speak about what they want. After the guest speaks, if the host states "drink your coffee", it means the host accepts the proposal and coffee is served to all the guests. Otherwise coffee is not served to the rest of the guests.

market with money collected from the Armenians and donated to the Mosque. This act was much appreciated by the local Circassians.

Some school activities in the early 1960s

ECONOMY

Most Armenians in Ruseifa were farmers, who cultivated the land in the valley. At the beginning they all rented their farms. Gradually, however, they bought the land. The farms were within walking distance of the houses, except for those of the Serpekians, who had both in the neighborhood and outside the village. Yeghishe Boyrazian leased land in Awjan, near the town of Zarqa. On these lands they reared cows, sheep, donkeys, chickens, and rabbits. Avedis Keshishian owned the largest flock of sheep. He had hundreds of sheep taken care of by local Bedouins. Unfortunately, in the late 1950s, due to an epidemic he lost all his sheep and wealth. In the early decades the farmers sold their products in the Amman vegetable market to which they carried them on donkeys. Later on, in the 1950s Samuel *agha* and his son, Hanna, bought a truck, whose driver was Vartan Hanna Serpekian.

Soon the Boyrazian family also bought a truck, whose driver was Antranig Boyrazaian. The farmers and the two truck owners agreed and divided both the suppliers and the market area between them: the Serpekian truck carried the produce from the western side of the village to market while the Boyrazian truck carried the produce of the eastern side of the village.

At the time, the farmers mostly produced vegetables such as tomatoes, lettuce, carrots, peppers, onions, potatoes, eggplants, and cabbages. They produced fruit too, such as apricots, almonds, and figs.

Later on the Serpekians established a chicken farm and started producing and selling eggs and chickens, and even rabbits.

The only farmer who planted grain was Hanna Serpekian. He went with the Bedouins to cultivate land in the Tabarbur area, which was several kilometers outside the village.

In 1946 Hanna Serpekian bought a piece of land 50,000m^2, 3 km. outside Ruseifa. This triggered reservations from other Armenians, as the land was close to the base of the outlaw Bedouins who ambushed and attacked farmers carrying their products to Amman. The farmers had to wait until sunrise to be able to cross to the farming area. The Circassians did not dare to pass through the area unless they were in groups of five and armed, since the Bedouins hated them due to the fact that the Turks had granted their land to them and in exchange had offered the Bedouins land in the desert.

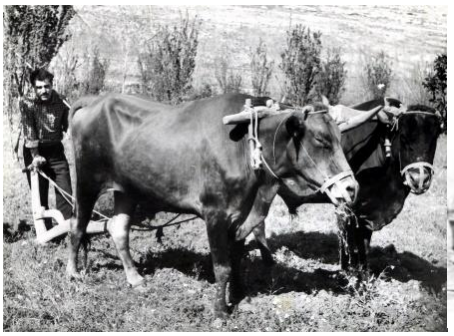

Vartan Serpekian with ploughing bulls Threshing the wheat

The only person who could go in the dark and sell his produce was Hanna Serpekian as he had close relations with the Arab Bedouins and was familiar with their traditions since some of the Bedouins worked on his farm.

If any passerby said '*salamu alekom*', the answer from Hanna would be "*alekom alsalam, tfaddalu*" (welcome), and if they were having their meal, Hanna would invite the guest to join them regardless of whether they were acquainted and offer him tea or water. This hospitality was reciprocated whenever Hanna was in their neighborhood.

The *Mansaf* meal On the occasion of the purchase of the second truck a sheep was slaughtered for good luck. Driver, Jirayr Balian; sitting at the wheel, Hanna Serpekian; Khamis behind him; on the right Hagop and Vartan Serpekians and Abed; an Arab peasant

This was a family tradition as his father Samuel *agha* had opened his house to any Armenian visiting Ruseifa, offering him dinner even if it were late at night. His son, however, extended the circle of invitees and guests to local Circassians and Bedouins.

Hagop Ekmekjian and Darmanji Garabed ran a mill, located on the river bank in Ruseifa, while Khoren Hamamjian owned and ran a bakery. He later on turned the bakery into a coffee shop. Avedis Keshishian owned and ran a grocery and dairy food store. Most of the villagers raised cows and brought the milk to the grocery. Avedis processed some of the milk into yogurt and some into cheese and sold them to customers who used to come from Amman

specially to buy such fresh products. Two of the Ruseifa residents, Zaven Ekmekjian and Hagop Giragossian, had photography shops in the town of Zarqa.

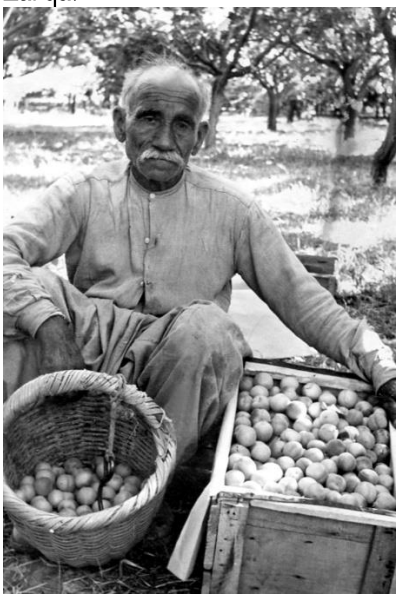

Samuel *agha* and his apricots

The first truck in Ruseifa, with Hanna Serpekian on the right side

During August, the seminary students of the Armenian Patriarchate of Jerusalem spent their annual vacation in Ruseifa at the Serpekians' farm. On the last day of the vacation the Patriarch would join them for a festive dinner followed by the tasting of apricots, which the Patriarch enjoyed handpicking fresh from the trees.

ECONOMY AND THE WOMEN'S ROLE

Women helped their husbands on the farm mainly by milking the cows and preparing cheese. They baked bread, cooked the grain, prepared *burghul*, flour, tomato paste, *sujuk*, and *trakhana* (mix of yogurt and grain), dried red peppers, and eggplants, and stored grape leaves. Sirarpi Serpekian had a Singer sewing machine, and tailored clothes for women.

Arshaluys Serpekian/Giragossian became a pohtographer and helped her photographer husband, Hagop Giragossian. For a while, she ran a photo shop in Maan, southern Jordan, when her husband opened a new photo shop in Aqaba, which is still functioning and is run by her sons Toros and Levon.

Making wine was a different art. The Ruseifa Armenians took pride in producing home made wine, especially with the grapes which came from the Khalil region on the West Bank of Jordan. The families competed for the quality and taste of the wine they prepared. It is interesting that during Christmas, when Muslim friends visited the Serpekians congratulating them on their holiday, both wine and tea were served, as some would drink wine, while others would not. Accordingly, on the same tray tea and wine were offered. As both had the same color, the front row of the tray would be for the cups of tea, while the second row was reserved for the cups of wine. The wine drinkers would take cups from the second row of the tray without others knowing what were they drinking....

A Marash stitch needle work, prepared by Ruseifa Armenian women

It was common to see in every house handmade Marash embroidery hanging on the walls and covering the tables or cushions. Wool pullovers and jackets, knitted by old women for their grandchildren and grown-ups, were equally commonplace. Some women were overwhelmed with housework, as they had large families. Others, however, managed to allocate time for knitting and needlework. Usually in the afternoons women spent time together sipping coffee, doing needlework and socializing. Most women knew how to do

Marash needlework, which was transmitted from one generation of women to the other.

HANNA'S WELL

In the 1950s, due to drought and drop in water levels, Hanna Samuel Serpekian dug a well using pick and shovel, it was 4 m^2 in diameter and 10 meters in depth. The well served its mission well for some years. However, the year 1962/63 was a very bad year. It did not rain during the winter, the Zarqa River went dry, and the well could not provide enough water anymore.

Hanna had the talent of finding underground water by using his divining stick. The only problem was that it was difficult for him to know the depth or the quantity of the water detected.

Digging Hanna's well in Ruseifa

In June 1963, with the hope of finding water at a depth of 50 to 60 meters, Hanna decided to dig for a spring deeper than the one he already had using digging machines. However, no water was found at that depth. The Mineral Resources Ministry had no information about the geology of the Ruseifa area, as this was the first well being dug. The Ministry asked Hanna to supply them with samples of the soil from every meter dug to establish a database.

As they continued digging, they ran short of cash. Hanna sold many of his properties, his 33,000 m^2 land at Tabarbur, his second truck, some of his cattle, etc.

The apricot trees, which he himself had planted and replaced with other types according to the demand of the market started to wither. Neighbors and friends waited anxiously for a positive outcome. Some offered loans to help him continue digging, as he fell into despair, since the cost of the project was beyond expectations and showed no results.

The Agricultural Bank of the Ministry of Agriculture was not ready to pay a penny unless water was found.

After digging down 150 meters, Hanna lost hope, gave up his venture and decided to stop. One of the workers on the digging machine offered to dig an

extra five meters free of charge, provided he was to be paid if water was found.

The work resumed. It was Ausgust 8, 1963. Everybody was waiting for the water, including Arab Bedouin neighbors, because if there were an underground spring, the sheep they grazed would be provided with fresh water; everybody faced water scarcity. Hanna had promised to supply them with water free of charge if he succeeded in finding it.

The first two meters uncovered a drastic change in the type of rock. This was good enough and encouraged him to continue digging. On August 11 at the depth of 155 meters water was found. It was a spring of 16 inches diameter. It was like a fountain, which continued gushing for 24 hours. Then the level dropped and a mechanical pump was used to get the water out. Finding the water was a miracle the residents would say.

Hanna, in line with local tradition, brought out his gun and started shooting in celebration. The neighboring Bedouins got the signal and rushed to the farm with their guns and sheep. Some of the sheep were donated to prepare *mansaf*, that was cooked by Izabel, Hanna's mother and was offered to all.

The news spread and Arabs, Armenians, Circassians, Bedouins gathered for a spontaneous party. Everybody was happy.

The quantity of water was 60 cubic meter/hour, which was more than enough to cultivate the 100,000 m^2 of land the Serpekians owned.

However, most of the trees had already withered. But since water was available now, the land was used for agricultural produce, namely vegetables, as growing new trees would take longer.

In late 2000, due to further shortages of drinking water and the increase in the population of Jordan, which is one of the ten poorest countries in the world in water resources, it was more profitable to sell drinking water than use it to irrigate farm vegetables. However, some vegetables are still grown in the area.

Currently, "Hanna's well" still functions. Its water is sold to tankers, which carry it to homes where the water supply is not sufficent. It is used for both drinking and construction work. Hanna Serpekian's sons still own this well.

OTHER MEMORABLE INCIDENTS

There were no medical doctors in Ruseifa until the early 1960s. People took the sick person to Amman, where the most famous physician, Dr. Etemazian cared of them.

For serious medical cases or for child birth people went to the Italian Hospital in Amman as it was the only private hospital, was run by Christian

missionaries, and was controlled by the famous physician, Dr. Tezio. Later on many doctors opened their clinics in Ruseifa.[7]

In winter Zarqa River would run through the Serpekians' land

In the early years after their arrival, Armenians were not interested in buying property. Either they did not have the money or they had no intention of living in Ruseifa for long. However, in time things changed, and they started investing in real estate. One of the early buyers was *kor* Nishan Boyrazian, followed by Samuel *agha* Serpekian.

It all started in 1949, when a Circassian wanted to sell his farmland, which was worked by Armenians. According to Jordanian law, priority for purchasing land goes to the neighboring landowner. The Circassian checked whether *kor* Nishan was interested in buying it. The latter declined, so the Circassian offered the land to Hanna Serpekian, who bought the farmland and registered it in his father's name.

The Boyrazians became interested in the land and wanted to buy it. They persuaded Nishan to go to court and reclaim the land, as they offered a higher price. The news spread soon, as it was a small village. Samuel *agha* consulted his friend who was a judge. The latter advised him to transfer ownership to his wife, Izabel, as they had not officialized the claim yet. Eventually Samuel *agha* was summoned to court, where he claimed he did not own the land. The Judge was upset and called on the Boyrazians to pay all court expenses.

---

[7] A single deadly incident is remembered. After sunset and a long, hardworking day on the farm, a beast attacked Hanna Serpekian. Hanna struggled with the beast. His mother could not hear his calls for help and a knife. Although he eventually tore the animal's jaws apart, Hanna was badly injured with bites and scratches all over his body since the struggle had taken some time. Hanna was bleeding and the beast's bites were poisonous. Hanna's father, Samuel *agha*, placed him on a donkey with the help of a worker and took him up the hill about 2 kilometers to the main Zarqa-Amman road. A car was stopped and took Hanna to Dr. Etemazian's home, where the doctor took care of Hanna, keeping him in his house under supervision.

Later on it was disclosed that the owner of the land was Izabel. According to tradition, it was shameful for a man to go to court against a woman. Besides, Izabel was the only woman with a high level of education in Ruseifa. She was an orphan[8] graduate of the German orphanage in Marash[9] and was married to Garabed *agha*'s son, Samuel, who was a farmer. Izabel was like a mother and an advisor to all the community's women. She read their private letters and wrote to their relatives but never revealed the content to anybody. Moreover, she never interfered in male disputes. Izabel *baji* was respected by all, so the land remained in her name.

When the Jordanian government decided to register the land to its owners, state officers arrived in Ruseifa. At that time it was enough to proclaim ownership of the land, and if nobody objected, then the one who claimed it would pay the registration fee and the land would be registered in his name. Hanna, with a local Arab Bedouin friend wanted to claim the whole mountain, where currently houses stand, as the above picture shows. During the discussion another local Bedouin, Hanna's friend, wanted to join in. Hanna agreed to add his name, though he, Hanna was to pay for the registration of his two land partners.[10] The government officer was a Circassian, who questioned why Hanna, originally from the Caucasus, would end up paying the fee while the two Bedouins were to own the land free of charge, without paying anything. He refused to register the land, which was thousands of square meters in area, worth millions of dinars nowadays!

In 1972, when more people came to the area, the local Bedouins started selling the northern mountain area with a paper called a *Hijjet Arab*. One of the owners from the Bani Hasan tribe, who was a close friend of Hanna Serpekian, came to his home and proposed selling some land at a special price of 100JD/1000 m^2. Hanna was instrumental in informing the Ruseifa Armenians, who gathered in his house and bought several plots.

Later on, the government accepted the *Hijjet Arab* documents as legal. Eventually, that area became the new commercial center, and some of its plots are still owned by Armenians. It is called *Aljabal Alshamali*, the northern mountain.

---

[8] Fortunately she had found her brother, Hovhannes Kozelian.

[9] The German missionary stationed in Marash after the Hamidian massacres, in 1895. The missionary set up an orphanage, a few refuge homes, and an infirmary in Marash, which was eventually transformed into a hospital in 1912 (Krikor Kalousdian, *Marash gam Kermanig yev Heros Zeitun* [Marash or Kermanig and Heroic Zeitun], a reprint, Antelias, the Press of the Catholicosate of Cilicia Armenians, 2015, pp. 477-8, 691-3).

[10] The registration fee was a mere 3.5JD/1000m^2.

Overview of Serpekians' land. Note the water tank filling water from the well

Armenians bought all the property which they leased from the Circassians, and almost all Armenians owned their homes

Another memorable incident was when Nishan's son-in-law, an educated young Armenian who worked at the British embassy, suggested starting a collective fund where all Armenians would contribute according to their capabilities. The money collected would be used for buying property instead of leasing it, or buying cars instead of working as drivers, or buying a second cow, etc. The main idea was to turn every Armenian family into the owner of its own business property.

Some agreed; others, however, declined claiming distrust in the project and its initiator. The project failed. In fact they did not have extra money to contribute to such a fund.

Once it was rumored that Hagop Boyrazian, a resident of Ruseifa, was rich as he had brought gold with him from Marash. One night a gang attacked

Boyrazian's home, and beat all members of the family. Hagop's son, Yeghishe, struggled with one of the burglers, who shot him in his abdomen. The police started an investigation. One of the Druze neighbors claimed this was an intra-Armenian dispute and since the only Armenian who had a gun at the time was Hanna, Samuel *agha*'s son, he became the main suspect. Police checked Hanna's rifle but it had not been used. By that time Yeghishe had recuperated and rejected the idea that Hanna was the shooter, since Hanna and Yeghishe were very close friends despite the disputes between their parents. Furthermore, he claimed the thieves would not have dared to attack had Hanna been in the village that night, since everybody knew he was armed and a sharp shooter.

Later on the police found out that the attackers were local Bedouins who had heard about the gold and had come to steal it. In fact there was no gold at all.

***

Once a parent came to Samuel *agha*'s home and asked for the hand of his daughter, Sirarpi, for his son. Both parties agreed, but before leaving the house the young candidate's father asked Samuel *agha* to include the sewing machine in the bride's dowry. Samuel *agha* was upset and said, "I do not have a daughter to marry your son. Go and marry him to a sewing machine since this is what you want", and the agreement was cancelled. Eventually, Sirarpi got married to Avedis Keshishian, the richest man among the Ruseifa Armenians.

SOME OTHER ANECDOTES OF THE RUSEIFA ARMENIANS

Hripsime

Hripsime was a young girl who survived the Armenian Genocide and was adopted by the Bani Hasan Bedouin tribe in the town of Mafraq, northren Jordan. As she grew up, they wanted to marry her to a Bedouin that she rejected. As she knew that there were Armenians in Ruseifa, she ran away to Ruseifa and sought refuge in Samuel *agha*'s home. The Bedouins chased her to Ruseifa and entered the houses of the Armenians looking for Hripsime. When they came to Samuel *agha*'s home, Izabel did not allow them to go in, saying that they were all women and men were not allowed, and in case they insisted her son was down the valley with his gun and would shoot them according to Bedouin tradition. The Bedouins left empty-handed. Hripsime was married to a local young Armenian and established the Karageozian family. Currently Hripsime's sons, Hovhannes and Hagop, and daughter, Lucine, live in Chigago, USA.

The girl who wanted to marry a non-Armenian

In the early 1930s an Armenian girl living in the town of Zarqa fell in love with her Bedouin neighbor. Despite her parents' opposition, she insisted on marrying him, ran away from her parental home and took refuge in the Bedouin tribe's residence. Armenian dignitaries in Amman did not like this. They decided to punish her to prevent the repetition of any such incident in the future. The only person who knew Bedouin traditions and could speak good Arabic was Hanna, Samuel *agha*'s son. The dignitaries came to Ruseifa and asked Hanna to assassinate the disobedient girl, promising the full support and protection of the Armenian elite from government.

Prince Abdallah (later on King Abdallah the first), a wise man, learned about the issue. He summoned the girl, the Bedouin groom, their fathers and some Armenian representatives. The prince asked the girl why she wanted to marry this Bedouin. She said she believed in Islam and wanted to marry a Muslim to learn more about Islam. The prince pointed at an old man next to him and said, "This boy knows nothing about Islam; let us marry you to this old mufti; even I consult him about Islam." She instantly rejected the proposal. So the prince said, "Then Islam is not the reason for your choice." He ordered the man to go and marry someone from his own tribe and asked the Armenian represntatives to find a suitable Armenian husband for the girl and marry her. The file was closed peacefully. After this incident the community did not witness any similar cases for years to come.

Khamis, the Palestinian

In 1949 some Palestinians assassinated King Abdallah I during his visit to Al Aqsa Mosque in Jerusalem. In retaliation, local Bedouins started persecuting Palestinians for revenge. One Palestianian escaped and took rufuge in the Serpekians' house. Hanna protected him by hiding him in the hay storage room and covering him with hay. When the Bedouins arrived, they could not find him. Later on that man, Khamis, worked on the Serpekians' farm for more than 30 years.

Hanna's cattle during the State-Palestinian clasehes in 1970

In 1970 during the fighting between Palestinian armed militants and the Jordanian army, Ruseifa was a hot spot in the battle zone, particularty the Serpekians' farm area. In its southern part the Palestinians had their trenches, next to their Shneller refugee camp, which was full of armed militants, while the Jordanian army was on the northern side of the farm. The battle lasted over two weeks.

Hanna went to the army and asked their permission to go to his farm and take care of his cattle as his cows, donkeys, mules, etc. were locked in a large barn without food or water. The army officer told him that it was very dangerous to go down the valley, arguing that if the army did not shoot him

the Palestinian militants would. But Hanna insisted on going at his own risk. Upon his arrival at his farm's fence, another army unit suspected him and started shooting at him. The Palestinian militants opened fire towards the army and Hanna could barely escape and get back home. A local Bedouin who was a close friend of Hanna heard about the incident and decided to go and take care of his friend's cattle, risking his life not only for his friend but his friend's cattle. His son was one of the soldiers in that unit, so he told them he was going and to protect him. The army tried to convince him not to go, but he went several times and took care of the animals until the army won the battle and liberated the whole area.

THE PHOSPHATE MINE AND ITS EFFECT ON THE POPULATION AND LIFESTYLE OF RUSEIFA

Amen Kawar, a Jordanian pharmacist who graduated from AUB in 1916, realized the importance of phosphate, which was discovered in Jordan when the Ottomans were building the Hidjaz railway. It became evident that the soil contained p205 with 72% concentration. Kawar owned a piece of land in Ruseifa and, although he lived in Amman, he visited Ruseifa frequently. The first discovery of phosphate was registered on October 31, 1935 at the site in Ruseifa. It was Kawar who established a phospate company first. Soon mining started; tunnels were dug in the mountain which had a high concentration of phospate. The first shipment, 300 tons of phosphate, was transported to Haifa port in 1938.

The mining activities of this company changed the work pattern of the community in Ruseifa as the second generation of Armenians shifted from farming to being company workers: drivers, mechanics, administrators, etc. It also changed the demography of Ruseifa since more laborers were needed for mining. Besides this, after the 1948 Arab-Israeli war, many Palestinian refugees settled in Ruseifa, and after the 1967 war with Israel a new flood of Palestinian refugees came. By that time several factories had been established in the town close to the Zarqa River and the demography had changed significantly.

The discovery of phosphate was a blessing that later turned into a curse for the population. Phosphate dust spread everywhere. Moreover, further water shortages killed all trees and affected the vegetables. Conditions became unbearable, especially when companies started producing fertilizers by adding phosphoric acid to the phosphate. The smell of acid permeated the area and affected the health of the residents.

The mining company closed in the mid-1970s after it was transformed into a shareholding company, mostly owned by the Jordanian state.[11] However, the hills of residual sand and dust from the phosphate still affect Ruseifa and cause heavy pollution.

COMMUNITY LIFE AND RELATIONS WITH OTHER COMMUNITIES

The first village council in Ruseifa was formed in the early 1960s. It was composed of representatives from all sectors of the community. The Armenians were represented by Hanna Serpekian.

This paper makes obvious the cordial relations the Armenians had with the Circassians and Bedouins.

One thing I may add is the friendship that was developed between the children. As the northern section of Ruseifa, the mountainous region overlooking the phosphate mine tunnels, was not suitable for house construction (as some of them would collapse), on weekends, in fact on every Friday, Arab and Armenian boys went those areas, cleared stones from an area and started playing football with each other. This went on for several months.

Currently, the children's football plot is the main football playground in Ruseifa.

ARMENIANS IN THE 1960S AND LATER ON

Early emigration from Ruseifa started when several families found their relatives in Jerusalem and migrated to Jeruslem; later on, in 1946, they were repatriated to Soviet Armenia.[12] In the early 1960s, many left to the USA, Lebanon, Germany, Canada, and Australia. Others moved to Amman.

The Serpekians still run their farm and sell the water of "*Hanna's well*", but they live in Amman; others have moved to the USA and Germany. Yet other Armenians still hold on to their properties, though they have resettled and live in the USA or elsewhere. Two lots of local Armenian land were donated to the Armenian Patriarchate of Jerusalem. In 2016 Sirarpi Samuel *agha* Serpekian/Keshishian (90 years old) was the only Armenian still living in Ruseifa. Born in 1921 in Marash, she does not want to leave her home. Her

---

[11] The closure was due to the discovery of a better location in AlHessa, closer to the port of Aqaba. This new mine was cheaper to work, was less costly and had a better quality of phosphate than the Ruseifa mines.

[12] Some 240 families were repatriated from Palestine/Jerusalem in 1947 (*The 1946-1948 Repatriation and its Lessons: The Issue of Repatriation Today, Pan-Armenian Conference Collection of Papers*, [convened in Dzaghgatsor in 12-14 December 2008], Limush Publishers, Yerevan, 2008).

son, Movses, owns a photography studio in Ruseifa and still works there but lives in Amman.

The rapid growth of Ruseifa was due to work opportunities in the phoshpate mines. Eventually, however, the farms and factories, plus the vacant land owned by the government were to be converted to Palestinian refugee camps and then to residential areas.

The official name of the Armenian quarter is still maintained and the Armenian Street, *sharee' AlArman*, sign still remains.

Ruseifa now is the fourth largest city of Jordan with a population of over 700,000.

Ruseifa today

Musa Danelian's studio in Ruseifa

Jordan Armenians in Beirut in 1974

Sepekian family and close relatives, 2014

The Armenian Quarter in Ruseifa

The sign *AlArman Street* in Ruseifa

Ruins of old shops owned by the Balian family

Baptism, 1954

Baptism list of Armenian children born in Ruseifa as per the Armenian Church records[13]

DATE	NAME	FAMLY NAME
April 2, 1927	Arshag	Atarian
May 28, 1927	Nevart	Sarkissian
June 15, 1930	Hadji Gez	Serpekian
June 15, 1930	Maryam	Atarian
September 6, 1930	Hagop	Balikian
April 13, 1931	Alice	Gozubuyukian
April 13, 1931	Levon	Gozubuyukian
April 13, 1931	Maryam	Gozubuyukian
May 9, 1932	Hagop	Bakarian
May 9, 1932	Murad	Kozlian
May 9, 1932	Haroutiun	Mananian
May 9, 1932	Azaduhi	Balikian

[13] For the preparation of the church baptism list I had the help of Archb. Topalian.

April 22, 1933[14]	Sahag	Serpekian
April 27, 1936	Mary	Ekmekjian
August 29, 1937	Tavit	Serpekian
June 18, 1939	Nevart	Sarkessian
August 29, 1939	Seranoush	Lepejian
September 3, 1939	Vartan	Serpekian
September 10, 1939	Hampartsum	Avakian
September 3, 1939	Yervant	Boyrazian
September 3, 1939	Hrant	Boyrazian
August 28, 1940	Hovhannes	Mananian
February 6, 1941[15]	Vahan	Serpekian
November 10, 1946	Vahan	Balian
January 21, 1950	Hagop	Serpekian
April 30, 1950	Zohrab	Balian
February 17, 1952	Toros	Giragosian
February 27, 1952	Suzan	Ketenjian
April 8, 1953	Never	Keshishian
April 8, 1953	Avedis	Serpekian
April 8, 1953	Elizabeth	Balian
May 3, 1954	Hagop	Boyrazian
June 18, 1954	Hovhannes	Guwezian
July 25, 1954	Levon	Giragosian
July 18, 1954	Kenarig	Avakian
July 25, 1954	Beatrice	Balian
July 25, 1954	Mary	Keshishian
July 25, 1954	Shushan	Keshishian
April 24, 1955	Mary	Kawar
April 24, 1955	Tawfiq	Kawar
April 13, 1957	Janet	Balian
April 6, 1958	Movses	Avakian
April 21, 1958	Stepan	Serpekian

[14] This is his date of birth.
[15] This is his date of birth.

Ռըսէյֆայի Հայերը
(Ամփոփում)

Յակոբ Սերփէքեան
hagop.serpekian@gmail.com

1920ի սկիզբները խումբ մը հայ գաղթականներ տեղաւորուեցան Ռըսէյֆա, որ Ամմանէն 15 քլմ. Արեւելք եւ Զարքայէն 8 քլմ. արեւմուտք կը գտնուի, ծովի մակերեսէն 750 մեթր բարձրութեան վրայ, երկրագործութեան եւ ագարակամշակութեան համար եղանակային յարմար պայմաններով:

Հայերը լաւ ընդունուեցան տեղացի - մեծմասամբ չերքէզ - բնակչութեան կողմէ: Աւանին մէջ կ'ապրէին նաեւ սուրիացիներ եւ տրուզներ:

1934ին 25 հայ ընտանիքներ կը բնակէին աւանին մէջ, ուր չերքէզները հողատէրերն ու ագարակատէրերն էին՝ 1860էն իվեր: Օսմանցի թուրքերը այդ հողերը չերքէզներուն յանձնած էին՝ խլելով արաբ վաչկատուններէն, որոնք զրկուելով իրենց խաշնարածութեան տարածութիւններէն թշնամանքով կը մօտենային չերքէզներուն:

Գաղթական հայոց ժամանումը խաղաղեցուց կացութիւնը, քանի որ հայերը խնդիր չունէին արաբ վաչկատուններուն եւ չերքէզներուն հետ:

Տեղաւորումէն կարճ ժամանակ ետք, հայերը հիմնեցին Ռըսէյֆայի առաջին դպրոցը 1928ին՝ Սամուէլ աղա Սերփէքեանի տրամադրած իր տան հիւրասենեակին մէջ: 1934ին, հայերը դպրոց ու եկեղեցի մը կառուցեցին այնտեղ:

Ռըսէյֆայի առաջին հայերը հողագործներ էին, մեծմասամբ մարաշցի: Գաղթականները շուտով վերակառուցեցին կենցաղա-ընկերային կեանք մը, յառաջացուցին կանաչեղէնի ցանքատարածութիւններ՝ օգտուելով Զարքա գետի մերձակայութենէն: Զարգացուցին նաեւ կենդանաբուծութիւնը, հիմնեցին ջաղացք, բացին փուռ, նպարեղէնի խանութ եւ կաթնեղէնի խանութ: Երկրորդ սերունդը լծուեցաւ ֆոսֆաթի հանքարդիւնաբերութեամբ զբաղող նորահաստատ ընկերութեան աշխատանքներուն: Հայերը դարձան վարորդներ, մեքենագէտներ, թափ առաւ հանքարդիւնաբերութիւնը, որ սակայն օրինութիւն մը ըլլալէ վերածուեցաւ անէծքի՝ երբ յառաջացած փոշին խեղդեց երկրագործութիւնը, ապականեց օդը:

Հայերէն ոմանք մեկնեցան Երուսաղէմ, ուրիշներ Հայաստան ներգաղթեցին, 1960ի սկիզբներուն՝ ուսման մեկնեցան Մ. Նահանգներ, մինչ ուրիշներ տեղափոխուեցան Լիբանան, Աւստրալիա, Քանատա: 1970ի պատերազմը՝ պաղեստինցիներուն եւ յորդանանցիներուն միջեւ գաղթականական նոր ալիք մը յառաջացուց Ռըսէֆայէն Ամման:

Ներկայիս միակ կին մը՝ իննսունամեայ Սիրափին, Սամուէլ աղային դուստրը, կը յամառի մնալ իր պապենական տան մէջ: Անոր զաւակը՝ Մովսէս, լուսանկարչատուն մը ունի Ռըսէյֆայի մէջ եւ ամէն առտու Ամմանէն կ'ուղղուի իր գործատեղը: Սերփէքեանները կը շարունակեն պահպանել իրենց ագարակը եւ ջուր ծախել իրենց իսկ փորած հորէն:

The Kings' Photographer: The Life of Hagop Berberian

Yeghia Tashjian
yeghia.tash@gmail.com

Hagop Berberian, the humble refugee, the Armenian patriot and the king's photographer. These were three important roles in Berberian's life. This paper will focus on the life of the young photographer who basically "made bread from stone." The paper will also provide a short historical description of the city of Konya, where the photographer was born, and of Sufism, a tolerant sect in the region, whose culture of tolerance influenced the Turkish governor during the Genocide and impacted Berberian's mindset. The paper will highlight episodes of Berberian's life as a photographer based on interviews I conducted with his daughter in Beirut.[1]

KONYA AND THE DEPORTATIONS

Konya was the historical capital of the Seljuk Sultanate of Rum. In 1228, Sultan 'Alā' ud-Dīn Key-Qobād I invited the famous Persian poet Jalal-al-Din Rumi to settle in Konya. Due to the influx of Persian refugees to Konya, the city was influenced by Persian culture. As a result the cult of *Dervish*es, a branch of Islamic mysticism rooted in Eastern Iran, started to spread. In 1273, after Rumi's death, his students founded the *Mewlawi* (your highness) *Dervish* order based on their teacher's teachings and beliefs. Eventually, for centuries, Sufism played an important role in the culture of Konya and built a strong tolerant society.

Unlike in other Armenian-populated towns such as Erzerum or Diarbekir, where the Turkish governors/*valy*s made every effort to deport the Ottoman

[1] I interviewed her for the first time on February 5, 2016. The Lebanese Armenian daily newspaper, *Zartonk*, in its January 4, 1949 issue has a small article on Berberian.

Armenians and ordered their massacre and looting, things were different in Konya. We may assume that the tolerant culture of Sufism had a strong influence on the Muslim mindset of the town. According to a census of 1914, around 16,484 Armenians lived in Konya together with 31,349 Greeks and 935,763 Turks.[2] Given the numerical superiority of the Turks, it would have been easy for the Turkish governor to wipe out the Christian (Armenian and Greek) civilians of the town. What pushed the governor of Konya, Celal Bey, to help the Armenians of the town during the tempting times of the Armenian Genocide is a legitimate question.

Celal was the grandson of one of the daughters of Sultan Abdülhamid. He worked as a teacher, held senior positions at the ministry of education, was appointed governor of the *vilayet* of Erzerum and later of Edirne and of Izmir. He was minister of the interior between December 1911 and July 1912, and minister of agriculture between January and June 1913. At the beginning of WWI, Celal was appointed governor of Aleppo. When the deportations of Armenians started, Celal believed that these were temporary measures taken as the result of "wartime emergencies" and soon would cease. However, as he realized things were going in the opposite direction, he wrote in his memoirs: "I never imagined that any government could take upon itself to annihilate its own citizens in this manner, in effect destroying its human capital, which must be seen as the country's greatest treasure".[3] He even requested "the allocation of funds to construct houses to settle Armenians" in a telegram.[4]

Celal was willing to take serious risks to try to stop the killings. He refused to deport the Armenians of Antioch and tried to save some of his friends. He arranged for MPs Krikor Zohrab and Vartkes Serengulian, who were later sent to Diarbekir for trial by court martial, to stay in Aleppo. "I could not send them to death with my own hands," he recalled in his memoirs. Zohrab and Vartkes were dispatched to Diarbekir after Celal left and were murdered before they reached their final destination.[5]

Celal could not resist by himself and sent a "secret and personal" letter to Talat, minister of the interior, stating that "*Working toward the destruction of*

---

[2] Servet Mutlu, "Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies*, 2003:25, pp. 3-38; http://www.hips.hacettepe.edu.tr/nbd_cilt25/mutlu.pdf .

[3] Burcin Gercek, "Celal Bey", https://auroraprize.com/en/stories/detail/regular/8056/celal-bey (accessed in 15/5/2015).

[4] Gercek.

[5] Ari Sekerian, "If You Are Sending Me There to Deport Armenians, I Can't Do that" *Agos*, http://www.agos.com.tr/en/article/11243/if-you-are-sending-me-there-to-deport-the-armenians-i-cant-do-that (accessed in 6/10/2015).

Armenians will be a loss for the country for which it will be impossible to compensate for ages. If all our enemies in the world came together and pondered for months the best way to harm us, they could not imagine a greater evil."[6] As a result the local branch of the Union and Progress Party tried to remove Celal from his duties by various means. He was charged with "treason against the motherland." But an investigation showed that all accusations were "baseless and false."[7] Nevertheless, Celal was removed from his post in Aleppo.

Later on, he was appointed governor of Konya, a vast central Anatolian province and a hub for the Armenian deportation routes from northern and western Anatolia to the Syrian Desert. He knew exactly what the Armenians' fate would be since he had witnessed the atrocities in Aleppo. At first, Celal tried to delay the departure of the convoys, claiming lack of wagons for so many people. Once there, he refused to arrange for the deportation of the Konya Armenians, despite repeated orders from Istanbul. Celal even managed to protect some of the Armenians who arrived in Konya after being deported from other districts. By the time he was removed from his post, on October 3, 1915, he had saved thousands of Armenian lives or at least delayed their fate.[8] His departure was also the beginning of the end for the Armenians in Konya. Immediately after his departure, the local authorities reported to the Ministry of the Interior that 10,000 Armenians had been deported from Konya in three days.[9]

Hagop's daughter, Hnazant Berberian, also mentioned Celal's humanitarian role. When the deportations began her father, Hagop, was 18 years old. When he graduated from school he was recruited into the army to work on the railroad. This job saved his family from deportation for a certain time. However, as pressure grew on Celal Bey, Hagop decided with his family members and friends to move towards Aleppo by wagon instead of heading to Der Zor. Nevertheless, the Berberians moved to Adana.

It is not clear how Hagop learned photography. According to Hnazant, French soldiers located in the city after 1918 liked to take photos. This encouraged Hagop to learn photography, and he opened his first studio in Adana. This new job provided him with a good income, and he married Mari Abuhanian in Adana. In 1921, the Berberians left Adana and moved to Iskandarun after the French army withdrew from the city. In Iskandarun, Hagop once again opened a studio but things did not go in the right direction due to the spread of malaria. Concerned about his family's health he decided to settle

---

[6] Sekerian.
[7] Ibid.
[8] Ibid.
[9] Ibid.

in Beirut. During that era Beirut was overcrowded with Armenian and Assyrian refugees, so he moved to Damascus in 1922.

Catholicos Vazken of St. Echmiadzin with King Husein of Jordan, and Patriarch Derderian, October 23, 1963

DAMASCUS AND THE GREAT SYRIAN REBELLION

Wherever there was a foreign army presence, Hagop opened a studio near their base. His studio in Damascus survived till 1925, when the Great Syrian rebellion exploded.

Unlike the British, the French colonial authorities could not co-opt the Arab tribal leaders. From the first day of the creation of the Syrian security forces, which were loyal to the French mandate authorities, many Armenians joined the new military troops. On the other hand, the influx of Armenian and Kurdish refugees to Northern Syria provoked suspicion among Arab tribes regarding these new "intruders" and their "hidden agendas". Armenian refugees were disliked by many Arab town dwellers too, because Armenians competed with Arab laborers, swamped the market with cheap and better quality handwork and even competed with peddlers and small merchants. Moreover, Armenians were dependent on French security. Although Arabs sympathized with the Armenian refugees, they considered the Armenians pawns in the hands of the French colonial powers. The French forbade local Arab tribes to carry arms and interfered in Druze internal affairs, which triggered the famous Druze leader Sultan al Atrash to proclaim the beginning of the Great Syrian Rebellion

in 1925. Atrash in his proclamation called all ethnic and religious communities in Syria to support the rebellion and liberate the country. In his famous book, *A Line in the Sand*, James Barr states that Armenian and Kurdish conscripts were used to suppress the rebellion of 1925.[10]

According to Barr, the French administration in Syria started "*sending irregular Circassian, Armenian, and Kurdish soldiers... who fought the rebels using guerrilla tactics...*"[11] The ruthless violence of the poorly disciplined Circassian and Armenian conscripts far exceeded what even the French had intended. Houses were looted, and there were reports of old people and children being mutilated and women being violated. In the popular outcry that followed, reprisals against Armenians were demanded. Influential Muslim clerics, like Sheikh Badr al Din al-Hassani, a leading Muslim scholar, and others interceded at the request of Christian leaders to avert a Christian bloodbath.[12] The rebels moved towards the non-Muslim quarters of Damascus and looted and burnt down Jewish and Christian stores and shops. Commanded by Nasin al-Bakri and many *aghas*, the rebels murdered some Armenians in the Qadam refugee camp, avenging their participation in the looting and burning of the Ghuta villages.[13]

Under such insecure conditions Hagop decided to head for Amman.

Visiting ruins, a hobby of Hagop Berberian

A NEW LIFE IN AMMAN

During that time, many Armenian families were heading towards Amman. Under British mandate, the country was more secure and relatively calm compared to neighboring countries. Security and stability (notwithstanding foreign rule, which was not a consideration for the refugee Armenians – as both Arab and British/French rulership was equally foreign!) attracted skilled workers. That same year, in 1925, once again Hagop opened a studio in Sadet Street, Amman. Locals called the studio "Mahal Yacoub" or Hagop's shop.

---

[10] James Barr, *A Line in the Sand*, Simon & Schuster Ltd., UK, 2012, p. 146.

[11] Ibid.

[12] Philip Shukry Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, Princeton University Press, 2014, p. 192.

[13] Ibid., p. 193.

During the mid-1920s there was no electricity in Amman. Hagop conducted photo shoots on the roof, where he had prepared a small room for this purpose. Interestingly, during the same period he ventured to open another studio in Zarqa, near the British army training camp. He took a train and went to Zarqa at least once a week. After earning good money he moved from Ashrafiyeh, which was a poor area near Jabal Amman. Later on, he moved again into a new studio near the Ottoman Bank in Amman. As the number of customers grew, demand grew too.

Hagop was an up-to date person, he read the *National Geographic* magazine and was interested in the latest technological innovations related to photography. He read about cameras and watches and started importing *Walklander* cameras from Germany, films and Swiss watches and selling them in his shop. The shop expanded. Two staff were recruited, both Armenians named Hagop too. With the cash he made, Hagop bought land. He built a house for his family with a garden and several rooms for his children. He enjoyed the garden as he liked reading newspapers and smoking outside.

RELATIONS WITH THE KING'S FAMILY

With the start of WWII Hagop's son, now a young man in his early twenties, demanded a car. His father, now more self-confident than ever before, struggles to find a car since, due to the war, cars are not being imported to Jordan. He pays a visit to the palace in hopes of fulfilling his son's request with the help of some palace officials. He had already built relations with the king's relatives and was on good terms with several court officials. Some even visited his studio on a daily basis. Finally his son gets a car, an *Opel*.

Hagop Berberian and his wife, Mari, March 24, 1955

At first Hagop started by taking pictures of King Abdallah I. Women in the palace asked him if his wife could take photos too, which she could not. However, Hagop did not want to lose this opportunity. He taught his wife the techniques and some photography skills, and now his wife became the photographer of the queen and the women of the king's relatives. She worked around 15 years as the photographer of the queen and other high ranking women of the palace. She went to weddings and took photos of the daughters and wives of the king and princes. Ironically, while his wife took the photos, in the studio Hagop worked on them secretly. Hagop's photography became so famous in the palace that they even demanded that he print King Talal's and King Abdallah's pictures on the official Jordanian paper money, the *Dinar*.

Hagop was not the only photographer asked to take the king's photos for the Dinar; he was the most successful. Other photographers' results did not satisfy the palatial taste.

THE ARMENIAN COMMUNITY

In his leisure time, Berberian, an active member of the AGBU local chapter, used to listen to the radio news about Soviet Armenia. During the church crisis in the mid-1950s, he opposed the intervention of political parties in Armenian Church affairs. Unlike Lebanon, where there was a crisis between different Armenian political parties during 1956-58, in Jordan there were no assassinations, but quarrels and beatings occurred. However, they were limited thanks to the swift action and control of the strong, centralized government authority.

Berberian used to listen to Gomidas's songs on the LPs he had brought from Istanbul. He was connected to his original homeland, and one day he took his family to Konya. He wanted to see his father's cemetery, but there was no trace of the Berberians in Konya. The cemetery had been razed to the ground and a football stadium built on it. Throughout his life Berberian helped the Armenian community in Jordan, sometimes intervening and asking the help of the Jerusalem Patriarchate, thanks to his good relations.

CONCLUSION

The story of Hagop Berberian may be similar to the story of our grandparents; each struggled in their own way. They were uprooted from their homeland, built a new life in a foreign country, were never desperate, and did not give in to setbacks since they had a strong determination to succeed in their lives. Berberian was one of those who had strong will and drive, but love of his work did not drive him away from his family.

Թագաւորներու Լուսանկարիչը՝ Յակոբ Պէրպէրեան
(Ամփոփում)

Եղիա Թաշճեան
yeghia.tash@gmail.com

Ուշագրաւ է որ հայ ժողովուրդը հակառակ բոլոր յետ-եղեռնեան դժուարութիւններուն եւ օտար միջավայրի մէջ իր գոյատեւման մարտահրաւէրներուն, յուսահատութեան չմատնուեցաւ, ոչ ալ ընդունեց իրեն մատուցուած ոչ-ձեռնտու ճակատագիրը: Ընդհակառակը, պայքարեցաւ եւ ձգտեցաւ նոր կեանքի ու տարբեր վերելքի:

Յորդանահայ լուսանկարիչ Յակոբ Պէրպէրեանը խորհրդանշական եւ ընդհանրական օրինակ մըն է այս ոգիին: Իր կեանքը վկայութիւնն է հայ երիտասարդ գաղթականի մը, որ հազիւ շրջանցած պատանութիւնը կը նետուի գործի ասպարէզ՝ հոգալու համար իր ընտանիքին կենսապրուստը:

Զգօն եւ արթուն այս երիտասարդը 18 տարեկան էր երբ կը նկատէ որ ֆրանսացի զինուորները շատ կը սիրեն նկարուիլ զինուորական տարազով: Ան Ատանայի մէջ կը բանայ իր լուսանկարչական խանութը: 1921ին ֆրանսացիներուն հետ կ'անցնի Ալեքսանտրէթ, նոյն գործը շարունակելով, ապա՝ Դամասկոս, ուր կարճատեւ կը մնայ:

Յակոբ Պէրպէրեան կ'անցնի Յորդանան, կը հաստատուի Ամման, ուր կը բանայ իր լուսանկարչատունը: Շուտով կը գրաւէ ուշադրութիւնը Յորդանանի պալատական վերնախաւին: Կը դառնայ Յորդանանի Ապտալլա թագաւորին անձնական լուսանկարիչը, ապա նաեւ անոր երկու յետնորդներուն պալատական լուսանկարիչը: Եւ քանի որ թագուհին եւս պէտք էր նկարուէր ու այր մարդոց արգիլուած էր լուսանկարել կիները, Պէրպէրեան իրեն օգնական կը դարձնէ իր …կինը:

Զեկոյցը կ'անդրադառնայ նաեւ Յակոբ Պէրպէրեանի լուսանկարչական յաջողութեան հետեւանքով յառաջացած այլ հնարաւորութիւններուն. ան իր եկամուտէն բաժին կը հանէ իր այլ հետաքրքրութիւններուն, իր կապերը կ'օգտագործէ նաեւ հայկական ձեռնարկներու նպաստելու…:

Լուսանկարիչ Յակոբ Պէրպէրեանի կենսապատումը, որոշ տարբերակումներով կարելի է ընդհանրացնել եւ նկատել իր սերունդին կենսագործունէութիւնը:

Յորդանանի Հայ Կրթօճախները
(Ակնարկ)

Մարալ Ներսէսեան
nersessian.maral@gmail.com

Քսաներորդ դարու ընթացքին, Յորդանանի հայօճախին գոյառումով, երկրին տարբեր քաղաքներու մէջ յառաջացած են շարք մը դպրոցներ:

Հայկական վարժարանները Յորդանանի մէջ, խոնարհ ըլլալով եւ դիմակայելով հանդերձ անորոշ եւ անկայուն նիւթական վիճակներ, հանդիսացած են զօրաւոր պատնէշներ՝ հայութեան այլասերման դէմ: Ստորեւ՝ Յորդանանի մէջ գործած եւ գործող հայ վարժարանները.-

Ա.- Քարաքի Հայոց Դպրոց

1928ին Քարաքի մէջ գոյութիւն ունեցած է հայկական վարժարան մը՝ հայ որբերուն գրաճանաչութիւն սորվեցնելու նպատակով: Շուրջ 16-20 աշակերտ ունեցած այս դպրոցը չի թուիր երկարատեւ կեանք ունեցած ըլլալ, որովհետեւ 1933ին հայերու Ամման տեղափոխութեամբ, աշակերտները կը սկսին յաճախել Ամմանի Հեթումեան Վարժարանը[1]:

Բ.- Ամմանի «Ս. Աթոռոյ Հեթումեան Վարժարան»[2]

Այս վարժարանին գոյութենէն առաջ, Ամմանի մէջ դպրոցական դասընթացքներ կը կատարուէին վարձուած սենեակներու մէջ, ուր նաեւ կիրակնօրեայ պատարագ կը մատուցուէր:

1924ին Յակոբ Պէրպէրեանի նախաձեռնութեամբ կատարուած հանգանակութեամբ եւ 12 հայ ընտանիքներու օժանդակութեամբ, Ամմանի Մստար շրջանին մէջ կը հիմնուի Ամմանի առաջին հայկական մանկապարտէզը, որ յետագային կ'ընդարձակուի եւ կ'ունենայ նախակրթարանի բաժին: Բարերարին անունով Հեթումեան Ազգային Վարժարան կոչուած այս դպրոցը կը գործէ 1925-62 շրջանին: Դպրոցի վերջին տարիներուն տեսուչը եղած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքի միաբան Արիս Աբղ. Շիրվանեան (յետագային՝ արքեպիսկոպոս):

---

[1] Ծ.Խ. ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւատան նիւթեր կը հաստատեն վարժարանին գոյութիւնը 1942-44 կրթաշրջաններուն, իբրեւ ՀԲԸՄ նպաստընկալ վարժարան, տարեկան 25 պաղեստինեան ոսկի յատկացումով:

[2] Հեթումեան Վարժարանի մասին տեղեկութիւնները մեծ մասամբ քաղուած են *Սիոն* ամսագրի, 1959ի թիւ ԼԳ (7-8)ի՝ «Ամմանի Եւ Շրջակայից Կրթական Եւ Հովուական Գործունէութեան Տեղեկագիր 1958-1959 Տարեշրջանի» խմբագրականէն:

Դպրոցի փակման պատճառ իբրեւ կը նշուի աշակերտութեան թիւի նուազումը, որ հետեւանք էր շէնքի վայրի անյարմարութեան, փոխադրամիջոցի չգոյութեան եւ նիւթական դժուարութիւններու:

Վարժարանը, նպատակ ունենալով պատրաստել մրցունակ աշակերտներ, կերտել յորդանանահայ օրինակելի քաղաքացիներ եւ սահուն դարձնել հայ աշակերտներուն անցումը հայ նախակրթարանէն ոչ-հայ երկրորդական վարժարանի, յառաջացուցած էր խիտ դասացուցակ մը: Նախակրթարանին դասացուցակը կ'ընդգրկէր կրօնագիտութիւն, գրաբար, հայերէն, արաբերէն, անգլերէն, հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն, արաբական պատմութիւն, ընդհանուր ազգաց պատմութիւն, թուաբանութիւն (հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն), գիտութիւն (Զ. դասարանին՝ անգլերէն), աշխարհագրութիւն (հայերէն եւ արաբերէն), գծագրութիւն, գեղագրութիւն, ձեռագործ, երգ:

Մանկապարտէզի ծրագիրը կը բովանդակէր հետեւեալ դասանիւթերը.- հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, թուաբանութիւն, բերանացի աւանդութեամբ՝ կրօն, հայոց պատմութիւն, գիտութիւն, գրավարժութիւն, գեղագրութիւն, արտասանութիւն, երգ, խաղեր:

Մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի շրջանաւարտներ (1956-57)

Դպրոցին ամավարկը կը գոյանար կրթաթոշակներէն, ՀԲԸՄէն (տարեկան 10,000 տոլար), Գ. Կիւլպենկեան Հիմնարկութենէն (տարեկան 35,000 տոլար)[3] եւ Ամմանի ՀՕՄէն (ոչ-նուազ քան 5000 ԱՄՆ

[3] Այս յատկացումները շարունակուեցան նաեւ նոր դպրոցաշէնք անցումէն ետք: Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան յատկացումը դադրեցաւ 2016-17 կրթաշրջանին: 2015-16 կրթաշրջանին, Քարիթաս Քրիստոնէական հաստատութեան յանձնարարութեամբ, դպրոցը ընդունած էր նաեւ ոչ-հայ, իրաքցի քրիստոնեայ աշակերտներ՝ միամեայ տեւողութեամբ: Այս պայմանագրութիւնը երկարաձգուեցաւ եւ թիւով 42 իրաքցի քրիստոնեայ աշակերտներ մինչեւ օրս կը յաճախեն վարժարանը:

տոլար), UNRWAէն[4], եկեղեցական եկամուտներէն (մկրտութիւն-պսակ-թաղում, բանկալ՝ պնակ եւ մոմ), գրենական պիտոյքներու վաճառքէն, օրացոյց-վիճակահանութիւն-հանդէսէն եւն.: Վարժարանին մէջ սաներ կը պահէին Հայ Ուսանողաց Ամերիկայի Բարեկամները եւ կարգ մը ազգայիններ[5]:

Երուսաղէմի հայոց Սրբոց Յակոբեանց Վանքի միաբանութեան կողմէ նշանակուած յորդանանահայ գաղութի հոգեւոր հովիւները կը հանդիսանային նաեւ վարժարանին տեսուչները կամ տնօրէնները: Կրօնական տեսուչի մը վերահսկողութիւնը յաւելեալ առիթ ու միջոց էր որ դպրոցին մէջ ծաւալէր հովուական-դաստիարակչական գործունէութիւն, որ կը դրսեւորուէր հետեւեալ ձեւերով.-

Ս. Գրքի ընթերցման հաւաքոյթներ.- Երիտասարդ-երիտասարդուհիներու համար Ս. Գիրքը հասկնալու շաբաթական հաւաքներ:

Կրօնական հաւաքոյթներ.- Տարեցներուն համար՝ աղօթքի, երգի եւ քարոզներու շաբաթական հաւաքներ:

Կիրակնօրեայ դպրոց.- Կրօնական եւ բարոյական դաստիարակութեամբ սնուցանելու մատղաշ հոգիները:

Աշակերտութեան եւ ուսուցչակազմի թիւը ըստ կրթաշրջանի

Կրթաշրջան	Մանկապարտէզ	Նախակրթարան	Շրջանաւարտներ	Աշակերտութեան ընդհանուր թիւ	Մանկապարտէզի ուսուցչական մարմին	Նախակրթարանի ուսուցչական մարմին
1950-51				300	11	
1958-59	60	110	7	170	3	8
1961-62	60	105	14	165	10	

Է. Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Ազգային Վարժարան

2 Յուլիս 1961ին կը կատարուի հիմնարկէքը Ամմանի Ազգային Վարժարանին, ձեռամբ Յորդանանի վարչապետին, ներկայութեամբ Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեանի:

[4] United Nations Relief and Works Agency for Palestine: Հաւանաբար, այս նպաստը կը տրուէր 1948ին Պաղեստինէն Ամման գաղթած հայ աշակերտներու կրթական ծախքերուն համար:

[5] Բարերարներու ցուցակին մէջ կը յիշատակուի նաեւ Հաուըրտ Գարակէօզեան Հիմնարկութիւնը:

Դպրոցը կը կառուցուի երեք հաստատութիւններու գործակցութեամբ.-
ա՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը կը գնէ հողաշերտ մը Ամմանի հայաշատ շրջանի՝ էշրեֆիէի բլուրի բարձունքին վրայ[6]:
բ՝ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւնը կը յատկացնէ մանկապարտէզի կառուցման գումարը (որ կ'ընդգրկէր եկեղեցին եւս)[7]:
գ՝ ՀԲԸՄ Կեդրոնական Վարչութեան եւ նախագահ Ալեք Մանուկեանի միջամտութեամբ, ամերիկահայ բարերար Վահրամ Իւզպաշեան կը նուիրէ 100,000 ԱՄՆ տոլար՝ նախակրթարանի շինութեան համար:

23 Սեպտեմբեր 1962ին տեղի կ'ունենայ պաշտօնական բացումը վարժարանին, հովանաւորութեամբ Յորդանանի վարչապետին, ներկայութեամբ փոխվարչապետ ու կրթական նախարար Իպրահիմ Քաթթանի[8]:

Պատրիարքարանի *Սիոն* պարբերաթերթը կ'արձագանգէ բացման արարողութեան.-

«Աւարտելու վրայ է Ամմանի նորակառոյց հայ վարժարանը: Ս. Աթոռոյ Հեթումեան Վարժարանը, որ տարիներէ իվեր Երուսաղէմի Աթոռին հովանաւորած հայ դպրոցն էր Ամմանի գաղութին մէջ, բոլորեց իր կրթական վերջին տարին, իր նեղ, անյարմար եւ վարձու շէնքին մէջ: Տարեկան հանդէսը կատարուեցաւ Յունիսի 10ին, խանդավառութեան բացառիկ մթնոլորտի մը մէջ, որովհետեւ ուսանողութիւն եւ ուսուցչական կազմ հրաժեշտ կ'առնէին ոչ միայն տարուան մը աշխատանքէն, այլ մանաւանդ դպրոցական աշխատանքի անկարելի պայմաններէն, ողջունելու համար յաջորդ կրթական տարին նոր, քարաշէն, օդաւէտ եւ գեղեցիկ շէնքին մէջ սկսելու գաղափարը:

Նոր դպրոցը պիտի կրէ նաեւ նոր անուն, իր զոյգ բարերարներու յիշատակութեամբ: Մանկապարտէզը պիտի կոչուի «Գալուստ Կիւլպենկեան Մանկապարտէզ», իսկ նախակրթարանը՝ «ՀԲԸՄիութեան Վահրամ Իւզպաշեան Վարժարան..»[9]:

Բացման հանդիսութեան, Եղիշէ պատրիարք կը հաւաստէ. «Կը բանանք այս դպրոցը յանուն Աստուծոյ, մեր Հայրենիքին եւ Թագաւորին:

Հաշիմական մայրաքաղաքի գեղեցիկ այս բարձունքին վրայ կանգնած այս դպրոցը անմահ կոթող մը պիտի ըլլայ ըսելու համար գալիք սերունդներուն, թէ որքան ապահով եւ ազատ կը զգանք մենք զմեզ

---

[6] Հողի գնման համար պատրիարքարանը կը յատկացնէ 5000 յորդանանեան տինար: Կը թուի թէ նախակրթարանին կահաւորումը արդիական նստարաններով՝ կը մատակարարէ պատրիարք հայրը:

[7] Հիմնարկութիւնը կը յատկացնէ 15,000 ԱՄՆ տոլարի գումար մը:

[8] Շ., «Բացում Ամմանի Նորակառոյց Վարժարանին», *Սիոն, Հայ Ամսագիր Կրօնական, Գրական, Բանասիրական*, Հոկտեմբեր 1962, էջ 284-7:

[9] «Ամմանի Նորակառոյց Վարժարանը», *Սիոն,* Ապրիլ-Մայիս 1962, էջ 134:

այստեղ, թէ՝ հետզհետէ աճող հայութիւնը որքան լուսաւոր կը տեսնէ մեր բարգաւաճ ներկայէն նետուող ապագան...»[10]:

1964ին նախակրթարանին մէջ կը դասաւանդուէին պատմութիւն (երեք լեզուներով), թուաբանութիւն (երեք լեզուներով), գիտութիւն (երեք լեզուներով):

Մինչեւ Երուսաղէմի գրաւումը (1967) Եղիշէ պատրիարք իր ներկայութեամբ կը հովանաւորէր, իսկ Յորդանանի բանակի նուագախումբը իր մասնակցութեամբ առաւել փայլք կու տար դպրոցի ամավերջի հանդէսներուն:

Նախակրթարանի շրջանաւարտներ (1963-64)

Մանկապարտէզի (1984-85) եւ Նախակրթարանի շրջանաւարտներ (1990-91)

Շրջան մը, մինչեւ 1978, Անահիտ Ոսկերիչեան (Յակոբ Օշականի դուստրը) վարած է վարժարանին տնօրէնութիւնը, ապա վարժարանը ունեցած է զոյգ տնօրէնուհիներ՝ Անահիտ Ոսկերիչեան եւ Շուշան Դանիէլեան, այնուհետեւ Դանիէլեան առանձինն շարունակած է առաքելութիւնը: Այդուհետեւ դպրոցի տնօրէններ եղած են Նուարդ Ազիզեան (1990-2005), Երանուհի Հատտատին (2004, կարճ ժամանակ), Քարամ Րապատի (2005-13), Սիւզէթ Զաքարեան (2013, կարճ ժամանակ), Նատիա Ապու Հատպէ (2013էն իվեր): Ուշագրաւ է

[10] Միսաքեան, «Լոյս Ու Ստուեր»:

Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան շրջանաւարտներ Ժիրայր եւ Տիգրանուհի Չքրըքճեաններու յիսնամեայ ծառայութիւնը վարժարանին, մինչեւ 2008: Ժիրայր դասաւանդած է հայերէն, իսկ Տիգրանուհի եղած է մանկապարտէզի տնօրէնուհի:

1980ականներէն մինչեւ 1990ականներու սկիզբը, վարժարանը իր արդիւնքներով միշտ գտնուած է Յորդանանի դպրոցներուն առաջին տասնեակին մէջ, իր շրջանաւարտները դիւրութեամբ ընդունուած են երկրորդական ուսումի յառաջատար դպրոցներ:

Վարժարանին օգնական մարմին հանդիսացած է Տիկնանց Յանձնախումբը, որուն անդամները կը նշանակուին առաջնորդին կողմէ: Յանձնախումբի պարտականութիւնը դպրոցի նիւթական աջակցութիւն եւ շահութաբեր ձեռնարկներ կազմակերպելն է[11]:

Գ. Ռըսէյֆայի Դուրեան Դպրոց

Ռըսէյֆայի դպրոցաշէնքը շէնքը կառուցուեցաւ 1932ին. մինչեւ այդ, դասաւանդութիւնները կատարուեցան վարձու փոքր սենեակի մէջ (տարի մը), ապա երկու տարի՝ Սամուէլ *աղա* Սերփէքեանի տան մէջ, որ նաեւ դպրոցին վերահսկիչն ու հոգատարն էր:

Սկզբնական տարիներուն դպրոցի յատակը հող էր եւ աշակերտները գորգերու վրայ նստած կը դասաւանդուէին, միքանի տարի ետք յատակը պեթոնապատուեցաւ եւ գրասենեակներ յառաջացան:

Մանկապարտէզ եւ մինչեւ 3րդ դասարանի աշակերտութիւնը կը դասաւանդուէին մէկ սրահի մէջ, իսկ այնուհետեւ՝ Ամմանի հայոց դպրոցը եւ կամ օտար դպրոցներ կը յաճախէին: 1959ին դպրոցը ունէր 19 երկսեռ աշակերտ, իսկ 1962ին՝ 20, եւ մէկ ուսուցչուհի: Ուսուցիչները Կիպրոսէն կամ Երուսաղէմէն կը հրաւիրուէին՝ տարեկան պայմանագրութեամբ, դասաւանդելով բոլոր նիւթերը: Դպրոցը գոյատեւած է մինչեւ շուրջ 1968[12]:

Դ. Զարքայի Հեթումեան Ծաղկոց

Զարքայի Հեթումեան Ծաղկոցին հիմնումը անհրաժեշտ դարձած է երբ նկատուած է դպրոցական տարիքի ոչ-հայախօս սերունդի յառաջացումը: Զարքայի եւ Ամմանի մէջ կատարուած հանգանակութեամբ վարձուած է երկու սենեակով եւ փոքր բակով շէնք մը, իբրեւ դպրոցաշէնք[13]:

---

[11] Յանձնախումբին 28 շարունակական տարիներ ծառայած են Նուարդ Ազիզեան, Անի Այնէճեան, Շաքէ Աւագեան, Մարալ Լեփէճեան, Ժանէթ Չքրըքճեան, Շողիկ Սարգիսեան, Սիլվա Տարաքճեան, Նանիկ Քեչէճեան:

[12] *Ծ.Խ.*- Դպրոցին մասին կարդալ այս հատորին մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղերուն նուիրուած նիւթին մէջ:

[13] Աւելի ետք, ՀԲԸՄիութիւնը 600 յորդանանեան տինարի յատկացում կը կատարէ, ապահովելու համար դպրոցին շարունակականութիւնը:

Ծաղկոցը իր դռները բացած է Հոկտեմբեր 1958ին, 23 աշակերտներով եւ երկու ուսուցչուհիներով[14]:

1950ԱԿԱՆՆԵՐ. ԱՄՄԱՆԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ԱՆԿԻՒՆԱԴԱՐՁԸ

1951ը ծանր տարի կը հանդիսանայ ամմանահայ համայնքին համար, երբ ներքին պառակտումներ եւ մրցակցութիւններ դժուար կացութեան կը մատնեն հայօճախը:

Այդ տարի, ամմանահայ դպրոցներուն թիւը կը բարձրանայ երեքի՝ երբ «բաւական մեծցած ըլլալով ամմանահայ գաղութը, անհրաժեշտ կարիքը զգացուեցաւ ունենալ ... մէկի տեղ երեք դպրոց»ի[15]: Յիրաւի, Հեթումեան Վարժարանին կողքին կը հիմնուին կաթողիկէ «Սահակ Մեսրոպ» Վարժարանը եւ աւետարանականներու «Նազովրեցի» Հայոց Դպրոցը[16]:

Նոյն տարին, աշակերտներ շահելու մրցակցութեան պատճառով, Հեթումեան Վարժարանը կը նուազեցնէ կրթաթոշակը եւ սովորականէն կանուխ կը սկսի արձանագրութեան:

Հակառակ այս երեք դպրոցներուն գոյութեան, յորդանանահայ աշակերտութեան մեծամասնութիւնը 1962ին կը յաճախէր օտար վարժարաններ: Անոնցմէ շատեր դադրած էին հայերէն խօսելէ[17]:

Ե. Հայ Կաթողիկէ «Սահակ Մեսրոպ» Վարժարան

50 ընտանիքէ բաղկացած հայ կաթողիկէ համայնքը 1951ին կ'ունենայ նախակրթարան մը՝ «Սահակ Մեսրոպ», տեսչութեամբ Գեր. Կամսարականի[18]: 1955ին դպրոցը կը հաշուէր 135 աշակերտ[19]:

Սկզբնական տարիներուն, դպրոցին նիւթական ծախքերուն կարեւոր մէկ բաժինը կը հոգայ Վատիկանի Ս. Աթոռը՝ 800 Յ.Դ. տարեկան յատկացումով: Դպրոցին մէջ կը ջամբուի ազգային շունչով եւ զգացումով դաստիարակութիւն: 1990ականներուն, դպրոցը կը յանձնուի կիս՝ լատինաց դպրոցի կառավարման, ապա՝ վարձու կը տրուի Քուպուրեան 3 քոյրերու, որոնք կը պահպանեն հայերէնի դասաւանդութիւնը:

---

[14] *Ծ.Խ.*- Ըստ ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւի նիւթերուն Զարքայի մէջ դպրոց գործած է մինչեւ 1942 կրթաշրջան:

[15] Խմբագրական, «Ս. Յակոբի Ներսէն», *Սիոն*, 1951, ԻԵ (8), էջ 249-56:

[16] Նոյն:

[17] Ըստ 1962ի տեղեկագրին (Վրթանէս Աբղ. Գալայճեան, «Տարեկան Տեղեկագիր Ամմանի Հեթումեան Վարժարանի 1961-1962 Տարեշրջանի», *Սիոն*, 1962, ԼԶ (6), էջ 173-5). նաեւ՝ Հ. Յ. Պզտիկեան, «Հայ Գաղութը Ամմանի Մէջ», *Յառաջ*, 2 Մարտ 1977:

[18] Խմբագրական, «Ս. Յակոբի Ներսէն», Սիոն, 1951, ԻԵ (8), էջ 249-256:

[19] Շաւարշ Միսաքեան, «Լոյս Ու Ստուեր», *Յառաջ Հասարակական-Քաղաքական եւ Գրական Օրաթերթ*, 26 Յունիս 1955:

Ներկայիս հայերէն դասաւանդութիւնը դադրած է՝ հայ աշակերտութեան չգոյութեան պատճառով: Ներկայիս դպրոցը ունի 15 ոչ-հայ աշակերտներ:

Զ. Աւետարանականներու «Նազովրեցի» Հայոց Դպրոց

10-15 ընտանիքներէ բաղկացած հայ աւետարանական համայնքը նոյնպէս կ'ունենայ իր դպրոցը 1951ին: Այն, սակայն, կարճատեւ կեանք կ'ունենայ[20]:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊ

20 Յուլիս 2018ին, համայնքը իր ինքնութենական գոյութիւնը վտանգող ամէնադժուար պահը ապրեցաւ, երբ Աւետիս Ծ. Վրդ. Իփրաճեան, ժողովի հրաւիրուած Տեղական Խորհուրդի անդամներու եւ համայնքի կառոյցներու ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ յայտնեց Յորդանանի հայկական միակ ազգային դպրոցը փակելու եւ տարածքը վարձու տալու որոշումը[21]:

Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան մանկապարտէզն ու 6 դասարաններով նախակրթականը անընդհատ 56 տարիներ գործած էին հայաշունչ ոգիով եւ տուած մեծաթիւ հունձք: Երկար տարիներ, դպրոց յաճախած են նաեւ յորդանանաբնակ սուրիահայ ընտանիքներու զաւակներ, ապա եւ Ամման ապաստանած իրաքահայ ընտանիքներու զաւակներ:

Դպրոցի աշակերտներու թիւը, որ կը նուազէր տարուէ տարի՝ տարածաշրջանի անկայուն եւ անապահով վիճակին պատճառով, յատկապէս Սուրիոյ պատերազմական վիճակին հետեւանքով, սուրիահայերու գաղթով կրեց իր ամէնազգալի հարուածը[22]:

Պատրիարքարանին աջակցութեամբ փակման որոշումը փոխուեցաւ եւ վարժարանը վերսկսաւ աշակերտներու արձանագրութեան:

---

[20] Միսաքեան, «Լոյս Ու Ստուեր»:

[21] Դպրոցաշէնքը վարձու պիտի տրուէր արաբական դպրոցի մը, ուր յաճախող հայ աշակերտները հայերէնի դասընթացքներու պիտի հետեւէին:

[22] Յորդանանահայ համայնքին մէջ զգալի թիւ կը կազմէին սուրիահայերը, որոնց մէջ կային նաեւ գործատէրեր: Սուրիոյ մէջ ծայր առած պատերազմին հետեւանքով անոնք ստացան փախստականի կարգավիճակ եւ ՄԱԿի Գաղթականութեանց Բարձր Յանձնաժողովին աջակցութեամբ արտագաղթեցին Արեւմուտք:

Սակայն, առանց լուծելու այն պատճառները որոնք առաջնորդեր էին դպրոցի փակման որոշումին, եւ առանց արմատական փոփոխութիւններ կատարելու, միայն դրամական հարցին լուծում առաջադրելով յայտնի չէ թէ ինչ տեւողութեամբ կրնայ դպրոցը գոյատեւել ու շարունակել:

Ներկայիս վարժարանին աշակերտութեան թիւն է 60 (նախակրթարանի վեց դասարաններ եւ մանկապարտէզ ներառեալ): Ասոնց մէջ հայերը փոքրաթիւ են, ուստի եւ դպրոցի հիմնական լեզուն հայերէնը չէ այլեւս, եւ ազգային տօնակատարութիւնները (ինչպէս՝ Վարդանանք) կը կատարուին հիմնականօրէն ոչ-հայերէն:

Նախակրթարանի շրջանաւարտներ

Ուսուցիչներու թիւը կը հասնի 12ի, որոնց միայն երկուքը հայ են, միւսները՝ արաբ քաղաքացիներ: Դպրոցին ներկայ տեսուչն է Աւետիս Ծ. Վրդ. Իփրաճեան, փոխտնօրէնի եւ հաշուապահի պաշտօնը կը կատարէ Ռաքէլ Մարգարեան: Վերջին միքանի տարիներուն, պետութեան պարտադրանքով, դպրոցի անունը փոխուեցաւ եւ եղաւ (արաբերենէն՝ «Ուղղափառ Հայոց Դպրոց եւ Մանկապարտեզ»[23]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայ դպրոցը համասփիւռքեան տագնապ կը դիմագրաւէ: Սփիւռքեան համայնքները նպատակադրուած պէտք է ըլլան հեռատես քայլերով հզօրացնել համայնքը՝ զօրացնելով եւ երաշխաւորելով սփիւռքահայ դպրոցը, որ հզօր սերունդ պատրաստէ: Նկատի առնելով սփիւռքահայ դպրոցին դիմագրաւած համընդհանուր տագնապը՝ առաւել կը շեշտաւորուի աշխարհասփիւռ հայ համայնքներուն նոր ռազմավարութիւններ որդեգրելը:

Սփիւռքահայ դպրոցին փրկութիւնը կ'առնչուի թէ՛ հայրենիքին, թէ՛ իւրաքանչիւր հայօճախի պատկան մարմիններուն, մանաւանդ՝ համայնքի բոլոր անդամներուն:

[23] Հայերէն հաղորդագրութիւններու մէջ, սակայն, կը պահպանուի «Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Ազգային Վարժարան» անուանումը:

Շրջանաւարտներու եւ աշակերտութեան թիւ ըստ կրթաշրջանի[24]

Կրթաշրջան	Շրջ.	գումար	Կրթաշրջան	Շրջ.	գումար	Կրթաշրջան	Շրջ.	Գումար
1961-62		190	1980-81	14		1999-2000	15	
1962-63		154	1981-82	18		2000-01	12	
1963-64		197	1982-83	10		2001-02	13	
1964-65		200	1983-84	13		2002-03	10	
1965-66		200	1984-85	17		2003-04	15	
1966-67	15		1985-86	17		2004-05	13	
1967-68	10		1986-87	13		2005-06	10	
1968-69	18	199	1987-88	12		2006-07	15	
1969-70	15		1988-89	15		2007-08	16	
1970-71	12	189	1989-90	12		2008-09	7	
1971-72	18	190	1990-91	17		2009-10		
1972-73	17		1991-92	14		2010-11	8	88
1973-74	17	170	1992-93	19		2011-12	11	78
1974-75	22		1993-94	16		2012-13	10	72
1975-76	19	178	1994-95	20		2013-14	5	65
1976-77	22		1995-96	16		2014-15		
1977-78	19		1996-97	7		2015-16	12	116
1978-79	11		1997-98	9		2016-17	8	111
1979-80	21		1998-99	14		2017-18	6	109[25]

The Armenian Schools in Jordan (An Overview)
(Summary)

Maral Nersessian
nersessian.maral@gmail.com

The paper is an overview of the Armenian schools that functioned in different cities of Jordan, like Karak, Zarqa, Ruseifa, and Amman, during the post-Genocide period.

The paper briefly narrates the history of the only surviving Armenian school in Jordan, the Yuzbashian-Gulbengian Kindergarten and Elementary School, its financial challenges and the dwindling number of its student population. Eventually the school was closed in 2018. The paper argues that though it was reopened due to pressure, nevertheless the causes of its closure have still not been addressed.

[24] Տուեալները համադրուած են զանազան աղբիւրներէ՝ *Սիոն*ի տարբեր համարներ, պատրիարքարանին տարեկան օրացոյցերու տեղեկագիրեր, Ամմանի Ազգային Տեղական խորհուրդի կազմած տեղեկութիւններ եւն.:

[25] 2017-18 կրթաշրջանի թիւերու անհամապատասխանութիւնը արդիւնք է Վանքի օրացոյցին տուած թիւին եւ մեր՝ ուղղակի դպրոցէն քաղած տուեալներուն:

Յորդանանի Հայ Գաղութի Դէմքեր եւ Յորդանանի Հայկական Եկեղեցիները (Ակնարկ)

Ներսէս Ներսէսեան
nerses.nersessian@gmail.com

1930ականներու յորդանանահայութիւնը յառաջացած էր Կիլիկիոյ հայութեան պարպումով, երբ հայեր հաստատուած էին Յորդանանի զանազան քաղաքներու մէջ: Անոնց ընդհանուր թիւը չէր անցներ 700ը:

Ամմանի մէջ հայկական գաղութ հասկացութիւնը շօշափելի դառնալ սկսած է 1932ին: Զեւաւորման համար իր խոշոր դերը բերած է Յակոբ Աւագ Քինյ. Մավեանը[1]: Ան ունեցած է բացառիկ կարողութիւն եւ ձեռք բերած է մեծ ժողովրդականութիւն՝ տեղի գաղութին մէջ: Այդ տարիներուն, յարուցուող որեւէ ընտանեկան կամ ներգաղութային հարց կը քննարկուէր Երուսաղէմի պատրիարքութեան կողմէ նշանակուած ամմանահայոց խորհուրդի մը կողմէ, եւ կը փոխանցուէր Երուսաղէմի վանքի միաբանութեան Տնօրէն Ժողովին:

1948ի Պաղեստինի բաժանման պատերազմին՝ հազարաւոր հայերու հոսք տեղի ունեցաւ դէպի Յորդանան: Այդ շրջանին, Ամմանի հայութեան թիւը բարձրացաւ մինչեւ 10,000ի, մինչ միւս քաղաքներուն մէջ, պատկերը հետեւեալն էր.-

Քաղաք	1948էն անմիջապէս ետք	2016ին
Ամման	մինչեւ 10,000	4000
Աքապա	8 ընտանիք	18 ընտանիք
Աժլուն	4 ընտանիք	0 ընտանիք
Զարքա	45 ընտանիք	10 ընտանիք
Իրպիտ	30 ընտանիք	8 ընտանիք
Ռըսէյֆա	60 ընտանիք	1 ընտանիք
Ֆրիէս	0 ընտանիք	40 ընտանիք
Քարաք	60 ընտանիք	2 ընտանիք

ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՈՎՒՒԹԻՒՆ

1920ականներէն սկսեալ, տասնամեակներ շարունակ, Ամմանի մէջ շաբաթօրեայ պաշտամունքներ կամ կիրակնօրեայ պատարագներ կը կատարուէին վարձուած սենեակներու մէջ: Նոյն սենեակներու մէջ կը

[1] Գրող, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Բաժանմունքի տնօրէն Վահրամ Մավեանի (1926--1983) հայրը:

կատարուէին նաեւ դպրոցական դասաւանդութիւնները: Այս դրութիւնը շարունակուած է մինչեւ 1960ի սկիզբները:

Գաղութին ծառայող հոգեւոր հովիւները միաժամանակ կը հանդիսանային վարժարանին տեսուչները կամ տնօրէնները:

Յորդանանի հայօճախին հոգեւոր հովիւները[2]

Յովհաննէս Քհն. Ասատուրեան	1922–1930
Զգօն Վրդ. Յակոբեան	1930–1935
Տիրան Վրդ. Ներսոյեան	1930–1935
Պարգեւ Վրդ. Վրթանէսեան	1930–1935
Գէորգ Վրդ. Անըզեան	1930–1935
Յակոբ Քհն. Մավեան	1935–1939
Հայկասէր Վրդ. Տօնիկեան	1939–1942
Յարութիւն Աբղ. Մուշեան	1942–1945
Կորիւն Վրդ. Մանուէլեան	1945–1956
Վազգէն Աբղ. Գպրսլեան	1956–1957
Դաւիթ Աբղ. Սահակեան	1957
Յովսէփ Աբղ. Մամուր	1958
Արիս Աբղ. Շիրվանեան	1958–1959
Անուշաւան Վրդ. Զոչանեան	1959, այցելու
Արիս Վրդ. Շիրվանեան	1959, այցելու
Եզնիկ Վրդ. Զաւարեան	1959, այցելու
Գեղամ Աբղ.	1959, այցելու
Դաւիթ Վրդ. Սահակեան	1960-1961
Վրթանէս Աբղ. Գալայճեան	1961-1962
Անուշաւան Վրդ. Զոչանեան	1962–1969–1978
Սիփան Աբղ. Մխճեան	1969, այցելու
Պարէտ Վրդ. Երէցեան	1969, այցելու
Մեսրոպ Վրդ. Տեփոյեան	1969, այցելու
Վահան Արք. Թոփալեան	1978-2016ի կէսերը
Հայկազուն Վրդ. Եղիայեան	2013-2016ի կէսերը, վերատեսուչ
Աւետիս Ծ. Վրդ. Իփրաճեան	2016ի կէսերէն իվեր

ԱՄՄԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ամմանի Ազգային Տեղական Խորհուրդը կը հանդիսանայ այն մարմինը, որ իրաւասութիւն ունի հետեւելու, որոշումներ կայացնելու հայօճախին անդամներուն ընտանեկան հարցերուն՝ բաժանում-ամուսնալուծում-

[2] *ԾԽ.*- Այս մասին տեսնել նաեւ այս հատորին մէջ յորդանահայութեան ժողովրդագրութեան նուիրուած յօդուածը:

ժառանգ, վկայագրերու եւ հաստատագրերու տուչութիւն եւ համայնքային այլեւայլ հարցեր (յարուցուող բողոքներ եւն.) հետապնդելու եւ որոշումներու ընթացք տալու:

Խորհուրդի անդամները կը նշանակուին Երուսաղէմի պատրիարքութեան եւ կամ Ամմանի առաջնորդին կողմէ: Խորհուրդը կը հաստատուի Յորդանանի ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ եւ կը վաւերացուի արքունիքէն: Խորհուրդին պաշտօնավարութեան տեւողութիւն չէ սահմանուած: Որեւէ փոփոխութիւն կրնայ կատարուիլ եթէ խորհուրդի անդամ մը հրաժարի, եւ կամ տեղւոյն առաջնորդը դիմում կատարէ ու հրաժարականը պահանջէ որեւէ անդամի:

Առաջին անգամ 1985ին կազմուեցաւ Ամմանի Ազգային Խորհուրդը: Մինչեւ այդ, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը կը զբաղէր յորդանանահայ ներքին կեանքին մէջ ծագած հարցերով: Անոր անդամներն էին.- Վահան Եպս. Թոփալեան՝ նախագահ, Տիրան Ոսկերիչեան՝ ատենապետ, Նուպար Գաբրիէլեան՝ փոխատենապետ, Արթին Գէորգեան՝ գանձապահ, Ապտօ Խարմանտարեան, Էլի եւ Յակոբ Պեննէեան՝ խորհրդականներ:

1989ին Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեանի թելադրութեամբ Ամմանի հոգեւոր առաջնորդ Վահան Եպս. Թօփալեան փոփոխութիւններ մտցուց կազմին մէջ: Նորանշանակ կազմի անդամ եղան.- Վահան Եպս. Թոփալեան (նախագահ), Գաբրիէլեան (ատենապետ), Էլի Պեննէեան (փոխատենապետ), Ներսէս Ներսէսեան (քարտուղար), Վազգէն Սալպաշեան (գանձապահ), Սեպուհ Երկաթեան (արտաքին յարաբերութիւններ), Աբրահամ Մահրէճեան (խորհրդական):

Յաջորդող տարիներուն եւս կազմը որոշ փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: 2016ին, կազմը ունի հետեւեալ պատկերը.- Վահան Եպս. Թոփալեան (նախագահ), Տոքթ. Ճորճ Էքիճեան (փոխնախագահ եւ Դատաստանական Մարմնի անդամ), Ներսէս Ներսէսեան (Ընդհ. քարտուղար եւ Դատաստանական Մարմնի անդամ, գանձապահ), Եդուարդ Գարաօղլանեան (Դատաստանական Մարմնի անդամ), Անդրանիկ Լեփէճեան (Կրթական Յանձնախումբի ներկայացուցիչ), Գէորգ Գէորգեան-Արամ Մուրատեան (խորհրդականներ):

ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅ ՀԱՆՐԱՅԱՅՏ ԴԷՄՔԵՐ, ԵՐԱԽՏԱԽՈՐՆԵՐ

Ուշագրաւ է գոյութիւնը յորդանանահայ շարք մը պատուակալ հիւպատոսներու, ինչպէս.- Մովսէս Սքլճեան (Պոլիւիայի, 2000--ցայսօր), Էլէն Աննա Ադամեան-Փանոսեան (Հայիթիի, 2002--ցայսօր), Եղիշէ Փանոսեան (Մոզամպիք, 1995--ցայսօր), մինչեւ վերջերս՝ Պարգեւ Սքլճեան (Ուրուկուէյ):

Յորդանանի Հաշէմական Թագաւորութիւնը խտրական քաղաքականութիւն չի վարեր իր քաղաքացիներուն հանդէպ. ան առիթ կու տայ անոնց որ պաշտօնակոչուին պետական վարչամեքենայի այլեւայլ

բնագաւառներու: Այս լայնամտութեան շնորհիւ, բազմաթիւ յորդանանահայեր աշխատանքի լծուած են Յորդանանի պետական կառոյցներուն մէջ: Ստորեւ՝ անոնցմէ խումբ մը, որոնք Յորդանանի եւ/կամ յորդանանահայ համայնքին իրենց երկարամեայ նուիրեալ ծառայութեան համար արժանացած են պետական գնահատման.-

1.- Վահան Արք. Թոփալեան՝ հոգեւոր առաջնորդ հայոց Յորդանանի, 1978--2016: Ապտալլա Բ. Թագաւորէն ստացած է Յորդանանի Անկախութեան Շքանշան, 3 Սեպտեմբեր 2013ին:
2.- Արսէն Գույումճեան՝ Ամմանի Ելեկտրական Ընկերութեան ելեկտրական ցանցերու տեղեկատու մասնագէտ: Պաշտօնավարած է մինչեւ 75 տարիքը՝ 1987:
3.- Տոքթ. Արամ Եաղլեան՝ առողջապահութեան նախարարութեան արտաքին կապերու տնօրէն՝ 1970ականներուն, Առողջապահական Հիմնարկի տնօրէն, Յորդանանի առողջապահութեան նախարարութեան երկարամեայ ընդհանուր քարտուղար:
4.- Մելիտոս Եկէնեան՝ արուեստագէտ լուսանկարիչ, տարիներով ծառայած է Ապտալլա Բ. եւ Հուսէյն Պըն Թալալ թագաւորներուն: Ապտալլա Բ. թագաւորէն ստացած է Յորդանանի Անկախութեան 4րդ կարգի շքանշան, 2010ին[3]:
5.- Սեդա Եսայեան՝ երկար տարիներ պաշտօնավարած է Յորդանանի արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ: Որպէս առաջին քարտուղար ծառայած է 13 նախարարներու: Հուսէյն թագաւորէն ստացած է Husein Al Kawkab Alordoni 4րդ կարգի շքանշան, 1994ին, եւ Ապտալլա Բ. թագաւորէն՝ Յորդանանի Անկախութեան 5րդ կարգի շքանշան, 2010ին:
6.- Հրաչ Էթեմէզեան՝ Յորդանանի բանակի գլխաւոր ճարտարապետ: Ան բանակին միացած է 1963ին եւ հանգստեան կոչուած 1982ին: Ստացած է զանազան շքանշաններ, ինչպէս՝ Al-Husein Order of Military Merit, Անկախութեան, Արծաթեայ Յոբելանի ուսադիր, Քարամա Ճակատամարտի, երկարամեայ ծառայութեան, Վարչական եւ Արհեստագիտական Ատակութեան, Միջազգային Զինուորական Մարզական Խորհուրդի շքանշաններու:
7.- Յովիկ Էթեմէզեան՝ Յորդանանի առաջին հայ դեղագործը:
8.- Տոքթ. Սուրէն Էթեմէզեան՝ Ապտալլա Ա. թագաւորի անձնական բժիշկը, 1946-51ին: Ան կը հանդիսանայ մին Յորդանանի առաջին երեք

[3] Պէտք է ընդգծել որ Յորդանանի թագաւորական պալատին ծառայած է հայ լուսանկարիչներու փաղանգ մը, յանձինս՝ Հուսէյն Պըն Թալալ թագաւորի լուսանկարիչներ՝ Յակոբ Թորանեանի եւ Զօհրապ Մարգարեանի, Նուր Ալ-Հուսէյն թագուհիի լուսանկարիչ՝ Գէորգ Լեփէճեանի, իշխան Հասան Պըն Թալալի լուսանկարիչ՝ Պօղոս Տարագճեանի, իշխանուհի Մունա Ալ-Հուսէյնի (Ապտալլա թագաւորի մայրը)՝ լուսանկարիչ Միհրան (Միրօ) Գիզիրեանի:

բժիշկներէն: Յորդանան հաստատուած է 1927ին, իբրեւ բժիշկ վկայուելէ ետք Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն: Ստանձնած էր Յորդանանի Զինեալ Ուժերու գլխաւոր բժիշկի պարտականութիւնները:

9.- Վահէ Ղազարեան՝ երեսնամեակ մը պաշտօնավարած է Յորդանանի Ելեկտրական Ընկերութեան մէջ որպէս պատասխանատու տնօրէն: Հանդիսացած է Ամմանի պասքէթի առաջին համադաշնութեան հիմնադիր-անդամ, 1955ին:

10.- Աֆրամ Ճեմալտանեան՝ Յորդանանի հաղորդակցութեան նախարարութեան պաշտօնատար, խորհրդատու՝ երեսնամեակ մը, մինչեւ 2010ականները: Պաշտօնավարած է նաեւ իբրեւ հաղորդակցութեան փոխ-նախարար:

11.- Վարդան Շուքուրեան՝ Մատապա քաղաքէն մինչեւ Քարաք քաղաք երկարող ջուրի մատակարարման ցանցերու տեղեկատու մասնագէտ: Պաշտօնավարած է պետական ջուրի ընկերութեան մէջ մինչեւ 1995:

12.- Աբրահամ Մահրէճեան՝ Յորդանանի Կեդրոնական Հետախուզական բաժնի պաշտօնատար, մինչեւ 2007:

13.- Փրլանթին Մելքիսեթէքեան՝ Յորդանանի ռատիօկայանի, փոստի ապահովութեան պաշտօնատար, 1970-97:

14.- Ռոստոմ Մխճեան՝ ճարտարագէտ, Յորդանանի հնագիտական պեղումներու մասնագէտ, Յորդանան գետին կից եկեղեցիներով կազմուած բաց թանգարան՝ Մաղթասի շրջանի փոխտնօրէն: Ներկայիս ընդհանուր տնօրէնն է Մաղթասի ամբողջ շրջանին: Պարգեւատրուած է Ապտալլա Բ. թագաւորէն անկախութեան Բ. կարգի շքանշանով, 2015ին:

15.- Ներսէս Ներսէսեան[4]՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի կողմէ Մովսէս Խորենացի շքանշանով (Մայիս 2014), եւ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կողմէ Հայրենի «Դեսպան» շքանշանով (Հոկտեմբեր 2013):

16.- Տէր եւ Տիկ. Ժիրայր եւ Տիգրանուհի Չքրըքճեաններ[5]՝ ՆՍՕՏՏ Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակով եւ Ս. Սահակ-Մեսրոպ շքանշանով, 2008ին:

17.- Էլի Պեննէեան՝ ճարտարագէտ, ՀՄԸՄի երկարամեայ ատենապետ, 1980-2000՝ անդամ Յորդանանի պասքէթի համադաշնութեան:

18.- Հայկ Պեննէեան՝ Յորդանանի հաղորդակցութեան նախարարութեան պաշտօնատար, խորհրդատու եւ Ընդհանուր Քարտուղար 2010ականներուն:

19.- Յակոբ Պէրպէրեան՝ պալատական երկարամեայ լուսանկարիչ, Էմիր Հուսէյնի կողմէ արժանացած Անկախութեան Երրորդ Կարգի շքանշանին, իսկ Ապտալլա թագաւորին կողմէ՝ Յորդանանի Աստղի շքանշանին:

---

[4] Մշակոյթի, գրականութեան եւ արուեստի բնագաւառներէն ներս իր բերած երկարամեայ ծառայութեան համար:

[5] Վարժարանիս մէջ իրենց 50 տարիներու շարունակական ծառայութեանց համար:

Յորդանանեան դրամանիշերուն վրայ երեւցող Ապտալլա թագաւորին նկարին լուսանկարողն է ան:

20.- Յովսէփ Սանոսեան՝ Քարաք քաղաքի երկարամեայ դեղագործ: Քարաքի մէջ իր անունով գոյութիւն ունի փողոց մը:

21.- Վարուժան Սարգիսեան՝ ԱՄՄի երկարամեայ ատենապետ: Հիմնադիր-անդամ Ամմանի Պասքէթի Համադաշնութեան, 1955ին: Ան պասքէթը Երուսաղէմէն ներածած է Ամման 1949ին:

22.- Աւետիս Սերփէքեան՝ Ռուսէյֆա ծնած, Խորհրդային Հայաստանէն, ապա եւ Միացեալ Թագաւորութենէն վկայուած ճարտարապետ, ջուրի մատակարարման կայաններու շինարարական ասպարէզին մէջ պաշտօնավարած իբրեւ Ուատի'լ Օրտոնի կառավարչութեան ընդհանուր քարտուղար (Յունիս 1999-Նոյեմբեր 2000): Սերփէքեան միակ հայն է որ նման բարձրաստիճան դիրքի եւ իշխանութեան հասած է Յորդանանի մէջ: Մարտ 2000ին արժանացած է Յորդանանի անկախութեան Բ. կարգի շքանշանին, Ապտալլա Բ. թագաւորին կողմէ[6]:

23.- Իսհաք Սալիպա Գէորգեան՝ Ապտալլահ Ա. թագաւորի առաջին մեքենավարը եւ մեքենագէտը, Յորդանանի մէջ ինքնաշարժ վարելու առաջին արտօնագիր ստացողը:

24.- Սլիման Սալիպա Գէորգեան՝ Իսհաքի եղբայրը, Ապտալլա Ա. թագաւորի երկրորդ մեքենավարը, մեքենագէտը ու անձնական վարորդը, 1928ին:

25.- Գրիգոր Վարդիվառեան՝ յորդանանեան բանակի բարձրաստիճան անձնաւորութիւն: Իրեն շնորհուած է *պէյ* կոչումը:

26.- Տէր եւ Տիկ. Գէորգ եւ Մարի Տագէսեաններ՝ Յորդանանի հայօճախին, եկեղեցիին եւ վարժարանին երկարամեայ բարերարներ, ՆUOSS Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակով եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Շքանշանով, 2001ին:

27.- Վաչէ Տագէսեան՝ ՀՀ միակ եւ առաջին հայ պատուակալ հիւպատոսը Յորդանանի մէջ 2012-15 տարիներուն:

28.- Պօղոս Տարագճեան՝ արուեստագէտ, իշխան Հասան Պղնձ Թալալի եւ իր ընտանիքին երկարամեայ (մինչեւ այսօր) լուսանկարիչ:o

---

[6] Պարգեւատրումը գնահատական մըն էր Յորդանանի Հովիտի մակերեսի ջրային աղբիւրներու՝ Սերփէքեանի ողջմիտ կառավարման: Ան կրցած էր անջրդի տարուան մը շրջանին յաջողապէս մատակարարել նախորդ տարուան համեմատութեամբ 6 միլիոն խորանարդ մեթր յաւելեալ ըմպելի ջուր՝ Ամմանի բնակչութեան եւ 17% աւելի ոռոգման ջուր՝ հողագործներուն, հակառակ նախորդ տարիէն 100մլն. խորանարդ մեթր նուազ ջրային պաշարին: Մ. Նահանգներ իր մեկնումէն ետք, Յորդանանի Հովիտի իշխանութիւնը Սերփէքեանի անունով կոչեց Ղոր Էլ Սաֆիի իր կեդրոնատեղիին գլխաւոր ժողովասրահը:

29.- Հայկ Փելթէքեան՝ առեւտրական, Յորդանանի բանակի հանդերձանքի մատակարար-դերձակ: Ապտալլա Բ. թագաւորին կողմէ արժանացած է «փաշա»ի տիտղոսին, 1950ին:

30.- Անթուանէթ Քարատանայեան, 21 տարի ծառայած է Յորդանանի բանակի հիւանդանոցներուն մէջ՝ Իրպիտի, Զարքայի, Քարաքի, Աքապայի, Ամմանի, Մարքայի, Ալիա թագուհիի եւ ԱլՄատինէ ԱլԹըպպիյէ հիւանդանոցին մէջ, հասած է *մուքաւրամ* աստիճանին՝ բանակին մէջ, ծառայած է որպէս մանկաբարձութեան բաժնի վարիչ, պարգեւատրուած է Յորդանանի Աստղի բանակային երեք շքանշաններով, որոնցմէ մին՝ 1973ի Հոկտեմբերի պատերազմին իր ծառայութեան համար: 1977ին, Յորդանանի անկախութեան 25ամեակին առթիւ արժանացած է Յորդանանի Անկախութեան շքանշանին:

31.- Քերիմ Օհան՝ 1955-67ականներուն (ամբողջ տասնամեակ մը) Յորդանանի ընդհանուր ոստիկանապետ: Կը յիշուի իբրեւ ուղղամիտ եւ հաւասարակշռուած քաղաքացի: 26 Մայիսի 1959ին, Հուսէյն թագաւորի հրամանագրով կը նշանակուի աշխատակազմի ղեկավար: Յետմահու պարգեւատրուած է վահանակով մը, 2010ին:

32.- Անթուանէթ Սելմէն, Տոքթ. Արամ Գարագաշեան, Տոքթ. Սեդրակ Եսայեան, Տոքթ. Ազիզ Տինեան՝ Հայաստանի մէջ բժշկական մասնագիտութեամբ վկայուած անհատներ, 1972ականներէն երկար տարիներ ծառայած են Յորդանանի բանակին մէջ:

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Ներկայիս Յորդանանի հայօճախը ունի երկու եկեղեցի՝ Ս. Թադէոս եւ Ս. Կարապետ:

Ս. Թադէոս եկեղեցին կը հանդիսանայ ամմանահայութեան ամէնօրեայ, գործող եկեղեցին: Կառուցուած է 1966ին, բարերարութեամբ նիւեորքաբնակ Յարութիւն Թադոսեանի, ճարտարապետութեամբ Տիրան Ոսկերիչեանի, օգնական ունենալով Օշին Պետեւեան: Հիմնարկէքը կատարուեցաւ ձեռամբ Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեանի, 1963ին:

Եկեղեցին՝ 4 սիւներու վրայ յենած իր գմբէթով, հայկական ոճով կառոյց է, որ իր դիրքով եւ շքեղութեամբ կը գեղեցկացնէ Էշրեֆիէ լեռան հայկական թաղամասի ամբողջ շրջանը: Եկեղեցիին մէջ նստակեաց կը տեղաւորուի 350 հոգի, իսկ քիչ մը սեղմ եւ ոտքի՝ մինչեւ 500 հոգի[7]:

[7] Հոկտեմբեր 27ի օծման արարողութեան ներկայ էին նաեւ քոյր եկեղեցիներու առաջնորդներ ու ներկայացուցիչներ: Պատրիարք հայրը, առ ի գնահատանք, Ս. Յարութեան Ա. կարգի շքանշանով պարգեւատրեց եկեղեցւոյ ճարտարապետ Ոսկերիչեանը, իսկ վարչապետը, յանուն Հուսէյն թագաւորին, յորդանանեան բարձրագոյն կարգի շքանշան «Ալ-Նահտա»ով պատուեց բարերար Յարութիւն Թադոսեանին կուրծքը: Վերջինս իր կարգին, պատրիարքին իր շնորհակալութիւնը յայտնեց՝ ընծայելով ադամանդեայ խաչ մը:

1995ին եկեղեցին ենթարկուեցաւ վերանորոգման. վերակառուցուեցաւ խորանը մարմարեայ քարերով[8]: Նոյն ծիրին մէջ, կառուցուեցաւ նոր վերնատուն՝ դպիրներու համար, փոփոխութեան ենթարկուեցաւ եկեղեցիին մուտքը, որ օժտուեցաւ նոր մայր դուռով:

2005ին եկեղեցիին բակին մէջ զետեղուեցաւ խաչքար-կոթող մը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 90ամեակին առթիւ[9]:

Մաղթասի Հայոց Ս. Կարապետ Եկեղեցի

Նպատակ ունենալով յարգանք մատուցել քրիստոնեայ համայնքներուն, ունենալ եկեղեցիներու բաց թանգարան մը եւ ցոյց տալ աշխարհին, թէ Քրիստոսի մկրտարանի վայրը կը գտնուի Յորդանան գետի արեւելեան ափին, պետութեան սահմաններուն մէջ, Յորդանանի Հաշէմական Թագաւորութիւնը սիրայօժար հողաշերտեր տրամադրեց 13 քրիստոնեայ համայնքներու, 14 Յունիս 2006ին, որպէսզի իւրաքանչիւրը իր եկեղեցին կառուցէ իր ազգային իւրայատուկ ոճով: Այս համայնքներուն շարքին Յորդանանի հայ առաքելական համայնքին եւս տրամադրուած էր 3000 քառ. մեթր հողակտոր մը, որուն վրայ կառուցուեցաւ հայոց Ս. Կարապետ եկեղեցին:

80 քառ. մեթր մակերեսով եկեղեցիին ճարտարապետն է փրոֆեսոր Արտակ Ղուլեան: Շինարարական աշխատանքներուն վերահսկեց յորդանանցի ճարտարապետ Տալիա Խորշիտ:

16 Հոկտեմբեր 2009ի եկեղեցւոյ հիմնարկէքին մասնակցեցան Ամմանի հոգեւոր առաջնորդ, պատրիարքական փոխանորդ Վահան Արք. Թոփալեան, Սեւան Արք. Ղարիպեան, Հայկազուն Վրդ. Եղիայեան, բարերարներ՝ Տէր եւ Տիկ. Վիգէն եւ Շնորհիկ Կարապետեաններ: 12 սուրբերու անուններով փորագրուած մարմարէ հիմնաքարեր զետեղուեցան Ամմանի Ազգային Խորհուրդի անդամներու, միութեանց վարչական անդամներու եւ Ս. Թադէոս եկեղեցւոյ դպրաց դասի անդամներու կողմէ: Արարողութեան նախագահեց Նուրհան Արք. Մանուկեան:

Եկեղեցիին ներքին աշխատանքները ընդգրկեցին Ս. Խորանի սեղանի շինութիւնը (վարագոյր եւ կահաւորում ներառեալ), երկու հանդերձասենեակներու կահաւորում, մոմավառութեան մարմարէ կառոյցը

---

[8] Նոր խորանի նախագիծը պատրաստուեցաւ ճարտարապետ Արամ Պետեւեանի կողմէ: Օծումը կատարուեցաւ Թորգոմ պատրիարք Մանուկեանի ձեռամբ, 30 Սեպտեմբեր 1998ին:

[9] Խաչքարի բարերարները հանդիսացան Տէր եւ Տիկ. Գէորգ եւ Մարի Տագէսեանները: Խաչքարին նախագիծը պատրաստած էր ճարտարապետ Սիլվա Ճամպազեան: Նոյն բարերարներուն նուիրատուութեամբ եւ Ճամպազեանի նախագիծով եկեղեցիին բոլոր լուսամուտներու ապակիները փոխարինուեցան հայկական ծաղկանախշերով զարդարուած ապակիներով:

իր հովանիով, մկրտարանի ամբողջացումը: Եկեղեցիին զանգակը բերուեցաւ Հայաստանէն: Եկեղեցիին շինութիւնը տեւեց մէկուկէս տարի[10]:

Եկեղեցիին օծման արարողութիւնը կատարուեցաւ 30 եւ 31 Հոկտեմբեր 2014ին, ներկայութեամբ սաղիմածին բարերարներ հայր եւ որդի բժիշկներ Կարօ եւ Վիգէն Կարապետեաններու:

Եկեղեցւոյ օծման յաւելեալ փայլք տուաւ Յորդանան ժամանումը ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգիսեանի: Ան հանդիսացաւ մկրտաւազանի կնքահայրը[11]:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

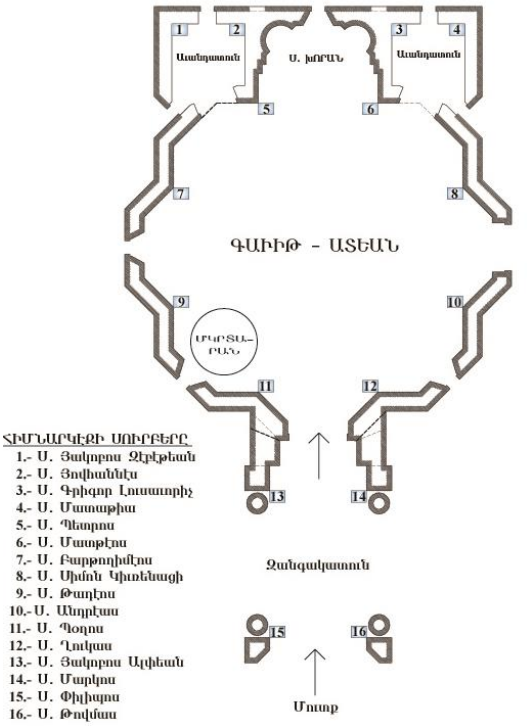

[10] Հակառակ մէկ տարուան պայմանագրութեան, շինարարական թեքնիք պատճառներով հնարաւոր չէր զուգահեռ եւ արագընթաց գործել:

[11] Նախագահ Սարգիսեան 30 Հոկտեմբերին եկեղեցիին տարածքը այցելեց իր շքախումբով: Այցին ընկերակցեցան նաեւ Յորդանանի պալատական մեծամեծներ եւ նախարարներ: 30 Հոկտեմբերին կատարուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ գտնուող իւրաքանչիւր իրի օծումը, նախագահութեամբ Նուրհան Արք. Մանուկեանի: 31 Հոկտեմբեր 2014ին կատարուեցաւ օծման արարողութեան շարունակութիւնը. օրուան պատարագը մատուցեց Սեւան Արք. Ղարիպեան: Արարողութեանց ներկայ էին շուրջ 600 հիւրեր, որոնց կարգին՝ Յորդանանի պետութեան եւ համայնքներու աշխարհական թէ եկեղեցական ներկայացուցիչներ եւ հայ համայնքի անդամներ:

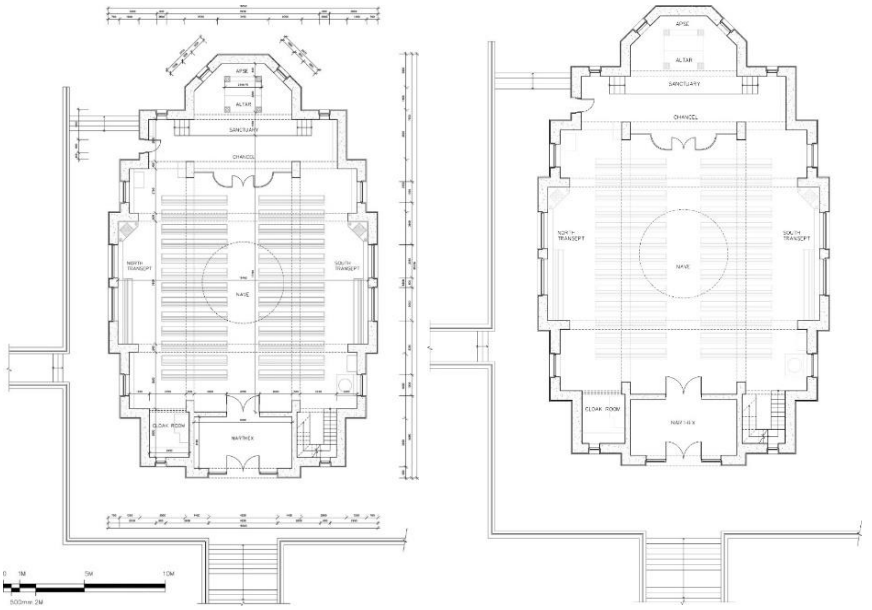

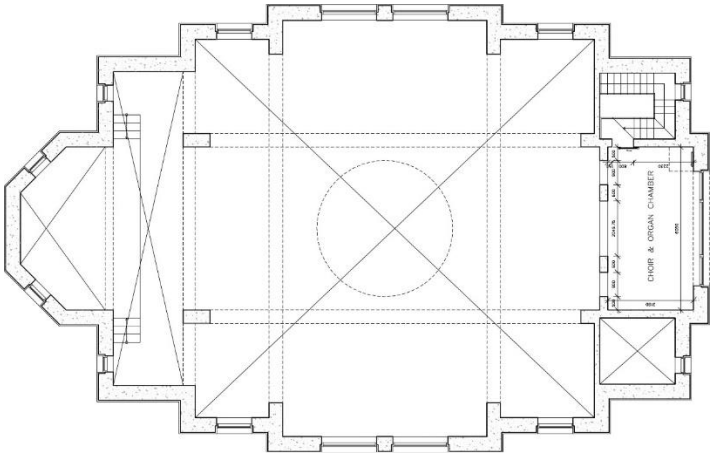

ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅԵՐՈՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՀԵՏ

Յորդանանի հայօճախը սիրալիր յարաբերութիւններ կը պահպանէ Հայրենիքի հետ 1960ականներէն՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի գործունէութեան օրերէն: Հայաստանի Բարձրագոյն Ուսումնական Հաստատութիւններու մէջ յորդանանահայ երիտասարդները սկսած են ուսանիլ 1965էն, եւ կը շարունակեն մինչ օրս:

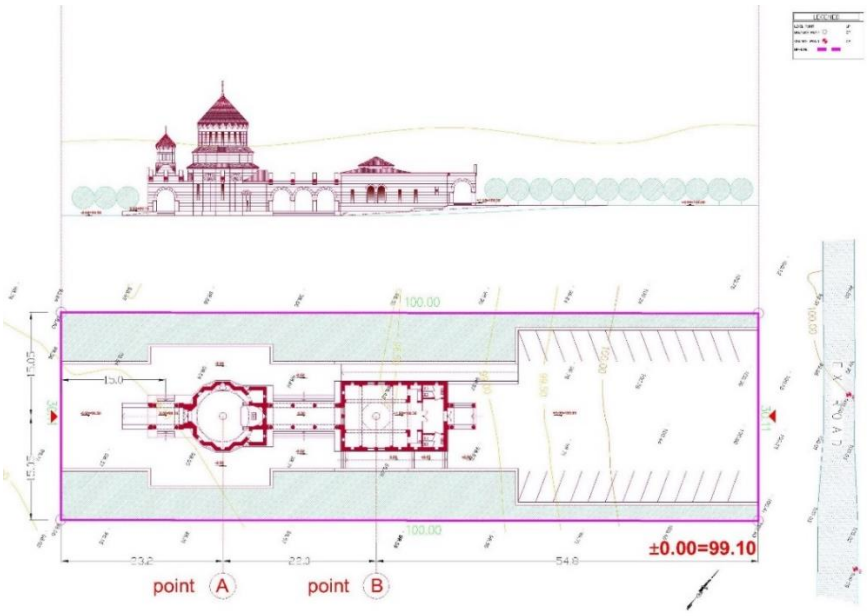

Յորդանանի Հաշէմական Թագաւորութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչցաւ 28 Դեկտ. 1991ին: Այնուհետեւ հաստատուեցան դիւանագիտական յարաբերութիւններ: Համատեղութեան կարգով Սուրիոյ մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան հաւատարմատարներ, արտակարգ եւ լիազօր դեսպաններ եւս գործեցին Ամմանի մէջ՝ Դաւիթ Յովհաննէսեան (1992-98), Լեւոն Սարգիսեան (1998-2005), Արշակ Փոլատեան (14 Յունիս 2011-18): Յորդանանի մօտ Հայաստանի պատուակալ հիւպատոսներ եղան՝ Նեպիլ Պերեքէթ (1994-96), Իպրահիմ Ը'թէուի (1996-98), Վաչէ Տագէսեան (2012-15): Կնքուած են միջպետական համաձայնագրեր[12]: Յորդանանը դեսպանատուն չունի Երեւանի մէջ: Ան ներկայացուած է Ուզպէքիստանի մայրաքաղաք Թաշքենտի մէջ Յորդանանի դեսպանատան միջոցով:

Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան առաջին իսկ օրերէն հայօճախին յարաբերութիւնները բազմապատկուեցան ՀՀի հետ: Յորդանանահայ տարբեր միութիւններ սերտ կապեր հաստատած են ՀՀ, մանաւանդ՝ Սփիւռքի նախարարութեան հետ, որ նաեւ իր կրթամշակութային ծրագրերով կը նպաստէ յորդանանահայութեան հայապահպանութեան աշխատանքին:

[12] Յորդանանի եւ Հայաստանի կրթական նախարարութիւններու միջեւ կայացած համաձայնութեան հիմամբ, 2013էն իվեր, ՀՀէն թիւով 30 համալսարանականներ Յորդանան կու գան՝ Յորդանանի Պետական Համալսարանին մէջ արաբերէնի դասընթացքներու հետեւելու:

Հայօճախը միշտ մասնակցութիւն բերած է Հայրենիք-Սփիւռք խորհրդաժողովներուն, մասնակցած Սփիւռքի նախարարութեան կազմակերպած ամէնամեայ «Արի Տուն» ծրագրին, ինչպէս նաեւ թեմատիկ թատերական-պարային թէ այլաբնոյթ փառատօներու[13]: Հայոց Ցեղասպանութեան Յորդանանի Միացեալ Յանձնախումբը յաճախակի մասնակցութիւն բերած է հայրենիքի մէջ կայացող ձեռնարկներու:

Տարբեր առիթներով Ամման ժամանած են ՀՀ նախագահը, նախարարներ, Երեւանի քաղաքապետը եւ պաշտօնական հիւրեր: Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին առթիւ Ամմանի քաղաքապետը մեկնեցաւ Երեւան՝ մասնակցելու արարողութեանց[14]:

Հայաստանի ռատիոյի ալիքներէն բազմիցս հիւրընկալուած են յորդանանահայ դէմքեր: Եղած են նաեւ փոխայցելութիւններ[15]: Այդ փոխայցելութիւններէն յիշատակելի են, օրինակ՝ 2014ին Ամմանի մէջ, ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան կողմէ կազմակերպուած «Կոմիտաս Յաւերժի Ճամփորդ» ներկայացումը, որ մատուցուեցաւ Արարատեան Հայրապետական թեմի «Ծաղկազարդ» համախումբին կողմէ (խմբավար՝ ՀՀ վաստակաւոր արուեստագէտ Սարգիս Նաճարեան)[16]:

---

[13] 2012ին ԱՄՄի Սպիտակ պարախումբը իր մասնակցութիւնը բերաւ Երեւանի «Իմ Հայաստան» փառատօնին, միութեան Երեւան երգչախումբը (խմբավար Վարդուհի Թորոյեան-Ներսէսեան) 2015 Սեպտեմբերին, Երեւանի մէջ ելոյթ ունեցաւ Կոմիտասի Փառատօնին: 2018ին Ամմանի ՀՕՄի Արազ Պարախումբը (ղեկավար՝ Անի Քարալեան-Գիզիրեան) ելոյթ ունեցաւ հայրենի բեմերու վրայ: Գաղութիս 25 անդամներէ բաղկացած «Վարդավառ» երգչախումբը (ղեկավար՝ Վարդուհի Թորոյեան-Ներսէսեան, հիմնուած 2016 Փետրուարին), ելոյթներ ունենացաւ Յորդանանի եւ Հայաստանի մէջ:

[14] 2015 Ապրիլին Էլ-Րու'իա հեռուստաընկերութիւնը այցելեց Յորդանանի հայկական կառոյցներ, տեղեկութիւններ քաղեց յորդանանահայութեան պատմութեան մասին, զրոյցներ ունեցաւ համայնքի տարբեր ընտանիքներու հետ, լսեց անոնց պատմութիւնը արծարծեց Ցեղասպանութիւնը եւ տեսանիւթեր տարածեց համացանցի վրայ՝ առաւելագոյնին հասցնելով Յորդանանի զանգուածային հաղորդամիջոցներուս հետաքրքրութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան մասին:

[15] 2016ին, «Հայկական Հետք» հաղորդաշարով (Կեդրոն Հեռուստաալիք), Ռուզաննա Ղազարեան ներկայացուցած է Յորդանանի հայօճախը:

[16] Յիշարժան այլ ձեռնարկներու շարք մըն էին Զուարթնոց Հիմնադրամի տնօրէնութեան նախաձեռնած երգի եւ երաժշտութեան աստղերու մասնակցութեամբ ելոյթները՝ 13 Մայիս 2015ին, Յորդանանի տարբեր կեդրոններու մէջ:

Outstanding Figures in the Jordan Armenian Community and the Armenian Churches of Jordan (Summary)

Nerses Nersessian
nerses.nersessian@gmail.com

At least since 1900 the Jordan Armenians have had the support of the congregation of the St. James Armenian Monastery of Jerusalem. The congregation has continuously and with no interruption provided a cleric who is stationed in Amman.

The paper identifies figures who have been members, leaders and founders of local Armenian organizations and institutions which have promoted Armenian education and shaped Armenian identity in consecutive generations and contributed to the Hashemite Kingdom.

The paper focuses on the history of the Armenian Church of Amman, Surp Tateos, which was built in the Armenian residential area of Ashrafiyeh. The paper also provides details about the construction of the second church, Surp Garabed, built in 2014 at Maghtas on the Jordan River bank and its impact. The church was consecrated in the presence of the President of the Republic of Armenia, Serj Sarkisian, in October 2014.

Ժողովրդագրական Քաղուածքներ Ամմանի Ս. Թադէոս Եկեղեցւոյ Պսակի, Մկրտութեան եւ Մահուան Տոմարներէն (1922--2013)

Անդրանիկ Տագէսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

Այս ուսումնասիրութիւնը կը ջանայ տալ Յորդանանի հայութեան ժողովրդագրական պատկերի միքանի երեսակ, իբրեւ հիմք ունենալով Ամմանի Ս. Թադէոս եկեղեցւոյ պսակի, մկրտութեան եւ թաղման տոմարները[1]:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐՆԵՐՈՒ

Պսակի տոմարը կազմուած է տպագիր երկթերթ հարցաթերթիկներէ: Հարցաթերթիկը աղիւսակի ձեւով ու Բ. եւ Գ. սիւնակներու մէջ առանձնացուցած է համապատասխանաբար հարսին ու փեսային վերաբերող պատասխանները այն հարցումներուն, որոնք դրուած են Ա. սիւնակին մէջ: Հարցումները կը վերաբերին անոնց անուն-ազգանունին, ազգութեան, դաւանանքին, հպատակութեան, ծննդավայրին, տարիքին, ամուսնական վիճակին, «զբաղանք»ին, հօր եւ մօր անունին, բնակավայրին, զբաղանքին, կնքահօր անուն-ազգանունին եւ Ա. ու Բ. վկաներուն անուն-ազգանունին ու զբաղանքին: Այս աղիւսակը ամբողջութեամբ կը կրկնուի հանդիպակաց թերթին վրայ: Աղիւսակէն վար, առաջին թերթին վրայ տրուած են նշանտուքի ու պսակի վայրերուն, թուականներուն եւ կրօնաւորին անունն ու տուեալները, արտօնութիւն-հրամանագրի թուահամարն ու թուականը, հանդիպակաց էջին վրայ՝ այս տուեալներուն փոխարէն տպուած է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքին ուղղուած դիմում, որով կը խնդրուի արտօնութիւն շնորհել պսակի արարողութեան: Դիմումին տակի տպագիր գրութիւնը կը թելադրէ տուեալ թերթը ամբողջացնել եւ յղել պատրիարքարան:

Պսակի տոմարի առաջին արձանագրութիւնը կը վերաբերի 23 Մայիս 1940ին՝ Մաանի մէջ կատարուած պսակի արարողութեան, իսկ վերջինը՝ 9 Մայիս 1994ին, ընդամէնը 432 պսակ[2]:

---

[1] Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կողմէ «Յորդանանի Հայերը» գիտաժողովին կազմակերպումին համար, Սեպտեմբեր 2015ին Ամման կատարած այցելութեան օրերուն առիթ յառաջացաւ նկարելու ապա եւ սերտելու Ամմանի հայոց եկեղեցւոյ գրասենեակը պահ դրուած այս տոմարները: Շնորհակալութիւն բոլոր անոնց որոնք կարելի դարձուցին այս թուայնացումը:

[2] Մեր տրամադրութեան տակ ակամայ չունեցանք պսակի երկրորդ տոմարը:

Թաղման տոմարները երկու հատ են: Առաջին տոմարը կ'ընդգրկէ 1 Մարտ 1936-4 Նոյեմբեր 2005 շրջանը: Թաղման թուականի յաջորդականութեամբ, 48 զոյգ թերթերու վրայ, աղիւսակաձեւ, ձեռագիր ցանկագրուած եւ թուագրուած են ննջեցեալին անուն-ազգանունը, ծննդավայրը, տարիքը, արհեստը, հիւանդութիւնը (մահուան պատճառը), թաղման վայրն ու թաղման կարգը կատարող կրօնաւորին անուն-ազգանունը: Տոմարը կը հաշուէ 681 անուն: Երկրորդ՝ լաւագէս պահպանուած տոմարը կ'ընդգրկէ 2006-20 Յուլիս 2013 (եւ այնուհետեւ) շրջանը: Ան կը հաշուէ տպուած հարցաթերթիկի աւելի քան 120 թերթ: Իւրաքանչիւր էջ յատկացուած է մէկ ննջեցեալի տուեալներուն՝ անոր անուն-ազգանունին, ծննդավայրին, զբաղումին, ծննդեան-մահուան-թաղման թուականներուն, մահուան պատճառին, թաղման վայրին եւ կրօնաւորին: Ընդամէնը 760 թաղում:

Մկրտութեան տոմարները չորս հատ են: Առաջին տոմարը առօրեայ արձանագրութեան ծառայած է[3]: Անոր 74 զոյգ էջերու վրայ տարածուած տուեալները (1922-18 Օգոստոս 2006 շրջան)[4] կը հաշուեն թուագրեալ 1062 մկրտեալի անուն, որ սակայն ունի լուրջ խախտումներ, երբեմն նաեւ անխնամ արձանագրութիւն[5]: Ասոնք կ'ընդգրկեն մկրտեալին ծննդեան ու մկրտման թուականները, անուն-ազգանունը, մօր-հօր անուններն ու ծննդավայրերը[6], կնքահօր անուն-ազգանունը եւ մկրտող կրօնաւորին անուն-ազգանունը: Երկրորդ տոմարը, 78 հանդիպակաց էջերով, աղիւսակաձեւ առանձնացուցած է տուեալ տարուան մկրտեալները՝ 22 Փետրուար 1922էն մինչեւ 9 Նոյեմբեր 1997: Տոմարը խնամեալ, սակայն անաւարտ, տարիներ անց կատարուած կոկիկ վերընդօրինակութիւն մըն է: Երրորդ տոմարը կը հաշուէ տպուած հարցաթերթիկի 97 էջերով կազմուած հատոր մը՝ 5 Մայիս 2005-22 Յուլիս 2011 շրջանին համար[7]: Չորրորդ

---

[3] Տոմարը 1945ին սկսուած վերընդօրինակութիւն մըն է: Ենթադրելի է որ զայն նախորդող այլ տոմար մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ, զոր չտեսանք:

[4] Առաջին իսկ անուան տողին վրայ, այլ ձեռագիրով աւելցուած են այլ՝ աւելի հին մկրտեալի մը տուեալները: Այս երեւոյթը կրկնուած է առաջին էջի յետագայ շարք մը անուններու տողատակերուն:

[5] Թիւ 954՝ 18 Օգոստոս 1968ին մկրտուած երեխային տուեալներուն յաջորդող էջին ցանկը կը սկսի թիւ 255էն (հակառակ որ բացթողում չկայ նախորդ եւ այս էջերուն մկրտութեան թուականին յաջորդականութեան միջեւ) եւ կը հասնի թիւ 1062ին՝ 13 Սեպտեմբեր 2004ին մկրտեալին տուեալին, ապա անկանոնաբար կ'երկարի մինչեւ 2006: Կան այլ բնոյթի խախտումներ եւս՝ երեխայի անուն՝ Գրիգոր Ապտըլ-Ղազաք Հապաշի, ամմանցի արաբ, կը մկրտուի 10 Սեպտեմբեր 1950ին (ծնած էր Ամման 39 Հոկտ. 1951ին!!) ձեռամբ Կորիւն Վրդ. Մանուէլեանի:

[6] Մօր ծննդավայրի սիւնակը թերի է:

[7] Կը թուի թէ արձանագրութեանց տոմարներու կանոնաւորում մը կատարուած է 2005-6ին, եւ անցում կատարուած ձեռագրելէ՝ նախապէս պատրաստուած տպագիր հարցարաններու ձեւին:

տոմարը կը հաշուէ նոյն հարցաթերթիկի աւելի քան 100 էջերով կազմուած հատոր մը՝ 22 Յուլիս 2011-7 Յունուար 2015 շրջանին համար (եւ այնուհետեւ): Բացի առաջին տոմարէն, մկրտութեան միւս տոմարները լաւապէս խնամուած ու մաքուր վիճակի մէջ են: Մկրտութեան տոմարներուն միասնական ցանկը կը հաշուէ 1850 մկրտութիւն:

Աղիւսակ Յորդանանի հայօճախի մկրտութեան, պսակի եւ թաղման							
ԹԹ.	Մկրտն.	Պսակ	Թղմ.	ԹԹ.	Մկրտն.	Պսակ	Թղմ.
1922	1			1969	15	7	7
1924	1			1970	17	7	7
1925	1			1971	26	12	16
1926	2			1972	19	7	8
1927	4			1973	20	7	10
1928	2			1974	22	4	12
1929				1975	24	9	15
1930	6			1976	23	7	18
1931	11			1977	17	11	11
1932	9			1978	--	15	19
1933	1			1979	24	12	11
1934	4			1980	18	8	18
1935	1			1981	24	13	7
1936	14		1	1982	25	8	13
1937	15		1	1983	23	9	13
1938	10		2	1984	29	13	6
1939	25	2	7	1985	27	11	12
1940	14	3	3	1986	20	2	11
1941	13	3	6	1987	30	9	9
1942	16	6	2	1988	17	8	13
1943	16	1	-	1989	42	3	10
1944	34	5	1	1990	11	5	10
1945	16	5	5	1991	21	11	10
1946	24		4	1992	31	11	12
1947	14	8	1	1993	28	11	14
1948	41	8	12	1994	16	7	11
1949	50	10	10	1995	17		13
1950	45	9	10	1996	24		8

1951	23	7	13	1997	23[8]		19
1952	30	7	7	1998	24		12
1953	42	12	9	1999	17		9
1954	43	4	9	2000	10		4
1955	43	10	13	2001	19		9
1956	45	10	8	2002	18		9
1957	41	8	8	2003	22		6
1958	23	10	8	2004	12		11
1959	46	12	14	2005	20		7[9]
1960	18	6	10	2006	13		19
1961	42	10	10	2007	19		15
1962	27	6	6	2008	18		6
1963	31	6	7	2009	15		10
1964	38	8	9	2010	19		14
1965	25	9	15	2011	11		16
1966	25	10	13	2012			12
1967	22	7	14	2013			9
1968	27	7	13	Գումար	1850	432	762

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ՀՈՎՒՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ Մայիս 1925 յորդանահայութեան կրօնական կարիքներուն համար մնայուն կրօնաւոր չկար: Երուսաղէմի միաբաններ կարճատեւ այցելութիւններ տուած են հոն երբ մահացութեան պարագայ արձանագրուած է, ու՝ վերադարձած: Երբեմն, թաղման պարագայով իրենց ժամանումէն օգտուելով կատարած են նաեւ մկրտութեան կարգը չմկրտուածներու, ուստի եւ մէկ օրուան մէջ մկրտուած են մէկէ աւելի երեխաներ[10]:

[8] Վերընդօրինակուած Բ. տոմարը այստեղ կ'աւարտի: Այսուհետեւ՝ մինչեւ 2005 ներառեալ՝ օգտուած ենք առաջին տոմարին տուեալներէն, իսկ այնուհետեւ երրորդ տոմարին տուեալներէն:

[9] Առաջին տոմարը կիսատ կը թողու 2005ի մահացեալներու շարքը որ կը վերսկսուի թաղման Բ. տոմարին մէջ:

[10] Ուշագրաւ է այնթապցի Կարապետ եւ Մարիամ Մեքիքճեան ամոլի հինգ զաւակներուն մկրտութիւնը Սալթի մէջ, կնքահայրութեամբ Սարգիս Սուրճեանի՝ 3 Յուլիս 1944ին: Այդ զաւակները ծնած էին.- Անդրանիկ՝ 12 Յունուար 1924ին, Աշոտ՝ 20 Նոյեմբեր 1933ին, Արօ՝ 10 Յունուար 1936ին, Ազատուհի՝ 24 Դեկտեմբեր 1938ին եւ Արքայ՝ 12 Ապրիլ 1944ին: Նման այլ պարագայ մըն է 30 Յուլիս 1952ին Կորիւն Վրդ. Մանուէլեանի ձեռամբ եւ Յ. Տէր Յովհաննէսեանի կնքահայրութեամբ մկրտութիւնը սալթաբնակ Յարութիւն-Շաքէ Խանճեան ամոլի 3 զաւակներուն՝ Աշոտ (ծն. 2 Դեկտ. 1945), Նոյեմի (23 Մարտ 1948) եւ Վազգէն (24 Մայիս 1952): Կան եւ այլ պարագաներ: Պէտք է ըսել, սակայն, որ կրօնաւորի

Պարագայական այս ժամանումներուն կողքին կան նաեւ պարբերական այցելութիւններ[11]:

20 Մայիս 1925ին յորդանահայութեան մէջ մնայուն ներկայութիւն կը հաստատէ Յովհան Քհնյ. Մաճարեան, որ կը գործէ մինչեւ 25 Սեպտեմբեր 1926: Այնուհետեւ, երկամեայ դադարէ մը ետք զինք կը փոխարինէ Յովհաննէս Վրդ. Ասատուրեան որ կը գործէ 22 Օգոստոս 1928-21 Ապրիլ 1931 շրջանին: Եռամեայ դադարէ մը ետք, զինք կը փոխարինէ Գէորգ Վրդ. Ճանսըզեան՝ 18 Յունիս 1934-27 Յունուար 1936 շրջանին, ապա՝ Յակոբ քահանայ Մավեան (5 Փետրուար 1936-18 Հոկտեմբեր 1939): Իրմով կ'ամրապնդուի մնայուն հովիւ ունենալու փաստը: Ասիկա հետեւանք էր հայօճախին թուային աճին: Ուստի եւ, կարելի է հետեւցնել, թէ եթէ հայօճախին թիւը 1920ականներու երկրորդ կէսին պատեհ կը դարձնէր կրօնաւորի մը մնայուն ներկայութիւնը, ապա 1930ականներու երկրորդ կէսէն սկսեալ էական կը դառնար ասիկա:

Ստորեւ՝ Յորդանանի հայութեան հոգեւոր կարիքներուն սպասարկած կրօնաւորներուն անուններն ու ծայառութեան թուականները, ըստ տոմարներու տուեալներուն[12].-

Յովհաննէս Վրդ. Ասատուրեան.- 22 Փետրուար 1922, 28 Մայիս եւ 20 Նոյեմբեր 1927, 22 Օգոստոս 1928-21 Ապրիլ 1931, 20 Փետրուար 1934:

Յուսիկ Քհնյ. Աւետիսեան.- 20 Փետրուար 1924:

Յովհան Քհնյ. Մաճարեան.- 20 Մայիս 1925-25 Սեպտեմբեր 1926, 27 Ապրիլ 1927:

Յակոբ Վրդ. Մավեան.- 18 Յունիս 1927:

Յակոբ Քհնյ. Մավեան.- 5 Փետրուար 1936-18 Հոկտ. 1939:

Տիրան Վրդ. Ներսոյեան.- 2 Մայիս 1932:

Սիրոն Վրդ. Մանուկեան.- 7-9 Մայիս 1932:

Զգօն Վրդ. Յակոբեան.- 11-18 Սեպտեմբեր 1932:

Պարգեւ Վրդ. Վրթանէսեան.- 11 Հոկտ. 1933, 1 Մայիս 1936:

բացակայութեամբ ալ կատարուած են ստիպողական արարողութիւններ, օրինակ՝ երբ Պօղոս Աբգարեան, սրտի կաթուածէ կը մահանայ 27-11-1981ին, ան կը թաղուի առաքելական ծէսով, «ի չգոյէ եկեղեցականի մենք թաղեցինք»:

[11] Պէտք է ըսել, սակայն որ եթէ ամմանահայութեան համար լուծուած էր մնայուն կրօնաւորի ներկայութեան հարցը, նոյնը չի թուիր ըլլալ պարագան ծայրամասերու հայութեան, ուր պարագաները կը ստիպեն որ կրօնաւորի ներկայութեան կատարուին մէկէ աւելի մկրտութիւններ: Երբեմն ծայրամասային ընտանիքը Ամման գալով կը մկրտէր ցարդ չմկրտուած իր բոլոր զաւակները, ինչպէս օրինակ՝ 24 Հոկտ. 1953ին, Ամմանի մէջ մկրտութիւնը Ճեմիլ Նազիկ Ղաուարի զաւակներուն՝ Լիլի, Ֆուատ, Լեպիպ, Ֆայէզ (որոնք համապատասխանաբար ծնած էին 13 Մայիս 1949, 2 Հոկտ. 1952, 23 Փետրուար 1946, 2 Հոկտ. 1952ին), ձեռամբ՝ Կորիւն Վրդ. Մանուէլեանի:

[12] Բոլոր կրօնաւորները առաքուած են Երուսաղէմի պատրիարքարանէն:

Շաւարշ Վրդ. Գույումճեան.- 20 Փետրուար 1934:

Գէորգ Վրդ. Ճանսըզեան.- 18 Յունիս 1934-27 Յունուար 1936:

Հայկասէր Աբղ. Տօնիկեան.- 5 Նոյ. 1939-9 Օգոստոս 1942:

Յարութիւն Աբղ. Մուշեան.- 16 Օգոստոս 1942-3 Յունիս 1945, 17 Յուլիս եւ 9 Սեպտեմբեր 1945, 10 Դեկտ. 1946, 31 Օգոստոս 1947, 7-14 Նոյ. 1948, 15 Յուլիս-2 Օգոստոս 1951:

Կորիւն Աբղ. (ապա վարդապետ) Մանուէլեան.- 15 Յունիս-11 Նոյ. 1945, 26 Յունուար-1 Դեկտ. 1946, 15 Ապրիլ-27 Յուլիս 1947, 8 Դեկտ. 1947-11 Մարտ 1956:

Սահակ Քհնյ. Շաքարեան.- 3-9 Սեպտեմբեր 1945:

Դերենիկ Եպս. Փոլատեան.- 31 Օգոստոս 1947:

Զարեհ Քհնյ. Պարսումեան.- 15 Յուլիս-1 Օգոստոս 1951:

Վարուժան Աբղ.- 23 Օգոստոս 1953:

Հայկազուն Վրդ. Աբրահամեան.- 2 Յունուար 1955:

Վազգէն Աբղ. Գպրըսլեան.- 2 Ապրիլ-28 Սեպտեմբեր եւ 3 Նոյ. 1957, 5 Հոկտ. 1958, 1-13 Օգոստոս 1963:

Լեւոն Աբղ. Աբելեան.- 16 Սեպտեմբեր 1957:

Եղիշէ Պատրիարք.- Մարտ եւ Սեպտեմբեր 1957ի միջեւ մէկ անգամ, 26 Յուլիս 1963:

Դաւիթ Աբղ. Սահակեան.- 6-27 Հոկտեմբեր, 10-29 Նոյեմբեր եւ 29 Դեկտեմբեր 1957, 16 Օգոստոս 1960-19 Յունուար 1961, 31 Մարտ-11 Յունիս 1961:

Յովսէփ Աբղ. Մամուր.- 6-21 Ապրիլ 1958:

Զաւէն Վրդ. Չինչինեան.- Մայիս 1958:

Արիս Աբղ. Շիրվանեան.- 2 Նոյեմբեր 1958-5 Յուլիս 1959, 13 Սեպտեմբեր 1959-31 Յունուար 1960, 14 Մայիս 1960:

Եզնիկ Աբղ. Չաւտարեան.- 16 Ապրիլ եւ 1-17 Յուլիս 1960:

Գեղամ Աբղ. Զաքարեան.- 7 Օգոստոս 1960, 11 Յունիս 1961:

Արշակ Աբղ. Խաչատուրեան.- 12-16 Փետրուար 1961:

Վրթանէս Աբղ. Գալայճեան.- 25 Յունիս 1961-24 Սեպտեմբեր 1962:

Վաչէ Աբղ. Իգնատիոսեան.- 1-13 Օգոստոս եւ 20 Սեպտեմբեր 1963:

Կարապետ Քհնյ. Անդրէասեան.- 12 Յուլիս 1964:

Շահէ Եպս. Աճէմեան.- 15 Փետրուար 1965:

Ներսէս Վրդ. Պապուճեան.- 29 Օգոստոս 1965:

Տաթեւ Աբղ. Ղարիպեան.- 12 Սեպտեմբեր 1965:

Անուշաւան Վրդ. Զոչանեան.- Մայիս, 17-23 Օգոստոս եւ 7-14 Սեպտեմբեր 1958, 2 Օգոստոս-13 Սեպտեմբեր 1959, 7 Հոկտեմբեր 1962-14 Յուլիս 1963, 10-23 Հոկտեմբեր 1963, 26 Յունուար-21 Յուլիս եւ 2 Օգոստոս-15 Նոյեմբեր 1964, 15 Յունուար-29 Յուլիս 1973:

Վահան Վրդ. Թոփալեան.- 25 Փետրուար 1979-2016:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ՎԱՅՐԵՐԸ

Տոմարները թոյլ կու տան կողմնորոշուելու թէ սկզբնապէս փոքրաթիւ Ամմանի, նաեւ՝ ծայրամասային հայօճախները ինչպէս լուծած են իրենց անհրաժեշտ կրօնավայրերու հարցը[13]:

Մեկնելով այդ տուեալներէն կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.-

Ա) ***Պսակի արարողութիւններ***

1) Ամմանի պարագային պսակադրութեան վայր դարձած են հարսին-փեսային-կնքահօր-բարեկամ/հարազատի տունը (նոյնիսկ երբ Ս. Թադէոս եկեղեցին կը գործէր արդէն): Պսակներու կարեւոր մաս մը տեղի ունեցած է Ամմանի հայոց Ս. Աստուածածին մատուռը (որ պարբերաբար օգտագործուած է մինչեւ 1980), իսկ 1968էն սկսեալ՝ Ամմանի նորակառոյց Ս. Թադէոս եկեղեցիին մէջ (առաջին պսակադրութիւնը՝ 2 Փետրուար 1968): Պսակի արարողութիւններ կատարուած են նաեւ Ամմանի «անգլիական (բողոքականաց, անկլիքան) Ս. Փրկիչ եկեղեցի»ին[14], «աւետարանական եկեղեցի»ին, «շաբաթապահներու եկեղեցի»ին, «եպիսկոպոսական եկեղեցի»ին, «արաբ աւետարանականներու (անկլիքաններու) եկեղեցի»ին մէջ:

2) Ծայրամասերուն՝ Աքապայի, Զարքայի, Իրպիտի, Մաանի, Մատապայի, Մաֆրաքի-Ռըսէյֆայի-Քարաքի հայկական պսակադրութիւնները եղած են հարսին, փեսային, հարազատին «տան» կամ «բնակարանին» մէջ, Իրպիտի «Յունաց (կամ յոյն օրթոտոքսներու) եկեղեցի»ին եւ Ռըսէյֆայի «Աստուածածնայ Եկեղեցի»ին մէջ, որ խորքին մէջ նաեւ դպրոցաշէնքն էր:

Բ) ***Մկրտութիւնները*** տեղի ունեցած են մկրտեալին բնակարանը, Սետնայա[15], Երեւան, Յորդանան գետ[16], Մաղթասի Ս. Կարապետ նորակառոյց եկեղեցին, իսկ մեծամասնութիւնը՝ Ամմանի Ս. Թադէոս եկեղեցին: Պէտք է նշել, սակայն, որ այլուր մկրտուելու պարագային, ընդհանրապէս մկրտեալները դրոշմուած են եկեղեցւոյ մէջ:

Գ) Քիչ են ***թաղման*** այն պարագաները երբ ծայրամասի հանգուցեալին մարմինը բերուած է Ամման՝ թաղման: Ընդհակառակը, անոնք թաղուած են Մաանի, Ֆըհէսի, Զարքայի քրիստոնեաներու գերեզմանատունը (1979ին), Իրպիտի քրիստոնեաներու գերեզմանատունը (1973ին), Երուսաղէմ, 1964էն սկսեալ նաեւ՝ Ա[մմանի] Ն[որ] Գ[երեզման], իսկ 1968էն՝ «Ն.Գ.», աւելի ետք՝ Ում ըլ Հիրան, ապա նաեւ՝ Սահիապ[17] գերեզմանատունները:

---

[13] Բացի մկրտութեան առաջին երկու տոմարներէն, միւս երկուքը, պսակի տոմարն ու թաղման երկու տոմարները կ'ընդգրկեն արարողութեան վայրին հարցումը:

[14] 1950-60ականներուն աւելի քան քսանեակ մը պսակներ տեղի ունեցած են այս եկեղեցիին մէջ:

[15] Սուրիոյ քրիստոնէական հնագոյն սրբավայր:

[16] Մանաւանդ Հայաստանէն ժամանած զբօսաշրջիկներ կամ ուխտաւորներ:

[17] «Ա.Ն.Գ.», Ում ըլ Հիրան եւ Սահիապ քրիստոնէական գերեզմանատուներ են, ուր հայեր եւս կը թաղուին խառն, քանի որ յատուկ տարածք չէ առանձնացուած

ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ԸՍՏ ՊՍԱԿԻ ՏՈՄԱՐԻՆ

Աղիւսակ ամոլներու նոյն ծննդավայրի, բնակավայրի տուեալներու			
ԹԹ.	Ամոլներու թիւ	Նոյն ծննդավայր	Նոյն բնակավայր
1939-45	26	7=27%	7=27%
1946-50	35	6=17%	19=54%
1951-55	39	4=10%	24=61%
1956-60	47	10=21%	27=57%
1961-65	38[18]	6=15%	24=63%
1966-70	38[19]	8=21%	17=45%
1971-75	40[20]	6=15%	19=47.5%
1976-80[21]	56	16=28.5%	26=46%.
1981-85[22]	57	18=31.5%	21=37%
1986-90[23]	25	3=12%	4=16%
1991-95[24]	41	12=29%	14=34%

1) Ներհայկական պսակ

Աղիւսակը կը պարզէ որ յորդանահայութեան պսակադրութեան հնգամեայ միջին քանակը 32-35ի շուրջ է (տարեկան շուրջ եօթ պսակ): Եթէ յորդանահայ պսակադրութեանց 'բնական' թիւը համարենք 4-5ը (ըստ 1939-45ի տուեալներուն), ապա կը նկատենք որ պաղեստինեան դէպքերուն հետեւանքով ներհոսքը ամբողջ երեսնամեակ մը յորդանահայ պսակներու տարեկան միջինը բարձրացուցած է 7ի: Իսկ եթէ ամէնաշատ պսակադրութիւնները տեղի ունեցած են 1976-85 երկու հնգամեակներուն (որոնցմէ իւրաքանչիւրին ընթացքին առնուազն 9 պսակ աւելի եղած է քան որեւէ այլ հնգամեակի), ապա այդ յաւելումը հաւանաբար կարելի է բացատրել դրացի երկիրներէ (մասնաւորաբար Լիբանանէն) ներհոսքով:

Աղիւսակը կը պարզէ նաեւ որ 1939-95 շրջանին պսակուած ամոլներուն 54-78%ը ունէր նոյն ծննդավայրը կամ բնակավայրը, որ բարացուցական է ներհայկական (կամ տարիներու վրայ երկարող ծանօթութիւններու վրայ հիմնուած) ամուսնութիւններու բարձր, իսկ խառն (կամ կարճատեւ ծանօթութիւններու վրայ հիմնուած) ամուսնութիւններու ոչ-աւելի քան 30-

---

հայերուն: Վերջին երկու գերեզմանատունները ունին մատուռ, ուր կը կատարուին յուղարկաւորութիւնն ու թաղմանական արարողութիւնները: «Ա.Ն.Գ.»ը կը գտնուէր Էշրեֆիէի լեռան վրայ: Պետութիւնը փակած է ներկայիս (հեռախօսազրոյց՝ Մարալ Ներսէսեանի հետ, 12 Օգոստոս 2019):

[18] Երկու ամոլի ծննդավայր՝ անորոշ:

[19] Մէկ ամոլի բնակավայր՝ անորոշ:

[20] Մէկ ամոլի ծննդավայր՝ անորոշ:

[21] Մէկ ամոլի բնակավայր անորոշ:

[22] Երեք ամոլի ծննդավայր անորոշ եւ 7 ամոլի բնակավայր անորոշ:

[23] Չորս ամոլի ծննդավայր անորոշ:

[24] Երկու ամոլի ծննդավայր անորոշ եւ 4 ամոլի բնակավայր անորոշ:

40% համեմատութեան: Բացառութիւնը 1986-90 հնգամեակն է, ուր պսակներու թիւի անկումը կը խօսի արտագաղթի հետեւանքով հայօճախին մէջ երիտասարդներու թիւի անկումին մասին, որուն հետեւանքով ալ՝ խառն ամուսնութիւններու հաւանականութեան մեծացման:

Աղիւսակը կը պարզէ նաեւ որ միայն 1939-45 շրջանին է որ պսակներուն շուրջ կէսը կատարուած է 'նոր' ծանօթութիւններու հետեւանքով, որ կ'արտացոլացնէ ներյորդանահայ համարկումի հանգրուանը:

2) Հպատակութիւն

1940-45 փեսաներու.- անդրյորդանանեան՝ 20, պաղեստինեան՝ 5, սուրիական՝ 1, լիբանանեան՝ 3:
Հարսերու.- անդրյորդանանեան՝ 19, լիբանանեան՝ 3, սուրիական՝ 2, արաբ՝ 1[25]:
1946-50 փեսաներու.- անգլիական՝ 1, անդրյորդանանեան՝ 17, լիբանանեան՝ 4, պաղեստինեան՝ 9, սուրիական՝ 2:
Հարսերու.- անդրյորդանանեան՝ 20, լիբանանեան՝ 3, պաղեստինեան՝ 8, սուրիական՝ 2:
1951-55 փեսաներու.- անգլիական՝ 1, իրաքեան՝ 1, լիբանանեան՝ 4, յորդանանեան՝ 26, պաղեստինեան՝ 3, պարսկական՝ 1, սուրիական՝ 3:
Հարսերու.- յորդանանեան՝ 32, լիբանանեան՝ 2, պաղեստինեան՝ 2, սուրիական՝ 1, լատին՝ 1:
1956-60 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 1, լիբանանեան՝ 3, յորդանանեան՝ 41, ֆրանսական՝ 1, պարսկական՝ 1, պաղեստինեան՝ 1, սուրիական՝ 1:
Հարսերու.- անգլիական՝ 2, լիբանանեան՝ 2, յորդանանեան՝ 32, պաղեստինեան՝ 2, սուրիական՝ 1:
1961-65 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 1, իրաքեան՝ 1, լիբանանեան՝ 6, յորդանանեան՝ 28, պաղեստինեան՝ 1:
Հարսերու.- իրաքեան՝ 1, լիբանանեան՝ 2, յորդանանեան՝ 35, պաղեստինեան՝ 1:
1966-70 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 3, անգլիական՝ 1, աւստրալիական՝ 1, իրաքեան՝ 3, լիբանանեան՝ 3, յորդանանեան՝ 24, սուրիական՝ 3:
Հարսերու.- անգլիական՝ 1, լիբանանեան՝ 1, յորդանանեան՝ 31, սուրիական՝ 5:
1971-75 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 2, լիբանանեան՝ 3, յորդանանեան՝ 32, սուրիական՝ 2:
Հարսերու.- լիբանանեան՝ 3, յորդանանեան՝ 33, սուրիական՝ 3:
1976-80 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 5, անգլիական՝ 1, աւստրալիական՝ 2, գերմանական՝ 1, զուիցերիական՝ 1, իրաքեան՝ 1, լիբանանեան՝ 4, յորդանանեան՝ 35, պարսկական՝ 1, սուրիական՝ 3:

---

[25] Արաբ այս հարսը՝ երկրագործ, յոյն օրթոտոքս է, որուն հետ ամուսնացած է հայ նպարավաճառ մը 25 Հոկտեմբեր 1942ին:

Հարսերու.- ամերիկեան՝ 1, անգլիական՝ 1, իրաքեան՝ 3, լիբանանեան՝ 3, յորդանանեան՝ 44, սուրիական՝ 5:
1981-85 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 5, աւստրալիական՝ 2, իրաքեան՝ 1, յորդանանեան՝ 42, սովետական՝ 1, սուրիական՝ 7, քանատական՝ 1:
Հարսերու.- անգլիական՝ 1, աւստրալիական՝ 2, իրաքեան՝ 1, լիբանանեան՝ 5, յորդանանեան՝ 42, յունական՝ 1, պաղեստինեան՝ 3, սովետական՝ 1, սուրիական՝ 4:
1986-90 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 4, աւստրիական՝ 1, լիբանանեան՝ 4, յորդանանեան՝ 18, սովետական՝ 1, սուրիական՝ 3:
Հարսերու հպատակութիւն.- լիբանանեան՝ 1, յորդանանեան՝ 25, սուրիական՝ 5:
1991-95 փեսաներու.- ամերիկեան՝ 11, անգլիական՝ 1, իրաքեան՝ 6, լիբանանեան՝ 1, յորդանանեան՝ 14, սուրիական՝ 3, քանատական՝ 3:
Հարսերու.- ամերիկեան՝ 2, աւստրալիական՝ 4, իրաքեան՝ 19, լիբանանեան՝ 1, հայաստանեան՝ 1, յորդանանեան՝ 9, պաղեստինեան՝ 1, սուրիական՝ 1:

Ամուսնացեալներու հպատակութիւն								
ԹԹ.	Յորդն.		Պղստն.		Արտսիմն.		գումար[26]	
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.
1940-45	20=69%	19=79%	5=17%	-	4=13%	5=21%	29	24
1946-50	17=51%	20=60%	9=27%	8=24%	7=21%	5=15%	33	33
1951-55	26=66%	32=84%	3=7%	2=5%	10=25%	4=10%	39	38
1956-60	41=83%	32=82%	1=2%	2=5%	7=14%	5=12%	49	39
1961-65	28=90%	35=89%	1=3%	1=2%	2=6%	3=7%	31	39
1966-70	24=63%	31=81%	-	-	14=36%	7=18%	38	38
1971-75	32=82%	33=84%	-	-	7=18%	6=15%	39	39
1976-80	35=64%	44=77%	-	-	19=35%	13=22%	54	57
1981-85	42=77%	42=70%	-	3=5%	12=22%	15=25%	54	60
1986-90	18=58%	25=80%	-	-	13=41%	6=19%	31	31
1991-95	14=35%	9=23%	-	1=3%	25=64%	28=73%	39	38
գումար	277=62%	322=74%	19=4%	17=4%	146=33%	97=22%	442	436

Աղիւսակը կը պարզէ որ Յորդանան պսակուած ամոլներու փեսաներուն 62%ը յորդանահպատակներ, 4%ը պաղեստինահպատակներ եւ 33%ը արտասահմանցիներ են: Նոյն հիմամբ կը պարզուի նաեւ որ ամոլներուն հարսերուն 74%ը յորդանահպատակներ, 4%ը պաղեստինահպատակներ եւ 22%ը արտասահմանցիներ են:

[26] Արական եւ իգական թիւերու անհամապատասխանութիւնը հետեւանք է հպատակութեանց տուեալներու չգոյութեան:

3) Արհեստներ

1939-45ին փեսաները.- ատաղձագործ՝ 1, ատամնաբուժ՝ 1, գծագրիչ՝ 1, գրագիր՝1, դերձակ՝2, զինուոր՝ 4, լուսանկարիչ՝1, խոհարար՝1, կօշկակար՝ 3, հաշուապահ՝ 1, ճարտարապետ՝ 1, մեքենագէտ՝ 3, մեքենավար՝ 1, ուսուցիչ՝1, պարտիզպան՝1, ջաղացպան՝2, վաճառական՝1:

Հարսերը[27].- դերձակուհի՝ 2, հիւանդապահուհի՝ 4, վարժուհի՝ 1, տանտիկին՝15:

1946-50ին փեսաները[28].- ատաղձագործ՝1, ելեկտրագէտ՝4, երկաթագործ՝ 1, զինուոր՝ 1, ժամագործ՝ 1, լուսանկարիչ՝ 1, կօշկակար՝ 5, հիւսն՝ 2, մեքենագէտ՝ 7, մսավաճառ՝1, նպարավաճառ՝1, ոսկերիչ՝ 2, պաշտօնեայ՝ 1, սպայ՝1, վաճառական՝5, *րափիաթոր* նորոգող՝1:

Հարսերը.- արդուկիչ՝ 1, դերձակ՝ 5, դպրոցական-ուսանողուհի՝ 4, ուսուցչուհի՝1, տանտիկին՝ 8:

1951-55ին փեսաները.- առեւտրական-վաճառական՝4, գրագիր՝1, դերձակ՝ 2, ինքնաշարժի արտաքին նորոգող՝ 1, լուսանկարիչ՝ 3, խանութպան՝ 1, կօշկակար՝ 7, մեքենագէտ՝ 12, մշակ՝ 1, մսավաճառ՝ 1, ներկարար՝ 1, ոսկերիչ՝1, պաշտօնեայ՝ 2, սափրիչ՝1, վարորդ՝1:

Հարսերը[29].- դերձակ՝ 7, դպրոցական՝ 2, հիւանդապահուհի (ներառեալ՝ մանուկներու)՝ 3, ձեռագործ աշխատող՝ 1, մազայարդար՝ 1, ուսուցչուհի՝ 2, պաշտօնեայ՝1, տանտիկին՝ 6:

1956-60ին փեսաները[30].- ապակեգործ՝ 1, բժիշկ՝ 1, դեղագործ՝ 1, երկաթագործ՝1, երկրաչափ՝2, զինագործ՝1, զինուոր՝ 3, լուսանկարիչ՝ 5, կօշկակար՝ 5, հաշուեքննիչ՝1, մեքենավար՝ 4, մեքենագէտ՝ 5, ոսկերիչ՝ 3, ուսուցիչ՝ 4, պաշտօնեայ (ներառեալ՝ կառավարական)՝ 6, պղնձագործ՝ 1, վաճառական՝ 2:

Հարսերը.- կահագործ՝ 1, գրագիր՝ 1, դերձակ՝ 9, կանանց սափրիչ՝ 2, հիւանդապահուհի՝ 3, ուսուցչուհի՝ 7, տանտիկին՝ 10:

1961-65ին փեսաները.- ատաղձագործ՝ 2, ատամնաբուժ՝ 1, դերձակ՝ 2, ելեկտրագէտ՝ 2, երկրաչափ՝1, լուսանկարիչ՝ 2, կօշկակար՝ 3, մեքենագէտ՝ 6, ոսկերիչ՝ 2, ուսուցիչ՝ 2, պաշտօնեայ՝ 5, պարտիզպան՝ 1, ջուլհակ՝ 1, վաճառական (ներառեալ կօշիկի)՝ 3, քարտուղար՝ 1, քիմիագէտ սպայ 1, օդանաւի մեքենագէտ՝1:

Հարսերը[31].- գրագրուհի՝ 3, դերձակ՝ 1, հիւանդապահուհի՝ 1, ուսուցիչ՝ 4, պաշտօնեայ՝ 2, տանտիկին՝17:

---

[27] Երեք հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

[28] Մէկ փեսայի եւ տասնչորս հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

[29] Տասնվեց հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

[30] Տասնչորս հարսի եւ մէկ փեսայի զբաղում՝ անծանօթ:

[31] Ութ հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

1966-70ին փեսաները.- ատաղձագործ՝ 1, ատամնաբուժ՝ 1, ելեկտրագէտ՝ 2, երկաթագործ՝ 1, երկրաչափ՝ 4, ժամագործ՝ 1, լուսանկարիչ՝ 3, կօշկակար՝ 1, մեքենագործ՝ 10, յանձնառու (քոնթրեքթըր)՝ 1, ոսկերիչ՝ 1, ուսանող՝ 1, պաշտօնեայ (կառավարական, դրամատան, ընկերութեան)՝ 6, պարտիզպան՝ 1, վաճառական՝ 2, կանանց սափրիչ՝ 1, շինանիւթի հաշուակալ՝ 1:
Հարսերը[32].- դերձակ՝ 2, պաշտօնեայ՝ 2, տանտիկին՝ 25, ուսանող՝ 2, վարժուհի՝ 4:
1971-75ին փեսաները.- արհեստագէտ՝ 1, բժիշկ՝ 1, դերձակ՝ 2, ելեկտրագէտ՝ 3, երկրաչափ՝ 2, տարրալուծարանի պաշտօնեայ ՝ 1, զօդող՝ 1, լուսանկարիչ՝ 5, կօշկակար՝ 1, հաշուակալ՝ 1, հաշուիչ մեքենաներու մասնագէտ՝ 1, հիւանդանոցի մատակարար՝ 1, մեքենագէտ՝ 3, ներկարար՝ 1, նպարավաճառ՝ 1, ոսկերիչ՝ 4, ուսանող՝ 1, ուսուցիչ՝ 1, պաշտօնեայ՝ 3, վաճառական՝ 1, տպագրիչ՝ 1, *րափիաթոր* նորոգող՝ 1, քիմիագէտ՝ 1, շինանիւթի հաշուակալ ՝ 1, ինքնաշարժի կահագործ՝ 1:
Հարսերը.- դերձակ՝ 3, ուսանող՝ 5, ուսուցիչ՝ 1, պարտիզպան՝ 1, վաճառական՝ 1, տանտիկին՝ 29:
1976-80ին փեսաները.- անձնական գործ՝ 1, արհեստաւոր (ներառեալ՝ կեդրոնական ջեռուցիչ, սառնարան, օդափոխիչ, հեռատեսիլ)՝ 7, բժիշկ՝ 2, գծագրիչ՝ 1, դերձակ՝ 1, ելեկտրագէտ՝ 1, ելեկտրական երկրաչափ՝ 2, երաժիշտ՝ 1, երկաթագործ՝ 1, երկրաչափ՝ 1, զինուոր՝ 1, լուսանկարիչ՝ 8, հաշուապահ՝ 2, ձուլագործ՝ 2, ճարտարապետ՝ 2, մեքենագէտ՝ 7, շինարար՝ 1, ոսկերիչ՝ 4, ուսանող՝ 2, պաշտօնեայ (ներառեալ ամերիկեան հիւպատոսարանի)՝ 5, վաճառական՝ 2, տնային ներքնայարդարում՝ 1, քիմիագէտ՝ 1:
Հարսերը[33].- բժշկուհի՝ 2, դերձակուհի՝ 2, ճարտարապետ՝ 1, ուսանող՝ 6, ուսուցչուհի՝ 5, պաշտօնեայ՝ 4, վարսայարդար՝ 2, տանտիկին՝ 25, քարտուղարուհի՝ 8:
1981-85ին փեսաները.- ալիւմինի արհեստաւոր՝ 2, առեւտրական՝ 9, բժիշկ՝ 2, դերձակ՝ 2, ելեկտրագէտ՝ 4, ելեկտրական երկրաչափ՝ 6, երկաթագործ՝ 2, երկրաչափ՝ 5, զինկոկրաֆ՝ 1, խողովակագործ՝ 1, լուսանկարիչ՝ 4, կահագործ՝ 1, կօշկակար՝ 1, հողագործ՝ 1, մեքենագէտ՝ 6, մեքենագէտ երկրաչափ՝ 1, ներկարար՝ 1, ոսկերիչ՝ 1, ուսանող՝ 1, պաշտօնեայ՝ 1, քիմիագէտ՝ 1, ինքնաշարժի արտաքինը նորոգող՝ 1:
Հարսերը[34].- դերձակ՝ 2, թերթի պաշտօնեայ՝ 1, տարրալուծարանի պաշտօնեայ՝ 1, ծախող՝ 1, հաշուապահ՝ 1, հիւանդապահուհի՝ 1, ուսանող՝

[32] Երկու հարսի զբաղում՝ անծանօթ:
[33] Երկու հարսի զբաղում՝ անծանօթ:
[34] Մէկ հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

3, ուսուցիչ՝ 5, պաշտօնեայ՝ 5, վարսայարդար՝ 1, տանտիկին՝ 29, քարտուղար՝ 4:

1986-90ին փեսաները.- անձնական գործ՝ 1, առեւտրական՝ 5, բանուոր՝ 1, ելեկրտական երկաչափ՝ 3, երկրաչափ՝ 1, կօշկակար՝ 1, հաշուապահ՝ 1, մեքենագէտ՝ 1, մեքենագէտ երկրաչափ՝ 1, ոսկերիչ՝ 6, ջեռուցիչի արհեստաւոր՝ 1, վարորդ՝ 2, վերահսկիչ՝ 1:

Հարսերը[40].- լուսանկարիչ՝ 1, կանանց վարսայարդար՝ 1, ուսանող՝ 2, պաշտօնեայ՝ 3, տանտիկին՝ 16:

Աղիւսակ յորդանահայ ամոլներու աշխատանքի ասպարէզի										
ԹԹ.	Ձեռային[35]		Ուսում.[36]		Արհեստ[37]		անուս[38]		Առեւտր.[39]	
	Այր	կին	Այր	կին	այր	կին	այր	Կին	այր	կին
1939-45	4=16%	2=9%	9=36%	5=22%	6=24%	-	5=20%	15=68%	1=4%	-
1946-50	6=17%	6=31%	3=8%	5=26%	19=54%	-	-	8=42%	7=20%	-
1951-55	7=17%	9=39%	3=7%	8=34%	21=53%	-	2=5%	6=26%	6=15%	-
1956-60	9=19%	1=4%	18=38%	11=50%	14=29%	-	4=8%	10=45%	2=4%	-
1961-65	8=22%	1=4%	14=38%	10=35%	9=25%	-	2=5%	17=60%	3=8%	-
1966-70	9=24%	2=5%	13=35%	8=22%	12=32%	-	1=3%	25=71%	2=5%	-
1971-75	12=32%	3=7%	11=29%	6=15%	11=29%	-	-	30=77%	3=8%	-
1976-80	14=25%	-	20=37%	26=47%	17=31%	4=7%	-	25=45%	3=5%	-
1981-85	7=13%	3=6%	17=30%	21=39%	20=35%	-	1=2%	30=55%	9=16%	-
1986-90	6=24%	2=9%	7=28%	5=21%	3=12%	-	3=12%	16=70%	6=24%	-
1991-95	13=36%	-	12=33%	13=33%	5=14%	-	2=6%	26=67%	4=11%	-
գումար	245		319		336		61		120	

[35] Կ'ընդգրկէ հետեւեալ ասպարէզները.- ատաղձագործ, արդուկիչ, գծագրիչ, դերձակ, ժամագործ, լուսանկարիչ, կանանց սափրիչ, ձեռագործ աշխատող, ոսկերիչ, սանրագործ, սափրիչ, վարագոյր շինող, վրանագործ, տպագրիչ:

[36] Կ'ընդգրկէ հետեւեալ ասպարէզները.- ատամնաբուժ, բժիշկ, գրագիր, երաժիշտ, երկրաչափ, զինուոր, թերթի աշխատակից, հաշուապահ, հիւանդապահուհի, ճարտարապետ, ներքնայարդարում, ուսանող, ուսուցիչ, պաշտօնեայ, վերահսկիչ, տարրալուծարանի պաշտօնեայ:

[37] Կ'ընդգրկէ հետեւեալ ասպարէզները.- ալիւմինի արհեստաւոր, արհեստագէտ, ելեկտրագէտ, երկաթագործ, զինագործ, զինկոկրաֆ, զօդող, ինքնաշարժ նորոգող, խառատ, խողովակագործ, կահագործ, *կարաժիստ*, կօշկակար, ձուլագործ, մեքենագէտ, ներկարար, շաքարագործ, պղնձագործ, ջեռուցիչի արհեստաւոր, *րատիաթոր* նորոգող, շինանիւթի հաշուակալ:

[38] Կ'ընդգրկէ հետեւեալ ասպարէզները.- ապուխտագործ, բանուոր, գործաւոր, խոհարար, հացագործ, մեքենավար, պարտիզպան, ջաղացպան, ջուլհակ, վաճառող, տանտիկին:

[39] Կ'ընդգրկէ հետեւեալ ասպարէզները.- անձնական գործ, գորգավաճառ, խանութպան, հակավաճառ, հաւավաճառ, հիւանդանոցի մատակարար, մսավաճառ, նպարավաճառ:

[40] Երկու հարսի աշխատանք անորոշ:

1991-95ին փեսաները[41].- անձնական գործ՝ 2, առեւտրական՝ 2, բժիշկ՝ 1, գործաւոր՝ 2, ելեկտրագործ՝ 2, երկրագործութեան երկրաչափ՝ 1, երկրաչափ՝ 1, լուսանկարիչ՝ 3, ծախող՝ 2, կօշկակար՝ 1, հաշուապահ՝ 1, մեքենագէտ՝ 1, մեքենագէտ երկրաչափ՝ 1, ոսկերիչ՝ 7, ուսանող՝ 2, պաշտօնեայ՝ 2, սափրիչ՝ 1, շինանիւթի հաշուակալ՝ 1, տպագրիչ՝ 2, վերահսկիչ (փոխադրութեան, վաճառքի)՝ 3:
Հարսերը.- ելեկտրագէտ՝ 1, երկրաչափ՝ 1, հիւանդապահուհի՝ 2, ուսանող ՝ 1, պաշտօնեայ՝ 3, տանտիկին՝ 26, քարտուղար՝ 5:

Վերեւ դրուած աղիւսակէն կը պարզուի, որ հարսերուն մէջ գործատէրեր չկան եւ որ անոնց համեմատական մեծամասնութիւնը (26-77%) գործի ասպարէզ չեն ընդգրկուած: Հարսերուն երկրորդ մեծ խումբը (15-47%) կը պատկանի ուսեալներու խաւին, որոնք իրենց ուսման բերմամբ ընդգրկուած են աշխատանքային ասպարէզ: Հարսերուն երրորդ խումբը կը պատկանի ձեռային արհեստներու ասպարէզին: Կը պարզուի նաեւ, որ արհեստները կը հանդիսանան փեսաներուն մեծագոյն ասպարէզը, ապա կու գան ուսումնական մասնագիտութիւնները, երրորդ տեղը կը գրաւեն ձեռային արհեստները, յետոյ՝ գործատէրերն ու առեւտրականները, հուսկ՝ ուսում չպահանջող զբաղումներու խումբը: Մատնանշելի է նաեւ կանխահաս ամուսնութեանց պարագան:

4) Խառն ամուսնութիւններ

Տոմարները մասնակիօրէն կ'արտացոլացնեն խառն ամուսնութիւններու պարագան: Ըստ անոնց տուեալներուն՝ 1947ին կ'արձանագրուի արաբ հօրմէ առաջին ծնունդը: Կը հանդիպինք արաբ/օրթոտոքս/հայ սուրիանի հօր եւ հայ մօր, ինչպէս նաեւ հայ հօր եւ իսլամ/արաբ մօր զաւակներու մկրտութեան շուրջ տասնեակ մը պարագաներու՝ 1950-60ականներուն: Երբեմն նոյն ընտանիքի զաւակները միաժամանակ կը մկրտուին: Ընդհանրապէս բոլոր այսպիսի մկրտութիւնները կատարուած են Ամման:

ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ԸՍՏ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏՈՄԱՐՆԵՐՈՒՆ

1) Մկրտեալներու ծննդեան թուական

1921՝ 1, 1924՝ 2, 1926՝ 4, 1927՝ 3, 1928՝ 2, 1929՝ 2, 1930՝ 8, 1931՝ 10, 1932՝ 6, 1933՝ 5, 1934՝ 2, 1935՝ 10, 1936՝ 18, 1937՝ 16, 1938՝ 11, 1939՝ 24, 1940՝ 13, 1941՝ 16, 1942՝ 12, 1943՝ 30, 1944՝ 21, 1945՝ 20, 1946՝ 17, 1947՝ 37, 1948՝ 44, 1949՝ 43, 1950՝ 28, 1951՝ 34, 1952՝ 37, 1953՝ 34, 1954՝ 39, 1955՝ 36, 1956՝ 39, 1957՝ 32, 1958՝ 31, 1959՝ 39, 1960՝ 30, 1961՝ 30, 1962՝ 36, 1963՝ 35, 1964՝ 27, 1965՝ 22, 1966՝ 22, 1967՝ 18, 1968՝ 24, 1969՝ 16, 1970՝ 15, 1971՝ 28, 1972՝ 19, 1973՝ 28, 1974՝ 17, 1975՝ 25, 1976՝ 17, 1977՝ 15, 1978՝ 16, 1979՝ 29, 1980՝ 23, 1981՝ 29, 1982՝ 28, 1983՝ 22, 1984՝ 25, 1985՝ 22, 1986՝ 22, 1987՝ 20, 1988՝ 37, 1989՝ 18, 1990՝ 16, 1991՝ 22, 1992՝ 28, 1993՝ 23, 1994՝ 13, 1995՝

[41] Երկու փեսայի եւ մէկ հարսի զբաղում՝ անծանօթ:

25, 1996՝ 18, 1997՝ 16, 1998՝ 12, 1999՝ 13, 2000՝ 19, 2001՝ 14, 2002՝ 19, 2003՝ 14, 2004՝ 19, 2005՝ 19, 2006՝ 20, 2007՝ 16, 2008՝ 25, 2009՝ 10, 2010՝ 17, 2011՝ 14, 2012՝ 13, 2013՝ 16, 2014՝ 3, գումար՝ 1875:

2) Մկրտեալներու ծննդավայր

Աղիւսակ մկրտեալներու ծննդավայրի				
ԹԹ.	Յորդանան		Պղստն.	Արտսհմն.
	Ամմն.	Այլ վայրեր		
1922-40	86	46	5	3
1941-50	117	67	21	6
1951-55	108	33	4	1
1955-60	154	10	2	1
1961-65	104	16	6	9
1966-70	84	9	3	11
1971-75	88	3	6	21
1976-80	69	4	2	24
1981-85	104	7	6	12
1986-90	76	5	1	11
1991-95	95	1	2	10
1996-2000	109	3	2	16
2001-2005	55	2	-	14
2006-2010	60	3	-	19
20011-15	29	3	-	10
գումար	1338	212	60	167

Եթէ մկրտութեան տեղը բարացուցական է ընտանիքի բնակավայրին, ապա աղիւսակէն կը պարզուի, որ յորդանահայութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը (75%) կը բնակի Ամմանի մէջ, իսկ 12%ը՝ ծայրամասերը: Յիրաւի, ուշագրաւ է Ամմանի մէջ մկրտուող երեխաներու թիւի անհամեմատ աճը՝ ի հեճուկս ծայրամասերուն: Օրինակ, 1960ին մկրտուած բոլոր երեխաները (18 հոգի) ծնած էին Ամման:

3) Մկրտեալներու հօր ծննդավայր

1922-40՝ մկրտեալներու հօր ծննդավայր[42].- Ամանոս՝ 1, Այնթապ՝ 17, Ատանա՝ 4, Գոնիա՝ 6, Ուրֆա՝ 8, Եգիպտոս՝ 1, Զէյթուն՝ 3, Էւերէկ՝ 1, Թեքիրտաղ՝ 1, Իզմիր՝ 2, Խառնի՝ 1, Կեսարիա՝ 6, Հաճըն՝ 5, Մարաշ՝ 33, Սիս՝ 1, Վան՝ 3, Տարսոն՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 33, Քեսապ՝ 1, Քիլիս՝ 1:

1922-40 մկրտեալներու ծննդավայր.- Աժլուն՝ 1, Ամման՝ 86, Գոնիա՝ 1, Զարքա՝ 11, Ժարաշ՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Հիւսըն՝ 1, Մաան՝ 1, Պէյրութ՝ 2, Ռըսէյֆա՝ 17, Սալթ՝ 5, Սաղէմ՝ 5, Քարաք՝ 7:

[42] Տաս հօրենական ծննդավայր՝ անընթեռնելի է:

1941-50՝ մկրտեալներու հօր ծննդավայր[43].- Այնթապ՝ 32, Ատանա՝ 17, Աքշեհիր՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 1, Գոնիա՝ 3, Ուրֆա՝ 23, Եոզկատ՝ 4, Էյպէզ՝ 2, Էրզրում՝ 1, Էօզերլի՝ 1, Իզմիր՝ 4, Խարբերդ՝ 2, Կապան՝ 1, Կարսպազար՝ 2, Կեսարիա՝ 7, Կիւրին՝ 1, Հալէպ՝ 2, Հաճըն՝ 9, Հասանպէյ՝ 3, Մարաշ՝ 35, Մաֆրաք՝ 1, Նաճարլու՝ 4, Շապին Գարահիսար՝ 1, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 1, Պոլիս՝ 4, Պուրսա՝ 1, Ռոտոսթօ՝ 2, Սաղէմ՝ 13, Սեբաստիա՝ 4, Սուետիա՝ 2, Վան՝ 5, Տէօրթ Եոլ՝ 57, Տիգրանակերտ՝ 4, Հասանպէյ՝ 1, Քեսապ՝ 4, Քիլիս՝ 4:

1941-50 մկրտեալներու ծննդավայր[44].- Աժլուն՝ 3, Ամման՝ 117, Աքապա՝ 1, Եաֆա՝ 5, Զարքա՝ 24, Իրպիտ՝ 14, Հայֆա՝ 3, Ղոր Սաֆի՝ 2, Մաան՝ 3, Մաֆրաք՝ 7, Պէյրութ՝ 5, Ռըսէյֆա՝ 4, Սալթ՝ 7, Սաղէմ՝ 13, Քարաք՝ 2:

1951-55 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 108, Զարքա՝ 5, Իրպիտ՝ 1, Հալէպ՝ 1, Մարտապա՝ 1, Մաֆրաք՝ 1, Նապլուս՝ 1, Ռըսէյֆա՝ 16, Սալթ՝ 4, Սաղէմ՝ 3, Քարաք՝ 5:

1951-55՝ մկրտեալներուն հօր ծննդավայր[45].- Աղեքսանդրիա-Գահիրէ-Եգիպտոս՝ 4, Ամման՝ 57, Այնթապ՝ 11, Ատանա՝ 15, Աֆիոն Գարահիսար՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 1, Գոնիա՝ 2, Դամասկոս՝ 4, Եաֆա՝ 6, Ուրֆա՝ 14, Երիքով՝ 1, Զէյթուն՝ 1, Թալաս՝ 1, Թոմարզա՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 1, Իրպիտ՝ 3, Լարնաքա՝ 1, Խարբերդ՝ 2, Կեսարիա՝ 11, Կիւրին՝ 1, Հալէպ՝ 4, Հայֆա՝ 1, Հիւսընի՝ 3, Մարաշ՝ 27, Մերսին՝ 2, Նազարէթ՝ 1, Պէյրութ՝ 7, Պիրսապա՝ 1, Պոլիս՝ 3, Ռեմլէ՝ 4, Ռըսէյֆա՝ 1, Սալթ՝ 3, Սաղէմ՝ 30, Սուետիա՝ 1, Վան՝ 1, Տարսոն՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 27, Տիգրանակերտ՝ 1, Փիրէա՝ 1, Քարաք՝ 6, Քեսապ՝ 7, Քիլիս՝ 3:

1956-60 մկրտեալներու ծննդավայր[46].- Ամման՝ 154, Երուսաղէմ՝ 1, Զարքա՝ 3, Իրպիտ՝ 1, Կազա՝ 1, Պէյրութ՝ 1, Ռըսէյֆա՝ 5, Քարաք՝ 1:

1956-60 մկրտեալներու հօր ծննդավայր.- Ամման՝ 13, Այնթապ՝ 5, Անտիոք՝ 1, Ատանա՝ 2, Աֆիոն Գարահիսար՝ 2, Բեթղեհէմ՝ 2, Դամասկոս՝ 2, Եաֆա՝ 2, Ուրֆա՝ 3, Երուսաղէմ՝ 18, Զարքա՝ 1, Զէյթուն՝ 1, Թիֆլիս՝ 1, Թուրքիա՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 9, Խտրպէկ՝ 1, Կեսարիա՝ 2, Կեմերէկ՝ 1, Հայֆա՝ 3, Հիւսընի՝ 2, Մարաշ 3, Մերսին՝ 1, Նազարէթ՝ 2, Չոմաքլու՝ 1, Պէյրութ՝ 1, Տարաա՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 4, Րեմլէ՝ 1, Քարաք՝ 1:

1961-65 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 104, Աքապա՝ 1, Գերմանիա՝ 1, Եաֆա՝ 2, Զարքա՝ 5, Իրպիտ՝ 3, Հալէպ՝ 3, Ղազզա՝ 2, Նիկոսիա՝ 1, Պենկազի՝ 1, Պէյրութ՝ 2, Ռըսէյֆա՝ 1, Սալթ՝ 3, Սաղէմ՝ 2, Քարաք՝ 3, Քուէյթ՝ 1:

---

[43] Երկու հօր ծննդավայր՝ անծանօթ: Ուշագրաւ է «Գէորգ [ծն. Պաղտատ] եւ Զարուհ (Ա. Յովհաննէսեան) Աղքաշեան» ամոլին դստեր՝ Վիլոլէթի (ծն. Երեւան, 4 Ապրիլ 1950), մկրտութիւնը՝ 15 Յուլիս 1951ին:

[44] Մէկ մկրտեալի ծննդավայր՝ անծանօթ:

[45] Տասնհինգ հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

[46] Երկու մկրտեալի ծննդավայր եւ տասնհինգ հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

1961-65 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[47].- Ազէզ՝ 1, Ամման՝ 18, Այնթապ՝ 2, Գահիրէ՝ 1, Դամասկոս՝ 5, Եաֆա 10, Ուրֆա՝ 3, Եոզկաթ՝ 1, Զարքա՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 12, Իրպիտ՝ 1, Խարբերդ՝ 1, Կիպրոս՝ 1, Հալէպ՝ 6, Հայֆա՝ 1, Հիւսընի՝ 4, Ղազզա՝ 1, Մարաշ՝ 1, Մերսին՝ 2, Նազարէթ՝ 4, Շիքակօ՝ 1[48], Ուատի Սիր՝ 1, Պէյան՝ 1, Պէյրութ՝ 5, Պոլիս՝ 1, Ռըսէյֆա՝ 2, Սալթ՝ 2, Սաղէմ՝ 25, Սուտան՝ 2, Սվազ՝ 1, Վարնա՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 4, Քարաք՝ 4, Քէօթահիա՝ 1, Քիլիս՝ 1:

1966-70 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 84, Աքապա՝ 1, Զարքա՝ 4, Իրպիտ՝ 4, Լոնտոն՝ 1, Լոս Անճելըս՝ 1, Հալէպ՝ 1, Ղափան՝ 1, Պաղտատ՝ 2, Պէյրութ՝ 3, Սաղէմ՝ 3, Քուէյթ՝ 1, դուրսը՝ 1:

1966-70 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[49].- Աժլուն՝ 3, Ամման՝ 16, Գահիրէ՝ 1, Դամասկոս՝ 3, Եաֆա՝ 13, Իսկենտէրուն՝ 5, Իրպիտ՝ 1, Կուտինա՝ 1, Հալէպ՝ 5, Հիւսընի՝ 2, Ղափան՝ 1, Մաան՝ 1, Նազարէթ՝ 3, Ուատի Սիր՝ 1, Պաղեստին՝ 2, Պաղտատ՝ 3, Պէյրութ՝ 9, Պոլիս՝ 1, Սալթ՝ 2, Սաղէմ՝ 32, Քարաք՝ 7:

1971-75 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 88, Երեւան՝ 2, Բեթղեհէմ՝ 1, Զարքա՝ 2, Թրիփոլի (Լիպիա)՝ 1, Իրպիտ՝ 1, Հալէպ՝ 4, Մ. Նահանգներ՝ 2, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 7, Պրայթընի՝ 2[50], Սաղէմ՝ 5, Սիտնի՝ 1, Շեֆիլտ՝ 1:

1971-75 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[51].- Աժլուն՝ 1, Ամման՝ 25, Ատիս Ապեպա՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 4, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 12, Իրպիտ՝ 2, Իսկենտէրուն՝ 4, Հալէպ՝ 5, Մաան՝ 1, Մերսին՝ 1, Նազարէթ՝ 1, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 13, Րամալլա՝ 3, Սալթ՝ 1, Սաղէմ՝ 34, Քարաք՝ 3:

1976-80 մկրտեալներու ծննդավայր[52].- Ամման՝ 69, Ապու Տապի՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 1, Դամասկոս՝ 2, Զահլէ՝ 1, Զարքա՝ 2, Թեքսաս՝ 1, Լիբանան՝ 1, Լոնտոն՝ 1, Խուպար՝ 1, Հասաքէ՝ 1, Հալէպ՝ 2, Մասքաթ Օման՝ 1, Մ. Նահանգներ՝ 2, Պաղտատ՝ 3, Պենկազի՝ 2, Պէյրութ՝ 2, Սալթ՝ 1, Սաղէմ՝ 1, Սէուտ Արաբիա՝ 1, Քարաք՝ 1, Քուէյթ՝ 2:

1976-80 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[53].- Աժլուն՝ 2, Ամման՝ 39, Բեթղեհէմ՝ 3, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 10, Զահլէ՝ 2, Զարքա՝ 2, Հալէպ՝ 10, Պաղտատ՝ 2, Պէյրութ՝ 6, Սալթ՝ 2, Սաղէմ՝ 18, Րամալլա՝ 2, Ռըսէյֆա՝ 1, Քարաք՝ 3:

---

[47] Մէկ մկրտեալի եւ հինգ հօր ծննդավայր անծանօթ:

[48] Մովսէս եւ Արշալոյս Քէօրքիւնեաններու որդին է ան՝ Րաֆֆի:

[49] Մէկ մկրտեալի եւ մէկ հօր ծննդավայր անծանօթ:

[50] 1973ին եւ 74ին կը ծնին Անթիքաճեանի 2 թոռները Պրայթընի մէջ: Իր դուստրը՝ Նազենի, ամուսնացած էր Պիրմինկըմ ծնած Ճոն Հիքմընի հետ:

[51] Մէկ մրտեալի եւ երեք հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

[52] Կան եւ օտարազգի մկրտութիւններ, ինչպէս՝ 1974ին եւ 1978ին ծնած բայց միաժամանակ մկրտուած երկու զաւակները Կապի եւ Քրիմհելտ Քարմիի, որոնք կը մկրտուին 1978ին:

[53] Մէկ հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

1981-85 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 104, Աւստրալիա՝ 1, Եաֆա՝ 1, Երեւան՝ 1, Զարքա՝ 5, Լիբանան՝ 4, Հալէպ՝ 2, Մ. Նահանգներ՝ 2, Պաղտատ՝ 1, Սաղէմ՝ 4, Ս. Արաբիա՝ 1, Րամալլա՝ 1, Քարաք՝ 2:
1981-85 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[54].- Աժլուն՝ 4, Ամման՝ 52, Բեթղեհէմ՝ 3, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 3, Եգիպտոս՝ 1, Երեւան՝ 2, Զարքա 4, Թաֆիլէ՝ 1, Իրաք՝ 1, Իրպիտ՝ 1, Լիբանան՝ 3, Հալէպ՝ 16, Մաան՝ 1, Մաֆրաք՝ 1, Պաղտատ՝ 3, Ռըսէյֆա՝ 2, Սալթ՝ 5, Սաղէմ՝ 13, Քարաք՝ 11, Քուէյթ՝ 1:
1986-90 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 76, Աքապա՝ 1, Գերմանիա՝ 1, Զարքա՝ 3, Հալէպ՝ 2, Մ. Նահանգներ՝ 4, Պէյրութ՝ 1, Սաղէմ՝ 1, Տուպայ՝ 1, Րաքքա՝ 1, Քարաք՝ 1, Քուէյթ՝ 1:
1986-90 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[55].- Ամման՝ 43, Աքապա՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 1, Եաֆա՝ 4, Երեւան՝ 1, Զարքա՝ 5, Թաֆիլէ՝ 1, Իրպիտ՝ 3, Լիբանան՝ 2, Հալէպ՝ 12, Ղազզա՝ 1, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 1, Ռըսէյֆա՝ 1, Սալթ՝ 6, Սաղէմ՝ 8, Քանատա՝ 1, Քարաք՝ 3:
1991-95 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 95, Իրաք՝ 1, Մ. Թագաւորութիւն՝ 1, Մ. Նահանգներ՝ 5, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 2, Սաղէմ՝ 2, Քարաք՝ 1:
1991-95 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[56].- Աժլուն՝ 1, Ամման՝ 31, Բեթղեհէմ՝ 3, Իտալիա՝ 1, Իրաք՝ 3, Իրպիտ՝ 1, Լիբանան՝ 1, Կիպրոս՝ 1, Հալէպ՝ 12, Հայաստան՝ 1, Մաան՝ 2, Մարտապա՝ 5, Մ. Նահանգներ՝ 3, Մուսուլ՝ 1, Պաղտատ՝ 8, Պէյրութ՝ 8, Ռըսէյֆա՝ 1, Սաղէմ՝ 10, Սուրիա՝ 2, Քարաք՝ 2:
1996-2000 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 109, Աւստրալիա՝ 1, Իրան՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Լիբնանան՝ 1, Հալէպ՝ 4, Մարտապա՝ 1, Մ. Թագաւորութիւն՝ 1, Մ. Նահանգներ՝ 5, Պաղտատ՝ 1, Սաղէմ՝ 2, Քուէյթ՝ 2:
1996-2000 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[57].- Ամման՝ 43, Բեթղեհէմ՝ 1, Դամասկոս՝ 1, Եգիպտոս՝ 1, Երեւան՝ 1, Զարքա՝ 2, Իրաք՝ 4, Իրպիտ՝ 3, Լիբանան՝ 4, Հալէպ՝ 12, Հայաստան՝ 1, Մարտապա՝ 2, Մ. Նահանգներ՝ 3, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 8, Սաղէմ՝ 4, Սուրիա՝ 1:
2001-2005 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 55, Իրպիտ՝ 2, Հայաստան՝ 1, Մ. Նահանգներ՝ 9, Պէյրութ՝ 1, Սիտնի՝ 1, Տուպայ՝ 1, Քուէյթ՝ 1:
2001-2005 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[58].- Ամման՝ 30, Դամասկոս՝ 1, Զարքա՝ 3, Իրան՝ 1, Իտալիա՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Լիբանան՝ 2, Հալէպ՝ 7, Հայաստան՝ 1, Մ. Թագաւորութիւն՝ 1, Պաղտատ՝ 7, Պէյրութ՝ 5, Սաղէմ՝ 1, Սուրիա՝ 1, Քամիշլի՝ 1, Քուէյթ՝ 1:
2006-2010 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 60, Դամասկոս՝ 1, Զարքա՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Լիբանան՝ 1, Կիպրոս՝ 1, Հայաստան 1, Հոլանտա՝ 1, Մարքա՝

[54] Մէկ հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:
[55] Երկու մկրտեալի եւ չորս հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:
[56] Երեք մկրտեալի եւ վեց հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:
[57] Երկու մկրտեալի եւ երեք հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:
[58] Մէկ մկրտեալի եւ երեք հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

1, Մ. Նահանգներ՝ 6, Շուէտ՝ 1, Չինաստան՝ 1[59], Սէուտ Արաբիա՝ 2, Տուպայ՝ 2, Քեսապ՝ 1, Քուէյթ՝ 1:

2006-2010 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[60].- Ամման՝ 40, Բեթղեհէմ՝ 1, Գերմանիա՝ 1, Դամասկոս՝ 3, Զահլէ՝ 1, Զարքա՝ 2, Իրաք՝ 3, Իրպիտ՝ 4, Լաթաքիա՝ 1, Լիբանան՝ 3, Հալէպ՝ 5, Մարքա՝ 1, Պաղտատ՝ 11, Պէյրութ՝ 3, Սուրիա՝ 1, Քարաք՝ 2, Քեսապ՝ 1, Քուէյթ՝ 1:

2011-15 մկրտեալներու ծննդավայր.- Ամման՝ 26, Զարքա՝ 3, Լիբանան՝ 1, Հոլանտա՝ 1, Մ. Նահանգներ՝ 4, Յորդանան՝ 3, Ս. Արաբիա՝ 1, Սուրիա՝ 3:

2011-15 մկրտեալներու հօր ծննդավայր[61].- Ամման՝ 16, Գերմանիա՝ 1, Զարքա՝ 3, Իրաք՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Լիբանան՝ 3, Հալէպ՝ 2, Յորդանան՝ 5, Պաղտատ՝ 3, Պասրա՝ 1, Սէուտ Արաբիա՝ 1, Սուրիա՝ 2, Տհոք՝ 1:

Աղիւսակ մկրտեալներու հօր ծննդավայրի						
ԹԹ.	Յրդնն.	Պղստ.	Արտսհմն.	Կիլիկիա	Արլ. Անատ.	Արմտ. Անատ.
1922-40	-	-	1	110	9	9
1941-50	1	14	4	207	20	18
1951-55	73	45	21	113	5	15
1956-60	18	27	4	32	1	3
1961-65	33	42	23	25	3	2
1966-70	33	50	22	5	-	2
1971-75	33	54	21	5	6	6
1976-80	49	33	21	497	44	55
1981-85	82	20	27			
1986-90	63	14	18			
1991-95	43	13	41			
1996-2000	50	5	37			
2001-05	33	1	29			
2006-10	49	1	34			
2011-15	26	-	15			
Գումար	586	319	320			

Աղիւսակէն կրնանք հետեւցնել[62], որ Յորդանան մկրտուածներու հայրերուն 48%ը ծնած է Յորդանան, 26%ը՝ Պաղեստին եւ 26%ը՝ արտասահման: Իսկ եթէ համարենք որ բոլոր մկրտեալները յորդանաբնակ

[59] Չինաստան ծնած մկրտեալին հայրը ծնած է Պաղտատ:

[60] Մէկ մկրտեալի եւ մէկ հօր ծննդավայր՝ անծանօթ:

[61] 2010ականներուն կը հանդիպինք դրոշմուողներու, որոնց հայրանունն ու մայրանունը, ինչպէս նաեւ ազգանունը հայկական չեն:

[62] Զանց կ'ընենք մինչեւ 1980 արձանագրուած մկրտուածներու հօրենական ծննդավայրը, նկատի առնելով որ այնուհետեւ չենք հանդիպիր փոքրասիական ծննդավայրերու, ինչ որ ենթադրել կու տայ որ անոնք չեն ինքնաբնութագրած իրենց արմատներով, այլ՝ ծննդավայրերով:

ընտանիքներու զաւակներ են, ապա կը պարզուի որ յորդանահայութեան շուրջ 50%ը 'տեղաբնիկ' հայեր են, իսկ մնացեալ կէսը հաւասարաչափ՝ Պաղեստինէն ու արտասահմանէն եկուորներ:

Ուշագրաւ է որ 1980էն ետք չենք հանդիպիր փոքրասիական տեղանուններու: Ասիկա կը նշանակէ որ երրորդ սերունդը ինքզինք նկատած է տեղաբնիկ քան թէ՝ Փոքր Ասիայէն եկուոր: Ուշագրաւ է այլ պարագայ մը եւս. Պաղեստինէն եկած գաղթականներ, ինչպէս նաեւ դրացի այլ երկիրներէ եկուոր հայեր չեն ինքնաբնութագրած իրենց արմատներով (փոքրասիացի), այլ՝ իրենց ծննդավայրերուն անուններով:

1990էն սկսեալ, կը հանդիպինք Հայաստան ծնած շարք մը մկրտեալներու[63], որոնց հօր ծննդավայրը եւս Հայաստանն է՝ ինչ որ ենթադրել կու տայ որ անոնք հայաստանցի զբօսաշրջիկներ են եկած եւ մկրտուած (կամ դրոշմուած) Ամմանի մէջ, երբեմն ալ Յորդանան գետին մէջ բայց արձանագրուած Յորդանանի հայոց մկրտութեան տոմարին մէջ:

2000ականներէն սկսեալ կը հանդիպինք Իրաք ծնած հայրերու զաւակներու մկրտութեան բազմաթիւ պարագաներու:

ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ ԸՍՏ ԹԱՂՄԱՆ ՏՈՄԱՐՆԵՐՈՒ

1) Մահացեալներ՝ ըստ ծննդավայրի[64]

1936-1940ի մահացեալներ.- Ամման՝ 4, Ատանա՝ 2, Զարքա՝ 1, Իզմիր՝ 1, Կեսարիա՝ 1, Կիւրին՝ 1, Մարաշ՝ 1, Ռըսէյֆա՝ 3:

1941-1945ի մահացեալներ.- Ալեքսանտրէթ՝ 1, Ամման՝ 7, Այնթապ՝ 1, Ատանա՝ 1, Մարաշ՝ 2, Ուրֆա՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 1:

1946-1950ի մահացեալներ.- Աժլուն՝ 1, Ամման՝ 13, Այնթապ՝ 3, Ատանա՝ 1, Ատիաման՝ 1, Եաֆա՝ 1, Երուսաղէմ՝ 7, Ղոթա՝ 1, Մարաշ՝ 2, Շուշի՝ 1, Ուրֆա՝ 1, Սուետիա՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 1, Տիգրանակերտ՝ 1:

1951-1955ի մահացեալներ.- Աթէնք՝ 1, Ամման՝ 5, Այնթապ՝ 3, Ատաբազար՝ 1, Ատանա՝ 4, Աֆիոն Գարահիսար՝ 1, Դամասկոս՝ 2, Եաֆա՝ 1, Երուսաղէմ՝ 4, Զէյթուն՝ 1, Կեսարիա՝ 3, Կիւրին՝ 1, Հաճըն՝ 1, Մարաշ՝ 4, Ուրֆա՝ 2, Պէյրութ՝ 1, Պոլիս՝ 1, Վան՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 5, Ռըսէյֆա՝ 1, Քեսապ՝ 2, Քիլիս՝ 1:

1956-1960ի մահացեալներ.- Ալեքսանտրէթ՝ 2, Ամման՝ 9, Այնթապ՝ 4, Ատանա՝ 3, Աֆիոն Գարահիսար՝ 1, Գոնիա՝ 2, Երուսաղէմ՝ 1, Զէյթուն՝ 1, Կեսարիա՝ 1, Մարաշ՝ 8, Ուրֆա՝ 4, Չնքուշ՝ 1, Պոլիս՝ 2, Տէօրթ Եոլ՝ 7, Տիգրանակերտ՝ 2, Քեսապ՝ 1, Քիլիս՝ 1:

1961-1965ի մահացեալներ.- Ալեքսանտրէթ՝ 1, Ամման՝ 4, Այնթապ՝ 1, Ատանա՝ 6, Դամասկոս՝ 2, Եաֆա՝ 1, Զէյթուն՝ 1, Էրզրում՝ 2, Թոմարզա՝ 1,

[63] Ասոնց ծննդեան թուականը կը տարուբերի 1936ի եւ 2015ի միջեւ: Ասոնք գէթ 49 հոգի են:

[64] Քննարկած ենք 1936-2010ի տուեալները:

Կեսարիա՝ 5, Կիւրին՝ 1, Ժարաշ՝ 1, Մարաշ՝ 4, Շապին Գարահիսար՝ 3, Ուրֆա՝ 2, Պիթլիս՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 5, Քիլիս՝ 1:
1966-1970ի մահացեալներ.- Ամման՝ 9, Այնթապ՝ 2, Անտիոք՝ 1, Անքարա՝ 1, Ատանա՝ 3, Դամասկոս՝ 2, Եաֆա՝ 1, Երուսաղէմ՝ 6, Զէյթուն՝ 1, Թոքաթ՝ 1, Կարսպազար՝ 1, Կեսարիա՝ 4, Ղարաբաղ՝ 1, Մարաշ՝ 4, Մերտին՝ 1, Ուրֆա՝ 3, Սեբաստիա՝ 1, Վան՝ 2, Տարսոն՝ 2, Տէօրթ Եոլ՝ 4, Տիգրանակերտ՝ 2, Ֆնտըճաք՝ 1:
1971-1975ի մահացեալներ.- Ամանոս՝ 1, Ամման՝ 1, Այնթապ՝ 5, Ատանա՝ 5, Աֆիոն Գարահիսար՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 1, Գոնիա՝ 1, Եոզկաթ՝ 2, Երուսաղէմ՝ 8, Զէյթուն՝ 2, Էւերէկ՝ 1, Թաֆիլէ՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 2, Կեմերէկ՝ 1, Կեսարիա՝ 2, Հալէպ՝ 2, Մարաշ՝ 2, Նազարէթ՝ 1, Ուրֆա՝ 5, Պուրսա՝ 1, Սեբաստիա՝ 2, Տէօրթ Եոլ՝ 10, Քըհտանա՝ 1, Ֆըհէս՝ 1:
1976-1980ի մահացեալներ.- Ալեքսանտրէթ՝ 2, Ամման՝ 6, Այնթապ՝ 4, Ատանա՝ 1, Աֆիոն Գարահիսար՝ 1, Եաֆա՝ 1, Եոզկաթ՝ 1, Երուսաղէմ՝ 5, Զիլէ՝ 2, Էւերէկ՝ 1, Թուրքիա՝ 2, Թոքաթ՝ 1, Իզմիր՝ 1, Լիբանան՝ 2, Խարբերդ՝ 2, Կեմերէկ՝ 1, Կիւրին՝ 2, Հալէպ՝ 2, Հաճըն՝ 2, Հասանպէյ՝ 2, Մարաշ՝ 6, Մերտին՝ 1, Ուրֆա՝ 4, Պիթլիս՝ 1, Սալթ՝ 1, Սղերդ՝ 1, Վան՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 13, Տիգրանակերտ՝ 4, Րումտիկին՝ 1, Քարաք՝ 1, Քիլիս՝ 1:
1981-1985ի մահացեալներ.- Աղեքսանդրիա՝ 1, Ամման՝ 3, Այնթապ՝ 3, Ատանա՝ 3, Գոնիա՝ 2, Եաֆա՝ 1, Երուսաղէմ՝ 3, Զէյթուն՝ 2, Թուրքիա՝ 1, Թոքաթ՝ 1, Իզմիր՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 2, Կեսարիա՝ 1, Հալէպ՝ 2, Ղարաբաղ՝ 1, Մարաշ՝ 3, Ուրֆա՝ 2, Պոլիս՝ 1, Պուրսա՝ 1, Սասուն՝ 1, Վան՝ 1, Տարսոն՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 5, Տիգրանակերտ՝ 1, Քեսապ՝ 1, Քէօթահիա՝ 1, Քիլիս՝ 1:
1986-1990ի մահացեալներ.- Ամման՝ 3, Այնթապ՝ 2, Ատանա՝ 3, Բեթղեհէմ՝ 1, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 1, Երուսաղէմ՝ 8, Զէյթուն՝ 1, Թուրքիա՝ 2, Լիբանան՝ 2, Կեսարիա՝ 1, Հաճըն՝ 1, Մաան՝ 2, Մարաշ՝ 3, Ուրֆա՝ 4, Պաղեստին՝ 1, Պոլիս՝ 1, Պուրսա՝ 1, Սալթ՝ 1, Սեբաստիա՝ 2, Վան՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 5, Ֆռնուզ՝ 1:
1991-1995ի մահացեալներ.- Ամման՝ 19, Այնթապ՝ 1, Արաբկիր՝ 1, Բեթղեհէմ՝ 2, Գոնիա 1, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 2, Երուսաղէմ՝ 4, Զարքա՝ 1, Իսկենտէրուն՝ 2, Իրպիտ՝ 1, Կեսարիա՝ 1, Հալէպ՝ 1, Մարժ էլ Համամ՝ 1, Պաղտատ՝ 1, Պէյրութ՝ 3, Սուրիա՝ 1, Ռամլէ՝ 1, Վան՝ 2, Տէօրթ Եոլ՝ 2, Քարաք՝ 1, Ֆըհէս՝ 1, անծանօթ՝ 9:
1996-2000ի մահացեալներ.- Ամման՝ 8, Ատանա՝ 2, Բեթղեհէմ՝ 1, Եաֆա՝ 1, Ուրֆա՝ 1, Եգիպտոս՝ 1, Երուսաղէմ՝ 11, Էւերէկ՝ 1, Թուրքիա՝ 3, Իսկենտէրուն (նաեւ Քրըքխան)՝ 2, Իրաք՝ 1, Լիբանան՝ 1, Հայֆա՝ 1, Ղազզա՝ 1, Մալաթիա՝ 1, Մարաշ՝ 2, Պաղտատ՝ 3, Ռումանիա՝ 1, Տէօրթ Եոլ՝ 2, անծանօթ՝ 15:
2000-2005ի մահացեալներ.- Աժլուն՝ 1, Ամման՝ 3, Այնթապ՝ 1, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 4, Երուսաղէմ՝ 7, Զախօ՝ 1, Թուրքիա՝ 4, Իսկենտէրուն՝ 1, Իրպիտ՝ 2, Հալէպ՝ 3, Հայաստան՝ 1, Հայֆա՝ 1, Ղազզա՝ 1, Պաղտատ՝ 2, Պէյրութ՝ 1, Պուլկարիա՝ 1, Սալթ՝ 1, Տէր Զօր՝ 3, Քարաք՝ 4, Քեսապ՝ 1, անծանօթ՝ 3:

2006-2010ի մահացեալներ.- Ամման՝ 12, Դամասկոս՝ 1, Եաֆա՝ 7, Երուսաղէմ՝ 12, Թուրքիա՝ 3, Հալէպ՝ 2, Պաղեստին՝ 3, Պաղտատ՝ 11, Պէյրութ՝ 5, Սուրիա՝ 3, Տիալա՝ 1, Ռամլէ՝ 1, Քարաք՝ 1, Քերքուք՝ 5, անծանօթ՝ 9:

Աղիւսակ Յորդանան մահացեալներու ծննդավայրերու				
ԹԹ	Յորդանան	Պաղեստին	Արտասահման	Փոքր Ասիա
1936-45	15	-	-	13
1946-70	44	22	7	152
1971-90	21	31	11	165
1991-2010	56	61	67	18
գումար	136	114	85	348

Աղիւսակէն կը պարզուի որ մահացեալներու մեծամասնութիւնը՝ 51%ը, ինչպէս նաեւ յորդանահայերու մեծամասնութիւնը արմատներով, փոքրասիացի է, իսկ 17%ը՝ պաղեստինցի:

2) Մահացեալներ՝ ըստ տարիքի[65]

1936-1940ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 8, 10-15 տարեկան՝ 1, 20-30 տարեկան՝ 1, 61-75 տարեկան՝ 1, 76-89 տարեկան՝ 3:

1941-1945ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 5, 1-5 տարեկան՝ 2, 16-20 տարեկան՝ 1, 51-60 տարեկան՝ 2, 61-75 տարեկան՝ 2:

1946-1950ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 11, 1-5 տարեկան՝ 2, 6-10 տարեկան՝ 1, 10-15 տարեկան՝ 1, 16-20 տարեկան՝ 2, 21-30 տարեկան՝ 1, 31-40 տարեկան՝ 7, 41-50 տարեկան՝ 3, 51-60 տարեկան՝ 2, 61-75 տարեկան՝ 1, 76-89 տարեկան՝ 2, 90 եւ վեր տարեկան՝ 1:

1951-1955ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 4, 6-10 տարեկան՝ 2, 10-15 տարեկան՝ 2, 16-20 տարեկան՝ 2, 21-30 տարեկան՝ 3, 31-40 տարեկան՝ 2, 41-50 տարեկան՝ 3, 51-60 տարեկան՝ 3, 61-75 տարեկան՝ 22, 76-89 տարեկան՝ 2, 90 եւ վեր տարեկան՝ 3:

1956-1960ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 3, 1-5 տարեկան՝ 4, 10-15 տարեկան՝ 2, 31-40 տարեկան՝ 1, 41-50 տարեկան՝ 4, 51-60 տարեկան՝ 11, 61-75 տարեկան՝ 16, 76-89 տարեկան՝ 6, 90 եւ վեր տարեկան՝ 3[66]:

1961-1965ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 2, 10-15 տարեկան՝ 2, 21-30 տարեկան՝ 3, 31-40 տարեկան՝ 1, 41-50 տարեկան՝ 3, 51-60 տարեկան՝ 7, 61-75 տարեկան՝ 12, 76-89 տարեկան՝ 6, 90 եւ վեր տարեկան՝ 5:

1966-1970ին.- մինչեւ 1 տարեկան՝ 5, 1-5 տարեկան՝ 1, 16-20 տարեկան՝ 1, 41-50 տարեկան՝ 6, 51-60 տարեկան՝ 7, 61-75 տարեկան՝ 27, 76-89 տարեկան՝ 6, 90 եւ վեր տարեկան՝ 1:

---

[65] Քննարկած ենք մինչեւ 1990ի տուեալները, այն մտածումով որ այնուհետեւ պետական առողջապահական համակարգը իր դրական ծառայութիւններով յաղթահարեց խնդիրները:

[66] Անոնցմէ մին տէօրթեոլցի Սիսակ Կէօզօղլանեանն է, որ կը մահանայ 16 Փետրուար 1957ին, 103 տարեկանին:

1971-1975ին.- 1-5 տարեկան՝ 1, 21-30 տարեկան՝ 1, 31-40 տարեկան՝ 3, 41-50 տարեկան՝ 3, 51-60 տարեկան՝ 12, 61-75 տարեկան՝ 32, 76-89 տարեկան՝ 9, 90 եւ վեր տարեկան՝ 3:
1976-80ին.- 6-10 տարեկան՝ 2, 16-20 տարեկան՝ 1, 21-30 տարեկան՝ 1, 31-40 տարեկան՝ 2, 41-50 տարեկան՝ 1, 51-60 տարեկան՝ 7, 61-75 տարեկան՝ 34, 76-89 տարեկան՝ 24, 90 եւ վեր տարեկան՝ 3:
1981-1985ին.- 16-20 տարեկան՝ 1, 21-30 տարեկան՝ 1, 41-50 տարեկան՝ 2, 51-60 տարեկան՝ 4, 61-75 տարեկան՝ 20, 76-89 տարեկան՝ 15, 90 եւ վեր տարեկան՝ 5[67]:
1986-1990ին.- 21-30 տարեկան՝ 1, 51-60 տարեկան՝ 6, 61-75 տարեկան՝ 12, 76-89 տարեկան՝ 27, 90 եւ վեր տարեկան՝ 4[68]:

Աղիւսակ մահացեալներու տարիքի					
ԹԹ.	1-20 տ.	21-40տ.	41-60տ.	61-տ.	գումար
1920-45	17=65%	1	2	6=23%	26
1946-70	48=16%	28=9.6%	58=19.9%	157=53.95%	291
1971-90	4=2%	5=2.89%	20=11.5%	144=83.2%	173
Գումար	69=14%	34=6.9%	80=16%	307=62.6%	490

Աղիւսակէն կարելի է հետեւցնել թէ Յորդանանի հայութիւնը ունեցած է երիտասարդ մահացութեան բարձր տոկոս՝ 1920-45 շրջանին: Մահացութեան տոկոսը մեծ համեմատութեամբ – բայց ոչ բաւարար չափով - նուազած է յաջորդ քսանհինգամեակին, մինչեւ 1970: Միայն 1970էն ետք է որ յորդանահայութեան մէջ պատահած մահացութեան պարագաները կարելի է բնութագրել իբրեւ "բնական", ուստի եւ հայօճախին մէջ առողջապահական վիճակը կը դառնայ բարօր:

3) Մահացութեան պատճառ

1936-1950ի միջեւ.- սպամոքսաղիքային հիւանդութիւններ.- 9, ստամոքսի ցաւ՝ 1, փորհարութիւն՝ 1=11; *սրտային հիւնդութիւններ.*- սրտի կաթուած՝ 3; *արկած՝* 3, այրուածք՝ 1, կաթի թունաւորում՝ 1, վախ՝ 2, յանկարծամահ՝ 1=8; *ծերութիւն՝* 6; տկարութիւն՝ 7; լուսնոտութիւն՝ 1; երիկամային հիւանդութիւններ՝ 1; թիֆոյիտ՝ 2, մալարիա՝ 1, թոքաբորբ՝ 2, ուղեղաբորբ՝ 3; փրոսթաթի հիւանդութիւն՝ 1, քաղցկեղ՝ 3:
1951-1965ի միջեւ.- սպամոքսաղիքային հիւանդութիւններ.- աղիքներու տկարութիւն՝ 2, աղետապութիւն՝ 2, լեարդային հիւանդութիւններ՝ 1=5; *արկած՝* 4, այրուածք՝ 1, զարնուած[69]՝ 1, թունաւորում՝ 1, յանկարծամահ՝ 9,

[67] Անոնցմէ մին ծննդավայրը չնշուած Սարա Աճէմեանն է, որ կը մահանայ 27 Յունիս 1984ին, 104 տարեկանին:

[68] Անոնցմէ մին պուրսացի Իսքենտէր Շահպազեանն է, որ կը մահանայ 1 Փետրուար 1986ին, 102 տարեկանին:

[69] Նկատի ունի սպ անութիւն: Կը հանդիպինք անձնասպանութեան պարագայի մը՝ 1966ին եւ սպանութեան զոյգ ոճիրի՝ 1969ին:

տկարութիւն՝ 3, պակասաւոր՝ 1=20; *թոքային հիւանդութիւններ.*- թոքախտ՝ 4, թոքաբորբ՝ 4, պաղառնութիւն՝ 2, շնչահեղձ՝ 2=10; *սրտային հիւանդութիւններ.*- կաթուած՝ 7, սրտային հիւանդութիւններ՝ 15, արեան ճնշում՝ 5, սրտնեղութիւն՝ 1=28; երիկամային հիւանդութիւններ՝ 3; արեան տկարութիւն՝ 1, երակային խցում՝ 1; ծերութիւն՝ 43; թիֆոյիտ՝ 2; հարսանէթ՝ 1, մալարիա՝ 1; շաքարախտ՝ 2, ուղեղային հիւանդութիւններ՝ 2; քաղցկեղ՝ 22:

Այս տուեալներէն կարելի է հետեւցնել, թէ աւելցած են սրտային հիւանդութիւնները, քաղցկեղի պարագաները եւ արկածները:

4) Մահացեալներու աշխատանքային ասպարէզ

1936-1955ի միջեւ.- Ատաղձագործ՝ 2, ատամնաբուժ՝ 1, բանուոր՝ 1, դերձակ՝ 3, լուսանկարիչ՝ 3, լցակայանի բանուոր՝ 1, խանութպան՝ 1, խոհարար՝ 2, հացագործ՝ 2, հողագործ՝ 3, մանկաբարձ՝ 1, մեքենագործ՝ 2, շարժավար՝ 2, շաքարագործ՝ 1, ջաղացպան՝ 1, սանրագործ՝ 1, սպասաւոր՝ 1, սրճեփ՝ 1:

1956-1965ի միջեւ.- ապուխտագործ՝ 1, ատաղձագործ՝ 1, բանակային՝ 1, բժիշկ՝ 1, գորգավաճառ՝ 1, գործիք նորոգող՝ 1, դերձակ՝ 3, երաժիշտ՝ 1, երկաթագործ՝ 2, ժամագործ՝ 2, խառատ՝ 1, կառավարական պաշտօնեայ՝ 1, կօշկակար՝ 2, հողագործ՝ 3, ճաշարանատէր-սրճարանատէր՝ 5, ճարտարագէտ՝ 1, մեքենագործ՝ 3, ներկարար՝ 1, ուսուցչուհի՝ 1, հակավաճառ՝ 1, ջաղացպան՝ 3, սափրիչ՝ 1, սպայ՝ 1, սպասուհի՝ 2, վաճառական՝ 1, ելեկտրագէտ՝ 1:

1966-1975ի միջեւ.- ատաղձագործ՝ 1, ատամնաբուժ՝ 2, դերձակ՝ 3, երկաթագործ՝ 1, ժամագործ՝ 1, խոհարար՝ 1, կօշկակար՝ 7, հաւավաճառ՝ 1, հաստատութեան տնօրէն՝ 1, հեռատեսիլ նորոգող՝ 1, նպարավաճառ՝ 1, ոսկերիչ՝ 2, ուսուցիչ՝ 1, պաշտօնեայ՝ 1, պարտիզպան՝ 2, սափրիչ՝ 2, սրճեփ՝ 1, վաճառական՝ 3, վարագոյր շինող՝ 1, վարորդ՝ 2, քիմիագէտ՝ 1:

1976-1985ի միջեւ.- արհեստաւոր՝ 1, բանուոր՝ 1, բժիշկ՝ 1, գծագրիչ՝ 1, դերձակ՝ 2, ժամագործ՝ 1, լուսանկարիչ՝ 4, խանութպան՝ 1, *կարաժիստ*՝ 1, կօշկակար՝ 5, հիւանդապահ՝ 1, մեքենագործ՝ 3, պաշտօնեայ՝ 2, պարտիզպան՝ 1, սափրիչ՝ 2, սեփականատէր՝ 1, վարորդ՝ 1, վրանագործ՝ 1:

Աղիւսակ մահացեալներու արհեստներու[70]					
ԹԹ.	Ձեռային	Ուսում.	Արհեստ	անուս	Առեւտր.
1936-55	8	2	3	13	1
1956-65	7	7	11	9	8
1966-75	10	5	10	6	5
1976-85	11	4	10	3	2

Աղիւսակէն կը պարզուի որ ձեռային արհեստները կը հանդիսանան մահացեալներուն մեծագոյն զբաղումը, ապա կու գան միւս արհեստները,

[70] Իւրաքանչիւր խմբաւորումին համար տեսնել նախապէս տրուած սահմանումը:

երրորդ տեղը կը գրաւէ ուսում չպահանջող զբաղումներու խումբը, չորրորդը՝ ուսումնական մասնագիտութիւնները, իսկ վերջինը՝ գործատէրերն ու առեւտրականները:

Փեսաներու եւ մահացեալներու զբաղումներու բաղդատութիւնը կը պարզէ որ անցում կայ ձեռային արհեստներէն միւս արհեստներուն, նաեւ՝ ուսումնական մասնագիտութիւններու, հուսկ՝ ուսում չպահանջող զբաղումներու:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայօճախին թիւը 1920ականներու երկրորդ կէսին պատեհ կը դարձնէ կրօնաւորի մը մնայուն ներկայութիւնը: Ներյորդանահայ համարկումի հանգրուանը կը հանդիսանայ 1939-45ը:

Ան ունեցած է երիտասարդ մահացութեան բարձր տոկոս՝ 1920-45 շրջանին: Մահացութեան տոկոսը մեծ համեմատութեամբ – բայց ոչ բաւարար չափով - նուազած է յաջորդ քսանհինգամեակին, մինչեւ 1970:

Յորդանահայերու մեծամասնութիւնը արմատներով, փոքրասիացի է: Յորդանահայ երրորդ սերունդը ինքզինք կը նկատէ տեղաբնիկ: Պաղեստինէն թէ դրացի այլ երկիրներէ եկուոր հայեր չեն ինքնաբնութագրած իրենց արմատներով, այլ՝ իրենց ծննդավայրերուն անուններով:

Յորդանահայութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը (75%) կը բնակի Ամմանի մէջ: Յորդանահայութիւնը արձանագրած է տարեկան շուրջ հինգ պսակ: Պաղեստինեան դէպքերուն հետեւանքով պաղեստինեան (եւ նուազ համեմատութեամբ դրացի այլ երկիրներու) ներհոսքը մեծապէս նպաստած է յորդանահայ ժողովրդագրութեան:

Յորդանահայ ընտանիքներու հայրերու 62%ը յորդանահպատակներ են, իսկ հարսերուն՝ 74%ը: Յորդանան մկրտուածներու հայրերուն 48%ը ծնած է Յորդանան, 26%ը՝ Պաղեստին եւ 26%ը՝ արտասահման: Յորդանահայութեան շուրջ 50%ը 'տեղաբնիկ' հայեր են, իսկ մնացեալ կէսը հաւասարաչափ՝ Պաղեստինէն ու արտասահմանէն եկուորներ:

Հարսերուն մեծամասնութիւնը (26-77%) գործի ասպարէզ չեն ընդգրկուած: Հարսերուն երկրորդ մեծ խումբը (15-47%) կը պատկանի ուսեալներու խաւին: Փեսաներուն մեծագոյն ասպարէզը արհեստներն են, ապա՝ ուսումնական մասնագիտութիւնները, երրորդ տեղը կը գրաւեն ձեռային արհեստները եւ անցում կայ ձեռային արհեստներէն միւս արհեստներուն, նաեւ՝ ուսումնական մասնագիտութիւններու:

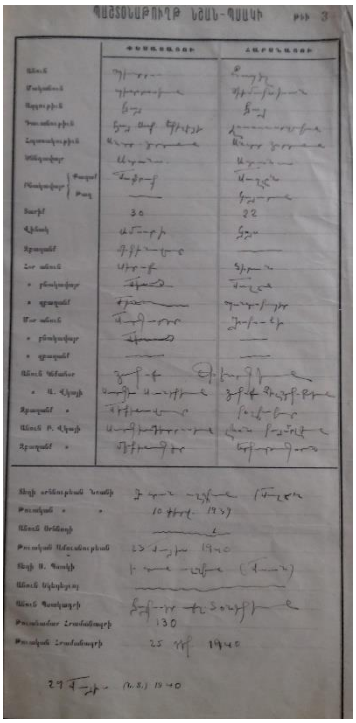

Պսակի տոմարին Ա. էջը

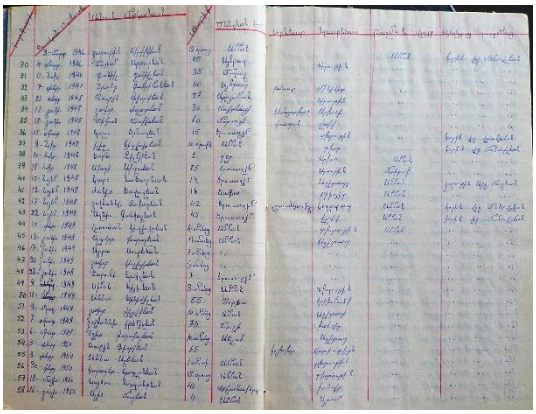

Թաղման եւ մկրտութեան տոմարներէն էջ մը

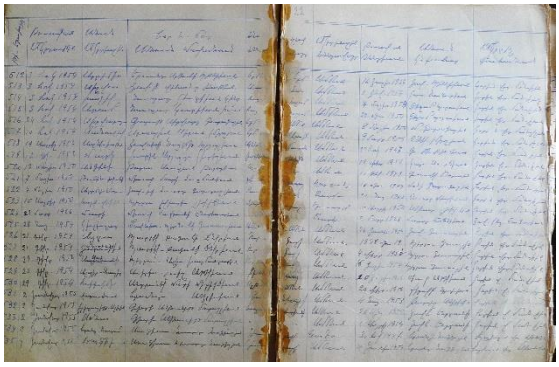

A Demographic Picture of the Jordan Armenians
(Summary)

Dr. Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

Though the Armenian Apostolic Church of Amman, St. Thadeus, was built in the mid-1960s, it preserves the burial, baptismal and wedding registers of the Amman Armenians in varying detail from the 1920s up to the present. Based on these data, the paper presents a demographic picture of the Amman Armenians in numerical terms. It highlights the flow of the Armenians from the peripheries to the capital, Amman.

The paper lists the names of all the Armenian Orthodox clerics who have served the community since the 1920s. Furthermore, the Burial registers have enabled the author to map the origins of the Amman Armenian community members.

The paper notes that, notwithstanding the high percentage of births in Amman compared to the peripheries, until the late 1960s the Amman Armenians had not shaped themselves into a developed, stable community demographically.

Equally interesting is the fact that, though the community was fairly well integrated into the larger Jordanian society, until the late-1970s most of the married couples identified themselves with the birthplaces of their ancestors in Cilicia or Western Armenia.

Recollections on the Armenian Evangelical Community in Jordan (Late 1940s)[1]

Rev. Berdj Jambazian
ministertotheunion@aeuna.org

After the Armenian Genocide of 1915 and massacres in Marash in 1920 and Izmir in 1922, Armenian survivors settled as refugees in surrounding territories, including Palestine. Evangelical leaders and congregations were among those dispersed by the genocidal persecutions and deportations.

My father, Hampartsum (born in 1889), and mother, Mary (born in 1903), were survivors of the Marash massacre. They escaped with their four oldest children, who were all born in Marash: Avedis, Panos, Garo and a sister. The baby sister and Garo died along the way. Panos fell into a dry well in Jebel Druze, broke his leg, and was left with a limp for the rest of his life. When they got to Jerusalem, my parents had two surviving children, Avedis and Panos, with them.

After spending two years traveling through Der Zor and southern parts of Syria, specifically Jebel Druze, and receiving some help from Bedouins along the way, they found refuge and settled in Jerusalem in 1923.

1-Puzant Krikorian, 2-Nishan Baghdikian, 3-Barkev Baghdikian, 4-Hranush Krikorian, 5-Makruhi Baghdikian Harutunian, 6-Terfanda Baghdikian, 7-Rev. Samuel Krikorian, 8-Yeghia Dikranian, 1923-25

There, they joined thousands of Armenian refugees who settled in or near the Old City of Jerusalem in what was then Palestine. My family was

[1] Dictated June 13, 2019.

accommodated in the St. James Convent, and many other Armenian Evangelical families who had traced the same route also settled there or nearby.

Most of the Armenian Evangelicals who ended up in Jerusalem were from Marash, Adana, Aintab and other towns in Cilicia.

God blessed my parents with 8 sons and a daughter (I cannot remember a family with fewer than 5 or 6 children. Armenians did not think about how they would support their families at that time. They had lost so many children), most born in Jerusalem and Bethlehem, as the family moved back and forth as circumstances permitted, and housing became available. It was six miles from Bethlehem to Jerusalem.

1-Sunday School Teacher Hranush Krikorian (wife of Rev. Krikorian), 2-Makruhi Baghdikian Harutunian, 3-Barkev Baghdikian (Suzi Baghdikian's father), 1924

In the 1920s, Rev. Samuel Krikorian felt a call to establish a mission in Jerusalem and was sent from the US by the Church of the Nazarene. Rev. Krikorian was born in Aintab but went to the US in 1909 to live with his aunt, Rebecca Krikorian, who was active in the Nazarene church raising funds for Christian missions in Turkey. Rev. Krikorian attended the Nazarene college in Pasadena and graduated in 1917. In Jerusalem, he gathered the Armenian Evangelicals together and established a church, the Armenian Nazarene Church of Jerusalem, in 1924. The congregation numbered about 30 families, maybe 50+ people, mostly young.

A Rev. Chorbajian preached in this Armenian Evangelical church and then Rev. Jamal Chamichian. We had as our youth pastor and leader Rev. Berdj Najarian, who also served at the Armenian Nazarene church, which was composed of Armenian Evangelical families.

Their first official location for worship was the YMCA in Jerusalem, which is located right across from King David's Hotel (until now). Then in 1948, during the Jewish – Arab conflict, thousands fled Jerusalem and settled in other parts of the Near East, in neighboring counties. Many of us were expelled by the British Army and the newly-formed Israeli militia from our home in Old City Jerusalem.

My father rented a truck and we ended up on the dry desert streets of Amman in 1948. There were a great many refugees like us arriving at exactly the same time and not enough homes or shelter. We as Armenian Evangelicals went through the same homeless experience again. We found ourselves in the

Jordanian desert, with no church, no school, nothing. We spent two weeks mostly on the streets before my father found our first home – a garage. Some Armenian Evangelical families were in the same situation, while others who came with money were able to find good living conditions. My brothers found work with jewelry makers. My brother Garo found a job as a cleaner in a small hotel in Amman. When my father found a small one-room shop to rent as a home, my brothers Panos and Avedis started a laundry business there. We had no transportation; I walked almost everywhere. I do remember Jamila's husband sometimes giving us a ride to the Nazarene school in his car, which was the only time I went anywhere in a car.

Jordan AE Community circa 1925-1927 in Jerusalem

My father did whatever work he could find so the family could survive, including selling home-cooked condiments, and eventually becoming a janitor at the Armenian Nazarene Church. My mother took a job cleaning the home of the UN local representative, Mr. Clark. Although we lived in just one room, when pastors and others came to visit, my father accommodated them; sometimes even another 9 people stayed with us! We called them "uncle" - *amo*. Boghos Svadjian, and Rev. Najarian were among our houseguests.

We could not afford medical care. All medicines were homemade and mainly recipes from Marash; these are what my parents gave us when we were ill, and since the water was often not clean, we did get ill. There were no pharmacies such as we have today. The medical situation was very poor, and my father died in 1958 due to lack of medical care.

During our first years in Amman, when my brother Garo worked at a hotel, Missionary Dr. Thomas Lambie was staying there and asked Garo if he could come and visit our family. Lambie asked my parents if he could take their two sons, Hagop and Garo, with him to Bethlehem, where he was building a hospital/sanatorium. My parents were very sad to be parting with their sons but agreed. Dr. Lambie sent food from Bethlehem to us while our brothers worked with him, and this helped us survive. Billy Graham visited the Near East and preached in the Old City of Jerusalem; I was a little boy and I wanted to listen but could not get in. Graham was the special guest of Dr. Lambie, and so my brothers met him. Hans Eisenhut, a missionary from Switzerland, took Hagop

under his wing and sponsored him to study theology, so he left in 1954 for Beatenberg Seminary. My father was very happy; my mom was sad.[2]

In Jordan, Rev. Krikorian again established an Armenian Nazarene School and a church. The first location of the school for Armenian Evangelical children was the home of Jamila Hagopian (Rev. Nuyujukian's sister) in Jebel Amman in 1952-53. I and my brothers attended that school.

Then, very soon a school and a church, together on the same premises, were built by Nazarene missionary Rev. Krikorian and his wife Hranush, who established an amazing children's ministry in this new church near Jabal Ashrafiyeh, a densely populated Armenian neighborhood inhabited mostly by immigrants. Rev. Krikorian started worship services. Again, although called the Armenian Nazarene church, its members without any exception were survivor families of the Armenian Evangelical churches in Cilicia, then Jerusalem.

Mary Jambazian with her son Berdj (approx. 6-7 years old), a few weeks after the family's arrival in Amman, in their first home, which was a garage!

[2] Jacob studied in Switzerland and specialized in music. He went to Germany after that to study music after theology. Hagop was a teacher at the Armenian Evangelical Boarding School in Anjar for a while. I went from the Muslim High School in Amman to the Boarding School in Anjar because of my brother's work, and I later got into Beatenberg Seminary as well. My other brothers went back to cities in Palestine – Jericho, Jerusalem, and Nablus in Samaria. Garo stayed in Bethlehem and Jerusalem throughout his life. His son lives within the St. James Convent in a home with four rooms. Garo's daughter lives in Bethlehem in Beyt Jala (Bedjella) neighborhood, where the hospital her father helped build is located. Hagop became an Evangelist throughout the Near East. My youngest sister, Astine, spent years as a teacher in Dubai and now lives in Montreal. My brother Khatchig went to Jerusalem, started a jewelry business, then returned to Amman, where he eventually had a jewelry workshop with 100 workers. Later he went to Sydney, Australia to establish a jewelry business there. My brother Boghos went to France and settled in Paris, where he became the chief supervisor of a jewelry factory. My mother died in 1987 in Amman.

We were in touch with those in Jerusalem, and went back and forth from Jordan to Jerusalem until borders were closed in 1967. As I have already mentioned above, my father became the janitor of this first Armenian Nazarene church in Amman. He soon discovered that a lot of his friends from the Marash church and from Aintab were also in Amman – Baghdikians, Boyadjians, and others.

Kegham Tashjian and his four brothers, Zaven, Jirair, Vahram, and Varouj grew up as sons of the janitor of the next Armenian Nazarene church located in Zarqa, 30 minutes from Amman. Kegham's father, Samuel Tashjian, was a friend of my father's, and our churches were in constant communication.

1-Barkev Baghdikian, 2-Elizabeth Harutunian (married Agulian), 3-Nellie Harutunian (married Attalah), 4-Herut Baghdikian-Kahkedjian, Easter, 1948

Rev. Krikorian did an amazing job but all in the name of the Nazarene Church. He went back and forth between the two congregations. Before the church was built, the Doctorians were also part of this community. At the time, they were named Hekimian. (Doctor was the translation of *Hekim*). They were Assyrian and had escaped with evangelical Assyrians who also fled the genocide. Badveli Samuel Doctorian, who studied theology in Britain, came to Amman to be our first pastor.

1-Berdj Jambazian, 2-Marina Harutunian (married Youkim), 3-Grace Harutunian (married Etymezian), 4-Jemila Nuyujukian (Rev. Nuyujukian's sister – married Hagopian), 5-Makruhi Baghdikian Harutunian, 6-Araxie Zanazanian Bangdikian, 7-Nellie Harutunian (sister of Grace, married Attalah), 8-Sahag Hagopian, 9-George Harutunian, Easter, 1948

While Rev. Krikorian was establishing the church, he assigned Rev. Doctorian to be the Amman church pastor.

Before the church/school facility was built, we had our worship services in the Whitman Church, which is still there. That is where our Armenian Evangelical community gathered for worship services which were held under the pastoral leadership of Krikorian. My brothers, sister, and many other Armenian Evangelical children, some 25-30, were the entire Sunday School of the so-called Armenian Nazarene church. Again, all of them, without exception, were descendants of Armenian Evangelicals originally from Cilicia.

1-Berdj Jambazian, 2-Marina Harutunian (married Youkim), 3-Grace Harutunian (married Etymezian), 4-Elizabeth Harutunian (married Agulian), 5-George Harutunian, 6-Barkev Hagopian, 7-Sahag Hagopian, 8-Astine Jambazian, Easter, 1948

After the building was completed and he had pastored for a short time, Rev. Doctorian had another call, so he left for Europe. In this elementary school Enza Kassardjian, Sebuh Tashjian,[3] Miss Arshaluyse and Miss Azniv taught us. Classmates I remember include Lucine Hagopian, Alice Missirlian, Ashkhen Ingilizian, Hagop Mahseredjian, and Ishkhan Iskanian. At some point, my family was not able to continue paying for me to attend that school so I went to a Muslim refugee school and then to King Hussein High School.

Armenian Nazarene Church Pastor and Family: 2-Yeghia Baghdikian, son of 3-Araxie Baghdikian, 4- Barkev Baghdikian, 5-Makruhi Baghdikian-Harutunian, 6-Jamila Nuyujukian-Hagopian, 7-Suzi Baghdikian, 8-Sylva Baghdikian-Hekimian, Amman 1962-63

Among Rev. Doctorian's assistants were Vartkes Keshishian. The latter played the violin rather well, and his wife Hasmig. When they left, Rev. Anushavan Euredjian came from Beirut. Rev. Euredjian was a lay preacher from the brotherhood church, and he was assigned as pastor and principal of the

[3] Sebuh Tashjian was not related to Kegham and his brothers.

school, which by this time had grown to several hundred students. In 1958, my father, Hampartsum died and my older brother Avedis took his job as janitor of the church.

This Armenian Evangelical presence under the name of the Nazarene church was very effective due to the educational system that Armenian Evangelicals had all been used to in Cilicia. Everywhere they went, Armenian Evangelicals established their churches and schools. In Jordan, this was done under the auspices of the Nazarene church, but the traditions were Armenian Evangelical.

Jambazian family in Jerusalem: Left to right: Avedis, Bedros, Marie, Arsine, Garabed, (standing at the back), Hagop in front of Garabed, Berdj (later rev., sitting on Hampar's lap), Hampar (Apo's and Hagop's godfather), Khachik, Paul, (Hagop's and Panos' father), circa 1946

The Armenian Evangelical community in Jordan began to disperse in the 1960-70s, going to Australia, Canada, Beirut, and the US In 1958 the political situation in Egypt affected Jordan, and regional tensions continued from 1948 through 1968. Security was one reason for the community to emigrate. Economics was another: there were no jobs, and no good future could be discerned. My parents did what they could to survive, but things were difficult.

Currently there are individuals but no community left. The school I attended is now in the hands of the Arabic Nazarene Church. Some 3-4000 Armenians now live in Amman whereas there were approximately 15,000 when I was a child there.

My family's personal history and the trajectory of two evangelists – myself and my brother – were tremendously impacted by the example of Hampartsum Jambazian, my father, a pillar of faith who sang hymns every morning.

Jambazian family's 8 sons and 1 daughter immediately upon arrival in Amman in 1948, standing in front of the entrance to the Italian Hospital (later the Armenian Evangelical Nazarene School and Church were built just next to this hospital). From left to right: Panos, Avedis, Garo, Bedros, Khachik, Hagop, Paul, Berdj, Astine

Յիշողութիւններ՝ Յորդանանի Հայ Աւետարանական Համայնքին Մասին (Ամփոփում)

Rev. Berdj Jambazian
ministertotheunion@aeuna.org

Հեղինակը մանկութեան եւ պատանութեան յուշերուն ընդմէջէն կը ներկայացնէ իր ընտանիքին ոդիսականը՝ Երուսաղէմէն Ամման եւ հաստատումը այնտեղ, 1940ականներու աւարտին: Ընտանեկան այս պատումին ընդելուզուած են նաեւ նախ Երուսաղէմի ապա եւ Յորդանանի հայ աւետարանական համայնքին պատմութեան կրթական եւ եկեղեցական կարգ մը դրուագները, կենցաղը եւ առօրեան՝ 1940-60ականներուն:

Յորդանանի Հայերը. Յուշեր, Դրուագներ (1967-1978)[1]

Յարութ Չէքիճեան
harout.chekijian@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Շատերուս համար Յորդանանը՝ ընդհանրապէս, եւ անոր հայկական գաղութը՝ մասնաւորապէս, Երուսաղէմ քաղաքով սահմանուած էր, դարերու պատմութիւն ունեցող հայոց պատրիարքարանով ու հայապատկան տարածքներով: 1966ին, Պոլոնիա, Լիբանան կայացած ՀՄԸՄի Մերձաւոր Արեւելքի միջշրջանային բանակումին առիթը ունեցայ ծանօթանալու Երուսաղէմի սկաուտներէն Աբօ Սիւրթիւքեանին, Արսէն Թերճիմանեանին, որոնք յետագային 1967-71 եղան Հայկազեան Համալսարանի (այն ժամանակ Գոլէճ) մտերիմ ընկերներ, Կարօ Հեքիմեանին, այժմ՝ Ուրուկուէյ (Կոմիտաս ռատիօժամի հիմնադիր), եւ ուրիշներու, որոնց պատումները որոշ տպաւորութիւն ստեղծած էին Յորդանանի հայկական գաղութին մասին:

1972-ի Օգոստոսին Ամերիկայէն գործուղուեցայ Յորդանան՝ Royal Scientific Society, իբրեւ ելեկտրոնային բաժանմունքի տնօրէնի տեղակալ եւ արտադրութեան բաժանմունքի վարիչ: Յորդանան պաշտօնավարեցի 1972-80 շրջանին: Այստեղ կ'արձանագրեմ ամմանահայ յիշողութիւններէս եւ տպաւորութիւններէս փունջ մը:

- Ա.- Մեքքէի, Մետինէի եւ Հիժազի իշխան, արաբներու թագաւոր, Օսմանեան Կայսրութեան դէմ արաբական ըմբոստութեանղեկավար Շերիֆ Հուսէյն Պըն Ալի (1853--1931), որ 1901էն 1925 առանց ընդհատումի՝ (այսինքն մարգարէին զաւակէն զաւակ, յաջորդաբար առանց ընդհատումի) վերջին ժառանգորդն (օրինական խալիֆան) էր Մոհամմէտ մարգարէին՝ Մոհամմէտ մարգարէի տոհմէն սեռած (եւ որուն զաւակն էր Յորդանանի առաջին թագաւորը՝ Ապտալլա Ա. (21 Ապրիլ 1921--25 Մայիս 1946)՝ իր հովանաւորութիւնը շնորհեց տարագիր հայութեան: 1917ին ան *ֆաթուա*ով (հրովարտակ) մը հրահանգեց արաբ ժողովուրդին՝ հոգածութիւն ցուցաբերել հայ ժողովուրդին հանդէպ՝ յարգելով հայոց

[1] http://www.aztagdaily.com/archives/376444 ; http://www.aztagdaily.com/archives/328043 ; http://www.aztagdaily.com/archives/324227; http://www.aztagdaily.com/archives/301563 : Այս նիւթերը լոյս տեսած են *Ազդակի* 28 Յունիս,12 Նոյեմբեր, 10 Դեկտեմբեր 2016 եւ 20 Դեկտեմբեր 2017ի թիւերուն մէջ: Այստեղ կը հրատարակուին վերամշակուած:

կրօնի ու լեզուի ազատութիւնը[2]: Այս հրովարտակին լուսապատճէնը տեղադրուած էր Ամմանի ՀՄԸՄի ակումբի դռան մօտ (այս, նաեւ Մուհամմէտ մարգարէին եւ այլ նմանօրինակ *ֆաթուա*ներուն բնագիրերէն պատճէններ կը գտնուին Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանին մէջ): Իսկապէ՛ս այս հրովարտակի տառն ու ոգին լիովին կենսագործուած էր Յորդանանի ժողովուրդին կողմէ, հաւանաբար՝ շատեր առանց իսկ տեղեակ ըլլալու հրովարտակէն: Հայութեան աշխատասիրութեան, հաւատարմութեան, արդարամտութեան, հմտութեան, շինարար ու ստեղծագործող ոգիին համբաւը արդէն բաւարար էր շատերուն համար:

Յորդանանցի բնիկ ժողովուրդը նահապետական-աւատապետական-տոհմային կենցաղով ու սովորութիւններով ընկերային ու հանդուրժող, արդար ու ապահով միջավայր մը յառաջացուցած էր, որմէ դրականօրէն վարակուած էր հայկական գաղութը՝ ազնիւ, հիւրասէր, ծառայասէր զուարթ ու ողջամիտ:

- … Ամմանի գործատեղս կը գործէին նաեւ ամերիկացի խումբ մը մասնագէտներ, որոնց մէջ կը գտնուէր Պոստոնէն, Տոնալտ Ահարոնեանը, որ միայն քանի մը բառ հայերէն գիտէր: Կարճ ժամանակ ետք, առաւօտ մը, տնօրէնը, խուճապահար, խնդրեց, որ ընկերանամ իրեն եւ իբրեւ միջնորդ դասաւորեմ ամերիկացիներուն եւ տեղացի կապալառուին միջեւ «տաք» բանավէճը:

Ահա այստեղ էր, որ ծանօթացայ առաջին յորդանանահայուն՝ մկանուտ ու ջղուտ Ապու Իպրահիմ (Աբրահամի հայր) Կարպիս Հարմանտայեանին՝ Յորդանանի ալումինիումի ամէնանշանաւոր գործարանի տիրոջ, որ բազմաբնոյթ սրահին մէջ պիտի զետեղէր արդիական, ետեւէն լուսարձակուող լսատեսողական յատուկ ապակեման կիսաթափանց հսկայ պաստառ մը՝ խումբ մը ամերիկացիներու զգուշացնող պոռչտուք-ցուցմունքներու տարափին տակ: Ծանօթացումէն ետք ան բարկացկոտ ըսաւ. «Փա՛ռք Աստուծոյ, որ հայ մը կայ այստեղ, սա ամերիկացիները լռեցու՛ր կամ դու՛րս հանէ այստեղէն, որ կարենանք աշխատիլ»:

Յաջորդող Կիրակի երեկոյեան, մեր չերքէզ շարժավարը Ահարոնեանն ու զիս տարաւ Ամմանը կազմող եօթը բլուրներէն հայաբնակ Էշրեֆիէ թաղամասը, ուր կը գտնուին Ս. Թադէոս եկեղեցին, Ազգային Իւզպաշեան վարժարանը եւ ՀՄԸՄի ակումբը՝ քով-քովի, կարծես՝ մէկ կալուածի վրայ: Յետագային եկեղեցւոյ դիմացը կառուցուեցաւ եւ փոխադրուեցաւ Ազգային Մարզական Միութեան ակումբը: Բլուրին աւելի վերը կը գտնուէր Հայ Կաթողիկէ եկեղեցին իր փոքր վարժարանով:

---

[2] http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.4/current_category.1/affirmation_detail.html :

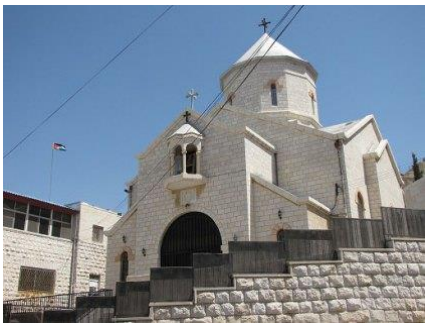

Ակումբին դուռը փակ էր, սակայն ճիշտ քովի՝ եկեղեցի ու դպրոց բարձրացնող աստիճաններուն երկրորդական դուռը բաց էր: Մթութեան մէջ, ուղուելով նարտի քարերու ձայնին եկած կողմը, քահանայատան տկար լուսաւորուած դռան առջեւ գտանք, նարտի փոքր սեղանի մը շուրջ, Երուսաղէմէն եկած երկու երիտասարդ վարդապետեր, որոնք յայտնեցին, թէ ակումբը Ուրբաթ օրերը բաց կ'ըլլայ՝ Յորդանանի շաբաթական արձակուրդի օրը: Այն ժամանակ գաղութի հովիւն էր հայր Անուշաւանը, իսկ մինչեւ վերջերս՝ Պուրճ Համուտ մեծցած Վահան Արք. Թոփալեանը[3]:

- Զբօսաշրջութեան համար, ամերիկացիներու խումբին հետ այցելելէ ետք հարաւի նշանաւոր Քարաք բերդը, յուշանուէր գնելու մտօք ուղուեցանք քաղաքի շուկան, ուր ճամփուն դիմացի կողմը արծաթեղէնի եւ յուշանուէրի խանութի մը դռան առջեւ նկատեցի 6-7 տարեկան խարտեաշ աղջնակ մը: Ընկերակիցներուս ըսի, որ այդ խանութը հայկական է, գնումները այնտեղէն կատարենք: Մօտեցայ աղջնակին եւ «բարի լոյս» ըսի, ան ներս վազեց պոռալով՝ «Պապա՛, եկու՛ր, հայեր եկած են»…

Քարաքը՝ 1920ականներէն 1967 եղած է Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով, տարագիր հայերով բնակուած լեռնաքաղաք, ուր 1970ականներուն միայն քանի մը հայ ընտանիքներ կ'ապրէին՝ ոսկերիչ, լուսանկարիչ, արհեստաւորներ, իսկ ուրիշներ, որոնք մայրաքաղաք Ամման հաստատուած էին, ամառը կ'անցընէին իրենց սեփական տուներուն մէջ, իբրեւ ամառանոց: Այդ ընտանիքներէն էր Տէօրթ Եոլէն բռնագաղթած Փելթէքեան գերդաստանը, որոնց «աւագը»՝ Խաչիկ, Քարաքէն ոչ-հեռու, յորդանանեան աշիրէթական (տոհմային) դրութեամբ, ունէր լայնատարած պարտէզներ եւ ագարակ՝ Մեռեալ Ծովու *Լիսան* թերակղզիին վրայ (Ղոր-Ալ-Սաֆի)[4], ուր բոլոր եղանակներուն, տարին երեք չորս անգամ, բանջարեղէն կարելի էր արտադրել: Տեղահանած հայերէն մաս մը շոգեկառքով հասած էր աւելի հարաւ՝ Մաան քաղաքը, որ այն ժամանակ Հիժազ երկաթուղիի վերջին կայարանն էր:

Հայկական գաղութին արդէն մասնակից դարձած, Խաչիկ «աւագ»ի եղբօրորդի Յակոբին եւ բարեկամներու հետ այցելեցինք վերոնշեալ ագարակը: Հազիւ հասած՝ ագարակի մուտքին ծերունի պետեւի հովիւը հարիւրաւոր ոչխարներուն մէջէն խոյ մը ընտրեց եւ դաշոյնը հանելով՝

[3] http://www.orthodoxia.ch/it/name/173/show

[4] https://en.wikipedia.org/wiki/Lisan_Peninsula

զենեց զայն մեր առջեւ, իբրեւ բարիգալուստի նշան, պատրաստելու համար յորդանանեան նշանաւոր *մենսէֆ* ճաշը՝ միս, բրինձ եւ *ժամիտ*՝ չորցուած մածունի հեղուկ: Ագարակատան մէջ հանդիպեցանք յորդանանեան *փիշփաշի*ով (պետեւիի զգեստ) ու *քաֆիէ*ով (գլխաշոր) Խաչիկ «աւագ»ին, որ պարտէզներուն եւ ագարակին մասին տեղեկութիւններ տալէ ետք, պատմեց վերջերս պատահած «կրօնի ու հաւատքի» գիւղական դրուագ մը:

«Աւագ»ը այդ հանգրուանի լոլիկի բերքահաւաքէն ետք, իր փորձառութեամբ, նկատած է քանի մը սնտուկ լոլիկի պակասը: Կանչելով պետեւի հողագործները՝ թելադրած է վերադարձնել զանոնք, սակայն պատասխանատուն քանի մը անգամ երդուած է, որ այդպիսի բան չէ պատահած: Ուստի, «աւագ» իր մօտ գտնուող հնամենի խոշոր ձայնասփիւռի կոճակները սեղմելով եւ հայերէնով բաներ մը արտասանելով՝ ըսած է, որ հիմա քահանային հետ խօսեցայ, որպէսզի ան որ գողութիւն ըրաւ, անոր մէզի ճամփան փակէ...: Երկու օր ետք հողագործները դեղնած յանցաւորը շալկած, կը բերեն իր մօտ՝ աղաչելով, որ քահանային հետ խօսի…

- 1976ին Յորդանանի երկրորդ մեծ քաղաքը՝ Իրպիտ, ամիսներով ջուրի տագնապէ կը տառապէր՝ բնակչութիւնը մղելով այն ժամանակ ամբոխային աննախընթաց խռովութիւններու: Իրպիտի ջուրը կը մատակարարուէր արեւելեան անապատի Ազրաքի ովասիսէն՝ հսկայական ջրմուղներու միջոցով:

Վարչապետ Մուտար Պատրանի հրամանով Յորդանանի ելեկտրականութեան եւ ջրմուղներու յայտնի ճարտարագէտներ ու մասնագէտներ գործուղուեցան Ազրաք՝ գտնելու համար տագնապին պատճառը: Երբ այնտեղ հասայ, յիսունի մօտ մարդիկ կը զրուցէին դուրսը: Մտայ ջրմուղի կայան. հետս մտաւ նաեւ խոշոր կազմով ալեհեր անձ մը, որուն մասին լսած էի. ան ելեկտրական ընկերութեան յայտնի ճարտարագէտ Վահէն էր: Անմիջապէս նկատեցինք հաւանական թերութիւնը: Ելեկտրական 6000 վոլթով բանող երեք ջրմուղներէն միայն մէկը սկսարկու հերթափոխիչ կազմած (sequencing starter) ունէր, որուն հարիւրաւոր ածուխներէն մաս մը կայծերու պատճառով մաշած էր: Վահէն այս հաւանականութեան պատրաստ՝ գրպանէն հանեց նուրբ աւազաթուղթեր, հատ մը տալով ինծի՝ սկսանք ողորկել ածուխները եւ համապատասխան մետաղէ «մատերը», որով ոչ միայն ախտորոշում կատարած եղանք, այլեւ ջրմուղը յաջողութեամբ սկսաւ դէպի Իրպիտ ջուր մատակարարել: Ինծմէ պահանջուած տեղեկագիրիս հիման վրայ, երկու օր ետք ջուրի ընկերութեան տնօրէն Ուոլթըր Կարտնըր՝ Հուսէյն թագաւորին անգլիացի առաջին կնոջ հայրը եւ այժմու թագաւորին մեծ հայրը գործէն արձակուեցաւ…

ՀՄԸՄի ակումբը սկզբնական օրերուն (1972-73) ընդհանրապէս ընտանեկան հաւաքավայր էր, հոն կը գործէր նաեւ Հայ Օգնութեան Միութիւնը: Ակումբը ունէր միջակ չափի ուղղանկիւն սրահ մը խոհանոցով, շուրջ 200 անձի, որուն երկայնքին, դուրսը՝ ունէր դաշտը եզերող լայն ծածկուած տարածք մը ուրկէ տեսանելի էր հին Ամման քաղաքին համայնապատկերը, երեք ժողովասենեակներ (մէկուն մէջ գրադարան), եւ կողովագնդակի բացօթեայ դաշտ մը, եւ ունէր կողովագնդակի տղոց Բ. դասակարգի խումբ մը: Աստիճանաբար պատանեկան ու երիտասարդական շարժումը աշխուժացաւ եւ մասնակիցներուն թիւը հասաւ գաղութին համար անհրեւակայելի՝ մօտ երկու հարիւրի: Վերսկսաւ նաեւ սկաուտական շարժումը. ակումբը նեղ կու գար երիտասարդական ձեռնարկներուն:

ՀՄԸՄ Ամմանի կողովագնդակի Յորդանանի 1977ի ախոյեան խումբը եւ վարչականներ: Երեւի շարքը ձախէն աջ ատենապետեր էլի Պենէեան եւ Ճորճ Տագէսեան, Ժաք Պոյաճեան մարզիչ, Ճորճ Աւագեան, Յարութ Չէքիճեան (երիտասարդական) եւ Արշակ Դաւիթեան

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին պատճառով կարգ մը ընկերութիւններ եւ հաստատութիւններ ժամանակաւոր կերպով Ամման փոխադրուեցան, որոնց հայ պաշտօնեաներէն էր յայտնի մարզիչ Յակոբ (Ժաք) Պոյաճեանը: Ակումբ հրաւիրեցի զինք՝ իր կարծիքը առնելու ակումբի կողովագնդակի խումբին մասին: Տեղացի մարզիչին հսկողութեամբ տղոց «թոյլ» փորձը դիտելով՝ եղբ. Ժաքին «արիւնը եռաց»: Ան պատրաստակամութիւն յայտնեց օժանդակելու: Սկսան մարզումները

եւ անոր ազդեցիկ, խիստ, սակայն ոգեւորիչ ու հոգատար ղեկավարութեամբ, 1976ին խումբը դարձաւ Բ. դասակարգի ախոյեան, իսկ յաջորդ տարի՝ 1977ին իր պատմութեան մէջ առաջին անգամ Յորդանանի առաջին դասակարգի ախոյեան՝ նոր աւիշ ու եռանդ պարգեւելով գաղութին:

- Յիշատակելի յորդանանահայերը շատ են. թագաւորական ընտանիքի լուսանկարիչներ, դերձակներ, ճարտարապետներ, զանազան մասնագիտութեան ճարտարագէտներ, երբեմնի փնտռուած բժիշկներէն էր Սուրէն Էթեմէզեան, իսկ անոր որդին՝ զօրավար Հրաչը, Յորդանանի զինուորական բարձրագոյն աստիճանով հանգստեան կոչուեցաւ, ապա շրջան մը վարեց Յորդանանի Ողիմպիական Կոմիտէի նախագահութիւնը, վարսայարդարներ, փնտռուած արհեստաւորներ եւն.:

Մեր պաշտօնեաներէն երկուքին մեծհայրը, սպիտակ մազերով ու պէխով, յաղթանդամ ու զուարճախօս Արամ Խաչատուրեան (խմբավար Օհան Տուրեանի եղբայրը), եղած է Յորդանանի Ապտալլա Ա. թագաւորին թիկնապահը, ընկերակցողը եւ շարժավարը. ան հպարտութեամբ ցոյց տուաւ իր եւ Յորդանանի ինքնաշարժ վարելու առաջին՝ թիւ մէկ համարի արտօնագիրը:

Կ'ըսուի նաեւ, որ Յորդանանի քայլերգին երաժշտութիւնը յօրինած է քեմանչիստ Ռուբէն (Գարախանեան), թէեւ պաշտօնական հեղինակը Ապտէլ Քատէր Թանին է:

- Յորդանանի ծայրագոյն հիւսիս-արեւմուտքը՝ Յորդանան-Սուրիա-Իսրայէլ սահմաններու միացման կէտին մօտ գտնուող ամայի շրջանի մը մէջ, յորդանանեան օդուժի գաղտնի խարիսխի մը պատասխանատու սպան էր Սահակը՝ 6-25 Հոկտեմբեր 1973ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմի օրերուն[5]: Յորդանան իր մասնակցութիւնը չէր յայտարարած այս պատերազմին՝ Եգիպտոսի ու Սուրիոյ կողքին, սակայն խորհրդանշական օժանդակութիւն ցուցաբերեց, երկրին հիւսիսը՝ Սուրիոյ հարաւը զօրք կեդրոնացնելով, տալով նաեւ խորհրդանշական 23 զոհ: Ամմանի հիւսիս-արեւմուտքը՝ Ժըպէյհա բլուրին վրայ գտնուող գործատեղիէս ականատես եղանք հակօդային հրթիռի մը միջոցով իսրայէլեան ռազմական օդանաւի մը ջախջախման:

Այս առաջատար դիրքին սննդամթերքը նուազած էր եւ Սահակ իր փոքրաթիւ զինուորները մէկառմէկ ղրկած էր ջուր եւ սնունդ ապահովելու թելադրանքով, սակայն անոնցմէ որեւէ մէկը չէր վերադարձած, եւ Սահակ մնացած էր առանձին ու առանց սնունդի... Ըստ իրեն տրուած հրահանգին, ինք արտօնուած չէր օգտագործել որեւէ հաղորդակցութեան միջոց՝ թշնամիին կողմէ աննկատ մնալու համար: Ու պատերազմի աւարտէն անտեղեակ, Սահակ շաբաթ մը եւս մնաց այնտեղ՝

[5] https://en.wikipedia.org/wiki/Yom_Kippur_War :

շարունակելով իրեն վստահուած առաքելութիւնը, մինչեւ որ հաւանաբար իր կնոջ՝ Սիլվային հետապնդումով հրամանատարութիւնը անդրադարձաւ եղելութեան ու բարձր գնահատականով պարգեւատրեց զինք:

- Ազգային Իւզպաշեան Վարժարանի երկար տարիներու տնօրէնուհին էր Յակոբ Օշականի դուստրը՝ մտաւորական, մանկավարժ ու գրագէտ Անահիտ Ոսկերիչեան[6] (1919--2005), մինչ ամուսինը՝ ճարտարապետ Տիրան Ոսկերիչեան (1903--1997), Յորդանանի պետութեան եւ Ազգային վարչութեան կողմէ Երուսաղէմի սրբավայրերու պահպանութեան ու վերանորոգման յանձնախումբի ճարտարապետը եւ ներկայացուցիչը եղած է: Ան ճանչցուած էր իբրեւ «Ամմանի շինարարը»՝ իր նախագծած աւելի քան 700 բնակարանային եւ հանրային-պետական կառոյցներով ու կոթողներով: Ահա ամփոփ ցանկ մը.-

Ա. հանրային եւ պետական՝ կառավարական շէնքեր.

1. Երուսաղէմի Սուրբ Յարութիւն Եկեղեցւոյ վերանորոգում:
2. Երուսաղէմի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ եւ Սուրբ Յակոբայ Վանքի վերանորոգում:
3. Պաղեստինի «Շուման Յիշատակի Մզկիթ»ի կառուցում:
4. «Զահիրան» եւ «Հումմար» թագաւորական պալատներու կառուցում:
5. Յորդանանի Անծանօթ Զինուորի յուշահամալիրի կառուցում:
6. Յորդանանի Կեդրոնական Դրամատան նոր շէնքի կառուցում:
7. Ամմանի Առեւտուրի Պալատի նոր շէնքի կառուցում:

Բ. Առեւտրական շէնքեր.

1. «Արապ Պանք» դրամատան կեդրոնական շէնքը եւ բոլոր մասնաճիւղերը:
2. «Գահիրէ-Ամման Դրամատուն»ի կեդրոնական շէնքը եւ բոլոր մասնաճիւղերը:
3. «Յորդանանի Ազգային Դրամատուն»ի կեդրոնական շէնքը եւ բոլոր մասնաճիւղերը:
4. «Յորդանանի Իսլամական Դրամատուն»ի կեդրոնական շէնքը եւ բոլոր մասնաճիւղերը:
5. Ամմանի առաջին «Սփինիզ» համալիրը եւն.:

Ռուբէն Տէր Մինասեանի Պաղեստին կեցութեան ընթացքին Տիրանը որոշ ժամանակ Ռուբէնի *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները* ծաւալուն 7 հատոր յուշագրութեան քարտուղարութիւնը կատարած է եւ ընկերակցած անոր, երբ ձիով կը ճամփորդէին քաղաքէ քաղաք:

Յորդանանի հայկական գաղութը առաւելագոյնը հաշուած է շուրջ տասը հազար անձ, սակայն 1967ի արաբ-իսրայէլեան ու քաղաքացիական պատերազմներուն պատճառով թիւը նուազած է՝

[6] http://www.armeniapedia.org/wiki/Anahid_Oshagan_Voskeritchian :

հասնելով շուրջ չորս հազարի (շրջան մը՝ շուրջ 2500)։ Ըլլալով փոքր գաղութ՝ գրեթէ բոլորը կը ճանչնան զիրար, ինչը ունի դրական ու բացասական կողմեր։ 1980էն սկսեալ Յորդանանի արդիականացումը որոշ չափով, աստիճանաբար փոխեց երկրին աւանդական դիմագիծը, մինչ ներկայի Ամմանը, 35 տարիներ ետք, դարձած է բոլորովին անճանաչելի։

Շնորհիւ դպրոց-եկեղեցի-ակումբ երրորդութեան՝ Յորդանանի հայկական գաղութը իր միութիւններուն եւ անոնց նուիրեալ անդամներուն անխոնջ աշխատանքով կրցած է պահպանել ազգային հաստատութիւնները եւ գաղութին հայկական դիմագիծը։

ԵՐԿՈՒ ԱՅԼ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Հեւախուզական Արկածախնդրական Մրցում՝ Րելի Փէյփըր

Յորդանանի մէջ հռչակ շահած էր *րելի փէյփըր* մարզախաղը, քանի որ Հուսէյն թագաւոր, 1955ին, գահակալութեան առաջին օրէն, սկսած էր մասնակցիլ բլուրներու վրայ արագութեան միջազգային մրցումներու։ 1956-ին Լիբանանի մէջ Ռապիյէ-Այն Ասր *րելի*ին առաջնութիւնը շահեցաւ։ Թագաւորը հինգ անգամ առաջնութիւն նուաճած է Յորդանանի Ժարաշ պատմական քաղաքի Ռըմման բլուրի միջազգային *րելի*ին։ Սակայն Յորդանանի մէջ տեղական ակումբային մակարդակով եւ հանգրուանային դրութեամբ այս խաղը ցարդ չէր կիրարկուած։

Լիբանանի մէջ 1960ականներէն մինչեւ 1975ի քաղաքացիական պատերազմը՝ ՀՄԸՄի Պէյրութ մասնաճիւղը եւ տեղական այլ ակումբներ ու համալսարանական միութիւններ կը կազմակերպէին *րելի փէյփըր*ներ, որոնց երկուքին մասնակցած եմ։

Իբրեւ մարզական մրցակցային նորութիւն, 1976ին ՀՄԸՄի Ամմանի վարչութիւնը որոշեց առաջին անգամ կազմակերպել *րելի փէյփըր*՝ խանդավառելու համար յատկապէս 200ի հասնող երիտասարդականի անդամները եւ համայնքը՝ ընդհանրապէս։ Այս խաղին ծանօթ միակ փորձառու վարչականին՝ ինծի, վստահուեցաւ խաղին մասնագիտական բաժինը՝ պատրաստել խաղին կանոնները, հանգրուանները եւ «հանելուկ» հարցարանները։

Առաջին հերթին պէտք էր ապահովել մասնակցիլ փափաքող նուազագոյնը տասը խումբ-ինքնաշարժ, որուն հիման վրայ ստանալ արտօնութիւն պատկան մարմիններէն։ Այսպիսի մրցումներու հեղինակութիւնն է «Յորդանանի Թագաւորական Ինքնաշարժներու Ակումբ»ը, որ տալով արտօնութիւն՝ իր կարգին տեղեակ կը պահէ երթեւեկի տնօրէնութիւնը եւ ապահովական մարմինները։ Վարչութիւնը ապահովելէ ետք այս արտօնութիւնը, նաեւ իր կարգին - բարեբախտաբար - պաշտօնապէս տեղեակ պահեց ապահովական մարմինները եւ ապահովագրեց մասնակիցները մէկ օրուան համար։

Երկրորդ աշխատանքն էր՝ ապահովել ծանուցումներ, զարդարելու համար՝ ինքնաշարժները, ակումբը ու ակումբի թաղամասը, ինչպէս նաեւ ապահովել պարգեւներ՝ առաջին երեք յաղթական խումբերուն համար, ու բոլոր մասնակիցներուն՝ դրօշակներ, *թիշըրթ* շապիկներ, գլխարկներ եւ այլ տեսակի նուէրներ: Նաեւ, վերջապէս, մրցումի աւարտին կազմակերպել խրախճանք՝ մասնակիցներուն եւ ակումբի անդամներուն ու համակիրներուն համար:

Խաղէն մէկ օր առաջ մասնակիցներուն եւ հանգրուանի պատասխանատուներուն մանրամասնօրէն բացատրուեցան խաղին կանոնները, արժեւորումի կէտերու դրութիւնը, պատիժները, խաղին աշխարհագրական տարածքը, յանձնուեցան ինքնաշարժներուն յատուկ կպչուն համարները եւ ծանուցում-զարդարանքները:

Խաղը սահմանափակուած էր Ամմանի եւ արուարձաններուն մէջ, պիտի տեւէր առաւօտեան ժամը 8էն 13:00, շուրջ հինգ ժամ, ընդգրկելով 10 հանգրուան, դիւրին հանելուկներով: Ունեցանք մասնակցողներու 14 խումբ-ինքնաշարժ, երիտասարդ եւ երէց անդամներով, ու տասը հանգրուաններու պատասխանատու 20 անդամներ: Այս ձեւով շուրջ 70 անդամ, ներառեալ՝ մրցակիցները, ուղղակիօրէն մասնակից դարձան խաղին մինչ վարչութիւնը լրիւ կազմով կը հետեւէր իրադարձութիւններուն՝ շրջագայելով նաեւ հանգրուաններուն միջեւ:

Հանգրուաններուն հանելուկները պատրաստելէ ետք Հարմանտայեանին զաւկին հետ, անոր գրասենեակի պատճէնահանով բազմագրեցինք 10 հարցարանները 15 օրինակով, 150 պահարան՝ հանգրուանի թիւերով: Հանելուկներէն երկուքը կը յիշեմ. առաջինը՝ պանդոկ «Շեփըրտ»ն էր, որուն հանելուկն էր տաք ջերմաչափ, անգլերէնով՝ hot, L տառը, եւ հովիւ մը՝ shepherd: Երկրորդը՝ Ամմանի հարաւային արուարձաններէն Ապու Ալանտայի մէջ գտնուող յայտնի հնութիւնը՝ «եօթը ննջողներուն քարայր»ն էր՝ Ահլըլ Քահֆ, որուն մասին գրուած է Քուրանի 18րդ գլխուն մէջ. եօթը անձեր իրենց հաւատքին պատճառով հալածանքէ խուսափելու համար 300 տարի պահուըտած ու քնացած են այդ քարայրին մէջ: Ասոր հանելուկը եօթը քնացողներու գծագրութիւնն էր գլուխներուն վերեւ «խը՛ռ խըռ» գրութեամբ…

Ուրբաթ առաւօտ աներեւակայելի խանդավառ մթնոլորտ մը կը տիրէր ակումբին մէջ՝ մասնակիցներու եւ անդամներու եռուզեռով, դրօշակներով եւ ծանուցումներով զարդարուած ինքնաշարժները, թաղամասը ու ակումբին սրահը, ուրկէ սկիզբ առաւ մրցումը:

Տրուած ըլլալով, որ մրցակիցներուն մէջ փորձառու մասնակցողներ չկային, մրցումը հեզասահ չընթացաւ եւ ոչ մէկ խումբ անսխալ աւարտեց տասը հանգրուանները. բոլորն ալ հեռաձայնեցին ակումբ՝ ստանալու համար ցուցմունքներ, կամ խախտեցին կանոններ, ու այսպիսով կորսնցուցին նիշեր, սակայն՝ առանց կորսնցնելու գեր-

խանդավառութիւնն ու ոգեւորութիւնը, որ մնացին տիրական, նոյնիսկ՝ խաղէն շաբաթներ ետք:

Բարեբախտաբար առանց ինքնաշարժի արկածի, խումբերը մէկ-մէկ վերադարձան ակումբ՝ իւրաքանչիւրը պատմելով պատահարներուն եւ ընդհանրապէս զաւեշտալի իրավիճակներուն մասին՝ խնդուք-պոռչտուք-գանգատներով հարուստ: Խումբերէն մէկուն պատասխանատու Գէորգը ակումբ հասնելուն բարկացկոտ բացականչեց, թէ կազմակերպիչները մոռցած էին «փիֆ-փաֆ» ու քիթ-բերան ծածկող դիմակներ բաժնելու խումբերուն… իր խումբը, հարցարան-հանելուկ մը սխալ մեկնաբանելով, մեկնած էր Ամմանի ճանճերով լեցուն գարշահոտ աղբանոցը, որ կը գտնուի քաղաքէն դուրս՝ խաղին որոշուած շրջագիծէն շատ հեռու, եւ հեգնօրէն՝ իրենց հետեւած են նաեւ երկու այլ խումբեր…

Խումբերէն մէկը չկարենալով մեկնաբանել «ամէնէն դիւրին» հանելուկը՝ «եօթը ննջողներուն քարայրը», մտած է քանի մը խանութ՝ ցոյց տալով հանելուկ-նկարը՝ իմանալու համար անոնց կարծիք-մեկնաբանութիւնը… Ու վերջին խանութին մէջ մոռցած է հարցարանը, ուր այդ պահուն կը գտնուէր գաղտնի սպասարկութեան անդամ մը… Իսկ հարցարանին համար - որ բազմագրած էինք Հարմանտայեանի գրասենեակը - օգտագործած էինք Հարմանտայեանի նախկին տեղացի գործընկերոջ անունով այլեւս անպէտք դարձած նամակի թուղթերը…

Գաղտնի սպասարկութեան «ժրաջան» անդամը կարծելով, որ հանելուկը գերեզման-գանձի մը քարտէսն է, տեսնելով նամակաթուղթին վրայի անունը, գաղտնի սպասարակութեան իմաց տալով կ'անցնի հետախուզութեան: Կը սկսին հետապնդել խեղճ մարդը, եւ ուշ գիշերին զայն կը տանին հարցաքննութեան: Հանելուկ-նամակաթուղթէն բոլորովին անտեղեակ ու շուարած, ան իզուր կը բացատրէ, թէ այդ նամակաթուղթը հին ընկերութեան մը կը պատկանէր, որ դադրած է գործելէ, յայտնելով Ապու Իպրահիմ՝ Կարպիս Հարմանտայեանի հետ այժմ դադրած գործընկերութեան մասին: Ուշ գիշերին, բերման կ'ենթարկուի նաեւ Հարմանտայեանը, որուն վկայութիւնը ու ՀՄԸՄի կողմէ *րելի փէյփըր*ին համար առնուած արտօնութիւնը ստուգելէ ետք, զիրենք ազատ կ'արձակեն:

Վարչութիւնն ու զայրացած Ապու Իպրահիմ Հարմանտայեանը օրուան խանդավառութեան հակաստիճան վիճակի մը մէջ անհաճոյ ժամեր անցուցինք՝ աւարտելով այս առաջին ու վերջի՛ն *րելի փէյփըր*ի երկար օրը:

Խրախճանքը աներեւակայելիօրէն ուրախ մթնոլորտի մը մէջ տեւեց մինչեւ ուշ գիշեր:

Սեռային Ոտնձգութեան Մը Արկածախնդրութիւնը

1978ին, Լիբանանի քաղաքացիական երկրորդ պատերազմի սաստկացած մէկ փուլին, մեծ թիւով լիբանանահայեր Յորդանանի

մայրաքաղաք Ամման եկած էին: Այս նորեկները ընդհանրապէս երեք խումբի կարելի էր բաժնել. ա) իրենց պաշտօնավարած ընկերութեան ժամանակաւորապէս Ամման փոխադրութեան բերմամբ Ամման ժամանածներ, բ) Ամերիկա գաղթելու կամ ճամփորդելու համար վիզայի դիմում կատարելու համար եկածներ, գ) Ամմանի մէջ ազգականներ կամ բարեկամներ ունեցողներ կամ ոչ՝ ապահովութեան եւ կազդուրուելու համար եկածներ:

Ակումբ տանող ճամփան զառիվեր է, եւ ճամփուն կողմը կը գտնուի կողովագնդակի դաշտը, որուն հիւսիսային ծայրը ճամփէն շուրջ երեք մեթր բարձր է, իսկ հարաւային կողմը՝ շուրջ երկու մեթր, ուր կը գտնուի ակումբին մուտքի դուռը: Ճամփուն կողմը զետեղուած է երկաթէ լարերով բարձր ցանկապատ մը, որուն ընդմէջէն կարելի է դիտել Ամման քաղաքին մէկ համայնապատկերը, մանաւանդ՝ գիշերուան գեղեցիկ տեսարանը:

Յորդանանի ժողովուրդը, պետեւիական աւանդութիւններով, չափազանց պատուախնդիր ու արժանապատուութեան տէր է, յարգալիր, եւ հիւրասէր՝ բոլորին նկատմամբ, քաղցրաբարոյ՝ իր արտայայտութեան մէջ: Ութ տարի կեցութեանս ընթացքին բնա՛ւ հայհոյանք չեմ լսած, նոյնիսկ՝ հազուագիւտ կռիւներու ընթացքին: Ամէնամեծ եւ հազուադէպ գործածուող հայհոյանքը «թէյս» է, որ այծ կը նշանակէ: Եթէ լիբանանեան հայհոյանքներ գործածուին մօր եւ քրոջ վերաբերող՝ հետեւանքը սպանութիւն կրնայ ըլլալ: Այս տոհմիկ աւանդութիւններէն դրական կերպով վարակուած էր նաեւ հայկական գաղութը:

Յորդանանեան շաբաթավերջին՝ Հինգշաբթի երեկոները եւ Ուրբաթ օրերը, Ամմանի ՀՄԸՄի ակումբը աննախընթաց եռուզեռով մը կը «վխտար», երբեմն լիբանանահայերուն թիւը կը գերազանցէր ամմանահայերունը. ակումբին սրահը եւ կողովագնդակի դաշտը նեղ կու գային: Իբրեւ վարչականներ՝ աչալուրջ հսկողութիւն կը կատարէինք, յատկապէս՝ մեզի անծանօթ երիտասարդներուն վրայ, նկատի ունենալով յորդանանեան վարք ու բարքը, պահպանողական կենցաղը:

Ուրբաթ երեկոյ մը, երբ ակումբին սրահն ու դաշտը «ողողուած» էին նորեկներով, ընդհանրապէս՝ լիբանանահայեր, մինչ ամէն տեղ խումբ-խումբ մարդիկ հաւաքուած կը զրուցէին, յանկարծ ճերմակ զգեստ ու - այն ժամանակ նորոյթ - բարձր կրունկ կօշիկ հագած, նիհարակազմ, երկար մազերով, նուազ քան 60 քիլօ կշռող, հազիւ քսան տարեկան, բարձրահասակ երիտասարդ մը, դաշտին ճամփուն կողմը ցանկապատին մօտ գտնուող երկու պարմանուհիներուն հետ կարճ ու «տաք» զրոյցէ մը ետք, սուրաց դաշտին մէջէն ակումբէն դուրս:

Որպէս միակ լիբանանցի վարչականը՝ աւելի պատասխանատու կը զգայի պատերազմի մթնոլորտէն փախած մեր հայրենակիցներուն հանդէպ, ուստի անմիջապէս հետեւեցայ անոր, սակայն ուշ հասայ: Այս տկարակազմ ու պճնասէր թուացող երիտասարդը ճամփուն դիմացի

կողմը գտնուող երկու տեղացի երիտասարդներու վրայ յարձակած էր, գետին փռած զանոնք եւ մոլեգին կը հարուածէր: Այլ վարչականի մը օգնութեամբ, դժուարաւ կրցանք բաժնել զինք արիւնլուայ ու սարսափահար երիտասարդներէն: Անոնք իսկոյն զառիվայր փախուստ տուին, իսկ մեր «հերոսը» ամենայն պաղարիւնութեամբ, ճերմակ զգեստը անվթար՝ ըսաւ. «Ասկէ ետք թող համարձակին խօսք նետել հայ աղջիկներուն: Իսկ այդ աղջիկներն ալ ինչու՞ մնացին այնտեղ, լսելէ ետք շարունակուող սեռային ոտնձգութիւնները… արդեօք հաճո՞յք կ'առնէին»:

Մեր կողմէ սաստելով զինք՝ անմիջապէս ակումբ տարինք եւ ակումբին մուտքի երկաթէ դուռը փակեցինք: Այս միջադէպը անպայման վտանգաւոր հետեւանքներ պիտի ունենար, մէկ կողմէ՝ երիտասարդներուն պարագաներուն, մանաւանդ՝ աշիրէթին, եւ միւս կողմէ ոստիկանութեան հետ: Կանխելով որեւէ անորոշութիւն եւ եղելութեան բացասական զարգացում՝ մեր կողմէ տեղեակ պահեցինք ոստիկանութիւնը, թէ՝ երկու երիտասարդներ սեռային ոտնձգութիւն կատարած էին ակումբին դիմացը, թէ՝… ակումբի պատասխանատուներ զգուշացուցած են այդ երիտասարդները, որ հեռանան ակումբի շրջակայքէն, բայց անոնք դիմադրած էին եւ՝ կռիւ սկսած… Պահպանողական Յորդանանի մէջ սեռային ոտնձգութիւն ընդհանրապէս չէր պատահեր. անոր պատիժը խիստ էր, նո՛յնիսկ՝ ի՛ր ընտանիքին կողմէ:

Հետեւանքը չուշացաւ: Մինչ կը սպասէինք ոստիկանութեան, ցանկապատին ետեւէն լսեցինք եւ տեսանք շուրջ հարիւր հոգինոց ամբոխ մը, որ վանկարկումներ գոռալով, ճամփու ստորոտէն մականներ ճօճելով՝ կը մօտենար ակումբին…

…Պատահեցաւ երկրորդ աներեւակայելին: Նորեկներէն սեւ հագուստով, 60 տարիքը անց, գիրուկ կազմով, կարճահասակ, բարձր կռունկով մուճակներ հագած կին մը սկսաւ արագ քայլերով ուղուիլ ակումբէն դուրս՝ դիմակալելու համար ամբոխը… անմիջապէս հետեւեցայ անոր եւ փորձեցի ակումբէն դուրս գալուն արգելք հանդիսանալ, բայց ան անդրդուելի մնաց, բացաւ երկաթէ դուռը եւ ինծի ըսաւ. «Դուն մի՛ խառնուիր, նե՛րս գնա, ես գիտեմ, թէ ի՛նչ կ'ընեմ» ու հրելով զիս ներս՝ փակեց երկաթէ դուռը, հանեց մուճակներէն մէկը ու սկսաւ զայն ճօճելով, կաղ քայլերով յառաջանալ դէպի ամբոխը… Մենք խիստ մտահոգ՝ քար լռութեամբ կը հետեւէինք իրադարձութեան:

Ամբոխը կը գլխաւորէին յորդանանեան աւանդական զգեստով տարեց մարդիկ, որոնք տեսնելով մուճակը ճօճելով իրենց մօտեցող կինը՝ նախ կանգ առին, ապա սկսան ետեւ երթալ… կարծես իրենցմէ աւելի մեծ ամբոխ մը կը մօտենար իրենց…Այս միջոցին, վրայ հասաւ ոստիկանութիւնը, որ խօսելով ամբոխին աւագին հետ՝ շուտով ցրուեց զայն: Բաւարար էր, որ աշիրէթին աւագը իմացաւ հարցին սեռային ոտնձգութեան բնոյթը եւ անմիջապէս հրահանգեց ցրուել ամբոխը:

Ոստիկանութիւնը նոյնիսկ ակումբ չեկաւ... Յստակ էր, որ յանցանքը գործած երիտասարդները իրենց ընտանիքներուն չէին իմացուցած ծեծկռտուքին իսկական դրդապատճառը:

The Jordan Armenians: Memories and Episodes (1967-1978)
(Summary)

Harout Chekijian
harout.chekijian@gmail.com

Between 1967 and 1978 the author, a Lebanese Armenian who studied at Haigazian University (then College) and specialized in the US, was commissioned to work at the Royal Scientific Society Jordan base as the vice-director of the electronic section.

During his stay, Chekidjian was actively involved in the Jordan Armenian community life and was elected a member of the Homentmen club local chapter executive committee. Alongside his social encounters, the author also encountered other Jordan Armenians in the workplace. In this paper Chekidjian narrates recollections of his social experience and depicts interesting aspects of the social life of the Armenian community in Jordanas well as their relations with the indigenous population, the local traditional mindset, the lifestyle and facets of the integration of Lebanese Armenians into the local Armenian community.

An Armenian Family: A Peripatetic Journey

Harry Hagopian
wonrights@yahoo.co.uk

WHERE DO I HAIL FROM?

At first glance, this five-word solitary question might well give the impression that I am plunging headlong into the arcane principles of philosophy or the realms of Kierkegaard-inspired existentialism. Couple it with the Aristotelian flavour of the title I chose for my piece, and some readers might well be forgiven for thinking that I am delving into a highly academic paper on the nature and origin of my life. But nothing could be further from the truth.

Rather, what I am attempting to achieve today through these few pages is to contribute a simple Preface, story-like, to a publication on Armenians in Jordan that has been ably organised and compiled by Haigazian University as part of an ongoing series covering the Armenian Diaspora across the Levant. Mind you, I also concede an increasing awareness of what most of us go through as we get older. No matter how many destinations we have visited in our lives, or how many countries we have lived and worked in, the fact remains that our nostalgia for our native 'homeland' increases as we grow older. The old lemon or fig tree in the garden of our grandparents assumes an identity of its own and reminds us of a history that is no longer with us.

However, that very history, no matter how irreversible, is also an ineluctably formative part of our lives. After all, I cannot fully be who I am today if I do not also remember those tender years when my life began to take shape and when childhood, and later adolescence, morphed into adulthood. Does the French expression not claim that 'experience makes science' and that our seminal memories re-visit us when we are older, purportedly wiser, and perhaps also increasingly more challenged by our ageing realities?

So here is my story, or more accurately the story of my family, spread over three generations and encompassing a century. Bear with me as it is also the simple story of so many other Diaspora Armenians in the Middle East today.

I must have been no more than four or five when my maternal grandfather placed me on his lap and recounted to me the stories of my great-grandparents, who were Ottoman citizens during the early years of the 20th century. My paternal grandfather was a young pharmacist in Constantinople (modern-day Istanbul) and was married to my grandmother who taught in an Armenian elementary school. My maternal grandfather's family were rich businessmen in Dikranagerd (modern-day Diarbekir) and their palatial house overlooked the Tigris River. For all intents and purposes, both sides of my family were actively engaged with the Armenian community in Ottoman Turkey.

However, their ordinary lives were to change quite dramatically - painfully and abruptly - when the triumvirate of Young Turks stoked the prevalent sense of Ottoman nationalism and turned against the Armenian community in their midst by using the cover of World War One to perpetrate the most horrific massacres against this ethnic group (the largest numerical 'minority' in the land) as well as against the Syriac Orthodox and Pontic Greek citizens. Across many parts of the Ottoman lands, Armenians were rounded up, their houses pillaged, their women raped, and their children killed. Scores were deported into the Syrian Desert and many of them perished along the way. The International Association of Genocide Scholars (IAGS), let alone numerous historians and academics, have painstakingly sifted the archives and documented those crimes that ultimately led to a neologism - genocide - to depict *inter alia* the deliberate murder of an entire ethnic group or part thereof. This word, coined by the Polish lawyer Raphael Lemkin, and comprising the two words *genos* (Greek for family, tribe or race) and *-cide* (Latin for killing) led to the UN General Assembly adopting the Genocide Convention in 1948.

A majority of scholars today agree that anything between 1 and 1.5 million Armenians were robbed of their lives during this violent period that started in 1896, reached its apogee in 1915 and ended in 1923. According to Jesse B. Jackson, the US Consul in Aleppo at the time, between half and two-thirds of the 2 million Armenians living in Ottoman Turkey were annihilated during this period of vile terror. So the question for me is no longer whether such a genocide occurred - it did - but whether Turkey and other countries such as Israel, the US and the UK would acknowledge this heinous crime or persist in their denial for self-serving political reasons. In fact, I am reminded of a conference I attended many moons ago in which Professor Deborah E. Lipstadt stressed to participants that denial of genocide strives to reshape history in order to demonise the victims and rehabilitate the perpetrators.

My own grandparents were sucked into this tragedy in different ways. My paternal grandparents, the pharmacist and the teacher, were fortunate enough to escape Constantinople and resettle in Palestine during the British Mandate (1923-48), which later divvied up the lands into Jordan and Israel. Conversely though, my maternal grandparents met a different and far more harrowing set of challenges. In fact, my grandmother was so fiercely traumatised by the suffering of her family at the hands of Ottoman Turkish soldiers that she never spoke about the horrors she witnessed when she was just a young lass. No oral history for her! In fact, every time I asked her a casual question about her relatives who had been killed and then thrown into ditches or simply asked about her family experiences, she would literally clam up although her eyes spoke a different story, one of pain, grief, fear and shame.

My maternal grandfather, on the other hand, was not reticent about his experiences. He often described to me how his family was 'butchered' (his word, not mine) by Turks who had been neighbours only a few months earlier and how he himself managed to survive by hiding away with a family of righteous Turks who took him into their home when his family were killed and cared for him until such time as he managed to flee the country into Lebanon - a riches-to-rags story had been thrust upon the frail shoulders of a young Armenian orphan who lost kith, kin and fortune.

BRITISH-MANDATED PALESTINE? LEBANON? JORDAN? THE DIASPORA? WAS THIS THE PERIPATETIC FATE OF SOME ARMENIANS?

My paternal grandparents both died when I was a toddler, so my memories of them are dim and inconsequential for the purposes of this story. However, my memories are far more vivid - livid - when it comes to my maternal grandparents. Having fled the genocide and found his way to Beirut, my grandfather resided there for a few short years. He also established his own thriving business by entering into partnership with another Armenian Lebanese man and trading in Persian hand-made carpets. But he was unhappy with the 'unequal' partnership or the life he tried to carve out for himself. Simply put, he did not fit in. Like my paternal grandparents before him, he too headed to Palestine after 1923. With a lot of perspiration and some inspiration, he built his home, had three children - including my mother - and re-established himself in the business of selling handmade carpets. Local lore has it that he was very successful and also very wealthy: having lost everything in Diarbekir, and also much of what he had saved in Beirut, he managed to live happily and comfortably ... until 1948.

However, tragedy struck again! Another tragedy so colossal and disenfranchising that it acquired its own name in the annals of history: *al-Nakba* (the catastrophe in Arabic). As the British authorities were trying to be rid of mandated Palestine, they concocted a story whereby Palestine, which was already home to its indigenous peoples, was implausibly described as 'a land without people for a people without a land', and droves of Jewish people emigrating from Europe into Palestine led eventually to the creation of the State of Israel and the partition of this parcel of land.

My grandfather, my grandmother, and their three daughters - later to become my mum and two aunts - were warned by the advancing Jewish militias to vacate their homes and leave temporarily 'for their own safety'. However, the real reason was one of deliberate dispossession so that their houses could be taken over by the incoming Jewish immigrants. The family left the newly-created Israeli part of Jerusalem, minus home and belongings, and made their way as refugees to the Jordanian part of Jerusalem. And guess what? My

grandfather toiled anew and built up his own lucrative business in the Old City not too far away from the Lutheran Church of the Redeemer. Over the years, his daughter married my dad and 'my' family settled down - contentedly - in Jordan and got on with their lives.

I was born in this Arab environment in Jordan, and I still recall our house in Ramallah (in the northern West Bank of Palestine) with its large garden full of trees, flowers and a coop with hens and ducks. I also recall my early years at school. But life in the Middle East is nothing if not unpredictable - even for someone my age. The devastating Six-Day War of June 1967 meant that East (Arab) Jerusalem, the West Bank and Gaza as well as the Golan Heights (and parts of the Egyptian Sinai, which were later returned to Egypt following a peace treaty in 1979) were occupied by Israel. 1967 became uncannily another 1948, and *al-Nakba* midwifed *al-Naksa* (Arabic for setback). In fact, what was once meant to be a hiatus in political history has now become a festering half-century of sinister occupation that has smothered the life of many Armenians living alongside other Muslim and Christian communities.

Faced with despair, frustration, resignation, discrimination or else economic hardship and loss of hope in the future, most of my family have upped and left again and can now be found dispersed across the US. I, on the other hand, chose to grow up in France and later qualified as a lawyer and settled down in the UK. Perhaps this story also reflects my viewpoint that dispersed Armenian survivors often focused their attention on the creation of new diaspora communities while they also internalised the frustrations and trauma associated with their genocide experiences.

As I write these words and reminisce over memories spanning a century, I realise how ephemeral and unsettling life has been for my family. They were uprooted violently from Turkey, displaced from Lebanon, kicked out of a Palestine-that-became-Israel with nothing more than a few meagre belongings and then forced out of the Middle East altogether as a consequence of a baleful occupation. How many times can one become a refugee and still remain a whole human being with dignity, hopes, prayers, aspirations and prospects? How many times can one rebuild his or her life? How sustained can resilience be in such cases and what is the long-term cost of survival?

Mind you, I do not claim that our family story, and the travails experienced by my great-grandparents, grandparents or parents, are unique or make us special in any way. Our story is also the onerous story of many Armenians who have experienced the same misfortunes, challenges, fears, insecurities, uncertainties - and hopes. They are the antecedent generations of all the men and women of the 21st century who have taken root in so many different countries with differing cultures and in different continents - from Australia to Europe and the Americas.

Let me at this juncture include five observations that I believe arise from the tragedy that beset my family and many other Armenians some 100 years ago. Such aggregate experiences also reflect upon our contemporary realities:

- The first observation takes me back to Ottoman Turkey when some Turks turned against their lifelong Armenian friends or neighbours, baying for blood and chasing them away from their homes. There are countless books depicting the stories of young Armenian women being abducted and of Armenian families having their belongings plundered by erstwhile neighbours. Do these facts not also remind readers of what happened in, say, Mosul (in Iraq) in 2014, when ISIS moved in and Yezidis and Christians were amongst those stigmatised or raped or evicted from their homes? Is this perhaps a reflection of human nature when the basic instincts of greed or envy are unleashed in moments of primal fear?

- The second one highlights the suffering of Armenians as a consequence of the genocide and the multiple displacements they experienced as refugees running for their lives. They are a poignant reminder to me of the Palestinian, Iraqi and Syrian refugees in the Middle East today, who have carried their heavy burdens and have been prey to the vagaries of time, to the whims of politicians and to destruction by mob-rule. If anything, my own family stories generate in me an empathy for those modern-day refugees who are homeless and who often desperately seek solace, stability and safety.

- As a third observation, I also spare a thought for all those Armenian men and women who were forced to migrate across cultures and to build their futures in different countries with norms or values that define the rules and expectations of their own societies. In one sense, I raise my hat to all those who - yesterday or today - manage to cope with their bereavement and loss, put down roots in new worlds and become loyal and productive members in their host communities and countries. After all, this for me is one positive aspect of globalisation that comes with a human face.

- Fourthly, the irony for me is that those very Armenians who fled the genocide in Ottoman Turkey and were welcomed in the Middle East are now leaving this region too and being assimilated elsewhere. I am unsure whether I would agree with a term such as 'white genocide', which is bandied around at times, but I need only look at places like Iraq, Syria, Lebanon or Palestine, for instance, to conclude - not without a heavy heart - that the region is being relentlessly emptied of Armenians. Alas, I am one such example.

• Finally, it is inevitable that the Republic of Armenia (independent since 1990) has become a haven - some would add an unwitting magnet - and a safe place where some Armenians go in order to rebuild their lives and reboot their hopes. Armenians from Syria, largely from Aleppo, who fled the civil war in Syria and sought a better life in Armenia are an example of this umbilical cord that links the Diaspora with their spiritual motherland. This rallying pull that modern-day Armenia represents today, despite its own economic challenges, can best be echoed by the defiant words of the Armenian playwright William Saroyan, "I should like to see any power of the world destroy this race, this small tribe of unimportant people, whose wars have all been fought and lost, whose structures have crumbled, literature is unread, music is unheard, and prayers are no more answered. Go ahead, destroy Armenia. See if you can do it. Send them into the desert without bread or water. Burn their homes and churches. Then see if they will not laugh, sing and pray again. For when two of them meet anywhere in the world, see if they will not create a New Armenia."

But what about the psychological impact of genocide on the survivors as well as on their progeny? After all, the ultimate crime against humanity is genocide, and its psychological after-effects are horrendous.

There has admittedly been a paucity of clinical studies to assess the impact of the genocide upon Armenians. This has in some sense led to the development of alternative methods for the intergenerational transmission of trauma. Written and oral testimonies of survivors, cultural expressions and media reports, let alone rituals, narratives and even stubborn silence (such as that of my maternal grandmother) have been vital in overcoming a perpetual sense of victimisation. Almost since the period of the genocide itself, many Armenians have continued to feel re-victimised by the Turkish denial of the facts surrounding the genocide. One consequence is that Armenians seek vindication and acknowledgement of their woeful chapter of history in order to move forward in their mourning process. Sadly, persistent Turkish denial, as well as political bluster every time the genocide is mentioned, has made this mourning process even harder. It appears that the Sisyphean fate of the Armenians in the international arena, as manifested by the unrelenting struggle for recognition and justice, appears to be embedded in the DNA of many Armenians.

However, the Turkish circular argument and the resultant Armenian monomania with recognition have meant that both sides are stuck largely at an elemental stage. The tough challenge facing many Armenians is to move forward in view of the ample scholarly evidence affirming the perpetration of genocide and the fact that they need to release themselves from this stage. But it is a big request to shift gears from the "comfort" and "simplicity", to forsake

the victimhood of "surviving" the past, into the life-affirming phase that breaks free from the shackles of history. However, I believe that the younger Armenian generations are making big strides in this direction, as are the citizens of the Republic of Armenia. In other words, Armenians are defining their identities not solely through the prism of the genocide but also through the contemporary realities they live and aspire to in their everyday lives.

This is why I have often suggested that what happened to Armenians in Ottoman Turkey, not unlike what happened to Jews in Europe, Tutsis in Rwanda, Bosniaks in Republika Srpska or more recently Rohingya Muslims in Myanmar, cannot simply be compared to the experiences of those seeking political or economic migration. After all, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) and the International Court of Justice (ICJ) have both re-confirmed the legal scholarly opinion that there must be physical or biological destruction of a protected group and a specific intention to commit such destruction for it to he deemed genocide.

Let me try to impose the impact of this abstract psychological theory on my family story. My great-grandparents, grandparents or parents did not merely displace themselves or move from one place to another for the sake of seeking political freedoms or economic prosperity. Rather, they witnessed their relatives being killed in front of their eyes. They were extirpated from their lands and deported across an unforgiving Syrian desert, where journalists like the British Robert Fisk have often written about the bones of dead Armenians lying in the shallow desert sands.

The constant energy and attention expended by my grandparents and parents to make sure that I never forget my Armenian roots or identity, that I excel in my school studies, that I do not ignore my mother tongue or overlook my faith, that I enjoy my Armenian food, and that I do my utmost to stand out in any forum, proud in my Armenian origins, are understandable ways of fighting a perceived defeat and of turning failure into success. My family story is admittedly an apostrophe in a much wider singularity of history that traces its roots from Ottoman Turkey to countries such as Jordan and then further afield in many cases. But it is a moving story as much as it is a telling one. Armenians such as my own family were often torn between the desire to stay in the region, close to their origins, and the pull toward safer places where the circumstances for yet another exodus become slimmer. This is a pattern that recurs in many countries and in many families, be they in Iran, Iraq, Syria, Lebanon, Egypt or Palestine.

The Hashemite kingdom was my home for those boyhood years when I took my first footsteps, spoke Armenian at home but learnt Arabic and other languages at primary school, forged my first friendships, rode my first tricycle, flew my first kite, spent time with my grandfather in his shop and with my father

in his clinic. This is also the period when I started being aware that I was Jordanian as well as Armenian. More keenly, it is where I slowly began to undergo a process of historical and cultural ecdysis and to understand that life is truly a God-given gift which is precious and immanent and yet brittle and ephemeral. It can alter overnight without forewarning or anticipation.

What I recall of my stories can also be recounted by a myriad of Armenians in the Middle East today. In Jordan, in cities and towns such as Amman, Irbid, Aqaba, Madaba or Zarqa, there are roughly 3000 Armenian Jordanians who weave their stories together on a daily basis and who form part of what is today the Armenian Diaspora. Mine is simply one such Armenian family on its peripatetic journey that sought - that in some way is still seeking - the sense of belonging which forges its own identity and imports security, stability, happiness and prosperity.

Nobody can deny that we are living in turbulent and unpredictable times that are also frightfully fickle. So it is not sheer pedantry for me to conclude that Armenians - like countless other peoples of different races and colours in our global village - are looking for a house where they can drop anchor and call it home. In the words of the great Johann Wolfgang von Goethe, "He is happiest, be he king or peasant, who finds peace in his home."

May the souls of our forefathers always rest in peace, and may their memory remain eternal.

Հայ Ընտանիք. Յաւերժական Ճամփորդութիւն
(Ամփոփում)

Հերի Յակոբեան
wonrights@yahoo.co.uk

Հեղինակը իր կոստանդնուպոլսեցի դեղագործ հօրենական մեծհօր եւ տիարպաքիրցի մօրենական մեծհօր ցեղասպանութեան եւ արմատահանումի փորձառութիւնը կը խառնէ անոնց յետեղեռնեան կեանքին եւ տեղաշարժերուն փորձառութեան, կ'ընդելուզէ իր ծնողաց Պէյրութ-Երուսաղէմ-Յորդանան տեղափոխութեան փորձառութիւններուն եւ կ'առնչէ իր կեանքի աշխարհագրական վերափոխութիւններուն: Այս բոլորը ան կը գունաւորէ վերոյիշեալ իրադարձութիւններուն առթած հոգեբանական-ընկերային-տնտեսական թէ այլ անհաշուելի ու անծանօթ հետեւանքներուն, լուսարձակի տակ կ'առնէ նաեւ հայկական թէ այլ մերօրեայ իրադարձութիւններու գործօնները եւ կը հարցադրէ արժէքներու գոյապահպանման մարդկային տոկունութիւնը: Հեղինակը կը խոհագրէ այս բոլորը ժամանակակից կեանքի անդադրում վերիվայրումներով, ընդգծելով որ իր ընտանիքին դիմագրաւած փորձառութիւնները կը տարածուին Միջին Արեւելքի շատուշատ հայ ընտանիքներու վրայ, նաեւ՝ վերջին տարիներուն համաշխարհային բռնի գաղթականացած ընտանիքներու ու անոնց հետեւանքներուն՝ թէ՛ զոհերուն եւ թէ՛ միջավայրին վրայ:

An Armenian Family: A Peripatetic Journey

Harry Hagopian
wonrights@yahoo.co.uk

WHERE DO I HAIL FROM?

At first glance, this five-word solitary question might well give the impression that I am plunging headlong into the arcane principles of philosophy or the realms of Kierkegaard-inspired existentialism. Couple it with the Aristotelian flavour of the title I chose for my piece, and some readers might well be forgiven for thinking that I am delving into a highly academic paper on the nature and origin of my life. But nothing could be further from the truth.

Rather, what I am attempting to achieve today through these few pages is to contribute a simple Preface, story-like, to a publication on Armenians in Jordan that has been ably organised and compiled by Haigazian University as part of an ongoing series covering the Armenian Diaspora across the Levant. Mind you, I also concede an increasing awareness of what most of us go through as we get older. No matter how many destinations we have visited in our lives, or how many countries we have lived and worked in, the fact remains that our nostalgia for our native 'homeland' increases as we grow older. The old lemon or fig tree in the garden of our grandparents assumes an identity of its own and reminds us of a history that is no longer with us.

However, that very history, no matter how irreversible, is also an ineluctably formative part of our lives. After all, I cannot fully be who I am today if I do not also remember those tender years when my life began to take shape and when childhood, and later adolescence, morphed into adulthood. Does the French expression not claim that 'experience makes science' and that our seminal memories re-visit us when we are older, purportedly wiser, and perhaps also increasingly more challenged by our ageing realities?

So here is my story, or more accurately the story of my family, spread over three generations and encompassing a century. Bear with me as it is also the simple story of so many other Diaspora Armenians in the Middle East today.

I must have been no more than four or five when my maternal grandfather placed me on his lap and recounted to me the stories of my great-grandparents, who were Ottoman citizens during the early years of the 20th century. My paternal grandfather was a young pharmacist in Constantinople (modern-day Istanbul) and was married to my grandmother who taught in an Armenian elementary school. My maternal grandfather's family were rich businessmen in Dikranagerd (modern-day Diarbekir) and their palatial house overlooked the Tigris River. For all intents and purposes, both sides of my family were actively engaged with the Armenian community in Ottoman Turkey.

However, their ordinary lives were to change quite dramatically - painfully and abruptly - when the triumvirate of Young Turks stoked the prevalent sense of Ottoman nationalism and turned against the Armenian community in their midst by using the cover of World War One to perpetrate the most horrific massacres against this ethnic group (the largest numerical 'minority' in the land) as well as against the Syriac Orthodox and Pontic Greek citizens. Across many parts of the Ottoman lands, Armenians were rounded up, their houses pillaged, their women raped, and their children killed. Scores were deported into the Syrian Desert and many of them perished along the way. The International Association of Genocide Scholars (IAGS), let alone numerous historians and academics, have painstakingly sifted the archives and documented those crimes that ultimately led to a neologism - genocide - to depict *inter alia* the deliberate murder of an entire ethnic group or part thereof. This word, coined by the Polish lawyer Raphael Lemkin, and comprising the two words *genos* (Greek for family, tribe or race) and *-cide* (Latin for killing) led to the UN General Assembly adopting the Genocide Convention in 1948.

A majority of scholars today agree that anything between 1 and 1.5 million Armenians were robbed of their lives during this violent period that started in 1896, reached its apogee in 1915 and ended in 1923. According to Jesse B. Jackson, the US Consul in Aleppo at the time, between half and two-thirds of the 2 million Armenians living in Ottoman Turkey were annihilated during this period of vile terror. So the question for me is no longer whether such a genocide occurred - it did - but whether Turkey and other countries such as Israel, the US and the UK would acknowledge this heinous crime or persist in their denial for self-serving political reasons. In fact, I am reminded of a conference I attended many moons ago in which Professor Deborah E. Lipstadt stressed to participants that denial of genocide strives to reshape history in order to demonise the victims and rehabilitate the perpetrators.

My own grandparents were sucked into this tragedy in different ways. My paternal grandparents, the pharmacist and the teacher, were fortunate enough to escape Constantinople and resettle in Palestine during the British Mandate (1923-48), which later divvied up the lands into Jordan and Israel. Conversely though, my maternal grandparents met a different and far more harrowing set of challenges. In fact, my grandmother was so fiercely traumatised by the suffering of her family at the hands of Ottoman Turkish soldiers that she never spoke about the horrors she witnessed when she was just a young lass. No oral history for her! In fact, every time I asked her a casual question about her relatives who had been killed and then thrown into ditches or simply asked about her family experiences, she would literally clam up although her eyes spoke a different story, one of pain, grief, fear and shame.

My maternal grandfather, on the other hand, was not reticent about his experiences. He often described to me how his family was 'butchered' (his word, not mine) by Turks who had been neighbours only a few months earlier and how he himself managed to survive by hiding away with a family of righteous Turks who took him into their home when his family were killed and cared for him until such time as he managed to flee the country into Lebanon - a riches-to-rags story had been thrust upon the frail shoulders of a young Armenian orphan who lost kith, kin and fortune.

BRITISH-MANDATED PALESTINE? LEBANON? JORDAN? THE DIASPORA? WAS THIS THE PERIPATETIC FATE OF SOME ARMENIANS?

My paternal grandparents both died when I was a toddler, so my memories of them are dim and inconsequential for the purposes of this story. However, my memories are far more vivid - livid - when it comes to my maternal grandparents. Having fled the genocide and found his way to Beirut, my grandfather resided there for a few short years. He also established his own thriving business by entering into partnership with another Armenian Lebanese man and trading in Persian hand-made carpets. But he was unhappy with the 'unequal' partnership or the life he tried to carve out for himself. Simply put, he did not fit in. Like my paternal grandparents before him, he too headed to Palestine after 1923. With a lot of perspiration and some inspiration, he built his home, had three children - including my mother - and re-established himself in the business of selling handmade carpets. Local lore has it that he was very successful and also very wealthy: having lost everything in Diarbekir, and also much of what he had saved in Beirut, he managed to live happily and comfortably ... until 1948.

However, tragedy struck again! Another tragedy so colossal and disenfranchising that it acquired its own name in the annals of history: *al-Nakba* (the catastrophe in Arabic). As the British authorities were trying to be rid of mandated Palestine, they concocted a story whereby Palestine, which was already home to its indigenous peoples, was implausibly described as 'a land without people for a people without a land', and droves of Jewish people emigrating from Europe into Palestine led eventually to the creation of the State of Israel and the partition of this parcel of land.

My grandfather, my grandmother, and their three daughters - later to become my mum and two aunts - were warned by the advancing Jewish militias to vacate their homes and leave temporarily 'for their own safety'. However, the real reason was one of deliberate dispossession so that their houses could be taken over by the incoming Jewish immigrants. The family left the newly-created Israeli part of Jerusalem, minus home and belongings, and made their way as refugees to the Jordanian part of Jerusalem. And guess what? My

grandfather toiled anew and built up his own lucrative business in the Old City not too far away from the Lutheran Church of the Redeemer. Over the years, his daughter married my dad and 'my' family settled down - contentedly - in Jordan and got on with their lives.

I was born in this Arab environment in Jordan, and I still recall our house in Ramallah (in the northern West Bank of Palestine) with its large garden full of trees, flowers and a coop with hens and ducks. I also recall my early years at school. But life in the Middle East is nothing if not unpredictable - even for someone my age. The devastating Six-Day War of June 1967 meant that East (Arab) Jerusalem, the West Bank and Gaza as well as the Golan Heights (and parts of the Egyptian Sinai, which were later returned to Egypt following a peace treaty in 1979) were occupied by Israel. 1967 became uncannily another 1948, and *al-Nakba* midwifed *al-Naksa* (Arabic for setback). In fact, what was once meant to be a hiatus in political history has now become a festering half-century of sinister occupation that has smothered the life of many Armenians living alongside other Muslim and Christian communities.

Faced with despair, frustration, resignation, discrimination or else economic hardship and loss of hope in the future, most of my family have upped and left again and can now be found dispersed across the US. I, on the other hand, chose to grow up in France and later qualified as a lawyer and settled down in the UK. Perhaps this story also reflects my viewpoint that dispersed Armenian survivors often focused their attention on the creation of new diaspora communities while they also internalised the frustrations and trauma associated with their genocide experiences.

As I write these words and reminisce over memories spanning a century, I realise how ephemeral and unsettling life has been for my family. They were uprooted violently from Turkey, displaced from Lebanon, kicked out of a Palestine-that-became-Israel with nothing more than a few meagre belongings and then forced out of the Middle East altogether as a consequence of a baleful occupation. How many times can one become a refugee and still remain a whole human being with dignity, hopes, prayers, aspirations and prospects? How many times can one rebuild his or her life? How sustained can resilience be in such cases and what is the long-term cost of survival?

Mind you, I do not claim that our family story, and the travails experienced by my great-grandparents, grandparents or parents, are unique or make us special in any way. Our story is also the onerous story of many Armenians who have experienced the same misfortunes, challenges, fears, insecurities, uncertainties - and hopes. They are the antecedent generations of all the men and women of the 21st century who have taken root in so many different countries with differing cultures and in different continents - from Australia to Europe and the Americas.

Let me at this juncture include five observations that I believe arise from the tragedy that beset my family and many other Armenians some 100 years ago. Such aggregate experiences also reflect upon our contemporary realities:

- The first observation takes me back to Ottoman Turkey when some Turks turned against their lifelong Armenian friends or neighbours, baying for blood and chasing them away from their homes. There are countless books depicting the stories of young Armenian women being abducted and of Armenian families having their belongings plundered by erstwhile neighbours. Do these facts not also remind readers of what happened in, say, Mosul (in Iraq) in 2014, when ISIS moved in and Yezidis and Christians were amongst those stigmatised or raped or evicted from their homes? Is this perhaps a reflection of human nature when the basic instincts of greed or envy are unleashed in moments of primal fear?

- The second one highlights the suffering of Armenians as a consequence of the genocide and the multiple displacements they experienced as refugees running for their lives. They are a poignant reminder to me of the Palestinian, Iraqi and Syrian refugees in the Middle East today, who have carried their heavy burdens and have been prey to the vagaries of time, to the whims of politicians and to destruction by mob-rule. If anything, my own family stories generate in me an empathy for those modern-day refugees who are homeless and who often desperately seek solace, stability and safety.

- As a third observation, I also spare a thought for all those Armenian men and women who were forced to migrate across cultures and to build their futures in different countries with norms or values that define the rules and expectations of their own societies. In one sense, I raise my hat to all those who - yesterday or today - manage to cope with their bereavement and loss, put down roots in new worlds and become loyal and productive members in their host communities and countries. After all, this for me is one positive aspect of globalisation that comes with a human face.

- Fourthly, the irony for me is that those very Armenians who fled the genocide in Ottoman Turkey and were welcomed in the Middle East are now leaving this region too and being assimilated elsewhere. I am unsure whether I would agree with a term such as 'white genocide', which is bandied around at times, but I need only look at places like Iraq, Syria, Lebanon or Palestine, for instance, to conclude - not without a heavy heart - that the region is being relentlessly emptied of Armenians. Alas, I am one such example.

• Finally, it is inevitable that the Republic of Armenia (independent since 1990) has become a haven - some would add an unwitting magnet - and a safe place where some Armenians go in order to rebuild their lives and reboot their hopes. Armenians from Syria, largely from Aleppo, who fled the civil war in Syria and sought a better life in Armenia are an example of this umbilical cord that links the Diaspora with their spiritual motherland. This rallying pull that modern-day Armenia represents today, despite its own economic challenges, can best be echoed by the defiant words of the Armenian playwright William Saroyan, "I should like to see any power of the world destroy this race, this small tribe of unimportant people, whose wars have all been fought and lost, whose structures have crumbled, literature is unread, music is unheard, and prayers are no more answered. Go ahead, destroy Armenia. See if you can do it. Send them into the desert without bread or water. Burn their homes and churches. Then see if they will not laugh, sing and pray again. For when two of them meet anywhere in the world, see if they will not create a New Armenia."

But what about the psychological impact of genocide on the survivors as well as on their progeny? After all, the ultimate crime against humanity is genocide, and its psychological after-effects are horrendous.

There has admittedly been a paucity of clinical studies to assess the impact of the genocide upon Armenians. This has in some sense led to the development of alternative methods for the intergenerational transmission of trauma. Written and oral testimonies of survivors, cultural expressions and media reports, let alone rituals, narratives and even stubborn silence (such as that of my maternal grandmother) have been vital in overcoming a perpetual sense of victimisation. Almost since the period of the genocide itself, many Armenians have continued to feel re-victimised by the Turkish denial of the facts surrounding the genocide. One consequence is that Armenians seek vindication and acknowledgement of their woeful chapter of history in order to move forward in their mourning process. Sadly, persistent Turkish denial, as well as political bluster every time the genocide is mentioned, has made this mourning process even harder. It appears that the Sisyphean fate of the Armenians in the international arena, as manifested by the unrelenting struggle for recognition and justice, appears to be embedded in the DNA of many Armenians.

However, the Turkish circular argument and the resultant Armenian monomania with recognition have meant that both sides are stuck largely at an elemental stage. The tough challenge facing many Armenians is to move forward in view of the ample scholarly evidence affirming the perpetration of genocide and the fact that they need to release themselves from this stage. But it is a big request to shift gears from the "comfort" and "simplicity", to forsake

the victimhood of "surviving" the past, into the life-affirming phase that breaks free from the shackles of history. However, I believe that the younger Armenian generations are making big strides in this direction, as are the citizens of the Republic of Armenia. In other words, Armenians are defining their identities not solely through the prism of the genocide but also through the contemporary realities they live and aspire to in their everyday lives.

This is why I have often suggested that what happened to Armenians in Ottoman Turkey, not unlike what happened to Jews in Europe, Tutsis in Rwanda, Bosniaks in Republika Srpska or more recently Rohingya Muslims in Myanmar, cannot simply be compared to the experiences of those seeking political or economic migration. After all, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) and the International Court of Justice (ICJ) have both re-confirmed the legal scholarly opinion that there must be physical or biological destruction of a protected group and a specific intention to commit such destruction for it to he deemed genocide.

Let me try to impose the impact of this abstract psychological theory on my family story. My great-grandparents, grandparents or parents did not merely displace themselves or move from one place to another for the sake of seeking political freedoms or economic prosperity. Rather, they witnessed their relatives being killed in front of their eyes. They were extirpated from their lands and deported across an unforgiving Syrian desert, where journalists like the British Robert Fisk have often written about the bones of dead Armenians lying in the shallow desert sands.

The constant energy and attention expended by my grandparents and parents to make sure that I never forget my Armenian roots or identity, that I excel in my school studies, that I do not ignore my mother tongue or overlook my faith, that I enjoy my Armenian food, and that I do my utmost to stand out in any forum, proud in my Armenian origins, are understandable ways of fighting a perceived defeat and of turning failure into success. My family story is admittedly an apostrophe in a much wider singularity of history that traces its roots from Ottoman Turkey to countries such as Jordan and then further afield in many cases. But it is a moving story as much as it is a telling one. Armenians such as my own family were often torn between the desire to stay in the region, close to their origins, and the pull toward safer places where the circumstances for yet another exodus become slimmer. This is a pattern that recurs in many countries and in many families, be they in Iran, Iraq, Syria, Lebanon, Egypt or Palestine.

The Hashemite kingdom was my home for those boyhood years when I took my first footsteps, spoke Armenian at home but learnt Arabic and other languages at primary school, forged my first friendships, rode my first tricycle, flew my first kite, spent time with my grandfather in his shop and with my father

in his clinic. This is also the period when I started being aware that I was Jordanian as well as Armenian. More keenly, it is where I slowly began to undergo a process of historical and cultural ecdysis and to understand that life is truly a God-given gift which is precious and immanent and yet brittle and ephemeral. It can alter overnight without forewarning or anticipation.

What I recall of my stories can also be recounted by a myriad of Armenians in the Middle East today. In Jordan, in cities and towns such as Amman, Irbid, Aqaba, Madaba or Zarqa, there are roughly 3000 Armenian Jordanians who weave their stories together on a daily basis and who form part of what is today the Armenian Diaspora. Mine is simply one such Armenian family on its peripatetic journey that sought - that in some way is still seeking - the sense of belonging which forges its own identity and imports security, stability, happiness and prosperity.

Nobody can deny that we are living in turbulent and unpredictable times that are also frightfully fickle. So it is not sheer pedantry for me to conclude that Armenians - like countless other peoples of different races and colours in our global village - are looking for a house where they can drop anchor and call it home. In the words of the great Johann Wolfgang von Goethe, "He is happiest, be he king or peasant, who finds peace in his home."

May the souls of our forefathers always rest in peace, and may their memory remain eternal.

Հայ Ընտանիք. Յաւերժական Ճամփորդութիւն
(Ամփոփում)

Հերի Յակոբեան
wonrights@yahoo.co.uk

Հեղինակը իր կոստանդնուպոլսեցի դեղագործ հօրենական մեծհօր եւ տիարպաքիրցի մօրենական մեծհօր ցեղասպանութեան եւ արմատահանումի փորձառութիւնը կը խառնէ անոնց յետեղեռնեան կեանքին եւ տեղաշարժերուն փորձառութեան, կ'ընդելուզէ իր ծնողաց Պէյրութ-Երուսաղէմ-Յորդանան տեղափոխութեան փորձառութիւններուն եւ կ'առնչէ իր կեանքի աշխարհագրական վերափոխութիւններուն: Այս բոլորը ան կը գունաւորէ վերոյիշեալ իրադարձութիւններուն առթած հոգեբանական-ընկերային-տնտեսական թէ այլ անհաշուելի ու անծանօթ հետեւանքներուն, լուսարձակի տակ կ'առնէ նաեւ հայկական թէ այլ մերօրեայ իրադարձութիւններու գործօնները եւ կը հարցադրէ արժէքներու գոյապահպանման մարդկային տոկունութիւնը: Հեղինակը կը խոհագրէ այս բոլորը ժամանակակից կեանքի անդադրում վերիվայրումներով, ընդգծելով որ իր ընտանիքին դիմագրաւած փորձառութիւնները կը տարածուին Միջին Արեւելքի շատուշատ հայ ընտանիքներու վրայ, նաեւ՝ վերջին տարիներուն համաշխարհային բռնի գաղթականացած ընտանիքներու ու անոնց հետեւանքներուն՝ թէ՛ զոհերուն եւ թէ՛ միջավայրին վրայ:

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ Յորդանանահայութիւնը (1964-90)

Հրաժին Վարդանեան
hratsin.vardanyan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայրենիք-Սփիւռք կապերի սերտացման, մշակութային, կրթական ծրագրերի մշակման եւ իրականացման գործում նշանակալի դերակատարում է ունեցել Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն (ՍՀՄԿԿ), որն ստեղծուեց Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի 1964 Մայիսի 26ի թիւ 226 որոշմամբ[1]: ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի յաջորդ՝ թիւ 227 որոշմամբ նախագահ նշանակուեց պատմաբան Վարդգէս Համազասպեանը[2]: Նոյն թուականի Յունիսի 25ին Երեւանում տեղի ունեցաւ ՍՀՄԿԿի հիմնադիր ժողովը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի եւ Մարտիրոս Սարեանի մասնակցութեամբ: Ընտրուեց 71 հոգուց բաղկացած կոմիտէ, որի կազմից՝ 15 հոգուց բաղկացած նախագահութիւն[3]: ՍՀՄԿԿն ղեկավարւում էր Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտկոմի կողմից, իսկ Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորւում եւ վերահսկւում էին Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտկոմի կողմից: Կառոյցը ԽՍՀՄի Արտասահմանի Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Սովետական Ընկերութեան՝ «Ռոդինա»ի, անդամ էր[4] եւ գործեց մինչեւ 1998[5]:

---

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2:

[2] Նոյն, թ. 3: Վարդգէս Եղիշէի Համազասպեանը եղել է պետական, կուսակցական, կրթական գործիչ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու: 1930-48՝ կատարել է կոմերիտական-կուսակցական աշխատանք: 1948-51՝ եղել է Հայաստանի Գրողների Միութեան պատասխանատու քարտուղար, 1951-64՝ Խ. Աբովեանի Անուան ՀՊՄՀ նախագահ: Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն ղեկավարել է 1964-90ին: Հրատարակել է *Սովետական Հայաստանը Եւ Սփիւռքը*, *Հայրենիքի Պարգեւները Սփիւռքահայ Գործիչներին*, *Սփիւռքահայ Նոր Դափնեկիրները*, *Ալեք Մանուկեան* գրքերը:

[3] Քնարիկ Պետրոսեան, «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Գործունէութեան Պատմութիւնից», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, № 3, 2016, էջ 86-98:

[4] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 16, գ. 1, թ. 1:

[5] Համարւում է, որ ՍՀՄԿԿն դադարել է գործել 1998ին, սակայն 1992 Յուլիսից պետական պիւտճէաւորման դադարեցումից յետոյ ՍՀՄԿԿն, փաստօրէն, զրկուել էր իր կանոնադրական խնդիրները կատարելու հնարաւորութիւնից:

ՍՀՄԿԿն հիմնադիր համագումարում հաստատուած կանոնադրութեան մէջ, իր առջեւ խնդիր էր դրել.-

1. Հաստատել եւ զարգացնել կապերը սփիւռքահայ գաղթօճախների հետ.
2. Գաղթօճախների հայութեանը ծանօթացնել Հայրենիքի կեանքի, ձեռքբերումների, գիտութեան ու մշակոյթի հետ.
3. Գաղթօճախների հայութեան մէջ սերմանել հայրենասիրութիւն.
4. ՀԽՍՀի աշխատաւորներին ծանօթացնել գաղթօճախների, առաջադիմական կազմակերպութիւնների, ձուլման դէմ պայքարի եւ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացմանն ուղղուած աշխատանքներին[6]:

ՍՀՄԿԿն գործունէութիւնն իրականացնում էր իր կազմում առկայ տարածաշրջանների հայ համայնքների հետ կապերի բաժինների միջոցով, որոնցից մասնաւորապէս Ասիայի եւ Ափրիկէի Հայկական Գաղթօճախների Հետ Կապերի Բաժինը, որը կոչւում էր նաեւ Արեւելեան Երկրների Բաժին, ի թիւս այլ երկրների, իրականացնում էր Յորդանանի հայ համայնքի (ՅՀՀ) հետ տարուող աշխատանքները:

ՍՀՄԿԿի եւ ՅՀՀի փոխյարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան համար հիմնականում օգտուել ենք ՍՀՄԿԿի՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւում (ՀԱԱ) պահպանուող նիւթերից: Դրանք ներառում են ՍՀՄԿԿի տարեկան աշխատանքային ծրագրեր, հաշուետուութիւններ, ՅՀՀի վերաբերեալ տարբեր թուականների կազմուած տեղեկանքներ: ՀԱԱում պահպանուել են նաեւ ՍՀՄԿԿին կամ նրա կողմից Յորդանանում գործընկեր կազմակերպութիւններին ուղղուած՝ կրթական, մշակութային տարբեր ծրագրերի վերաբերող, ինչպէս եւ անձնական, շնորհակալական նամակներ: Առկայ նիւթերը թուագրւում են 1964ից սկսած մինչեւ 1990[7]:

ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ յարաբերութիւններում նկատելի են կապերի հաստատման, ամրապնդման, սերտացման փուլերը: ՍՀՄԿԿի հիմնական գործընկեր կազմակերպութիւնը Յորդանանում Ամմանի Ազգային Մարզական Միութիւնն (ԱՄՄ) էր[8]: Հայաստանում ուսուցիչների վերապատրաստման, պիոնէրական ճամբարներում աշակերտների

---

[6] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-3:

[7] ՍՀՄԿԿի եւ յորդանանահայութեան յարաբերութիւնների համար 1964-90 կտրուածքը վերցրել ենք՝ պայմանաւորուած այս հանգամանքով:

[8] Հիմնուել է 1955ին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հովանու ներքոյ եւ գործում է առ այսօր: Զբաղւում է մարզական ու մշակութային գործունէութեամբ: Միութեանը կից գործել են «Յակոբ Պարոնեան» թատերախումբը, «Մասիս» նուագախումբը: Միութեանը կից գործում է տիկնանց յանձնախումբ, որը պարբերաբար կազմակերպում է զանազան միջոցառումներ («Յորդանան», *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2003, էջ 368):

հանգստանալու, երիտասարդների՝ Հայաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում (ԲՈՒՀ) ուսանելու, կրթական եւ մշակութային ծրագրերը մեծ մասամբ կազմակերպւում էին ԱՄՄի միջոցով:

ՍՀՄԿԿն իր գործունէութիւնը մեկնարկեց Սփիւռքի գաղթօճախների ուսումնասիրութեամբ, եւ յետագայում էլ այդ գործունէութիւնը հիմնւում էր գաղթօճախների, կազմակերպութիւնների, դպրոցների, միութիւնների վերաբերեալ պարբերաբար թարմացուող այդ տեղեկանքների վրայ: Դրանք պարունակում են համայնքների վերաբերեալ բաւական արժէքաւոր տեղեկութիւններ: Պահպանուել է, օրինակ, Յորդանանի հայ համայնքի վերաբերեալ առաջին՝ 1964ի տեղեկանքը, որում խիստ ընդհանրական գծերով ներկայացւում է համայնքի ձեւաւորման պատմութիւնը, նկարագիրը, կացութիւնը: Մասնաւորապէս նշւում է, որ հայութեան թուաքանակը Յորդանանում կազմում է 24,000, որից մօտ 20,000ը բնակւում է Երուսաղէմում, մնացեալը՝ Ամմանում եւ այլ քաղաքներում:

Սփիւռքի գաղթօճախների հետ ՍՀՄԿԿի աշխատանքները սկսեցին աշխուժանալ 1965ից: Այդ տարուայ աշխատանքային ծրագրում արձանագրւում էր.-

1. Սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների ու անհատ գործիչների հետ կապերի ընդլայնում (ընդ որում՝ առանձնայատուկ ուշադրութիւն Ասիայի եւ Ափրիկէի երկրների հետ կապերի ընդլայնմանը: Այդ նպատակով Ափրիկէի եւ Ասիայի երկրների բարեկամական կազմակերպութիւններին ուղարկելու նպատակով, պատրաստել արդիւնաբերութեանը, գիւղատնտեսութեանը, առողջապահութեանը, գիտութեանը ու մշակոյթին նուիրուած (անգլերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն) լուսանկարներ).
2. Սովետական լայն հասարակայնութեանը արտասահմանի հայութեան կեանքին ծանօթացում.
3. Սփիւռքահայ երիտասարդութեան՝ Հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդում եւ ընդլայնում.
4. Ընդհանուր միջոցառումներ.
5. Հայ կանանց կազմակերպութիւնների հետ կապերի ընդլայնում[9]:

1965ի նախագահական նիստերի արձանագրութիւնների մէջ նշւում է, որ վերապատրաստման նպատակով 14 երկրներից հրաւիրուելու է 35 ուսուցիչ՝ ընդ որում՝ 1 հոգի Յորդանանից[10]:

[9] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 48.
[10] Նոյն, ց. 1, գ. 26, թ. 20:

ՍՀՄԿԿի գործունէութեան մէջ առանցքային նշանակութիւն ունէր փոխայցելութիւնների կազմակերպումը՝ փոխադարձ ճանաչողութեան նպատակով: Դրանց շնորհիւ աշխուժացան կապերը Հայրենիքի եւ Սփիւռքի միջեւ: Հայաստան այցելեցին այս կամ այն սփիւռքեան «առաջադիմական» կազմակերպութիւնը ներկայացնող սփիւռքահայեր, արուեստի, մշակոյթի գործիչներ: Այցելած հիւրերին ՍՀՄԿԿն ներկայացնում էր ՀԽՍՀ նուաճումները, մշակոյթի, արուեստի եւ գիտութեան առաջընթացը:

Փոխադարձաբար՝ Սփիւռքի գաղթօճախներ էին այցելում մշակոյթի, արուեստի եւ գիտութեան ներկայացուցիչներ ՀԽՍՀից, որոնց հիմնական նպատակը տեղերի «առաջադիմական» կազմակերպութիւնների հետ կապերի ամրապնդումն էր: 1966ին ՍՀՄԿԿի միջնորդութեամբ ՅՀՀ են այցելել վաստակաշատ գիտնականներ, ձեռագրագէտներ Լեւոն Խաչիկեանը եւ Սէն Արեւշատեանը: Նրանց նկատմամբ ցուցաբերուած սիրալիր վերաբերմունքի համար ՍՀՄԿԿն շնորհակալական նամակ է յղել ԱՄՄին:

Արխիւում առկայ է 1967-68ի հրաւէրների եւ գործուղումների ծրագիրը, ըստ որի 1967ին նախատեսւում էին.-

1. Հայաստան հրաւիրել Միջին Արեւելքից՝ Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Յորդանան, մշակութային գործիչների 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ.
2. Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութեան աշխատողների եւ ուսուցիչների 10 հոգուց բաղկացած խմբի գործուղում նոյն երկրներ՝ հայ դպրոցներին մանկավարժական օգնութիւն ցոյց տալու նպատակով.
3. Հայ բանահիւսութեան երկու մասնագէտների եւ մէկ բանահաւաքի գործուղում՝ նոյն երկրներ՝ բանահիւսական նիւթեր եւ չքացող բարբառների նմուշներ հաւաքելու նպատակով.
4. Սովետահայ լրագրողների 10 հոգուց բաղկացած մի խմբի գործուղում՝ նոյն երկրներ՝ ծանօթանալու տեղի լրագրական աշխատանքներին:

1968ի հրաւէրների եւ գործուղումների ծրագրով նախատեսւում էին.-

1. Դէպի Միջին Արեւելք գործուղել գրողների եւ մշակութային գործիչների 10 հոգուց բաղկացած խումբ.
2. 3 գիտնականի եւ բանասէրի գործուղել Լիբանան եւ Յորդանան՝ հնատիպ գրքերի եւ ձեռագրերի ուսումնասիրման եւ փոխանակման համար[11]:

[11] Նոյն, g. 2, գ. 14:

Արխիւային նիւթերում տեղեկութիւններ չեն պահպանուել վերոնշեալ ծրագրի իրականացման ընթացքի եւ արդիւնքների մասին, սակայն նախատեսուած միջոցառումների ցանկը թոյլ է տալիս ասել, որ ՍՀՄԿԿն ջանում էր զարկ տալ գաղթօճախի հետ փոխյարաբերութիւնների զարգացմանը: 1967ը ուշագրաւ է նաեւ Հայաստանում պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար Յորդանանի համար նախատեսուած տեղերի քանակով. յատկացուել էր 10 տեղ, որը համայնքի համեմատականով բաւական բարձր թիւ էր[12]: Սա գուցէ հետեւանք էր 1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմի, քանի որ սովորաբար՝ յետագայ տարիներին յատկացւում էր մէկից վեց տեղ: Նշենք, որ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար հրաւիրուող աշակերտների քանակի վերաբերեալ ԱՄՄն պատասխան նամակներում յաճախ էր խնդրում յատկացուած քանակը մեծացնել[13]: ՍՀՄԿԿն, սակայն, միշտ չէ որ կարողանում էր կատարել խնդրանքը:

ՀԱԱում պահպանուել է 1969ին Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանութիւնից ՍՀՄԿԿին ուղարկուած նամակը, որում նշւում է, որ Յորդանանում - չհաշուած Իսրայէլի կողմից գրաւուած տարածքները - ապրում է 470 հայ ընտանիք՝ մօտ 2350 հայ, որոնցից 320ը Ամմանի եւ Զարքայի հայկական դպրոցների աշակերտներ են: Համայնքային խորհուրդը դիմել էր սովետական դեսպանութեանը հետեւեալ խնդանքներով.-

1. Հայաստանից ուղարկուեն ուսողութեան, բնագիտութեան, պատմութեան դասագրքեր, ինչպէս նաեւ ընթերցանութեան գրքեր նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար.
2. Ֆիլմեր եւ սահիկներ.
3. Այցելեն հասարակական գործիչներ, գրողներ, երաժիշտներ, մարզիկներ, ովքեր դասախօսութիւններ կը կարդան հայ գրականութեան, բանաստեղծութեան, պատմութեան վերաբերեալ.
4. Ամէն տարի մինչեւ 20 աշակերտներ՝ 10-15 տարեկան, հանգստանան պիոնէրական ճամբարներում.
5. 1969ի ամռանը ուսուցիչների վերապատրաստմանը մասնակցեն 3-4 ուսուցիչ.
6. Ուղարկուեն դաստիարակներ՝ մանկապարտէզների համար.
7. Ուղարկուեն լուսանկարչամեքենայ, լուսանկարներ[14]:

1969ին ԱՄՄն խնդրել էր Հայաստան հրաւիրել իր բասկէտբոլի խումբը, որը նախկինում եղել էր Յորդանանի ախոյեանը[15]:

---

[12] Նոյն, թ. 32:
[13] Նոյն, g. 8, գ. 127, թ. 13:
[14] Նոյն, g. 2, գ. 36, թ. 25-6:

ՍՀՄԿԿի կողմից սփիւռքահայ ուսուցիչների կատարելագործման դասընթացներին մասնակցելու համար Յորդանանի դպրոցներից ե՛ւ 1970ին[16], ե՛ւ 1971ին[17] հրաւիրուել է մէկ ուսուցիչ, իսկ 1972-73ին իրականացուած աշխատանքների վերաբերեալ արխիւային նիւթերում մեզ չյաջողուեց գտնել որեւէ հաշուետուութիւն կամ նամակ:

Արխիւում նիւթեր կան 1975ի ԱՄՄի վերաբերեալ[18]: Տրուած է ակումբի վարչութեան կազմը, գործող խմբակները, ընդհանուր նկարագիրը եւ կարգավիճակը: Տեղեկանքում նշւում է, որ Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանն ու ԱՄՄն Հայրենիքից կանոնաւորապէս ստանում են դասագրքեր, գրենական պիտոյք, երաժշտական գործիքներ, գեղարուեստական գրականութիւն, թերթեր եւ ամսագրեր:

Այսպիսով, 1969ին Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանութիւնից ուղարկուած վերոնշեալ նամակում Համայնքային Խորհրդի կողմից ներկայացուած խնդրանքները, ինչպէս նաեւ 1970-75ի գործունէութեան աղքատիկ տուեալները յուշում են, որ գաղթօճախը մեծապէս կարիք էր զգում առաւել աշխուժ փոխյարաբերութիւնների: Պէտք է նշել, որ 1970-75ի տեղատուութիւնը զգալի է ոչ միայն Յորդանանի հայ գաղթօճախի հետ տարուող աշխատանքների, այլեւ առհասարակ ՍՀՄԿԿի ողջ գործունէութեան մէջ[19]:

Պահպանուել է Յորդանանի հայ գաղթօճախի վերաբերեալ 1971ի տեղեկանքը, որը ուշագրաւ է Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւններում շատ կարեւոր հարցին՝ հայրենադարձութեանը արուած անդրադարձով. նշւում է, որ Յորդանանից զանգուածային հայրենադարձութիւն տեղի չի ունեցել եւ 1948ին հայրենադարձուել է ընդամէնը 3 ընտանիք: Ըստ տեղեկանքի 1970ին համայնքում եղել է մօտ 2350 հայ, հետեւեալ մանրամասնութեամբ.-

Ամմանում՝ 300 ընտանիք, Զարքայում՝ 25, Ռըսէյֆայում՝ 10, Իրպիտում՝ 20, Ղոր Սաֆիում՝ 10, Աքապայում՝ 6, Քարաքում՝ 4, Աժլունում՝ 3:

Գաղթօճախի վերաբերեալ 1972ի տեղեկանքը[20] նախորդ տարիների տեղեկանքների համեմատ առանձնանում է բաւական հարուստ բովանդակութեամբ:

---

[15] Նոյն, g. 4, գ. 366:

[16] Նոյն, թ. 5:

[17] Նոյն, g. 8, գ. 127, թ. 19:

[18] Նոյն, g.14, գ. 207, թ. 6-8:

[19] Ա. Եղիազարեան, Մ. Անանեան եւ այլք, *Հայրենիք-Սփիւռք Յարաբերութիւնները. 1918 Թուականից Մինչեւ Մեր Օրերը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2017, էջ 112:

[20] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, g.14, գ. 201:

Ըստ տեղեկանքի հայութեան թիւը, որն իդէպ չի համապատասխանում նախորդ տեղեկանքում նշուածին, 1914-71 ժամանակահատուածում ունեցել է հետեւեալ պատկերը.-

1. 1914ից մինչեւ 1919ի վերջը՝ 25-30,000.
2. Մինչեւ 1948 նուազել է հասնելով 70 ընտանիքի.
3. 1948-56՝ հասել է աւելի քան 5000 հոգու.
4. 1970ին՝ եղել է 1800 հոգի.
5. 1971ին՝ 1800, որից 1500ը լուսաւորչական, 300ը՝ կաթողիկէ[21]:

Յորդանանահայերի թուաքանակը տարբեր տարիների

Տարի	քանակ
1914-19	25-30,000
--1948	70 ընտանիք
1948-56	5000
1970	1800
1971	1800

Տեղեկութիւն կայ նաեւ համայնքի հայկական դպրոցների, եկեղեցիների մասին: Այսպէս, 1924ին Յակոբ Պէրպէրեանի նախաձեռնութեամբ 12 հայ ընտանիքներից հանգանակութիւն է կատարւում եւ հիմնւում է Ամմանի առաջին հայկական մանկապարտէզը, որը յետագայում ընդարձակուելով վեր է աճւում նախակրթարանի: Վարժարանը բարերարի անունով կոչուել է Հեթումեան Ազգային Վարժարան: 1958ին Ամմանում կառուցւում է հայ կաթողիկէ համայնքի Սուրբ Վերափոխման եկեղեցին եւ Սահակ-Մեսրոպ վարժարանը: 1958ին Զարքայում բացւում է Հեթումեան Ծաղկոցը: 1960ին աւարտւում է Իւզպաշեան Նախակրթարանի եւ Կիւլպենկեան Մանկապարտէզի շէնքի կառուցումը[22]: 1968ին աւարտւում է դպրոցին կից Ս. Թադէոս Եկեղեցու շինարարութիւնը[23]:

Կարեւոր է նաեւ տեղեկանքի այն յիշատակութիւնը, որ Յորդանանում եղել է հայ աւետարանական համայնք՝ ենթակայ Նազովրեցի Եկեղեցուն: Այն 1958ից սկսուած արտագաղթի հետեւանքով դադարել է գոյութիւն ունենալուց: Ունեցել է սեփական ժողովարան ու դպրոց՝ կառուցուած 1953ին:

Ըստ տեղեկանքի՝ 1972ին համայնքում գոյութիւն ունեն հետեւեալ հայկական կազմակերպութիւնները.-

[21] Նոյն, թ. 1-5:
[22] Կառուցուել է ՀԲԸՄ օժանդակութեամբ:
[23] Նոյն, թ. 2-4:

1. Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն, որ ունի շուրջ 100 երկսեռ անդամներ: 1962ից գործում է իր սեփական ակումբում, որը կառուցուել է դպրոցին կից.
2. Ազգային Մարզական Միութիւն, հիմնուել է 1955ին, վարձուած շէնքի մէջ ունի ակումբ, ունի շուրջ 100 անդամ.
3. Հայ Օգնութեան Միութիւն, իրականացնում է աղքատախնամ գործունէութիւն[24]:

Տեղեկանքը նշում է նաեւ հայութեան աշխատանքային ոլորտները.-

Պետական պաշտօնեաներ՝ 47.5%, վաճառականներ՝ 6%, հողագործներ՝ 3.5%, շարժավարներ (վարորդներ)՝ 8.5%, բժիշկներ, ճարտարապետեր՝ 2.5%, թոշակառուներ եւ մեծահասակներ՝ 20%:

Տեղեկանքում տրուած է նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից նշանակուող, համայնքի ազգային գործերը ղեկավարող Ազգային Խորհրդի կազմը.-

1. Անուշաւան Վրդ. Ձղչանեան, նախագահ
2. Վահէ Ղազարեան, ատենապետ
3. Տիրան Ոսկերիչեան, փոխատենապետ
4. Գէորգ Տագէսեան, ատենադպիր
5. Բիւզանդ Չորպաճեան, գանձապահ
6. Սարգիս Լեփէճեան, խորհրդական
7. Նուպար Գաբրիէլեան, խորհրդական
8. Սարգիս Եկէնեան, խորհրդական

Իդէպ, գաղթօճախի պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր, որ Ազգային Խորհրդի կազմը պաշտօնապէս ճանաչուել էր տեղական իշխանութիւնների կողմից[25]:

1919-24 շրջանում են գործել Ապտալլա թագաւորի մօտ աշխատելու հրաւիրուած երեք հայ վարորդներ, որոնցից երկուսը՝ Սերոբ Անթիքաճեանը եւ Սողոմոն Խաչատուրեանը 1972ին տակաւին ապրում էին Ամմանում որպէս յարգուած ազգայիններ[26]: Ըստ տեղեկանքի՝ այս շրջանում գաղութի ակնառու ազգայիններից են եղել.-

1. Սուրէն Էթեմէզեանը, առաջին բժիշկը Ամմանի մէջ.
2. Դանիէլ Եկէնեանը, առաջին ատամնաբուժը Ամմանի մէջ.
3. Յակոբ Պէրպէրեանը, յայտնի վաճառական, լուսանկարիչ Ամմանի մէջ.
4. Հայկ Փելթէքեանը, յորդանանեան բանակի զգեստեղէնի յանձնակատար.

[24] Նոյն, թ. 5:
[25] Նոյն, թ. 7:
[26] Նոյն, թ. 2:

5. Հայկ Չորպաճեանը, յայտնի վաճառական, ժամագործ Ամմանի մէջ.
6. Աւետիս Փանոսեանը, վաճառական, դերձակ Ամմանի մէջ.
7. Մովսէս Ագլճեանը, ընդհ. վաճառական Ամմանի մէջ.
8. Պետրոս Տումանեանը, յայտնի լուսանկարիչ Ամմանի մէջ.
9. Ռուբէն Քեչէճեանը, լուսանկարիչ, յանձնակատար անգլ. ուժերի[27]:

1924-48՝ որպէս նշանակալի իրադարձութիւն նշւում է Յորդանանում առաջին անգամ պտղատու ծառերի եւ բանջարեղէնի մշակութեան յառաջացումը հայերի կողմից: Հայերի սկսած լոլիկի եւ բանջարեղէնի մշակութիւնը հետզհետէ ընդօրինակւում է տեղացի երկրագործների կողմից եւ շուտով դառնում երկրի տնտեսութեան կարեւոր մասերից մէկը:

Այսպիսով, 1972ի տեղեկանքը եւս մէկ վաւերագիր է թէ հայերը Յորդանանում ոչ միայն ազատօրէն կազմակերպել են համայնքային կեանքը, այլեւ աշխուժօրէն ներգրաւուել են երկրի հասարակական, տնտեսական կեանքում:

ՍՀՄԿԿն աշխուժօրէն գործակցել է Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան վարժարանի հետ: Արխիւում պահպանուել են վարժարանի տնօրէնուհի Անահիտ Ոսկերիչեանի (Յակոբ Օշականի դուստրը)՝ 1974-79ին ՍՀՄԿԿին ուղարկած նամակները, համաձայն որոնց՝ ՍՀՄԿԿն վարժարանին պարբերաբար ուղարկել է դասագրքեր, ամսագրեր եւ թերթեր[28]:

Արխիւում առկայ է տեղեկանք Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան ամէնօրեայ վարժարանի մասին: 1976ին վարժարանի մանկապարտէզը ունեցել է 40, նախակրթարանը՝ 145 աշակերտ: Վարժարանը ունեցել է 10 ուսուցիչ, որից երեքը՝ արաբ: Վարժարանը սերտ կապի մէջ է եղել ԱՄՄի հետ[29]:

1975ին ՍՀՄԿԿն Հայաստան է հրաւիրել Ամմանից 5 եւ Երուսաղէմից 2 երեխայ, ինչպէս նաեւ մէկ ուսուցիչ իւրաքանչիւր համայնքից[30]:

1976ին Հայաստանից Ամման է այցելել զբօսաշրջիկների խումբ: ՍՀՄԿԿին ուղղուած նամակում ԱՄՄի վարչութիւնը գրում է, որ խումբը այցելել է Ժարաշ քաղաքի հռչակաւոր հնութիւնները, Ամմանի հայկական եկեղեցին եւ դպրոցը, ԱՄՄի ակումբը: Իպատիւ հիւրերի տրուած ճաշկերոյթը անցել է ուրախ մթնոլորտում՝ առիթ տալով փոխադարձ մաղթանքների, բաժակաճառերի եւ հայկական երգերի[31]: Նոյն թուականի ամռանը ՍՀՄԿԿի հրաւէրով 10 օրով Հայաստանում է եղել ԱՄՄի ատենապետ Սարգիս Լեփէճեանը: Նրա հետ ՍՀՄԿԿն ԱՄՄի համար ուղարկել է մարզական գոյք, ձայնապնակներ, ֆիլմ[32]:

---

[27] Նոյն, թ. 8:
[28] Նոյն, ց. 8, գ. 127, թ. 2-7:
[29] Նոյն, ց. 14, գ. 207, թ. 8-11:
[30] Նոյն, ց. 8., գ. 127, թ. 34:
[31] Նոյն, թ. 14:
[32] Նոյն, թ. 17-9:

Անահիտ Ոսկերիչեանի 1977 Մարտի 9ի նամակից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանից զբօսաշրջական խումբը այցելել է վարժարան՝ աշակերտութեան եւ գաղութի մէջ առաջ բերելով մեծ խանդավառութիւն[33]:

ԱՄՄի վարչութիւնը 10 Օգոստոս 1977 թուակիր նամակով յայտնում է, որ կանոնաւորապէս ստանում են *Հայրենիքի Ձայն*[34], *Հայաստանի Ֆիզկուլտուրնիկ*, *Հայաստանի Աշխատաւորուհի*, *Ծիծեռնակ*, *Գարուն*, եւ *Սովետական Հայաստան* շաբաթաթերթերն ու ամսագրերը[35]: 1977ին ԱՄՄն ՍՀՄԿԿից խնդրել է գրամեքենայ, դաշնամուր, եւ փափաք յայտնել որ արուեստագէտների խումբ ժամանի Ամման: Այս նամակը ՍՀՄԿԿին էին յանձնել ԱՄՄի վարչականներ Ռոստոմ (Հրանտ) Նագգաշեանը եւ Անդրանիկ Լեփէճեանը, ովքեր Սեպտեմբերին տասնհինգ օրով այցելել էին Հայաստան: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ 1978ին նախատեսուած է հայրենի արուեստագէտների խմբի գործուղում՝ Յորդանան, եւ որ առաջիկայ երկու տարուայ ընթացքում կ'ուղարկուի դաշնամուրը: Իսկ գրամեքենայի խնդրանքը մերժուել է[36]:

5 Հոկտեմբեր 1977 թուակիր նամակով Կիւլպենկեան մանկապարտէզի պատասխանատու ուսուցչուհի Տիգրանուհի Չքրլքճեանը ջերմօրէն շնորհակալութիւն է յայտնում Հայրենիքում այդ տարի եւս սփիւռքահայ ուսուցիչների կատարելագործման դասընթացները կազմակերպելու համար[37]: Ուսուցիչների՝ Հայաստանում վերապատրաստումը առհասարակ երախտագիտութեամբ էր գնահատւում եւ, անշուշտ, ունենում էր իր դրական արդիւնքները, նոր լիցք հաղորդում սփիւռքահայ ուսուցիչների մանկավարժական գործունէութեանը: Պէտք է նշել, սակայն, որ երբ ՀՀ նախարարների խորհրդի 1990 Դեկտեմբերի 27ի թիւ 846 կարգադրութեամբ ստեղծուեց յանձնախումբ ՍՀՄԿԿի կողմից Սփիւռքի կազմակերպութիւնների, հայկական բարեգործական միութիւնների հետ կապերի զարգացման եւ պահպանման, արժութային գումարների նպատակային ծախսերի հարցերի ուսումնասիրման համար, յանձնախումբը ՍՀՄԿԿի գործունէութեան թերի կողմերի շարքում նշել էր նաեւ, որ անհրաժեշտ մակարդակի վրայ չեն եղել Հայրենիքում վերապատրաստուող ուսուցիչների հետ տարուող աշխատանքները. Հայաստանում գտնուելիս նրանք աւելի շատ զբաղուել են զբօսաշրջութեամբ, քան մասնագիտական որակի բարձրացմամբ, բոլոր

[33] Նոյն, թ. 25:

[34] ՍՀՄԿԿի պաշտօնաթերթ *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթը լոյս է տեսել 1965-96:

[35] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 127, թ. 8:

[36] Նոյն, թ. 35-6:

[37] Նոյն, թ. 38:

ուսուցիչներն ունկնդրել են նոյն դասախօսութիւնը՝ անկախ մասնագիտացումից[38]:

1978ին Արեւելեան Երկրների Բաժնի աշխատանքային ծրագրով նախատեսւում էր նախապատրաստել Իրաք, Սիրիա, Յորդանան յատուկ զբօսաշրջական խմբի մեկնման հարցը, մշակել ծրագիր Պաղտատում, Դամասկոսում եւ Ամմանում հայկական «առաջադիմական» ակումբներում ելոյթներ ունենալու համար[39]: Նախատեսւում էր նաեւ, առաջադիմական կազմակերպութիւնների հրաւէրով, ելոյթների ու հանդիպումների նպատակով Աւստրալիա, Իրաք, Լիբանան, Սիրիա, Յորդանան, Կիպրոս ուղարկել խորհրդահայ արուեստագէտների ու մտաւորականների խմբեր[40]: 1978ին ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարեկան հաշուետուութեան մէջ խօսւում է այն մասին, որ ներկայացուցիչներ են ընդունուել Փարիզի, Ամմանի, Լոնտոնի, Դամասկոսի եւ այլ քաղաքների հայ համայնքներից:

ՍՀՄԿԿն 1978ին Հայաստան էր հրաւիրել Արփինէ Նագգաշեանին եւ Սիրարփի Գալայճեանին: Արխիւում պահպանուել է նամակ, որով Նագգաշեանը եւ Գալայճեանը խնդրում են հրաւիրել նաեւ երկար տարիներ իրենց հետ ազգային գործերով զբաղուած Սաթենիկ Յակոբեանին: Խնդրանքը, սակայն, մերժուել է[41]:

1978ին ՍՀՄԿԿն Ամմանի հայկական ակումբի եւ Վիոլէտ Լեփէճեանի հասցէին ուղարկել է գրքեր եւ պարբերականներ[42]:

1980ին ծրագրուած էր ամռանը արուեստագէտների խմբի այցելութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի երկրներ, այդ թւում՝ Ամման: Նոյն թուականին ՍՀՄԿԿն ԱՄՄին նուիրել է դաշնամուր:

1980ին ուղարկուած մի նամակում ԱՄՄն դարձեալ շնորհակալութիւն է յայտնում կանոնաւորաբար գրականութիւն, թերթեր, ամսագրեր, շաբաթաթերթեր եւ օրաթերթեր ստանալու համար: Նոյն թուականին ՍՀՄԿԿն ԱՄՄին նուիրել է դաշնամուր: Այդ տարի ՍՀՄԿԿի կողմից Յորդանանում կազմակերպուել էին դասախօսութիւններ եւ Հայրենիքի հայ մանուկների նկարների ցուցահանդէսներ[43]:

1981ին Յորդանանի գաղթօճախին յատկացուել է Հայաստանում ուսուցիչների վերապատրաստման համար 2 ուսուցչի եւ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար 6 աշակերտի տեղ[44]:

Կարեւոր է Յորդանանի խորհրդային դեսպանատան 1981ի ռուսերէն տեղեկատուութիւնը՝ Իսրայէլի եւ Յորդանանի հայ գաղթօճախների

---

[38] Պետրոսեան, էջ 86-98:
[39] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 157, թ. 2:
[40] Նոյն, թ. 3:
[41] Նոյն, թ. 41:
[42] Նոյն, 43:
[43] Նոյն, ց. 13, գ. 215, թ. 4-6:
[44] Նոյն, թ. 10:

գործունէութեան մասին: Այնտեղ նշւում է, որ Յորդանանի հայութեան թիւը մօտ 3000 է՝ քաղաքներում եւ շրջաններում հետեւեալ բաշխմամբ.-

Ամման՝ մօտ 350 ընտանիք, Զարքա՝ մօտ 30, Իրպիտ՝ մօտ 20, Ռըսէյֆա՝ մօտ 10, Ղոր Սաֆի՝ մօտ 10, Աքապա՝ մօտ 6, Քարաք՝ մօտ 5, Աժլուն՝ մօտ 5 ընտանիք[45]:

Յորդանանի հայ ընտանիքների թիւը, ըստ վայրի եւ թուականի

Տարի	Ամման	Զարքա	Ռըսէյֆա	Իրպիտ	Ղոր Սաֆի	Աքապա	Քարաք	Աժլուն
1970	300	25	10	20	10	6	4	3
1981	350	մօտ 30	մօտ 10	մօտ 20	մօտ 10	մօտ 6	մօտ 5	մօտ 5

1982ի տեղեկանքում նշւում է, որ Երուսաղէմը Իսրայէլի կողմից լրիւ գրաւուելուց յետոյ Երուսաղէմի հայ գաղութի կապը Հայրենիքի հետ ամբողջապէս կատարւում է Յորդանանի ԱՄՄի միջոցով[46]:

ՅՀՀն մեծ ոգեւորութեամբ էր ընդունում յատկապէս Հայաստանից արուեստագէտների այցելութիւնները, որի կապակցութեամբ յաճախ էին խնդրանքներ յղւում ՍՀՄԿԿին: 11 Մարտ 1982 թուակիր նամակով ԱՄՄին տեղեկացւում է, որ Յորդանան են այցելելու երգչուհի Ֆլորա Մարտիրոսեանը, ասմունքող Վլատիմիր Ապաճեանը, դուդուկահար Ճիւան Գասպարեանը[47]:

1982ին ԱՄՄի նոր ատենապետը՝ Վարուժան Սարգսեանը (ընտրուած 1981ին) շնորհակալութիւն է յայտնում Հայաստանում իրենց ցուցաբերուած ջերմ վերաբերմունքի համար: Նոյն թուականին Հայաստանում էր եղել ԱՄՄի Տիկնանց Յանձնախմբի անդամ Արուսեակ Սաֆարեանը: ԱՄՄի վարչութիւնը խնդրում է ՍՀՄԿԿին դիւրութիւններ ստեղծել, որպէսզի Սաֆարեանը բերի հայկական երգ ու պարի ֆիլմեր[48]:

1982ին ՍՀՄԿԿն նախաձեռնել էր սփիւռքահայ մշակութային կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հաւաք Երեւանում, որին հրաւիրուած էր նաեւ Վարուժան Սարգսեանը: Վերջինս հրաւիրուել է նաեւ 1985ին Երեւանում սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների գեղարուեստական խմբերի փառատօնին[49]:

1983ին ՍՀՄԿԿի Արեւելեան Բաժնի կատարած աշխատանքների մէջ նշւում է, որ այդ տարի Եգիպտոսից, Կիպրոսից, Յորդանանից, Սիրիայից եւ Լիբանանից Հայաստան են ժամանել հասարակական գործիչներ, վարժարանի տնօրէններ (բացի կատարելագործման դասընթացների մասնակիցներից)[50]:

---

[45] Նոյն, g. 9, գ. 50, թ. 4-5:
[46] Նոյն, g. 14, գ. 207, թ. 5:
[47] Նոյն, g. 13, գ. 215, թ. 13:
[48] Նոյն, թ. 14-15:
[49] Նոյն, g., 13, գ. 215, թ. 18-24:
[50] Նոյն, g. 16, գ. 6, թ. 1:

ՍՀՄԿԿի 1984ի աշխատանքային ծրագրում նշւում է, որ Խորհրդային Հայաստանի նուաճումներին ծանօթացնելու նպատակով Արեւելեան Երկրների Բաժնի գծով Յորդանանից - ի թիւս այլ համայնքների - ընդունուել է մէկ հոգի 10 օրով[51]: Նոյն ծրագրում նշւում է նաեւ 5 հոգուց բաղկացած արուեստագէտների խմբի 14 օրով Յորդանան գործուղելու մասին (Քուէյթ այցելութեամբ)[52]:

1984ին զբօսաշրջիկների կազմում Ամման է մեկնել *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթի պատասխանատու քարտուղար Հրաչեայ Մաթեւոսեանը[53]:

1985ին ԱՄՄն խնդրել է Յորդանան ուղարկել պարուսոյց: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ դեռեւս հնարաւոր չէ բաւարարել այդ խնդրանքը[54]:

Եթէ փորձենք ամփոփել 1976-85 ժամանակահատուածը, կարող ենք նշել, որ 1976ից ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ կապերը սերտացել էին՝ ստանալով սահուն ընթացք. նամակների ոճից, բովանդակութիւնից կարելի է ենթադրել, որ առաւել յստակ էին դարձել փոխադարձ ակնկալիքներն ու կարողութիւնները, որոշ չափով կանխատեսելի էին նաեւ ՍՀՄԿԿի ծրագրերում, տարբեր միջոցառումներում Յորդանանի գաղթօճախին արուելիք յատկացումները:

1986ից ԽՍՀՄը թեւակոխեց նոր՝ «վերակառուցման» փուլ, թէեւ ՍՀՄԿԿն շարունակում էր գործել գաղթօճախների հասարակական-քաղաքական հոսանքները բաժանելով «առաջադիմականների» ու «յետադիմականների»: Մասնաւորապէս 1987 Դեկտեմբերին ՍՀՄԿԿի նախագահ Կարլէն Դալլաքեանը[55] այցելել է Յորդանան եւ Լիբանան: Այցի վերաբերեալ հաշուետուութեան մէջ Դալլաքեանը նշում է, որ Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանի տնօրէն եւ համայնքի կրօնական առաջնորդ Հայր Վահան Թոփալեանը խուսափել է իր հետ կապ հաստատելուց եւ ենթադրւում է, որ նա յարում է Դաշնակցութեանը: Դալլաքեանը նշում է նաեւ Ուաթանի ակումբի (ԱՄՄի արաբական անուանումը) ՍՀՄԿԿի հետ կապերը ամրապնդելու անհրաժեշտութեան մասին: Այդ նպատակով նախատեսւում էր 1988ին Ամմանում Ուաթանիի եւ սովետական դեսպանութեան խնդրանքով կազմակերպել հայկական գեղարուեստական եւ փաստագրական ֆիլմերի փառատօն, ինչպէս նաեւ կանոնաւորապէս առաքել պարբերականներ, գրականութիւն, ուսուցողական նիւթեր, տեսագրութիւններ, ձայնագրութիւններ, ինչպէս Ուաթանիին, այնպէս էլ՝ դպրոցներին[56]:

---

[51] Նոյն, g. 16, գ. 176, թ. 3:
[52] Նոյն, թ. 4:
[53] Նոյն, g., 13, գ. 215, թ. 25:
[54] Նոյն, թ. 36:
[55] Նա 1985ին փոխարինել էր Համազասպեանին:
[56] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, g. 16, գ. 174, թ. 1:

1988ի երկրաշարժից յետոյ ՍՀՄԿԿն հիմնական ուշադրութիւնը բեւեռեց երկրաշարժից տուժածների համար սփիւռքահայերի օգնութիւնը կազմակերպելու վրայ՝ շարունակելով նաեւ իրականացնել կրթամշակութային ձեռնարկներ:

1988ին արտասահմանեան գործուղումների ծրագրում նշւում է Յորդանանից համայնքային 5 գործիչների 14օրեայ այցելութեան մասին՝ Խորհրդային Հայաստանի նուաճումներին ծանօթանալու նպատակով[57]: Նոյն թուականին նախատեսւում էր արուեստագէտների 5 հոգուց բաղկացած խմբի եւ 1 գրող-գրականագէտի գործուղում Յորդանան՝ 14 օրով[58]:

1989ի աշխատանքային ծրագրում հիմնական գործունէութիւնից զատ նշւում է՝ ընդունել Յորդանանի հայ համայնքի ներկայացուցիչ՝ Հայրենիքի նուաճումներին ծանօթացնելու նպատակով[59]:

ՍՀՄԿԿի 1990ի գործունէութեան վերաբերեալ տարեկան հաշուետուութեան մէջ հիմնական գործունէութիւնից զատ (թերթերի, ամսագրերի առաքում, սփիւռքահայ դիմորդների ընդունելութիւն, մարզական միջոցառումներ եւն.) մշակութային գործունէութեան բաւական հարուստ ցանկում նշւում է Յորդանան, Եգիպտոս, Սիրիա եւ այլ երկրներ արուեստագէտների խմբերի գործուղման մասին[60]:

Մեծ Եղեռնի 75ամեակին նուիրուած միջոցառումներին մասնակցելու նպատակով ՍՀՄԿԿի կողմից Աւստրալիայի, Իսրայէլի, Յորդանանի, Կիպրոսի, Քուէյթի, Արաբական Էմիրութիւնների եւ Սիրիայի հայկական գաղթօճախներ են գործուղուել անուանի պատմաբաններ, հրապարակախօսներ Գէորգ Ղարիբջանեանը, Ստեփան Պօղոսեանը, Սպարտակ Բաղդասարեանը, Գէորգ Էմինը, Լորիս Քալաշեանը, Հրաչիկ Սիմոնեանը, Բագրատ Ուլուբաբեանը եւ Վահան Բայբուրդեանը[61]:

Ամփոփելով, կարող ենք նշել, որ ՍՀՄԿԿի յարաբերութիւնները Յորդանանի հայ գաղթօճախի հետ ունեցել են աւելի հաստատութենական քան թէ անհատական հիմունքներ:

Ժամանակի պահանջով, ցաւօք, այդ յարաբերութիւններից դուրս էր մնում համայնքի «ոչ առաջադիմական» հատուածը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԸ

ՀԱԱում պահպանուել են որոշ տեղեկութիւններ Հայրենիքում բուհական եւ ետբուհական կրթութիւն ստացած երիտասարդների

[57] Նոյն, g.16, գ. 30, թ. 8:
[58] Նոյն, թ. 11:
[59] Նոյն, g. 16, գ. 185, թ. 2:
[60] Նոյն, g. 16, գ. 48, թ. 1-6:
[61] Պետրոսեան:

վերաբերեալ: Եղած տուեալները ամբողջական չեն, սակայն ընդհանուր պատկերացում կազմելու հնարաւորութիւն են տալիս, թէ ինչպէս, ինչ ընթացակարգով էր կազմակերպւում գործընթացը:

Սկզբից եւեթ նշենք, որ ՍՀՄԿԿն իրաւասու չէր համարւում ՀԽՍՀում սփիւռքահայ երիտասարդների ուսման կազմակերպման ու կրթական խնդիրների կարգաւորման համար: Համապատասխան խնդրանքներով նամակներին ՍՀՄԿԿն պատասխանում էր՝ նամակագիրներին ուղղորդելով ՀԽՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարութիւն: Իդէպ, 1960ականների երկրորդ կէսին հաստատուած նոր կարգի համաձայն սահմանւում էր, որ ՀԽՍՀում ուսանել ցանկացող օտարերկրացին պէտք է դիմի բնակութեան պետութիւնում ԽՍՀՄ դեսպանութիւն, որի միջոցով նրա փաստաթղթերը պէտք է ուղարկուեն ՀԽՍՀ[62]:

Արխիւում չեն պահպանուել տեղեկութիւններ յորդանանահայ առաջին ուսանողների վերաբերեալ, սակայն յայտնի է, որ Հայաստանի բուհերում յորդանանահայ երիտասարդները սկսել են ուսանել 1965ից: Այս մասին՝ հիմք ենք ընդունում 1984ին ՍՀՄԿԿին յղուած մի նամակ, որում ԱՄՄն նշում է, որ արդէն 19 տարի է յանձն է առել յորդանանահայ երիտասարդների՝ Հայաստանում ուսանելու հարցը[63]: ԱՄՄի վերաբերեալ 1982ի տեղեկանքում նշւում է, որ անցեալ տարիների ընթացքում ԱՄՄի միջնորդութեամբ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու նպատակով Հայրենիք են ուղարկուել մօտ 100 երիտասարդներ Յորդանանից եւ Երուսաղէմից, որոնցից մօտ 60ը արդէն աւարտել են[64]:

Յորդանանահայ ուսանողների վերաբերեալ պահպանուած նիւթեր կան 1975ից սկսած: ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին միջնորդագրով ներկայացնում է ամմանահայ ուսանող Վարդան Լութֆիկ Գարաօղլանեանին, իբրեւ ԱՄՄ երիտասարդ եւ խոստումնալից անդամներից եւ խնդրում, որ նրան համարեն ԱՄՄի ներկայացուցիչը ՍՀՄԿԿի մօտ: Նոյն նամակում ԱՄՄն խնդրում է, որ նրան արտօնութիւն տրուի Երեւանից ԱՄՄի համար բերել կամ ուղարկել երգեհոն[65]: Արխիւում պահպանուել է նաեւ 1975ի մի արտօնագիր առայն, որ յորդանանահայ ուսանող Վահէ Եսայեանին թոյլատրուի Յորդանան տանել ՍՀՄԿԿից Ուաթանի ակումբին նուիրուած գործիքներ[66]:

1979ին ուղարկուած մի նամակում Երուսաղէմի Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի տեսուչ Հայր Կիւրեղ Գաբիկեանը ՍՀՄԿԿին գրում է, որ

---

[62] Եղիազարեան, Անանեան եւ այլք, էջ 108-09:
[63] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 127, թ. 34:
[64] Նոյն, ց. 14, գ. 207, թ. 8:
[65] Նոյն, ց. 8, գ. 127, թ. 8:
[66] Նոյն, թ. 10:

Երուսաղէմի 5 թեկնածուներից 3ը՝ Անուշ Նագգաշեանը, Մարի Յովսէփեանը եւ Յարութիւն Աղաբէկեանը զրկուել են ԵՊՀում ուսանելու հնարաւորութիւնից: Ամմանից Ս. Լեփէճեանը նախապէս հաղորդել էր, որ նրանք ընդունուել են համալսարան, իսկ արդէն ուսումնական տարուայ սկզբին տեղեկութիւն էր ստացուել, թէ չեն ընդունուել՝ յուսահատութեան մատնելով դիմորդներին: Հայր Գաբիկեանը խնդրում է, որ մերժումը վերջնական չլինի՝ յաւելելով, որ երուսաղէմցի յորդանանահպատակ Մարի Յովսէփեանին եւ Յարութիւն Աղաբէկեանին «*փրկած եմ օտարացման երախէն, Երուսաղէմի հեռաւոր ծայրամասերու մէջ ինկած Հայ պատանիներ են, հեռու հայկական շրջանակէ ու դպրոցէ, խնդրեմ նկատի ունեցէք այս պարագան, ու իրենց հոգիին մէջ մի աղօտէք նոր ծագող Հայրենական արեւը... յետոյ փակաւին իրենց հայրերը այստեղ պաշտօնեաներ են UNRWAի[67] մէջ, իրենց զաւակներու Հայաստանի համալսարան ընդունուիլը օտար շրջանակներու մէջ եւս իր բարերար ազդեցութիւնը պիտի ունենայ Հայկական փրոփականտի տեսակէտէն*»[68]: Չի պահպանուել ՍՀՄԿԿի պատասխան նամակը եւ չգիտենք՝ ինչպէս է լուծուել Մարի Յովսէփեանի եւ Յարութիւն Աղաբէկեանի՝ համալսարան ընդունուելու հարցը, սակայն յետագային բանաստեղծուհի Անուշ Նագգաշեանը, յայտնի է, որ ուսանել է Հայաստանում, 1979-80 կրթաշրջանից:

1980 Յուլիսին ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին գրում է, որ յորդանանահայ Հայրապետ Պետրոսի Լեփէճեանը Միութեան անդամներից, կարիք ունի մասնագիտանալու Երեւանի Գեղարուեստաթատերական Ինստիտուտի Կիրառական Արուեստի Բաժնում որպէս փորձնակ: 1972ին նա աւարտել էր վերոնշեալ հիմնարկի նոյն բաժինը, վերադարձել իր բնակավայր եւ լծուել ստեղծագործական բեղուն աշխատանքի: Հաստատելով սեփական արուեստանոցը՝ 8 տարի շարունակ զբաղուել է իր գործով, մասնակցել է արուեստի ցուցահանդէսների, օտար շրջանակներին է ներկայացրել հայրենաշունչ արուեստը: Իր արուեստը կատարելագործելու եւ համայնքին աւելի օգտակար լինելու նպատակով է ցանկացել լծուել փորձնակի խստապահանջ աշխատանքին: ԱՄՄն այս հարցում խնդրում է ՍՀՄԿԿի օգնութիւնը[69]:

1980 Յունիսի 17ի նամակով ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին յայտնում է, որ Գրիգոր Կարապետի Գրիգորեանը երեւանաւարտ բժիշկ է: 1979ին աւարտել է Երեւանի Բժշկական Ինստիտուտը, դիմել է մասնագիտանալու Երեւանում եւ ընդունուել, սակայն 5 ամիս չանցած, պատճառ ունենալով հօր ծանր հիւանդութիւնը, ստիպուած է եղել ընդհատել ուսումը եւ վերադառնալ

[67] United Nations' Relief and Work Agency:
[68] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 148, թ. 51-2:
[69] Նոյն, ց. 13, գ. 215, թ. 5:

Յորդանան: Կարճ ժամանակ անց հայրը մահացել է: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի աջակցութիւնը՝ բժիշկ Գրիգորեանին ընդհատուած ուսումը շարունակելու հնարաւորութիւն տալու գործում[70]:

1980 Սեպտեմբեր 30ի նամակով՝ միութեան անդամ, Երեւանի Կարլ Մարքսի Անուան Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտի Էլեկտրօտեխնիկական Բաժնի շրջանաւարտ Գէորգ Գրիգորեանը ցանկութիւն է յայտնել շարունակել համալսարանական կրթութիւնը թեկնածուական մակարդակով: Նա Ինստիտուտը աւարտել էր 1977ին, գերազանցիկի դիպլոմով: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի միջամտութիւնը: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ խնդրանքը կ'աշխատի բաւարարել 1981ին՝ նախատեսելով Յորդանանին 1 գիտութիւնների թեկնածուի տեղ[71]:

1983 Մայիսին ԱՄՄն դիմել է Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանատուն, Վարուժան Սանճեանին՝ Հայաստանում կրթութիւն ստանալու հարցով: Սանճեանը սովորել է Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանում, սակայն նիւթական դժուարութիւնների պատճառով չի ամբողջացրել միջնակարգ կրթութիւնը: Նա ցանկանում է մշակել ձայնը եւ ժողովրդական պարի դասընթացների հետեւել: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի օժանդակութիւնը, որպէսզի Սանճեանը սովորի երաժշտական դպրոցում կամ Արուեստի Տեխնիկական Ինստիտուտում: ԱՄՄն խիստ դրական է արտայայտւում Սանճեանի անհատականութեան մասին եւ վստահութիւն յայտնում, որ ուսումնառութիւնից յետոյ նա մեծապէս կը նպաստի համայնքում հայկական երգարուեստի եւ ժողովրդական պարերի զարգացմանը[72]: Սանճեանը 1984 Սեպտեմբեր 13ից 1985 Մարտի 31ը Խաչատուր Աբովեանի Անուան Մանկավարժական Ինստիտուտում հետեւել է հայկական եւ դասական պարարուեստի դասընթացներին եւ ստացել փայլուն վկայական: Աւելի ետք, ԱՄՄն խնդրել է հնարաւորութիւն տալ նրան շարունակելու դասընթացները նոյն հիմնարկում կամ Երեւանի Պարարուեստի Ուսումնարանում[73]:

1983-84՝ ուսումնական տարում ԱՄՄի երաշխաւորութեամբ դիմել են հետեւեալ ուսանողները.- Յովհաննէս Կոստիկեան, Թալին Լեփէճեան, Սեպուհ Եսայեան, Սիլվա Եօթնաղբէրեան, Խաչիկ Մազմանեան, Ալին Չաթմաճեան, Լեւոն Պոյաճեան:

ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին յայտնում է, որ ընդունման դրական պատասխաններ են ստացել Թալին Լեփէճեանը, Սիլվա Եօթնաղբէրեանը, Խաչիկ Մազմանեանը եւ Լեւոն Պոյաճեանը, իսկ միւսների մասին տեղեկութիւն

[70] Նոյն, թ. 6:
[71] Նոյն, թ. 7-8:
[72] Նոյն, թ. 21-22:
[73] Նոյն, թ. 45:

չունեն եւ խնդրում է լուր ուղարկել[74]: Նոյն նամակում ներփակուած է ՀՍՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարին ուղարկուած նամակ՝ ուսումից դադրեցուած յորդանանահայ ուսանողի ուսումը շարունակելու արտօնութեան խնդրանքով[75]: Իր պատասխան նամակում, ՍՀՄԿԿն յայտնում է թէ դիմել է նախարարութիւն, որը պատասխանել է, որ տուեալ ուսանողը ուսանելու ողջ ժամանակաշրջանում իրեն դրսեւորել է որպէս անկարգապահ, անպարտաճանաչ եւ ցած առաջադիմութիւն ցուցաբերող ուսանող, բազմիցս թոյլ է տուել ՍՍՀՄում արտասահմանցիների բնակուելու կանոնների խախտումներ, մեծ թուով անյարգելի բացակայութիւններ եւ Ինստիտուտի ղեկավարութեան, տեսչարանի աշխատողների բազմաթիւ զգուշացումները որեւէ ներգործութիւն չեն ունեցել նրա վրայ, ուստի՝ ՍՀՄԿԿն չի ընդառաջում ԱՄՄի խնդրանքը[76]:

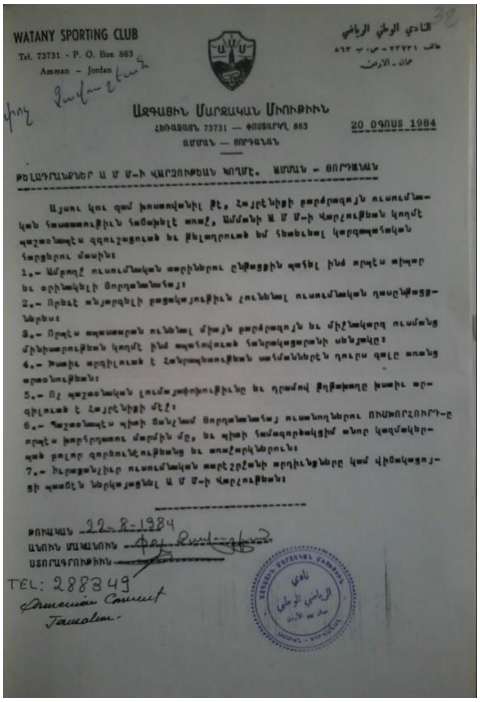
WATANY SPORTING CLUB
Tel. 73731 - P. O. Box 863
Amman - Jordan

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ՀԵՌԱԽՕՍ 73731 — ԳՈՒՏԱՐԿ 863
ԱՄՄԱՆ — ՅՈՐԴԱՆԱՆ

20 ՕԳՈՍՏՈՍ 1984

ՊԵԼԱՐԱՆԱԿԱՆ Ա Մ Մ-Ի ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ. ԱՄՄԱՆ - ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Ձեզ հայտնի է, որ Հայրենիքի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն ընդունելէ առաջ, Ամմանի Ա Մ Մ-ի վարչութեան կողմէ պաշտօնապէս զգուշացուած եւ թելադրուած եմ հետեւեալ կարգապահական հարցերու մասին:

1.- Անցագրէ ուսումնական արտօնագրի գոյութիւն ունենալ մշտապէս ինծի մօտ եւ ներկայացնել ուսումնական դասընթացքներու ընթացքին:

2.- Որեւէ անյարգելի բացակայութիւն չունենալ ուսումնական դասընթացքներուն:

3.- Որեւէ պատճառով ուսումս մշտական դադարեցնելէ եւ մինչեւ վերադարձս Ամման ինծի համար անհրաժեշտ համարուած ամէն գործ կատարելէ:

4.- Ամէն տարի ներկայացնել Ամմանի ներկայացուցչութեան տեղեկագիր իմ ուսումնական առաջադիմութեանս մասին:

5.- Ոչ մէկ ձեւով ներգրաւուիլ քաղաքական գործունէութեան մէջ:

6.- Ամէն տարի Ամման վերադառնալ եւ ներկայանալ Ամմանի Ա Մ Մ-ի վարչութեան:

ՀԱՄԱՁԱՅՆ 22-8-1984
ԱՆՈՒՆ ՈՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ
ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

TEL: 288849

Յակոբ Չաուշեան (Ամման) կը հաստատէ, որ ինք ստորագրած է Թելադրանքներ ԱՄՄի Վարչութեան Կողմէ փաստաթուղթը, որով սահմանուում էին Հայրենիքում ուսանելուն վերաբերող որոշակի կարգապահական կանոններ: 1984ին այն ստորագրել է նաեւ Փոլ Չաուշեանը[78], ով ամենայն հաւանականութեամբ, վերը բերուած ցուցակի 6րդ անձն է: 1984ին ընդունուել է նաեւ Ալին Չաթմաճեանը՝ ոչ

1984-85 կրթաշրջանում Միութեան միջնորդութեամբ Երեւան ուսանելու դիմած 8 հոգուց ընդունուել էին 7ը՝ Անի Պալիոզեան, Լեւոն Մազաքեան, Իսկուհի Գասապեան, Յակոբ Սահակեան, Մովսէս Պապիկեան, Յակոբ Չաուշեան, Սամուէլ Թորոսեան[77]:

Միութեան միջնորդութեամբ ընդունուող երիտասարդները ստորագրում էին «Թելադրանքներ ԱՄՄի Վարչութեան Կողմէ» փաստաթուղթը, որով

[74] Նոյն, թ. 19:
[75] Նոյն, թ. 20:
[76] Նոյն, թ. 23: Եղել են նաեւ այլ պարագաներ, որոնք սակայն վերականգնուել են:
[77] Նոյն, թ. 34:
[78] Նոյն, թ. 32:

ԱՄՄ խողովակով: Նախորդ տարի նա դիմել էր Միութեան միջնորդութեամբ, սակայն չէր ընդունուել:

Արխիւում պահպանուել է նաեւ Արփինէ Նագգաշեանին ուղղուած նամակը թէ՝ նրա դուստրը՝ Անուշը Յորդանանի դեսպանատուն պէտք է ներկայացնի անհրաժեշտ փաստաթղթերը ԵՊՀի թեկնածուականում սովորելու համար[79]:

Հայաստանում ուսումը շարունակելու հարցը դրականօրէն լուծելու կապակցութեամբ 1985 Հոկտեմբեր 23ին շնորհակալական նամակ է ուղել Մալէք Իքի Աղաջ Ռազմիկը (նամակում անուան մօտ գրիչով աւելացուած է՝ Ռ. Մելքոնեան)[80]:

Այսպիսով, ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ գործակցութեան կարեւոր էջերից է յորդանանահայ երիտասարդների՝ Հայաստանում բուհական եւ ետբուհական կրթութիւնը: Յաւելենք, սակայն, որ ՀՀ նախարարների խորհրդի 1990 Դեկտեմբերի 27ի թիւ 846 կարգադրութեամբ ստեղծուած յանձնախումբը ՍՀՄԿԿի գործունէութեան թերի կողմերի շարքում նշել էր նաեւ, որ Հայրենիք ուղարկուող դպրոցականների եւ բուհերում ուսանելու համար առաջադրուած երիտասարդների ընտրութիւնը միշտ չէ, որ կատարուել է առարկայական չափանիշների հիման վրայ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, ՍՀՄԿԿի գործունէութեամբ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները թեւակոխեցին որակապէս նոր փուլ: ՍՀՄԿԿի գործունէութիւնը հիմնականում ունէր գաղափարական, քարոզչական ուղղուածութիւն, որը, անշուշտ, պայմանաւորուած էր ԽՍՀՄ պետական համակարգի առանձնայատկութեամբ: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ծաւալուած կրթամշակութային ծրագրերը ունեցան կարեւոր նշանակութիւն՝ պահպանելով հայաստանաբնակ հայութեան ու Սփիւռքի միջեւ կենսական կապը եւ ապահովելով անհրաժեշտ հողը յետանկախութեան շրջանում յարաբերութիւնները նոր հարթութիւն տեղափոխելու համար: ՍՀՄԿԿն իր ուրոյն եւ շատ կարեւոր դերն ունեցաւ Յորդանանի հայ համայնքի կեանքում: Դժուար է ասել, թէ այն նոր դիմագիծ հաղորդեց գաղթօճախին, սակայն եղաւ Հայրենիքի հետ կապի հիմնական օղակը, կրթամշակութային ծրագրերով նպաստեց համայնքային կեանքի աշխուժացմանը, հայապահպանութեանը:

Յետանկախութեան առաջին իսկ տարիներից ՍՀՄԿԿն, չնայած իր նոր կանոնադրութիւնը յարմարեցրել էր ստեղծուած պայմաններին, ազատուել գաղափարական սահմանափակումներից, իր առջեւ դրել նոր խնդիրներ, սակայն արդէն ոչ միայն Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնների

[79] Նոյն, թ. 38:
[80] Նոյն, թ. 47:

հիմնական կամուրջը չէր, այլեւ այդ յարաբերութիւնները ստանում էին բոլորովին նոր բովանդակութիւն, ինչն էլ յանգեցրեց ՍՀՄԿԿի գործունէութեան դադարեցմանը:

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Հաշուի առնելով հանդերձ խորհրդային վարչակարգի բոլոր կաշկանդիչ կամ հայութեան համար ոչ-շահաւէտ կողմերը, այնուամենայնիւ, պէտք է հաստատել, որ ՍՀՄԿԿ-Սփիւռք յարաբերութիւնները Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների համապատկերում ցայժմ այն սակաւ բնագաւառներից է, որտեղ առաւելապէս պետութիւնն է նպաստել Սփիւռքի խնդիրների լուծմանը:

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Jordan Armenians
(Summary)

Hratzin Vardanian
hratsin.vardanyan@mail.ru

The main organizer of cultural relations between Soviet Armenia and Diaspora Armenians was the "The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians"շ established in 1964 by a state decree. The paper focuses on the cultural relations that developed, between Soviet Armenia and the Armenian community of Jordan between 1964 and the early 1990s.

It highlights the main fields of cooperationշ which included mainly mutual cultural visits such as, participation of Jordan Armenian youth in Soviet Armenia projects on teaching national dances and songs, inviting taechers of Armenian language, literature and history to upgrade their academic knowledge and pedagogical skills, and set meetings with renowned cultural figures.

The paper notes as well that Jordan Armenians participated in pan-Armenian events, like the commemoration of the 75th anniversary of the Armenian Genocide and the invitation of a number of renowned historians and public figures to Jordan. Also on several occasions the Committee sent textbooks to schools as well as documentaries and large photos which reflected the development and progress of the Soviet Armenian economy, life standards and culture.

The paper underlines the fact that at least 100 Jordan Armenian students received their university degrees in Soviet Armenia by majoring in medical sciences or engineering, literature and languages, or the arts.

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ Յորդանանահայութիւնը (1964-90)

Հրաժին Վարդանեան
hratsin.vardanyan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայրենիք-Սփիւռք կապերի սերտացման, մշակութային, կրթական ծրագրերի մշակման եւ իրականացման գործում նշանակալի դերակատարում է ունեցել Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն (ՍՀՄԿԿ), որն ստեղծուեց Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի 1964 Մայիսի 26ի թիւ 226 որոշմամբ[1]: ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի յաջորդ՝ թիւ 227 որոշմամբ նախագահ նշանակուեց պատմաբան Վարդգէս Համազասպեանը[2]: Նոյն թուականի Յունիսի 25ին Երեւանում տեղի ունեցաւ ՍՀՄԿԿի հիմնադիր ժողովը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի եւ Մարտիրոս Սարեանի մասնակցութեամբ: Ընտրուեց 71 հոգուց բաղկացած կոմիտէ, որի կազմից՝ 15 հոգուց բաղկացած նախագահութիւն[3]: ՍՀՄԿԿն ղեկավարւում էր Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտկոմի կողմից, իսկ Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորւում եւ վերահսկւում էին Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտկոմի կողմից: Կառոյցը ԽՍՀՄի Արտասահմանի Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Սովետական Ընկերութեան՝ «Ռոդինա»ի, անդամ էր[4] եւ գործեց մինչեւ 1998[5]:

---

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2:

[2] Նոյն, թ. 3: Վարդգէս Եղիշէի Համազասպեանը եղել է պետական, կուսակցական, կրթական գործիչ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու: 1930-48՝ կատարել է կոմերիտական-կուսակցական աշխատանք: 1948-51՝ եղել է Հայաստանի Գրողների Միութեան պատասխանատու քարտուղար, 1951-64՝ Խ. Աբովեանի Անուան ՀՊՄՀ նախագահ: Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն ղեկավարել է 1964-90ին: Հրատարակել է *Սովետական Հայաստանը Եւ Սփիւռքը*, *Հայրենիքի Պարգեւները Սփիւռքահայ Գործիչներին*, *Սփիւռքահայ Նոր Դափնեկիրները*, *Ալեք Մանուկեան* գրքերը:

[3] Քնարիկ Պետրոսեան, «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Գործունէութեան Պատմութիւնից», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, № 3, 2016, էջ 86-98:

[4] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 16, գ. 1, թ. 1:

[5] Համարւում է, որ ՍՀՄԿԿն դադարել է գործել 1998ին, սակայն 1992 Յուլիսից պետական պիւտճէաւորման դադարեցումից յետոյ ՍՀՄԿԿն, փաստօրէն, զրկուել էր իր կանոնադրական խնդիրները կատարելու հնարաւորութիւնից:

ՍՀՄԿԿն հիմնադիր համագումարում հաստատուած կանոնադրութեան մէջ, իր առջեւ խնդիր էր դրել.-

1. Հաստատել եւ զարգացնել կապերը սփիւռքահայ գաղթօճախների հետ.
2. Գաղթօճախների հայութեանը ծանօթացնել Հայրենիքի կեանքի, ձեռքբերումների, գիտութեան ու մշակոյթի հետ.
3. Գաղթօճախների հայութեան մէջ սերմանել հայրենասիրութիւն.
4. ՀԽՍՀի աշխատաւորներին ծանօթացնել գաղթօճախների, առաջադիմական կազմակերպութիւնների, ձուլման դէմ պայքարի եւ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացմանն ուղղուած աշխատանքներին[6]:

ՍՀՄԿԿն գործունէութիւնն իրականացնում էր իր կազմում առկայ տարածաշրջանների հայ համայնքների հետ կապերի բաժինների միջոցով, որոնցից մասնաւորապէս Ասիայի եւ Ափրիկէի Հայկական Գաղթօճախների Հետ Կապերի Բաժինը, որը կոչւում էր նաեւ Արեւելեան Երկրների Բաժին, ի թիւս այլ երկրների, իրականացնում էր Յորդանանի հայ համայնքի (ՅՀՀ) հետ տարուող աշխատանքները:

ՍՀՄԿԿի եւ ՅՀՀի փոխյարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան համար հիմնականում օգտուել ենք ՍՀՄԿԿի՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւում (ՀԱԱ) պահպանուող նիւթերից: Դրանք ներառում են ՍՀՄԿԿի տարեկան աշխատանքային ծրագրեր, հաշուետուութիւններ, ՅՀՀի վերաբերեալ տարբեր թուականների կազմուած տեղեկանքներ: ՀԱԱում պահպանուել են նաեւ ՍՀՄԿԿին կամ նրա կողմից Յորդանանում գործընկեր կազմակերպութիւններին ուղղուած՝ կրթական, մշակութային տարբեր ծրագրերի վերաբերող, ինչպէս եւ անձնական, շնորհակալական նամակներ: Առկայ նիւթերը թուագրւում են 1964ից սկսած մինչեւ 1990[7]:

ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ յարաբերութիւններում նկատելի են կապերի հաստատման, ամրապնդման, սերտացման փուլերը: ՍՀՄԿԿի հիմնական գործընկեր կազմակերպութիւնը Յորդանանում Ամմանի Ազգային Մարզական Միութիւնն (ԱՄՄ) էր[8]: Հայաստանում ուսուցիչների վերապատրաստման, պիոնէրական ճամբարներում աշակերտների

---

[6] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-3:

[7] ՍՀՄԿԿի եւ յորդանանահայութեան յարաբերութիւնների համար 1964-90 կտրուածքը վերցրել ենք՝ պայմանաւորուած այս հանգամանքով:

[8] Հիմնուել է 1955ին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հովանու ներքոյ եւ գործում է առ այսօր: Զբաղւում է մարզական ու մշակութային գործունէութեամբ: Միութեանը կից գործել են «Յակոբ Պարոնեան» թատերախումբը, «Մասիս» նուագախումբը: Միութեանը կից գործում է տիկնանց յանձնախումբ, որը պարբերաբար կազմակերպում է զանազան միջոցառումներ («Յորդանան», *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2003, էջ 368):

հանգստանալու, երիտասարդների՝ Հայաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում (ԲՈՒՀ) ուսանելու, կրթական եւ մշակութային ծրագրերը մեծ մասամբ կազմակերպւում էին ԱՄՄի միջոցով:

ՍՀՄԿԿն իր գործունէութիւնը մեկնարկեց Սփիւռքի գաղթօճախների ուսումնասիրութեամբ, եւ յետագայում էլ այդ գործունէութիւնը հիմնւում էր գաղթօճախների, կազմակերպութիւնների, դպրոցների, միութիւնների վերաբերեալ պարբերաբար թարմացուող այդ տեղեկանքների վրայ: Դրանք պարունակում են համայնքների վերաբերեալ բաւական արժէքաւոր տեղեկութիւններ: Պահպանուել է, օրինակ, Յորդանանի հայ համայնքի վերաբերեալ առաջին՝ 1964ի տեղեկանքը, որում խիստ ընդհանրական գծերով ներկայացւում է համայնքի ձեւաւորման պատմութիւնը, նկարագիրը, կացութիւնը: Մասնաւորապէս նշւում է, որ հայութեան թուաքանակը Յորդանանում կազմում է 24,000, որից մօտ 20,000ը բնակւում է Երուսաղէմում, մնացեալը՝ Ամմանում եւ այլ քաղաքներում:

Սփիւռքի գաղթօճախների հետ ՍՀՄԿԿի աշխատանքները սկսեցին աշխուժանալ 1965ից: Այդ տարուայ աշխատանքային ծրագրում արձանագրւում էր.-

1. Սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների ու անհատ գործիչների հետ կապերի ընդլայնում (ընդ որում՝ առանձնայատուկ ուշադրութիւն Ասիայի եւ Ափրիկէի երկրների հետ կապերի ընդլայնմանը: Այդ նպատակով Ափրիկէի եւ Ասիայի երկրների բարեկամական կազմակերպութիւններին ուղարկելու նպատակով, պատրաստել արդիւնաբերութեանը, գիւղատնտեսութեանը, առողջապահութեանը, գիտութեանը ու մշակոյթին նուիրուած (անգլերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն) լուսանկարներ).
2. Սովետական լայն հասարակայնութեանը արտասահմանի հայութեան կեանքին ծանօթացում.
3. Սփիւռքահայ երիտասարդութեան՝ Հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդում եւ ընդլայնում.
4. Ընդհանուր միջոցառումներ.
5. Հայ կանանց կազմակերպութիւնների հետ կապերի ընդլայնում[9]:

1965ի նախագահական նիստերի արձանագրութիւնների մէջ նշւում է, որ վերապատրաստման նպատակով 14 երկրներից հրաւիրուելու է 35 ուսուցիչ՝ ընդ որում՝ 1 հոգի Յորդանանից[10]:

[9] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 1, գ. 48.
[10] Նոյն, ց. 1, գ. 26, թ. 20:

ՍՀՄԿԿի գործունէութեան մէջ առանցքային նշանակութիւն ունէր փոխայցելութիւնների կազմակերպումը՝ փոխադարձ ճանաչողութեան նպատակով: Դրանց շնորհիւ աշխուժացան կապերը Հայրենիքի եւ Սփիւռքի միջեւ: Հայաստան այցելեցին այս կամ այն սփիւռքեան «առաջադիմական» կազմակերպութիւնը ներկայացնող սփիւռքահայեր, արուեստի, մշակոյթի գործիչներ: Այցելած հիւրերին ՍՀՄԿԿն ներկայացնում էր ՀԽՍՀ նուաճումները, մշակոյթի, արուեստի եւ գիտութեան առաջընթացը:

Փոխադարձաբար՝ Սփիւռքի գաղթօճախներ էին այցելում մշակոյթի, արուեստի եւ գիտութեան ներկայացուցիչներ ՀԽՍՀից, որոնց հիմնական նպատակը տեղերի «առաջադիմական» կազմակերպութիւնների հետ կապերի ամրապնդումն էր: 1966ին ՍՀՄԿԿի միջնորդութեամբ ՅՀՀ են այցելել վաստակաշատ գիտնականներ, ձեռագրագէտներ Լեւոն Խաչիկեանը եւ Սէն Արեւշատեանը: Նրանց նկատմամբ ցուցաբերուած սիրալիր վերաբերմունքի համար ՍՀՄԿԿն շնորհակալական նամակ է յղել ԱՄՄին:

Արխիւում առկայ է 1967-68ի հրաւէրների եւ գործուղումների ծրագիրը, ըստ որի 1967ին նախատեսւում էին.-

1. Հայաստան հրաւիրել Միջին Արեւելքից՝ Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Յորդանան, մշակութային գործիչների 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ.
2. Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութեան աշխատողների եւ ուսուցիչների 10 հոգուց բաղկացած խմբի գործուղում նոյն երկրներ՝ հայ դպրոցներին մանկավարժական օգնութիւն ցոյց տալու նպատակով.
3. Հայ բանահիւսութեան երկու մասնագէտների եւ մէկ բանահաւաքի գործուղում՝ նոյն երկրներ՝ բանահիւսական նիւթեր եւ չքացող բարբառների նմուշներ հաւաքելու նպատակով.
4. Սովետահայ լրագրողների 10 հոգուց բաղկացած մի խմբի գործուղում՝ նոյն երկրներ՝ ծանօթանալու տեղի լրագրական աշխատանքներին:

1968ի հրաւէրների եւ գործուղումների ծրագրով նախատեսւում էին.-

1. Դէպի Միջին Արեւելք գործուղել գրողների եւ մշակութային գործիչների 10 հոգուց բաղկացած խումբ.
2. 3 գիտնականի եւ բանասէրի գործուղել Լիբանան եւ Յորդանան՝ հնատիպ գրքերի եւ ձեռագրերի ուսումնասիրման եւ փոխանակման համար[11]:

[11] Նոյն, g. 2, գ. 14:

Արխիւային նիւթերում տեղեկութիւններ չեն պահպանուել վերոնշեալ ծրագրի իրականացման ընթացքի եւ արդիւնքների մասին, սակայն նախատեսուած միջոցառումների ցանկը թոյլ է տալիս ասել, որ ՍՀՄԿԿն ջանում էր զարկ տալ գաղթօճախի հետ փոխյարաբերութիւնների զարգացմանը: 1967ը ուշագրաւ է նաեւ Հայաստանում պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար Յորդանանի համար նախատեսուած տեղերի քանակով. յատկացուել էր 10 տեղ, որը համայնքի համեմատականով բաւական բարձր թիւ էր[12]: Սա գուցէ հետեւանք էր 1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմի, քանի որ սովորաբար՝ յետագայ տարիներին յատկացւում էր մէկից վեց տեղ: Նշենք, որ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար հրաւիրուող աշակերտների քանակի վերաբերեալ ԱՄՄն պատասխան նամակներում յաճախ էր խնդրում յատկացուած քանակը մեծացնել[13]: ՍՀՄԿԿն, սակայն, միշտ չէ որ կարողանում էր կատարել խնդրանքը:

ՀԱԱում պահպանուել է 1969ին Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանութիւնից ՍՀՄԿԿին ուղարկուած նամակը, որում նշւում է, որ Յորդանանում - չհաշուած Իսրայէլի կողմից գրաւուած տարածքները - ապրում է 470 հայ ընտանիք՝ մօտ 2350 հայ, որոնցից 320ը Ամմանի եւ Զարքայի հայկական դպրոցների աշակերտներ են: Համայնքային խորհուրդը դիմել էր սովետական դեսպանութեանը հետեւեալ խնդանքներով.-

1. Հայաստանից ուղարկուեն ուսողութեան, բնագիտութեան, պատմութեան դասագրքեր, ինչպէս նաեւ ընթերցանութեան գրքեր նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար.
2. Ֆիլմեր եւ սահիկներ.
3. Այցելեն հասարակական գործիչներ, գրողներ, երաժիշտներ, մարզիկներ, ովքեր դասախօսութիւններ կը կարդան հայ գրականութեան, բանաստեղծութեան, պատմութեան վերաբերեալ.
4. Ամէն տարի մինչեւ 20 աշակերտներ՝ 10-15 տարեկան, հանգստանան պիոնէրական ճամբարներում.
5. 1969ի ամռանը ուսուցիչների վերապատրաստմանը մասնակցեն 3-4 ուսուցիչ.
6. Ուղարկուեն դաստիարակներ՝ մանկապարտէզների համար.
7. Ուղարկուեն լուսանկարչամեքենայ, լուսանկարներ[14]:

1969ին ԱՄՄն խնդրել էր Հայաստան հրաւիրել իր բասկէտբոլի խումբը, որը նախկինում եղել էր Յորդանանի ախոյեանը[15]:

---

[12] Նոյն, թ. 32:
[13] Նոյն, g. 8, գ. 127, թ. 13:
[14] Նոյն, g. 2, գ. 36, թ. 25-6:

ՍՀՄԿԿի կողմից սփիւռքահայ ուսուցիչների կատարելագործման դասընթացներին մասնակցելու համար Յորդանանի դպրոցներից ե՛ւ 1970ին[16], ե՛ւ 1971ին[17] հրաւիրուել է մէկ ուսուցիչ, իսկ 1972-73ին իրականացուած աշխատանքների վերաբերեալ արխիւային նիւթերում մեզ չյաջողուեց գտնել որեւէ հաշուետուութիւն կամ նամակ:

Արխիւում նիւթեր կան 1975ի ԱՄՄի վերաբերեալ[18]: Տրուած է ակումբի վարչութեան կազմը, գործող խմբակները, ընդհանուր նկարագիրը եւ կարգավիճակը: Տեղեկանքում նշւում է, որ Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանն ու ԱՄՄն Հայրենիքից կանոնաւորապէս ստանում են դասագրքեր, գրենական պիտոյք, երաժշտական գործիքներ, գեղարուեստական գրականութիւն, թերթեր եւ ամսագրեր:

Այսպիսով, 1969ին Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանութիւնից ուղարկուած վերոնշեալ նամակում Համայնքային Խորհրդի կողմից ներկայացուած խնդրանքները, ինչպէս նաեւ 1970-75ի գործունէութեան աղքատիկ տուեալները յուշում են, որ գաղթօճախը մեծապէս կարիք էր զգում առաւել աշխուժ փոխյարաբերութիւնների: Պէտք է նշել, որ 1970-75ի տեղատուութիւնը զգալի է ոչ միայն Յորդանանի հայ գաղթօճախի հետ տարուող աշխատանքների, այլեւ առհասարակ ՍՀՄԿԿի ողջ գործունէութեան մէջ[19]:

Պահպանուել է Յորդանանի հայ գաղթօճախի վերաբերեալ 1971ի տեղեկանքը, որը ուշագրաւ է Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւններում շատ կարեւոր հարցին՝ հայրենադարձութեանը արուած անդրադարձով. նշւում է, որ Յորդանանից զանգուածային հայրենադարձութիւն տեղի չի ունեցել եւ 1948ին հայրենադարձուել է ընդամէնը 3 ընտանիք: Ըստ տեղեկանքի 1970ին համայնքում եղել է մօտ 2350 հայ, հետեւեալ մանրամասնութեամբ.-

Ամմանում՝ 300 ընտանիք, Զարքայում՝ 25, Ռըսէյֆայում՝ 10, Իրպիտում՝ 20, Ղոր Սաֆիում՝ 10, Աքապայում՝ 6, Քարաքում՝ 4, Աժլունում՝ 3:

Գաղթօճախի վերաբերեալ 1972ի տեղեկանքը[20] նախորդ տարիների տեղեկանքների համեմատ առանձնանում է բաւական հարուստ բովանդակութեամբ:

---

[15] Նոյն, g. 4, գ. 366:

[16] Նոյն, թ. 5:

[17] Նոյն, g. 8, գ. 127, թ. 19:

[18] Նոյն, g.14, գ. 207, թ. 6-8:

[19] Ա. Եղիազարեան, Մ. Անանեան եւ այլք, *Հայրենիք-Սփիւռք Յարաբերութիւնները. 1918 Թուականից Մինչեւ Մեր Օրերը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2017, էջ 112:

[20] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, g.14, գ. 201:

Ըստ տեղեկանքի հայութեան թիւը, որն իդէպ չի համապատասխանում նախորդ տեղեկանքում նշուածին, 1914-71 ժամանակահատուածում ունեցել է հետեւեալ պատկերը.-

1. 1914ից մինչեւ 1919ի վերջը՝ 25-30,000.
2. Մինչեւ 1948 նուազել է հասնելով 70 ընտանիքի.
3. 1948-56՝ հասել է աւելի քան 5000 հոգու.
4. 1970ին՝ եղել է 1800 հոգի.
5. 1971ին՝ 1800, որից 1500ը լուսաւորչական, 300ը՝ կաթողիկէ[21]:

Յորդանանահայերի թուաքանակը տարբեր տարիների

Տարի	քանակ
1914-19	25-30,000
--1948	70 ընտանիք
1948-56	5000
1970	1800
1971	1800

Տեղեկութիւն կայ նաեւ համայնքի հայկական դպրոցների, եկեղեցիների մասին: Այսպէս, 1924ին Յակոբ Պէրպէրեանի նախաձեռնութեամբ 12 հայ ընտանիքներից հանգանակութիւն է կատարւում եւ հիմնւում է Ամմանի առաջին հայկական մանկապարտէզը, որը յետագայում ընդարձակուելով վեր է աճւում նախակրթարանի: Վարժարանը բարերարի անունով կոչուել է Հեթումեան Ազգային Վարժարան: 1958ին Ամմանում կառուցւում է հայ կաթողիկէ համայնքի Սուրբ Վերափոխման եկեղեցին եւ Սահակ-Մեսրոպ վարժարանը: 1958ին Զարքայում բացւում է Հեթումեան Ծաղկոցը: 1960ին աւարտւում է Իւզպաշեան Նախակրթարանի եւ Կիւլպենկեան Մանկապարտէզի շէնքի կառուցումը[22]: 1968ին աւարտւում է դպրոցին կից Ս. Թադէոս Եկեղեցու շինարարութիւնը[23]:

Կարեւոր է նաեւ տեղեկանքի այն յիշատակութիւնը, որ Յորդանանում եղել է հայ աւետարանական համայնք՝ ենթակայ Նազովրեցի Եկեղեցուն: Այն 1958ից սկսուած արտագաղթի հետեւանքով դադարել է գոյութիւն ունենալուց: Ունեցել է սեփական ժողովարան ու դպրոց՝ կառուցուած 1953ին:

Ըստ տեղեկանքի՝ 1972ին համայնքում գոյութիւն ունեն հետեւեալ հայկական կազմակերպութիւնները.-

[21] Նոյն, թ. 1-5:
[22] Կառուցուել է ՀԲԸՄ օժանդակութեամբ:
[23] Նոյն, թ. 2-4:

1. Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն, որ ունի շուրջ 100 երկսեռ անդամներ: 1962ից գործում է իր սեփական ակումբում, որը կառուցուել է դպրոցին կից.
2. Ազգային Մարզական Միութիւն, հիմնուել է 1955ին, վարձուած շէնքի մէջ ունի ակումբ, ունի շուրջ 100 անդամ.
3. Հայ Օգնութեան Միութիւն, իրականացնում է աղքատախնամ գործունէութիւն[24]:

Տեղեկանքը նշում է նաեւ հայութեան աշխատանքային ոլորտները.-

Պետական պաշտօնեաներ՝ 47.5%, վաճառականներ՝ 6%, հողագործներ՝ 3.5%, շարժավարներ (վարորդներ)՝ 8.5%, բժիշկներ, ճարտարապետեր՝ 2.5%, թոշակառուներ եւ մեծահասակներ՝ 20%:

Տեղեկանքում տրուած է նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից նշանակուող, համայնքի ազգային գործերը ղեկավարող Ազգային Խորհրդի կազմը.-

1. Անուշաւան Վրդ. Ձղչանեան, նախագահ
2. Վահէ Ղազարեան, ատենապետ
3. Տիրան Ոսկերիչեան, փոխատենապետ
4. Գէորգ Տագէսեան, ատենադպիր
5. Բիւզանդ Չորպաճեան, գանձապահ
6. Սարգիս Լեփէճեան, խորհրդական
7. Նուպար Գաբրիէլեան, խորհրդական
8. Սարգիս Եկէնեան, խորհրդական

Իդէպ, գաղթօճախի պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր, որ Ազգային Խորհրդի կազմը պաշտօնապէս ճանաչուել էր տեղական իշխանութիւնների կողմից[25]:

1919-24 շրջանում են գործել Ապտալլա թագաւորի մօտ աշխատելու հրաւիրուած երեք հայ վարորդներ, որոնցից երկուսը՝ Սերոբ Անթիքաճեանը եւ Սողոմոն Խաչատուրեանը 1972ին տակաւին ապրում էին Ամմանում որպէս յարգուած ազգայիններ[26]: Ըստ տեղեկանքի՝ այս շրջանում գաղութի ակնառու ազգայիններից են եղել.-

1. Սուրէն Էթեմէզեանը, առաջին բժիշկը Ամմանի մէջ.
2. Դանիէլ Եկէնեանը, առաջին ատամնաբուժը Ամմանի մէջ.
3. Յակոբ Պէրպէրեանը, յայտնի վաճառական, լուսանկարիչ Ամմանի մէջ.
4. Հայկ Փելթէքեանը, յորդանանեան բանակի զգեստեղէնի յանձնակատար.

[24] Նոյն, թ. 5:
[25] Նոյն, թ. 7:
[26] Նոյն, թ. 2:

5. Հայկ Չորպաճեանը, յայտնի վաճառական, ժամագործ Ամմանի մէջ.
6. Աւետիս Փանոսեանը, վաճառական, դերձակ Ամմանի մէջ.
7. Մովսէս Ագլճեանը, ընդհ. վաճառական Ամմանի մէջ.
8. Պետրոս Տումանեանը, յայտնի լուսանկարիչ Ամմանի մէջ.
9. Ռուբէն Քեչէճեանը, լուսանկարիչ, յանձնակատար անգլ. ուժերի[27]:

1924-48՝ որպէս նշանակալի իրադարձութիւն նշւում է Յորդանանում առաջին անգամ պտղատու ծառերի եւ բանջարեղէնի մշակութեան յառաջացումը հայերի կողմից: Հայերի սկսած լոլիկի եւ բանջարեղէնի մշակութիւնը հետզհետէ ընդօրինակւում է տեղացի երկրագործների կողմից եւ շուտով դառնում երկրի տնտեսութեան կարեւոր մասերից մէկը:

Այսպիսով, 1972ի տեղեկանքը եւս մէկ վաւերագիր է թէ հայերը Յորդանանում ոչ միայն ազատօրէն կազմակերպել են համայնքային կեանքը, այլեւ աշխուժօրէն ներգրաւուել են երկրի հասարակական, տնտեսական կեանքում:

ՍՀՄԿԿն աշխուժօրէն գործակցել է Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան վարժարանի հետ: Արխիւում պահպանուել են վարժարանի տնօրէնուհի Անահիտ Ոսկերիչեանի (Յակոբ Օշականի դուստրը)՝ 1974-79ին ՍՀՄԿԿին ուղարկած նամակները, համաձայն որոնց՝ ՍՀՄԿԿն վարժարանին պարբերաբար ուղարկել է դասագրքեր, ամսագրեր եւ թերթեր[28]:

Արխիւում առկայ է տեղեկանք Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան ամէնօրեայ վարժարանի մասին: 1976ին վարժարանի մանկապարտէզը ունեցել է 40, նախակրթարանը՝ 145 աշակերտ: Վարժարանը ունեցել է 10 ուսուցիչ, որից երեքը՝ արաբ: Վարժարանը սերտ կապի մէջ է եղել ԱՄՄի հետ[29]:

1975ին ՍՀՄԿԿն Հայաստան է հրաւիրել Ամմանից 5 եւ Երուսաղէմից 2 երեխայ, ինչպէս նաեւ մէկ ուսուցիչ իւրաքանչիւր համայնքից[30]:

1976ին Հայաստանից Ամման է այցելել զբօսաշրջիկների խումբ: ՍՀՄԿԿին ուղղուած նամակում ԱՄՄի վարչութիւնը գրում է, որ խումբը այցելել է Ժարաշ քաղաքի հռչակաւոր հնութիւնները, Ամմանի հայկական եկեղեցին եւ դպրոցը, ԱՄՄի ակումբը: Իպատիւ հիւրերի տրուած ճաշկերոյթը անցել է ուրախ մթնոլորտում՝ առիթ տալով փոխադարձ մաղթանքների, բաժակաճառերի եւ հայկական երգերի[31]: Նոյն թուականի ամռանը ՍՀՄԿԿի հրաւէրով 10 օրով Հայաստանում է եղել ԱՄՄի ատենապետ Սարգիս Լեփէճեանը: Նրա հետ ՍՀՄԿԿն ԱՄՄի համար ուղարկել է մարզական գոյք, ձայնապնակներ, ֆիլմ[32]:

---

[27] Նոյն, թ. 8:
[28] Նոյն, ց. 8, գ. 127, թ. 2-7:
[29] Նոյն, ց. 14, գ. 207, թ. 8-11:
[30] Նոյն, ց. 8., գ. 127, թ. 34:
[31] Նոյն, թ. 14:
[32] Նոյն, թ. 17-9:

Անահիտ Ոսկերիչեանի 1977 Մարտի 9ի նամակից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանից զբօսաշրջական խումբը այցելել է վարժարան՝ աշակերտութեան եւ գաղութի մէջ առաջ բերելով մեծ խանդավառութիւն[33]:

ԱՄՄի վարչութիւնը 10 Օգոստոս 1977 թուակիր նամակով յայտնում է, որ կանոնաւորապէս ստանում են *Հայրենիքի Ձայն*[34], *Հայաստանի Ֆիզկուլտուրնիկ*, *Հայաստանի Աշխատաւորուհի*, *Ծիծեռնակ*, *Գարուն*, եւ *Սովետական Հայաստան* շաբաթաթերթերն ու ամսագրերը[35]: 1977ին ԱՄՄն ՍՀՄԿԿից խնդրել է գրամեքենայ, դաշնամուր, եւ փափաք յայտնել որ արուեստագէտների խումբ ժամանի Ամման: Այս նամակը ՍՀՄԿԿին էին յանձնել ԱՄՄի վարչականներ Ռոստոմ (Հրանտ) Նագգաշեանը եւ Անդրանիկ Լեփէճեանը, ովքեր Սեպտեմբերին տասնհինգ օրով այցելել էին Հայաստան: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ 1978ին նախատեսուած է հայրենի արուեստագէտների խմբի գործուղում՝ Յորդանան, եւ որ առաջիկայ երկու տարուայ ընթացքում կ'ուղարկուի դաշնամուրը: Իսկ գրամեքենայի խնդրանքը մերժուել է[36]:

5 Հոկտեմբեր 1977 թուակիր նամակով Կիւլպենկեան մանկապարտէզի պատասխանատու ուսուցչուհի Տիգրանուհի Չքրլքճեանը ջերմօրէն շնորհակալութիւն է յայտնում Հայրենիքում այդ տարի եւս սփիւռքահայ ուսուցիչների կատարելագործման դասընթացները կազմակերպելու համար[37]: Ուսուցիչների՝ Հայաստանում վերապատրաստումը առհասարակ երախտագիտութեամբ էր գնահատւում եւ, անշուշտ, ունենում էր իր դրական արդիւնքները, նոր լիցք հաղորդում սփիւռքահայ ուսուցիչների մանկավարժական գործունէութեանը: Պէտք է նշել, սակայն, որ երբ ՀՀ նախարարների խորհրդի 1990 Դեկտեմբերի 27ի թիւ 846 կարգադրութեամբ ստեղծուեց յանձնախումբ ՍՀՄԿԿի կողմից Սփիւռքի կազմակերպութիւնների, հայկական բարեգործական միութիւնների հետ կապերի զարգացման եւ պահպանման, արժութային գումարների նպատակային ծախսերի հարցերի ուսումնասիրման համար, յանձնախումբը ՍՀՄԿԿի գործունէութեան թերի կողմերի շարքում նշել էր նաեւ, որ անհրաժեշտ մակարդակի վրայ չեն եղել Հայրենիքում վերապատրաստուող ուսուցիչների հետ տարուող աշխատանքները. Հայաստանում գտնուելիս նրանք աւելի շատ զբաղուել են զբօսաշրջութեամբ, քան մասնագիտական որակի բարձրացմամբ, բոլոր

[33] Նոյն, թ. 25:

[34] ՍՀՄԿԿի պաշտօնաթերթ *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթը լոյս է տեսել 1965-96:

[35] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 127, թ. 8:

[36] Նոյն, թ. 35-6:

[37] Նոյն, թ. 38:

ուսուցիչներն ունկնդրել են նոյն դասախօսութիւնը՝ անկախ մասնագիտացումից[38]:

1978ին Արեւելեան Երկրների Բաժնի աշխատանքային ծրագրով նախատեսւում էր նախապատրաստել Իրաք, Սիրիա, Յորդանան յատուկ զբօսաշրջական խմբի մեկնման հարցը, մշակել ծրագիր Պաղտատում, Դամասկոսում եւ Ամմանում հայկական «առաջադիմական» ակումբներում ելոյթներ ունենալու համար[39]: Նախատեսւում էր նաեւ, առաջադիմական կազմակերպութիւնների հրաւէրով, ելոյթների ու հանդիպումների նպատակով Աւստրալիա, Իրաք, Լիբանան, Սիրիա, Յորդանան, Կիպրոս ուղարկել խորհրդահայ արուեստագէտների ու մտաւորականների խմբեր[40]: 1978ին ՍՀՄԿԿի գործունէութեան տարեկան հաշուետուութեան մէջ խօսւում է այն մասին, որ ներկայացուցիչներ են ընդունուել Փարիզի, Ամմանի, Լոնտոնի, Դամասկոսի եւ այլ քաղաքների հայ համայնքներից:

ՍՀՄԿԿն 1978ին Հայաստան էր հրաւիրել Արփինէ Նագգաշեանին եւ Սիրարփի Գալայճեանին: Արխիւում պահպանուել է նամակ, որով Նագգաշեանը եւ Գալայճեանը խնդրում են հրաւիրել նաեւ երկար տարիներ իրենց հետ ազգային գործերով զբաղուած Սաթենիկ Յակոբեանին: Խնդրանքը, սակայն, մերժուել է[41]:

1978ին ՍՀՄԿԿն Ամմանի հայկական ակումբի եւ Վիոլէտ Լեփէճեանի հասցէին ուղարկել է գրքեր եւ պարբերականներ[42]:

1980ին ծրագրուած էր ամռանը արուեստագէտների խմբի այցելութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի երկրներ, այդ թւում՝ Ամման: Նոյն թուականին ՍՀՄԿԿն ԱՄՄին նուիրել է դաշնամուր:

1980ին ուղարկուած մի նամակում ԱՄՄն դարձեալ շնորհակալութիւն է յայտնում կանոնաւորաբար գրականութիւն, թերթեր, ամսագրեր, շաբաթաթերթեր եւ օրաթերթեր ստանալու համար: Նոյն թուականին ՍՀՄԿԿն ԱՄՄին նուիրել է դաշնամուր: Այդ տարի ՍՀՄԿԿի կողմից Յորդանանում կազմակերպուել էին դասախօսութիւններ եւ Հայրենիքի հայ մանուկների նկարների ցուցահանդէսներ[43]:

1981ին Յորդանանի գաղթօճախին յատկացուել է Հայաստանում ուսուցիչների վերապատրաստման համար 2 ուսուցչի եւ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու համար 6 աշակերտի տեղ[44]:

Կարեւոր է Յորդանանի խորհրդային դեսպանատան 1981ի ռուսերէն տեղեկատուութիւնը՝ Իսրայէլի եւ Յորդանանի հայ գաղթօճախների

---

[38] Պետրոսեան, էջ 86-98:
[39] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 157, թ. 2:
[40] Նոյն, թ. 3:
[41] Նոյն, թ. 41:
[42] Նոյն, 43:
[43] Նոյն, ց. 13, գ. 215, թ. 4-6:
[44] Նոյն, թ. 10:

գործունէութեան մասին: Այնտեղ նշւում է, որ Յորդանանի հայութեան թիւը մօտ 3000 է՝ քաղաքներում եւ շրջաններում հետեւեալ բաշխմամբ.-

Ամման՝ մօտ 350 ընտանիք, Զարքա՝ մօտ 30, Իրպիտ՝ մօտ 20, Ռըսէյֆա՝ մօտ 10, Ղոր Սաֆի՝ մօտ 10, Աքապա՝ մօտ 6, Քարաք՝ մօտ 5, Աժլուն՝ մօտ 5 ընտանիք[45]:

Յորդանանի հայ ընտանիքների թիւը, ըստ վայրի եւ թուականի

Տարի	Ամման	Զարքա	Ռըսէյֆա	Իրպիտ	Ղոր Սաֆի	Աքապա	Քարաք	Աժլուն
1970	300	25	10	20	10	6	4	3
1981	350	մօտ 30	մօտ 10	մօտ 20	մօտ 10	մօտ 6	մօտ 5	մօտ 5

1982ի տեղեկանքում նշւում է, որ Երուսաղէմը Իսրայէլի կողմից լրիւ գրաւուելուց յետոյ Երուսաղէմի հայ գաղութի կապը Հայրենիքի հետ ամբողջապէս կատարւում է Յորդանանի ԱՄՄի միջոցով[46]:

ՅՀՀն մեծ ոգեւորութեամբ էր ընդունում յատկապէս Հայաստանից արուեստագէտների այցելութիւնները, որի կապակցութեամբ յաճախ էին խնդրանքներ յղւում ՍՀՄԿԿին: 11 Մարտ 1982 թուակիր նամակով ԱՄՄին տեղեկացւում է, որ Յորդանան են այցելելու երգչուհի Ֆլորա Մարտիրոսեանը, ասմունքող Վլատիմիր Ապաճեանը, դուդուկահար Ճիւան Գասպարեանը[47]:

1982ին ԱՄՄի նոր ատենապետը՝ Վարուժան Սարգսեանը (ընտրուած 1981ին) շնորհակալութիւն է յայտնում Հայաստանում իրենց ցուցաբերուած ջերմ վերաբերմունքի համար: Նոյն թուականին Հայաստանում էր եղել ԱՄՄի Տիկնանց Յանձնախմբի անդամ Արուսեակ Սաֆարեանը: ԱՄՄի վարչութիւնը խնդրում է ՍՀՄԿԿին դիւրութիւններ ստեղծել, որպէսզի Սաֆարեանը բերի հայկական երգ ու պարի ֆիլմեր[48]:

1982ին ՍՀՄԿԿն նախաձեռնել էր սփիւռքահայ մշակութային կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների հաւաք Երեւանում, որին հրաւիրուած էր նաեւ Վարուժան Սարգսեանը: Վերջինս հրաւիրուել է նաեւ 1985ին Երեւանում սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների գեղարուեստական խմբերի փառատօնին[49]:

1983ին ՍՀՄԿԿի Արեւելեան Բաժնի կատարած աշխատանքների մէջ նշւում է, որ այդ տարի Եգիպտոսից, Կիպրոսից, Յորդանանից, Սիրիայից եւ Լիբանանից Հայաստան են ժամանել հասարակական գործիչներ, վարժարանի տնօրէններ (բացի կատարելագործման դասընթացների մասնակիցներից)[50]:

---

[45] Նոյն, g. 9, գ. 50, թ. 4-5:
[46] Նոյն, g. 14, գ. 207, թ. 5:
[47] Նոյն, g. 13, գ. 215, թ. 13:
[48] Նոյն, թ. 14-15:
[49] Նոյն, g., 13, գ. 215, թ. 18-24:
[50] Նոյն, g. 16, գ. 6, թ. 1:

ՍՀՄԿԿի 1984ի աշխատանքային ծրագրում նշւում է, որ Խորհրդային Հայաստանի նուաճումներին ծանօթացնելու նպատակով Արեւելեան Երկրների Բաժնի գծով Յորդանանից - ի թիւս այլ համայնքների - ընդունուել է մէկ հոգի 10 օրով[51]: Նոյն ծրագրում նշւում է նաեւ 5 հոգուց բաղկացած արուեստագէտների խմբի 14 օրով Յորդանան գործուղելու մասին (Քուէյթ այցելութեամբ)[52]:

1984ին զբօսաշրջիկների կազմում Ամման է մեկնել *Հայրենիքի Ձայն* շաբաթաթերթի պատասխանատու քարտուղար Հրաչեայ Մաթեւոսեանը[53]:

1985ին ԱՄՄն խնդրել է Յորդանան ուղարկել պարուսոյց: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ դեռեւս հնարաւոր չէ բաւարարել այդ խնդրանքը[54]:

Եթէ փորձենք ամփոփել 1976-85 ժամանակահատուածը, կարող ենք նշել, որ 1976ից ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ կապերը սերտացել էին՝ ստանալով սահուն ընթացք. նամակների ոճից, բովանդակութիւնից կարելի է ենթադրել, որ առաւել յստակ էին դարձել փոխադարձ ակնկալիքներն ու կարողութիւնները, որոշ չափով կանխատեսելի էին նաեւ ՍՀՄԿԿի ծրագրերում, տարբեր միջոցառումներում Յորդանանի գաղթօճախին արուելիք յատկացումները:

1986ից ԽՍՀՄը թեւակոխեց նոր՝ «վերակառուցման» փուլ, թէեւ ՍՀՄԿԿն շարունակում էր գործել գաղթօճախների հասարակական-քաղաքական հոսանքները բաժանելով «առաջադիմականների» ու «յետադիմականների»: Մասնաւորապէս 1987 Դեկտեմբերին ՍՀՄԿԿի նախագահ Կարլէն Դալլաքեանը[55] այցելել է Յորդանան եւ Լիբանան: Այցի վերաբերեալ հաշուետուութեան մէջ Դալլաքեանը նշում է, որ Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանի տնօրէն եւ համայնքի կրօնական առաջնորդ Հայր Վահան Թոփալեանը խուսափել է իր հետ կապ հաստատելուց եւ ենթադրւում է, որ նա յարում է Դաշնակցութեանը: Դալլաքեանը նշում է նաեւ Ուաթանի ակումբի (ԱՄՄի արաբական անուանումը) ՍՀՄԿԿի հետ կապերը ամրապնդելու անհրաժեշտութեան մասին: Այդ նպատակով նախատեսւում էր 1988ին Ամմանում Ուաթանիի եւ սովետական դեսպանութեան խնդրանքով կազմակերպել հայկական գեղարուեստական եւ փաստագրական ֆիլմերի փառատօն, ինչպէս նաեւ կանոնաւորապէս առաքել պարբերականներ, գրականութիւն, ուսուցողական նիւթեր, տեսագրութիւններ, ձայնագրութիւններ, ինչպէս Ուաթանիին, այնպէս էլ՝ դպրոցներին[56]:

---

[51] Նոյն, g. 16, գ. 176, թ. 3:
[52] Նոյն, թ. 4:
[53] Նոյն, g., 13, գ. 215, թ. 25:
[54] Նոյն, թ. 36:
[55] Նա 1985ին փոխարինել էր Համազասպեանին:
[56] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, g. 16, գ. 174, թ. 1:

1988ի երկրաշարժից յետոյ ՍՀՄԿԿն հիմնական ուշադրութիւնը բեւեռեց երկրաշարժից տուժածների համար սփիւռքահայերի օգնութիւնը կազմակերպելու վրայ՝ շարունակելով նաեւ իրականացնել կրթամշակութային ձեռնարկներ:

1988ին արտասահմանեան գործուղումների ծրագրում նշւում է Յորդանանից համայնքային 5 գործիչների 14օրեայ այցելութեան մասին՝ Խորհրդային Հայաստանի նուաճումներին ծանօթանալու նպատակով[57]: Նոյն թուականին նախատեսւում էր արուեստագէտների 5 հոգուց բաղկացած խմբի եւ 1 գրող-գրականագէտի գործուղում Յորդանան՝ 14 օրով[58]:

1989ի աշխատանքային ծրագրում հիմնական գործունէութիւնից զատ նշւում է՝ ընդունել Յորդանանի հայ համայնքի ներկայացուցիչ՝ Հայրենիքի նուաճումներին ծանօթացնելու նպատակով[59]:

ՍՀՄԿԿի 1990ի գործունէութեան վերաբերեալ տարեկան հաշուետուութեան մէջ հիմնական գործունէութիւնից զատ (թերթերի, ամսագրերի առաքում, սփիւռքահայ դիմորդների ընդունելութիւն, մարզական միջոցառումներ եւն.) մշակութային գործունէութեան բաւական հարուստ ցանկում նշւում է Յորդանան, Եգիպտոս, Սիրիա եւ այլ երկրներ արուեստագէտների խմբերի գործուղման մասին[60]:

Մեծ Եղեռնի 75ամեակին նուիրուած միջոցառումներին մասնակցելու նպատակով ՍՀՄԿԿի կողմից Աւստրալիայի, Իսրայէլի, Յորդանանի, Կիպրոսի, Քուէյթի, Արաբական Էմիրութիւնների եւ Սիրիայի հայկական գաղթօճախներ են գործուղուել անուանի պատմաբաններ, հրապարակախօսներ Գէորգ Ղարիբջանեանը, Ստեփան Պօղոսեանը, Սպարտակ Բաղդասարեանը, Գէորգ Էմինը, Լորիս Քալաշեանը, Հրաչիկ Սիմոնեանը, Բագրատ Ուլուբաբեանը եւ Վահան Բայբուրդեանը[61]:

Ամփոփելով, կարող ենք նշել, որ ՍՀՄԿԿի յարաբերութիւնները Յորդանանի հայ գաղթօճախի հետ ունեցել են աւելի հաստատութենական քան թէ անհատական հիմունքներ:

Ժամանակի պահանջով, ցաւօք, այդ յարաբերութիւններից դուրս էր մնում համայնքի «ոչ առաջադիմական» հատուածը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԸ

ՀԱԱում պահպանուել են որոշ տեղեկութիւններ Հայրենիքում բուհական եւ ետբուհական կրթութիւն ստացած երիտասարդների

[57] Նոյն, g.16, գ. 30, թ. 8:
[58] Նոյն, թ. 11:
[59] Նոյն, g. 16, գ. 185, թ. 2:
[60] Նոյն, g. 16, գ. 48, թ. 1-6:
[61] Պետրոսեան:

վերաբերեալ: Եղած տուեալները ամբողջական չեն, սակայն ընդհանուր պատկերացում կազմելու հնարաւորութիւն են տալիս, թէ ինչպէս, ինչ ընթացակարգով էր կազմակերպւում գործընթացը:

Սկզբից եւեթ նշենք, որ ՍՀՄԿԿն իրաւասու չէր համարւում ՀԽՍՀում սփիւռքահայ երիտասարդների ուսման կազմակերպման ու կրթական խնդիրների կարգաւորման համար: Համապատասխան խնդրանքներով նամակներին ՍՀՄԿԿն պատասխանում էր՝ նամակագիրներին ուղղորդելով ՀԽՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարութիւն: Իդէպ, 1960ականների երկրորդ կէսին հաստատուած նոր կարգի համաձայն սահմանւում էր, որ ՀԽՍՀում ուսանել ցանկացող օտարերկրացին պէտք է դիմի բնակութեան պետութիւնում ԽՍՀՄ դեսպանութիւն, որի միջոցով նրա փաստաթղթերը պէտք է ուղարկուեն ՀԽՍՀ[62]:

Արխիւում չեն պահպանուել տեղեկութիւններ յորդանանահայ առաջին ուսանողների վերաբերեալ, սակայն յայտնի է, որ Հայաստանի բուհերում յորդանանահայ երիտասարդները սկսել են ուսանել 1965ից: Այս մասին՝ հիմք ենք ընդունում 1984ին ՍՀՄԿԿին յղուած մի նամակ, որում ԱՄՄն նշում է, որ արդէն 19 տարի է յանձն է առել յորդանանահայ երիտասարդների՝ Հայաստանում ուսանելու հարցը[63]: ԱՄՄի վերաբերեալ 1982ի տեղեկանքում նշւում է, որ անցեալ տարիների ընթացքում ԱՄՄի միջնորդութեամբ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու նպատակով Հայրենիք են ուղարկուել մօտ 100 երիտասարդներ Յորդանանից եւ Երուսաղէմից, որոնցից մօտ 60ը արդէն աւարտել են[64]:

Յորդանանահայ ուսանողների վերաբերեալ պահպանուած նիւթեր կան 1975ից սկսած: ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին միջնորդագրով ներկայացնում է ամմանահայ ուսանող Վարդան Լութֆիկ Գարաօղլանեանին, իբրեւ ԱՄՄ երիտասարդ եւ խոստումնալից անդամներից եւ խնդրում, որ նրան համարեն ԱՄՄի ներկայացուցիչը ՍՀՄԿԿի մօտ: Նոյն նամակում ԱՄՄն խնդրում է, որ նրան արտօնութիւն տրուի Երեւանից ԱՄՄի համար բերել կամ ուղարկել երգեհոն[65]: Արխիւում պահպանուել է նաեւ 1975ի մի արտօնագիր առայն, որ յորդանանահայ ուսանող Վահէ Եսայեանին թոյլատրուի Յորդանան տանել ՍՀՄԿԿից Ուաթանի ակումբին նուիրուած գործիքներ[66]:

1979ին ուղարկուած մի նամակում Երուսաղէմի Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի տեսուչ Հայր Կիւրեղ Գաբիկեանը ՍՀՄԿԿին գրում է, որ

---

[62] Եղիազարեան, Անանեան եւ այլք, էջ 108-09:
[63] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 127, թ. 34:
[64] Նոյն, ց. 14, գ. 207, թ. 8:
[65] Նոյն, ց. 8, գ. 127, թ. 8:
[66] Նոյն, թ. 10:

Երուսաղէմի 5 թեկնածուներից 3ը՝ Անուշ Նագգաշեանը, Մարի Յովսէփեանը եւ Յարութիւն Աղաբէկեանը զրկուել են ԵՊՀում ուսանելու հնարաւորութիւնից: Ամմանից Ս. Լեփէճեանը նախապէս հաղորդել էր, որ նրանք ընդունուել են համալսարան, իսկ արդէն ուսումնական տարուայ սկզբին տեղեկութիւն էր ստացուել, թէ չեն ընդունուել՝ յուսահատութեան մատնելով դիմորդներին: Հայր Գաբիկեանը խնդրում է, որ մերժումը վերջնական չլինի՝ յաւելելով, որ երուսաղէմցի յորդանանահպատակ Մարի Յովսէփեանին եւ Յարութիւն Աղաբէկեանին «*փրկած եմ օտարացման երախէն, Երուսաղէմի հեռաւոր ծայրամասերու մէջ ինկած Հայ պատանիներ են, հեռու հայկական շրջանակէ ու դպրոցէ, խնդրեմ նկատի ունեցէք այս պարագան, ու իրենց հոգիին մէջ մի աղօտէք նոր ծագող Հայրենական արեւը... յետոյ փակաւին իրենց հայրերը այստեղ պաշտօնեաներ են UNRWAի[67] մէջ, իրենց զաւակներու Հայաստանի համալսարան ընդունուիլը օտար շրջանակներու մէջ եւս իր բարերար ազդեցութիւնը պիտի ունենայ Հայկական փրոփականտի տեսակէտէն*»[68]: Չի պահպանուել ՍՀՄԿԿի պատասխան նամակը եւ չգիտենք՝ ինչպէս է լուծուել Մարի Յովսէփեանի եւ Յարութիւն Աղաբէկեանի՝ համալսարան ընդունուելու հարցը, սակայն յետագային բանաստեղծուհի Անուշ Նագգաշեանը, յայտնի է, որ ուսանել է Հայաստանում, 1979-80 կրթաշրջանից:

1980 Յուլիսին ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին գրում է, որ յորդանանահայ Հայրապետ Պետրոսի Լեփէճեանը Միութեան անդամներից, կարիք ունի մասնագիտանալու Երեւանի Գեղարուեստաթատերական Ինստիտուտի Կիրառական Արուեստի Բաժնում որպէս փորձնակ: 1972ին նա աւարտել էր վերոնշեալ հիմնարկի նոյն բաժինը, վերադարձել իր բնակավայր եւ լծուել ստեղծագործական բեղուն աշխատանքի: Հաստատելով սեփական արուեստանոցը՝ 8 տարի շարունակ զբաղուել է իր գործով, մասնակցել է արուեստի ցուցահանդէսների, օտար շրջանակներին է ներկայացրել հայրենաշունչ արուեստը: Իր արուեստը կատարելագործելու եւ համայնքին աւելի օգտակար լինելու նպատակով է ցանկացել լծուել փորձնակի խստապահանջ աշխատանքին: ԱՄՄն այս հարցում խնդրում է ՍՀՄԿԿի օգնութիւնը[69]:

1980 Յունիսի 17ի նամակով ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին յայտնում է, որ Գրիգոր Կարապետի Գրիգորեանը երեւանաւարտ բժիշկ է: 1979ին աւարտել է Երեւանի Բժշկական Ինստիտուտը, դիմել է մասնագիտանալու Երեւանում եւ ընդունուել, սակայն 5 ամիս չանցած, պատճառ ունենալով հօր ծանր հիւանդութիւնը, ստիպուած է եղել ընդհատել ուսումը եւ վերադառնալ

[67] United Nations' Relief and Work Agency:
[68] ՀԱԱ, ֆոնդ 875, ց. 8, գ. 148, թ. 51-2:
[69] Նոյն, ց. 13, գ. 215, թ. 5:

Յորդանան: Կարճ ժամանակ անց հայրը մահացել է: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի աջակցութիւնը՝ բժիշկ Գրիգորեանին ընդհատուած ուսումը շարունակելու հնարաւորութիւն տալու գործում[70]:

1980 Սեպտեմբեր 30ի նամակով՝ միութեան անդամ, Երեւանի Կարլ Մարքսի Անուան Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտի Էլեկտրօտեխնիկական Բաժնի շրջանաւարտ Գէորգ Գրիգորեանը ցանկութիւն է յայտնել շարունակել համալսարանական կրթութիւնը թեկնածուական մակարդակով: Նա Ինստիտուտը աւարտել էր 1977ին, գերազանցիկի դիպլոմով: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի միջամտութիւնը: ՍՀՄԿԿն պատասխանել է, որ խնդրանքը կ'աշխատի բաւարարել 1981ին՝ նախատեսելով Յորդանանին 1 գիտութիւնների թեկնածուի տեղ[71]:

1983 Մայիսին ԱՄՄն դիմել է Յորդանանում ՍՍՀՄ դեսպանատուն, Վարուժան Սանճեանին՝ Հայաստանում կրթութիւն ստանալու հարցով: Սանճեանը սովորել է Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանում, սակայն նիւթական դժուարութիւնների պատճառով չի ամբողջացրել միջնակարգ կրթութիւնը: Նա ցանկանում է մշակել ձայնը եւ ժողովրդական պարի դասընթացների հետեւել: ԱՄՄն խնդրում է ՍՀՄԿԿի օժանդակութիւնը, որպէսզի Սանճեանը սովորի երաժշտական դպրոցում կամ Արուեստի Տեխնիկական Ինստիտուտում: ԱՄՄն խիստ դրական է արտայայտւում Սանճեանի անհատականութեան մասին եւ վստահութիւն յայտնում, որ ուսումնառութիւնից յետոյ նա մեծապէս կը նպաստի համայնքում հայկական երգարուեստի եւ ժողովրդական պարերի զարգացմանը[72]: Սանճեանը 1984 Սեպտեմբեր 13ից 1985 Մարտի 31ը Խաչատուր Աբովեանի Անուան Մանկավարժական Ինստիտուտում հետեւել է հայկական եւ դասական պարարուեստի դասընթացներին եւ ստացել փայլուն վկայական: Աւելի ետք, ԱՄՄն խնդրել է հնարաւորութիւն տալ նրան շարունակելու դասընթացները նոյն հիմնարկում կամ Երեւանի Պարարուեստի Ուսումնարանում[73]:

1983-84՝ ուսումնական տարում ԱՄՄի երաշխաւորութեամբ դիմել են հետեւեալ ուսանողները.- Յովհաննէս Կոստիկեան, Թալին Լեփէճեան, Սեպուհ Եսայեան, Սիլվա Եօթնաղբէրեան, Խաչիկ Մազմանեան, Ալին Չաթմաճեան, Լեւոն Պոյաճեան:

ԱՄՄն ՍՀՄԿԿին յայտնում է, որ ընդունման դրական պատասխաններ են ստացել Թալին Լեփէճեանը, Սիլվա Եօթնաղբէրեանը, Խաչիկ Մազմանեանը եւ Լեւոն Պոյաճեանը, իսկ միւսների մասին տեղեկութիւն

[70] Նոյն, թ. 6:
[71] Նոյն, թ. 7-8:
[72] Նոյն, թ. 21-22:
[73] Նոյն, թ. 45:

չունեն եւ խնդրում է լուր ուղարկել[74]: Նոյն նամակում ներփակուած է ՀՍՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարին ուղարկուած նամակ՝ ուսումից դադրեցուած յորդանանահայ ուսանողի ուսումը շարունակելու արտօնութեան խնդրանքով[75]: Իր պատասխան նամակում, ՍՀՄԿԿն յայտնում է թէ դիմել է նախարարութիւն, որը պատասխանել է, որ տուեալ ուսանողը ուսանելու ողջ ժամանակաշրջանում իրեն դրսեւորել է որպէս անկարգապահ, անպարտաճանաչ եւ ցած առաջադիմութիւն ցուցաբերող ուսանող, բազմիցս թոյլ է տուել ՍՍՀՄում արտասահմանցիների բնակուելու կանոնների խախտումներ, մեծ թուով անյարգելի բացակայութիւններ եւ Ինստիտուտի ղեկավարութեան, տեսչարանի աշխատողների բազմաթիւ զգուշացումները որեւէ ներգործութիւն չեն ունեցել նրա վրայ, ուստի՝ ՍՀՄԿԿն չի ընդառաջում ԱՄՄի խնդրանքը[76]:

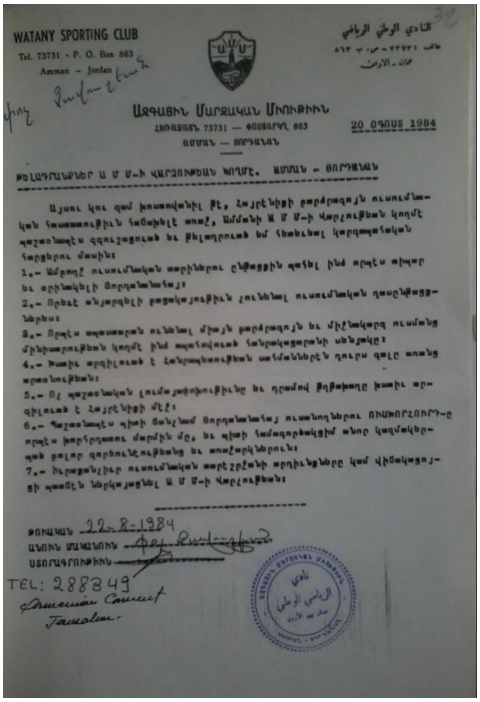
WATANY SPORTING CLUB
Tel. 73731 - P. O. Box 863
Amman - Jordan

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ՀԵՌԱԽՕՍ 73731 — ԳՈՒՏԱՐԿ 863
ԱՄՄԱՆ — ՅՈՐԴԱՆԱՆ

20 ՕԳՈՍՏՈՍ 1984

ՊԵԼԱՐԱՆԱԿԱՆ Ա Մ Մ-Ի ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ. ԱՄՄԱՆ - ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Ձեզ հայտնի է, որ Հայրենիքի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն ընդունելէ առաջ, Ամմանի Ա Մ Մ-ի վարչութեան կողմէ պաշտօնապէս զգուշացուած եւ թելադրուած եմ հետեւեալ կարգապահական հարցերու մասին:

1.- Անցագրէ ուսումնական արտօնագրի գոյութիւն ունենալ մշտապէս ինծի մօտ եւ ներկայացնել ուսումնական դասընթացքներու ընթացքին:

2.- Որեւէ անյարգելի բացակայութիւն չունենալ ուսումնական դասընթացքներուն:

3.- Որեւէ պատճառով ուսումս մշտական դադարեցնելէ եւ մինչեւ վերադարձս Ամման ինծի համար անհրաժեշտ համարուած ամէն գործ կատարելէ:

4.- Ամէն տարի ներկայացնել Ամմանի ներկայացուցչութեան տեղեկագիր իմ ուսումնական առաջադիմութեանս մասին:

5.- Ոչ մէկ ձեւով ներգրաւուիլ քաղաքական գործունէութեան մէջ:

6.- Ամէն տարի Ամման վերադառնալ եւ ներկայանալ Ամմանի Ա Մ Մ-ի վարչութեան:

ՀԱՄԱՁԱՅՆ 22-8-1984
ԱՆՈՒՆ ՈՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ
ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

TEL: 288849

Յակոբ Չաուշեան (Ամման) կը հաստատէ, որ ինք ստորագրած է Թելադրանքներ ԱՄՄի Վարչութեան Կողմէ փաստաթուղթը, որով սահմանուում էին Հայրենիքում ուսանելուն վերաբերող որոշակի կարգապահական կանոններ: 1984ին այն ստորագրել է նաեւ Փոլ Չաուշեանը[78], ով ամենայն հաւանականութեամբ, վերը բերուած ցուցակի 6րդ անձն է: 1984ին ընդունուել է նաեւ Ալին Չաթմաճեանը՝ ոչ

1984-85 կրթաշրջանում Միութեան միջնորդութեամբ Երեւան ուսանելու դիմած 8 հոգուց ընդունուել էին 7ը՝ Անի Պալիոզեան, Լեւոն Մազաքեան, Իսկուհի Գասապեան, Յակոբ Սահակեան, Մովսէս Պապիկեան, Յակոբ Չաուշեան, Սամուէլ Թորոսեան[77]:

Միութեան միջնորդութեամբ ընդունուող երիտասարդները ստորագրում էին «Թելադրանքներ ԱՄՄի Վարչութեան Կողմէ» փաստաթուղթը, որով

[74] Նոյն, թ. 19:
[75] Նոյն, թ. 20:
[76] Նոյն, թ. 23: Եղել են նաեւ այլ պարագաներ, որոնք սակայն վերականգնուել են:
[77] Նոյն, թ. 34:
[78] Նոյն, թ. 32:

ԱՄՄ խողովակով: Նախորդ տարի նա դիմել էր Միութեան միջնորդութեամբ, սակայն չէր ընդունուել:

Արխիւում պահպանուել է նաեւ Արփինէ Նագգաշեանին ուղղուած նամակը թէ՝ նրա դուստրը՝ Անուշը Յորդանանի դեսպանատուն պէտք է ներկայացնի անհրաժեշտ փաստաթղթերը ԵՊՀի թեկնածուականում սովորելու համար[79]:

Հայաստանում ուսումը շարունակելու հարցը դրականօրէն լուծելու կապակցութեամբ 1985 Հոկտեմբեր 23ին շնորհակալական նամակ է ուղել Մալէք Իքի Աղաջ Ռազմիկը (նամակում անուան մօտ գրիչով աւելացուած է՝ Ռ. Մելքոնեան)[80]:

Այսպիսով, ՍՀՄԿԿ-ՅՀՀ գործակցութեան կարեւոր էջերից է յորդանանահայ երիտասարդների՝ Հայաստանում բուհական եւ ետբուհական կրթութիւնը: Յաւելենք, սակայն, որ ՀՀ նախարարների խորհրդի 1990 Դեկտեմբերի 27ի թիւ 846 կարգադրութեամբ ստեղծուած յանձնախումբը ՍՀՄԿԿի գործունէութեան թերի կողմերի շարքում նշել էր նաեւ, որ Հայրենիք ուղարկուող դպրոցականների եւ բուհերում ուսանելու համար առաջադրուած երիտասարդների ընտրութիւնը միշտ չէ, որ կատարուել է առարկայական չափանիշների հիման վրայ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, ՍՀՄԿԿի գործունէութեամբ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները թեւակոխեցին որակապէս նոր փուլ: ՍՀՄԿԿի գործունէութիւնը հիմնականում ունէր գաղափարական, քարոզչական ուղղուածութիւն, որը, անշուշտ, պայմանաւորուած էր ԽՍՀՄ պետական համակարգի առանձնայատկութեամբ: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ծաւալուած կրթամշակութային ծրագրերը ունեցան կարեւոր նշանակութիւն՝ պահպանելով հայաստանաբնակ հայութեան ու Սփիւռքի միջեւ կենսական կապը եւ ապահովելով անհրաժեշտ հողը յետանկախութեան շրջանում յարաբերութիւնները նոր հարթութիւն տեղափոխելու համար: ՍՀՄԿԿն իր ուրոյն եւ շատ կարեւոր դերն ունեցաւ Յորդանանի հայ համայնքի կեանքում: Դժուար է ասել, թէ այն նոր դիմագիծ հաղորդեց գաղթօճախին, սակայն եղաւ Հայրենիքի հետ կապի հիմնական օղակը, կրթամշակութային ծրագրերով նպաստեց համայնքային կեանքի աշխուժացմանը, հայապահպանութեանը:

Յետանկախութեան առաջին իսկ տարիներից ՍՀՄԿԿն, չնայած իր նոր կանոնադրութիւնը յարմարեցրել էր ստեղծուած պայմաններին, ազատուել գաղափարական սահմանափակումներից, իր առջեւ դրել նոր խնդիրներ, սակայն արդէն ոչ միայն Սփիւռքի հետ յարաբերութիւնների

[79] Նոյն, թ. 38:
[80] Նոյն, թ. 47:

հիմնական կամուրջը չէր, այլեւ այդ յարաբերութիւնները ստանում էին բոլորովին նոր բովանդակութիւն, ինչն էլ յանգեցրեց ՍՀՄԿԿի գործունէութեան դադարեցմանը:

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Հաշուի առնելով հանդերձ խորհրդային վարչակարգի բոլոր կաշկանդիչ կամ հայութեան համար ոչ-շահաւէտ կողմերը, այնուամենայնիւ, պէտք է հաստատել, որ ՍՀՄԿԿ-Սփիւռք յարաբերութիւնները Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների համապատկերում ցայժմ այն սակաւ բնագաւառներից է, որտեղ առաւելապէս պետութիւնն է նպաստել Սփիւռքի խնդիրների լուծմանը:

The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Jordan Armenians
(Summary)

Hratzin Vardanian
hratsin.vardanyan@mail.ru

The main organizer of cultural relations between Soviet Armenia and Diaspora Armenians was the "The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians"շ established in 1964 by a state decree. The paper focuses on the cultural relations that developed, between Soviet Armenia and the Armenian community of Jordan between 1964 and the early 1990s.

It highlights the main fields of cooperationշ which included mainly mutual cultural visits such as, participation of Jordan Armenian youth in Soviet Armenia projects on teaching national dances and songs, inviting taechers of Armenian language, literature and history to upgrade their academic knowledge and pedagogical skills, and set meetings with renowned cultural figures.

The paper notes as well that Jordan Armenians participated in pan-Armenian events, like the commemoration of the 75th anniversary of the Armenian Genocide and the invitation of a number of renowned historians and public figures to Jordan. Also on several occasions the Committee sent textbooks to schools as well as documentaries and large photos which reflected the development and progress of the Soviet Armenian economy, life standards and culture.

The paper underlines the fact that at least 100 Jordan Armenian students received their university degrees in Soviet Armenia by majoring in medical sciences or engineering, literature and languages, or the arts.

The Armenian Diaspora in Jordan between Integration and Connectivity With the Motherland

Madeleine Mezagopian
madeleine.mezagopian@gmail.com

ABSTRACT

An outcome to the Ottoman Empire's desperate attempt to survive in the final stage of its life-span was the uprooting and annihilating of the indigenous peoples of the territories the Ottoman Turks had usurped and controlled. Foremost among these peoples was the Armenian nation. A segment of the surviving Armenian refugees found a safe haven in the evolving state of Jordan at the beginning of the twentieth century. Thus, in the newly born state of Jordan, a genocide-driven Armenian Diaspora emerged, peacefully embracing, rather than identifying with, their new environment, the hostland Jordan, without undermining their own cultural identity and engagement with their motherland, Armenia.

The Armenian Diaspora's integration in the hostland, Jordan, and connection to the motherland, Armenia, evolved and was transformed amid ongoing socioeconomic and political developments at local, regional and international levels.

This study considers three independent variables – the motherland, the hostland and the Armenian Diaspora in Jordan[1] – and two dependent variables – integration in the hostland and connecting with the motherland. The shifting balance one way or another is described.

Some relevant theories were tested and interviews were conducted with Jordanian scholars and practitioners[2] to identify the specific features of the

[1] I use the following phrases: "the Armenian Diaspora in Jordan", "Jordanian Armenian", "Armenians in Jordan", "Jordan Armenian Community" in this text interchangeably.

[2] Interviewees: Dr. Raouf Abu Jaber (historian and businessman), May 9, 2016; Hind Al Fayez (former MP), May 12, 2016; Fadel Al Hmoud (Sec. Gen. of the National Council for Family Affairs during the interview and currently Dir. of Public Security), April 27, 2016; Aqel Bultaji (Mayor of the Greater Amman Municipality during the interview and currently Senator), April 26, 2016; Dr. Aziz Denian (physician and former holder of study scholarship to Armenia), May 15, 2016; Dr. Haidar Hijazin (principal of school in Zarqa, Jordan during the interview), May 16, 2016; Khairi Janbek (a scholar and former Private Adviser to Prince Hassan), May 10, 2016; a senior member of the Judiciary authority in Jordan opted not to have his name revealed, April 11, 2016; Prof.

Armenian Diaspora's integration in Jordan and its connectivity with motherland Armenia.

INTRODUCTION

This study analyses the entry and the integration of the first genocide-driven Diaspora of the 20th century into an evolving state and their connectivity with their motherland.

The topic of this study has gained momentum and relevance due to the increasing influx of refugees world-wide and the accompanying demanding challenge of their realizing successful temporary or permanent integration in the hostlands.

Through a quick review of some relevant literature and by quoting relevant Jordanian scholars and practitioners, this study aims at studying the peculiarities of a key integration model, not least through analysing the social formations that developed within the Armenian community throughout its history in Jordan and its connectivity to Motherland Armenia. These lead to conclusions, contributions and recommendation which may fill some shortcomings and gaps in the relevant literature and science and realize practical purposes such as the following:

- Assist the hostland, in this case Jordan, to better deal with similar current challenges through reviewing its early history as a state and the successful model of integration of its Armenian refugees.

- Through learning the peculiarities of one of its early genocide-driven Diasporas, the Republic of Armenia, more specifically its Ministry of Diaspora, may benefit from this study in realizing its mission and perhaps by reassessing its relevant policies.[3]

Mohammad Adnan Bakheet (Founder and Director of the Center for Documents and Manuscripts at the University of Jordan), April 18, 2016; Prof. Issa Dabbah (Professor of International Law at Petra University), April 14, 2015; Prof. Mohamad Masalha (Professor of International Studies University of Jordan & President of Jordanian Political Science Society), April 13, 2016; Prof. Muslih Najjar (Assistant to the President of the Hashemite University), May 19, 2016; Dr. Amer Sabaileh (geopolitical expert), May 10, 2016; Dr. Musa M. Shteiwi (Director of Centre for Strategic Studies), May 15, 2016.

[3] ***NE.*** *Since Nikol Pashinian became prime minister*, and particularly as of late December 2018, the Ministry of Diaspora has undergone structural and institutional changes. On June 14, 2019 PM Pashinian announced the appointment of Zareh Sinanian as the "Commissioner on Diaspora Affairs at the Office of the Prime Minister."

- States world-wide that have become hostlands for refugees may benefit from this study to adjust their policies of integration.

To facilitate comprehension and follow-up of the topic, the subject is dismantled into its key components and relevant definitions. The process of integration, its forms, its impact and its leading subjective and objective factors are analysed. They are followed by the final step of assessing the impact of local, regional and international developments that shift one way or another the balance between integration in the hostland and connectivity with the motherland.

Amid the limitations of time and accessibility of relevant people, fourteen Jordanian scholars and practitioners were interviewed, literature on integration and some directly connected to the Armenian Diaspora were borrowed and relevant theories were tested throughout the study.

DIASPORA, ITS DIVERSE PROPERTIES AND RELATED ENTITIES: HOME, HOMELAND AND HOSTLAND

Khatichg Tölölyan considers diaspora as the semantic domain that includes such diverse terms as immigrant, expatriate, refugee, exile community and even ethnic community in general.[4] This broad concept of diaspora was reiterated one decade later by Baser and Swain, who perceived the term 'diaspora' being frequently used to describe any immigrant group and added:

> Today it is commonly argued that the term diaspora is losing its meaning since it became so much a broad concept that it can no longer be used to identify specific communities.[5]

However according to Soysal,[6] the majority of authors define diaspora in more specific terms through conceptualizing diaspora as a community, bound on the basis of common cultural and ethnic references. While the widely accepted argument is that the first and foremost criterion of a diaspora is a

---

[4] M. Oussatcheva, "Institutions in Diaspora: The Case of Armenian Community in Russia," paper presented to the Social Anthropology Institute of Social & Cultural Anthropology, University of Oxford, 2009, p. 4 (cited in N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, UCL Press, London, 1998).

[5] B. Baser, A. Swain, "Diaspora Design vs. Homeland Realities: Case Study of Armenian Diaspora," *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 3, No. 1, 2009, p. 46.

[6] Y. N. Soysal, "Citizenship and Identity: Living in Diaspora in Post-war Europe?" *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23 (1), 2000, pp. 1-15.

forced dispersal or any kind of catastrophic origin,[7] scholars went beyond the issue of definition by categorizing diaspora into good or bad, conflict or peace-promoter, spoiler or peace-maker.[8] This classification was equally underlined by Barth and Shain, who stated that "Just as Diasporas can be advocators of peace processes, so too can they be spoilers."[9]

In addition to the roles of Diasporas, forms of Diasporas were underlined and expanded. In this respect, Oussatcheva writes:

> A diaspora has certain organizational forms of its existence... Researchers mostly emphasize the "subjective" core of diasporic existence... memories, religious belief, national traditions... The tendency to be preoccupied only with "diaspora as type of consciousness" leaves out the consideration of the "objective" (organizational, institutional) forms of diasporic existence.[10]

The significance of forms of diasporic existence was further underlined by Sokefeld and Schwallgin who elaborated as following:

> It is necessary to emphasize the fact that institutions are the core of a diaspora community. It is via institutions that a diaspora discourse, which creates the image of community, diasporan culture and consciousness, is produced and disseminated. Beside discourses of identity, institutions uphold different kinds of practices in which individuals can express and enhance their identification with a community.[11]

In addition to forms of diaspora, types of diaspora members emerge. According to Barth & Shain, members of mobilized Diasporas may be divided into three categories: core members, passive members, and silent members.[12]

---

[7] O. Wahlbeck, "Transnationalism and Diasporas: The Kurdish Example", paper presented at the International Sociological Association XIV World Congress of Sociology, July 26-August 1, 1998, Montreal, Canada, Research Committee 31, Sociology of Migration; R. Cohen, *Global Diasporas*, UCL Press Limited, London, 1997.

[8] Baser & Swain, p. 45.

[9] A. Barth & Y. Shain, "Diasporas and International Relations Theory," *International Organization Foundation*, vol. 57, no. 3, 2003, p. 450.

[10] Oussatcheva.

[11] M., Sokefeld & S. Schwalgin, "Institutions and their Agents in Diaspora: A Comparison of Armenians in Athens and Alevis in Germany," Working Papers of the Transnational Communities Programme (WPTC-2K-11) 2000.

[12] Barth & Shain, p. 452.

Whereas Sheffer states that "Usually Diasporas are heterogeneous entities from the ideological and practical perspectives."[13]

But is it a home or a hostland where the diasporas reside?

Hostland is the country of a diaspora's residence. However, a hostland can be equally a home for Diasporas if it reflects the definition of home by Jackson (cited in Lundberg), who underlines that "Home is a place where you feel free to be yourself without apology or doubt. Home is experientially a way of being-at-home-in-the-world."[14]

Shain and Barth, however, disconnect home from the diaspora's place of residence and touch upon the term motherland stating that "The homeland (also mentioned as "kin state" or "motherland") is the diaspora's country of origin."[15]

In her study on the Armenian diaspora in Russia, Marina Oussatcheva highlights the complexity of the term homeland:

> Another controversial issue within the diaspora concept is that of 'homeland'.[16] It is accepted that a diaspora is an ethnic community which has a collective memory or myth about its homeland, keeps connection with the homeland, and such communication has an emotional character or is based on material factors. It seems that such emphasis on the memory, connection, or longing for the lost homeland undermines the fact that diasporas also have to make an effort to be part of the host country.[17]

Whether the area of residence adopted by diasporas is home or hostland and whether the relevance of memory and connecting to motherland can be effectively identified through the process of integration will be elaborated below.

INTEGRATION IN THE HOSTLAND AND CONNECTIVITY WITH THE MOTHERLAND: PROCESS AND FORMS

---

[13] G. Sheffer, "Integration Impacts on Diaspora–Homeland Relations," *Diaspora Studies*, Vol. 6, Issue 1, 2013, p. 16.

[14] A. Lundberg, "Memory and Imagination of Palestine," Report from a minor field study, Uppsala University, 2007.

[15] Barth & Shain, p. 450.

[16] S. Lallukka, "Diaspora. Theoretical and Applied Aspects," *Sotsis*, Vol. 7, 2000, pp. 91-8.

[17] S. P. Pattie, *Faith in History: Armenians Rebuilding Community*, Smithsonian Institution Press Washington/London, 1997; S. P. Pattie, "Longing and Belonging: Issues of Homeland in the Armenian Diaspora," Working Papers of the Transnational Communities Programme (WPTC-99-11) 1999.

There is no consensus on the definition and use of the concept of integration. The term integration is treated as a broad concept by some analysts, as is the case with the term diapsora, and is not treated as separate from connectivity with the motherland. An elaborate definition of integration without disconnection from the motherland is presented by Oussatcheva while underlining the significance of integration:

> It is as important to study how, and in what ways, a community becomes incorporated within the social relations of class, gender, xenophobia, and any other aspects in the country to which it migrates. The way in which a group becomes situated in the host-country is as crucial for the analysis as the relationship of a diaspora with its homeland...In this respect, applying the concept of 'transnationalism' is very useful.[18] Transnationalism generally refers to various links and interactions, connecting people or institutions, across the borders of nation-states.[19] This concept defines a diaspora as a transnational social institution, relating both to the country of origin and the country of exile. It also allows examination of how the migrant social, economic, political, and cultural networks involve both country of origin and country of settlement.[20]

A different aspect of the process of integration while preserving the link to the motherland and its relevance to the political system of the hostland is highlighted by Sheffer who states:

> Integration is a long term and continuous dynamic two-way process of mutual accommodation... involves adaptation by Diasporas who have rights and responsibilities in their hostland. On the other hand, it involves, of course, the hostland society and government that might create the proper opportunities for the migrants' cultural, social, political, and economic integration, or might try to cause these Diasporas exit... Diasporas in democratic hostlands where, in principle, Diasporas can integrate into their hostlands and at the same time maintain close relations with their homelands.[21]

The relevance of a hostland's regulations can be equally detected in the two distinct forms of integration: 1) Structural integration e.g. citizenship, level of

---

[18] Oussatcheva.

[19] S. Vertovec, "Conceiving and Researching Transnationalism," *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, no. 2, 1999, p. 447.

[20] Wahlbeck.

[21] Sheffer, p. 14.

education or position within the labour market, 2) Social integration e.g. informal social contacts with natives and the endorsement of 'prevailing moral standards and values.'[22] Hall and Kostic argue that structural integration based on language training, citizenship, education and employment empowers Diasporas with positive attitudes and confidence, enabling them to envision a common future with other groups both in the hostland and homeland.[23]

Given diasporas are heterogeneous, ranging between passive and active members of the hosting community and residing in the core or on the periphery, the integration process becomes equally diverse and multifaceted. Sheffer identifies various degrees of partial and almost full integration into hostlands while underlining that only partial integration is the strategy of most of the core members. These people accept most of the rules of the game in their hostlands, but they maintain a degree of cultural, social, and political separation from the rest of society.[24]

Through resorting to the concept of identity and how immigrants resolve their potential identity conflicts, Berry identifies four forms of integration: 1- *Biculturalism,* also referred to as integration, simultaneous identification with both the heritage and dominant culture. 2- *Assimilation* signifies identification with the dominant culture without maintaining one's cultural heritage. 3- *Separation* signifies striving to preserve one's cultural heritage while maintaining distance from the dominant culture of the settlement country. 4- *Marginalization* involves alienation from both one's cultural heritage and the dominant culture of the settlement country.[25]

Last but not least, further classification of integration emerges. However, it loses relevance for this case study, which tackles a genocide-driven diaspora, given that the concept of integration has often – in migration literature and public debate – been associated with a more flexible idea of immigrants in multicultural settings being incorporated into new host cultures.[26]

---

[22] E. Snel, G. Engersen, & A. Leekrkes, "Transnational Involvement and Social Integration," *Global Networks*, Vol. 6, 2006, pp. 285-8.

[23] J. Hall, & R. Kostic, "Hostland Integration and Homeland Reconciliation: Bosnian Diaspora in Sweden," paper presented at the PhD Symposium in Peace and Conflict Research, Uppsala University, 5-6 May, 2008.

[24] Sheffer, p. 18.

[25] J. Berry, "Immigration, Acculturation, and Adaption," *Applied Psychology: An International Review,* vol. 46, no. 1, 1997, pp. 5-34.

[26] T. Martikainen, "Religion, Immigrants and Integration," *AMID Working Paper Series*, no. 43, 2005, pp. 1-14; M. Baumann, & K. Salentin, "Migrant Religiousness and Social Incorporation: Tamil Hindus from Sri Lanka in Germany," *Journal of Contemporary Religion*, vol. 21, no. 3, 2006, pp. 297-323; MW. Foley & DR Hoge, *Religion and the*

ARMENIAN DIASPORA IN JORDAN: A VIGOROUS DIASPORA WITH INTRA-DIASPORA CONNECTIVITY IN AN EVOLVING HOSTLAND

Armenians came to Jordan with their high level of culture, skills and professions needed by a political entity in a state of evolution (Masalha).

The Armenian Diaspora, which in Armenian is referred to as *spurk,* replacing the past usage of the word *gaghut*, refers to the Armenian communities outside the Armenian homeland, including the self-proclaimed de facto independent Nagorno-Karabakh Republic.

The Armenian diaspora is one of the transnational communities that practically fits all of the diaspora definitions given by numerous authors up until now[27] as noted in preceding paragraphs and tested in the following description of the Armenian diaspora by Ruben Yeganyan.

> Despite the fact that throughout most of its history the ethnic Armenians lived in many countries of the world, the beginning of the formation of the Armenian diaspora is associated with those terrible years, when the Armenian survivors of the 1915 genocide were deprived of their historical homeland and became scattered around the world. Initially, most of them found refuge in the countries with already established Armenian communities with their own churches, cultural and charitable organizations of compatriots, schools, mass media, book printing facilities, etc. (Russia, Iran, France, Bulgaria, Egypt, Greece, USA, etc.), as well as in those Middle East regions, into which they had been forced to flee or into which they had managed to escape (Mesopotamia - modern Iraq, Syria, Lebanon, Jordan, Palestine, etc.)[28]

The modern Armenian diaspora was largely formed as a result of the Armenian Genocide of 1915, when the Armenians living in their ancestral homeland in eastern Turkey, known as Western Armenia (or the *Armenian Vilayets*, in Ottoman times), were systematically exterminated by the Ottoman government.[29] Fleeing the atrocities of the Ottoman Empire and seeking safe haven in Jordan where the population was still under the impact of the Great

---

New Immigrants. How Faith Communities Form Our Newest Citizens, Oxford University Press, Oxford, 2007.

[27] Baser & Swain, p. 47.

[28] R. Yeganyan, *Integration of Migrants: Armenian Realities*, Research Report, CARIM-East, 2013, p. 3.

[29] M. J. Gibney, & R. Hansen, "Immigration and Asylum from 1900 to the Present," *ABC-CLIO*, Vol. 3, 2005, pp. 1-3.

Arab Revolt of 1916, as early as 1918 the early Armenian refugees in Jordan resided mainly in places like Maan, Shobak, Karak, Madaba and Ruseifa.

Armenians arrived in Jordan where, unlike other hostlands of Armenian Diaspora, an established Armenian community did not exist. There were about 6000 Armenians living in Jordan during the period 1930-46. Some had moved to Jerusalem seeking higher education for their children in Jerusalem's missionary schools and colleges. After the 1948 Arab–Israeli War, a new wave of immigrants came from Palestine to Jordan, including those who had moved there from Jordan. This influx brought the total number of Jordan Armenians to about 10,000. However, starting in the 1950s, and particularly after the 1967 Arab-Israeli Six-Day War, Jordan witnessed the emigration of a large number of Armenians to Australia, Canada, and the United States, a trend that continued in the 1970s, reducing the size of the community to about 3000.

Currently, the majority of the Armenians live in the capital Amman, with a few families in Irbid, Aqaba, Madaba and Zarqa. Armenian institutions, representing the core of the diaspora community, evolved at the early stage of the Armenian diaspora in Jordan. First, an Armenian school called *Hetoumyan Azkayin Varjaran*, which operated in the 1930s was founded in Jabal Al-Natheef in Amman. Another smaller school founded by Samuel *agha* Serpekian operated in Ruseifa.

Armenian organizations, schools, churches and clubs are located in Amman's *Jabal Ashrafiyeh* region, commonly called the Armenian Neighbourhood. In 1951, the Armenian Catholic *Asdvadzamor Verapokhman Yegeghetsi* and the *Sahag Mesrob Varjaran* (school) were established. A decade later in 1962, the Yuzbashian-Gulbenkian school was founded next to the Orthodox Armenian St. Thadeus Church. The Armenian community in Jordan was further enriched with the establishment of the following clubs and charitable associations based in Ashrafiyeh. These clubs were engaged in various cultural activities, sports, scouting, and celebration of national events:
- Armenian Relief Society established in 1965 with activities going back to 1947.
- Homenetmen Club founded in 1945 with current headquarters built in 1967.
- Watany Sporting Club founded in 1955 with current headquarters built in 1974 and a summer resort built in 1994 on Airport Street.

In this respect, Barth & Shain write:

> Tens of millions of dollars were raised to sustain Armenian day schools, churches, and other institutions in their efforts to nourish a viable diaspora. … Diasporic mobilization intensified and took a critical turn with the achievement of Armenian independence in 1991.[30]

[30] Barth & Shain, p. 468.

These institutions continue to operate in this location while most Armenians have moved out of the Armenian Neighbourhood in Amman.

Armenians have excelled in various professions, like photography, car mechanics and small trade. With the improved living standards of the Armenians and the mushrooming of universities in Jordan, Armenian youth obtained higher education and joined different professional sectors, like academia, engineering, medicine, and pharmaceutical sciences as of the 1970s. It should be kept in mind that Armenians of an earlier generation in Jordan were among the first doctors and pharmacists and among the first to obtain professional license in the early stage of Jordan's current history while several Armenians obtained higher education at an earlier stage at the universities in the Soviet Republic of Armenia.[31]

---

[31] Despite its modest size, members of the Armenian Diaspora in Amman have excelled in many fields as testified by Jordanians. According to Prof. Masalha, Armenians are close to the palace acting as photographers, tailors, etc. Several Armenians acted as photographers of the Royal court directly or on behalf of news agencies e.g. As early as in the 1920s the royal court photographer Hagop Berberian, Queen Zein's photographer Hagop Toranyan, King Hussein's photographer George Kazazian on behalf of UPI & Petra News Agency, King Hussein's photographer Zohrab Markarian, Princess Mona's photographer Mihran Kizirian, the Royal Court's tailors Haig Peltekian and Eliz Shohmelian-Antranikian. In addition to photography and sewing, Hans Herdemian was Queen Zein's hairdresser. While Bultaji referred to Brigadier Hratch Etemezian, as the first pharmacist in Karak, Yousef Sanossian and renowned physician, Dr. Souren Etemezian, were underlined by Dr. Abu Jaber. The medical and engineering fields were further enriched with Dr. Hagop Bodossian, Dr. Aziz Denian/Colonel physician at the Royal Medical Services, Eng. Arsine Janbazian, Eng. Elie Beneyan, Eng. Afram Denian/last CEO of Jordan Telecommunication Corporation, and Eng. Artin Bakerjian, inter alia.
Mayor of the Catholic Armenian Community in Jordan, Manuel Mezagopian, for over four decades was included in the list of VIPs in Jordan for the services he rendered to society at large in the Armenian Neighbourhood, especially during the unrest in 1970, while his daughter Annie Mezagopian is a leading figure in Civil Society in her capacity as the CEO of Al Hussein Society Jordan Center for Training and Inclusion.
In the field of Art, Juliette Hagopian (Actress), Clara Mezagopian (painter), Dr. Robert Hairabedian (saxophone player), Eng. Hrag Mouradian (musician), Natalie Sanjian (music teacher and singer), Ani Kizirian (dance teacher). Among Jordanian early aviation pilots at Royal Jordanian Airlines was Captain Gabi Sivzattian, who acted as Chief Commissioner of the Civil Aviation Authority in 2015. Jordan's trade and industry flourished with several Armenian figures, e.g. Hagop Aslanian, Artin R.

During the visit of the President of the Republic of Armenia, Serj Sargsyan, in October 2014, the Mayor of Amman, Aqel Bultaji, said:

> Since the start, there is a beautiful story between the Armenians and Amman. During the Emirate and later on during the Kingdom, the Armenians exhibited interests in all fields of life. They excelled and gave a lot. Some were senior officers in the armed forces and security apparatus and others were craftsmen, doctors, pharmacists, etc.

The above quick review of the Armenian diaspora in Jordan provides a test case for some relevant arguments and discussions of scholars.

The three diaspora categories of Barth and Shain had weak relevance to the Armenian diaspora in Jordan when most were situated in the Armenian Neighbourhood close to Armenian institutions, hence representing core active members. However, with Armenians dispersed all over Amman at present, more passive and silent members of the Armenian community have emerged. The presence of two clubs of different ideologies within the Armenian Diaspora in Jordan well supports the argument of Baser and Swain. However, the two clubs are continuously engaged in activities that preserve and revive Armenian national identity, foremost through art with all its components e.g. singing and dancing groups.

A crucial factor for sustained mobilization is an unresolved traumatic issue that binds diaspora, hostland, and homeland.[32] Armenian diasporans as well as Jewish diasporans cultivate the memory of a genocide that took place in the 20th century.[33] Given that the Armenians in Jordan are descendants of genocide survivors, the memory of this atrocity has become the most important vehicle with which to trigger a national identity dynamic.

The preceding paragraphs testify to the existence of elements and factors that promote and preserve intra-diaspora connectivity. This is in addition to social media, especially Facebook, which are well utilized by the Armenian

---

Kevorkian, George Dakessian, Aram and Hagop Mouradian, Agricultural Eng. Kevork A. Kevorkian and Garbis Kharmandarian.

Last but not least, in the field of journalism, several Armenians excelled, e.g. Ara Voskian, Aline Benneyan and Mike Derderian and in the field of Tourism, Assistant Director at the Baptism Site of Jesus Christ, Rustom Mkhjian.

[32] M. Koinova, "Sustained vs. Episodic Mobilization among Conflict-generated Diasporas," *International Political Science Review*, Volume: 3, no. 4, 2016, pp. 500-16.

[33] E. Ben-Rafael, "Multiple Transnationalisms: Muslims, Africans, Chinese and Hispanics," *Transnationalism, Diasporas and the Advent of a New (Dis)Order*, E. Ben-Rafael and Y. Sternbergeds (eds.), Leiden, Brill, 2009, pp. 643–6.

diaspora, e.g. Armenians in Jordan, Armenians of Fuheis and HOM (Armenian Relief Society). The different social media have preserved the link between Armenians who moved to the periphery and the core of the community.

This said, the key question emerges whether the sustainability of Armenian identity among the vigorous Armenian diaspora in Jordan has resulted in failed integration in the evolving hostland. Or, have Armenians in Jordan adopted one of the ways outlined by Berry and prevented potential identity conflict.[34]

FEATURES OF INTEGRATION OF THE ARMENIAN DIASPORA IN JORDAN: PECULIARITIES AND CHALLENGES

In conformity with Sheffer's description of Diasporas' characteristics,[35] the Armenian Diaspora is an ethno-national-religious diaspora. Ethnicity and religiosity seem very closely intertwined. People with strong religiosity are less assimilated, and tend to be more oriented towards their own culture.[36] Armenians sought refuge in Jordan in its early stages of becoming a political entity and took part in building the state. The Emirate of Transjordan which became a British protectorate was established in 1921 by the Hashemites. In 1946, Jordan became an independent state officially known as the Hashemite Kingdom of Transjordan but was renamed in 1949 as the Hashemite Kingdom of Jordan, which adopted a constitution in 1952.

Within this context, features of the Armenian diaspora and of the hostland shaped the process of Armenian diaspora integration in the hostland, Jordan.

Armenians are born survivors who have encountered diverse tragedies and disasters and continue to build their lives wherever they find refuge. They are hardworking, polite and hospitable, value their freedom, and always endeavour to live in peace and in harmony with other nations.[37] These characteristics surely are conducive to integration, which supports the insight of Yeganyan who states:

> All communities of the Armenian Diaspora have fully integrated into the host communities. However, the nature and the results of the integration in the western and eastern countries were, as a rule, significantly different. In the first case, integration was accompanied by a significant loss of the

---

[34] Berry.

[35] Sheffer.

[36] J. Borup & L. Ahlin, "Religion and Cultural Integration: Vietnamese Catholics and Buddhists in Denmark," *Nordic Journal of Migration Research*, 1(3), 2011, pp. 176-84.

[37] J. Semerdjian, "The Armenian Character and Psyche," Hye Etch (Armenian Page), Armenianpedia.org. 2001.

> ethnic self-identity, with clear manifestations of assimilation… Diasporas of the Eastern countries have successfully integrated, and have not only not lost their ethnic self-identity, but have also strengthened it. Obviously, these differences were both conditioned by the particularities and dynamics of public and social lives of the host communities and, not least, by the religious factor (common in the first case and different in the second case) and the nature of the resettlement of the community members (mostly concentrated in the eastern countries and much less compact in the west).[38]

The degree of religiosity and its relevance to degree of integration are further stressed. According to Sheffer, the stronger the ethno-national religious identity that is shared by the majority of Diaspora members, especially by the core members, the less is the group's integration in the hostland.[39]

To adequately detect the extent of the negative impact of the ethno-national-religious character of the Armenian diaspora on their integration in Jordan, further features of the Armenian diaspora and their process of integration will be investigated through perceptions of interviewed Jordanian academics and practitioners as follows:

> Unlike any other ethnic or religious minority in the country, the Armenians tend to be a double minority, ethnic as well as religious (Janbek).
>
> Armenians are people of high ethics, who understand their rights and obligations as Jordanian citizens, respect and apply the law. They stick to their Armenian origin; however, they preserve Jordanian traditions and habits. Armenians balance between the two identities. Their loyalty is absolute to Jordan. A common feature with Jordanian Bedouins is their credibility and high ethics (Judge).
>
> Armenians are well integrated while preserving their Armenian identity (biculturalism). Their integration is spontaneous given the attributes of the local people. No programs for integration. They always proved to be good citizens of Jordan. Throughout different developments in the country and in the region, they didn't adopt any spoiling role. Even during the Arab spring they did not take advantage to demonstrate with regard to their national issues. The relations between Armenians and the system or with the people never suffered from tension. Armenians in Jordan are not to be described as diaspora given they are full citizens. Armenians are a peace factor and not a conflict factor (Masalha).

---

[38] Yeganyan.

[39] Sheffer, p. 26.

Religion, the faith of the Armenians is true and honest. They came with their culture and civilization, which helped the process of integration. Armenians stick to being Armenians, their language, their culture. They are an ethnic minority (Dabbah).

Armenians are great people of dignity and self-pride, highly polished, intellectual, creative, against violence, friendly, peaceful, with national loyalty. Armenians are business oriented, like to live not to destroy (Bakheet).

The nature of the Jordanian Armenian is being serious and correct; it is an honest community. This is a common characteristic of the Armenians and the local people. Armenians are attached to religion and Jordanian society is also attached to religion. Therefore, there has been coexistence among all Jordanians since the establishment of the emirate and hitherto. Armenians are conservatives who respect the local culture while preserving their own culture. Most Armenians are conservative, which is a shared attribute with the rest of Jordanian society. This facilitated integration from both sides. We never heard of problems involving the Armenian youth. Their dedication to their work prevents their getting involved in problems. The upbringing of the Armenian youth promotes coexistence and accepting the other (Al Hmoud).

Armenians have a genuine sense of belonging to Jordan. Each is a good, disciplined citizen who carries out his/her duties with honesty. The nature of Armenians is close to neutrality (Abu Jaber).

The size of the Armenian community was not threatening, nor how they conducted themselves, respecting local society, their professionalism, their value of honesty, their credibility, not being harmful, not-imposing themselves, peaceful. They did not create, nor instigate conflict (Shteiwi).

There has been no conflict, and Jordanian history has not registered any events or confrontations between Armenians and Jordanians (Hijazin).

These testimonies highlight the positive role of Armenian culture with its religious component as well as the attitudes and conduct of the Armenian Diaspora in Jordan during their integration process. This process has been affected by several factors relevant to people of the diaspora and of the hostland. This is in addition to the historical stage during which certain factors conducive to the integration of the Armenian Diaspora in Jordan combined as elaborated in the following paragraphs.

FACTORS AFFECTING INTEGRATION RELEVANT TO ARMENIAN DIASPORA AND HOSTLAND: GOVERNMENT & PEOPLE

Several factors contributed to the successful integration of the Armenians in Jordan, starting with two key factors: a similar situation, if not shared sufferings, and religion, best manifested in the statements of a senior member of the judicial authority, a former private adviser to Prince Hassan and three renowned Jordanian scholars who stated to this author the following:

> The people were rejecting the Ottomans, a common situation for the indigenous people of Jordan and the Armenians. Just remember the massacre in Karak by the Ottomans (Judge).
>
> Jordan sees its heritage in the same boat as the Armenians, not in the matter of genocide, but having rebelled and fought against the Ottoman Empire (Janbek).
>
> The joint injustice suffered by the Armenians and the local people of Jordan, who suffered persecution at the hands of the Ottomans, contributed to this integration on behalf of the local people (Dabbah).
>
> Religion played a role in the openness to local culture and integration of the Armenians in local society. The reason why Armenians integrated in local society is their openness and liberalism because of their religion, the desire to interact with the local people and be distinguished (Masalha).
>
> The Armenians have Christian identity. They have the skills to integrate. The environment was in favor of receiving the Armenians, joint injustice, Habet al Karak (al Karak uprising) in 1887. The milieu was prepared for coexistence, the historical stage of common suffering of the two peoples. The credit goes to the two peoples for integration (Sabaileh).

The above testimony of Dr. Sabaileh highlights yet another factor relevant to the attributes and traditions of the people of Jordan that enhance integration of refugees. In addition, other factors relevant to Jordan's leadership and political system that promote tolerance and coexistence emerge, foremost the constitution, which accentuates equality between all citizens irrespective of origin and faith. In addition, the historical stage of the evolving state of Jordan, with the still-felt impact of the British mandate, in a geographic location that favored receiving the Armenian Diaspora, as elaborated in the below testimonies.

> The Jordanian Constitution, which secured the rights of minorities, assisted in the integration of the Armenians in Jordan, also the welcoming nature of the Jordanian people (Hijazin).

A combination of factors facilitated Armenian integration in Jordan: Armenians were accepted because of the tribal traditions that accept diversity, Jordanians' attributes, and tribal social values of interaction helped. The nationalistic, not religious, trend based not on religiosity, the Arab nation, the absence of a milieu of local animosity, the system, the attitude of King Abdullah I, the pluralistic and positive attitude towards minorities, the inclusive society, progressive stage ideologically; then the British mandate also helped open the people and the historical stage of the state. (Shteiwi)

In addition to the geographic factor, Old Armenian Cilicia is in the vicinity of Jordan; Armenians are known to the local people; Armenians are our neighbors (Dabbah).

The role of the British mandate in developing an inclusive society and avoiding persecuting or irritating minorities (Denian).

All these factors were crowned by the communication of the Hashemite court issued in 1917 by Sherif of Mecca Hussein Bin Ali addressing the Arab princes with regard to helping the displaced Armenians.

Notwithstanding, the integration of the Armenian Diaspora in Jordan represents a model of successful integration enhanced by local factors and the intrinsic attributes of the Armenian Diaspora and identity, foremost being the Christian values embedded in Armenian culture. The process of Armenian integration in the hostland/homeland, Jordan, and connectivity with the motherland, Armenia, were affected by local, regional and international factors. These included the 1948 and 1967 Arab-Israeli wars and, more recently, the so-called "Arab Spring", the emergence of the Islamic State, and the persecution of Christians in the Middle East. This brought back painful memories of Armenian persecution at the beginning of the 20th century. These developments affected the balance one way or another. Prior to the independence of Motherland Armenia from the Soviet Union, in 1991 Jordanian Armenians opted to migrate to the USA or Australia which have values closer to theirs. However, recent developments in the region have had a mild impact on Jordan. Under the leadership of King Abdullah II and amid peace-loving Jordanian people, Jordan secured its stability and the safety of its people, including Jordanian Armenians. Hence, Jordanian Armenians did not leave their homeland Jordan. However, they hastened the process of obtaining Armenian nationality and consolidating their bridges with the motherland, Armenia. This is a development much affected by the revolution in information

technology, which has surely brought Motherland Armenia closer to the Armenian Diaspora worldwide.

NATURE OF THE INTEGRATION OF THE ARMENIAN DIASPORA IN JORDAN

Integration of the Armenian diaspora in Jordan is a solid reality as elaborated above. The nature of this integration which ranges between full integration and complete isolation, will be detected below through the testimonies of the interviewees.

> Jordan is a passing home for Armenians as they do not want to settle down permanently in Jordan, which is not a promising country for them; security is the only factor of interest in Jordan (Bakheet).
>
> Armenians are an important component of the domestic society. They have undergone total integration while preserving their habits, traditions, their identity, and Armenian language. Jordan is the home of the Armenians (Al Hmoud).
>
> Jordan is a home for the Armenians, assimilation to a big extent, integration. But they have tried to stick to the Armenian language and Armenian characteristics at home. Armenia is the mother home, Jordan is the home (Abu Jaber).
>
> Armenians don't interact; they are isolated… a minority, conservative, very closed community; we know nothing about them. Armenians have a history with us but not a current history. Why did their number decrease from 10,000 to 3000? Jordan is their temporary home. They are absolutely not integrated; the state played its role in keeping them isolated through encouraging their own schools, churches, and clubs, which inhibit integration and vice versa (Al Fayez).
>
> They have become part of society: full integration, no biculturalism, no assimilation, and no isolation. They are Jordanian Armenians (Shteiwi).
>
> The Armenians, like any other ethnic community, carry with them a dual identity; whether the identity becomes prominent, that by and large depends on the atmosphere in the country. Like the rest, they had and have their dreams to return to the old homeland…unlike any other ethnic or religious minority in the country, the Armenians tend to be a double minority, ethnic as well as religious (Janbek).
>
> Armenians are emotionally and culturally Armenians… But their national identity is Jordanian. There is a difference between cultural identity and national identity: Cultural identity is a set of values, habits, traditions including cuisine, dress, art etc., and they have the right to preserve it (Masalha).

Some sort of isolation and integration as both conditions are limited. No complete integration, no complete isolation. Jordan is a home for Armenians and Armenia is the mother home (Dabbah).

Irrespective of the different perceptions of Armenians' integration in Jordan: dual loyalty and respect for local culture within partial integration, far from isolation and assimilation, and successful two-way mutual accommodation between the Armenian Diaspora in Jordan and the hostland Jordan remain key to the nature of Armenian integration.[40]

Last but not least, is the integration of the Armenians in Jordan productive and does it contribute to the development of Jordan?

IMPACTS OF ARMENIAN INTEGRATION IN JORDAN

The perception of Jordanians of the impacts of Armenian integration in Jordan is equally diverse as follows:

The significance of the political role of Armenians is related to its numbers. There are no accurate statistics. Estimates suggest a limited number at present, given that many of them have favoured migration to European and other western countries. The socioeconomic and political impact of Armenians on Jordan is modest because of their modest number (Masalha).

The absence of a political role for the Armenians is due to the system itself and to the Armenians themselves. Most of the Armenians wished to avoid the repetition of the disaster inflicted on them. Armenians did not want to join the army nor want to become public employees, though some did occupy senior positions, like Kareem Ohan who was the director of public security (Dabbah).

Armenians' socioeconomic and political impact on Jordan: business, trade industry, schools, social life; those who live close to the Armenians learned from them, who are more refined, and those who married Armenian women, but no political impact (Bakheet).

They have a very strong impact because of their professions (Bultaji).

[40] The Armenian Diaspora in Jordan did achieve a unique balancing between their two identities. They remained loyal Jordanian citizens throughout the different stages in Jordan's history and preserved connectivity with their Motherland Armenia. They exhibited sacred attachment to Armenian national issues, foremost keeping alive the memory of one and half million victims of the Armenian Genocide perpetrated by the Ottoman Empire (Madeleine Medzagopian, "From the Homeland Jordan to Much Yearned for Motherland Armenia," *Armenian Weekly,* Nov. 8, 2016).

The Armenian presence in Jordan has had a positive impact on the Jordanian national fabric at the socioeconomic, political and professional levels (Najjar).

Armenians have an important but not essential role. They are business owners, no big capital holders, not leaders of society, unlike their role in Lebanon (Abu Jaber).

They have been absorbed in the Christian community; no desire to be part of the political system. They have had a modest impact (Sabaileh).

The Armenian absence in politics can be attributed to the leadership and not the people with regard to the role of the Armenians in parliamentary representation. The democratization process is in regression in an unusual way. So no gains for Armenians with regard to their issue being recognized (Judge).

Armenians joined the Jordanians in building their state and enriching their cultural diversity. However, the modest size of the Armenian community in Jordan, in addition to their partial integration, resulted in a modest impact on Jordan at all levels. While the Jordanian state is prioritizing the Jordanian-Turkish relationship, this prevents any chance of the Armenians having their genocide recognized. Furthermore, Armenians being listed with the Christian quota limits their political role, unlike other minorities in Jordan. However, the advanced educational and professional status of Armenians in Jordan is making a difference.

MOTHERLAND ARMENIA AND MEANS OF CONNECTIVITY

The Armenian diaspora is also marked by a communal effort to sustain a collective identity and to retain a connection to the homeland.[41]

Armenia was the first nation to adopt Christianity as a state religion, an event traditionally dated to AD 301. This state with an ancient civilization on May 28, 1918 enjoyed the first expression of sovereignty since 1375 till the re-emergence of Armenian statehood in 1991, although this hardly represents the start of a peaceful and stable Armenia. In this respect in 2014, Burke writes:

Domestically, Armenia has experienced bouts of political turbulence. In 1999, assassins killed the Prime Minister and other top officials in the parliamentary chamber. Protests following a contentious presidential election in 2008 culminated in clashes that left at least 10 dead. The 2013

[41] R. Giragossian, A Special Double Session: Homeland and Hostland: Armenians and Jews Compared, Organized by Eliezer Ben-Rafael, Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences, Uppsala, Sweden 2009.

presidential vote, which resulted in the re-election of Serj Sargsyan, also sparked mass protests. Armenia is a close ally of Russia and hosts a Russian military base near the provincial city of Gyumri.[42]

In 2017, political analyst Stepan Gregoryan told reporters that Russia managed to weaken some elements ensuring the weak sovereignty of the Armenian State.

In April 2018, Armenia witnessed a peaceful velvet revolution headed by Nikol Pashinyan, who was elected as Armenia's Prime Minister. Armenians worldwide can proclaim, however carefully, that the legacy of the First Armenian Republic, of a sovereign, independent and democratic state, has been kept alive.

Given these historical developments, is connectivity between Motherland Armenia and the Armenian Diaspora intact?

According to Yeganyan, as an outcome of the Soviet state, the resettlement of Diaspora Armenians resumed in 1946, when in two years some 90,000 Armenians from the Armenian communities of Syria-Lebanon, Greece, Bulgaria, Romania, France and other countries were repatriated. However, repatriation stopped in 1949 as the incoming Armenians found themselves in very difficult living conditions.[43] With the onset of political upheavals in the Middle East (the Palestinian-Israeli conflict, the Islamic revolution in Iran, the Iran-Iraq war, the Lebanese civil war, etc.), an outgoing westward migration strengthened among the Armenian communities in the countries of the region.

In United Nations Development Assistance Framework 2010 – 2015, the following facts on Armenia are underlined:

> Armenia has achieved remarkable development results over the last eight years. As a post-Soviet Republic, its economic policy was shaped in the mid-1990s by market-oriented reforms and a macro-economic stability framework… These "first generation" reforms, combined with a very positive external environment in the 2000s, led to considerable improvements in the socio-economic situation of the country with poverty rates falling from 56% in 1999 to around 25% in 2007… which elevated Armenia's status from a low to a middle-income country… Unequal economic opportunities, differences in regional development and evidence of the growing severity and depth of poverty suggest that further reductions in poverty rates will be a major challenge for Armenia… The heavy

[42] J. Burke, "Post-Soviet World: What You Need to Know About the 15 States," Eurasianet, part of the New East Network, June 9, 2014.

[43] Yeganyan.

> dependence on external financing and remittances from overseas will likely mean that the global financial crisis will have a significant impact on Armenia's ability to sustain the very high growth rates necessary for further reductions in poverty rates... The return of migrants due to the slowdown in the economy of host countries (mainly Russia) will also place additional pressures on social service delivery and job creation efforts... The country also faces challenges in democratic governance, including the fight against corruption, the need to strengthen electoral institutions and institutions working towards equality and human rights, ensuring the full participation of men and women in decision-making processes, and guaranteeing the protection of human rights and freedom of the media. The country still faces challenges in the areas of rule of law and independence of the judiciary, public sector reform, decentralization (to address regional inequalities) and the overall strengthening of institutional capacities.[44]

The preceding statement indicates connectivity means with the motherland was in the form of resettlement in Motherland Armenia by some Diaspora Armenians in the 1940s and in the 1990s, however in difficult circumstances, while Armenian Diaspora in the Middle East and Iran were more inclined to resettle in the West rather than in Motherland Armenia. Nonetheless, connectivity between Armenian Diaspora and Motherland involved different means, the foremost being attaining higher education in Armenian universities, visits, cultural interaction, etc. Connectivity between Armenian Diaspora in Jordan and Motherland also followed this pattern, however, with its own peculiarities as elaborated in the following paragraphs.

FEATURES OF CONNECTIVITY WITH MOTHERLAND ARMENIA

Lundberg underlines two ways of engaging with the motherland: the family and meeting with the motherland, in addition to public organizations.[45] He perceives parents' talking and storytelling as a fundamental way to connect to the motherland.[46] Keeping the memory of the motherland alive through storytelling within the family was a feature preceding the independence of Armenia and resulted in more frequent visits to Armenia by the Armenians in Jordan. Visits by some of its members to the Armenian Soviet Socialist Republic and students attending its universities did take place. With regard to public organizations, the same institutions that promote intra-diaspora connectivity,

[44] United Nations Development Assistance Framework 2010 – 2015.
[45] Lundberg.
[46] Ibid.

equally promote connectivity with the motherland. One may add to these institutions newly established organizations that provide educational scholarships for Armenians worldwide, provided the recipients do voluntary work in Armenia.[47] Examples are the recently founded Foundation for Armenian Science and Technology (FAST), which brings together relevant Armenian experts worldwide, and several other similar societies and groupings.

Further elaboration on such connectivity is presented by Sheffer:

> An important element that contributes to the maintenance of their ethno-national identity and their willingness to identify as such is their fairly regular contacts with their homelands, especially with the eruption of social media... These contacts are carried out by a voluntary return to their homeland, by regular visits to the homeland, by remittances and investments there, by political and diplomatic support to the homeland, by participation in activities organized by the representatives of their homelands in their countries of residence, etc.[48]

Sheffer's description is demonstrated in the current connectivity between the Armenian Diaspora in Jordan and Motherland Armenia. Recently, regular contacts between these two entities intensified, especially through social media, which have brought Armenia closer to Armenian families, especially during the most recent developments in Armenia. However, there is very little voluntary return to the homeland though some who are able to afford it are buying houses or an apartment in Armenia. This connectivity is best shown by the fact that a large number of Jordan Armenians have obtained Armenian passports.

One of the crucial major developments in the sphere of connections between many homelands and their diasporas is the establishment of diaspora ministries. These ministries may both help their diasporas and ask their political and economic support regarding certain critical issues facing the homeland.[49] In 2008, Armenia created its Diaspora Ministry to strengthen ties with the Armenian Diaspora. The Ministry's Department of Armenian Communities of the Near East and Middle East inter alia supports repatriation of Diaspora Armenians and pilgrimage of Diaspora Armenian youth to Armenia.

---

[47] Such foundations include the *Luys* Foundation, which grants scholarships to Armenian students who help strengthen Armenia and mentor the youth.

[48] Sheffer, p. 17.

[49] Ibid.

Besides this, events at the domestic level in Jordan also promote such connectivity. Some of these events are: the first ever visit by an Armenian President to Jordan in 2014, and the Amman-Yerevan Twinship Agreement signed in Amman on October 29, 2014, a visit to Armenia by the Mayor of the Greater Amman Municipality in April 2015 to participate in the centennial genocide memorial, a visit to Armenia by a Jordanian delegation headed by the Deputy Mayor of the Greater Amman Municipality partaking in the 2797th anniversary celebrations of the founding of Yerevan in October 2015. Such events triggered and expanded connectivity.

i) Nature of Connectivity

There are trends indicating that diasporas alter their patterns of existence and have adjusted to the changing post-communist environment.[50] Given the local and the regional developments pertinent to both Armenia and Armenians in Jordan, the nature of the connectivity between these two has not been consistent.

A key nature of this connectivity is underlined by Sheffer who states:

> Many argue that preserving wide-ranging and strong relations with the homeland is vital for the Armenian Diaspora to maintain its own ethnic identity (contested). However, keeping these strong relations was not always easy, especially when Armenia was part of the Soviet Union. During Soviet times, Diaspora Armenians and the Soviet Armenians had to live in a sort of separation since all contacts between them were controlled and programmed by the central Soviet government.[51]

According to Barth and Shain, by the late 1970s, the Diaspora and Soviet Armenia had reached a *modus vivendi* in their relations, with communism in Soviet Armenia becoming more and more tolerable to the diaspora,[52] and with a new generation of diaspora Armenians demanding greater militancy in the struggle for genocide recognition.

Thus, limited connectivity characterized the Jordan Armenians--Motherland relationship under the Soviet Union although one must bear in mind the repatriation already mentioned. However, according to Edward Melkonian, the separation wall started to fall in the late 1980s, and in the wake of the

---

[50] Oussatcheva.

[51] Baser & Swain, pp. 55-6 while citing Melkonian, "The Armenian Diaspora (Spurk)", http://www.armeniaemb.org/discoverarmenia/Diaspora/HistoryofDiaspora.htm, p. 8.

[52] In part due to the fact that after 1965 the Soviets allowed commemorations of the genocide (Barth & Shain, p. 468).

catastrophic earthquake of 1988, Diaspora organizations and many individuals hastened to assist and provide relief to the victims.[53]

This limited connectivity is to some extent contested by Prof. Issa Dabbah who told the author:

> Opening of the Armenian Diaspora to Armenia took place during Soviet Armenia, after Jordan resumed diplomatic relations with USSR in 1963, when Armenia started to receive Diaspora tourists. At the same time young Armenians were granted free university scholarships to study in Yerevan universities. Besides, touristic activity - a direct flight was inaugurated between Amman and Yerevan. After independence in 1991, more opening emerged when the republic issued Armenian passports for Armenians of the Diaspora.

With Armenia proclaiming independence in 1991, the nature of connectivity was further improved. It was intensified and became more multifaceted.

As in the case of intrastate connectivity, trans-state networks have been created to enable communication with homeland Armenia, resulting in an immense number of internet sites run by Armenian diasporic individuals, groups, and organizations in Jordan. This has resulted in regular contacts with the homeland and follow-up of developments in Armenia not limited to its core members. This connectivity has further intensified with recent developments in Armenia and earlier with the Artsakh war of self-determination that flared up in the late 1980s and is still a hot issue that preoccupies the Armenian Diaspora and the nation worldwide.

The nature of connectivity between the Jordan Armenian community and Armenia is not static. It is in a state of continuous evolution serving the interests of both of the Motherland and the hostland, Jordan, thus preserving dual loyalty.

ii) Factors of Connectivity

Developments in Armenia and in its contiguous countries as well as in Jordan and in its neighbouring countries were key elements in impacting this connectivity. To this factor can be added other crucial factors relevant to the hostland, Jordan. The nature of the bilateral relations between Jordan and Armenia, which have always been friendly, played and continue to play a positive role in enriching this connectivity. In addition, local Jordanian policies do not obstruct Armenians preserving their identity and culture through their

[53] Baser & Swain, p. 56.

clubs, schools and churches or developing any sort of cooperation with Armenia, including becoming Armenian citizens.

iii) Impacts of Connectivity

The more the homeland is in need of diaspora and the more the diaspora is united, the stronger the ability of the diaspora to influence homeland policies becomes.[54] Diasporas are increasingly able to promote transnational ties, to act as bridges or as mediators between their home and host societies.[55] However, according to Sheffer, the ability of the cores of these Diasporas to influence long-term cultural, social, and political situation in their homelands is limited.[56]

The Armenian Diaspora worldwide is far from being united though critical developments, foremost socioeconomic hardships in the Motherland, bring them closer. This is equally relevant to the Armenian community of Jordan, which in addition to its modest size, is ideologically divided. However the community exhibits and renders the support within its reach to the Motherland.

Diasporas as independent actors exert influence on homeland foreign policies.[57] If a homeland government decides to pursue reconciliation with a historical enemy, diaspora communities may feel their identity as historical victims of the same enemy is under threat. The case of Armenia is one of the best examples of this.[58] The dividing line for most diaspora Armenians remains the policy towards Turkey. It is said that the contentious issues between Armenia and Turkey can only be solved by the consent of the diaspora.[59]

For a diasporic influence to be exerted on homeland foreign policy, two preconditions should exist: a democratic hostland and an identity-based motive. Given these two, the influence of a diaspora on the foreign policy of its homeland (dependent variable) is determined by the balance of power between the community and the homeland (intervening variable). This balance, in turn, is determined by three factors (independent variables): the strength or weakness of the homeland (materially, ideologically, and in terms of permeability); the degree of cohesion in the diaspora regarding homeland

---

[54] Ibid.

[55] Barth & Shain, p. 450.

[56] Sheffer, p. 26.

[57] Barth & Shain, p. 473.

[58] Baser & Swain, p. 49.

[59] T. Manaseryan, "Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia," *Armenian International Policy Research Group*, working paper No. 04/14, 2004.

foreign policy; and the degree to which the diaspora is perceived as an asset or liability by the homeland.[60]

Former Armenian president Robert Kocharian (held office between 1998 and 2008), recognized the diaspora's power, viewed it as an asset, and brought Armenian foreign policy into line with its preferences.[61] Ter-Petrossian (held office between 1991 and 1998) considered the diaspora's resources an asset, but its ideological-diplomatic approach as a liability. Ter-Petrossian was ultimately forced to resign in 1998. By many accounts, the diaspora was highly instrumental in his removal.

With an identity-based motive and a tolerant hostland enhancing its democracy, Armenian Genocide-driven Armenian community in Jordan, with its vivid memory of the genocide, best fits the above argument as it continues to impact the foreign policy of the homeland in this respect, in line with the other Armenian Diaspora communities.

The Armenian diaspora exercises much less leverage or influence over domestic developments in Armenia.[62] However, the more members of the Armenian diaspora in Jordan obtain Armenian passports and have a strong presence in Armenia through investments, education and NGOs, the more they will impact domestic developments. Irrespective of the modest size, of the Armenian community in Jordan, there are these evolving features which will have an eventual increased impact on both domestic and foreign policies of Motherland Armenia.

On the other hand, Prof. Shteiwi notes that the Armenian community of Jordan is not having a significant impact on the relations between the two states or creating a bridge between Jordan and Armenia due to its small size. In addition, the failure of the Armenian government in effectively mobilizing the Armenian elite in Jordan further reduces the ability of the Armenian community to impact positively Armenian-Jordanian relations.

CONCLUSIONS

a) The diverse perceptions of the integration of the Armenian diaspora in Jordan, ranging from full integration to isolation, indicates the heterogeneity of the levels of Armenian integration in Jordan. This may be explained by the fact that the Armenian diaspora in Jordan has both active and passive members at the core as well as on the peripheries of the community.

---

[60] Barth & Shain, p. 466.

[61] Ibid.

[62] Giragossian.

b) Local and regional developments in the hostland did not shift the balance between integration and connectivity with the motherland in favour of the latter. Rather they resulted in Armenians in Jordan emigrating to states other than the motherland, though some acquired Armenian passports.

c) Psychological stress prevails among the Armenian Diaspora in Jordan due to regional developments, foremost those related to ISIS. Past memories are a strong reminder of past faith-based persecutions and undermine the existing socioeconomic integration of the Armenian community in Jordan.

d) The Armenian case is alive in the conservative political environment of Jordan, given the peaceful nature of Jordan Armenians' conduct, adhering to their rights and obligations, including the welfare and interest of Jordan and Jordanians, while remaining loyal to Armenian causes and the memory of Armenian martyrs. Furthermore, Armenians in Jordan are not seen as a potential political or security menace.

e) The Jordanian system is not oppressive.

On the other hand, Armenians in Jordan need to do more to highlight their cause and to bridge relations between the two states, keeping in mind things have changed today, when the Armenian cause has a better voice in the international milieu, as stressed by Dr. Sabaileh to this author.

The Armenian Diaspora in Jordan, like the rest of the Armenian Diaspora world-wide, need to be united to better perform and better impact developments at both the domestic and foreign policies levels in Armenia.

The motherland must better invest in the Armenian Diaspora in Jordan as a vehicle to promote Jordanian-Armenian relations and to enhance Armenia's national interests in Jordan and in its vicinity, foremost through attracting the intellectual elite of high credibility within the Armenian Diaspora in Jordan.

Յորդանանի Հայերը՝ Տեղական Համարկումին եւ Հայրենական Առնչումին Միջեւ (Ամփոփում)

Մատլէն Մեծակոբեան
madeleine.mezagopian@gmail.com

Օսմանեան Կայսրութեան վերջալոյսին, գոյատեւելու մոլեգին փորձով մը իրենց գրաւած եւ վերահսկած տեղաբնիկ ժողովուրդները ոչնչանցնելու եւ արմատախլելու իբրեւ հետեւանք, մազապուրծ հայ գաղթականութեան խումբ մը ապահով ասպնջականութիւն գտաւ կազմաւորուող Յորդանանի պետութեան մէջ, 20րդ դարասկիզբին: Ցեղասպանուած Սփիւռք մը յառաջացաւ Յորդանանի պետութեան մէջ, խաղաղօրէն ընդգրկուելով քան թէ նոյնանալով իր նոր միջավայրին՝

հիւրընկալ Յորդանանին, առանց թերագնահատելու իր սեփական մշակութային ինքնութիւնը եւ ագուցումը մայրենի հող Հայաստանին:

Հայերու համարկումը ասպնջական Յորդանանին եւ ագուցումը մայրենի հող Հայաստանին վերաճեցաւ ու վերափոխուեցաւ՝ տեղական, շրջանային եւ միջազգային ընկերատնտեսական եւ քաղաքական զարգացումներուն, իսկ վերջերս՝ նաեւ հաղորդակցութեան աննախընթաց յեղափոխութեան հետ:

Զեկոյցը լուսարձակի տակ կ'առնէ Հայաստանի, ասպնջական երկրի եւ յորդանահայերու անկախ այն գործօնները, որոնք կը ներգործեն տեղական համարկում-մայր հողի ագուցում հաւասարակշռութեան վրայ՝ մղելով կշիռներու փոփոխութեան:

Զեկոյցը առնչեալ տեսութիւններ փորձարկելով ու յորդանանցի մտաւորականներու եւ փորձագէտներու հետ հարցազրոյցներով կը մատնանշէ որոշակի երեւոյթները յորդանահայութեան տեղական համարկումին եւ անոր մշակութային, հաստատութենական ու իրաւաբանական ենթահողը:

Armenian Participation in Jordanian Public Life: A Critical Approach

Vicken Aslanian
artteko@orange.jo

This paper will touch upon issues of Armenian participation in Jordanian public life. It will discuss the reasons why a relatively small number of Armenians are engaged in Jordanian public life. The paper will argue the necessity and importance, benefits and disadvantages of such an engagement, speculate on the prospects and reasons for participation as well as strategies to encourage and increase the level of participation.

INTRODUCTION

It is important to participate in the political, social and economic life of a country and its polity, i.e. in public life, which is defined here as all kinds of paid or volunteer work done in organizations that offer public benefit to society at large. Such work includes lobbying, research, watchdog activities, NGOs, media, public committees, boards, civil societies, advocacy groups and work in the governmental public sector itself.

Involvement in public life is important for minorities living within the mainstream society and constituting part of the social, economic and political fabric of the country. Such an engagement grants the minority participants a sense of belonging, and enables them to participate in the process of decision making.

As of the mid-20th century most countries of the world experienced core changes in their demography and the mix of their citizens, from an almost homogeneous population to a multicultural fabric, a mosaic that includes diversity of race, color, origin, religion, sect, doctrine and ethnicity.

The Middle East, including Jordan, being an extension of the ancient world, has had such mixes for centuries, due to its geo-political history, wars and displacement of the inhabitants in the region. All states in the region are the result of the Sykes-Picot Agreement of 1916, which divided the Ottoman Empire into different zones of interest and foreign control (particularly French and British) and eventually led to the partition of areas beyond Asia Minor and their proclamation as sovereign Eastern Mediterranean states. These countries had their unique circumstances which allowed a mixed, yet effective participation of their population. Each of these Arab states, far from constituting a homogeneous nation, was greatly impacted by the nature of the participation and engagement of its diverse minorities and majorities in public life and state building.

Participation in public life was greatly affected by how much residents of the country felt they belonged to the country, the extent of their loyalties, interests and engagements, and above all, their perception of citizenship duties and responsibilities. Indeed, citizenship with its offerings of rights, duties, concepts and roles was pivotal in triggering the engagement of the individual in public life.

ARMENIANS IN PUBLIC LIFE: CAUSES OF NONINVOLVEMENT

A rough estimate of the total number of Jordan Armenians who have worked in the public sphere (as defined above) in the last seventy years or who currently do so would not put their number above 40.

The distribution from a statistical point of view would be:

State public sector	10, highest position was very briefly held as head of the Jordan Valley Authority.
Army	5, including one Brigadier General as head of the engineering corps
Religious organizations	10, some as a result of their religious posts
NGOs	5
Pan-national committees	5
Other	5
Elected associations	0

The above numbers show the meager range of Armenian achievement in Jordanian public life, when one considers the close to 10,000 Armenians that have lived in Jordan and the expansion of the community due to the 1947 and 1967 wars, as well as other economic reasons and civil wars in neighboring countries. This unsatisfactory participation shows a further decline in public life engagement by Jordan Armenians for several reasons:

a) **Apathy**: People in the region in general feel they are neither part of the decision making bodies nor involved in their processes. They perceive themselves as ruled rather than sharing responsibility due to the political structure of governments and states. In fact, being part of minorities accentuates such feelings of apathy, which is already pervasive in society at large. The feeling of apathy, that no results can be achieved in the general Jordanian mainstream, also exists within the community itself.

b) **Condescension**: "Who do they think they [Jordanians] are" attitude? They can't be changed. This gives a feeling of alienation from participation in activities of general public benefit.

c) **Entrepreneurial Upbringing**: Armenians are brought up to value private, self-owned businesses and jobs, shying away from public employment. This mindset becomes into a general attitude of non-participation.

d) **Fear**: Domestic life throughout the 1960s and up to the 1980s encountered difficult and challenging political years, when authorities showed almost zero tolerance towards political activities, as well as social and economic endeavors that danced out of tune with the official music. This resulted in marginalizing citizens, particularly minority groups.

e) **Post-Genocide survival syndrome**: The push by formal Armenian civil society (clubs, schools, church, and organizations) as well as families for preservation of Armenian culture, language and art, caused community members to cocoon themselves, as if everything outside their in-group was only a resource for living. This caused a narrow view of society in general with a focus on mainly Armenian issues, and as a result, undermined participation in public affairs as having no significance or importance.

f) **Sense of belonging**: Coming from a rich history and culture gave community members the feeling that they belonged to another place and time. Such an approach distanced Armenians from the mainstream community, and also contributed to the feeling of belonging to some other place, time and milieu. This perception was reflected in the feeling and behavior that work in and for public affairs, spaces and causes belongs to others and is the responsibility of other groups, communities and individuals.)

BENEFITS OF GETTING INVOLVED

There is no doubt that citizen participation in public affairs is of great importance to both minority and mainstream individuals and communities. One may argue that minorities have more concerns and reasons to get involved than mainstream communities, as in-groups are preoccupied with the protection of their sociocultural, economic and political interests.

It is more likely that public exposure and involvement would offer minority representatives further opportunities to establish their presence and impact policy.

The small size of the Jordan Armenian community is not an excuse for meagre participation. Unlike the Armenians of the USA, France, Canada and Russia, Jordan Armenians have not undergone the critical transformation which would enable them to get involved actively in public life.

FUTURE TRENDS: NO GREATER PARTICIPATION

Bearing in mind the falling number of Armenians in Jordan, the prospects of future involvement are very limited. The main efforts of the community leaders are likely to further concentrate on cultural activities, mainly organized

by Armenians and addressed to Armenians. Very few activities aim to reach out and share Armenian culture and history with out-groups.

It is beyond the purpose of this paper to discuss the perception of out-groups of minority group activities. Yet this is a serious point that minority community leaders should pay more attention to.

In light of the small size of the Jordan Armenian community, and due to lack of extensive cooperation between its members and organizations, it has become imperative to exert extra efforts to achieve more.

Having said that, what has been achieved and is being done currently is commendable considering the limitations. But I believe more needs to be done.

Without addressing the causes of non-participation and without having a strategic plan at the community level, one can hardly see a positive trend of increase in public life engagement.

HOW CAN MORE PARTICIPATION BE ENCOURAGED

Little success may be expected from such a small community, especially when the leadership and followers cannot work together. Currently the community is fragmented, and there is even negative competition between community organizations. Nevertheless, improvement and change are possible.

Schooling could contribute to greater contact with others. The fact that the Armenian school is at the elementary level only means the graduates have to continue their secondary studies in non-Armenian schools, an adequate bridge to open up and integrate.

Participation needs strategic goals, objectives, agenda, incentives, new ideas, and drive. It seems the path that will make this possible is to reorganize the community itself with an unconventional vision in mind. The "what's in it for **ME**?" has to be combined with a greater "what's in it for **US**?"

A community-level, extensive strategic plan has to be put in place although encouraging participation and getting results do not happen overnight.

On another point, community representation needs to be revised and the feeling that community members have a say in community affairs should be translated into tangible reality. This transformation should result in a mode of work that produces better results.

For the past seventy years the community has been comprised of five organizations and institutions: The School, HOM, HOMENETMEN, Watani Sporting Club, The church (hosts appointed community "taghagan khorourt").

Strategic shifts in community policies are needed:

- We need to change focus on what is of interest to any community; the way the community represents itself needs reshaping. Currently the community is run by a representative body that is appointed rather than elected. It is

not based on a civic foundation, but on a secular understanding. The *Taghagan Khorourt* (neighborhood council) is the only officially recognized body. The Jerusalem Patriarchate has the upper hand in Armenian community affairs, though *de facto* it is in another state!!

- To share a personal observation, I want to point out that there is a trend among Christian Jordanians to refuse to be called a minority or sect, and they refuse to be officially recognized by the government through a religious figure, a bishop or patriarch. Work is being done to form a representative body of Jordanian Christians using a cross-sectional approach that brings together Christian religious denominations and involves no religious figures. It would be a lay organization representing the political, social and economic interests of Christian Jordanians as part of civil society. Needless to say, churches, government and the old-guard are fighting the idea as it shakes current and conventional power bases. It is convenient for governments to categorize minorities into religious sects, thus enabling religious institutions to enjoy the monopoly of representation. In a sense, most of what is mentioned in this paper applies also to other small communities across Jordan, including Jordanian Christians.
- The mode of representation has to be changed. This has to start by separating the school administration from its overshadowing church authority. This might result in having five independent bodies/institution in the community, each with its elected board.
- During the process of the board election, the voters should elect an additional person (persons) as the representative of the sub-group in the Community Representative Board (CRB). Also, each board of the five independent bodies/institutions in turn might nominate/appoint/elect a member from among their board to represent it on the CRB. Thus, we would have pan-community representation on the CRB, which should direct, co-ordinate and resolve pan-community affairs. Such a CRB, elected with widespread grassroots support would be legitimized to devise and generate a strategic plan and a path towards community coherence, with diverse multi-oriented objectives including extensive participation in public life with a string attached to the community.

P.S. Having raised the above concerns, one may ask to what extent the community is open to innovative ideas and activities, whether it is realistically capable of providing a relevant number of volunteers to do the job, and to what extent the state system encourages public or outgroup volunteering.

Յորդանահայերու Մասնակցութիւնը Հանրային Կեանքին (Ամփոփում)

Վիգէն Ասլանեան
artteko@orange.jo

Հանրային կեանքի մասնակցութիւնը կը սահմանուի անհատին՝ հանրային օգտակարութիւն ունեցող կառոյցի մէջ կամաւոր կամ վճարովի աշխատանքով:

Զեկոյցը կը ծանրանայ հայերու մասնակցութեան՝ Յորդանանի հանրային կեանքին, կ'արժեւորէ այդ մասնակցութեան օգուտները փոքրամասնութիւններու համար, մանաւանդ՝ 20րդ դարակէսէն սկսեալ երբ երկիրներու բնակչութիւնը դադրեցաւ միատարր ըլլալէ՝ գաղթի թէ այլ տեղաշարժերու պատճառով:

Զեկոյցը կը վերլուծէ թէ ինչու հայկական մասնակցութիւնը քիչ է, եւ կու տայ պատճառներ, որոնք պատճառ դարձան որ հայեր իրենք զիրենք պատեանաւորեն եւ իրենցմէ դուրս գտնուող ամէն բան նկատեն ապրուստի ոլորտ:

Յանկագրելէ ետք Յորդանանի հայկական հանրային կառոյցները՝ զեկոյցը կը մանրամասնէ թէ հանրային ինչ ոլորտներու մէջ կը գործեն փոքրաթիւ հայերը եւ կ'եզրակացնէ ընթացքը այս մասնակցութեան ու կ'առաջադրէ միջոցառումներ՝ բարելաւելու այս վիճակը:

The Formation of the Identity of a Diasporic Armenian Woman

Lucine Taminian
lucine.taminian@gmail.com

Remember that every man
[human being] is a variation of
yourself.
William Saroyan
I can't be just an Armenian.
Charles Aznavour

The questions of: "who is an Armenian?" what are the markers of Armenian identity? Is it descent, language, heritage and/or culture? Have become debatable issues with regard to the Armenian Diaspora.[1] I will discuss these questions in light of the formation of my identity as a woman of Armenian descent born and raised in Irbid, a small town in northern Jordan, where a small Armenian community found refuge after the genocide.

Identity is not given in the sense that one is born with one, nor is it a fixed self. It is rather a constant dynamic process of becoming and of communicating oneself to others. I will address the issue of the constant formation of my identity as a woman who lived most of her life in an "Arab" neighborhood of Jordanians, Palestinians, Syrians and Lebanese, went to a Jordanian school, excelled in Arabic language early on in her life, hardly spoke any Armenian, and was reconnected with Armenia and Armenian culture later in her life.

THE ARMENIAN COMMUNITY OF IRBID

In the 1960s, the Armenian community of Irbid consisted of around twelve families, all of whom were deported from the multi-ethnic Armenian cities of Marash, Antab or Adana, with the exception of my father, whose family was deported from Istanbul. The majority of these families were Turkishized as their language of communication was Turkish. Even those who spoke Armenian at home had to communicate in Turkish whenever they got together with the non-speakers of Armenian.

The Irbidi Armenians were isolated from the larger Armenian community in Amman. Except for the rare visits of the *wartabit* from Amman and of

[1] See Armen Ayvazyan, "The Fundamentals of Armenian Identity or Who Is an Armenian," and M. Bouldoukian's response. www.gardentowerhotel.com .

relatives living somewhere in Jordan or in a neighboring country, their relations to Armenian institutions and other communities of the diaspora were minimal. Once or twice a year the *wartabit* would come from Amman for a visit of few hours. He would make his quick round accompanied by a volunteer from the local community. In each house, he would hurriedly recite a short prayer to bless a glass of water, some salt and *mass* placed on a tray, collect a donation and leave. He would also come if invited to perform a baptism or wedding.

The Armenians of Irbid lacked the fundamentals of a community, such as a compact neighborhood, a school, a church or a youth club. Their feeling of belonging to a community was articulated in periodic practices and a series of social events. It was the women who nurtured a community spirit among the Armenians of Irbid. They visited each other regularly and organized women parties from time to time, during which dishes claimed to be Armenian, such as *ashkili kufta*[2] and *birbirim shourpasi*,[3] were served and quite often became a topic of discussion and, implicitly, a marker of identity. These dishes were Marashli, common knowledge among the women. One would hear the Antabli or Adanali women commenting on the Marashli recipe of these dishes, detailing their own different recipes: "The Marashli prepared *ashkili kufta* this way; we Antabli had a different way of preparing it..."

During these visits, women shared their collective memories of the atrocities committed by the Turks against their villages, homes and families and their suffering while crossing the Syrian Desert to safety. Quite often the sobs of the narrator or the listeners interrupted the flow of the narration. Sometimes the visit turned into a joyful gathering; women would exchange jokes, tell funny stories, or sing old Turkish love songs.

Men visited only at Christmas and Easter, and their visits were usually very formal. They would talk about their everyday affairs and the current situation in Jordan. They never talked about their experiences during the massacre or deportation. Indeed, my father never talked about his life prior to deportation, or how he ended up with his mother and four siblings in Tiberia, or about his father's fate. The sketchy stories we heard about these matters came from my mother. Refugee Studies show that male survivors of massacres feel guilty that they survived while others were killed and thus avoid talking about the topic.

The whole community attended wedding parties and would spend their time drinking, singing and dancing. Armenian songs were performed only if an Armenian visitor from Aleppo or Beirut happened to attend the party.

---

[2] Meaning sour kufta. It is small balls of burghul and minced meet cooked in meat tomato sauce, seasoned with lemon juice, garlic and dry mint.

[3] Meaning pursalne (plant) soup. A soup of chickpeas, lentils, cereal, onion, garlic, sumac and pursalne.

Otherwise the youth would sing Arabic songs, and the old men would sing Turkish songs that tell about the sufferings of Armenians. One particular song, which tells about the agonies of a young Armenian conscript who was denied leave to visit his mother, would bring tears to the eyes of the audience, and quite often provoke their sobs. It was also performed by women while doing household chores; it says:

Annama saylayn damda yatamsin
Shuka shalwarna oshkhue dkhmasin
Oghlum Kalur dey yolta durmasin

Tell my mother not to sleep on the roof,
Not to fasten the belt of her fancy *shalwar*
And [not to] stand in the road waiting for her son's return

Dinimi oghlun kidan Airmeni
Sabkhtan ghakhtim shatana bakhtim
Aghlaye suzlaye boynma dakhtim

I swear to the religion of the dead and gone Armenians
From early morning I looked at my bag,
I tied it round my neck, crying and moaning.

LIVING IN TWO WORLDS

Throughout my childhood, school years, university education and career, I had limited contact with Armenians. The neighborhood we lived in was far from the neighborhood where other Armenian families lived. I met Armenians when Armenian women accompanied by their children visited my mother and during our week-end visits to my maternal grandparents' house. Their house was the meeting place for the Armenians: women would visit regularly and young men would spend their afternoons on the terrace of my grandfather's shop, where they would spend their time chatting, joking and singing - all in Arabic.

My contact with the Armenian language was even more limited. For me and my siblings, Arabic was our first language and the only language of communication with our parents, friends and relatives. My parents always communicated with each other in Turkish though both of them spoke Armenian. My father went to Armenian school in Istanbul and my mother to an Arab school in Irbid. After their marriage in Irbid in 1939, Mother, who was born in Damascus of Marshli parents and went to school in Irbid, taught my father to read Arabic and Father taught her Armenian. I heard Armenian spoken around our house only when relatives from Damascus, Beirut, or Haifa

(who were allowed to cross to East Jerusalem only during Christmas holidays) stayed with us.

When I was growing up, there were always Arabic and English books and magazines around the house. But the only Armenian writing I saw in our house was my father's notes written down in a thick notebook kept in a drawer next to his bed. My father, who was deeply concerned about world affairs, used to get Egyptian and Lebanese magazines and ask me, or one of my sisters, to read him the articles of interest to him. My mother loved reading Georgi Zeidan's historical novels, and she would read them to father in the evenings.

Language was a major issue for the first generation of the Armenian diaspora, who hardly spoke any Arabic, and when they did, had their "broken" Arabic made fun of.[4] My father's "broken" Arabic was supposedly the reason why he left Tiberias, where his family settled after deportation, to settle in Irbid. According to a story I heard several times from a close friend of my father's, my father was often mistaken for a European Jewish immigrant because of his attire of a three-piece suit and a hat. During the 1936 Palestinian uprising, his friends thought his mistaken identity might put his life at risk and advised him to dress as a middle class Palestinian urbanite. They made him wear the white *hata* (head gear) instead of the hat, but his broken Arabic exposed his disguise, and he decided to leave Palestine.

For the Armenians, language was, and indeed still is, the most essential, if not the only, marker of identity. Thus, my Armenianness was always contested, "Do you think you're Armenian when you don't speak Armenian?" During my aunt's short visits from Haifa, she would reprimand my father for letting us become "Arabs," and address us in Armenian, a language we hardly understood. Our Damascene and Lebanese relatives considered us "*hawarneh*,"[5] a derogatory term used to refer to the supposedly uncultured peasants of Hauran. We were the lost Armenian children who had turned native.

When I was five years old, a cousin of my mother, Santough Birtizilian, a journalist who worked for *Aztak* newspaper, came from Beirut with a mission to teach the lost Armenian children Armenian. We had classes in a dark room in my grandfather's house; we would sit on the floor with our notebooks on our laps chanting the Armenian alphabet. Unfortunately, the mission was interrupted; Santough went back to Beirut leaving us with a few words of

---

[4] Armenians were made fun of for their heavy Arabic accent and for mixing genders. The representation of Armenians in Lebanese soap operas and plays as the speakers of broken Arabic is a good example.

[5] *Hawarneh*, refers to the people of Hauran area that extends from somewhere near Damascus in the north to Ajlune Mountains of Jordan in the south. The *Hawarneh* are stereotyped as uncivilized, harsh peasants.

Armenian. I myself learnt the first ten letters of the alphabet, to write my name, and to read the words on the first page of a book she took back with her upon leaving.

My contested Armenian identity strengthened my desire to integrate and become an "Arab" just like my friends and classmates; a desire that was translated into a strong will to master classical Arabic. I spent long hours studying grammatical rules, memorizing classical poems, and rewriting my compositions to perfection. I was very proud to be one of the top three students in Arabic and to be praised for my Arabic writing that "puts the Arab students to shame," as the Arabic teacher often announced to my class. Yet, I was often reminded of my otherness if I made the slightest mistake in Arabic, which of course all students did, "Listen to the Armenian speaking Arabic."

Family is the locus of identity formation. My family's home lifestyle and their not being affiliated to a clan accentuated my sense of myself as the *Other*. Father used to walk around the house in shorts, my parents would address each other using first names,[6] mother would help my father run his farm, and male visitors were not strictly separated from the female members of the family; such acts were socially unacceptable or even shameful to the larger community. In Jordan, affiliation to a tribe or to a long line of male descendants constitutes one's social status and identity. My father's brothers did not get married, and we were not aware if he had paternal uncles in Istanbul or anywhere else. In Jordan, when a Jordanian encounters somebody unknown to him/her, he/she asks the stranger two questions in order to establish his/her identity: where he/she is from and which clan he/she is affiliated to. Up till now, when I find myself in such a situation, I always try to ignore the second question, knowing that one who is not affiliated to a clan is considered *maqtu' mn shajara*, meaning "cut off from a tree," which underlines one's "foreignness."

RECONNECTING WITH ARMENIA

My family's connection to Armenia began with the opening of a Soviet Embassy in Amman in 1963. My father visited the Embassy that same year to inquire about the possibility of sending my two brothers to Erevan for their higher education. It was not the first time that my father had tried to connect with Armenia. According to my mother's narrative, my father considered emigrating to Erevan in the mid-1940s when a ship visited Haifa port to take

[6] In Jordan, after a couple's marriage and the birth of their first son, the father becomes known as Abu X (the father of X), and the mother as Umm X (the mother of X) even by their siblings and parents. Quite often a man becomes known as Abu X before the birth of his first son or even before he gets married. Using the maiden name of a mother is shameful, and not addressing a married man as Abu X is insulting.

Armenians willing to emigrate to Armenia back to Erevan. My mother was against the move, and the family stayed in Irbid.

My brothers started their studies at Erevan Polytechnic in 1966. In the following years, several Armenian students from Irbid joined my brothers, including my uncle, my three cousins and my two siblings. My brothers' university connected us to the "imagined" homeland of Armenia, its culture, heritage and language. Symbols of our Armenian legacy, records of Armenian music, and photo albums of historical monuments and cultural sites appeared in our house for the first time. Upon graduation, my brothers got married to Armenian women who did not speak any Arabic; thus the Armenian language became the language of communication during family gatherings.

The new generation of Jordanian Armenians, unlike their parents who had to struggle for their livelihood in a foreign country, show social solidarity with Armenia and the Armenian diaspora communities and feel responsible for their welfare. They supported the victims of the 1988 earthquake and of the recent wars in Syria and Iraq. The independence of Armenia in 1991 created new attachments among this generation as reflected in their regular visits to Erevan and their desire to be acquainted with its culture, heritage and arts.

CONCLUSION

Identity is multi-layered, fluid and performatively constituted, thus an individual or a community performs it whenever a time and a place allow. In telling others about their deportation and suffering when crossing the Syrian Desert, and in singing "Turkish" songs about the agonies of a young Armenian conscript, the Irbidi Armenian women, who hardly spoke Armenian, identified themselves and were identified by their audience as Armenian women who had survived the massacre. In addition their everyday practices, as exemplified by dishes they prepared and their talk about their different recipes for these dishes, communicated another layer of their identity. They were *not just Armenian*; they were Armenians as well as Marashli, 'Antabli or Adanali. After coming to live in a non-Armenian community, they did not try to become the *Other*; they were at ease to be identified as Armenians who spoke funny Arabic.

Unlike these women, when I was growing up, I wanted to be the *Other*, a desire that was reenforced by the fact that my Armenianness was questioned by Armenians who believed, like all nationalists, that language is the only marker of one's identity. My Arabic was as fluent as any educated native speaker, yet I was often identified either as an Armenian who is fluent in Arabic or an Armenian who speaks broken Arabic. I was made to feel that I was not exactly Armenian, nor exactly Arab. I was in-between, a status inherent in diasporic conditions, a fact that makes me aware, as Charles Aznavour admits, that I am not just an Armenian.

Later on in my life, I started reading about the Armenian genocide and the memoirs of the survivors, and I came to believe that Armenianness is not located solely in the Armenian language, but rather in remembering the massacres committed against the Armenians, a belief that was strengthened while touring the Genocide Museum in Erevan during my first visit to Armenia in 2013. Remembering the genocide is the most powerful marker of Armenian identity, which, I think, is an inclusive identity that includes all who remember it and work for its recognition regardless of their nationality.

Սփիւռքահայու Մը Ինքնութեան Կազմակերտումը (Ամփոփում)

Լուսին Թամինեան
lucine.taminian@gmail.com

Հեղինակը կը կեդրոնանայ իր ինքնութեան կերտումին՝ իբրեւ հայկական ծագումով յորդանանցի կին մը, որ հասակ առած է Իրպիտի մէջ, հիւսիսային Յորդանան, ուր 'թրքացած' փոքր հայկական համայնք մը կ'ապրէր, երբ ազգայնական տարբեր տրամախօսութիւններ հիմնահոսանք ինքնութիւններ արտադրելով կը միտէին տիրապետել հանրային կեանքին: Նկատի առնելով այս ինքնութիւններուն արտաքսական (exclusivist) բնոյթը եւ հարցադրելով իր ինքնութեան հայկական բաղկացուցիչը, Թամինեան կը քննարկէ իր պայքարը՝ «պատկանելու» եւ «համարկուելու»: Այս պայքարը կ'ընդգրկէ կազմումը, կազմաքանդումը եւ վերակազմումը իր ինքնութեան: Թամինեանի համարկումի պայքարը մղում կը ստանար նաեւ ոչ-իրպիտցի հայերէ, որոնք կը հարցադրէին իր հայկականութիւնը՝ երբ ինք հայերէն չէր խօսեր: Ինքնութիւնը ուժական էութիւն մըն է. հետեւաբար իր 'ինքը' եւ իր 'ուրիշները' կը փոխուին՝ ըներամշակութային ենթահողին բերմամբ: Ի՞նչ ենթահողի մէջ անհատին 'ուրիշութիւն'ը կը հեգնուի կամ կը փառաբանուի: Միւս կողմէն՝ ի՞նչ ենթահողի մէջ 'հայկականութիւն'ը կը յապաւուի կամ կը ձայնաւորուի՝ հարցադրումներ են, զորս Թամինեան կը քննարկէ այս ուսումնասիրութեան մէջ:

Յորդանանի Հայ Համայնքը. Արդի Հիմնախնդիրներ[1]

Արաքս Փաշայեան
a_pashayan@hotmail.com

ՅՈՐԴԱՆԱՆԱՀԱՅԵՐԸ՝ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ

Հայերը Յորդանանում զգալիօրէն աշխուժացել են Հայոց Ցեղասպանութիւնից եւ պատմական Կիլիկիայի հայաթափումից յետոյ՝ մեծ ջանքեր գործադրելով ազգային ինքնակազմակերպման գործում՝ գաղթականներից վերաճելով Յորդանանի լիիրաւ քաղաքացիների: Պատմութեանը յայտնի է Մեքքայի Շերիֆ Էմիր Հուսէյն Պըն Ալի Ալ-Հաշիմիի յայտնի ուղերձը, որով կոչ է անում պաշտպանել Ցեղասպանութիւնից փրկուած հայերին: Տարուած հակաթուրքական եւ հակաօսմանեան գաղափարներով՝ արաբական մեծ յեղափոխութեան առաջնորդ Շերիֆ Հուսէյնը, ի պաշտպանութիւն հայերի, 1917ին իր որդիներ արքայազն Ֆէյսալին եւ արքայազն Ապտըլ Ազիզ Ալ-Ճարպային յորդորում է հայ տարագիրներին պաշտպանել, հովանաւորել եւ ամէն տեսակի օգնութիւն տրամադրել[2]:

Ցեղասպանութեանը յաջորդած տարիներին հայերը բնակութիւն են հաստատել ներկայիս Յորդանանի տարբեր հատուածներում, սակայն յետագայ տարիներին հայերով բնակեցուած շրջանները (Իրպիտ[3], Աժլուն, Ռըսէյֆա, Մաան, Ժարաշ, Մատապա, Քարաք, Շոպաք, Թաֆիլէ եւն.) կորցրել են իրենց հայկական նշանակութիւնը: Ներքին եւ արտաքին

[1] Յորդանանի հայ համայնքի արդի հիմնախնդիրները, առկայ մարտահրաւէրները, ինչպէս նաեւ համայնքի՝ Հայաստանի հետ ունեցած կապերն աւելի լաւ հասկանալու համար նպատակայարմար ենք գտել զրուցել համայնքի առանձին ներկայացուցիչների, ինչպէս նաեւ Յորդանանում ուսանած մի շարք հայաստանցի եւ Հայաստանում ուսանած յորդանանահայ ուսանողների հետ: Հարցազրոյցների մի մասը տեղի է ունեցել Հայաստանում, միւս մասը՝ Հայաստանից դուրս, 2016-17ի ընթացքում: Նաեւ օգտուելով առիթից, ցանկանում ենք յատուկ շնորհակալութիւն յայտնել Ամմանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ Լիանա Սաֆարեան-Նալպանտեանին, Անի Գիզիրեանին, Ներսէս Ներսէսեանին, Մատլէն Մեծակոբեանին, ուսանողներ Աննա Շուքուրեանին, Յասմիկ Փարեմուզեանին, Լուսինէ Սմբատեանին, Հայկուհի Մովսէսեանին եւ Գէորգ Վարդանեանին:

[2] Նարինէ Մարգարեան, «Հայոց Ցեղասպանութեան Իրագործման Գործընթացում Իսլամական Գործօնի Հարցի Շուրջ», http://www.genocide-museum.am :

[3] Իրպիտի եւ Հիւսիսային Յորդանանի հայերի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Kevork Minas Msrlian, *The Armenians of Irbid and Northern Jordan*, Amman, 2017:

գաղթի հետեւանքով, ժամանակի ընթացքում, այդ բնակավայրերը հիմնականում դատարկուել են, իսկ հայկական ազգային կառոյցները՝ փակուել: Հայերը Յորդանանում սկսել են կենտրոնանալ մայրաքաղաք Ամմանում:

Հայերը Յորդանանում օգտւում են որոշակի ազգային իրաւունքներից: Նրանք ունեն իրենց եկեղեցին, դպրոցը, ազատ դաւանում են սեփական կրօնը: Որոշակի սահմանափակումներ կան հայերէն լեզուի եւ հայ ժողովրդի պատմութեան ուսուցման հարցում, ինչը բնորոշ է Միջին Արեւելքի արաբական միւս երկրների հայ համայնքներին եւս:

Յորդանանահայերը լաւ համարում, հեղինակութիւն ու ճանաչում ունեն՝ որպէս երկրի նուիրեալ ու օրինապահ քաղաքացիներ, որոնք յաջողել են ազգային կեանքի կազմակերպման հարցում: Կարելի է ասել, որ հայերը Յորդանանում վայելում են թէ՛ հաշիմեան իշխող թագաւորական ընտանիքի եւ թէ՛ հասարակութեան համակրանքն ու աջակցութիւնը[4]:

Հայերը ներգրաւուած են Յորդանանի տնտեսական, հասարակական կեանքում եւ այլեւայլ ոլորտներում՝ մեծ փորձառութիւն ունենալով բոլորին յայտնի մի շարք արհեստների ու արուեստների մէջ (լուսանկարչութիւն, ոսկերչութիւն եւն.): Յորդանանահայերի շրջանում մի շարք ճանաչուած մարդիկ կան[5]:

Հայ համայնքը որոշակի գործօն է նաեւ Յորդանան-Հայաստան երկկողմ յարաբերութիւնների եւ համագործակցութեան ամրապնդման հարցում: 2014ին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի՝ Ամման կատարած պաշտօնական այցի ընթացքում Ապտալլահ Բ. թագաւորը մասնաւորապէս նշեց, որ Յորդանանը հպարտ է հայերի հետ իր իւրայատուկ բարեկամական կապերի համար՝ ընդգծելով երկու պետութիւնների միջեւ գոյութիւն ունեցող պատմական յարաբերութիւնները յատկապէս Հուսէյն թագաւորի (1952-99) գահակալութիւնից իվեր: Ապտալլահ թագաւորը Յորդանանը համարեց հայ համայնքի հայրենիքը[6]:

---

[4] Մատլէն Մեծակոբեան, «Որոշած Եմ Ամրապնդել Հայաստանի Հետ Կապերս», http://hayernaysor.am/cl/archives/219069 :

[5] Թագաւորական ընտանիքի լուսանկարիչները օրինակ, հայեր են: Զօհրապ Մարգարեանը շուրջ 22 տարի եղել է Յորդանանի Հուսէյն թագաւորի լուսանկարիչը ("Zohrab the Royal Photographer", http://www.azad-hye.net/news; "Zohrab Markarian: The Late King's Photographer", by Dana Al-Basha, https://danassanctuary.wordpress.com):

[6] "King Commends Deeply Rooted Jordanian-Armenian Ties," *The Jordan Times*, 29 Հոկտեմբեր 2014 (http://www.jordantimes.com):

Պետութեան կողմից հայերը ճանաչուած են որպէս կրօնական փոքրամասնութիւն: Պետութեան մօտ համայնքը, իսկ համայնքի առաջ պետութեանը ներկայացնում է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեանը պատկանող Հայ Առաքելական Եկեղեցու Ամմանի հայոց եւ շրջակայից թեմը՝ ի դէմս պատրիարքական փոխանորդ, առաջնորդ Տ. Վահան արքեպիսկոպոս Թոփալեանի (աթոռանիստը՝ Ամմանի Ս. Թադէոս եկեղեցի): Վերջինս, բացի հոգեւոր-կրօնական գործառոյթներից, հետամուտ է համայնքի կրթական եւ մշակութային կեանքի կազմակերպմանը: Համայնքը ղեկավարւում է հոգեւոր-կրօնական իշխանութեան կողմից, որն ունի դատական եւ իրաւական գործառոյթներ: Համայնքի թիւը 3000-5000ի շրջանակներում է[7]: Հայերի ճնշող մեծամասնութիւնն ապրում է Ամմանում: Ներկայումս, Յորդանանում ապրում են Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ հաստատուած հայերի արդէն չորրորդ, հինգերորդ սերունդները:

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ՝ ՍՓԻՒՌՔԻ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ

Յորդանանի հայ համայնքը Սփիւռքի աւանդական համայնքներից է, ունի իր ներքին ենթակառուցուածքները, տիրապետում է մարդկային, դրամական եւ այլեւայլ միջոցների: Համայնքը կազմուած է ընկերային եւ դաւանական տարբեր շերտերից: Ծանրակշիռ հատուածը հայ առաքելական եկեղեցու հետեւորդներն են, աւելի փոքր մաս են կազմում հայ կաթողիկէները: Գործում է երեք եկեղեցի՝ առաքելական ուղղուածութեամբ երկու (Ս. Թադէոս եւ՝ Յորդանան գետի ափին վերջերս կառուցուած Ս. Կարապետ) եւ մէկ կաթողիկէ[8] (Ս. Մարիամ Աստուածածին): Յորդանանում հայ կաթողիկէ համայնքի դերը եւ ծաւալած գործունէութիւնը զգալիօրէն նուազեցին մանաւանդ 1970 Սեպտեմբերի՝ պետութիւն-պաղեստինցիներ ծանր բախումներից յետոյ: Յորդանանից հեռացան Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերի միաբանութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնք մեծ դեր էին ունեցել Ամմանում հայ կաթողիկէ համայնքի կրօնական եւ կրթական կեանքը աշխուժացնելու հարցում:

---

[7] Յորդանանի հայերի թիւը 1930-46՝ եղել է մօտ 6000: 1948ի արաբ-իսրայէլեան առաջին պատերազմից յետոյ Պաղեստինից գաղթածների հաշուին Յորդանանի հայ համայնքի թիւը ստուարացել է՝ հասնելով 10,000ի: Սակայն 1950ականներից սկսած, եւ մասնաւորապէս 1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմից յետոյ հայ համայնքի թիւը սկսեց կտրուկ նուազել, եւ համայնքից մեծ արտագաղթ նկատուեց դէպի ԱՄՆ, Քանատա եւ Աւստրալիա:

[8] Ներկայիս չի գործում իբրեւ հայկական եկեղեցի:

Նշենք, որ Ս. Թադէոս եկեղեցու շրջանակներում գործում է վեցամեայ Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան վարժարանը (մանկապարտէզ եւ նախակրթարան)՝ իր հոգաբարձուների խորհրդով: Ազգային ծրագրերը մշակւում են միութիւնների ներսում եւ գործնականում իրականացւում են տուեալ միութեան ենթակառուցուածքների միջոցով: Գործում է Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀՄԸՄ), որն ունի իր վարչութիւնը: ՀՄԸՄի շրջանակներում գործում է սկաուտների խումբը: Գործում է Ազգային Մարմնակրթական Միութիւնը (ԱՄՄ), որի շրջանակներում գործում է Ուաթանի մարզական ակումբը եւ պարախումբը: Գործում է կանանց երեք յանձնախումբ, որոնցից մէկը՝ դպրոցի, միւսը՝ ԱՄՄի շրջանակներում է: ՀՄԸՄին պատկանող ՀՕՄը միակ կառոյցն է, որը գրանցուած է պետութեան մօտ, եւ որի հիմնական կազմը կանայք են: Ազգային բոլոր կառոյցները գտնւում են Աշրաֆիէում[9]:

ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Համայնքը կարեւորում է տալիս հայապահպանութեանը: Հայկական ինքնութեան պահպանման համար կարեւոր գործօն է հայ եկեղեցին: Հայապահպանութեան գործում զգալի դեր ունեն Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Վարժարանը եւ հայկական ազգային կառոյցները: Այս տեսանկիւնից, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմական յիշողութիւնը նոյնպէս կարեւոր գործօն է հայապահպանութեան հարցում[10]: Հայ համայնքի ճնշող մեծամասնութիւնը կրօնական տօներին այցելում է եկեղեցիներ: Նշւում են նաեւ ազգային տօները (Վարդանանց, Թարգմանչաց եւն.)[11]: Հանդիսաւորութեամբ նշւում է Հայոց Ցեղասպանութեան յիշատակի օրը: Համայնքը ազգապահպանութեան հարցում պարտական է իր մի շարք նախկին ու ներկայ նուիրեալներին, որոնք աշխատել են եւ ներկայումս էլ աշխատում են յանուն ազգային գաղափարների:

Յորդանանի հայ համայնքն այն հարթակն է, որտեղ արեւմտահայերէնը դեռեւս օգտագործւում է, ինչը համահայկական կարեւորագոյն միջոց է: Որպէս հաղորդակցութեան լեզու համայնքի անդամներն օգտագործում են թէ՛ արաբերէնը եւ թէ՛ հայերէնը,

---

[9] Ani Derderian-Aghajanian, "Armenians' Dual Identity of Jordan", *Internatioanl Education Studies*, vol 2, No. 3, August, 2009, http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1065711.pdf.

[10] Ani Derderian-Aghajanian, "Roots and Routes: Road from Home to America", *International Education Studies*, vol 4, No.3, August, 2011:

[11] «Հեռաւորութիւնը չի խանգարում հայ համայնքին միաւորուել հայ առաքելական եկեղեցու շուրջը. վարդապետ Հայկազուն Եղիայեան», 4 Օգոստոս 2016, http://haymedia.am :

արաբերէնի ճնշող գերակայութեամբ[12]: Չնայած հայերէնն օգտագործւում է, սակայն նկատելի է հայերէնի աստիճանական նահանջելու յստակ միտումը: Աւագ եւ միջին սերունդը, բնականաբար, շփման մէջ աւելի մեծ տեղ է տալիս հայերէնին, քան պատանիներն ու երիտասարդները: Ամէն պարագայում, հայոց լեզուն եւս ինքնութեան խորհրդանիշ է:

Յորդանանի հայերը սիրում են իրենց երեխաներին անուանել հայկական անուններով[13]: Սա նոյնպէս կարեւոր ցուցանիշ է եւ ապացոյց, որ հայերը Յորդանանում, համարկուած լինելով յորդանանեան հասարակութեանը, ձգտում են պահպանել իրենց ազգային դիմագիծը:

Յորդանանի հայերը հիմնականում աչքի են ընկնում երկակի ինքնութեամբ (dual identity)՝ յորդանանեան եւ հայկական[14]: Նրանք հիւրընկալող երկիրը՝ Յորդանանը, համարում են իրենց հայրենիքը, ականածանք ու յարգանք ունեն իշխող թագաւորական ընտանիքի նկատմամբ՝ որպէս իրենց ֆիզիկական ու նիւթական անվտանգութեան երաշխաւորի, իսկ յորդանանեան միջավայրում հպարտանում են իրենց քրիստոնէական, հայկական արմատներով:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, յորդանանահայերը սիրում են Հայաստանը՝ որպէս պատմական հայրենիք: Կան ընտանիքներ, ովքեր նախընտրում են նաեւ հայաստանեան հեռուստաալիքներ դիտել: Մի մասն ունի, իսկ մնացածը, նոյնիսկ նրանք ովքեր կիսով չափ են հայ, ձգտում են ձեռք բերել հայաստանեան անձնագիր: Շատերը ցանկանում են այցելել Հայաստան: Կան մարդիկ, ովքեր միքանի անգամ են այցելել, գիտեն Հայաստանի թէ՛ լաւ, թէ՛ վատ կողմերը, ըմբռնումով են մօտենում առկայ խնդիրներին, կապուած են Հայաստանին: Հայաստանում գոյութիւն ունեցող ընկերատնտեսական դժուարութիւնների պատճառով Հայաստանում մշտական բնակութիւն հաստատելու հիմնականում նպատակ չունեն: Բացառութիւններ, սակայն, կան[15]: Երեւանում խորհրդային տարիներին ուսանել են եւ ներկայումս էլ ուսանում են բազմաթիւ յորդանանահայեր, որոնք դրա շնորհիւ նորոգուել են ազգային նոր լիցքերով: Նոյնպէս եւ գաղութը ազգային լիցքով է նորոգուել:

---

[12] Մանրամասն տե՛ս՝ Mahmoud Abed Al-Khatib, “Language Shift among the Armenians of Jordan”, https://www.researchgate.net :

[13] Նոյն:

[14] Ani Derderian-Aghajanian, “Armenians’ Dual Identity of Jordan”:

[15] Վերջերս, օրինակ, Արցախում է հաստատուել յորդանանահայ Կարօ Սերփէքեանը, որի սրճարանը Ստեփանակերտում թէ՛ տեղացիների, թէ՛ զբօսաշրջիկների սիրած տեղերից է («Մուկլիմանդիլ. Ապրելու, Պատերազմը Յաղթելու, Երազանքի Հետեւից Գնալու Յանց-Սրճարանը», http://www.aysor.am):

Իր հերթին, ՀՀ կառավարութիւնը Սփիւռքի ենթահողում ուշադրութեան մէջ է պահում նաեւ Յորդանանի հայ համայնքը: Մանաւանդ հայապահպանութեանը նոր լիցքեր հաղորդելու տեսանկիւնից՝ Հայաստանի դերն ուղղակի վճռորոշ է[16]: «Արի Տուն» ծրագրով յորդանանահայ մի շարք աշակերտներ այցելել են Հայաստան: ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան ծրագրով՝ Հայաստանում վերապատրաստուել են նաեւ յորդանանահայ ուսուցիչներ: 2014 Հոկտեմբերին պաշտօնական այցով Յորդանանում գտնուող ՀՀ նախագահը Հոկտեմբերի 29ին պետութեան առաջին դէմքերին հանդիպելուց յետոյ հանդիպել է նաեւ հայ համայնքի ներկայացուցիչներին[17]:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԴԵՐԸ

Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան վարժարանի ղեկավարութիւնը արել եւ անում է առաւելագոյնը հայկական դպրոցի աշխատանքներն առաջ տանելու հարցում: Սակայն Միջին Արեւելքի հայ համայնքներում, այդ թւում՝ Ամմանում, դպրոցներն այսօր բազմաթիւ խնդիրների են բախուել, այդ թւում՝ արհեստավարժ մարդկային ներուժի ու դրամական: Պետական յատկացումները եւ սուղ միջոցները սովորաբար էական չեն եւ չեն ծածկում բոլոր անհրաժեշտ ծախսերը, ինչը շատ դէպքերում դպրոցը դարձնում է ոչ-մրցունակ: Ամմանի հայկական վարժարանը նոյնպէս Սփիւռքի բարեսիրական կառոյցների եւ անհատ բարեգործների, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աջակցութեան կարիքն ունի: Վարժարանն ունի ոչ միայն արդիականացման, այլեւ մէկ այլ լրջագոյն խնդիր եւս՝ գնալով նուազող հայ աշակերտների հարցը:

ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋ ԾԱՌԱՑԱԾ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՈՒ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներկայումս համայնքի հայապահանութեանը խոչընդոտող մի շարք գործօններ եւ նաեւ առարկայականօրէն ստեղծուած բազմաթիւ դժուարութիւններ կան: Ըստ մեր դիտարկման, դրանք են.-

---

[16] «Միջին Արեւելքի Հայ Համայնքների Պատմութեան «Ոսկեդարը», Կարելի Է Ասել, Աւարտուած Է», հարցազրոյց արաբագէտ Արաքս Փաշայեանի հետ, https://168.am :

[17] Համայնքի հետ հանդիպման ընթացքում ՀՀ նախագահը խօսել է Ղարաբաղեան Հարցի, Հայաստան-Սփիւռք կապերի ամրապնդման եւ Յորդանանում հայ համայնքի դերի մասին («Նախագահ Ս. Սարգսեանի Պաշտօնական Այցը Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութիւն», www.president.am):

Համայնքի սակաւ թուաքանակը եւ ժողովրդագրական նուազող ցուցանիշները

Յորդանանահայ համայնքը շեշտակի կերպով սկսել է նուազել 1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմից յետոյ: Վերջին տասնամեակի ընթացքում հայերի թիւն է՛լ աւելի է նուազել. համայնքից հեռացել են միքանի տասնեակ ընտանիքներ, ինչը զգալիօրէն նօսրացրել է նաեւ դպրոցի սաների թիւը: Իսկ նուազ թուաքանակը խիստ բացասաբար է անդրադառնում թէ՛ կրթական համակարգի, թէ՛ համայնքի ներքին համախմբման ու ազգային գործունէութեան կենսունակութեան վրայ: Սակաւ թուաքանակն աստիճանաբար յանգեցրել է եւ յանգեցնելու է ժողովրդագրական ցուցանիշների է՛լ աւելի անկմանը, այլ կերպ ասած՝ համայնքի ծերացմանը եւ ազգային կեանքի լճացմանը: Այս տեսանկիւնից, որոշ աշխուժացում հնարաւոր էր վերջին տարիներին Յորդանանում հաստատուած իրաքահայերի եւ սիրիահայերի հաշուին: Սակայն Յորդանանում նրանց մշտական բնակութեան հնարաւորութիւնը վիճարկելի է, քանի որ վերջիններս, ունենալով փախստականի կարգավիճակ, հիմնականում նախընտրում են հաստատուել աւելի բարենպաստ միջավայրում, հիմնականում՝ Արեւմուտքում:

Արտագաղթը եւ Միջին Արեւելքում ստեղծուած ճգնաժամային վիճակը

Միջին Արեւելքն այն տարածաշրջանն է, որը մշտական պատերազմների եւ անկայուն քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակների մէջ է: Ինչպէս արդէն նշեցինք, Յորդանանում հաստատուած հայերը աւելի աշխուժ կերպով 1960ականների երկրորդ կէսից աստիճանաբար սկսել են հեռանալ դէպի ԱՄՆ, Քանատա, Աւստրալիա եւ այլ երկրներ: Սակայն վերջին շրջանի ամէնադրամատիկ իրադրութիւնները կապուած են «արաբական գարնան» եւ դրան յաջորդած դէպքերի հետ, ինչը խարխլեց տարածաշրջանի ազգային անվտանգութեան համակարգը[18]: Մեծ չափեր ընդունեցին կրօնական արմատականութիւնը, միջդաւանական ու միջէթնիկ թշնամութիւնը: Սա առաջին հերթին հարուած էր Միջին Արեւելքի փոքրամասնութիւններին, այդ թւում՝ քրիստոնեաներին: Չնայած Յորդանանն աչքի է ընկնում համեմատաբար կայուն անվտանգութեան համակարգով, սակայն մշտական տնտեսական խնդիրներով, հետեւաբար՝ հեռանկարի վերաբերեալ անվստահութիւնն ու մտավախութիւնը, հնարաւոր է, շատերին ստիպեն այլընտրանք փնտռել աւելի ապահով ու բարեկեցիկ երկրներում:

[18] «Տարածաշրջանը Վերադառնում է Միջնադարեան Արժէքներին», հարցազրոյց արաբագէտ Արաքս Փաշայեանի հետ, http://thearmenians.am :

Խառը ամուսնութիւնները

Հարցուածների մեծ մասը նշել է, որ Յորդանանի հայերի շրջանում խառը ամուսնութիւնները որոշակիօրէն մեծ թիւ են կազմում, կարելի է ասել՝ ամուսնութիւնների ճնշող մեծամասնութիւնը: Հայերը դէմ չեն ամուսնանալ արաբ քրիստոնեաների կամ սլաւոնական ծագում ունեցողների հետ, չնայած համայնքի ներսում քաջալերւում են ամուսնութիւնները հայերի հետ: Մուսուլմանների հետ ամուսնութեան դէպքերը խիստ հազուադէպ են: Այդ հարցում համայնքի ներսում գոյութիւն ունեցող մօտեցումը բացասական է:

Ժապալ Աշրաֆիէի դիրքը

1920ականների կէսերից թաղամասն այլեւս բնակեցուած է եղել հայերով: Այդ շրջանում Ժապալ Աշրաֆիէն եղել է Ամմանի արուարձաններից մէկը, բարձունքի վրայ: Հայերը եկել եւ հաստատուել են այնտեղ, բնակեցրել այն: Սակայն աստիճանաբար նրանց մի մասը բնակարաններ է ձեռք բերել քաղաքի այլ հատուածներում: Սակայն այսօր էլ Ամմանում եւ ընդհանրապէս Յորդանանում Աշրաֆիէն ճանաչւում է որպէս հայկական կենտրոն, հայկական թաղամաս: Ինչպէս նշեցինք, այստեղ են գտնւում հայկական հիմնական ազգային կառոյցները, կան հայերին պատկանող տներ, խանութներ, գրասենեակներ ու աշխատավայրեր: Ինչպես նշեցինք, թաղամասը գտնւում է բարձրադիր վայրում, որտեղ շատ յաճախ խցանումներ են լինում: Մեծ ժամանակ է պահանջւում Աշրաֆիէ հասնելու համար: Շատերը երեխաներին չեն տանում հայկական դպրոց՝ նաեւ նշուած նկատառումներից ելնելով:

Օտար միջավայրի ու համաշխարհայնացման գործօններ

Չնայած բազմաթիւ ապացոյցներ կան այն մասին, որ արեւմտեան (քրիստոնէական) միջավայրում, որպէս կանոն, հայ համայնքներն աւելի արագ են ուծացել եւ ձուլուել, որի ապացոյցը, օրինակ, Լեհաստանի երբեմնի հայ համայնքն է, այնուամենայնիւ, անառարկելի փաստ է, որ առհասարակ օտար միջավայրում, այդ թւում՝ մուսուլմանական, դժուար է պահել ազգային աւանդոյթները, սովորոյթներն ու ինքնութիւնը: Այսինքն՝ չնայած հսկայական ջանքերին, դժուար է հայ մնալ ինչպէս Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, Սիրիայում, Լիբանանում, այնպէս էլ՝ Յորդանանում: Վերջին տարիներին օտար միջավայրի դժուարութիւններին գումարուեց նաեւ համաշխարհայնացումը: Բոլոր այն արժէքները՝ ընտանեկան, ազգային, կրօնական, որոնց վրայ հիմնուած է հայապահպանութիւնը, համաշխարհայնացման գործընթացում արժեզրկւում են՝ իրենց տեղը զիջելով անդրազգային, համաշխարհային արժէքներին: Սա, իհարկէ, նոր ու դժուար մարտահրաւէր է:

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԼՈՒՍԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԱՄ ԱՆԳՈՐԾՕՆ ՀԱՏՈՒԱԾԸ

Համայնքային կեանքի մէջ աշխուժ ներգրաւուածների տեսանկիւնից՝ համայնքի այն շրջանակները, ովքեր չեն մասնակցել կամ մասնակցում ազգային կեանքին, անկախ պատճառներից, ըստ էութեան, լուսանցքային դիրքում են: Համայնքի ամէնաքիչը կէսը կամ կէսից աւելը ներգրաւուած չէ ազգային կեանքին, հիմնականում միութիւնների հետ կապ չի պաշտպանում:

Հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն հարցը, թէ ինքնութեան մակարդակում ովքե՞ր են համայնքային կեանքից այս կամ այն կերպ դուրս մնացած մարդիկ: Առկայ ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն տուեց յանգել այն եզրակացութեան, որ նրանց մի մասը ինքնութեամբ իրեն հայ համարող, շատ դէպքերում՝ հայերէնին տիրապետող մարդիկ են, ովքեր ազգային կեանքին չմասնակցելու իրենց անձնական պատճառներն ունեն[19]:

Միեւնոյն ժամանակ, լուսանցքային հատուածում կան շրջանակներ, որոնք միանգամայն անտարբեր են ազգային խնդիրներին, հայութեանը եւ հայերէնին չեն տիրապետում: Իդէպ, վերջին տարիներին յորդանանահայերի շրջանում տարածուել են առանձին աղանդներ, ինչը բացասաբար է ընկալւում համայնքային շրջանակներում:

Յորդանանի հայ համայնքը՝ Մերձաւոր Արեւելքի հայ համայնքների համեմատութեամբ, ընդհանրութիւններ ու տարբերութիւններ ունի.-

- ✓ Համայնքն ազգային կեանքի կազմակերպման ու հայկական ինքնութեան պահպանման կառոյցների առումով ընդհանուր բազմաթիւ եզրեր ունի Մերձաւոր Արեւելքի հայկական այլ համայնքների հետ:
- ✓ Ներկայումս, համայնքի ազգային ինքնութեան պահպանման հարցում ծանրակշիռ տեղ ունի Հայ Առաքելական Եկեղեցին:
- ✓ Յորդանանահայերի շրջանում նոյնպէս ազգային ինքնութեան հիմքերը նոյնն են՝ կրօն-եկեղեցի, դպրոց, մայրենի լեզու:
- ✓ Համայնքի ներսում գործող միութիւնները Սփիւռքում գործող կազմակերպութիւնների (մասնաւորապէս՝ ՀՅԴ, ՍԴՀ, ՌԱ կուսակցութիւնների, ՀՕՄի եւն.) մասնաճիւղերն են, հետեւաբար դրանց կառուցուածքը, գործունէութիւնն ու մօտեցումները նոյնական են:

---

[19] Ազգային կեանքից հեռանալու պատճառներից է, օրինակ, համայնքի աշխուժ ու հայախօս առանձին շրջանակների կողմից աւելի անգործօն ու արաբախօս շրջանակների նկատմամբ ազգապահպանութեան հարցերում խստապահանջ գտնուելը, ինչը որոշակի լարուածութիւն ու անյարմարութիւն է ստեղծել վերջիններիս համար:

✓ Միջին Արեւելքի հայկական կառոյցները, ըստ էութեան, ցանցային են: Յորդանանի հայ համայնքը եւս Միջին Արեւելքի հայ համայնքների ընդհանուր ցանցի՝ networkի, մի մասն է:

✓ Յորդանանում նոյնպէս առկայ են այն տարանջատուածութիւնը եւ համագործակցութեան պակասը, ինչը բնորոշ է Սփիւռքի այլ համայնքներին եւս: Անգամ Ապրիլի 24ի առանցքը չի կարող սօսնձել իրավիճակը: Այս իրողութիւնը խիստ բացասական դեր է խաղում ազգապահպանութեան հարցում: Սակայն վերջին տարիներին, ինչպէս նշել է հարցուածների մի մասը, կանանց տարբեր յանձնախմբերի մէջ դրսեւորուել է առողջ համագործակցութիւնը, ինչը դրական միտում է:

✓ Համայնքը նոյնպէս պահպանում է իր ազգային դիմագիծը շնորհիւ իր նուիրեալների, այնպէս, ինչպէս Մերձաւոր Արեւելքի մնացած հայ համայնքներում:

✓ Ակնյայտ է, որ ազգային մշակութային եւ հոգեւոր գործունէութեան առումով համայնքը զգալիօրէն զիջել է Մերձաւոր Արեւելքի մնացած հայ համայնքներին (մասնաւորապէս Լիբանանի, Սիրիայի), որի պատճառներից մէկը յորդանանահայ համայնքի փոքր թուաքանակն է:

✓ Այսպիսով, Յորդանանի հայ համայնքը, կարելի է ասել, երեք շերտից է կազմուած.- ա) աշխուժ զանգուած, որը ցանկանում է հայ մնալ, հետեւում է հայկական կրօնական, կրօնաճիսական եւ ազգային աւանդոյթներին, ներգրաւուած է համայնքային կեանքում, բ) անգործօն զանգուած, որ հայ է ինքնութեամբ, բայց չի ցանկանում մասնակցել համայնքային կեանքին, որեւէ հայկական կառոյցի հետ կապ չի պահպանում, եւ գ) զանգուած, որ անտարբեր է հայութեան խնդիրներին, չունի շեշտուած հայկական ինքնութիւն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, իմի բերելով մեր հետազօտութեան արդիւնքները՝ յանգել ենք հետեւեալ եզրակացութեան.-

- Յորդանանահայերը աչքի են ընկնում ազգային եւ կրօնական ինքնագիտակցութեամբ: Համայնքի մի հատուածը ապրում է ազգային, հոգեւոր-մշակութային եւ հասարակական աշխուժ կեանքով:
- Ազգային դաստիարակութիւնը շարունակւում է ինչպէս մարզական եւ մշակութային միութիւններում, այնպէս էլ՝ ընտանիքներում:
- Միջին եւ աւագ սերունդը Յորդանանում հիմնականում իր ուսերին է վերցրել հայապահպանութեան խնդիրները:
- Ինչպէս Միջին Արեւելքի միւս հայ համայքների, այնպէս էլ Յորդանանի հայ համայնքի ազգային հեռանկարը լեցուն է մարտահրաւէրներով: Միջին Արեւելքի - այդ թւում՝ Յորդանանի - հայ

համայնքների հեռանկարը ճիշտ կը լինի դիտարկել տարածաշրջանի հայ համայնքների եւ ընդհանրապէս՝ քրիստոնեաների ընդհանուր խորապատկերի մէջ, որի վերաբերեալ կանխատեսումները, շատ դէպքերում, բաւական մռայլ են: Յորդանանի հայ համայնքի պարագայում բաւական է միայն յղում անել խառը՝ օտար ամուսնութիւնների վիճակագրութեան՝ հասկանալու համար, որ համայնքի ազգային հեռանկարը վտանգուած է:

- Ազգապահապանութեանը մեծ սպառնալիք են ոչ միայն խառը ամուսնութիւնները, այլեւ քաղաքական եւ տնտեսական նկատառումներով պայմանաւորուած արտագաղթը, հայերէնի օգտագործման նահանջը, ժողովրդագրական անկումը, հայկական վարժարանի հայ աշակերտների թուի աստիճանական նուազումը, գոյութիւն ունեցող անտարբերութիւնը թէ՛ ինքնութեան եւ թէ՛ ազգային հարցերին, համաշխարհայնացման յարաճուն ընթացքը, Միջին Արեւելքում ստեղծուած անկայուն ու անկանխատեսելի քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը, մոլեկրօնութեան ու կրօնական արմատականութեան յարաճուն աճը, հասարակութիւնների որոշակի կրօնականացումը եւն.: Նշուած գործօնները բացասական ազդեցութիւն են ունենալու նաեւ Միջին Արեւելքի, այդ թւում՝ Յորդանանի հայ համայքնի հեռանկարի վրայ:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հաշուի առնելով այն փաստը, որ Յորդանանի հայ համայնքի ազգային կեանքի աշխուժացումը շատ բաներով պայմանաւորուած է Հայաստանից եկող ազդակներով, առաջարկում ենք հետեւեալը.-

- Կարիք ու անհրաժեշտութիւն կայ, որպէսզի Հայաստանն աջակցի յորդանանահայութեանը՝ արդիականացնելու ազգային կրթական համակարգը: Խօսքն առաջին հերթին մեթոդաբանական օգնութեան, Հայաստանում յորդանանահայ ուսուցիչների շարունակական վերապատրաստման, նոր դասագրքերի ստեղծման մասին է, որի փորձը ձեւաւորուել է դեռեւս Խորհրդային Հայաստանի տարիներում:
- Շահեկան կը լինի, եթէ Հայաստանի պետական Հ1 հեռուստաալիքը ժամանակ առ ժամանակ լուսաբանի Միջին Արեւելքի, այդ թւում՝ Յորդանանի հայ համայնքի ազգային կեանքի տարբեր ոլորտները: Այս իրողութիւնը նոր լիցքեր կը հաղորդի համայնքին, ինչպէս նաեւ կը նպաստի Հայաստանի եւ Միջին Արեւելքի հայ համայնքների հիմնախնդիրների աւելի ճիշտ ընկալմանը, հետեւաբար եւ լուծմանը:
- Աւելի մեծ թափ պէտք է տալ Հայաստանում կազմակերպուող սկաուտական բանակումներին եւ երիտասարդական այլեւայլ, այդ թւում՝ մարզական ու մշակութային հանդիպումներին: Պէտք է օգնել, որպէսզի

յորդանանահայ երիտասարդն աւելի մօտիկից ծանօթանայ Հայաստանին, որոշակի գործնական կապ հաստատի Հայաստանի հետ: Շեշտադրելով երիտասարդութեանը՝ հնարաւոր կը լինի վերաձեւել հեռանկարը:

- Օգտագործել Հայաստանում սովորած եւ սովորող յորդանանահայ ուսանողների եւ Յորդանանում սովորած հայաստանցի ուսանողների ներուժը՝ որպէս կողմերին կապող օղակ:
- Կազմակերպել Սփիւռքի՝ նոյնանման մասնագիտութեամբ մարդկանց հանդիպումները Հայաստանում: Հայաստանում կազմակերպուող գիտաժողովներում եւ տարաբնոյթ ամբիոններում ընդգրկել պատուիրակներ Յորդանանից: Հայաստանից պարբերաբար կազմակերպել մշակութային խմբերի հիւրախաղեր, ինչպէս նաեւ միջոցառումներ Յորդանանում:
- Յորդանանահայ համայնքի որոշակի աշխուժացմանը կարող են նպաստել նաեւ Յորդանանի եւ Հայաստանի միջեւ միջպետական գործակցութեան է՛լ աւելի ամրապնդումն ու սերտացումը:

The Armenian Community of Jordan: Current Challenges (Summary)

Araks Pashayan
a_pashayan@hotmail.com

The current Jordan Armenian community reflects a high level of national awareness, maintained by both community institutions and families. The community is relatively vibrant at the national, spiritual, cultural and social levels, with the middle and elder generations running the affairs of the community.

The research covers issues of identitity, preservation and the future prospects of the community. It sheds light on the activities of the educational, athletic, cultural and public institutions of the community as well as the role of the individuals and the church in preserving Armenian identity.

The study is based on interviews with community representatives, heads of national institutions, activists, and students doing their higher education in the Republic of Armenia. IN addition there are interviews with students who received their university education in Jordan and returned to the Republic of Armenia and the chargés d'affaires of the Republic of Armenia in Jordan, Dr. Arshag Poladian (seat in Damascus).

The research focuses on the challenges the community faces concerning the preservation of Armenian culture and the factors impacting it. The study ends with questions regarding the future prospects of the community.

Յաւելուած

[1918]

Նոր Կայան Մը Ազատագրուած Հայերու[1]

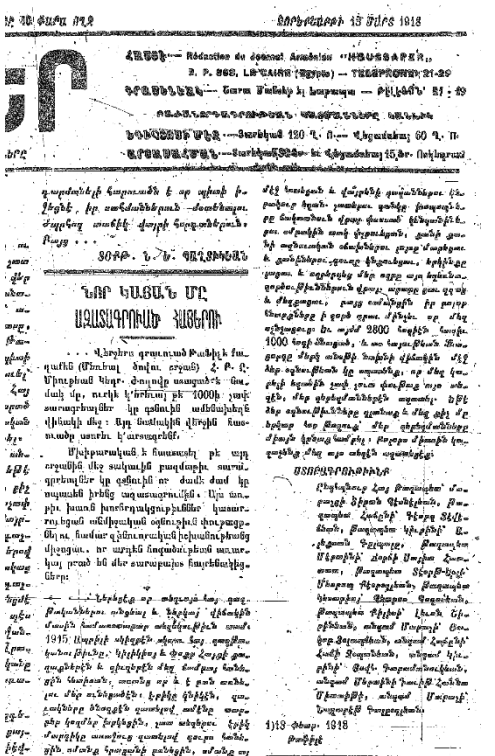

...Վերջերս գրաւուած Թաֆիլէ քաղաքէն (Մեռեալ Ծովու շրջան) ՀԲԸՄիութեան Կեդրոնական Ժողովը սպացած է նամակ մը, ուրկէ կ'երեւայ թէ 1000ի չափ տարագրեալներ կը գտնուին ամէնախեղճ վիճակի մէջ: Այդ նամակին վերջին հատուածը սփորեւ կ'արտագրենք:

Մխիթարական է հաստատել թէ այդ շրջանին մէջ տակաւին բազմաթիւ տարագրեալներ կը գտնուին որ ժամէ ժամ կը սպասեն իրենց ազատագրումին: Այս առթիւ խառն խորհրդակցութիւններ կատարուեցան անմիջական օգնութիւն փութացնելու համար զինուորական իշխանութեանց միջոցաւ, որ արդէն հոգածութեան առարկայ ըրած են մեր տարաբախտ հայրենակիցները:

...Ներեցէք որ տեղւոյս հայ գաղթականներու անցեալ եւ ներկայ վիճակին մասին համառօտաբար տեղեկութիւն տամ: 1915 Ապրիլի սկիզբէն սկսաւ հայ գաղթականութիւնը, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Հայքի քաղաքներէն եւ գիւղերէն մեզ ճամփայ հանեցին հետիոտն, առանց որեւէ բան առնելու մեր ունեցածէն: Էրիկը կնիկէն, զաւակները ծնողքէն զատելով ամէնը տարբեր կողմեր խրկեցին, շատ տեղերու էրիկմարդիկը առաջուց զատելով դուրս հանեցին ոմանք հրացանի բռնեցին, ոմանք ալ թեւ թեւի կապելով գետերը թափեցին, կիներն էին որ գաղթականութեան կարաւանը կազմեցին,

[1] *Յուսաբեր*, 18 Մարտ 1918:

էրիկմարդոցմէ մաս մը որ պահուըտած էին եկան ճամփան կիներուն միացան: Ճամփորդութեան միջոցին օսմանեան կառավարութենէն դրդուած աւազակներ՝ ծպտեալ պաշտօնեաներու հետ միացած գտնուող էրիկմարդոց ծերէն մինչեւ կաթնկերը սուրէ անցուցած եւ կիները օրական հինգէն վեց անգամ կողոպտած են, միքանի էրիկմարդիկ անտառին մէջ փախած եւ քանի մը օր վերջը միացած են: Այս վիճակին մէջ ոմանքս մերկ, ոմանքս շապիկով մը միայն եկած Հալէպի կայարանը հասած ենք, այստեղէն մեզ շոգեկառքին մէջ զետեղելով անօթի ծարաւ եւ մերկ, շաբաթ մը վերջ Դամասկոսի կուսակալութեան Թաֆիլէ քայմաքամլըքի գիւղերը լեցուցին: Երբ հոս հասանք 2800 հոգի էինք, մեզ հարիւրներով փոքր ախոռներու մէջ բանտարկեցին, այնչափ խիտ՝ որ շարժելու, երկննալու տեղ չէինք գտներ, բացարձակապէս մեզ մահուան դատապարտեցին, մեզ օրական ալ 9-10 ժամ ձրի աշխատցնելով, վերջապէս անօթութենէ, մերկութենէ, բնակարանի նեղութենէ եւ կառավարութեան մեզ մեռցնելու դեռ հնարած նոր նոր հնարքներէն 20-30 հոգի սեւ հողը ղրկեցին: Հոս երիտասարդ կեանքի մը գինը հացի փշրանք մը եղաւ: Որքա՛ն երիտասարդներ ու պատանիներ արաբ դռներու առջեւէն հաց հաց կանչելով իրենց վերջի շունչը աւանդեցին, շատեր կենդանիներու նման փորձեցին խոտ ուտել բայց արգիլուեցան եւ դիակներ անթաղ քանի քանի օրեր ախոռներու անկիւնը եւ փողոցներու մէջ հոտեցան եւ վայրենի գազաններու կերակուր եղան: Շատերուն գանկը, խոպոպները ճակատնուն վրայ փըռուած կենդանիներու սմբակին տակ փշրուեցան, քանի քանի ազնուական օճախներու լոյսը մարեցաւ եւ քանիներու դուռը կնքուեցաւ, երկինքը լացաւ եւ ողբերգեց մեր ողբը այս եղեռնագործութիւններուն վրայ, արաբը ցաւ զգաց եւ մեղքացաւ, բայց օսմանցին իր բոլոր հնարքները ի գործ դրաւ մինչեւ որ մեզ ոչնչացուց: Եւ այժմ 2800 հոգիէն հազիւ 1000 հոգի մնացած [է], եւ աս հայութեան մնացորդը մերկ անօթի նախնի վիճակին մէջ ձեր օգնութեան կը սպասենք, որ մեզ կարելի եղածին չափ շուտ փութաք այստեղէն, մեր գերեզմաններէն ազատել: Եթէ ձեր օգնութիւնները զլանաք եւ մեզ քիչ մը երկար հոս թողուք՝ մեր գերեզմանները կրնաք միայն համրել: Բոլորս միասին կ'աղաչենք մեզ այս տեղէն ազատեցէք:

Ստորագրութիւնք.- Ընդհանուր հայ թաղապետ՝ մարաշցի Տիրան Պէօնէլեան, թաղապետ Հաճընի՝ Գէորգ Տեւէճեան, թաղապետ Կիւրինի՝ Ալեքսան Գլպալը, թաղապետ Մերտինի՝ Ճորճի Սայիտ Հատտատ, թաղապետ Տէօրթ Եոլի՝ Մեսրոպ Քէօրօղլեան, թաղապետ Կեսարիոյ՝ Պետրոս Պօղոսեան, թաղապետ Քիլիսի՝ Լեւոն Շիրինեան, անդամ Մարաշի՝ Յակոբ Տոլապճեան, անդամ Հաճընի՝ Հաճի Չոպանեան, անդամ Կիւրինի՝ Յովհաննէս Գարամանուկեան, անդամ Մերտինի՝ Դաւիթ Հաննա Միտիաթի, անդամ Մարաշի՝ Նազարէթ Գալըօղլեան:

1/13 Փետրուար 1918, Թաֆիլէ

[1918]

Անապատի Կեանքէն (Տարագրի Մը Յուշերէն)[2]

Գրիգոր Գուտուլեան

1915 Օգոստոս 5ին Տրայի ճամփով Ամման հասանք. 600 տնուոր չերքէզ գիւղ մըն է, կայ նաեւ 64 տուն արաբ եւ 3-4 տուն յոյն եւ լատին: Օսմանեան կառավարութիւնը իբր յարմար կեդրոն, հոս տուներուն մէջ կը պահէ ամբողջ Հիճազի [համար] Ամմանի կայարանը հասած ռազմամթերք, ուտեստ եւն.: Հիճազի երկաթուղին քաղաքին ստորոտէն կ'անցնի եւ կ'երկարի մինչեւ Մետինէ: 1917ի վերջերը աւարտած Սալթ-Ամման *շոսէն* եւս կայարանէն կ'երկարի դէպի Սալթ: Սալթէն 6 ժամուան կիրճերու մէջէն, Ղորի մէկ մասի մէջէն անցնելով [երկաթուղին] Յորդանան գետ կը հասնի: Ամման պատմական մայրաքաղաքն է Ամմոնի թագաւորին: Հակառակ դարերու հոլովման եւ հին ազգերու մղած կատաղի կռիւներուն, հոս տակաւին կենդանի կը մնան հին, գեղեցիկ բերդերու փլատակներ, կոթողներ, աղջիկ կուռք մը, մեծ քարէ սիւն մը, հին փորագրուած քարէ գերեզմաններ, ողիմպիական խաղերու ընդարձակ վայրեր՝ մասնաւոր խնամքով տաշուած 4-6 մեթր երկայնութեամբ քարով շինուած նստարաններէ շրջապատուած: Կ'ենթադրուի որ 8000 հոգի առանց նեղուելու կրնայ զետեղուիլ եւ խաղերը դիտել: Քաղաքին բարձունքը հանգչող երեք մեծ բերդերէն մէկուն մէջն ալ քարերուն վրայ հին թագաւորներու եւ մարգարէներու պատկերներ փորագրուած կան:

Սալթ կամ Ճիլաթ եւ Ճարաշ, որ 6-9 ժամուան հեռաւորութիւն մը ունին Ամմանէն, հին ազգերու քաջութիւնները խօսող եւ կեանքերնին անմահացնող հնութիւններ խիստ շատ են: Սալթ գաւառակ իր մօտակայ գիւղերով առաւելութիւններ ունի Հորանի աւազուտքէն. օդը, ջուրը եւ կլիման երբեք չեն բաղդատուիր Հորանի անտանելի եւ անջրդի անապատներուն հետ: Սալթի խաղողը մանաւանդ կրնայ մրցիլ եւ նոյնիսկ գերազանցել Անատոլուի լաւ խաղողը: Երկրին դիրքը եւ կլիման եւ մանաւանդ հողը կառավարութեան ուշն ու ուրուշը գրաւելով, 20-25 տարիներ առաջ զինու զօրութեամբ յաջողած է խլել արաբներու ձեռքէն եւ

[2] *Արեւ*, 2 Օգոստոս 1918: Զայն կը հրատարակենք տեղանուններու, լեզուական եւ կէտադրական փոքր ուղղումներով:

հող բերեր հաստատեր է իր հարազատները՝ չերքէզը, չեչէնը, տաղստանցին եւ ռումելիցի թիւրք գաղթականներ: Թիւրք կառավարութեան բռնի արաբ հողերու յափշտակումը անհաշտ ոգի մը ստեղծեց արաբին մէջ: Ահա այդ պատճառով էր որ մինչեւ 1913 գրեթէ միշտ անպակաս եղաւ Հորանի եւ Քարաքի ապստամբութիւնը օսմանեան կառավարութեան դէմ: Չմոռնանք սա ալ ըսել թէ կառավարութիւնը՝ յոգնած իր անվերջանալի կռիւներէն, տարիներ առաջ զինուորագրութենէ զերծ պահեց Քարաքը իւր գաւառակներով եւ ամբողջ գիւղերով եւ համաշխարհային սա ահեղ պատերազմին եւս հակառակ մեծ խոստումներու եւ յուսադրումներու չյաջողեցաւ օսմանեան դրօշին տակ հաւաքել այլ կողմերու արաբները:

Ռուսիայէն եւ Ռումելիէն արտաքսուած չերքէզ եւ թիւրք գաղթականը բնական էր որ քրիստոնէին եւ հայուն հաշտ աչքով պիտի չնայէր: Առջի օրէն մինչեւ ազատագրում, ամբողջ 3 տարիներ, աննկարագրելի են զուլումները, անիրաւութիւնները, քարկոծումները, գանակոծումները, առեւանգումները եւ մանաւանդ լլկումները:

Ամման մինչեւ 15 Օգոստոս կը հասնինք 3212 հոգի: 1917ին կատարուած արձանագրութիւնը այդ թիւը 2455 հոգիի կ'իջեցնէ: Երուսաղէմ հետզհետէ հասնողներուն ամբողջ թիւը գրեթէ 1600ի կը հասնի, որով 855 հոգի վերջին անգամ Վատիներ չերքէզ գիւղ եւ Ամման կը մնան չազատուած: Մէկ մասը Սիւվելահի մէջ սպաննուած եւ 2 տարուան անսուաղութեան զոհերուն թիւը կը հասնի 757ի, որոնց մէջն է նաեւ էօզերլիցի (Տէօրթ Եոլ) Տ. Պետրոս Փելթէքեան որ իր պաշտելի Փանոսին հետ Սալթ, խառնըցի Պօղոս աղա Չաքըրեանի հողակոյտին քով քովիկը կը հանգչին:

1916 Յունուար 13ին Դամասկոսէն երեք երիտասարդ իթթիհատականներ Սալթ գալով, գաղտնի ժողովի մը մէջ Սալթի եւ շրջակայից հայ տարագիրներուն Ղոր կամ Էօտվան ղրկուիլը խնդրոյ առարկայ եղած էր: Կառավարական շրջանակներու մէջ ազդեցութիւն ունեցող Սէյֆէտտին էֆենտին իր համախոհներով հակառակը պնդած ըլլալուն՝ ծրագիրը յաջողած չէր: Վերջնական վճռական որոշում տուած էին որ շարունակ տեղափոխութիւն ըլլայ եւ ժողովուրդը ինքնաբերաբար փճանայ եւ ծուլուի թիւրք գաղթականներու եւ չերքէզներու հետ:

Սալթի տեղակալը իր արբանեակներով, չերքէզ կամաւորներու միրալայ Էմիրզէ պէյի, հարիւրապետ Իսհակ էֆենտիի, ժանտարմա քոմանտան Պետրի պէյի, գաղթականաց քննիչ Զիւէրի հետ ձեռք ձեռքի տուած կ'աշխատէին փճացնել մնացած ափ մը տարագրութիւնը: Պետրի պէյ Կարս Պազարի Տէր Վարդան քահանան երկու անգամ գանակոծեց կառավարութեան դռան առջեւ որ իսլամութիւնը չ'ընդունիր: Առաջին անգամ խեղճ քահանան կորսնցուց իր ամբողջ ակռաները, իսկ երկրորդ անգամ այնքան ընկճուած էր, որ քանի մը օր վերջ մահը վրայ հասաւ եւ գէթ խեղճ քահանային երէցկինը եւ պզտիկներն ալ չազատեցան: Նոյն

դժբախտ վիճակին ենթարկուեցաւ նաեւ Գալատուրանի Տէր Պետրոս Քհնյ. Տէր Աբրահամեանը, որուն *գալփաքը* շուկային մէջ կտոր-կտոր եղաւ եւ ձեռքերը ու ոտքերը եւ մարմնոյն ամէն կողմը երեք հարիւրէն աւելի գաւազանի հարուածներ տեղացուց այդ մարդ հրէշ Պետրին եւ շաբաթներով բանտարկեց խեղճ քահանան՝ որ այս օրերս Փոր Սայիտ հասաւ ողջ-առողջ:

Ամբողջ առեւանգումներու եւ տուներէ բռնի խլուած հայ աղջիկներուն պատասխանատուն ատոնք են: Քայմաքամ Համտի, ու Պետրի պէյ, որ բացի աղջիկներէ իրենք ալ քովերնին առած էին մէյմէկ գեղեցիկ մանչ 2-12 տարու, մինչեւ վերջ ամբողջ գիւղերը դրդեցին ու գրգռեցին որ նոր իսլամացած հայ աղջիկներու հետ ամուսնանան որ *սեւապ* ու *սիւննէթ* կը համարուի եւ ուղղակի *ճեննէթ* կ'երթան: Արդէն չերքէզին ու թիւրքին փնտռածն ու չգտածը չէ՞ մի որ այդ էր, ինչպէս Քարաքի, Թաֆիլէի եւ Մաանի կողմերը, հոս ալ թիւրք ճիրաններուն մէջ կը մնան շատ մը գեղանի աղջիկներ:

Տեղական քրիստոնեայ տարրէն եթէ երբեք բարիք մը չվայելեցինք, գէթ չարիք մ'ալ չհասցուցին: Սալթի յոյն եւ լատին առաջնորդները, նաեւ՝ Ֆահիսի լատինաց առաջնորդ Խուրի Պշարա երբեմն մեր ցաւերուն սփոփիչը եւ մխիթարիչը եղան եւ յորդորեցին քրիստոնեայ եւ իսլամ արաբները որ չկողոպտեն մեզ եւ լաւ աչքով մը նային: Մանաւանդ Ֆահիսի լատին առաջնորդը իր գիւղը գտնուած գալատուրանցի գաղթականաց չխնայեց իր դիւրութիւններն ու աջակցութիւնները: Նմանապէս Երուսաղէմէն ալ Գիւտ սրբազանի հետ ատանացի եւ այլտեղացի երիտասարդներ թէ՛ Երուսաղէմ գացող Սալթի գաղթականներուն եւ թէ՛ Մատապա Ամման եւ Սալթ գտնուած տարագրեալներուն ըստ բաւականին օգնեցին ու մխիթարեցին:

Մատապայի մէջ գտնուած գաղթականաց մեծամասնութիւնը հաճընցի էր, որոնց մինչեւ վերջ օգնեցին Մատապայի հայասէր եւ բարեպաշտ յոյներն ու լատինները ազատելով շատ մը թանկագին կեանքեր:

Սալթ գաւառակի եւ գիւղերուն մէջ ցրուած գաղթականաց թուոյ եւ տեղւոյ մասին լաւ գաղափար մը տալու համար, ստորեւ կը դնեմ տեղւոյն վրայ պատրաստուած խնամքոտ ճշգրիտ մէկ ցանկը.-

Բուն Սալթ գաւառակի տարագրութիւնը

Կարսպազարցի (Սսոյ մօտ) 50 տուն՝ 283 հոգի, խառնեցի (Ատանա)՝ 37-229, գալատուրանցի (Ճրսըր Շուղուր)՝ 17-116, պանդուխտներ՝ 10-67:

Այնի Օմար թիւրք գիւղ, գալատուրանցի 6 տուն՝ 59 հոգի:

Այնի Սիւվելահ չերքէզ գիւղ, խառնեցի 18 տուն՝ 119 հոգի, հաճընցի՝ 1-5, գալատուրանցի՝ 8-81:

Վատիներ չերքէզ գիւղ, զէյթունցի 1 տուն՝ 7 հոգի, խառնեցի՝ 5-25, գալատուրանցի՝ 3-52, էօզերլիցի (Չորք Մարզուան)՝ 19-116, հաճընցի՝ 28-140:

Նաուր չերքէզ գիւղ, խառնեցի 32 տուն՝ 175 հոգի:
Մատապա արաբ գիւղ, հաճընցի 27 տուն՝ 162 հոգի, խառնեցի՝ 9-48:
Ռըմման արաբ գիւղ, գալատուրանցի 19 տուն՝ 152 հոգի:
Ռըմման արաբ գիւղ, գալատուրանցի 23 տուն՝ 140 հոգի:
Ֆեհիս արաբ գիւղ, գալատուրանցի 39 տուն՝ 265 հոգի:
Մահէս արաբ գիւղ, գալատուրանցի 24 տուն՝ 178 հոգի:
Ալպասան արաբ գիւղ, գալատուրանցի 8 տուն՝ 36 հոգի:
Ընդհանուր գումար՝ 386 տուն, 2455 հոգի:

[1950]

Հայկական Աւան Մը Յորդանանի Մէջ[3]

Ամմանի ծանօթ ազգայիններէն Պր. Յ. Պետեւեան, խմբագրութեանս տուած իր այցելութեան ընթացքին, պատասխանելով մեր հարցումներուն, յայտնեց թէ Ամմանէն 17 քիլոմեթր հեռու, 700 մ. բարձրութեամբ բլուրի մը վրայ, զուտ հայկական եւ արդիական աւան մը շինելու աշխատանքները յաջող ընթացքի մէջ էին:

Դիմում կատարուած է 1850 տէօնիւմ հողի համար: Աւանին մէջ պիտի հաստատուին 5-600 հայ ընտանիքներ, ընտանիք գլուխ 2 տէօնիւմ պիտի յատկացուի (տէօնիւմը միայն 2 յորդանանեան տինարէն): Պիտի կառուցուին համայնքապատկան եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց, ակումբ եւ հանրային պարտէզ: Կառավարութիւնը արտօնութեան պաշտօնագիրը պիտի յանձնէ ի մօտոյ՝ երբ մասնագէտները հաղորդեն թէ կարելի է լուծել ջուրի հարցը:

Պր. Պետեւեան յայտնեց թէ՝ այս հարցին մէջ եւս Յորդանանի վեհապետ Ապտալլա թագաւորը կը ցուցաբերէր իր անկեղծ հայասիրութիւնը:

Պէյրութի պաղեստինահայ գաղթականները կրնան յարաբերիլ Առժամեայ Յանձնախումբին հետ, փոստարկղ թիւ 23, Ամման:

[3] *Զարթօնք*, 28 Դեկտեմբեր 1950:

[1951]

Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութեան Վերակառուցուող Մայրաքաղաքը Ամման[4]

Երիտասարդ մտաւորական Պր. Ա[շոտ] Ալթունեանի խմբագրութեանս այցելութենէն օգտուելով, կը հաղորդենք յետագայ շահեկան ծանօթութիւնները Ամմանի եւ հայ գաղութի ներկայ վիճակին մասին:

Պաղեստինի տխուր դէպքերէն յետոյ բազմաթիւ գաղթականներ հաստատուած են արդէն Ամման եւ շրջակայքը: Շինարարական ձեռնարկներու համընթաց, առեւտրական լայն գործառնութիւն մը կեանքի կոչուած է:

Երբ օտարական մը կ'այցելէ Ամման, կը տպաւորուի հոն կատարուող շինարարութեամբ եւ եթէ ներկայ թափը տասնեակ մը տարի տեւէ՝ հաւանաբար Ամման դառնայ անապատի ճամփուն վրայ գեղեցկագոյն ովասիս-քաղաքը:

Բարեզարդումի շինարարական այս աշխատանքներուն մէջ հայերուն դերը ուշագրաւ է: Բազմաթիւ հայ որմնադիրներ կ'աշխատին, իսկ Պէյրութի հայութեան ծանօթ ճարտարապետ տիար Ալթունեան, որ կառուցած էր Լիբանանի խորհրդարանի շէնքն ու Մաարատի ժամացոյցը եւ հսկած՝ թանգարանի շինութեան, աւարտած է շինութիւնը Ն.Վ. Ապտալլա թագաւորին պալատին կից, օտար հիւրերու ընդունելութեան տաղաւարին կառուցումը որ գեղեցիկ յղացումի մը արտայայտութիւնն է:

Տիար Ալթունեան կը կառուցէ նաեւ գահաժառանգ էմիրի եղբօր էմիր Նայիֆի սեփական պալատը, ինչպէս նաեւ Ճեպէլ Ամմանի վրայ կարգ մը շէնքեր:

Ամմանի հայ գաղութը դէպքերէն առաջ մօտ 1000 հոգի կը հաշուէր: Ներկայիս այդ թիւը գրեթէ քառապատկուած է, պաղեստինահայ գաղթականներու միջոցաւ:

Բարեբախտութիւն է նկատել որ անոնց մեծ մասը տիրացած են տնտեսական լաւ վիճակի մը:

Անգործներուն թիւը քիչ է, համեմատած Լիբանանի կամ այլ երկրի մը: Ազգային կեանքը կը շեշտուի առաւելապէս ՀԵՄ եւ ՀՄԸՄ մշակութային եւ մարզական միութիւններուն գործունէութեամբ, որոնք ունին մարզական խումբեր եւ մրցումներ կը կազմակերպեն յաճախ կարգ մը օտար եւ երուսաղէմեան խումբերու հետ:

Պաղեստինեան նախկին հպատակութիւն ունեցողներուն համար հեշտ է յորդանանեան հպատակութիւն ունենալ:

Զրոյցներու սահմանէն դուրս չելան նոր գիւղեր շինելու մասին տարածայնուած հաղորդագրութիւնները: Ըսուեցաւ թէ Բարեգործականը

[4] *Պրիսմակ*, Ա. Տարի, թիւ 10, 1 Մայիս 1951, էջ 16:

պետութեան աջակցութեամբ հայկական թաղամաս մը շինել ծրագրած է Ամմանի արուարձաններուն մէջ:

Ն.Վ. Ապտալլա թագաւորին յայտարարութիւնը թէ «որքան ժամանակ երկրին վեհապետն եմ, պիտի չուզէի որ ոչ մէկ հայու քիթը արիւնի»՝ լաւագոյն հաւաստիքն է հայ գաղութին ապահովութեան եւ վայելած հոգատարութեան:

Ոսկի երազներ հիւսելով Ամման հաստատուիլ փափաքող մեր հայրենակիցներուն կը թելադրենք որ աւելի իրատես ըլլան: Անգործութիւնը հոն ալ իր ներկայութիւնը կը ցուցադրէ. իսկ օտարականի մը համար դժուար պիտի ըլլայ գործի մը ձեռնարկել եւ աժան յաջողութիւն ձեռք բերել, ինչ որ կ'երազեն ոմանք:

[1951]

Յորդանանի Հայ Գաղութը
(Ստոյգ Վիճակագրութիւններ)[5]

Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, զանազան պատճառներով, Յորդանանի Ամման մայրաքաղաքը, կարճ ժամանակի մէջ ամէնէն արագ զարգացող եւ ընդարձակուող քաղաքներէն դարձած է: Այս քաղաքը (նախապէս Փիլատելֆիա անունով) ունեցած է պատմական փայլուն անցեալ մը, որ կը հետաքրքրէ հնագէտները: ...Ամման իր շրջակայ աւաններով մեզ հայերս ամէնէն աւելի կը հետաքրքրէ իր մէջ ամփոփած հայութեամբ: Պաղեստինի ծանօթ դէպքերուն պատճառով, այս քաղաքի հայկական գաղութն ալ շուտով աճեցաւ: Չորս տարի առաջ Յորդանանի մէջ կային մօտ 140 հայ ընտանիք, որոնք մազապուրծ կրցած էին ճողոպրիլ թրքական վայրագ զուլումէն, գաղթականութեան դժնդակ օրերուն, եւ վայելած էին ասպնջականութիւնը արաբ ազնիւ եւ վեհանձն ժողովուրդին՝ մօտ 32 տարիներ առաջ: Այն սեւ օրերէն իբրեւ «յուշարձան» կը մնան տակաւին - իբր յաւիտենական նախատինք թուրքին - Մաանի մէջ 10-15 հողակոյտեր, թշուառութենէ եւ անօթութենէ սովամահ հայերու:

Կատարուած խղճամիտ մարդահամար մը այժմ կը ցուցնէ թէ Յորդանանի մէջ կը բնակին 590 հայ ընտանիքներ: Այս ընտանիքները հետեւեալ կերպով ցրուած են Յորդանանի քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ.- Ամման՝ 465, Զարքա՝ 23, Իրպիտ՝ 24, Ռուսէյֆա՝ 16, Քարաք՝ 13, Մաֆրաք՝ 10, Սալթ՝ 5, Շունէ՝ 5, Ղոր Սաֆի՝ 5, Աքապա՝ 5, Էրչաքոր՝ 4, Հոսն՝ 2, Աճլուն՝ 2, Մարտապա՝ 2, Մաան՝ 2, Ճիսր Ալենպի՝ 2, Ղոր Մըզրաա՝ 2, Ճարաշ՝ 1: Գումար՝ 590 ընտանիք:

Կաթոլիկներու Պէյրութի *Մասիս* թերթին Յունուար 3ի եւ անկէ առաջուան յօդուածները՝ Յորդանանի հայութեան մասին, նպատակաւոր են եւ սխալ: *Մասիս* հայ ընտանիքներուն թիւը նշանակած էր 1000, մինչդեռ իրականութիւնը 590 է, կաթոլիկ ընտանիքներուն թիւը նշանակած էր 110, մինչդեռ իրականութիւնը 50 է միայն: Կան նաեւ 15 հատ ալ բողոքական եւ մկրտչական ընտանիքներ, որոնց հոգեւոր պետն է Վեր. Ս. Գրիգորեան: Մնացեալները ամբողջութեամբ լուսաւորչական են:

Մօտ 125 ընտանիքներ ունին իրենց սեփական բնակարանները: Քաղաքի մէջ բնակող հայերը կը զբաղին արհեստներով եւ առեւտուրով: Ամմանի բոլոր լուսանկարիչները հայեր են, ինչպէս նաեւ վարպետ դերձակները, կօշկակարները եւ մեքանիստները: Կան երկու բժիշկներ՝ Տոքթ. Ս. Պոտոսեան եւ Տոքթ. Ս. Էթեմէզեան, ինչպէս նաեւ ատամնաբուժ

---

[5] Ամմանէն յղուած եւ «Թղթակից» ստորագրութեամբ, երկու շարունակելիով լոյս տեսած այս նիւթը փոքր յապաւումներով քաղած ենք *Զարթօնք*ի 25 եւ 26 Յուլիս 1951 թիւերէն:

մը եւ երկու դեղագործներ: Իսկ գիւղերու մէջ բնակող հայեր կը զբաղին հողագործութեամբ եւ պարտիզպանութեամբ, կարգ մը տեղեր՝ նաեւ ջաղացպանութեամբ: Հոս կ'արժէ յիշել Ռուսէյֆա գիւղը, ուր կը բնակին կանուխէն հաստատուած 16 մարաշցի հայ ընտանիքներ, որոնք կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին անապատը դրախտի վերածած են պարտիզամշակութեամբ: Այս գիւղը ունի ծաղկոց մը՝ ասկէ 15 տարիներ առաջ հիմնուած Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանին կողմէ՝ «Դուրեան» անունով: Ունի 20 երկսեռ աշակերտութիւն եւ ուսուցչուհի մը: Տարին 30 յորդանանեան տինար նպաստ կ'ընդունի Բարեգործականէն: Կայ Բարեգործականի մասնաճիւղ մը: Տարուան ընթացքին միքանի անգամ կ'ընդունի հոգեւոր հովիւի այցելութիւնը, որ կու գայ զիրենք մխիթարել հոգեպէս, տօնական օրերուն: Հոգեւոր հովիւը նաեւ այցելութիւններ կու տայ հայաշատ կեդրոններէն Զարքայի եւ Իրպիտի: Ռուսէյֆայի դպրոցի եւ եկեղեցիի շէնքը, ինչպէս նաեւ 2017 քռ.մ. արտը իրենց սեփականութիւնն են:

Յորդանանի հայ գաղութը թեմն է Երուսաղէմի պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց վանքին: Կը կառավարուի պատրիարքարանին կողմէ նշանակուած հոգեւոր հովիւով մը: Ունի մատուռ մը՝ Ս. Աստուածածին, եւ դպրոց մը՝ Հեթումեան Ազգային Վարժարան: Վեց տարիներէ իվեր տեղւոյն հոգեւոր հովիւը եւ միեւնոյն ատեն դպրոցի տեսուչն է Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Մանուէլեան: Հոգեւոր հովիւը իրեն օգնական ունի պատրիարքարանին կողմէ նշանակուած եօթ անդամներէ բաղկացած Տեղական Խորհուրդ մը, որուն անդամներուն անունները հետեւեալներն են.- Սերովբէ Անթիքաճեան, Տիգրան Եկէնեան, Զաւէն Եկէնեան, Յովիկ Էթեմէզեան, Հայկ Պէրպէրեան, Պետրոս Տումանեան, Հայկ Փելթէքեան:

Տեղական Խորհուրդի այս կազմը անցեալ տարի կանոնաւոր կերպով վաւերացուեցաւ պատրիարքարանին կողմէ՝ երկու տարուան համար, 21 Նոյեմբեր 1950 թուակիր պաշտօնագրով, եւ իր առաջին նիստին ընտրեց իր դիւանը.- Հայկ Պէրպէրեան՝ ատենապետ, Զաւէն Եկէնեան՝ ատենադպիր, Յովիկ Էթեմէզեան՝ գանձապահ, Սերովբէ Անթիքաճեան, Տիգրան Եկէնեան, Պետրոս Տումանեան, Հայկ Փելթէքեան: Առանց չափազանցելու կրնանք ըսել թէ անցեալ տարուան ընթացքին այս կազմը ունեցաւ շատ բեղուն եւ խաղաղ գործունէութիւն մը, կանոնաւոր նիստեր, եւ զբաղեցաւ գաղութիս ընկերային, կրթական եւ վարչական այլեւայլ գործերով: Այս տարի Տեղական Խորհուրդին ջանքերուն կը պարտինք տեսչարանի ելեկտրականութիւնը եւ հեռաձայնը, ինչպէս նաեւ պատրիարքարանին հետ խորհրդակցելով՝ գործնական քայլեր առնելը՝ գաղութիս մէջ սեփական եկեղեցիի եւ դպրոցի շէնքեր շինելու համար: ..Կը յուսանք մօտ ատենէն սկսիլ շատ կարեւոր այս գործին, եթէ արտասահմանի մեր հայրենակիցները մեզի օգնելու բարիկամեցողութիւնը եւ առատաձեռնութիւնը ունենան: Այլապէս, ենթակայ ենք փճանալու եւ

կորսուելու՝ լատինական եւ կաթոլիկ նոր սկսած բուռն թափով գործունէութեան պատճառով:

Տեղական Խորհուրդի այս կազմին կը պարտինք նաեւ յոբելենական այս տարուան Վարդանանց 1500ամեայ աննախընթաց հանդէսին կազմակերպութիւնը, որ խանդավառեց գաղութիս հայութիւնը Վարդանանց ոգիով:

Հեթումեան Ազգային Վարժարանը, որ իր տեսակին մէջ միակ հաստատութիւնն է Ամմանի հայ հասարակութեան, յուսատու վառարանն է մեր գաղութին, որ իր ջերմութիւնը կը ստանայ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց դարաւոր հայու Ս. օճախէն: Յորդանանի անապատին մէջ, հայրենիքէն հեռու հայ ուսանողը այս խոնարհ բայց վսեմ յարկին տակ է որ 25 տարիներէ իվեր կը սորվի իր մեծասքանչ լեզուն, իր ամէնասուրբ հաւատքը եւ իր անցեալի հերոսապատումը: Միակ կրթական հաստատութիւնն է գաղութին, որ կրնայ ջամբել հայ մանուկին անխարդախ, հարազատ, տոհմիկ հայու շունչն ու հոգին՝ անկողմնակալ գործունէութեամբ: Այժմ ունի 300ի մօտ երկսեռ աշակերտութիւն, երկու բաժանումներով՝ վեց դասարան նախակրթարան եւ չորս դասարան մանկապարտէզ: Ուսուցչական կազմը կը բաղկանայ մէկ եկեղեցական տեսուչէ, երկու ուսուցիչէ եւ 9 ուսուցչուհիէ: Հոն կ'աւանդուին անգլերէն, արաբերէն եւ հայերէն լեզուներէ զատ, նախակրթարանի մը ծրագրին մաս կազմող բոլոր դասերը: Այս դպրոցը կարծես բաւական չըլլար մեր գաղութին, բարի նպատակով Յունաստանէն յատկապէս եկած կաթոլիկներու հոգեւոր հովիւ Գեր. Հայր Յովհաննէս Ծ. Վրդ. Կամսարական նոր դպրոց մը բացաւ լատինութեան պատճառով այլասերած հայերու հայերէն սորվեցնելու մտահոգութեամբ, Պապական Գաղթականաց Վարժարան անունով, որ մօտ 100 աշակերտ ունի: Ասոր տարեկան ծախքը գրեթէ ամբողջութեամբ կը հոգացուի պապական միսիոնարութեան մը կողմէ: Հայ բողոքականներն ալ ունին իրենց դպրոցը, 35 աշակերտներէ բաղկացեալ, որուն ամբողջ ծախքերը կը հոգացուին ամերիկեան միսիոնարութեան մը կողմէ: Պէտք ենք բախտաւոր զգալ, որ տակաւին օտարները մեզ սիրելու բարիկամեցողութիւնը ունին: Իսկ մեր դպրոցը որ տարեկան 1800 Յ.Տ. պատկառելի ծախք մը ունի, հոգեւոր հովիւի ամսականէն եւ պատրիարքարանի 50 Յ.Տ. նպաստէն զատ, մնացած գումարը ամբողջութեամբ կը հոգացուի տեղւոյն մեր աղքատ բայց ժրաջան եւ առատաձեռն ժողովուրդէն, սեփական ճիգերով: Հոս յիշատակութեան արժանի է մեծայարգ տիար Զօհրապ Կէօկօղլանեան, որ այս տարի այլեւայլ առիթներով տուած նուէրներէն զատ 51 Յ.Տ. առատաձեռն նուէր մը ըրաւ մեր դպրոցին, իսկ ՀՕԿ Տիկնանց Միութիւնը նուիրեց 21 Յ.Տ., Պր. Վահէ Ղազարեան նուիրեց 14, Պր. Համբարձում Աֆարեան՝ 15 Յ.Տ.: Որով մեր դպրոցը հակառակ իր անկայուն եւ անորոշ

եկամուտին, խոնարհ բայց անառիկ պատնէշ մըն է միշտ այլասերումին դէմ:

Հայ կաթոլիկներ իրենց եկեղեցական արարողութիւնները կը կատարեն Ամմանի իտալական հիւանդանոցի մատուռին, երբեմն ալ լատինաց եկեղեցիին մէջ: Արդարեւ, հայու միասնականութեան բաղձանքը եւ հարազատ հայ ապրելու ինքնագիտակցութիւնը ունեցող հայորդիի մը համար ո՛րքան ցաւալի եւ դժբախտ երեւոյթ մը կը պարզեն թէ՛ դաւանանքի եւ թէ՛ ուսումի տեսակէտէ այս ճիւղաւորումները, փոքրիկ հայ գաղութի մը մէջ. ժամանակի եւ նիւթականի վատնում պարզապէս: Ինչ լաւ պիտի ըլլար՝ եթէ բոլոր հայերը ըլլային մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի եւ իրենց թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ ուսումնական ծարաւը յագեցնէին հայկական միակ աղբիւրէ մը: Այս մեր փափաքը կը յուսամ թէ միայն մայր հայրենիքին մէջ կրնայ իրականանալ, երջանիկ օր մը: Մաղթենք սրտանց որ այն օրը չուշանայ Աստուծմով:

Մեր գաղութին մէջ կը գործեն հետեւեալ միութիւնները.- ՀԲԸՄի մասնաճիւղը, ՀՄԸՄի մասնաճիւղը, Հայ Օրիորդաց Ռուբինեանց Միութիւնը եւ ՀՕԿարմիր Խաչի Տիկնանց Միութիւնը:

[1952]

Ամմանահայ Կեանք[6]

Յորդանանի մայրաքաղաք Ամմանի հայագաղութը կարեւոր գաղութ մը դարձած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Պաղեստինի ծանօթ դէպքերէն վերջ մանաւանդ Երուսաղէմի, Եաֆայի, Հայֆայի հայերը մեծ մասամբ գաղթած եւ հաստատուած են Ամման:

Ամմանահայութեան ներկայ թիւը կը հասնի մօտ 5000ի: Հայեր առհասարակ արհեստաւորներ եւ վաճառականներ են: Ունինք Ս. Աստուածածին անուամբ մատուռ մը, որուն կից է... Հեթումեան Ազգային Վարժարանը 250 երկսեռ աշակերտութեամբ, 12 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներով, եւ տեսչութեամբ Հոգ. Տ. Կորիւն Վրդ. Մանուէլեանի:

Երուսաղէմի վանական իշխանութեան կողմէ նշանակուած է Տեղական Խորհուրդ մը, բաղկացած 7 յորդանանահպատակ հայերէ [կազմուած է]...: Ինչպէս միւս գաղութներու մէջ, այս գաղութն ալ զերծ չէ մնացած կուսակցական անհասկացողութիւններէ...:

Երուսաղէմի պատրիարքարանի թեմերն են Ամման, Եաֆա, Հայֆա եւ Կազա: Սոյն թեմերը կը կառավարուին Պատրիարքարանի կողմէ նշանակուած տեսուչներով եւ տեղական խորհուրդներով, ըստ ընկալեալ սովորութեան:

Ասկէ առաջ Տեղական Խորհուրդի կազմը կը նշանակուէր պատրիարաքարանին կողմէ, իր մէջ ունենալով ժողովրդային ամէն տեսակ կուսակցութիւններէ ներկայացուցիչներ, առանց խտրութեան: Նոյնն էր պարագան Ամմանի մէջ՝ մինչեւ 1950: Բայց այս ձեւը խռովութիւններու եւ անհասկացողութիւններու տեղի տուաւ[7]: Պատճառը կուսակցամոլութիւնն էր, որմէ կը վնասուէր գաղութը: Հետեւաբար պատրիարքարանի վարչութիւնը այս տարի Տեղական Խորհուրդի անդամները նշանակեց անկուսակցական ազգայիններէ:...

Ատենապետ՝ Պր. Յակոբ Պէրպէրեան, պալատի պաշտօնական լուսանկարիչ, արժանացած պատուանշաններու՝ Յորդանանի թագաւորներու կողմէ: Ատենադպիր՝ Պր. Զաւէն Եկէնեան, բարձրագոյն ուսում ստացած, բանաստեղծ, այժմ կառավարական բարձր պաշտօնեայ: Գանձապահ՝ Պր. Եդուարդ Խնտամեան, Օսմանեան Դրամատան փորձառու եւ հաւատարիմ հաշուակալն է: Պր. Գ. Սուլթանեան, նախկին հազարապետ յորդանանեան բանակի, այժմ Օսմանեան Դրամատան պաշտօնեայ է: ՊՊ. Հ Չորպաճեան եւ Հ. Փանոսեան՝ յայտնի վաճառականներ են:

---

[6] Յորդանանցի ստորագրութեամբ, *Զարթօնք*ի, 21 եւ 22 Նոյեմբեր 1952ի թիւերուն մէջ լոյս տեսած այս տեղեկատուութիւնը կու տանք յապաւումներով:

[7] Զանց կ'ընենք այդ մասը, որ լրատուութեան կէսէն աւելին կը կազմէ:

[1952]

Հայերը Յորդանանի Մէջ[8]

Յորդանանի սահմաններուն մէջ ներկայիս կ'ապրին մօտաւորապէս 4000 հայեր, որոնց երկու-երրորդը մայրաքաղաք Ամմանի եւ մէկ-երրորդը՝ Երուսաղէմի յորդանանեան շրջանակին մէջ: Կաթողիկէ հայոց թիւը, երկու քաղաքներուն մէջ, կը հասնի 350-400ի, իսկ հայ աւետարանականներունը՝ 100ի:

Նախքան արաբ եւ հրէական պատերազմը, Պաղեստինի մէջ կ'ապրէին աւելի քան 10,000 հայեր: Պատերազմի հետեւանքով անոնք մեծ մասով եղան ցիրուցան եւ հաստատուեցան Յորդանանի, Լիբանանի, Եգիպտոսի եւ այլ երկիրներու մէջ: Ու մինչ պակսեցաւ Երուսաղէմի հայոց թիւը, անդին աւելցաւ Ամմանինը:

Յորդանանի մայրաքաղաքին մէջ, մինչեւ արաբ եւ հրէական պատերազմը կ'ապրէին հազիւ 400 հայեր: Այժմ աւելի քան հնգապատկուած է անոնց թիւը:

Երուսաղէմի վանքին շրջափակին մէջ կը մնան տակաւին հազարի չափ տարագիրներ:

Ամմանէն եւ Երուսաղէմէն զատ շատ փոքրաթիւ հայեր կ'ապրին նաեւ քանի մը այլ կէտերու վրայ: Իսկ Իսրայէլի մէջ մնացած հայոց թիւը կ'ենթադրուի ըլլալ մօտաւորապէս 1500, որոնք կը բնակին Եաֆա, Հայֆա, Երուսաղէմի հրէական մասին մէջ, եւն.:

Դարաւոր հիմնարկութիւններ են հայոց վանքերն ու եկեղեցիները Սուրբ Տեղեաց մէջ: Այնտեղ ունինք Ս. Յակոբեանց տաճարը, Ս. Հրեշտակապետաց վանքը, Ս. Յարութիւն տաճարին եւ Ձիթենեաց Լեռան վրայ համբարձման վայրին հայոց բաժինները, Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կէսը եւ Բեթլեհէմի հայոց վանքը: Ս. Փրկիչի վանքը մնացած է հրեաներուն ձեռքը: Հրէական գրաւման շրջանակին մէջ կը գտնուին նաեւ վանքապատկան բազմաթիւ կալուածներ:

Կաթողիկէ հայոց համայնքը ունի իր սեփական վանքն ու եկեղեցին: Բողոքական համայնքի ժողովարանն ու դպրոցը մնացած են հրէական գրաւման բաժնին մէջ, հետեւաբար դարձած են անգործածելի, մանաւանդ որ մեր բողոքական ազգակիցները, որոնց թիւը 400էն աւելի էր Պաղեստինի մէջ, ցրուած են գրեթէ ամբողջութեամբ:

Լուսաւորչական համայնքը, Երուսաղէմի մէջ ունի մէկ վարժարան, Սրբոց թարգմանչացը, Ս. Յակոբայ վանքի շրջափակին մէջ, շուրջ 300-350 աշակերտներով: Կաթողիկէ համայնքի վարժարանը կը համրէ յիսնեակ մը աշակերտներ: Աւետարանականները վարժարան չունին:

---

[8] *«Համազգային»ի Տարեգիրք 1953*, Պէյրութ, Տպ. «Համազգային» Ընկ., 1952, էջ 179-80:

Իբրեւ միութիւն Երուսաղէմի մէջ կը գործեն ՀՄԸՄը, Հայ Երիտասարդացը, Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդացը, Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի Շրջանաւարտիցը, Հայ Բարեսիրականը (տեղացի հայերով կազմուած) եւ [Հայկական] Բարեգործական [Ընդհանուր Միութիւն]ը:

Ամմանի մէջ, լուսաւորչական համայնքը ունի Հեթումեան Ազգային Վարժարանը 350 աշակերտներով, կաթողիկէ համայնքը՝ Սահակ-Մեսրոպ վարժարանը 100 աշակերտներով եւ հայ աւետարանականները՝ փոքր վարժարան մը՝ քանի մը տասնեակ աշակերտներով:

Այստեղ ալ, հասարակական կեանքը վառ կը պահուի զանազան Միութիւններով, ինչպէս՝ Հայ Կարմիր Խաչը, ՀՄԸՄը, «Ռուբինա» Օրիորդաց Միութիւնը, [Հայկական] Բարեգործական [Ընդհանուր Միութիւն]ը եւ Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութիւնը:

Ամմանի մէջ եկեղեցիներ ունին հայ լուսաւորչական եւ կաթողիկէ համայնքները:

[1950ականներ]

Թերի Ցանկ Յորդանանաբնակ Հայերու

Յակոբ Աբրահամեան[9], Միսաք Ադամեան, Յակոբ Ալալաճեան, Նազար Ալալաճեան, Յարութիւն Ալմանեան, Հրանդ Անձրեւեան, Կարապետ Ասլանեան, Յակոբ Ասլանեան, Միսաք Աւետիքեան, Յակոբ Աւետիքեան, ՛՛ Բաղրամեան, Անդրանիկ Գազանճեան, Գէորգ Գազանճեան, Գառնիկ Գալայճեան, Համբարձում Գալայճեան, Վահէ Գալայճեան, Միհրան Գալայճեան, Վահէ Գալայճեան, Տիգրան Գալայճեան, Կարապետ Գահրամանեան, Լեւոն Գասապեան, Ասատուր Գարակէօզեան, Յարութիւն Գարակէօզեան, Սամուէլ Գարակէօզեան, Սարգիս Գարակէօզեան, Տիգրան Գարակէօզեան, ՛՛ Գաւաֆեան, Յակոբ Գուպեան, Կարապետ Գուճանտատեան, Միհրան Գրիգորեան, Յարութիւն Գրիգորեան, Յակոբ Դատեան, Արշակ Դաւիթեան, Գասպար Դաւիթեան, Դաւիթ Դաւիթեան, Կարապիս Դաւիթեան, Պօղոս Դաւիթեան, Կարապետ Եաղլեան, Տոքթ. Արամ Եսայեան, Հրայր Էթեմէզեան, Վարուժան Էթեմէզեան, Յակոբ Էօջերեան, Կարօ Թագուորեան, Արշակ Թաշճեան, Շուքրի Թաշճեան, Յակոբ Թերզիպաշեան, Ասատուր Թերճումանեան, Յակոբ Թերճումանեան, Աբրահամ Թիւթիւնճեան, Գրիգոր Թիւթիւնճեան, Կարապետ Թիւթիւնճեան, Յակոբ Թիւթիւնճեան, Յարութիւն Թիւթիւնճեան, Կարապետ Թնճուկեան, Վազգէն Թորոսեան, Յակոբ Թուրապեան, Արուշ Լեպլեպճեան, Գէորգ Լեպլեպճեան, Յովհաննէս Լեպլեպճեան, (Լիւլէճեան), Տիգրան Լեպլեպճեան, Սարգիս Խաշէպեան, Վարդան Խաչատուրեան, Միսաք Կարապետեան, Տիգրան Կարապետեան, Արամ Կիրակոսեան, Վարդգէս Կիրակոսեան, Ընծայ Հալէպեան, Յակոբ Հեքիմեան, Յարութիւն Հեքիմեան, Տիգրան Հեքիմեան, Մանուէլ Հիւսեան, Յակոբ Ճանոյեան, Գէորգ Ճանսըզեան, Պատրիկ Ճիւնկիւրեան, Յովհաննէս Մազըճեան, Մարտիրոս Մաթէոսեան, Միհրան Մաթէոսեան, Սիրական Մաթէոսեան, Յակոբ Մարգարեան, Յակոբ Մահսերէճեան, Պետրոս Մահսերէճեան, Անդրանիկ Մարգարեան, Ստեփան Մարգարեան, Վազգէն Մարգարեան, Նշան Մարտիրոսեան, Պարոյր Մինասեան, Ճաքոմօ Յակոբեան, Յակոբ Յակոբեան, Յարութիւն Յարութիւնեան, Գառնիկ Յովհաննէսեան, Թագուոր Յովհաննէսեան, Խաչօ Յովհաննէսեան, Կարօ Յովսէփեան, Եդուարդ Ներսէսեան, Յակոբ Ներսէսեան, Գրիգոր Շաքըրեան, Կարապետ Շեհմիտիքեան, Մելքոն Շիքլանեան, Պօղոս Չաուշեան, Արամ Պալեան, Յակոբ Պալեան, Նշան Պալեան, Յակոբ Պալըքճեան, Գառնիկ Պալճեան, Յովհաննէս Պալճեան, Կարապետ Պարտաքճեան, Ներսէս Պարտաքճեան, Վարդան Պաքլաճեան, Յարութիւն Պեհեսնիլեան, Աբրահամ Պետեւեան, Յակոբ Պետեւեան, Սահակ Պետեւեան, Յարութիւն Պետրոսեան, Վազգէն

[9] Այս ցանկը կազմած ենք 1950ականներուն վերաբերող ստորագրահաւաքի մը հիմամբ ու դասաւորած այբբենական կարգով:

Պետրոսեան, Լեւոն Պերպաթեան, Արմէն Սեֆէրեան, Մելքոն Սէյրանեան, Սիմոն Սիմոնեան, Աբրահամ Սիրունեան, Աբրահամ Ստեփանեան, Գէորգ Ստեփանեան, Լեւոն Ստեփանեան, Թովմաս Վարդանեան, Նուպար Վարդանեան, Յովհաննէս Վարժապետեան, Անդրանիկ Վարուժեան, Աւետիք Տագէսեան, Գէորգ Տագէսեան, Յակոբ Տագէսեան, Յովսէփ Տեմիրճեան, Գարեգին Տէր Մաթէոսեան, Յարութիւն Տէր Մաթէոսեան, Անդրանիկ Տէր Յովհաննէսեան, Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան Յովհաննէս Տէր Յովհաննէսեան, Աւետիս Տէր Պետրոսեան, Կարապետ Տէր Պետրոսեան, Միսաք Տէր Պետրոսեան, Նազարէթ Տէր Վարդանեան, Նորայր Տէր Վարդանեան, Վազգէն Տէր Վարդանեան, Ղեւոնդ Տէր Սահակեան, Գաբրիէլ Տիգպիգեան, Խաչիկ Տիգպիգեան, Մկրտիչ Տիգպիգեան, Խորէն Տիրանեան, Խաչօ Տիրացուեան, Գառնիկ Փանոսեան, Գէորգ Փելթէքեան, Հայկ Փելթէքեան, Պարգեւ Փելթէքեան, Սահակ Փելթէքեան, Եղիա Քահվէճեան, Յարութիւն Քահվէճեան, Եդուարդ Քեհիայեան, Գալուստ Քեմէրճեան, Յարութիւն Քեմէրճեան, Կարապետ Քէօֆթէճեան:

[1961]

Պաշտօնական Հաղորդագրութիւն Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի

Հիմնադրութիւն Ամմանի Հայոց Նոր Վանքին (ՀԲԸՄի Բարերար Վ. Իւզպաշեան 20,000 Տլ. Կը Նուիրէ)[10]

Երուսաղէմի հայոց պատրիարքական աթոռը ուրախութեամբ կը տեղեկացնէ հաւատացեալ մեր ժողովուրդին, թէ Յուլիսի 2ին [1961], Կիրակի առաւօտ, հիմնադրուեցաւ Ամմանի հայոց նոր վանքը:

Ամմանի հայաշատ բլուրի կողքին վերջերս գնուեցաւ հող մը՝ դպրոց եւ եկեղեցի շինելու մտադրութեամբ:

Ընդառաջելով մեր դիմումին, ՀԲԸՄիութիւնը իր բարերարներէն Վահրամ Իւզպաշեանի նուիրած 20,000 տոլարի յատկացումը, ազնուասիրտ բարերարի հաճութեամբ, տրամադրեց դպրոցի շինութեան:

Քաջալերուած իշխանական այս նուիրատուութենէն եւ նման յատկացումներու ակնկալութեամբ, Ս. Աթոռս որոշեց ձեռնարկել դպրոցի եւ եկեղեցիի շինութեան, յոյսը դնելով Աստուծոյ եւ մեր ժողովուրդի ազգասիրութեան վրայ:

Հիմնարկէքի արարողութիւնը կատարուեցաւ մեծ խանդավառութեամբ:

Ժամը 10ին հասաւ Ս. պատրիարքը, շրջապատուած Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներով եւ ողջունուեցաւ Ամմանի ոստիկանապետին կողմէ:

Ժամը 10:15ին ժամանեց Ն.Վ. Յորդանաի սիրեցեալ վարչապետը, Պահճաթ Թալհունի, շրջապատուած ներքին գործոց եւ արդարութեան նախարար Հասան էլԽաթիպէն եւ կրթական նախարար Րաֆիք էլՀուսէյնիէն, ինչպէս նաեւ Յորդանանի ընդհանուր ոստիկանապետէն, ռատիօկայանի տնօրէնէն եւ այլ պաշտօնական անձնաւորութիւններէ:

Ժամը 10:30ին կատարուեցաւ հիմնարկէքի կրօնական արարողութիւնը, որմէ ետք Ն. Վ. Վարչապետը ծափերու եւ խանդավառութեան մէջ, իր ձեռքով զետեղեց անկիւնաքարը եւ ծեփեց զայն:

Ապա Ս. պատրիարքը խօսք առաւ եւ ըսաւ. «Ահաւասիկ կ'իրականանայ այսօր գաղութին եւ մեր Աթոռին տարիներու երազը...եկած է ատենը շինարարութեան...»: Պատրիարք Հօր խօսքը արաբերէնի թարգմանեց դիւանապետ Հոգշ. Տ. Շահէ Վրդ.:

Ն.Վսեմութիւնը, զգացուած իրեն ուղղուած գնահատանքի եւ շնորհակալութեան խօսքերէն, յայտարարեց. «Ինծի համար հաճոյք է հիմնաքարը դնել կրթական եւ կրօնական հաստատութեան մը, որ պիտի բարձրանայ ու գեղեցկացնէ Ամմանի բլուրներէն մին: Ուրախ եմ շնորհաւորելու հայոց պատրիարքը իր այս ձեռնարկին համար եւ նորանոր յաջողութիւններ կը մաղթեմ իրեն եւ իր հօտին»:

---

[10] *Զարթօնք*, 13 Յուլիս 1961:

Ժամը 11ին զինուորական պատիւներով եւ խանդավառ ծափերով հրաժեշտ առին Ն. Վ. վարչապետը եւ նախարարները:

Նոյն օրը Ամմանի ռատիօկայանը ձայնասփռեց հանդիսութիւնը ամբողջութեամբ:

Հիմնարկէքի հանդիսութիւններէն ետք, անմիջապէս կը ձեռնարկուի շինութեան գործին:

Դիւան Ս. Աթոռոյ

Երեք Լուսանկար Ամմանի Հայ Կաթողիկէ Համայնքէն

Հայ կաթողիկէ Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցի, Ամման 1951

Առաջին հաղորդութիւն նոյն եկեղեցիին մէջ, 1963

Մանկապարտէզի շրջանաւարտից հանդէս,
հայ կաթողիկէ Ս. Սահակ-Մեսրոպ վարժարան, 1963

[1967]

Տեղեկագիր Յորդանանում Հայ Համայնքի Մասին[11]

Յորդանանի Հաշիմիտեան թագաւորութիւնում բնակւում է մօտ 2350 հայ: Գրեթէ բոլորն ունեն տեղական քաղաքացիութիւն եւ տեղական միւս բնակչութեան հետ, որոնց ճնշող մեծամասնութիւնը արաբներ են, օգտւում են հաւասար իրաւունքներից: Մի քանիսն ունեն թուրքական քաղաքացիութիւն եւ Յորդանանում բնակւում են որպէս օտարերկրացիներ: Հայ ընտանիքների մեծ մասը բնակւում է երկրի մայրաքաղաք Ամմանում (շուրջ 300 ընտանիք), հիմնականում Աշրաֆիա թաղամասում: Զարքա քաղաքում բնակւում է շուրջ 25 ընտանիք: Մէկ երկու ընտանիքներ էլ բնակւում են Յորդանանի միւս բնակավայրերում:

Քաղաքական կուսակցութիւններ, հայկական համայնքում, որպէս այդպիսին չկան: Սակայն հայ բնակչութեանը՝ ելնելով քաղաքական պատկանելութիւնից կարելի է բաժանել 2 խմբի. առաջինը, որին պատկանում է հայերի մեծ մասը, մօտաւոր 2/3ը, ռամկավարների կողմնակիցներ են, երկրորդ մասը դաշնակցական տրամադրութիւններ ունեն, սակայն նրանց շարքերում էլ կան մարդիկ, ովքեր հանդուրժողական են տրամադրուած ՀԽՍՀ եւ ընդհանուր առմամբ ԽՍՀՄ հանդէպ:

Գաղութում գործում է «Ուաթանի» հայրենասիրական ակումբը, որը միաւորում է շուրջ 600 մարդ: Սակայն վերջին ժամանակներում այդ ակումբի ակտիւութիւնը զգալի անկում է ապրել եւ իվերջոյ զբաղւում է միայն բարեգործական տօնավաճառների եւ մարզական միջոցառումների կազմակերպմամբ: Դրանցում մասնակցութիւն են ունենում 2 խմբեր. ռամկավարական «Հոմինմէն»[12] եւ դաշնակցականամէտ «Հոմենտմեն»: Հայկական գաղութի առաւել ակտիւ անդամներից, ովքեր հայրենասիրական տրամադրութիւններ ունեն Սովետական Հայաստանի հանդէպ, հարկ է նշել յատկապէս Սարգիս Լեփէճեանը, որի միջոցով դեսպանատունը իր կապերն է հաստատում տեղի հայերի հետ:

Հայկական գաղութը Աշրաֆիէում ունի իր սեփական դպրոցը, որը գոյատեւում է կամաւոր նուիրատուութիւնների հաշուին: Աշրաֆիէ հայկական թաղամասն ունի իր աւագանին (մուխթար): Այժմ աւագանին Պեննէեան Ապու Ճորճն է, ով հայրենասիրական տրամադրութիւններ ունի ՀԽՍՀ հանդէպ: Աշրաֆիէում է գտնւում նաեւ հայկական եկեղեցին, որը

---

[11] ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 528, թթ. 1-2: Փաստաթուղթը կը գտնուի Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Ֆ. 875, ց. 14, գ. 207: Զայն մեր տրամադրութեան տակ դրաւ Հայաստանի Ազգային Արխիւի գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը, որ զայն թարգմանած է ռուսերէնէ:

[12] Պէտք է ըլլայ՝ ԱՄՄ:

ղեկավարում է քահանայ, ով ենթարկւում է Երուսաղէմի Եղիշէ պատրիարքին: Եկեղեցուն կից գործում է 7 հոգուց բաղկացած խորհուրդ:

Հայերը Յորդանանում զբաղւում են առեւտրով, սակայն հարկ է նշել, որ նրանց մէջ խոշոր առեւտրականներ եւ պիզնէսմէններ չկան: Հայերի մէջ կան նաեւ լուսանկարիչներ, վարսայարդարներ, մանր պետական պաշտօնեաներ, կան միքանի զինուորականներ, ինչպէս օրինակ յորդանանեան բանակի գնդապետ Հրաչ Էթեմէզեանը, որը յարում է դաշնակցականներին:

Յորդանանի հայկական գաղութը կապ է պահպանում հարեւան արաբական պետութիւնների՝ Սիրիայի եւ Լիբանանի հայերի հետ: Սակայն այս կապերը ոչ-կանոնաւոր են եւ հիմնականում կրում են պատահական բնոյթ:

Դեսպանատան կարծիքով, հայկական գաղութում մեր աղդեցութիւնը ուժեղացնելու համար հարկաւոր է շարունակել ՀԽՍՀ բուհեր ընդունել Յորդանանի հայ երիտասարդներին, տեղի հայ ուսուցիչներին վերապատրաստել երեւանեան դպրոցներում, Յորդանան ուղարկել հայալեզու գրականութիւն (հիմնականում գեղարուեստական, ուսումնական, պատմական): Ցանկալի կը լինէր նաեւ խմբերում ընդգրկել սովետական զբօսաշրջիկներին, Յորդանան ուղեւորուող ՀԽՍՀ ներկայացուցիչներին, յատկապէս ՀՕՄԴի [13] գծով մասնագիտացած խմբերին: Կարեւոր նշանակութիւն ունի նաեւ Ամմանում գործող սովետական մշակութային կենտրոնի համար դեսպանատուն հայալեզու գեղարուեստական ֆիլմերի ուղարկումը, ինչը, անկասկած, կը նպաստի ՀԽՍՀ կեանքի մասին մեր քարոզչութեանը եւ այդ ուղղութեամբ կը գրաւի հայկական գաղութի, առաջին հերթին երիտասարդների, ուշադրութիւնը:

Յորդանանի ԽՍՀՄ դեսպանատան խորհրդական Իւ. Լվով

10 Յուլիսի 1967

[13] Խորհրդային Բարեկամութեան Ընկերութիւնների Միութիւն:

[1972]

Յորդանանի Հայ Գաղութը[14]

...[Հայ] փախստականների մի ծուէն ... կանգ է առնում պիպլիական Յորդանան գետի ափին՝ անդրյորդանանեան բարձունքի վրայ, ապաստանելով սիրիական կառավարութեանը:

Դա 1914-1919 թուականներին էր, երբ Կիլիկիայի Մարաշ, Ատանա, Հաճըն եւ այլ բնակավայրերից աքսորուած հայերը ապաստան են գտնում սիրիական հեռաւոր Սալթ, Սիր, Քարաք, Ճարաշ եւ այլ քաղաքներում, որոնք էլ յետագայում մասն են կազմում Անդրյորդանանի Էմիրութեան:

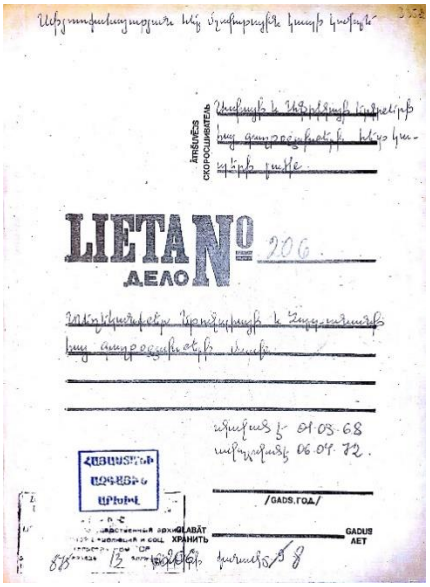

Մինչեւ 1919ի վերջը հայ գաղթականների թիւը հասնում էր 25-30 հազարի:

Փրկուելով ֆիզիքական կործանումից, Յորդանանի հայ գաղթականները հանդիպում են մի այլ ճնշման: Տեղական թուրք իշխանութիւնները պարտադրում են հայերին ընդունել իսլամական կրօնը: Հայերը բողոքով դիմում են Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեանը, որն էլ ստիպուած խորհուրդ է տալիս հայերին առերես կրօնափոխ լինել. սակայն թուրքերը այսքանով չեն գոհանում: Առաջարկում են եւ պահանջում խառն ամուսնութիւններ՝ տեղական բնակչութեան հետ, որն աստիճանաբար կը ձուլէր հայերին: Հասկանալով այս մտադրութեան վնասակարութիւնը, հայերն սկսում են ամուսնութիւններ կազմակերպել իրենց ընտանիքներում իսլամական ձեւով, հաշուի չառնելով բարեկամական հանգամանքները: Տեղական իշխանութիւնների

[14] *ԾԽ.*- Մեքենագիր վեց էջերէ բաղկացած այս տեղեկագիրը կը կրէ «6/4-72թ.» թուականը: Ան թերի եւ ոչ-ճշգրիտ տուեալներ ու մեկնաբանութիւններ ալ կը պարունակէ, ակնարկային բնոյթի իր փաստագրական բովանդակութեան կողքին: Զայն կը հրատարակենք ուղղագրական եւ կէտադրական վերափոխումներով, տեղավայրերու անուններու ճշգրտումներով: Զայն մեր ուշադրութեան յանձնեց ՀԱԱ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը, որուն կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը: Փաստաթուղթը ՀԱԱ փոխանցուած է Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէէն:

այսօրինակ ճնշումները պատճառ դարձան, որպէսզի այստեղ ապաստանած բազմաթիւ հայեր նորից իրենց ձեռքն առնեն պանդխտութեան ցուպը:

1919-24 ընթացքում հայերը վերջնականապէս հաստատւում եւ հիմք են դնում Յորդանանի հայ գաղութին: Այս շրջանում հայերը ձեռք են բերում որոշ ճանաչում եւ սկսում են զբաղուել առեւտրով եւ զանազան արհեստներով: 1924ին գաղութում յարգուած հայազգի Յակոբ Պէրպէրեանի[15] նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն է կատարւում եւ 12 հայ ընտանիքներից հաւաքւում է 19,500 տինար, որի շնորհիւ Ամմանի մէջ հիմնւում է առաջին հայկական մանկապարտէզը, որը յետագայում վեր է աճւում նախակրթարանի եւ 1935ին տալիս իր անդրանիկ շրջանաւարտները: Վարժարանն իր բարերարի անունով կոչւում է Հեթումեան Ազգային Վարժարան:

Արդէն ձեւաւորուող գաղութին հարկաւոր էր հոգեւոր ղեկավար: Երուսաղէմի պատրիարք Եղիշէ Արք. Դուրեանի կարգադրութեամբ Յակոբ քահանայ Մավեանը (Վահրամ Մավեանի հայրը) ստանձնում է գաղութի հոգեւոր հովւութիւնը եւ այն դարձնում Երուսաղէմի պատրիարքութեան կրօնական առանձին թեմ:

1924-48 ընկած ժամանակաշրջանում հայերն աչքի են ընկնում իրենց աշխատասիրութեամբ թէ՛ գիւղատնտեսութեան, արդիւնաբերութեան եւ թէ՛ առեւտրի բնագաւառում: Նրանք մեծ չափով նպաստում են յիշեալ բնագաւառների զարգացմանն ու բարգաւաճմանը: 1930ական թուերին հայութեան մի զգալի մասը բնակւում էր Ռուսէյֆա եւ Ամման քաղաքներում: Հենց սրանք էլ առաջինն են սկսում պտղատու ծառերի եւ բանջարեղէնի մշակութիւնը, որը միքանի տարի անց ընդգրկում է ամբողջ Յորդանանի հովիտը: Հայերի սկսած գործը, յատկապէս բանջարեղէնի մշակութեան ասպարէզում, աստիճանաբար ընդօրինակում են տեղացի երկրագործները, որը յետագայում դառնում է երկրի տնտեսութեան հիմնական ճիւղերից մէկը՝ յատկապէս լոլիկի մշակութիւնը:

Երկրագործութեան կողքին Անդրյորդանանի զանազան քաղաքներում հայերը զարգացրին արհեստները (կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, լուսանկարչութիւն, ոսկերչութիւն եւն.):

1933ին Ամերիկայի Մարաշի Հայրենակցական Միութեան նիւթական օժանդակութեամբ Ռուսէյֆայում հիմնւում է "Ծաղկոց", ուր յետագայում յաճախում են նաեւ Զարքայի հայ երեխաները: Այս Ծաղկոցը փակւում է 1965ին, հայերի արտագաղթի հետեւանքով:

Մինչեւ 1948 թուականը Անդրյորդանանի հայութեան թիւը արտագաղթի պատճառով նուազելով հասնում է շուրջ 70 ընտանիքների:

---

[15] Թուականը ճիշտ չէ, որովհետեւ Պէրպէրեան Ամման կը հաստատուի 1925էն ետք (տե՛ս՝ այս հատորին մէջ իրեն նուիրուած ուսումնասիրութիւնը):

Այս նոյն թուականներին, արաբ-հրէական ընդհարումների հետեւանքով Պաղեստինի մի կարեւոր մասը կցւում է Անդրյորդանանին, որը եւ անակնկալ կերպով նպաստում է Յորդանանի հայ գաղութի զարգացմանը:

1948-56 ընկած ժամանակահատուածը կարելի է նկատել որպէս հայութեան ամէնաբարգաւաճ շրջան, որի ընթացքում հայերի թիւը հասնում է աւելի քան 5000ի, որոնք մեծ մասամբ հաստատւում են Ամմանի հարաւ-արեւելեան կողմում գտնուող Էշրեֆիէ բարձունքի վրայ: Այս շրջանում է որ հայերը սկսում են կառուցել սեփական շէնքեր թէ՛ բնակութեան, թէ՛ աշխատանքի համար: Սակայն, Հեթումեան Ազգային Վարժարանը դեռեւս շարունակում է գործել վարձու շէնքի մէջ եւ ունէր շուրջ 300 աշակերտներ:

1958ը նշանաւոր եղաւ Յորդանանի հայ գաղութի համար: Այս թուականին սկսւում է կառուցուել հայ կաթողիկէ համայնքի Սուրբ Վերափոխման եկեղեցին եւ Սահակ-Մեսրոպ նախակրթարանը Ամմանի Էշրեֆիէ բլուրի վրայ, նիւթական յատկացումով եւ հովանաւորութեամբ Պէյրութի Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան, որին այժմ ենթակայ է:

1956ին[16] արաբ-իսրայէլական պատերազմի վերսկսման պատճառով սկսւում է մեծ արտագաղթ Յորդանաի հայ գաղութից, որի հետեւանքով հայութեան մեծամասնութիւնը հեռանում է: 1970ին գաղութում հաշւում էր 1800 մարդ: Տարօրինակն այն է, որ այս շրջանում եկեղեցու եւ դպրոցի նիւթական վիճակն աւելի է լաւանում:

1958ին Զարքայում բացւում է Հեթումեան Ծաղկոցը, ՀԲԸՄիութեան եւ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան տարեկան յատկացումով: 1960ին աւարտւում է [Ամմանի] դպրոցի սեփական շէնքի կառուցումը Էշրեֆիէ բլուրի վրայ, բարերարութեամբ ամերիկահայ ազգային Վահան Իւզպաշեանի եւ Կիւլպենկեան Հիմնարկի: Դպրոցն իր բարերարների անուններով կոչւում է ՀԲԸՄ Վահրամ Իւզպաշեան Նախակրթարան եւ Գալուստ Կիւլպենկեան Մանկապարտէզ:

1968ին աւարտւում է դպրոցին կից Ս. Թադէոս եկեղեցու շինարարութիւնը, որի կառուցման վրայ ծախսւում է 70 հազար տոլար: Այս ծախսը իրենց վրայ են վերցնում եւ վճարում նիւեորքաբնակ Տէր եւ Տիկ. Թադոսեանները: Դպրոցի եւ եկեղեցու հողերը գնւում են շնորհիւ Սերոբ Անթիքաճեանի նուիրատուութեան եւ նախաձեռնութեամբ Երուսաղէմի պատրիարք Եղիշէ Եպս. Տէրտէրեանի, որի անձնական ջանքերով ապահովւում է վերոյիշեալ բարերարների նուիրատուութիւնը: Դպրոցը եւ եկեղեցին կառուցւում են գաղութի յայտնի ճարտարապետ Տիրան Ոսկեր[ի]չեանի նախագծով, որը հաշէմական պալատի պաշտօնական ճարտարապետն է:

[16] Պէտք է ըլլայ 1967:

Յորդանանի հայ համայնքը ճանաչուած է պետութեան կողմից ենթակայ Երուսաղէմի պատրիարքութեանը:

Գաղութի ազգային գործերը վարում են ազգային մարմինները, հոգեւոր հովիւների նախագահութեամբ, որոնք նշանակւում են Երուսաղէմի պատրիարքութեան կողմից:

Գաղութի հայ կաթողիկէ համայնքը ենթակայ է Պէյրութի հայ կաթողիկէ պատրիարքութեանը, որի կողմից էլ նշանակւում է համայնքի ղեկավարութիւնը:

Գաղութի մէջ գործել է նաեւ հայ բողոքական փոքր համայնք, ենթակայ Նազովրեցի Եկեղեցուն, որն ունեցել է իր սեփական ժողովարանն ու դպրոցը՝ կառուցուած 1933ին[17]: Սակայն, 1950 թուից սկսած արտագաղթի հետեւանքով ներկայումս դադարել է գոյութիւն ունենալուց: Այժմ նրանց ժողովարանն ու դպրոցը կառավարում է արաբ բողոքական համայնքը:

Ներկայումս գաղութում գործում են հետեւեալ հայկական կազմակերպութիւնները.-

1.- Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միութիւն. Ունի շուրջ 100 երկսեռ անդամներ, 1962ից գործում է իր սեփական ակումբում, որը կառուցուել է դպրոցին կից:

2.- Ազգային Մարզական Միութիւն. Հիմնուել է 1955ին: Վարձուած շէնքի մէջ ունի ակումբ, որտեղ ծաւալւում է միութեան գործունէութիւնը: Անդամների թիւը ներկայումս կազմում է շուրջ 100 հոգի:

3.- Հայ Օգնութեան Միութիւն. Այս միութեան կարեւոր դերը գաղութի մէջ եղել եւ մնում է աղքատախնամութիւն:

1971ի տուեալներով Յորդանանի հայ գաղութը բաղկացած է 1800 անձից, որոնցից 1500ը պատկանում է լուսաւորչական համայնքին, իսկ 300ը՝ հայ կաթողիկէ համայնքին: Ըստ զբաղմունքի, ամբողջ բնակչութիւնը կարելի է ստորաբաժանել հետեւեալ կերպ.-

Պետական պաշտօնեաներ՝ 12%
Արհեստաւորներ՝ 47,5%
Վաճառականներ՝ 6%
Հողագործներ՝ 3,5%
Շարժավարներ՝ 8,5%
Բժիշկներ, ճարտարապետեր՝ 2,5%
Թոշակառուներ եւ մեծահասակներ՝ 20%

Ազգային վարժարանը ունի 190 երկսեռ աշակերտներ, որոնցի 55ը Կիւլպենկեան Մակապարտէզում, 135ը՝ Իւզպաշեան Նախակրթարանում: Վարժարանի վերատեսուչն է Անուշաւան Վրդ. Ջղջանեանը, որը միաժամանակ գաղութի հոգեւոր առաջնորդն է, իսկ դպրոցի տնօրէնուհին

[17] Աւելի հաւանական է՝ 1953:

է Տիկ. Անահիտ Ոսկեր[ի]չեանը: Դպրոցի ուսուցչական կազմը բաղկացած է 9 հոգուց:

Հայ կաթողիկէ Սահակ Մեսրոպ Վարժարանի շէնքը 1970ին արաբական կռիւների հետեւանքով կրել է լուրջ վնասուածքներ: Այժմ վերանորոգման տակ է եւ շուտով կը սկսի գործել:

Գաղութի ազգային գործերը ղեկավարում է 7 հոգուց բաղկացած ազգային խորհուրդը, որը նշանակւում է Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից:

Խորհրդի անդամներն են.-

1.- Անուշաւան Վրդ. Ջղջանեան	Նախագահ
2.- Վահէ Ղազարեան	ատենապետ
3.- Տիրան Ոսկեր[ի]չեան	փոխատենապետ
4.- Գէորգ Տագէսեան	ատենադպիր
5.- Բիւզանդ Չորպաճեան	գանձապահ
6.- Սարգիս Լեփէճեան	խորհրդական
7.- Նուպար Գաբրիէլեան	խորհրդական
8.- Սարգիս Եկէնեան	խորհրդական

Գաղութի պատմութեան մէջ ազգային խորհրդի կազմը առաջին անգամն է, որ պաշտօնապէս ճանաչւում է տեղական իշխանութիւնների կողմից: Տեղական խորհրդի հասցէն է.-

Փոստարկղ 186, Ամման Յորդանան

Խորհրդական՝ Դ. Յակոբջանեան

[1973]

Տեղեկագիր Յորդանանում Հայ Համայնքի Մասին[18]

Երուսաղէմի հայ համայնքը ունի հարուստ պատմութիւն: Դեռեւս Մ.Թ. 5րդ դարում քաղաքում եւ դրա շրջակայքում հայերը ստեղծել էին մշակութային օճախներ: Նշուած դարում հայերը՝ վրացիների եւ աղուանների հետ միասին, այստեղ ունէին 70ից աւելի վանքեր եւ եկեղեցիներ: Այդ շինութիւնների մի մասը լաւ պահպանուել է մինչ օրս:

Դարերի ընթացքում, ելնելով պատմական պայմաններից Երուսաղէմի եւ ամբողջ երկրի հայ համայնքը մէկ աճում, մէկ նուազում էր՝ ապրելով անկման եւ բարգաւաճման ժամանակաշրջաններ:

Յորդանանի հայ համայնքի քանակական եւ որակական վերջին լուրջ փոփոխութիւնները տեղի են ունեցել 1914ի հայ-թուրքական բախումներից յետոյ, ինչպէս նաեւ 1948-49ի պաղեստինա-իսրայէլական պատերազմի ժամանակ, երբ մեծ քանակով հայ փախստականներ համալրեցին Յորդանանի եւ Իսրայէլի հայ համայնքները:

Ներկայումս Յորդանանի հայ համայնքը հաշւում է շուրջ 10,000 մարդ: Նրանցից 6000ը բնակւում է Երուսաղէմի արաբական հատուածում եւ դրա շրջակայքում, 3000ը բնակւում է Յորդանանի մայրաքաղաք Ամմանում, իսկ միւսները ցրուած են ամբողջ երկրով եւ փոքր ընտանիքներով բնակւում են Յորդանանի տարբեր քաղաքներում եւ գիւղերում (Իրպիտ, Նապլուս, Մաֆրաք, Աճլուն, Զարքա եւ այլ քաղաքներ):

Նրանք (հայերը) հիմնականում հողագործներ եւ գիւղացիներ, տուրիստական գործակալութիւնների եւ աւիաընկերութիւնների աշխատակիցներ, մանր եւ միջին վաճառականներ, հոգեւորականներ եւ ուսանողներ են: Հարկ է նշել, որ Յորդանանում հայերն ունեն նշանակալի դեր երկրի տուրիստական բնագաւառում, ինչպէս նաեւ իրենց տիրապետութեան տակ են պահում առանձին արհեստներ եւ արուեստներ (ոսկերչութիւն, յուշանուէրների եւ կօշիկի արտադրութիւն, լուսանկարչութիւն եւն.):

Հայերի շատ փոքր մաս աշխատում է Յորդանանի պետական-վարչարարական ապարատում, ինչպէս նաեւ տարբեր կազմակերպութիւններում, որոնք կապուած են ՄԱԿի[19] հետ:

Յորդանանում հայերի ամէնախոշոր հոգեւոր եւ աշխարհիկ կենտրոնը համարւում է Երուսաղէմի հայկական պատրիարաքարանը, որը տեղակայուած է Յորդանանին պատկանող Երուսաղէմի հին արաբական

---

[18] ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 425, թ. 2-5: Զայն մեր ուշադրութեան յանձնեց ՀԱԱ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը, որ զայն թարգմանած է ռուսերէնէ: Կատարած ենք յապաւումներ:

[19] Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութիւն:

հատուածում գտնուող Ս. Յակոբ հայկական վանքում: Երուսաղէմի հայկական թաղամասերը զարդարում է Ժ.-ԺԱ. դարերի վանական համալիրը, որը ներառում է Ս. Յակոբի վանքը: Վանքի շրջակայքում բնակւում է հայկական գաղութ, որը բաղկացած է 1200 հոգուց: Գաղութն ապրում է մեկուսացուած կեանքով: Վանքում առկայ է հայկական աշխարհիկ միջնակարգ Թարգմանչաց դպրոցը, ուր սովորում է աւելի քան 300 հայ աշակերտ: Վերջին շրջանում այս դպրոցը դասագրքեր ստանում է Հայաստանից: Երեւանից ուղարկուել է դպրոցական լապորաթորիայի համար նախատեսուած տեխնիկա:

...

Ամման քաղաքում գործում է հայկական աշխարհիկ թերի միջնակարգ դպրոց (7ամեայ), ուր դասաւանդում են հայերէն լեզուով:

...

Վերջին տարիներին, յատկապէս 1964ից, նկատւում է Յորդանանում բնակուող հայերի զգալի արտագաղթ դէպի Աւստրալիա, Քանատա եւ ԱՄՆ: Մինիմում տարեկան 50-100 հայ ընտանիքներ (300-500 մարդ) լքում են Յորդանանը: Սա առաջին հերթին կապուած է նրա հետ, որ աշխատանքի տեղաւորման, երեխաների դաստիարակութեան, ժամանցի կազմակերպման հարցերը բախւում են շատ ու շատ խնդիրների: Ազդեցութիւն են ունենում նաեւ Յորդանանի պետական ապարատի միջին եւ ցածր օղակներում հանդիպող խոչընդոտները եւ ճնշումները:

Սա է պատճառը, որ հայ երիտասարդները, որպէս կանոն, միջին եւ թերի միջին կրթութիւն ստանալուց յետոյ ամէն ինչ անում են կրթութիւնը Հայաստանում, Եւրոպայում կամ ԱՄՆում շարունակելու համար:

Յորդանանի հայկական գաղութը ակտիւ հետաքրքրուած է հայ ժողովրդի պատմութեամբ, նրա ճակատագրով եւ Արարատի փէշերին փռուած իրենց հայրենիքով: Նրանք հետեւում են տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային բնագաւառներում Սովետական Հայաստանում հայերի գրանցած յաջողութիւններին: Այս հարցում նրանց օգնում է Հայաստանից Երուսաղէմ բերուող գրականութիւնն ու հայալեզու մամուլը:

Բացի սրանից Յորդանանի հայ ուսանողների պատմութիւնները, ովքեր բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութիւն են ստացել ՀԽՍՀ ուսումնական հաստատութիւններում, օգնում են Յորդանանում բնակուող հայերին ճիշտ ընկալել կեանքը Սովետական Հայաստանում:

Յորդանանի եւ Երուսաղէմի հայկական գաղութի վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել Սովետական Հայաստանի կեանքի եւ ձեռքբերումների մասին դասախօսութիւնները, որոնք Ս. Յակոբ հայկական վանքում հայկական մեծ լսարանի առջեւ ընթերցել են 1966ին Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի տնօրէն, ՀԽՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի թղթակից անդամ Լեւոն Ստեփանի Խաչիկեանը եւ

Մատենադարանի հին ձեռագրերի ուսումնասիրութեան բաժնի վարիչ Սէն Սուրէնի Արեւշատեանը:

Ապագայում նմանատիպ համեստ, հեղինակաւոր եւ ՀԽՍՀ արուեստի եւ գիտութեան իրենց բնագաւառներում կրթուած աշխատակիցների գիտական ուսումնասիրութիւնները եւ միաժամանակ Յորդանանի հայկական գաղութի մօտ դասախօսութիւնները կ'օգնեն աւելի լաւ հասկանալ Սովետական Հայաստանի կեանքը եւ հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն ամրապնդել Յորդանանի գաղութի եւ ՀԽՍՀ միջեւ մշակութային կապերը:

Յորդանանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1ին քարտուղար Ա. Օհանեանց
Յորդանանում ԽՍՀՄ դեսպանութիւն 15 Մայիսի 1973 թ.
Ամման N. 199

[1975]

Ամմանի Ազգային Մարզական Միութիւն[20]

1955 Յունուարի 15ին Պաղեստինից գաղթած մի խումբ հայեր, ամմանաբնակ ազգային գործիչների հետ միասին, գաղութը աւելի սերտօրէն իրար կապելու, միասնականութեան ոգին ներշնչելու եւ նոր սերնդին ազգային առողջ դաստիարակութիւն տալու պահանջներից ելնելով հիմնեցին Ամմանի Ազգային Մարզական Միութիւնը՝ իր ակումբով, որը կոչւում է «Ուաթանի» ակումբ: Միութեանը 'մարզական' անուն տալու հարցը ելնում է երկրի ներքին քաղաքական պայմաններից: Սակայն Միութիւնը տանում է գաղութում մարզական եւ մշակութային աշխատանքներ, մօտիկից զբաղւում գաղութի հայ վարժարանի գործերով:

Ամմանի ԱՄՄն սերտ կապեր ունի Թէքէեան Մշակութային Միութեան հիմնադիր մարմնի հետ, եւ փաստօրէն կարելի է համարել այն որպէս ԹՄՄեան Ամմանի մասնաճիւղը:

ԱՄՄը յորդանանեան կառավարութեան կողմից վաւերացուած է եւ մտնում է Յորդանանի սպորտային ֆետերացիայի կազմի մէջ: Ակումբի պիւտճէն ապահովւում է անդամավճարների գանձումից, տարեկան կազմակերպուող տարբեր տիպի հանդէսների հասոյթներից, այլ միջոցառումներից եւ Յորդանանի սպորտային ֆետերացիայի կողմից յատկացուող գումարներից:

Ակումբն ունի 150 գործօն անդամ, սակայն նրա բոլոր միջոցառումներին իրենց մասնակցութիւնն է բերում Ամմանի համարեա ողջ հայութիւնը:

1974ին Ամմանի Էշրեֆիէ բարձունքին Երուսաղէմի պատրիարքարանին պատկանող հողատարածութեան վրայ կառուցուել է ԱՄՄ նոր ակումբի երկյարկանի շէնքը:

Ակումբն ունի սպորտային տարբեր խմբակներ: Ներկայումս պատրաստւում են ստեղծել թատերական եւ պարի խմբակներ (նախկինում գոյութիւն ունէին, բայց դադարել են գործել):

1982ին Կիպրոսում կայացած ՀԲԸՄ Նաւասարդեան Խաղերում «Ուաթանի» ակումբի սպորտային թիմերը ակտիւ մասնակցութիւն ունեցան եւ 4 մարզաձեւերում նուաճեցին առաջնութիւնը:

Ներկայիս ԱՄՄեան վարչակազմը հետեւեալն է.-

Վարուժան Սարգսեան, ատենապետ, հիւանդանոցներին անհրաժեշտ սարքաւորումներով եւ դեղօրայքով ապահովող ամերիկեան ընկերութեան Միջին Արեւելքի պատասխանատու:

---

[20] Երեք-էջանի, մեքենագիր այս տեղեկագիրը (ՀԱԱ, Ֆ. 875, ց. 14, գ. 207) հաւանաբար պատրաստուած է 1975ին կամ անկէ քիչ ետք: Զայն մեր տրամադրութեան տակ դրաւ ՀԱԱ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը:

Օշին Պետեւեան, փոխատենապետ, ճարտարապետ:

Տիգրան Մահսերէճեան, գանձապահ, ոսկերիչ:

Ներսէս Ներսէսեան, ատենադպիր, ինժենէր, Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտի շրջանաւարտ:

Անդրանիկ Լեփեճեան, անդամ, ինժենէր, մեր շրջանաւարտ:

Յակոբ Մահսերէճեան, անդամ, ոսկերիչ:

Վարդան Կարաօղլանեան, անդամ, ինժենէր, մեր շրջանաւարտ:

Վազգէն Սալպաշեան, անդամ, լուսանկարչական սարքաւորումների առեւտրական ընկերութեան ատմինիսթրաթիւ տիրեկտոր:

Ժիրայր Չքրըքճեան, անդամ[21]:

ԱՄՄեան հիմնադիրներից, միութեան ղեկավար եւ գաղութում մեծ հեղինակութիւն վայելող անձերից է Սարգիս Լեփէճեանը, որը ղեկավարում է Յորդանանի ընդհանուր հնագիտութեան պիւրոյի հին ճարտարապետական կոթողների լուսանկարչական բաժինը, դասախօսում է Ամմանի Համալսարանում:

ԱՄՄը, իր ստեղծման օրից, սերտ կապեր է հաստատել հայրենիքի հետ եւ ներկայումս լայն աշխատանք է ծաւալում Հայրենիք-Սփիւռք կապերի ընդլայնման ու ամրապնդման գործում: Անցած տարիների ընթացքում միութեան խողովակով հայրենիք են ուղարկուել բարձրագոյն ուսում ստանալու նպատակով մօտ 100 երիտասարդ հայեր Յորդանանից եւ Երուսաղէմից, որոնցից մօտ 60ը արդէն աւարտել է: Նրանցից շատերը աշխատում են Ամմանում եւ մեծ համբաւ են վայելում որպէս մասնագէտներ (բժիշկներ, ինժենէրներ): Միքանիսը ակտիւօրէն մասնակցում են հայրենիքի հասարակական կեանքին՝ դրական դեր կատարելով Հայրենիք-Սփիւռք կապերի ամրապնդմանը:

---

[21] Աւագեանի մեր տրմադրութեան տակ դրած երկէջեայ, մեքենագիր այլ տեղեկագիր մը (ՀԱԱ, Ֆ. 875, ց. 14, գ. 207), պատրաստուած 1975 Ապրիլին, Ս. Բադալեանի կողմէ, կու տայ ցանկը ԱՄՄ ատենի վարչութեան, ու կ'աւելցնէ ասպարէզային եւ տարիքային տուեալներ.- Սարգիս Լեփէճեան (ատենապետ, 50 տարեկան, հայեացքներով չէզոք, մասնագիտութեամբ՝ նկարիչ, պետական պաշտօնեայ է, ղեկավարում է Յորդանանի Ընդհանուր Հնագիտութեան բիւրոյի հին ճարտարապետական կոթողների լուսանկարչական բաժինը), Յակոբ Մխչեան (գանձապահ, դեղագործ, 50 տարեկան), Արտաշէս Ասատրեան (պատասխանատու քարտուղար, պանքի աշխատակից, 40 տարեկան), Բիւզանդ Չորպաճեան (անդամ, մասնագիտութեամբ ժամագործ, 45 տարեկան, ունի իր սեփական խանութը), Տիգրան Մահսերէճեան (անդամ, մասնագիտութեամբ ոսկերիչ, 35 տարեկան), Յակոբ Մահսերէճեան (մարզական բաժնի պատասխանատու, Տիգրանի եղբայրն է, մասնագիտութեամբ ոսկերիչ, 30 տարեկան), Գարեգին (պարի բաժնի պատասխանատու, մասնագիտութեամբ ֆոթօլուսանկարիչ, ունի իր սեփական խանութը, 30 տարեկան), Ջիւան Նշանեան (անդամ, վաճառական, 35 տարեկան), Օշին Պետեւեան (անդամ, մասնագիտութեամբ ճարտարապետ, 30 տարեկան):

Ամէն ամառ, Յորդանանից եւ Երուսաղէմից հայրենիք են հրաւիրւում մանկավարժներ եւ աշակերտներ: Առաջինները հրաւիրւում են վերապատրաստման դասընթացքներին մասնակցելու համար, իսկ աշակերտները՝ պիոնէրական ճամբարներում հանգստանալու:

Ամմանի հայկական դպրոցն ու ԱՄՄի ակումբը հայրենիքից սիստեմատիկաբար ստանում են դասագրքեր, գրենական պիտոյքներ, երաժշտական գործիքներ, գեղարուեստական գրականութիւն, թերթեր ու ամսագրեր:

Ամմանի հայ առաքելական եկեղեցին պատկանում է Երուսաղէմի թեմին: Հոգեւոր պետը նշանակւում է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքի կողմից: Ներկայումս Ամմանի հայոց եկեղեցու հոգեւոր պետն է Վահան Վրդ. Թոփալեանը:

Ամմանում գործում է նաեւ «Հոմենտմէն» ակումբը, որի շուրջ համախմբուած են դաշնակցականները եւ նրանց համախոհները: Սակայն գաղութում ԱՄՄի ազդեցութիւնը անհամեմատ ուժեղ է:

[1976]

Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Հայկական Վարժարանի[22]

Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան Հայկական ամէնօրեայ վարժարանը Յորդանանի հայկական գաղթօճախի միակ վարժարանն է:

Վարժարանը լիովին կապուած է Երուսաղէմի պատրիարքարանի հետ: Նրա ուսումնական ծրագիրը տրւում է Երուսաղէմից:

Վարժարանը ֆինանսաւորում է Կիւլպենկեան Հաստատութիւնը եւ ՀԲԸՄիութիւնը: Վարժարանն առ 1976 Նոյեմբեր ունեցել է 185 աշակերտ:

Վարժարանը բաղկացած է մանկապարտէզ եւ նախակրթարան բաժիններից: Մանկապարտէզի բաժնում սովորում են 40, իսկ նախակրթարանում 145 երկսեռ աշակերտներ: Մանկապարտէզի բաժինը ունի մէկ դասարան, իսկ նախակրթարանը 6 դասարան: Նախակրթարանի իւրաքանչիւր դասարանում սովորում են շուրջ 25 աշակերտներ, 6-12 տարեկան, իսկ մանկապարտէզում՝ 4-5 տարեկան: Վարժարանն ունի 10 ուսուցիչ, որից 3ը ազգութեամբ արաբներ են, իսկ 7ը՝ հայեր:

Վարժարանում դասաւանդում են.-

1. Հայոց լեզու, շաբաթական 5 ժամ (օրեկան 1 ժամ, քանի որ վարժարանը շաբաթուայ մէջ ունի 2 հանգստեան օր՝ Ուրբաթ եւ Կիրակի օրերը)
2. Արաբերէն լեզու, շաբաթական 15-20 ժամ:
3. Անգլերէն լեզու:
4. Մաթեմատիկա:
5. Բնագիտութիւն:
6. Ֆիզկուլտուրա:
7. Գծագրութիւն եւ ձեռքի աշխատանք:
8. Կրօն, շաբաթական 4 ժամ, որը եւ օգտագործւում է հայ ժողովրդի պատմութեան դասաւանդման համար:

Վարժարանի շէնքը եւ հողամասը պատկանում է Երուսաղէմի պատրիարքարանին: Այս պատճառով էլ վարժարանը կրում է հայ համայնքի կրօնական վարժարանի բնոյթ: Վարժարանն ունի 3 հոգուց բաղկացած հոգաբարձութիւն: Տնօրէնուհին է Անահիտ Ոսկերչեանը (Յակոբ Օշականի դուստրը):

Վարժարանը սերտ կապերի մէջ է Յորդանանի Հայ Մարմնամարզական Միութեան հետ, նրա աշակերտներից շատերը հանդիսանում են այդ ակումբի մարզական խմբակների անդամներ:

Վարժարանը սերտ կապերի մէջ է [Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի] Կոմիտէի հետ: Կոմիտէն սիստեմատիկաբար առաքում է գրական, մանկական գրականութիւն, դպրոցական դասագրքեր: Առաքել է նաեւ դպրոցական լաբորատորիա, մանկապարտէզի համար մանկական խաղալիքներ եւ սպորտային գոյք:

Կազմեց՝ Աւ. Խորհրդական Ս. Բադալեան

---

[22] Երկէջեայ, մեքենագիր այս տեղեկագիրը (ՀԱԱ, Ֆ. 875, ց. 14, գ. 207) մեր տրամադրութեան տակ դրաւ ՀԱԱ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը: Վերնագրին կցուած է՝ «Կազմուել է 1976 Նոյեմբերին, ըստ դպրոցի տնօրէն Անահիտ Ոսկերչեանին» բացատրութիւնը:

[1981]

12 Յուլիսի 1981

Յորդանանի Հայկական Գաղութը[23]

Յորդանանի հայ համայնքը (բացառութեամբ Արեւմտեան ափի) բաղկացած է 3000 մարդուց: Յորդանանում նրանք բնակւում են հիմնականում հետեւեալ քաղաքներում եւ թաղամասերում.

Ամման --- շուրջ 350 ընտանիք
Զարքա --- շուրջ 30 ընտանիք
Իրպիտ --- շուրջ 20 ընտանիք
Ռուսէյֆա --- շուրջ 10 ընտանիք
Ղոր-Սաֆի --- շուրջ 10 ընտանիք
Աքապա --- շուրջ 6 ընտանիք
Քարաք --- շուրջ 5 ընտանիք
Աճլուն --- շուրջ 5 ընտանիք

Յորդանանի կառավարութեան կողմից հայ համայնքն ընդունուել է որպէս կրօնական համայնք եւ իրաւունք ունի ղեկավարել իր գործերը ելնելով կրօնական եւ էթնիկ կանոններից եւ սովորոյթներից՝ ունենալ սեփական ազգային դպրոցներ, եկեղեցիներ, ակումբներ, անցկացնել սեփական ծիսակատարութիւնները եւն.:

Համայնքում գլխաւորը համարւում է քահանան, ում նշանակում է Երուսաղէմի հայկական պատրիարքարանը: Բացի իր կրօնական պարտականութիւններից համայնքի ղեկավարը համարւում է նաեւ հայկական դպրոցների գլխաւորը, Համայնքային Խորհրդի նախագահը եւ յորդանանեան կառավարութեան առջեւ հանդէս է գալիս, որպէս հայկական պատրիարքարանի ներկայացուցիչ:

1967ին Երուսաղէմի արաբական մասը եւ Արեւմտեան Ափը Իսրայէլի կողմից գրաւուելու պատճառով, Երուսաղէմի հայկական պատրիարքարանի հետ կապը դժուարացել է: 1968ին այս կապակցութեամբ, պատրիարքի յանձնարարականով, Յորդանանում ստեղծուեց Համայնքային Խորհուրդ: Խորհուրդը ճանաչուել է յորդանանեան կառավարութեան կողմից եւ ներքին գործերի նախարարութեան կողմից գրանցուել է որպէս պաշտօնական կազմակերպութիւն:

Յորդանանեան կառավարութեան վերաբերմունքը հայ համայնքի հանդէպ դրական է: Հայերի հանդէպ լաւ վերաբերմունքի սկիզբը դրել է դեռեւս Էմիր Ապտալլան (թագաւոր Հուսէյնի պապը), ով բաւականին

[23] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, գ. 50, թթ. 5-10: Զայն մեր ուշադրութեան յանձնեց ՀԱԱ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ Գոհար Աւագեանը, որ զայն թարգմանեց ռուսերէնէ: Կը հրատարակենք մանր յապաւումներով:

դրական էր վերաբերւում հայերին եւ ամէն կերպ աջակցում էր նրանց բնակեցմանը եւ երկրում յարմարուելուն:

Հայերը համարւում են Յորդանանի լիիրաւ հպատակներ եւ օգտւում են այս թագաւորութեան բոլոր իրաւունքներից: Նրանց գործնական ակտիւութեան, կրթութեան եւ կեանքի այլ բնագաւառներում որեւէ սահմանափակումներ կառավարութիւնը եւ պետութիւնը չեն դնում: Հայերը ստանում են ծննդեան վկայականներ, անձնագրեր եւ այլ փաստաթղթեր, ինչպէս արաբ-յորդանանցիները: Ազգային պատկանելութեան վերաբերեալ նշումներ այդ փաստաթղթերի մէջ չեն կատարւում:

Ունեցուածքի, ամուսնութեան, ամուսնալուծութեան վերաբերեալ փաստաթղթերը տրամադրում է եկեղեցին՝ Համայնքային Խորհրդի առաջարկութեամբ: Ամուսնալուծութեան վերաբերեալ փաստաթղթերը, որպէս բարձրագոյն մարմին, հսկում է անձամբ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը:

Համայնքում պահպանուել են այն երկրների աւանդոյթները եւ սովորոյթները որտեղ հայերը բնակուել են մինչ Յորդանան գաղթելը: Բոլոր երեխաները, անկախ այս կամ այն կրօնական հոսանքին յարելուց (հայ ուղղափառ կամ հայ կաթողիկէ), յաճախում են հայկական նախնական վեցամեայ դպրոց: Այստեղ ուսումն աւարտելուց յետոյ, նրանք կրթութիւնը շարունակում են պետական կամ մասնաւոր տարբեր դպրոցներում: Համայնքի բոլոր անդամները տիրապետում են հայերէնին եւ միքանի այլ լեզուների (արաբերէն, թուրքերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն):

Գաղութի մշակութային եւ հասարակական կեանքը կենտրոնացած է դպրոցների, մարզական ակումբների եւ եկեղեցու շուրջ:

Գաղութում առկայ են հետեւեալ հասարակական եւ այլ կազմակերպութիւնները.-

1. Համայնքային Խորհուրդ – խորհրդի անդամները նշանակւում են Երուսաղէմի հայոց պատրիարքի կողմից, սակայն այն չի հանդիսանում կրօնական կազմակերպութիւն: Խորհրդի նախագահը եւ անդամները նշանակւում են ցմահ: Միայն պատրիարքը կարող է ցրել Խորհուրդը: Համայնքային Խորհուրդը ղեկավարում է առաջնորդը, ով հանդիսանում է դրա նախագահը, սակայն չի մտնում Խորհրդի կազմի մէջ, ուղղորդում է Յորդանանի հայ գաղութի կեանքը, հանդիսանում է իւրատիպ «հայկական կառավարութիւն» գաղութի համար: Նա լիազօրուած է տրամադրել վերը թուարկուած փաստաթղթերը, որոնք վերաբերւում են սեփականութեան իրաւունքին եւ գաղութի անդամների քաղաքացիական դրութեանը:

Խորհրդի կազմի մէջ ներառուած են հայկական գաղութում առկայ 2 խոշոր հոսանքների ներկայացուցիչները. հայրենասիրական բնոյթի

(Հնչակեան Կուսակցութիւն)[24] եւ պրօդաշնակցականները: Կարելի է ասել, որ Խորհուրդը հանդիսանում է միջնորդը այս 2 հոսանքների միջեւ:

2. Հայրենասիրական մարզական ակումբ «Ուաթանի» (հայրենիք)[25] - ստեղծուել է 1955ին, կազմի մէջ մտնում են Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ հայրենասիրական տրամադրութիւններ ունեցող անձիք: Ակումբի հիմնական առաքելութիւնն է կազմակերպել մարզական միջոցառումներ, գեղարուեստական ինքնագործունէութիւններ, տարբեր թեմաների, այդ թւում նաեւ Խորհրդային Հայաստանի, վերաբերեալ դասախօսութիւններ եւ քննարկումներ:

Ակումբը միաւորում է շուրջ 700 մարդ (անդամներ եւ յարողներ): Ակումբի անդամ դառնալու համար հարկաւոր է ներկայացնել 2 աւելի վաղեմի անդամների երաշխաւորագրեր:

Ակումբի գործունէութիւնը ղեկավարում է վարչութիւնը, որն ընտրւում է անդամների ընդհանուր թուի մեծամասնութեամբ:

Ակումբը զբաղւում է նաեւ բարեգործութեամբ, որն իրականացւում է մասնաւոր ներդրումների եւ նուիրատուութիւնների հաշուին: Այդ բարեգործութիւնն ուղղուած է կարիքաւոր հայ ընտանիքներին եւ ուսանողներին, ովքեր ունեն դրամական դժուարութիւններ:

Ակումբը Յորդանանի դաշնութեան ակումբների կազմի մէջ է մտնում, եւ ինչպէս միւս ակումբներին այնպէս էլ իրենց ամէն տարի յատկացւում է 200 յորդանանեան տինար: Ուրիշ կողմնակի կանոնաւոր դրամական մուտքեր չեն լինում:

Օտարերկրեայ եւ միջազգային կազմակերպութիւնների հետ (եթէ չհաշուենք Խորհրդային Հայաստանը) պաշտօնական կապեր ակումբը չի պահպանում:

Ակումբը աշխուժ մասնակցութիւն է ունենում Խորհրդային Հայաստանի միջին եւ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում ուսանելու համար թեկնածուների ընտրութեանը:

3. Պրօդաշնակցական մարզական ակումբ «ՀՄԸՄ» (Երիտասարդութիւն) - ստեղծուել է 1964ին[26], միաւորում է շուրջ 300 անդամ եւ համակիր: Ակումբի ղեկավարութիւնը ընտրւում է ընդհանուր ժողովի ժամանակ անդամների կողմից եւ բաղկացած է 5 (ժամանակ առ ժամանակ 7) հոգուց:

Ակումբը մեծ աշխուժութիւն չի ցուցաբերում: Նրա հիմնական գործառոյթներից է հակախորհրդային պրոպագանդան հայկական գաղութում, որն ուղղուած է Սովետական Հայաստանի դէմ եւ ազգայնամոլ հայեացքների ու դէպի դրամատիրական երկրներ, յատկապէս ԱՄՆ,

[24] Վրէպ:

[25] Պէտք է թարգմանել «ազգային»:

[26] Տե՛ս՝ այս հատորին մէջ ՀՄԸՄի նուիրուած յօդուածը:

գաղթելու պրոպագանդա: Ակումբը տրամադրում է նաեւ երաշխաւորութիւններ, որոնք վկայում են հայկական գաղութի այս կամ այն անդամի բարեկեցութեան մասին, ինչը կը հեշտացնէր նրանց արտագաղթը դէպի արեւմտեան երկրներ:

Ակումբը աշխուժ կապեր է պահպանում ԱՄՆ դաշնակցական կազմակերպութիւնների հետ՝ Պէյրութի ՀՅԴ կազմակերպութեան միջոցով:

Ակումբն ունի սեփական շէնք, որը ձեռք է բերուել եւ պահպանւում է ԱՄՆից ստացուող միջոցների հաշուին:

Սեփական տպագրական մամուլ ակումբը չունի:

4. Հայկական ազգային դպրոցներ[27] – Առաջին դպրոցը հիմնուել է 1937ին Ամմանում Երուսաղէմի հայոց պատրիարքի միջոցների հաշուին: Յետագայում, 1961ին կառուցուել է նոր դպրոց Կիւլպենկեանի անուան ֆոնտի հաշուին (Պորթուկալ) եւ՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

Դպրոցը հայկական համայնքին փոխանցուել է Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից եւ անուանուել է Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան:

Հայկական ազգային դպրոցներ բացուել են նաեւ Ռուսէյֆայում (1938)[28], Զարքայում (1958), սակայն յետագայում այդ դպրոցները փակուեցին քանի որ սովորողների քանակը շատ քիչ էր: Այս քաղաքներում բնակուող հայերի երեխաները ներկայումս յաճախում են Ամմանի հայկական դպրոց:

Հայկական դպրոցներ աւարտածները ինքնաբերաբար ընդունւում են պետական եւ մասնաւոր միջնակարգ դպրոցներ:

Բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար հայ երիտասարդները, որպէս կանոն արտագաղթում են ԱՄՆ, Լիբանան, Արեւմտեան Եւրոպա եւ Խորհրդային Միութիւն:

5. Եկեղեցի – Երուսաղէմում եւ Յորդանանում հայկական գաղութի զգալի մասը պատկանում է Հայ Առաքելական եւ մի փոքր մասը՝ Հայ Կաթողիկէ եկեղեցուն:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին ղեկավարում է Երուսաղէմի պատրիարք Եղիշէն, ով մշտապէս բնակւում է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանում եւ հանդիսանում է Յորդանանի հպատակ:

Եկեղեցին չափազանց կարեւոր դեր է խաղում ինչպէս Յորդանանի, այնպէս էլ Իսրայէլի հայկական գաղութի կեանքում: Այն հանդիսանում է հայերի պաշտօնական ներկայացուցիչը յորդանանեան եւ իսրայէլեան իշխանութիւնների մօտ:

---

[27] Այս մասին աւելի համապարփակ եւ ճշգրիտ տե՛ս՝ այս հատորին մէջ յորդանահայ դպրոցներուն նուիրուած յօդուածը:

[28] Այս մասին աւելի համապարփակ տե՛ս՝ հատորին մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղերուն նուիրուած յօդուածը:

Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին աննշան դերակատարութիւն ունի հայկական գաղութի կեանքում: Նրա հետեւորդները Յորդանանում շուրջ 300 մարդ է:

Հայ կաթողիկէ համայնքը ընդունուել է յորդանանեան ղեկավարութեան կողմից, ունի իր ղեկավարը, եկեղեցին եւ դպրոցը:

Կաթողիկէ համայնքը իր ղեկավարի միջոցով ենթարկւում է Լիբանանի Հայ կաթողիկէ պատրիարքարանին:

Իսրայէլի եւ Յորդանանի հայկական գաղութը, անկախ իր համեմատաբար փոքրաթիւութիւնից (երկրի բնակչութեան 0.5%ից պակաս), գրաւում է բաւականին կարեւոր դեր այդ պետութեան հասարակական, մշակութային եւ տնտեսական կեանքում: Գաղութը բնութագրւում է մի շարք առանձնայատկութիւններով, որը նրանց առանձնացնում է երկրում բնակուող այլ ազգային փոքրամասնութիւններից: Դա, առաջին հերթին, աշխարհի տարբեր երկրներում բնակուող (ներառեալ ԽՍՀՄ) հայերի հետ միջազգային կապերն են, որոնք ունեն բարեկամական, գործնական եւ ազգային հիմքեր, արեւմտեան երկրներ արտագաղթի զգալի ծաւալ, Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ գաղութի որոշ անդամների դրական տրամադրուածութիւնն եւ հայրենասիրութիւնը, Իսրայէլի եւ Յորդանանի միւս բնակիչների հետ հաւասար իրաւունքները եւ միաժամանակ որոշակի մեկուսացումը - հաշուառման, քաղաքացիական կացութեան մասին գրանցման ակտերը եւն. (նման հարցերով զբաղւում է հայոց եկեղեցին), գաղութի անդամների մեծ մասի հաստատումը խոշոր քաղաքներում – այս ամէնը հիմք են հանդիսանում, որպէսզի հայերը Իսրայէլում եւ Յորդանանում առանձնայատուկ տեղ գրաւեն:

Յորդանանում ԽՍՀՄ դեսպանատան կցորդ (խորհրդական)՝ Ի. Զուր

[2019]

Կեանքս Ինչպէս Որ Էր[29]

Թադէոս Եսայեան

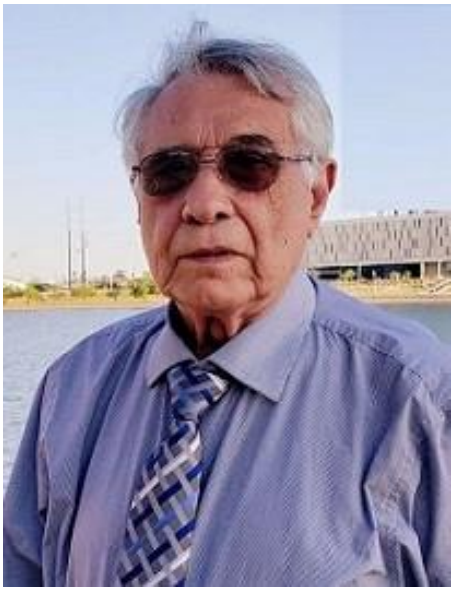

Ծնած եմ 1941ին, Ամման Յորդանան: Յաճախած եմ տեղւոյն նախակրթարանը՝ Ազգային Հեթումեան Վարժարան, ապա երկրորդական՝ Թերասանթա Քոլէճ: Բախտի եւ ուրիշներու բարեացակամութեան արդիւնք՝ կարողացեր եմ համալսարանական կրթութիւն ստանալ նախ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ որպէս ճարտարագէտ պսակաւոր գիտութեան վկայականով, 1969ին, ապա Անգլիոյ Սաութհեմփթըն Համալսարանէն որպէս ճարտարագէտ մագիստրոս գիտութեան վկայականով, 1974ին:

1969ին գարնան, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ հանդիպեցայ Օր. Լենա Ենիգոմշուեանին, հալէպահայ, քիլիսցի, նախահայրերը Ակնէն գաղթած հայախօսներ: Նշանուեցանք Պէյրութի մէջ, ամուսնացանք Ամման 1970ի ամռան: Բախտաւորուեցանք երեք զաւակներով՝ Ալեքսի, Լենար, Մարալ:...Ես անձնապէս հպարտ եմ զաւակներուս յաջողութեան համար ու բնաւ չեմ զղչար կեանքս վատնած ըլլալու համար անապատներու մէջ, որպէսզի կրթաթոշակ ապահովեմ զաւակներուս:

Հայրս՝ Իսկենտէր Եսայեան եւ մայրս՝ Վերոնիքա Ասատուրեան, ծնած են Տէօրթ Եոլ, ամուսնացած են Իսքենտէրուն: Ունիմ չորս քոյրեր՝ Սրբուհի, Սիրվարդ, Սեդա, Սոնա եւ փոքր եղբայրս՝ Սահակ: Բայց թէ ինչու՛ յորդանանահայ տէօրթեոլցի եմ՝ պատմեմ: Անշուշտ պիտի պատմեմ այն ինչ որ լսած եմ:

Ըստ մեծմօրս, Յորդանանի անապատները տարագրուած տէօրթեոլցիներ կ'ազատագրուին երբ թրքական բանակները կը պարտուին պաղեստինեան ճակատներուն վրայ, 1918ին: Տէօրթ Եոլ վերադարձի ճամփուն, անոնք կ'անցնին Յորդանան գետի հովիտի մօտիկէն, ուր կը տեսնեն բարեբեր անմշակ հողեր ու նարինջի ծառեր: Նարինջ՝ ճիշտ Տէօրթ Եոլի նարինջներուն պէս նարինջ: Տէօրթ Եոլ կը մնան միքանի տարի, ու ապա կամովին կը գաղթեն Իսքենտէրուն, երբ

[29] Թադէոս Եսայեանի այս ինքնակենսագրականը մեր տրամադրութեան տակ դրաւ Շաքէ Մանկասարեան-Կրոկըն, որուն կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

Տամատեանի լեգէոնականները կը վտարուին Կիլիկիայէն: Հայրս ու մայրս կ'ամուսնանան Իսքենտէրուն: Երեսունական թուականներուն, երբ Իսքենտէրունը կը յանձնուի թուրքերուն, միքանի տէօրթեոլցի ընտանիքներ (Փելթէքեան, Լեփէճեան, Եսայեան) կը գաղթեն Յորդանան՝ հողագործութիւն ընելու համար Յորդանան գետի հովիտին մէջ: Անոնց կը հետեւին ուրիշներ: Ահա այսպէս կ'ըլլանք յորդանանանահայ տէօրթեոլցիներ:

Ամմանի մէջ գաղթական տէօրթեոլցիները կը բնակին Էշրեֆիէյի լեռան վրայ որ չորս կողմէն կը բարձրանայ շրջակայ հովիտներուն վրայ: Հայոց ապրած թաղը արաբները կը կոչեն «հայոց թաղ» եւ մինչեւ այսօր ան կը կոչուի «հայոց թաղ»: Իմ մանկութեան տունը լեռան լանջին էր, մօտ էր գաղութի դպրոցին ու մատուռին եւ երկու ակումբներուն՝ ՀՄԸՄ եւ ԱՄՄ:

Ուրեմն այս էր գաղութը մինչեւ 1948, որմէ ետք պաղեստինցի գաղթականներու ժամանումով՝ քաղաքը զարգացաւ: 1954ին, երբ երկրորդական վարժարանս աւարտեցի, Ամմանը արդէն հսկայ մայրաքաղաք եղած էր:

Մանկութիւնս ունեցաւ անմոռանալի օրեր, որոնք նոյնանման արարողութեան պէս կը կրկնուէին ամէն օր: Դէպի դպրոց առաւօտեան ժամը 7ին, վերադարձ ժամը 4ին, սերտողութիւն չորս ժամ, ընթրիք ժամը 8ին, որմէ ետք կը սկսէին օրուան ամէնահաճելի ժամերը: Մեծ քոյրս՝ Սրբուհին, Ռաֆֆիէն հատուած մը կը կարդար... հայրս շատ կը սիրէր *Աւազակապետը, Ինկած Բերդի Իշխանուհին* եւն.: Հայրս թրքախօս էր, բայց որոշած էր հայերէն սորվիլ. ջանք կը թափէր մեզի հետ հայերէն խօսելու. կոտրտուած հայերէն մը, բայց փառք Աստուծոյ հայերէն էր: Ուշ գիշերին՝ ժամը 10ին, քրոջս՝ Սրբուհիին պարտականութիւնն էր Երեւանը փնտռել մեր հալումաշ պատեանով ձայնասփիւռին վրայ: Կ'ուրախանայինք «Երեւանն է խօսում»ով: Հայրս շատ կը սիրէր Յովհաննէս Պատալեանի «Կանգնիր Կարաւան»ը եւ Սայեաթ Նովայի երգերը: Մեր ձայնասփիւռը չար էր, շատ չար, յաճախ կը համրանար արժանանալով հօրս կշտամբանքին: Բարեբախտաբար քոյրս գիտէր տուփին որ կողմը թակել, ցնցել որպէսզի ան վերսկսի երգել:

Հապա մեծմայրս, ի՜նչ ըսեմ: Աչքին լոյսն էի: Թէեւ հօրեղբօրս՝ Միսաքին, տունը կ'ապրէր, բայց ամէն Կիրակի շագանակով մեզի կու գար: Թրքախօս էր, շատ քիչ հայերէն կը հասկնար բայց ես պէտք էր պատմէի ամէն ինչ՝ ինչ որ սորված էի շաբթուան ընթացքին: Մեծմայրս ու ես անբաժան ընկերներ էինք: Միասին ցորենը ջաղացք կը տանէինք, գիւղ կ'երթային ամառները, հօրաքրոջս լոլիկի պարտէզներուն գիւղը: Մեծմօրս գառնուկն էի կարծես, պէտք էր գիրցնէր զիս համադամ ճաշերով: Ես կը սիրէի ցանքի կանաչները: Գիտէի՝ ո՛ր հաւը ո՛ր թուփին տակ կ'ածէ՝ կը հաւաքէի, մեծմօրս կը տանէի, իսկ մեծմայրս հում հաւկիթ կլլել կու տար: Կը սիրէի էշ նստիլ,

բայց օր մը սխալմամբ ջորիի վրայ բարձրացայ: Անասունը չսիրեց ինծի... վար նետեց: Չցաւեցայ, բայց կարծեմ հեռուէն մեծմայրս ցաւեցաւ:

Գիւղին մէջ ամէն գիշեր պէտք էր պատմութիւն պատմէի. հօրաքրոջս ամուսինը՝ Թորոս *էնիշտէ*ն, լսել կ'ուզէր հայ թագաւորներու մասին: Ու ես կը պատմէի ու կը պատմէի: Ուշ գիշերին, անկողին չմտած, Թորոս *էնիշտէ*ն կը հարցնէր՝ «հապա ի՞նչ եղաւ Ղեւոնդ Քերեցին...» ու ես այս անգամ կը պատմէի Քաջն Վարդանի ու Ղեւոնդ Երէցի Աւարայրը: Եւ այսպէս, ամէն ամառ, Քաջն Վարդան ու Ղեւոնդ Երէց ապրեցան Յորդանանի այս հեռաւոր գիւղին մէջ:

Անմոռանալի յիշատակներ ունիմ Հեթումեան Ազգային Վարժարանի օրերէս: Հայերէն լեզուի ուսուցչուհիս Օր. Արփինէ Սարգիսեանն էր (յետագային Տիկ. Արփինէ Նագգաշեան, անուանի գրող, երուսաղէմահայ Հրանդ Նագգաշեանի տիկինը, բանաստեղծուհի Անուշ Նագգաշեանի մայրը): Տիկին Արփինէն ներկայիս կ'ապրի Երուսաղէմ: Հայոց պատմութեան դասատուն պարոն Սեդրակ Լափաճեանն էր (յետագային Սմբատ. Արք. Լափաճեան, Արեւմտեան Ամերիկայի թեմի առաջնորդ): Անձնապէս, ես այս երկուքին կը պարտիմ սէրս հայ լեզուի եւ հայապաշտութեան: Կը սիրէի Օր. Արփինէի սորվեցուցած քերթուածները: Կը սիրէի Պ. Սեդրակի հայ թագաւորները: Կը յիշեմ ամավերջի հանդէս մը երբ Վարդանանքը բեմադրեցինք, ու ես կարճահասակ թիկնապահը եղայ Յազկերտ արքային: Մեղքս չպահեմ՝ կ'ուզէի Յազկերտը բեմէն վար նետել: Ցաւ էր ինծի համար, մեծ ցաւ որ հայերս այլեւս թագաւոր չունինք: Կ'ուզէի Յորդանանի թագաւորին պէս մենք ալ թագաւոր ունենանք եւ յաճախ բաց աչքերու երազիս մէջ՝ ես կ'ըլլայի թագաւոր ու մեծմայրս թագուհի:

Օր. Արփինէի սորվեցուցած հայերէնս միշտ հետս կ'ապրէր: Ամավերջի հանդէսներուն ինծի վիճակուած էր Օր. Արփինէին սորվեցուցած քերթուածներէն մին արտասանել: Կը սիրէի ամավերջի հանդէսները: Նուէր կը ստանայի որպէս դասարանիս առաջնակարգ աշակերտ: Դասընկերուհի քոյրս ալ նուէր կը ստանար: Տարի մը *հարմոնիքա* նուէր ստացայ հանդիսատես Պ. Սերոբ Անթիքաճեանէն: Ան բարերար մարդ էր: Հող տրամադրեց գաղութին որ նոր դպրոց եւ եկեղեցի կառուցանենք:

Հապա քերթուածները Օր. Արփինէի՞ն: Անոնք սրտիս մէջ կ'ապրէին, բացի քերթուածներէն մին, որ սրտիս վրայ նստած շատ ծանր կը կշռէր: Այդ մէկը Մուշեղ Իշխանի քերթուածն էր՝ «Հայ ըլլալնուս մէջ չտեսանք օր ու արեւ» ոտանաւորը: Այս ի՞նչ անբախտութիւն՝ կ'ըսէի մտքէս: Ինչու՞ այդպէս պէտք է ըլլայ: Ինչու՞ հոս Յորդանանը ունենանք վարձու հայրենիք, երբ «Երեւան խօսում»ը կ'ըսէր թէ ծաղկեալ հայրենիք ունինք. ալ որու՞ն հաւատաս: Բայց ես Մուշեղ Իշխանին հաւատացի, մանաւանդ 1948ի ամռան, երբ պաղեստինցի գաղթականներէն ոմանք իջեւանեցան դպրոցի դասարաններուն մէջ: Ու Աստուած իմ, ինչ ողորմութիւն էր յաջորդ տարի, երբ մենք՝ աշակերտներս «Առաւօտ Լուսոյ»էն ետք մուրացկանի պէս կարգ

բռնեցինք այցելուներու առջեւ՝ գաւաթ մը կաթ եւ դգալ մը ձկան իւղ խմելու համար: Ուրեմն - կ'ըսէի մտքէս - Մուշեղ Իշխան այս ալ գիտէր:

Օրիորդ Արփինէն շատ կը հաւնէր շարադրութիւններս: Բնութիւնը կը խայտար հոն: Գարնանային դպրոցական պտոյտները յատուկ դեր ունէին գրութիւններուս մէջ: Կը սիրէի ծիլ ու ծաղիկը սարերուն: Կը սիրէի պտղատու ծառերը Սամուէլ աղայի պարտէզներուն, ուր յաճախ բոլոր աշակերտութիւնը կը հիւրասիրուէր: Գլխարկ փախցնել, պարան ցատկել, պարան քաշել, գիծ-գիծ խաղ, վրադ է-վրադ է, մոմլիկ-մոմլիկ խաղերը, յետոյ՝ պար, երգ ու նորէն շուրջպար:

Օրիորդ Արփինէն դպրաց դասին մէջ էր: Ես՝ խորանի մոմակիր: Բայց պաշտօնս բարձրացաւ 13 տարեկանէս ետք: Բուրվառը ձեռքս տուին. կը սիրէի խունկը, կը սիրէի աղօթքը: Կը սիրէի Աստուածս բայց կ'ատէի լուսահոգի Հայր Կորիւնը, որուն հետ տունօրինէքի կ'երթայի: Ամէն անգամ որ տէօրթեոլցիի տունը օրհնէինք՝ կը հարցնէր՝ «Թադէոս, որքա՞ն տուին քեզի»: Նոյն հարցումը կը կրկնուէր ամէն կնունքի, հարսանիքի եւ մեռելաթաղէ ետք: Որպէս ընկերակից Հայր Կորիւնին (պայուսակը շալկող նաեւ), ունեցայ շատ մը սաներ, որովհետեւ մանկիկի հիւանդութեան պատճառաւ անակնկալ կնունք կ'ըլլար ու փոքրիկը կը գրկէի որպէս սանահայր: Մեռելաթաղէ բնաւ չեմ վախցած, բացի այն մէկ սրտաճմլիկ պատահարէն երբ դագաղը կարճ ըլլալով՝ երակարահասակ մեռեալին, խեղճին սրունքները ծալուեցան խշրտուքով մը, ու դեղին մորթը երեւցաւ որ մորթուած/փետրատուած հաւի գոյն ունէր: Այդ օրէն իվեր ես հաւու միս չեմ կերած:

Լուսահոգի Հայր Կորիւնին առնչուած կայ նաեւ ցաւալի պատահար մը: Մայիս 28ի օրը: Այդ օր, Հայրսուրբը բռնութեան կ'ենթարկուէր, որովհետեւ կը մերժէր դպրոցը փակել: Ցաւալի երեւոյթ էր: Կը մեղքնայի Հայրսուրբին: Չէի գիտեր ի՞նչ է Մայիս 28ը: Ես ու հայրս գիտցանք Մայիս 28ը երբ Սրբուհին նշանուեցաւ լուսահոգի դաշնակցական Յարութիւն Մխճեանին: Լուսահոգին աննկարագրելի հպարտութեամբ պատմեց ամէն բան: Անկախութիւն, հանրապետութիւն, Ղարաքիլիսէ, Բաշապարան, Սարդարապատ ու երբ կարգը գար Դրոյի, Նժդեհի, Անդրանիկի՝ լուսահոգին բռունցքով վեր, աւելի բարձր կը խօսէր: Հպարտ էր, շատ հպարտ: Ես ու հայրս ալ նոյնքան հպարտ, աւելի՛ հպարտ ու ես մտքէս կ'ըսէի՝ «ուրեմն օ՜խ եղաւ Հայր Կորիւնին, արդէն կը նախանձէր շահած դրամիս»:

1954էն 1959՝ երկրորդական վարժարանի տարիներս էին: Առաջին տարին դժուար էր, մանաւանդ այն դասերը, որոնք արաբերէնով կը դասաւանուէին՝ արաբերէն լեզու եւ արաբական ու իսլամական աշխարհի պատմութիւնը: Երկրորդ տարին արդէն գերազանցեր էի բոլորը վիճակացոյցի նիշերովս: Առաջին եւ երկրորդ տարիներու կրթաթոշակս Ազգային Մարզական Միութիւնը հոգաց: Յաջորդ տարիները՝ ձրիավարժ

դարձայ, երկրորդական վարժարանիս հաշուոյն: Չեմ մոռնար այն պանծալի օրը, երբ արաբական պատմութեան ուսուցիչը՝ *ուսթազ* Ճեմիլը, գովեց հիթիթները որպէս հայերու նախահայրեր ու ըսաւ թէ որպէս քաջ, պատերազմիկ ժողովուրդ՝ նոյնիսկ Ռամսէս փարաւոնը չէր կարողացեր անոնց երկիրը գրաւել: Հպարտ էինք մենք՝ դասարանի հայ աշակերտներս՝ Ռոստոմ Եթեմէզեան, Գեղամ Պոտոսեան, ես ու Զօհրապ Տէրտէրեան: Եթէ թեւեր ունենայի՝ վստահաբար այդ օր կրնայի թռչիլ:

Երկրորդական վարժարանի տարիներուս թէ՛ Սրբուհին ամուսնացաւ, եւ թէ՛ դասընկերուհի քոյրս՝ Սիրվարդը, ամուսնացաւ Գէորգ Գէորգեանի հետ: Երկուքն ալ (այժմ լուսահոգի) Պաղեստինէն գաղթածներ: Յարութիւնը դաշնակցական էր: Գէորգը՝ համակիր ռամկավար: Ուրբաթ կամ Կիրակի օրեր հօրս տունը կու գային: Քարտ կը խաղայինք: Ես ու հայրս կը խուսափէինք խօսիլ գաղութի հայկական լուրերուն մասին, որովհետեւ նիւթը անմիջապէս կուսակցական հարցի կը վերածուէր, ու ահա ա՛ռ քեզի վէճ, պոռչտուք: Հայրս ու ես հաշտարարի դերը կը ստանձնէինք: Ի՞նչ ընենք՝ ստիպուած: Երկուքն ալ սիրելի էին մեզի: Ես նոյնիսկ հաճելի թուելու համար՝ երկուքին ալ ակումբները կ'երթայի: ԱՄՄի մէջ փինկփոնկի լաւ խաղացողներ կային ու ես կը մրցէի անոնց հետ: Երկու տարի շարունակ ակումբի ախոյեանութեան արծաթէ բաժակաիր դարձայ: Կարճահասակ ըլլալուս պասքէթպոլ չէի խաղար, բայց միշտ ներկայ կ'ըլլայի երկու ակումբներու մրցումներուն, երբ օտար խումբերու դէմ խաղային: Տարի մը, Յորդանանի առաջնութեան մրցումը վիճակուեցաւ գաղութի երկու հայ ակումբներուն: Հանդիսատեսները դէմ դէմի նստան ու թմբուկներով միայն ՀՄԸՄ ու ԱՄՄ պոռացին: Թմբուկներու թափը կարծես պատերազմի հրաւէր էր: Ցաւալի երեւոյթ էր մնացեալը: Պարտուողներ հայհոյանքի գնդակներ նետեցին մրցակիցին վրայ (անշուշտ թրքերէն հայհոյանքներ) ու հանդիսատեսներէն ոմանք միացան անոնց: Եկուր հայ եղիր ու դիմացիր: Ես կողմ չէի բռներ... հասկնալի պատճառներով: Իմ այդ օրերու կարճ խելքս կ'ըսէր որ աւելի լաւ է հօրս պէս ըլլամ հաշտարար ու հայապաշտ քան թէ քեռայրներուս պէս կուսակցապաշտ: Եւ այս հայեցողութիւնս իր պտուղը ունեցաւ տարիներ վերջ:

1959ի Յունիսին աւարտեցի երկրորդական վարժարանը, բարձր նիշերով, մասնակցեցայ երկու քննութիւններու՝ GCE անգլերէն, *մեթրիք Օրփոն*՝ արաբերէն: Երկուքն ալ յաջող: *Մեթրիք Օրփոն*ը պետական քննութիւնն էր: Ես երկրորդ հայն էի Յորդանանի մէջ, որ կը յաջողէր այս քննութեան:

Այո, 1959ին աւարտեցի երկրորդական վարժարանս: Ա՛լ կը մնար համալսարան երթալ: Բայց ի՞նչպէս: Բարերար պէտք էր կրթաթոշակիս... ճամփորդութեան ծախս, սենեակի վարձք, ապրուստի եւ գիրքի դրամ եւն.: Մայրս որոշեց դերձակութիւն ընել: Ճամփորդութեան հարցը լուծուեցաւ որովհետեւ տէօրթեոլցի ազգական Միհրան *էմմի*ն սիրով ընդունեց Ամման-

Պէյրութ գիծի բեռնատար մեքենայով տանիլ ու բերել զիս: Միհրան *Էմմի*ն իր յաջորդ Ամման վերադարձին ուրախացուց հայրս ըսելով որ իր հին օրերու բարեկամ դերձակ Լեւոնը հայրաբար պիտի ընդունի զիս իր տան մէջ որպէս երկրորդ մանչ: Հոյակապ: Այս հարցն ալ լուծուեցաւ: Մնաց նիւթականը: Գրեցի Բարեգործական հիմնարկ (ՀԲԸՄ): Մայրս օգնութիւն խնդրեց մօտիկ հարազատներէ: Անօգուտ: Միայն գաղութի հրեշտակ դերձակուհի լուսահոգի տիկին Զարուհի Փելթէքեան ընդառաջեց խնդրանքին: Բարեհաճեցաւ քառասուն տինար կարգադրել, որ այդ օրերուն հաւասար էր 260 լիբանանեանի ու ես այդ գումարը գրպանած հասայ Պէյրութ: Արձանագրուեցայ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան: Ցոյց տուած 200 լիբանանեան ոսկին չառին, նախընտրեցին բարերարի գումարին սպասել, որ դժբախտաբար բնաւ չհասաւ:

Համալսարանի առաջին տարին բոլորեցի Լեւոն *Էմմի*ին տունը, Թրատ Քեմփ: Միհրան *Էմմի*ն ամէն ամիս մօրս ուղարկած 50 լիբանանեանը կը յանձնէր ինծի: Դասերս համալսարանի գրադարանը կը սորվէի որովհետեւ Լեւոն *Էմմի*ի տան լոյսը հազիւ իրենց կը բաւէր: Չէի մոռնար շնորհակալութիւն յայտնել գիշերուան համեստ ընթրիքին համար: Կը սիրէի Կիրակի օրերը երբ Թրատ քեմփի դրացիները կ'այցելէին, նարտի կը խաղային ու հեքիաթներ կը պատմէին: Թէեւ թրքախօս, բայց հայասէր էին, շատ, շատ: Ինծի կը թուէր հարազատութիւնը միայն աղքատութեան մէջ կը ծնի: Բայց բոլորն ալ նոյն երազը ունէին՝ աւելի լաւ օրերու հասնիլ: Ես Լեւոն *Էմմի*ին ձմեռը շատ սիրեցի, մանաւանդ անձրեւի թփրտուքը թիթեղէ տանիքին վրայ, որ երազի պատկերներ կը գծէր բարձիս վրայ, բայց դժբախտաբար կ'ընդահատուէր երբ փոթորկաշունչ քամին տան տախտակէ պատերը ծեծէր: Հոս նշեմ որ այն երազը որ շրջան մը փայփայեցի Հայաստան մեկնելու՝ դժբախտաբար փարատեցաւ, երբ հայրս մերժեց գրաւոր հաւանութիւն տալ, որպէսզի տիկին Սեզան (*Երիտասարդ Հայուհի*ի խմբագիր) կարգադրէր երթալս: Հայրս նոր էր արձանագրուած բանակի դերձակ՝ վախցաւ: Այդ օրերուն սովետի հետ գործ ունենալը ճիշտ բան չէր:

Չըսեմ այլեւս ուր եւ ինչպէս մէկուկէս տարի եւս մնացի Պէյրութ: Դաժան էր կեանքը, շատ դաժան: Դուն ուզածիդ չափ երգէ «ձախորդ օրերը ձմռան նման կու գան ու կ'երթան»ը իրականութեան մէջ՝ երբ դրամ չունիս՝ ձախորդ օրըրը կու գան ու կը մնան մինչեւ որ հոգիդ բերանդ գայ: Սիրտ չմնաց դաս սորվելու (արդէն անձնական գիրք ալ չունէի): Սիրտ չմնաց նոյնիսկ աղջկայ մը ժպտելու: Արդէն որեւէ աղջիկ երբ զգար որ «գրպանդ ծակ է»՝ կը հեռանար: Նոյնիսկ պարզ անմեղ սէր մը, որ միայն երեք ամիս կրակ առաւ, այդ ալ կրակով ածխացաւ: Պէյրութը խորթ էր այլեւս: Պէտք էր հեռանայի: Պէտք էր վերադառնայի Ամման ու վերադարձայ 1962ի գարնան:

1962ի ամռան մեկնեցայ Ատէն, Հարաւային Եմէն: Հոն պարոն Վարուժան Սարգիսեան, Օր. Արփինէին եղբայրը, զիս օգնական նշանակեց երկրագործական/ջրաբաշխական նախարարութեան մէջ: Լծուեցայ գործի որպէս land surveyor: Տնօրէնս անգլիացի ճարտարագէտ էր: Միշտ գոհ աշխատանքէս: Չորս տարի աշխատեցայ Եմէնի զանազան նահանգներու ջրհեղեղի հոսանքներու ենթակայ ճահճային դաշտերու եւ հովիտներու մէջ: 1966ի գարնան՝ վաստկած մեծ գումարով վերադարձայ Ամման: Սեպտեմբերին մեկնեցայ Լիբանան ու անցեալի պարտքերս վճարելով Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին, կրկին արձանագրուեցայ ճարտարագիտական ուսումս շարունակելու: 1969ի Յունիսին արդէն վկայեալ ճարտարագէտ էի: Ամուսնացայ 1970ի Յուլիսին: Մանչս՝ Ալեքսին ծնաւ 1971ի Ապրիլին: Նոյն տարուան ամռան բոլորս միասին ճամփորդեցինք Լոնտոն ուր նախկին Եմէնի տնօրէնս ընդունած էր որ պաշտօնավարեմ իր ճարտարագիտական ընկերութեան մէջ, Sir William Halcrow & Partners: Ինծի վիճակուեցաւ ջրաբաշխական նախնական նախագիծը պատրաստել 50,000 հեքթարնոց բամպակի եւ եգիպտացորենի դաշտերուն՝ Ճիզանի մէջ (Սէուտ Արաբիա): Սրտանց աշխատեցայ, նոյնիսկ՝ Շաբաթ-Կիրակի: Ընկերութիւնը առաջարկեց ջրաբաշխական մագիստրական դասընթացքի հետեւիմ՝ ընկերութեան հաշուոյն, պայմանաւ որ աւարտելէս ետք մեկնիմ Ճիզան, վերջնական ջրաբաշխական ծրագիրը տեղւոյն վրայ իրականացնելու համար: Արձանագրուեցայ University of Southampton: 1974ի ամռան արդէն ճարտարագէտ էի մագիստրոս գիտութեան վկայականով: Մեկնեցայ Ճիզան: Յաջորդ տարի տիկինս ժամանեց երկու երեխայով (Ալեքս եւ Լենար): 1977ի գարնան աւարտելով շինարարական պարտականութիւնս՝ վերադարձանք Ամման: Յորդանան պաշտօնավարեցի 13 տարիներ, որոնց յաջորդեց բեղուն 24 տարիներու շրջան մը Աթէնք հաստատուած պաղեստինեան հարուստ շինարարարական ընկերութեան հետ, Consolidated Contractors Int'l Co.: Այս շրջանին էր որ Արաբական Ծոցի երկիրներ եւ Եմէն աշխատելով՝ կարողացայ կրթաթոշակ ապահովել երեք զաւակներուս, որոնք Ամերիկա ուսանեցան:

2014ին հանգստեան կոչուելով փարեցայ հայերէն գրքերուս: Անշուշտ, ուր որ աշխատած եմ հայերէն մէկ կամ երկու գիրք ընկերակցեր են երթիս: Բայց հայերէն կարդալս կամ բանաստեղծելս միշտ գաղտնի մնացած է, որովհետեւ արաբ մրցակից գործընկերներուս համար բանաստեղծ ըլլալը բարենիշ մը չէ ճարտարագէտի մը համար: Այնպէս որ, նոյնիսկ հրատարակած գիրքերս գաղտնի են մնացեր ու միայն նուէր տրուած մտերիմ ծանօթներու:

Ցարդ ունիմ հրատարակած հինգ գիրքեր, որոնցմէ միայն վերջին երեքը յաջող են[30].- *Առաջին Փորձեր* (բանաստեղծութիւններ), Հրատ.՝ Ապրիլ Գրատուն, Լոս Անճելըս, 1985, 50 էջ. *Նոր Քօնթրէքթօրը* (թատրերգութիւն), Հրատ.՝ Ապրիլ Գրատուն, Լոս Անճելըս, 1985, 40 էջ. *Պտղունց Մը Սէր* (բանաստեղծութիւններ), Հրատ.՝ Նոր Աշխարհ Շաբաթաթերթ, Աթէնք, 1987, 95 էջ. *Կեանք Մը Տողերու Վրայ* (բանաստեղծութիւններ), Հրատ.՝ Նոր Աշխարհ Շաբաթաթերթ, Աթէնք, 1989, 76 էջ. *Պաւրկերազ Յուցահանդէս* (բանաստեղծութիւններ), Հրատ.՝ Նոր Աշխարհ Շաբաթաթերթ, Աթէնք, 1991, 76 էջ:

Իմ պաշտօնավարած ընկերութեանս (Consolidated Contractors Company)ի համար քաղած ու անգլերէն պատրաստած եմ 6 ծաւալուն, պատկերազարդ դասագիրքեր՝ *Finishing Works in Buildings*, որոնք կ'օգտագործուին սկսնակ ճարտարագէտներու կողմէ եւ ընկերութեան արհեստաւորական դասընթացքներուն կը ծառայեն՝ կարօտեալ պաղեստինցի երիտասարդներու:

[30] Իմ գրական երթիս յաջողութիւնը կը պարտիմ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանի շինիչ քննադատութիւններուն, թելադրանքին եւ քաջալերանքին:

Համառօտ Կենսագրութիւն Հեղինակներու

Դոկտ. Հինտ Ապուշըըր ծնած է Աժլուն: Աւարտած է Յորդանանի Համալսարանի պատմութեան բաժինը: Նոյն համալսարանէն ստացած է մագիստրականն ու դոկտորականը՝ պատմութեան մէջ: 1994էն իվեր կը դասաւանդէ Յորդանանի ԱլՊէյթ Համալսարանին մէջ, որուն Գրականութեան եւ Մարդասիրական Բաժանմունքին տեսուչն է 2005էն իվեր: Անդամ է Յորդանանի Գրողներու Միութեան:
Շրջան մը եղած է Յորդանանի *ԱլՏեսթուր* թերթի սիւնակագիր: 2000ին արժանացած է ԵՈՒՆԵՍՔՕի արծաթեայ, 2002ին՝ «Յորդանանի Լաւագոյն Գիրք»ի մրցանակներուն: Հեղինակ է Պիլատ էլ Շամի եւ Յորդանանի օսմանեան շրջանի պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններու, ինչպէս նաեւ՝
اربد وجوارها (ناحية بني عبيد 1850م-1928م), عمان, 1995: *تاريخ شرقي الاردن في العهد العثماني (1515-1918)* منشورات مؤسسة آل البيت: *سجلات الاراضي في الاردن (1876-1960)* منشورات جامعة آل البيت, 2002: *عمان في العهد الهاشمي 1916-1952*, منشورات امانة عمان الكبرى, 2004: *دراسات في التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للاردن في العهدين العثماني وامارة شرقي الاردن*, 2007:

Վիգէն Ասլանեան ծնած է Յորդանան 1958ին: 1980ին աւարտած է Պրայթընի Համալսարանի Ճարտարարուեստի Ճարտարագիտութեան Բաժինը, արժանանալով Ֆրենք Փարքըր մրցանակին: Վկայուած է նաեւ Պըրնմաութ Քոլըճ աֆ Թեքնոլոճիէն եւ Լանտըն Չէյմպըր աֆ Քամըրսէն՝ ճարտարագիտութեան եւ ճարտարարուեստի վարչագիտութեան մէջ:
1981–83՝ զինուորական ծառայութեան ծիրին մէջ, աշխատած է Էմերիքըն Քորփս աւ Էնճինիրզի հետ: 1993ին անցած է Քանատա, ապա վերադարձած Յորդանան, հիմնած իր ընկերութիւնը:
Ասլանեան գործօն անդամ է ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններու, հիմնադիր-անդամ՝ Free Thought Forumին, որ քաղաքական եւ քաղաքացիական կրթութիւն կը ջամբէ քաղաքացիներուն:

Փրոֆ. Ճոն Արմաճանի դասախօս է Սընթ Պենետիքթ Քոլէճի Աստուածաբանութեան Բաժանմունքին եւ Միննըսոթայի Սընթ Ճոնզ Համալսարանին մէջ: Կրօնագիտական Ուսմանց դոկտորականը պաշտպանած է Քալիֆորնիայի Համալսարանը (Սանթա Պարպըրա):
Հեղինակն է *Dynamic Islam: Liberal Muslim Perspectives in a Transnational Age* (2004), *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics* (2012) գիրքերուն: Համախմբագիրն է *Historicol Dimensions of Islam: Pre-Modern and Modern Periods*, *Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* (2009) հատորին: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ *The Armenian Diaspora and Modern Political Systems: Religious and Ethnic Minorities in their Historical*

Contexts եւ *Shia Islam and Modern Politics: Iran, Iraq, and Lebanon* ուսումնասիրութիւնները:

Դոկտ. Լուսին Թամինեան ծնած է Իրպիտ: Աւարտած է Դամասկոսի Համալսարանի Անգլիական Գրականութեան եւ Լեզուի բաժինը: Մագիստրականը ստացած է Իրպիտի Եարմուք Համալսարանէն՝ ընկերային մարդաբանութեան մէջ, մշակութային մարդաբանութեան դոկտորականը՝ Միշիկընի Էն Արպոր Համալսարանէն, 2001ին:
Գիտական հետաքրքրութիւնը կը ծաւալի արտայայտչական մշակոյթներու շուրջ՝ բանաւոր պատմութիւն, քաղաքային կենցաղ, ինքնութեան քաղաքականութիւն, ճաշատեսակներու մշակոյթ եւն.: Իբրեւ խորհրդատու-հետազօտող մասնակցած է զանազան ուսումնասիրական ծրագիրերու: Աւագ հետազօտող է American Academic Institute in Iraqի: Անդամ է Middle East Association (MESA)ի եւ Արաբ Ընկերային Գիտութիւններու Խորհուրդին:
Դասաւանդած է Յորդանանի, Մ. Նահանգներու եւ Եմէնի համալսարաններու մէջ: Հրապարակած է ուսումնասիրական յօդուածներ եւ խմբագրած գիտահետազօտական հատորներ:

Եղիա Թաշճեան ծնած է Պէյրութ: Պսակաւոր քաղաքագիտութեան տիտղոսով վկայուած է Հայկազեան Համալսարանէն: Աշխուժ գործունէութիւն կը ծաւալէ *պլոկ*ներու եւ ընկերային համացանցերու մէջ:
Քաղաքական շրջանային հարցերու մասին յօդուածներ ունի տեղական եւ շրջանային մամուլի մէջ: 2010ին հիմնած է the New Eastern Politics առցանց կայքը: Մասնակցած է Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած «Հայերը Լիբանանի Մէջ Բ.» գիտաժողովին (2014), ուր ներկայացուցած իր “The Origin, Success and Failure of the Lebanese Armenian ‘Third Force’ During the Intra-Communal Cold War (1956-1960)” ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսաւ *Armenians of Lebanon II* (2017) գիրքին մէջ: Եղած է օգնական հետազօտող Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին մէջ եւ շրջանային համադրողը Փարիզի Women in War Միտքի Կեդրոնին: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ իր մագիստրականը՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Հանրային Քաղաքականութիւն եւ Միջազգային Յարաբերութիւններ բաժանմունքին մէջ:

Սիլվա Սարգիսեան-Հայրապետեան ծնած է Ամման: Նախակրթութիւնն ու երկրորդական ուսումը ստացած է Ամմանի Իւզպաշեան-Կիւլպենկեան, Պէյրութի ՀԲԸՄ Երուանդ Տեմիրճեան, Հայ Աւետ. Գոլէճին մէջ եւ 1979ին աւարտած է Երուսաղէմի Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանը: 1984ին աւարտած է London School of Economicsի

Ընկերաբանութեան եւ Քաղաքական Գիտութիւններու բաժինը: Պաշտօնավարած է Ամմանի Աղջկանց Ահլիէ Վարժարանին մէջ, իբրեւ ուսուցիչ եւ վարչական պատասխանատու:
Աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած է Յորդանանի հայօճախին մշակութային ու մանաւանդ թատերական ծիրին մէջ: Եղած է վարչական անդամ Ամմանի Մարզական Միութեան: Եղած է անդամ եւ մասնակցած է Յորդանանի Թանգարանի «Հայերը Յորդանանի Մէջ» բաժնի յանձնախումբին աշխատանքներուն:

Արսինէ Ճամպազեան ծնած է Ամման, 1957ին: 1980ին աւարտած է Յորդանանի Համալսարանի Երկրաչափութեան Բաժինը: Հետեւած է կամուրջներ նախագծելու եւ կառուցելու, ինչպէս նաեւ ծրագրեր վարչակառավարելու դասընթացքներու՝ 1995ին եւ 2007ին:
Լայնածիր գործունէութիւն ծաւալած է Ամմանի հայօճախին մէջ. եղած է ՀՄԸՄի սկաուտական խմբապետուհի, 1995-2000՝ ատենապետած է սկաուտական խորհուրդը: 2007էն իվեր փոխ-ատենապետուհին է եւ հաշուապահը Ամմանի ՀՕՄին: Փոխատենապետն էր Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի Ոգեկոչման Յորդանանի Յանձնախումբին:
1993էն իվեր կը պաշտօնավարէ Յորդանանի Engicon բազմաբնոյթ խորհրդակցական ընկերութեան մէջ, ուր տնօրէնն է Ծրագրերու Յանձնումի Բաժանմունքին: Ճամպազեան անդամ է Յորդանանի Երկրաչափներու Ընկերակցութեան, նաեւ՝ Պահրէյնի ու Քաթարի Երկրաչափներու Ընկերակցութիւններուն:

Վեր. Պերճ Ճամպազեան ծնած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը, նախակրթութիւնը ստացած Երուսաղէմի, Ամմանի եւ Պէյրութի մէջ: 1967ին աւարտած է Զուիցերիոյ Պիթենպերկ Աստուածաբանական Ճեմարանը: 1967-73՝ ֆրանսահայ երկու տարբեր եկեղեցիներու մէջ հովւութիւն ընելէ ետք, 1973-81՝ հովուած է Նոր Մարաշի Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, միաժամանակ դասաւանդելով եւ դարմանատնային ծառայութիւններ կազմակերպելով: 1981-93՝ կը հովուէ Լոս Անճելըսի Հայ Աւետարանական Միացեալ Ժողովական Եկեղեցին, միաժամանակ կը հիմնէ երեք նոր եկեղեցիներ Լոս Անճելըսի շրջանին մէջ: 1997-2007՝ եղած է Կլենտէյլի Երիցական Եկեղեցիին Համաշխարհային Առաքելութիւններու եւ Մեծահասակներու Կրթութեան ծրագրերու ընդերակայ պատուելի, ղեկավարելով աւետարանական օգնութեան բազմաթիւ խումբեր Միջին Արեւելքի եւ Հայաստանի մէջ: 2015էն՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան Աւագ Հովիւ է:

Ռոզէթ Ալեմեան-Մահսերէճեան ծնած է Պէյրութ: 1991ին վկայուած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժանմունքէն: Իբրեւ կրթական մշակ եւ տնօրէն ծառայած է Հալէպի, Կիպրոսի, Պէյրութի հայ վարժարաններու մէջ: Յօդուածներ ստորագրած է հայրենի եւ Սփիւռքի մամուլին մէջ:
2009էն իվեր կը վարէ տնօրէնութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան Հրատարակչական Գրասենեակին, ուր կը հրատարակուին *Ջանասէր* եւ *Պատանեկան Արձագանգ* պարբերականները: 2010էն, նաեւ՝ կրթական գործավարն է ՄԱՀԱԵՄի Լիբանանի Կրթական Խորհուրդին:
Ազգային կեանքի մէջ իր աշխուժ գործունէութեան համար արժանացած է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան «Մայրենիի Պաշտպան» մրցանակին (2016), նաեւ «Մայրենիի Դեսպան» շքանշանին (2018):

Մատլէն Մեծակոբեան ծնած է Ամման, 1957ին: 1980ին աւարտած է Յորդանանի Համալսարանի Միջազգային Յարաբերութիւններու Բաժինը, իսկ 1994ին՝ նոյն համալսարանի մագիստրականը: 2004-08՝ գիտաշխատող Ուփսալայի Համալսարանի Խաղաղութեան եւ Հակամարտութեան Բաժանմունքին մէջ:
Ուսումնական խորհրդական է, հետազօտող եւ ուսումնասէր: Ունի ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս՝ "Holistic Approach to Globalization and its Impact on Poverty in Jordan" (2001), "Women and Politics in Jordan" (2005), "Gunnar Jarring: Advocacy and Innovation in Peace and Peacemaking" (2008), "Jordan's Diplomacy of Peace Enhancing Human Security Inside and Outside its National Borders" (2010), "The Multifaceted War with its Multifaceted Regional Implications in Syria" (2013), "The EU and Jordan: Aligning Discourse and Practice on Demoncracy Promotion," *European Foreign Affairs Review,* V. 22 (2017) եւն.:

Փրոֆեսոր Քլոտ Մութաֆեան ծնած է Փարիզի մերձակայքը՝ 1915ի Ցեղասպանութենէն մազապուրծ ծնողքէ: Մասնագիտանալով ուսողութեան մէջ, զանազան համալսարաններ դասաւանդած է այդ նիւթը: Այդուհանդերձ իր սէրը՝ պատմութեան (մանաւանդ միջնադարու) հանդէպ զինք մղած է աշակերտելու հայոց պատմութեան եւ դոկտորական պաշտպանելու 2002ին, հայ-խաչակրական դիւանագիտական յարաբերութիւններուն մասին:
Հեղինակած է շարք մը հատորներ, ինչպէս՝ *Historical Atlas of Armenia* (2001) եւ *L'Arménie du Levant* (երկհատորեակ, 2012): Կազմակերպած է բազմաթիւ ցուցահանդէսներ, ինչպէս «Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը» (Փարիզ, Սորպոն 1993), «Հռոմ-Հայաստան» (Վատիկան, Սիսթին սրահ, 1999), «Հայաստան Գրչութեան Կախարդանքը» (Մարսէյ, 2007):

Իր նորագոյն գիրքը՝ *The Saga of the Armenians from the Ararat to the Carpathians*, լոյս տեսաւ 2018ին:

Գէորգ Մսըրլեան ծնած է Իրպիտ, 1961ին: Նախակրթութիւնն ու երկրորդական ուսումը ստացած է Իրպիտի հանրային վարժարաններու մէջ: Վկայուած է Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտէն (ներկայիս՝ Ազգային Պոլիտեխնիկական Համալսարան): Հայաստանի մէջ սորված է արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն:
1983–84՝ գլխաւորած է Երեւանի Յորդանահայ Ուսանողներու Միութիւնը: 2015ին ընտրուած է Ճարտարապետներու եւ Երկրաչափներու Համահայկական Ընկերակցութեան Յորդանանի բաժնի համադրող: Աշխատած է Իրաքի, Եմէնի, Յորդանանի, Սուտանի մէջ իբրեւ շինարարական ծրագրերու ջուրի եւ կենսոլորտի բաժնի խորհրդատու: Հիւր-դասախօս է ջուրի եւ կենսոլորտի դասանիւթերու՝ իր աւարտած համալսարանին մէջ:
Յորդանահայութեան մասին ուսումնասիրութիւններով կ'աշխատակցի սփիւռքահայ մամուլին: Հեղինակն է *Armenians in Irbid and Northern Jordan* (Յորդանան, 2017) արաբերէն եւ անգլերէն երկլեզու հատորին:

Դոկտ. Հերի Յակոբեան հանրային միջազգային իրաւաբան է, մասնագիտացած նաեւ հակամարտութեան այլաձեւ հարթումի մէջ: Ներկայիս Պրեքզիթի իրաւական խորհրդատու է Լոնտոնի OTS Solicitorsին: Ծնած է Յորդանան, հասակ առած Ֆրանսայի մէջ եւ իրաւաբանական կրթութիւն ստացած Միացեալ Թագաւորութեան մէջ: Ան Պէյրութի, Կիպրոսի եւ Երուսաղէմի մէջ գործած է Միջին Արեւելքի Եկեղեցիներու Խորհուրդին եւ Անգլիոյ ու Ուէյլզի Կաթողիկէ Եպիսկոպոսաց Համաժողովին հետ: Օսլոյի բանակցութիւններուն ընթացքին, ան Իսրայէլ-պաղեստինեան հակամարտութեան, երկրորդ ուղիի քաղաքական բանակցութեանց բանակցողն էր յանուն Երուսաղէմի աւանդական 13 Եկեղեցիներու: Երեք տարի շարունակ, ան գլխաւորեց քաղաքական ճիգերը՝ Միացեալ Թագաւորութեան մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման:
Հեղինակն է *The Armenian Church in the Holy Land* (Russell Press, 2017) and *Keeping Faith with Hope - The Challenge of Israel-Palestine* (Ekklesia Publishing, 2019) գիրքերուն:

Մարալ Ներսէսեան 2001ին աւարտած է Յորդանանի Կիրառական Գիտութեանց Համալսարանի տարրաբանութեան ճիւղը, 2008ին առեւտրական վարչագիտութեան մագիստրականով վկայուած է New York Institute of Technologyի Յորդանանի մասնաճիւղէն: Ներկայիս հայցորդ է Հայաստանի Հանրապետութեան ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի:

Մասնագիտացած է Եւրամիութեան ֆինանսաւորած ծրագրերու ընթացակարգերու գնահատման մէջ, կառավարած է վերագործարկուող ուժանիւթի ծրագրեր, ինչպէս՝ Յորդանանի արհեստագիտական փոխանցման համացանցը: Ներկայացուցած է Յորդանանի ուժանիւթի ոլորտը տարբեր երկրներու մէջ:
Ունի համայնքային աշխուժ գործունէութիւն: Մասնակցած է Հայաստան-Սփիւռք համաժողովներու, եղած է Հայոց Ցեղասպանութեան Հարիւրամեակի Յորդանանի Յանձնաժողովի անդամ:

Ներսէս Ներսէսեան ծնած է Երուսաղէմ, 1948ին: Աւարտած Երուսաղէմի Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանը, ապա 1972ին՝ Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտը, ելեկտրաբանեցման եւ մեքենականացման մասնագիտութիւններով: Նախագծած է դեղօրայքի գործարաններ՝ Յորդանանի, Սէուտական Արաբիոյ, Սուտանի, Եմէնի, Իրաքի, Ալճերիոյ եւ այլ երկիրներու մէջ:
1972-78՝ եղած է Երուսաղէմի Հայ Երիտասարդաց Միութեան գործօն անդամ եւ վարչական, 1978-2015՝ ԱՄՄ գործօն եւ վարչական անդամ: 1989էն անդամ է Ամմանի Ազգային Տեղական Խորհուրդին, ընդհանուր քարտուղարը՝ խորհուրդին եւ ազգային առաջնորդարանին: 2004էն իվեր ատենապետն է Ամմանի ՌԱԿ Վահան Թէքէեան Ակումբին, իսկ 2011-15՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 100Ամեակի Ամմանի Միացեալ Յանձնախումբի պատասխանատու:

Փրոֆեսոր Վահրամ Շեմմասեան վկայուած է University of California, Los Angelesէն, պաշտպանելով “The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915” դոկտորականը: Տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Հեղինակն է *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939* (HU Press, 2015) հատորին: Պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով՝ Սփիւռքի մէջ հայագիտութեան եւ հայ մշակոյթին զարգացման իր բերած նպաստին համար: Արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն:

Յարութ Չէքիճեան ծնած է 1949ին Պէյրութ: 1971ին աւարտած է Հայկազեան Համալսարանի բնագիտութեան ելեկտրոնային ճիւղը: Եղած է վերջին նախագահը Հայկազեանի՝ Լիբանանի Հրթիռներու Հետախուզական Յանձնախումբին: Մասնագիտութիւնը շարունակած է

Մ. Նահանգներու մէջ՝ 1971-73ին, մասնագիտանալով ելեկտրոնային հաղորդակցութեան ճիւղին մէջ՝ ծրագրաւորում եւ արտադրութիւն:
1972-79՝ պաշտօնավարած է Յորդանանի Royal Scientific Societyի մէջ, իբրեւ ելեկտրոնային կեդրոնի փոխվարիչ, արտադրութեան բաժնի վարիչ, ապա մասնայատուկ ծրագրերու կեդրոնի վարիչ:
Եղած է անդամ ՀՄԸՄի Պէյրութի, Ամմանի, Լիբանանի եւ Կեդրոնական վարչութեանց: 1998-2003՝ մաս կազմած է Համահայկական Խաղերու առաջին համաշխարհային կոմիտէին, 1992-98՝ Լիբանանի Ազգային Իշխանութեան Ուսումնական Խորհուրդին (վերջին երկու տարիներուն իբրեւ ատենապետ): Հրապարակագրութեամբ կ'աշխատակցի Լիբանանի *Ազդակ* օրաթերթին:

Սիլվա Մենեքշեան-Պաղսարեան ծնած է Ամման: 1994ին վկայուած է Յորդանանի Arabs' Community Collegeէն իբրեւ ներքին յարդարումի յատակագծող: 1994–98՝ աշխատած է իր մասնագիտութեամբ Ամմանի մէջ: 1999էն սկսեալ արուեստի ուսուցչուհի է Ամմանի Րոզըրի Սիսթըրզ Սքուլին մէջ:
Գործօն անդամ է ՀՄԸՄի Ամմանի մասնաճիւղին, ստանձնած է վարչական պատասխանատուութիւններ 1991–97 շրջանին ու՝ 2015էն իվեր:

Ալին Պեննէեան ծնած է Ամման, 1968ին: 1990ին աւարտած է Յորդանանի Համալսարանի Անգլիական Գրականութեան եւ Քաղաքական Գիտութիւններու բաժինները:
Եղած է ՀՄԸՄի Ամմանի մասնաճիւղի վարչական, ղեկավարած սկաուտական շարժումը, մաս կազմած համայորդանանեան սկաուտական ուսումնակրթական ծրագրի յանձնախումբին: 1995-2000՝ պատասխանատու՝ Յորդանանի կանանց պասքէթպոլի ազգային հաւաքականի վարչակառավարման, անդամ՝ Յորդանանի Պասքէթպոլի Համադաշնութեան Վարչութեան ու Յորդանանի Մարզական Հաղորդամիջոցներու Ընկերակցութեան:
Աշխատակցած է Associated Pressին, մաս կազմած *The Jordan Times*ի խմբագրակազմին, 1991–2003՝ ստանձնած թերթին գործադիր վարչական խմբագիրի պաշտօնը: 2003–10՝ գլխաւորած է Յորդանանի Րանիա թագուհիին հաղորդակցութեան եւ մամուլի պալատական գրասենեակը, ստանձնած Համաշխարհային Երիտասարդութեան Խաղաղութեան Նախաձեռնութեան MENAի տնօրէնութիւնը:

Յակոբ Սերփէքեան ծնած է Ամման, 1949ին: Աւարտած է Հայկազեան Համալսարանի Առեւտրական Վարչագիտութեան բաժինը 1974ին:

Պաշտօնավարած է Յորդանանի Royal Jordanian Airline ընկերութեան առեւտուրի եւ ծրագրաւորումի բաժնին մէջ եւ հանգստեան կոչուած իբրեւ ընկերութեան թռիչքային ժամանակացոյցի եւ վարձակալութեան բաժիններու տնօրէն: Եղած է անդամ՝ ընկերութեան պաշտօնէութեան բնակարանաշինութեան յանձնախումբին:
Աշխուժ գործունէութիւն կը ծաւալէ Յորդանանի հայօճախին մէջ: Ներկայիս ատենապետն է Յորդանանի Ազգային Մարզական Միութեան:

Հրաժին Վարդանեան ծնած է Երեւան: 2013ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժինը, իսկ 2015ին մագիստրականը՝ ԵՊՀ Սփիւռքագիտութեան Ամբիոնէն: Այնուհետեւ լծուած է դոկտորական թեզի պատրաստութեան՝ «Սփիւռքը 20րդ Դարավերջի եւ 21րդ Դարասկզբի Տեսական Քննարկումներում (ԱՄՆ, Քանատա)» նիւթով:
Հրատարակած ուսումնասիրութիւններու շարքին են՝ «Սփիւռքի Սահմանումը եւ Եզրոյթի Իմաստային Ընդլայնման Պատճառները ըստ Խաչիկ Թէօլէլեանի», «Գաղթականութեանը Վերաբերող Միքանի Բառերի Եզրութային Արժէքը Հայերէնում» եւ «Ժամանակակից Կեանքի Պատկերը Լիբանանահայ Գրականութեան Մէջ (1991–2012)»:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան ծնած է Պէյրութ: Դոկտորականը պաշտպանած է Ուէյլզի Համալսարանը: Եղած է Պատասխանատու Քարտուղարը (1993-2016) եւ Պատասխանատու Խմբագիրը (2017-) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին, անդամ է *Հայագիտական Հարցեր*ի (2014) եւ *Ցեղասպանագիտական Հանդէս*ի (2019) խմբագրակազմերուն: Տնօրէնն է Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին (2011), Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան (2012), միաժամանակ դասախօս՝ Հայկազեան Համալսարանին մէջ:
Խմբագրած/կազմած է տասնեակ մը գիրքեր, վերջինը՝ Յարութիւն Գալայճեանի, *Միլիոնէն Մէկը (Ցեղասպանութեան Ականատես Հէյթունցի Պապանիի Մը Յուշերը)* (2018), աշխատասիրած է *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը* (2017) գիրքը, Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեանի հետ պատրաստած է *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012, Մատենագիտական Ցանկ* (2013) հատորը: Իր վերջին հեղինակութիւնն է *Լիբանանի Հայօճախը, Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)* (2015) գիրքը:

Փրոֆ. Արաքս Փաշայեան ծնած է 1975ին: 1998ին աւարտած է ԵՊՀ Արաբագիտութեան Բաժինը, միջանկեալ (1996–97) Դամասկոսի մէջ հետեւած է օտարներու համար արաբերէն լեզուի դասընթացքներու: 1998էն իվեր ՀՀ ԳԱԱի Արեւելագիտութեան Բաժանմունքի գիտաշխատող

է: 2001ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Քաղաքական Իսլամը» նիւթով: 2005էն իվեր քաղաքական իսլամ եւ արաբ պետութիւններու ժամանակակից պատմութիւն կը դասաւանդէ ԵՊՀ Արաբագիտութեան Բաժանմունքին մէջ, իսկ 2010էն իվեր նաեւ՝ «Իսլամը Ազրպէյճանի Մէջ» նիւթը:
Փրոֆ. Փաշայեան անդամ է Հայաստանի Երիտասարդ Արեւելագէտներու Հոգաբարձուներու Խորհուրդին:

Դոկտ. Հիլմար Քայզէր դոկտորականը պաշտպանած է Ֆլորանսի (Իտալիա) European University Instituteին մէջ, 2001ին: Մասնագիտացած է Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանի ընկերատնտեսական պատմութեան մէջ, իմասնաւորի՝ Հայկական Ցեղասպանութեան: Մանրամասնեալ, խորացուած ուսումնասիրութիւններ ունի Հայոց Ցեղասպանութեան որոշակի երեսակներուն մասին, ինչպէս՝ *At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917* (2002), *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (2014), յօդուած-ուսումնասիրութիւն մը՝ *The Oxford Handbook of Genocide Studies* գիրքին մէջ (2010)՝ "Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire" եւ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ:

Դոկտ. Աննա Օհաննէսեան-Շարփէն ծնած է Պէյրութ: Հետեւած է գեղարուեստի դասընթացքներու՝ Beirut University Collegeի (ներկայիս՝ LAU) մէջ: Աւարտած է Փարիզ 10-Նանթէր Համալսարանը, մագիստրոսի վկայականով՝ մարդաբանութեան մասնագիտութեամբ: 1987ին ստացած է Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Socialesի Խորացուած Ուսումնասիրութիւններու վկայականը, ընկերային մարդաբանութեան ուղղութեամբ, մասնագիտանալով հովիւ-վաչկատուններու մասին: Կը գործէ իբրեւ հետազօտող, մարդաբանութեան եւ ընկերային զարգացման խորհրդատու, միաժամանակ հետազօտող էր Ամմանի CERMOCի գրասենեակին (Մարտ 1993–Հոկտ. 1994): Իր նորագոյն հետազօտութիւնները կ'առնչուին գաղթի, ընկերային զարգացման եւ մշակութային ժառանգութեան: Հրատարակած է ուսումնասիրութիւններ հարաւային Յորդանանի (Մաան, Փեթրա) հայերու յետնորդներու մասին, ինչպէս՝ «Les Arméniennes de Ma'an: Entre Oubli et Mémoire»:

Հիմնական Տեղեկութիւններ Յորդանանի Մասին

Յորդանանի տարածքին՝ մարդկային հնագոյն հետքերը կ'երթան մինչեւ 200,000 տարի անցեալ: Երկաթէ դարուն նշանաւոր են Յորդանանի Ամմոնի, Էտոմի եւ Մոապի թագաւորութիւնները: Տարածքը ենթարկուած է ասորական, բաբելոնեան, պարսկական, հելլէնական եւ հռոմէական տիրապետութեանց: Արաբական Խալիֆայութիւնը զայն կը գրաւէ 636ի Եարմուքի ճակատամարտով: Այնուհետեւ մինչեւ 1115 շրջանը կը մնայ արաբական տիրապետութեան տակ, 1115-1187՝ խաչակիրներու, ապա էյյուպեան, իսկ 1260-1516՝ մեմլուքեան տիրապետութեան տակ, երբ օսմանցիք կը գրաւեն շրջանը: Պահ մը՝ 1810-30ականներուն՝ Եգիպտոսի Մուհամմէտ Ալիի բանակները կը գրաւեն շրջանը, բայց 1841ին կը վերահաստատուի օսմանեան իշխանութիւնը:

Արեւելեան Միջերկրականի արաբական տարածքներուն մէջ օսմանեան ուժերու պարտութիւնով, 1917էն տակաւ գործադրութեան կը դրուի Սայքս-Փիքոյի համաձայնութիւնը, որով ժամանակակից Սուրիա-Յորդանան սահմանը կը դառնայ հարաւային բաժանարար գիծը՝ ֆրանսական եւ բրիտանական տիրապետութեան շրջաններուն: Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1918ին, օսմանեան բանակները կը նահանջեն Արարայէն, Ամմանէն, Տարաայէն եւ Դամասկոսէն, հուսկ՝ կը կնքուի Մուտրոսի Պայմանագիրը:

1918ին Ֆայսալ, Հիժազի թագաւոր Շերիֆ Հուսէյնի երրորդ զաւակը, կը հռչակուի Սուրիոյ Վիլայէթի ժամանակաւոր կառավարութեան պետ՝ առանց ծանօթ ըլլալու 1916ի Սայքս-Փիքոյի համաձայնութեան եւ 1917ի Պալֆուրի Յայտարարութեան: Անդրյորդանանը կը մասնատուի ու կը կցուի Հարաւային Սուրիոյ եւ Հիւսիսային Հիժազի: Ապրիլ 1920ին Սան Րեմոյի Համաժողովը պաշտօնապէս կը սահմանագծէ Սուրիա-Լիբանանը իբրեւ ֆրանսական եւ Պաղեստինը՝ բրիտանական հոգատարութեան տիրակալութիւն: Վերջինս նախապէս մասն էր Սուրիոյ Վիլայէթի հարաւային գօտիին: Յուլիս 1920ին, Մէյսալունի ճակատամարտին արաբական զօրքերը կը պարտուին ֆրանսացիներէն ու Մարտ 1920ին ինքզինք Սուրիոյ թագաւոր հռչակած Ֆայսալ կ'արտաքսուի Դամասկոսէն: Իր եղբայրը՝ Ապտալլա, կ'ուղղուի Մաան՝ Հիժազի թագաւորութեան հիւսիսը: Մարտ 1921ի Գահիրէի Համաժողովը Ապտալլան կը կարգէ Անդրյորդանանի Էմիրութեան ղեկավար, իսկ Միջագետքի հոգատար՝ Ֆէյսալը: Սեպտեմբեր 1922ին Ազգերու Լիկան իբրեւ պետութիւն կը ճանչնայ Անդրյորդանանը, իսկ 1923ին Բրիտանիա զայն կը ճանչնայ՝ Ապտալլայի գլխաւորութեամբ: Տակաւ կը յստակացուին Էմիրութեան հարաւային սահմանները:

1946ին Բրիտանիա կ'աւարտէ իր հոգատարութիւնը Անդրյորդանանի վրայ, կը հռչակուի Անդրյորդանանի Հաշիմեան անկախ Թագաւորութիւնը,

ծայր կ'առնէ 1947-48ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմը. տասնեակ հազարաւոր պաղեստինցիներ կը փախչին Արեւմտեան Ափ ու Յորդանան: Պաղեստին չի գոյանար իբրեւ պետութիւն՝ Պաղեստինի տարածքը կ'երկատուի Իսրայէլի, Յորդանանի եւ Եգիպտոսի միջեւ: Անոր մէկ մասը կը դառնայ Իսրայէլ, մինչ Արեւմտեան Ափը եւ Երուսաղէմը կ'անցնին Յորդանանի տիրապետութեան, իսկ Կազան՝ Եգիպտոսի: Պետութիւնը 1949ին կը վերանուանուի Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութիւն, Թալալ կը հռչակուի թագաւոր՝ 1951ին սպաննուած իր հօր՝ Ապտալլայի փոխարէն: 1952ին կը հաստատուի երկրին սահմանադրութիւնը, Թալալ առողջական պատճառներով կը հրաժարի գահէն: 1956ին Հուսէյն ձեռք կ'առնէ թագաւորութիւնը, իշխանազրկելով յորդանանեան բանակին բրիտանական միաւորները: Փետրուար 1958ին կազմուած Յորդանան-Իրաք համադաշնութիւնը վերջ կը գտնէ նոյն տարուան 14 Յուլիսի իրաքեան յեղափոխութեամբ:

1967ին տեղի կ'ունենայ արաբ-իսրայէլեան երկրորդ պատերազմը, որով Յորդանան կը կորսնցնէ 1948-49ին իր տիրապետութեան անցած Արեւմտեան Ափն ու Երուսաղէմը:

1994ին կը կնքուի Իսրայէլ-Յորդանան Խաղաղութեան Պայմանագիրը: 1999ին՝ Հուսէյն թագաւորի մահով, որդին՝ Ապտալլա, կը դառնայ Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութեան չորրորդ թագաւորը:

Յորդանան փոքր, յարաբերաբար անջրդի պետութիւն մըն է, շուրջ 89,342 քառ. քլմ. տարածութեամբ եւ 10 միլիոն բնակչութեամբ: Երկրին գերիշխող կրօնքը սիւննի իսլամութիւնն է (շուրջ 95%), որ յարաբերաբար խաղաղ գոյակեցութիւն ունի տեղաբնիկ քրիստոնեայ (ուղղափառ) փոքրամասնութեան մը հետ: Երկիրը կը հաշուէ շուրջ 2,1 միլիոն պաղեստինցի գաղթականներ:

Յորդանանի Հաշիմեան Թագաւորութիւնը, մանաւանդ վերջին երկու տասնամեակներուն որդեգրած է ազատ տնտեսութեան համակարգը: Ազգային համախառն արտադրանքը բարձրացած է 1980ի 8,25 միլիար տոլարէն 2017ի 89,1ի: 2017ին պետական պարտքը հասած է ԱՀԱի 96%ին: Երկրագործութիւնը կը կազմէ երկրի ԱՀԱի 2.4, արդիւնաբերութիւնը՝ 16.2, շինարարութիւնը՝ 4.6, հանքարդիւնաբերութիւնը՝ 3.1, հաղորդակցամիջոցները՝ 13.5, փոխադրամիջոցները՝ 10, մինչ ծառայութիւնները կը գոյացնեն շուրջ 70ը, զբօսաշրջութիւնը՝ 9.75 առհարիւրը (2004ի տուեալներ):

Համառօտ Ուրուագիծ Յորդանանի Հայօճախին

Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով տեղահանեալներու մեծաթիւ խումբ մը - շուրջ 30,000 - կ'աքսորուի Պիլատ ալ Շամի անապատային, ծայրայեղօրէն թշուառ ու յետամնաց հարաւային տարածքները՝ Տարաայէն Իրպիտ, Ժարաշ, Երուսաղէմ, Մեռեալ Ծով, Մաան մինչեւ Աքապա: Աքսորեալներուն աւելի քան երկու-երրորդը կը մահանայ սովի, համաճարակներու եւ տեղի թուրք ու օսմանցի պաշտօնատարներու բիրտ բռնութիւններուն պատճառով:

Ա. Աշխարհամարտի վերջին հանգրուանին, Օսմանեան Կայսրութեան դէմ 5 Յունիս 1916ին ապստամբած Շերիֆ Հուսէյնի ուժերը եւ բրիտանական զօրքերը տիրելով շրջանին՝ տասանորդուած հայերէն շուրջ 5000 հոգի կը տեղափոխուի Երուսաղէմ եւ Փոր Սայիտի գաղթավայր: Ասոնք իրենց ետին կը թողուն արաբ ցեղախումբերէն որդեգրուած մանչուկներ, որբուհիներ եւ առեւանգուած-ամուսնացուած պատանուհիներ:

Կիլիկիոյ երկրորդ պարպումին, փոքրաթիւ հայեր կը հաստատուին մերօրեայ Յորդանանի տարածքին՝ 1922-25ին: Այնուհետեւ Սուրիոյ մէջ հակաֆրանսական եւ Իրաքի մէջ հակաբրիտանական ըմբոստութեանց, անկայունութեան եւ անորոշութեան պատճառով յառաջացած անապահովութենէն փախչելով, աւելի ետք՝ նաեւ Ալեքսանտրէթի պարպումին հետեւանքով հայեր կը հաստատուին յարաբերաբար խաղաղ, տնտեսապէս յուսալից ժամանակակից Յորդանանի զանազան շրջաններ: Հայերու թիւի աճը կը մղէ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանը որ մնայուն հոգեւոր հովութիւն հաստատէ Ամմանի մէջ եւ աջակցի շուրջ հարիւր աշակերտներով դպրոցի մը յառաջացման:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան շուրջ կը սկսին գոյանալ Պաղեստին-Յորդանանի ծայրամասային հայկական կղզեակներ՝ Ղազզայէն Հայֆա-Եաֆա, Բեթղեհէմ, Նապլուս... Ժարաշ, Քարաք, Զարքա, Ռըսէյֆա, Իրպիտ եւ Ամման:

1948ին, Պաղեստինի երկատման հետեւանքով յառաջացած երկու պետութիւններու՝ Իսրայէլի եւ Յորդանանի հայութեան կը պարտադրուի պետական սահմաններով գծուած երկու անջատ հայօճախ: Պաղեստինէն մեծ թիւով հայեր կ'ապաստանին Ամման, ուր կը գոյանայ Էշրեֆիէ լեռան հայկական բնակավայրը, յառաջացնելով աշխուժ հայօճախի մը գոյառման կորիզը: Յորդանանի հայութեան եռապատկուած թիւը հասած էր 10,000ի եւ մղած որ ան կազմակերպուի ու սկսի գործնականացնել դպրոցէն ու մատուռէն անդին՝ եկեղեցիի կառուցման ծրագրերն ու վերածուի լիարժէք հայօճախի, 1946ին Յորդանանի Էմիրութեան հռչակումով մայրաքաղաք դարձած Ամմանը դառնայ Յորդանանի կեդրոնական հայօճախը, տակաւ

իրեն ցանցակալելով ծայրամասային այն օղակները, որոնք նախապէս կապուած էին Երուսաղէմին:

1967ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմին կը գրաւուի Երուսաղէմը, կը խզէ Երուսաղէմի հետ յորդանահայութեան պորտակապը, "կը նուիրականանայ" Յորդանանի հայօճախին անջատ գոյութիւնը, եւ Հայֆա, Եաֆա թէ Պաղեստին-Իսրայէլի այլ վայրեր հաստատուած հայեր կ'ամփոփուին Երուսաղէմի ու Ամմանի մէջ: Միաժամանակ կը ծաւալի ներհոսքը Յորդանանի ծայրամասերէն՝ Ամման: Սակայն, յորդանահայութեան թիւին նուազումը պատճառ կը դառնայ որ հայօճախը չկարենայ ծաւալել Երուսաղէմէն ամբողջովին անկախ վարչակառավարական գոյութիւն: 1967ի պատերազմին հետեւանքով գաղթական պաղեստինահայերէն քիչեր կը հաստատուին Յորդանան, մինչ մեծամասնութիւնը կ'ուղղուի Արեւմուտք: Ծայր կ'առնէ նաեւ արտագաղթի ալիք մը՝ նոյնինքն Յորդանանի հայութեան մէջ, առաւել վտանգելով Յորդանանի հայօճախին ինքնուրոյն գոյատեւումին ու զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանները: Հայօճախին՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութենէն վարչաիրաւական կիսանկախութիւնը տակաւ կը շեշտաւորուի մէկ կողմէն Իսրայէլի կողմէ Երուսաղէմի կլանման եւ սաղիմահայութեան նուազումին եւ միւս կողմէն Յորդանանի Հաշէմեան Թագաւորութեան պետաիրաւական սահմաններու յարաբերական ամրապնդումին գործընթացով:

Կը սկսի ուրոյն դիմագիծ առնել Յորդանանի հայօճախը, կը կառուցուի Ս. Թադէոս եկեղեցին, Երեւանի մէջ ուսանած յորդանահայերու ծննդավայր տակաւ վերադարձը նոր աւիշ ու հայկականութիւն կը ներարկէ հայօճախին, որ երբեք չբաժնուելով Երուսաղէմէն կ'ազդուի հոն հաստատուած հայոց դարաւոր պատրիարքութեան մեծ ու փոքր զարգացումներէն, ցնցումներէն, որոնք կը խռովեն նաեւ Յորդանանի հայօճախին կեանքը[1]:

Յորդանահայութիւնը ընկերատնտեսական բնագաւառներուն մէջ տակաւ կը համարկուի Յորդանանի ընկերութեան, շարունակելով մեծապէս նպաստել անոր մարզական, երկրագործական, ճարտարարուեստի, գիտութեան, վարչակառավարման եւ տնտեսական բնագաւառներու զարգացման:

Այնուհետեւ, բացի 1970ի պետութիւն-պաղեստինցիներ սեպտեմբերեան կռիւներու պետական տագնապէն, հայօճախը - նուազած բայց կայուն թիւերով - կը գոյատեւէ խաղաղ, ապահով ու կայուն պայմաններու մէջ[2]՝ ի

[1] Պաղ պատերազմի արձագանգները եւս խռոված էին հայօճախը նախապէս:

[2] 1950ականներու կէսին հակաքրիստոնէական բռնութիւններ կը կատարուին Մատապայի մէջ: Սակայն Մարտ 1953ին, Ամմանի մէջ, հայ սկաուտներու վրայ

տարբերութիւն դրացի երկիրներուն՝ Լիբանանի, Իրաքի եւ Սուրիոյ, ուր յաջորդաբար ծայր առած քաղաքական եւ ընկերատնտեսական անկայունութիւնը դէպի Յորդանան հայկական ներհոսք մը կը յառաջացնէ այդ երկիրներէն: Սակայն, ո՛չ Յորդանանի տնտեսական, ո՛չ ալ հայօճախին ընդգրկելու պայմանները կրնային համարկել այդ գաղթականները: Վերջիններս միաոժամանակ Յորդանան ապաստանելէ ետք, կ'ուղղուին Արեւմուտք, միայն ժամանակաւորապէս նպաստելով հայօճախին թիւին բարձրացման եւ ատոր հետեւանքով յառաջացած աշխուժութեան: Անոնց արտագաղթը եւս կը յառաջացնէ նաեւ տեղական արտագաղթի ալիք մը:

Այսօր, հայօճախին թուային յարաբերական անկայունութիւնն ու փոքրութիւնը մեծ մարտահրաւէրներու առջեւ կը դնեն Յորդանանի միակ հայկական վարժարանի գոյութիւնը եւ նոյնինքն հայօճախին գոյատեւումը: 1990ականներուն Հայաստանի Հանրապետութեան հոչակումը առայժմ չի թուիր ունենալ այն նշանակալի ազդեցութիւնը, որով ապահովուի Յորդանանի հայօճախին ծաղկուն գոյատեւումը, հակառակ առկայ միջպետական բարեկամական յարաբերութիւններուն:

Միջին Արեւելքի մէջ վերջին աւելի քան չորս տասնամեակներու պետական, ժողովրդագրական, տնտեսական, ընկերային, քաղաքական ու արեւելումի տեղաշարժերը կենսական կը դարձնեն Միջին Արեւելքի հայօճախներու եւ անոնց ճակատագրին առնչուող մարմիններու կողմէ համապատասխան քաղաքականութիւն մշակելն ու գործնականացնելը:

Իսլամ եղբայրներու խումբի մը յարձակումէն բացի հակահայ արարքի չենք հանդիպիր Յորդանանի մէջ այդ շրջանին:

Համառօտ Մատենագիտութիւն

Ani Derderian-Aghajanian, "Armenians' Dual Identity in Jordan," *International Education Studies*, vol. 2, no. 3 (August 2009), pp. 35-6.

Chomakhlou, The History of an Armenian Village, by Aris Kalfaian, translated by Krikor Asadourian, edited and revised, with a preface and afterword by Michael Ekizian, published by Chomaklou Compatriotic Society, New York, 1982, USA.

Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from My Diary*, translated from the Armenian by Agop J. Hacikyan, Gomidas Institute, Princeton.

Articles on Ethnic Groups in Jordan, Including: Adyghe People, Chechen People, Dom People, Mahafzah, Shapsugs, Iraqis in Jordan, Armenians in Jordan, Hephaestus Books, 2011.

Raymond Kevorkian, Lévon Nordiguian, Vahe Tashjian, *Les Arméniens 1917-1939: La Quête d'un Refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beirut, 2007.

Ազգային Մարզական Միութիւն 50ամեակ, نادي الوطني الرياضي Ընդհ. պատ.՝ Անդրանիկ Լեփէճեան, խմբ.՝ Ներսէս Ներսէսեան, Ռոզէթ Ալեմեան-Մահսերէճեան, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 2008:

Հրանդ Աճէմեան, *Յորդանան. Հայերը Յորդանանի Մէջ*, Լոս Անճելըս, Hai Life Publishing, 1989:

Հրանդ Աճէմեան, «Ամմանի Հայկական Գաղութը», *Յառաջ*, 26 Հոկտեմբեր 1994:

Անապատի Յուշագիր. Լեւոն Եօթնեղբայրեանի Կեանքը Եւ Գործունէութիւնը, գրի առաւ՝ Լիպարիտ Արշակեան, խմբ.՝ Հրանդ Աճէմեան, հրատ. Լեւոն Բարեան, Լոս Անճելըս, 2003, Տպ. Color Depot.

Ա. Անդրէասեան, «Այցելութիւններ Դամասկոսի, Ամմանի Եւ Աթէնքի Հայկական Գաղութներուն», *Արեւ*, 16 Փետրուար 1979:

Արիս Գալֆայեան, *Չօմախլու (Կեսարիա)*, Հրատ. Չօմախլուի Նպաստամատոյց Ընկերութեան, Նիւ Եորք, Տպ. Կոչնակ, 1930:

Կարապետ Ա. Քհնյ. Գալֆայեան, *Գիրք Ելից Հայոց (Յիշատակ Անշիրիմ Նահատակաց Հնոց Եւ Նորոց, Յայտից Եւ Անյայտից)*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1955:

Գրիգոր Գուտուլեան, *Կարմիր Նոթեր Տարագրի Կեանքէս, Փոր Սայիտ, (Հայկական Գաղթավայր)*, [Եգիպտոս] 1919:

Գրիգոր Գրիգորեան, «Ամմանահայութիւնը Եւ Իր Ցաւերը», *Արեւ*, Գահիրէ, 4 Յունիս 1980:

Բիւզանդ Թորիկեան, *Պատմութիւն Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան,* Հատորներ Ա.-Դ., Պէյրութ, 1995, 1999, 2003, 2007:

Համօ Մոսկոֆեան, «Մեր Կեանքի Նպատակն Է Միշտ Օգնել Հայաստանին Եւ Արցախին, Սակայն Ակնկալում Ենք, Որ Մի Քիչ Էլ Հայաստանը Հետաքրքրուի Մեր Գաղթօճախով», *Ազգ*, 5 Ապրիլ 2007, թ. 62:
Յովսէփ Պարազեան, «Հին Ու Նոր Պատմական Ակնարկ. Յորդանանահայ Գաղութը», *Ազատ Օր*, 20-22, Ապրիլ 2006:
Յովսէփ Պարազեան, «Յորդանանահայ Գաղութը», *Մարմարա*, Ստամբուլ, 26, 27 եւ 28 Ապրիլ 2006:
Համօ Պետրոսեան, «Հայերը Յորդանանի Մէջ», *Ազատ Օր*, Աթենք, 27 Օգոստոս 1993:
Արամ Սահակեան, «Դամասկոսէն-Ագապա (Յուշեր Մեծ Եղեռնի Օրերէն)», *Հայրենիք Ամսագիր*, Յունուար, Փետրուար, Մարտ, Ապրիլ, 1950:
Ա.Ս. «Ուրֆացիներու Խումբ Մը՝ Դամասկոսէն Ագապա Ճամբուն Վրայ»՝ Արամ Սահակեան, *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Հրատ.՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Հայկական Ցեղասպանութեան 100-Ամեակ, Արեւմտեան Հայաստանի Եւ Կիլիկիոյ Յուշամատեաններ [Մատենաշար], Անթիլիաս, 2014, էջ 931-39:
Արամ Սարգսեան, «Յորդանան», *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, Երեւան, 2003, էջ 367-8:
Տիգրան Սաւալանեանց, *Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հտր. 1-2*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1931:
Պ. Տօնապետեան, «Վտարեալ Հայութեան Խաչի Ճամբան (1915-1917)», *Զայն Տառապելոց*, Անթիլիաս, 2008, էջ 292: Հատորը կ'ընդգրկէ նաեւ Քարաք աքսորուած Յարութիւն Բաջանճեանի նամակը (էջ 330-331):
Օրացոյց Առաքելական Աթոռ Սրբոց Յակովբեանց Յերուսաղէմ (տարբեր տարիներ):
Վիքիպեդիա Ազատ Հանրագիտարան, «Յորդանանի Հայ Գաղութը», https://hy.wikipedia.org/wiki/Յորդանանի_հայ_գաղութը :
هند أبو الشعر، *تاريخ شرقي الأردن في العهد العثماني، 922 هـ - 1337 هـ / 1516-1918* م، ط أولى، مؤسسة آل البيت للبحوث الإسلامية، عمان، 2001 م وطبعة ثانية، عام 2010 م وزارة الثقافة، مكتبة الأسرة، عمان.
هند أبو الشعر، *إربد وجوارها، ناحية بني عبيد 1850 - 1928* م، مطبوعات جامعة آل البيت وبنك الأعمال، عمان، 1995 م طبعة أولى، وطبعة ثانية ، وزارة الثقافة ، عمان ، 2009 م .
هند أبو الشعر، *أردني في المكسيك، مذكرات خليل سماوي 1901-1935* م، مركز الرأي للدراسات، طبعة أولى، عمان، 2012 م.
محمد علي العجلوني، *ذكرياتي عن الثورة العربية الكبرى*، عمان، طبعة أولى، 1957 م.
آنا اوهانسيان-شاربان, "أرمنيات معان: بين الذاكرة والنسيان", ريمون كيفوركيان, ليفون نورديكيان, فاهه طاشجيان, *الأرمن البحث عن ملجا 1917-1939*, ترجمة جوزيف كالوستيان, منشورات جامعة القديس يوسف, 2010, ص. 217-233:

محمد عطاالله المعاني, *الارمن في معان, 1915-2016*, معان, 2015.
كيفورك ميناس مصرليان, *الارمن في اربد وشمال الاردن*, مطبعة السفير, الاردن, 2017.
ربيكا ملكيان, *قافلة الموت: مذابح الارمن (رواية)*, 2015, الاردن.
اردا فريج دير كرابديان, *الارمن الاردنيون: الواقع الاجتماعي والهوية*, سلسلة دراسات (5), منشورات البنك الاهلي الاردني, دار ورد للنشر والتوزيع, مطبعة السفير, عمان, 2005.

Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն «Յորդանանի Հայերը» Գիտաժողովը Աւարտեց Իր Աշխատանքները

Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի (ՀՍՈՒԿ) կազմակերպած «Յորդանանի Հայերը» գիտաժողովը աւարտեց իր աշխատանքները:

Կիրակի, 22 Մայիս 2016ի երեկոյեան պաշտօնական բացման հանդիսութեան, ի ներկայութեան հիւրերու, լիբանահայ մշակութային դէմքերու, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեամբ հետաքրքրուող մտաւորականներու՝ Կեդրոնի տնօրէն Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան բացման խօսքին մէջ անդրադարձաւ Յորդանանի հայօճախին առանձնայատկութիւններուն եւ կարեւորեց գիտաժողովին նշանակութիւնը:

Ընթերցուեցաւ Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժնի Տնօրէն Դոկտ. Ռազմիկ Փանոսեանի ողջոյնի գիրը:

Ի բացակայութեան Յորդանանի ԱլՊէյթ Համալսարանի Գրականութեան եւ Մարդասիրական Բաժանմունքի տեսուչ Դոկտ. Հինտ Ապու Շըքրի, անոր զեկոյցը կարդաց Հայկազեան Համալսարանի Արուեստից եւ Գիտութեան Կաճառներու տեսուչ Դոկտ. Արտա Էքմէքճին:

Դոկտ. Ապու Շըքրի զեկոյցը՝ «Յորդանանի Նոր Շրջանի Պատմութիւնը՝ Օսմանեան Եւ Ազգային Իշխանութեան Շրջանին (1850-1946)», համապարփակ ներկայացուց Յորդանանի պատմական մօտիկ անցեալը,

վարչական առնչութիւնը Պիլատ ԱլՇամի հետ, տնտեսաժողովրդագրական տեղաւորումները, շրջանին ռազմավարական եւ կրօնական նշանակութիւնը: Զեկոյցը՝ պետութիւն-ժողովուրդ փոխյարաբերութեան, ընկերային-գիտական ու կառավարման յառաջընթացին խորապատկերին վրայ ներկայացուց 20,000 հայ աքսորեալներու ժամանումը արեւելեան Յորդանան, անոնց ընդունումը տեղաբնիկներուն եւ իրենցմէ շուրջ կէս դար առաջ նոյն շրջանը հաստատուած չերքէզներուն կողմէ: Զեկոյցը ընդգծեց հայ աքսորեալներուն նպաստը շրջանի յառաջընթացին:
Բացման հանդիսութիւնը աւարտեցաւ Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեանի փակման խօսքով:

Հանդիսութեան յաջորդեց յորդանահայ լուսանկարիչ Միրօ Գիզիրեանի լուսանկարչական ցուցահանդէսը: Ցուցադրուած էին նաեւ Յորդանանի հայօճախին պատմութեան վերաբերող կարգ մը գիրքեր եւ սաղիմաբնակ խեցեգործ Նշան Պալեանի խեցեղէն սալիկներու ստեղծագործութիւններու փունջ մը:

Երկուշաբթի, 23 Մայիսի առաւօտեան ժամը 8.30ին սկիզբ առին գիտաժողովին նիստերը: Գումարուեցան վեց նիստեր, որոնց ընթացքին կարդացուեցան 21 զեկոյցներ՝ Գերմանիայէն, Մ. Նահանգներէն, Ֆրանսայէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Յորդանանէն եւ Պէյրութէն ժամանած փորձագէտներէ ու մասնագէտներէ: Զեկոյցները խմբաւորուած էին ըստ բնագաւառներու.- 1) Պատմութիւն, Պետութիւն եւ Ժողովրդագրութիւն, 2) Ծայրամասեր, 3) Կազմակերպութիւններ եւ Հաստատութիւններ, 4) Նոր Ժամանակներ, եւ 5) Ինքնութեան Խնդիրներ:

Զեկոյցներ ներկայացուցին Րոզէթ Ալէմեան, Վիգէն Ասլանեան (ի բացակայութեան՝ իր զեկոյցը ընթերցեց Պետրոս Թորոսեան), Փրոֆ. Ճոն Արմաճանի, Արսինէ Ճամպազեան, Դոկտ. Աննա Օհաննէսեան-Շարփէն (երկու զեկոյց), Դոկտ. Լուսին Թամինեան, Եղիա Թաշճեան, Մատլէն Մեծակոբեան (երկու զեկոյց), Փրոֆ. Քլոտ Մութաֆեան, Գէորգ Մսըրլեան, Ներսէս Ներսէսեան, Սիլվա Պաղսարեան, Ալին Պեննէեան (ի բացակայութեան՝ իր զեկոյցը ընթերցեց Լիլա Փամուքեան), Սիլվա

Սարգիսեան-Հայրապետեան (ի բացակայութեան՝ իր զեկոյցը ընթերցեց Նարեկ Հաննէեան), Յակոբ Սերփէքեան, Հրաճին Վարդանեան, Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, Դոկտ. Արաքս Փաշայեան, Դոկտ. Հիլմար Քայզէր: Նիստերը վարեցին Դոկտ.ներ Լեւոն Աւետանեան, Նանօր Գարակէօզեան, Արտա Էքմէքճի, Արմէն Իւրնէշլեան, Զաւէն Մսըրլեան եւ Անքը ԷլՊաթայնէ:

Քիչ անդրադարձ եղաւ ԺԴ.-Ի. դարասկիզբի Յորդանանի հայութեան, գրականութիւն-տպագրութիւն ոլորտին, հայերէնախօսութեան եւ լեզուի իմացութեան խնդիրներուն, Հայաստան ուսանած յորդանահայ ուսանողներու, 1948-67 շրջանին Յորդանանի մաս կազմող Երուսաղէմի, Րամալլայի եւ այլ շրջաններու պատմութեան, իգական սեռի դերին, դրացի երկիրներէն Յորդանան ապաստանած հայ գաղթականներուն:

Գիտաժողովը յատկանշուեցաւ փորձագէտ, հայօճախին մէջ գործօն դեր ստանձնած գործիչներու, լուսանցքային դէտերու առաւել մասնակցութեամբ: Հայօճախին ծայրամասերուն նուիրուած զեկոյցները ականատես-մասնակիցներու վկայութիւններ էին, որոնք հաւաքական յիշողութեան բացառիկ դրսեւորումներ հանդիսացան եւ անցան գրաւոր պատմութեան:

Զեկոյցները կը զանազանուէին նիւթի բնոյթով, մեթոտոլոժիով եւ յառաջացման եղանակով, նաեւ՝ զգացականութեամբ: Անոնք դաշտային հետազօտութեան, բանասիրական ուսումնասիրութեան, արխիւային պրպտումներու, փաստաթուղթերու վերլուծութեան վրայ հիմնուած էին:

Ազատ, անմիջական, երկար քննարկումներու եւ վերլուծումներու ընդմէջէն լուսարձակի տակ առնուեցան յորդանահայութեան մանաւանդ վերջին հարիւրամեակին վերաբերող հարցեր, խնդիրներ, իրագործումներ, նուաճումներ:

Գիտաժողովին պարզուեցաւ նաեւ նախորդ երկու գիտաժողովներուն ալ շեշտուած իրողութիւն մը՝ հաստատութենական թէ անձնական արխիւներու գոյութիւն-մատչելիութիւնը:

Գիտաժողովի տեւողութեան զեկուցաբերներուն կողքին ներկայ եղան մեծաթիւ ունկնդիրներ, ինչ որ կ'արտացոլացնէ նման գիտաժողովներու

հանդէպ յառաջացած հետաքրքրութիւնը: Ակնկալելի է, որ յառաջիկային լիբանահայ համալսարանաւարտներ զեկոյցներ ներկայացնեն, խտացնելով շարքերը Միջին Արեւելքի մէջ հայկական նիւթեր ուսումնասիրող արհեստավարժ մասնագէտներու եւ փորձագէտներու:

Գիտաժողովը նաեւ մէկտեղում մը եղաւ յորդանաբնակ, Միջին Արեւելքի հայօճախներու ժամանակակից պատմութեամբ եւ ընդհանրապէս Սփիւռքի ուսումնասիրութեամբ զբաղող փորձագէտներու, հետազօտողներու, մտաւորականներու եւ հետաքրքրուողներու, ուր շաղախուեցան նոր մտածումներ, հաստատուեցան նոր ծանօթութիւններ եւ յարաբերութիւններ, որոնք կը ծառայեն սփիւռքագիտութեան:

Կեդրոնի կազմակերպած վերջին երեք տարիներու գիտաժողովները շրջանի հայօճախներուն բեւեռուող լուսարձակներ են, որ կը մղեն առնչուող հայութիւնը իր պատմութիւնը, դէպքերն ու զարգացումները շրջանի համապատկերով, Միջին Արեւելքի անդրսահմանային ելակէտերէ դիտելու եւ ընկալելու:

Բարերար Երջօ Սամուէլեանի նուիրատուութեամբ կեանքի կոչուած Հայկազեան Համալսարանի ՀՍՈՒԿը շնորհակալ է Գալուստ Կիւլպենկեան Հաստատութեան Հայկական Համայնքներու Բաժնին, որ նիւթական կարեւոր աջակցութեամբ մը գնահատեց գիտաժողովը: Կեդրոնը շնորհակալ է բոլոր մասնակիցներուն՝ զեկուցողներուն, որոնք իրենց մասնակցութեամբ հարստացուցին գիտաժողովը, ինչպէս նաեւ՝ ունկնդիրներուն, որոնք յատուկ մթնոլորտ յառաջացուց եւ աւելի ծաւալուն դարձուցին գիտաժողովին անմիջական արդիւնքները:

Յառաջիկայ տարուան՝ Կեդրոնի գիտաժողովի նիւթ որոշուած է «Իրաքի Հայերը» թեման: Գիտաժողովը կը ծրագրուի կայացնել 2017 Մայիսին: Ծրագրային նախապատրաստական աշխատանքները արդէն իսկ ընթացք առած են:

Յաւելեալ մանրամասնութիւններու համար դիմել Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն:

Հայկազեան Համալսարանի
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն

Content of the Book

The book is the compilation of the proceedings of the conference entitled "Armenians of Jordan". The conference was organized by the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center and was held at Haigazian University on May 22-24, 2016.

The book includes the program of the conference, the opening words, the papers presented, the keynote speech[1], 5 additional papers and their English summaries, an appendix, biographies of the contributors, a selected bibliography, a brief narrative of the history of both Jordan and its Armenian community, and the conference press release.

The papers of the conference included in this book are the following:

- Prof. Claude Mutafian, "The Armenians of Transjordan (12th-14th c.)"
- Dr. Hilmar Kaiser, "The Armenian Deportees in Hauran and Karak Districts During the Armenian Genocide"
- Dr. Jon Armajani, "The Jordan Constitution and the Rights of Minorities"
- Dr. Antranik Dakessian, "A Demographic Study of the Jordan Armenians (1925-2005)"
- Dr. Anna Ohannessian-Charpin, "The Descendants of Armenian Women in South Jordan"
- Aline Benneyan, "Armenians in the North and South of Jordan"
- Hagop Serpekian, "Armenians of Ruseifa"
- Kevork Meserlian, "Armenians of Irbid and Northern Jordan"
- Yeghia Tashjian, "he Kings' Photographer: The Life of Hagop Berberian"
- Silva Sarkissian-Hayrabedian, "The Making of the Armenian Community in Amman"
- Silva Meneksheian-Baghsarian, "The Amman Homenetmen Chapter"
- Arsiné Jambazian, "The Armenian Relief Society of Jordan"
- Rosette Alemian-Mahseredjian, "The Amman Watany Sporting Club"
- Nerses Nersesian, "Outstanding Figures in the Jordan Armenian Community and the Armenian Churches of Jordan"
- Hratzin Vardanian, "The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Jordan Armenians"
- Madeleine Medzagopian, "The Armenian Diaspora in Jordan between Integration in the Hostland and Connectivity with the Motherland"
- Vicken Aslanian, "Armenian Participation in Jordanian Public Life: A Critical Approach"

[1] It is entitled "The History of Jordan During the Ottoman and National Eras (1850-1946)."

- Dr. Lucine Taminian, "The Formation of the Identity of a Diasporic Armenian Woman"
- Dr. Araks Pashaian, "The Armenian Community of Jordan: Current Challenges"

The five additional papers are:

- Prof. Vahram L. Shemmassian, "Armenian Genocide Survivors in Palestine and Transjordan at the End of World War I"
- Kevork Meserlian, "The Immigration and Naturalization of the Armenians in Jordan and the Granting of Citizenship (1928-1954)"
- Dr. Antranik Dakessian, "A Microhistory of the AGBU Chapters of Amman (1929-55), Ruseifa (1939-61), Zarqa (1941-59) and Karak (1941-46)"
- Maral Nersessian, "The Armenian Schools in Jordan (An Overview)"
- Rev. Berdj Djambazian, "Recollections on the Armenian Evangelical Community in Jordan (late 1940s)"
- Harout Chekijian, "The Jordan Armenians: Memories and Episodes (1967-1978)"
- Dr. Harry Hagopian, "An Armenian Family: A Peripatetic Journey"

The book is the third volume of a series which will feature aspects of the Armenian communities in Middle Eastern countries.

الكتاب في سطور ...

يغطّي هذا الكتاب أعمال مؤتمر "الأرمن في الأردن" الذي نظّمه "مركز الأبحاث للشتات الأرمني" في جامعة هايكازيان، الذي عُقد في حرمها ما بين 22 و24 أيّار 2016، بمشاركة 18 اختصاصياً وأكاديمياً حضروا من الولايات المتحدة، فرنسا، ألمانيا، أرمينيا، الأردن ولبنان.

يتضمّن الكتاب برنامج المؤتمر؛ والمحاضرات الـ20 التي أُلقيت وخلاصاتها؛ بالإضافة إلى السِّيَر الذّاتية للمحاضرين، وصور من المؤتمر؛ والبيان الصحافي الذي وُزّع على الإعلاميّين.

في العودة إلى المحاضرات التي أُلقيت على امتداد أعمال المؤتمر، فقد حملت العناوين الآتية: "تاريخ الأردن في العهدين العثماني والوطني (1850–1946م)" (الدكتور هند غسان أبو الشعر)؛ "الأرمن في الأردن بين القرنين 12 و14" (البروفسور كلود موطافيان)؛ "المنفيّون الأرمن في حوران والكرك إبان الإبادة الأرمنيّة" (الدكتور هيلمار كايزر)؛ "الدستور الأردني وحقوق الأقلّيات" (البروفسور جون أرماجاني)؛ "دراسة ديموغرافية عن الأرمن في الأردن 1925-2012" (الدكتور أنترانيك داكسيان)؛ "ذرّية النساء الأرمن في جنوب الأردن" (الدكتور آنَا أوهانسيان- شاربان)؛ "الأرمن في جنوب وشمال الأردن" (أَلين بنَيان)؛ "الأرمن في الرصيفة" (هاكوب سربيكيان)؛ "الأرمن في إربد" (كيفورك مصرليان)؛ "قصّة مصوّر الملوك هاكوب بربريان" (يغيا طاشجيان)؛ "الأرمن في عمان: تكوين الجالية" (سيلفا هيرابديان- سركيسيان)؛ "نادي هومنتمان في عمان" (سيلفا منكشيان)؛ "جمعيّة صليب إعانة الأرمن في الأردن" (أرسينى جمبازيان)؛ "النادي الوطني الرياضي في الأردن" (روزيت اليميان-مهسريجيان)؛ "وجهاء الأرمن والكنائس الأرمنيّة في الأردن" (نرسيس نرسيسيان)؛ "الأرمن الأردنيّين ولجنة العلاقات الثقافيّة مع الشتات الأرمني" (هراتزين فاردانيان)؛ "الشتات الأرمني في الأردن: بين الاندماج والتواصل مع الوطن الأم" (مادلين ميدزاكوبيان)؛ "الأرمن الأردنيّين في الحياة العامة" (فيكين أصلانيان)؛ "تكوين هويَّة المرأة الأرمنيّة في الشتات.. التجربة الأردنية" (الدكتور لوسين طامينيان)؛ "الجالية الأرمنيّة في الأردن: تحدّيات معاصرة" (الدكتور آراكس باشايان).

ويحتوي الكتاب كذلك خمس محاضرات إضافيّة حَمَلَت العناوين الآتية: "الناجون الأرمن في فلسطين وشرق الأردن بعد الحرب العالميّة الأولى" (البروفسور فهرام شمَسيان)؛ "هجرة الأرمن وتوطينهم في الأردن بين العامين 1928 و1954: الأطر القانونية والدستورية لمنح الجنسيّة

الأردنيّة" (كيفورك مصرليان)؛ "صفحات من تاريخ نوادي الجمعية الخيرية العمومية الارمنية في عمان، الرصيفة، الزرقاء والكرك" (الدكتور أنترانيك داكسيان)؛ "المدارس الأرمنيّة في الأردن" (مارال نرسيسيان)؛ "عائلة أرمنية.. هجرات متتالية" (الدكتور هاري هاكوبيان)؛ "ذكريات عن المجتمع الإنجيلي الأرمني في الأردن" (القس بيرج جامبازيان)؛ "المجتمع الأرمني في الأردن: ذكريات وفصول 1967 - 1978" (هاروت تشاكيجيان).

ومن الجدير ذكره في الختام أنّ هذا الكتاب هو المجلّد الثالث من سلسلة الكتب التي ستَصدُر تباعاً عن دار نشر "جامعة هايكازيان" والتي ستُسلّط الضوء على واقع الأرمن في دول الشرق الأوسط.

Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան Գրացանկ
List of Books Published by Haigazian University Press

1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*. Edited by Aida Boudjikanian, Beirut 2009, 35$:
2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut February 2010, 10$ (սպառած):
3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut 2011, 30$ (սպառած):
4) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009,* Beirut 2014, 25$:
5) Dr. Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939,* Beirut 2015, գին՝ 50 եւ 60$:
6) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, 2nd ed., Beirut 2015, 30$:
7) *Հաճնոյ Հերոսամարտի 90ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր եւ Վաւերագրեր Ու Լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, Պէյրութ 2013, 228 էջ, 10$:
8) *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012. Մատենագիտական Ցանկ,* աշխատասիրեցին Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան եւ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրութ 2013, 20$:
9) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33*, 2013, 566 էջ, 20$:
10) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34*, 2014, 656 էջ, 20$:
11) *Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013*, Պէյրութ, 2014, 104 էջ:

12) *Հայկական Անդրսահմանային Տարածականութիւնը եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013)*, խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան, Հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրութ 2014, 246 էջ, 10$:
13) *Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ եւ Յառաջադրանքներ, Գիտաժողովի Նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)/Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications. Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015)*, կազմ. եւ խմբ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան/Compiled and edited by Antranik Dakessian, 240 էջ, 10$:
14) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԵ./Haigazian Armenological Review, Vol. 35*, 2015, 944 էջ, 20$:
15) Անդրանիկ Տագէսեան, *Լիբանանի Հայօճախը. Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)*, 2015, 174 էջ, 10$:
16) Յակոբ Ա. Եագուպեան, *Քննադատական Մտածողութիւնը Լիբանանահայ Վարժարաններու Մէջ*, 2016, 158 էջ:
17) *Իմ Ընտանիքիս Պատմութիւնը*, կազմ.՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւն, խմբ.՝ Ա. Տագէսեան, 2016, 296 էջ (սպառած):
18) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԶ./Haigazian Armenological Review, Vol. 36*, 2016, 700 էջ, 20$:
19) *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը,* աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, 670 էջ, 2017, 20$:
20) *Լիբանանի Հայերը (Բ.) Գիտաժողովի Նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)/Armenians of Lebanon (II) Proceedings of the Conference (14-16 May 2014)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, 366 էջ, 2017, 20$:
21) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1922-1972,* 654 pages, 2017, 30$:
22) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1972-2017,* 680 pages, 2017, 30$:
23) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԷ./Haigazian Armenological Review, Vol. 37*, 2017, 720 էջ, 20$:

24) *Սուրիոյ Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)/Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)* (2018), խմբ. Ա. Տագէսեան, 720 էջ, 2018, 30$:

25) Aghop Der-Karabetian, *Armenian Ethnic Identity in Context: Empirical and Psychosocial Perspective*, 270 pages, 2018, 20$:

26) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԸ./Haigazian Armenological Review, Vol. 38*, 2018, 852 էջ, 20$:

27) Hagop Babiguian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account*, translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, 2018, 140 pages, 10$.

28) هرانت دينك, *امتان قريبتان... جاران بعيدان*
translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 160 էջ, 10$:

29) د. نورا أريسيان, *100 عام على الإبادة الأرمنية:100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*, HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS, Beirut 2015, 10$:

Յորդանանի Հայերը
Armenians of Jordan
Տպաքանակ՝ 300
Գին՝ Լիբանան 30,000L. Ոսկի
Արտասահման 30 Տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.

Haigazian University
Armenian Diaspora Research Center
P.O.Box 11 1748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb